T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA OSMANLI İDARESİ (1908-1917)

Doktora Tezi

EMİNE ŞAHİN

EYLÜL 2022

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA OSMANLI İDARESİ (1908-1917)

Doktora Tezi

EMİNE ŞAHİN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. M. MERT SUNAR

İKİNCİ DANIŞMAN
DOÇ. DR. BURCU KURT

EYLÜL 2022

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Emine Şahin

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Doç. Dr. M. Mert Sunar

İMZA SAYFASI

Emine ŞAHİN tarafından hazırlanan 'II. Meşrutiyet Döneminde Bağdat'ta Osmanlı İdaresi (1908-1917)' başlıklı bu doktora tezi, Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	**İMZA**
Tez Danışmanı:	
Doç. Dr. M. Mert SUNAR	.....
Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi	
Üyeler:	
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	.....
Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi	
Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR	.....
Kurumu: Düzce Üniversitesi	
Doç. Dr. Ramazan E. GÜLLÜ	.....
Kurumu: İstanbul Üniversitesi	
Doç. Dr. Fatih BAYRAM	.....
Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 23/09/2022

ÖNSÖZ

Bir dönem Arapça dil eğitimi almak için Arap coğrafyasında bulunmam ve yüksek lisans tezimi de Lübnanlı bir gazeteci üzerine yapmamdan dolayı Ortadoğu tarihi alanında ilerlemek ve bu alanda uzman olmak istiyordum. Bu alanda önemli çalışmalarıyla bilinen Burcu Kurt'un tavsiyesi ve yönlendirmesiyle Bağdat vilayetinin Osmanlı idaresindeki son yıllarını çalışmaya karar verdim. Vilayet tarihi çalışmaları zengin kaynak ve materyal barındırmasından dolayı bir araştırmacı için heyecan verici olabilmekteydi. Bu çalışmayı hazırlarken eriştiğim pek çok kaynak bu alanda ufkumun genişlemesine ve ileriki çalışmalar için yenilikçi fikirler edinmeme yardımcı oldu.

II. Meşrutiyet dönemi Bağdat vilayetinde idari, sosyal ve siyasi alanlarda merkeziyetçiliğin tesisi çabalarını konu alan bu çalışmanın hazırlanma sürecinde pek çok kişi ve kurumun yardım ve desteğini gördüm. Öncelikle tez konumumu seçmemde yardımcı olan, doktora süreci boyunca her daim desteğini benden esirgemeyen, eleştirileri ve farklı bakış açılarıyla konuya başka pencerelerden bakmamı sağlayan ve elindeki bütün materyalleri benimle cömertçe paylaşan tez danışmanlarımdan Doç. Dr. Burcu Kurt'a şükranlarımı sunarım. Tezi titizlikle okuyup orjinal katkılar sağlayan, tez süreci boyunca yapıcı eleştirileriyle beni her zaman motive eden ve nezaketini her daim muhafaza eden bir diğer danışman hocam Doç. Dr. Mert Sunar'a teşekkür ederim. Tez izleme komitesinde bulunup değerli katkılarını sunan aynı zamanda akademik hayatım boyunca beni destekleyen ve her daim yanımda olduğunu hissettiren kıymetli hocam Doç. Dr. İsmail Yaşayanlar'a çok teşekkür ederim. Yine tez izleme komitesinde bulunan ve doktora sürecinde yardımlarını benden esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Recep Karacakaya'ya şükranlarımı iletirim. Ayrıca tez süreci boyunca bana huzurlu bir çalışma ortamı sunan, araştırma yapmama fırsat veren ve desteklerini benden esirgemeyen Prof. Dr. Ali Ertuğrul'a ve değerli çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Dr. Furkan Külünk ve Arş. Gör. Dr. Onur S. Karakuş'a teşekkürlerimi sunarım.

Doktora çalışma sürecinde hem araştırma yapıp kaynak toplamak hem de çalışmak için muhtelif kütüphanelerde bulundum. Öncelikle Türkiye Diyanet Vakfı İslam

Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca materyal desteği sağlayan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve TBMM Kütüphanesi çalışanlarına da müteşekkirim. Tez yazımı esnasında ikinci evim gibi olan ve sakin bir çalışma ortamı sunan Medrese Davutpaşa Lisansüstü Araştırma Merkezi ve IRCICA kütüphanesi çalışanlarına da şükranlarımı sunarım.

Doktora süreci boyunca yardıma ihtiyaç duyduğum her anda yanımda olan ve vakitlerini bana ayırmaktan çekinmeyen kıymetli dostlarım Fatma Kılıç, Seda Özsoy ve Ayten Tanınmış'a çok teşekkür ederim. Desteklerini benden esirgemeyen ve beni her zaman cesaretlendiren diğer bütün arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Meşakkatli ve bir o kadar da uzun süren eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda ve hayatımı kolaylaştıran bir ailemin olduğunu bilmek beni hep güçlü kıldı. Başta Zeynep Kirazoğlu ve Ayşe Şahin ablalarım olmak üzere bütün aileme teşekkür ederim. Son olarak düştüğüm her anda beni yeniden ayağa kaldırıp yola revan olmamı sağlayan ve sabırla ilim yolculuğumu tamamlamamı bekleyen biricik anne ve babama minnettarım. Onların gücü ve desteği olmasaydı bu zorlu yolu tamamlayamayabilirdim.

Emine Şahin

Ağustos 2022

ÖZET

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA OSMANLI İDARESİ (1908-1917)

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı,
Danışman: M. Mert SUNAR
Eylül 2022, 393 sayfa

Bu tez, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'nın doğu sınırı olan Bağdat vilayetinde tesis edilmeye çalışılan merkeziyetçi politikaları ve bu politikaların bölgeye yansımalarını konu edinmektedir. Bu bağlamda çalışma, 1908 itibariyle Meşrutiyet yönetiminin uygulamaya koymaya çalıştığı merkeziyetçi siyaset ve buna karşı vilayetin önde gelen isimlerinin tavrını ve algısını ele almaktadır. Ayrıca tez, Meşruti yönetimin Bağdat vilayeti özelinde II. Abdülhamid dönemiyle kurumlar ve işleyiş açısından sürekliliğin ve kopuşun izlerini sürmeyi hedeflemektedir.

II. Meşrutiyet dönemi yönetimi Bağdat vilayetinde "devr-i sabık"ta izlenen merkez-çevre ilişkisini değiştirmeye yönelik adımlar atarak merkezileşme politikasını II. Abdülhamid'in aksine eşraf üzerinden değil valiler eliyle gerçekleştirmeyi hedeflemişti. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yeni yönetim, Bağdat vilayetinde anayasal rejimin getirdiği merkeziyetçi politikaları uygulamak için "devr-i sabık" kadrolarını tasfiye ederek yeni bir kadro kurmak istemişti. Ancak vilayette yetişmiş memur azlığından dolayı ihtiyaç duyduğunda Hamid döneminin memurları ve eşraf ile çalışmak durumunda kalmış ve bu yüzden tensikat sürecinde başarılı olamamıştır.

Sonuç olarak 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetinde Meşruti yönetim anayasal rejimin getirdiği yeni uygulamaları hayata geçirmek için hem yeni bir kadro kuramamış hem de "devr-i sabık"tan kalan geleneklerin büyük bir kısmını devam ettirmiş ve nitekim merkeziyetçi politikalarında bir başarı sağlayamamıştır. Bu yüzden bu çalışma, II. Abdülhamid'in politikalarını eleştiren ve onun uygulamalarına karşı çıkarak farklı bir merkezileşme politikası izlemeyi amaçlayan Meşrutiyet yönetiminin, Bağdat vilayetinde bu hususta büyük oranda başarısız olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap, Irak.

ABSTRACT

OTTOMAN ADMINISTRATION IN BAGHDAD DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA (1908-1917)

PhD Thesis, Department of History, Department of History,
PhD Program
Supervisior: Doç. Dr. M. Mert SUNAR
Eylül, 2022, 393 Pages.

This thesis addresses the centralist policies the Ottomans attempted to introduce during the Second Constitutional period in the Baghdad province on the eastern border of the Ottoman Empire, and the response to these policies in the region. In this context, this study will be discussing the centralist politics the Constitutional regime attempted to introduce since 1908 and the stance adopted by leading figures in the province in response to this. In addition, this thesis also aims to examine the Constitutional regime's institutions and their functionality in terms of continuity compared with the Abdulhamid II period, and the abolishment of these institutions.

In the Baghdad province, the administration of the Second Constitutional era intended to take steps to enforce the centralization policies aimed at changing the headquarters-environment relationship previously adopted by the 'former administration' (devr-i sabık) not with local notables like Abdulhamid II, but with governors. Immediately after the declaration of the Second Constitution, the new administration intended to form a new administrative team in the Bagdad province by abolishing the teams of the 'former administration' to implement the centralist policies introduced by the constitutional regime. But due the lack of officials serving in the province, when necessary, these teams were obliged to work together with officials of the Abdulhamit period and local notables, and were therefore unsuccessful during the abolishment process.

As a result, during the years 1908-1917, the Constitutional regime was not only unsuccessful in forming a new administrative team to materialize the new polices in the Baghdad province enforced by the constitutional regime, but also retained many of the traditions inherited from the former administration and were therefore unable to achieve success in their centralist policies. In view of this, this study suggests that the Constitutional regime that criticized Abdulhamid II's policies and aimed to adopt

new centralization policies by opposing his practices was unsuccessful, to a large extent, in the Baghdad province.

Key Words: Baghdad, The second Constitutional Era, Union and Progress Party, Arab, Iraq.

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİM ..... **i**

ÖNSÖZ ..... **i**

ÖZET ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİ'NİN İDARİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI **15**

1.1. Tanzimat Dönemi 16

1.2. II. Abdülhamid Dönemi 28

1.3. İdari ve Sosyal Yapı 35

1.4. Siyasi Konjonktür: Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi 51

Sonuç 63

2. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAĞDAT VİLAYETİNDE SİYASAL ORTAM **65**

2.1. Bağdat'ta II. Meşrutiyet'in İlanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenmesi 65

2.2. 1908 Sonrası İTC'nin Bağdat'ta Kontrolü Ele Geçirmesi ve Buna Karşı Tepkiler 75

2.3. 1908 Seçimlerinde Bağdat Vilayeti 85

2.4. "Devr-i Sabık"ın Adamlarını Tasfiye Etme Girişimi: Bağdat'ta 1909 Tensikatı 98

2.5. 1909 Tensikatına Karşı Bir Girişim: Hüseyin Nazım Paşa Komisyonu 107

2.6. 1912 ve 1914 Seçimlerinde Bağdat Vilayeti 121

Sonuç 128

3. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİNDE MERKEZİLEŞME SİYASETİNİ UYGULAMA ÇABALARI: BAĞDAT VALİLERİ **130**

3.1. Kaos Dönemi Bağdat Valileri (1908-1909) 130

3.2. Bağdat'ta Muktedir Valiler Dönemine Giriş: Hüseyin Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği 135

3.2.1. Nazım Paşa ile İttihatçılar Arasındaki Nüfuz Mücadelesi 143

3.2.2. Bağdat'tan Yükselen Şikâyetler ve Vali Hakkında Açılan Soruşturmalar 156

3.3. İTC'nin Bağdat'ta Gücü Ele Geçirme Çabaları: Cemal Bey'in Bağdat Valiliği 162

3.4. "Devr-i Sabık" Kadrolarına Dönüş: Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği 177

3.5. Bağdat'ta Tarafsız Bir Vali: Hüseyin Celal Bey'in Bağdat Valiliği 185

3.6. Asker Kökenli Valilere Dönüş: Cavid Paşa'nın Bağdat Valiliği.....190
3.7. Hıtta-i Irakiyye'de Tecrübeli Bir Devlet Adamı: Süleyman Nazif Bey'in Bağdat Valiliği.....197
3.8. Askeri ve Sivil İdarenin Tek Elde Toplanması: Nureddin Bey'in Bağdat Valiliği 207
3.9. Bağdat'ın Son Valisi: Halil Paşa'nın Bağdat Valiliği.....210
Sonuç.....212
4. BÖLÜM: BAĞDAT'TA MERKEZ-TAŞRA ÇEKİŞMESİ VE ARAP MİLLİYETÇİLİK FAALİYETLERİ 217
4.1. Bağdat Vilayetinde Merkez-Taşra Çekişmesi ve Eşrafın Konumu.....218
4.2. Bağdat'ta Arap Milliyetçilik Faaliyetlerinde Yerel Basının Rolü.....235
4.3. Bağdat'ta Arap Milliyetçilik Hareketleri 245
4.3.1. II. Meşrutiyet Yönetimine İlk Tepkiler: *Meşver* Cemiyeti.....246
4.3.2. Nazım Paşa'nın Bağdat'taki İdaresine İtirazlar: 1910 Bildirisi.....255
4.3.3. Bağdat'ta Cemiyet Siyasetinden Fırka Siyasetine Geçiş.....264
4.3.4. İTC'ye Muhalefetten Arap Milliyetçiliğine: *en-Nadiyu'l-Vataniyyu'l-İlmi* (Ulusal Bilim Kulübü) 271
4.3.5. Adem-i Merkeziyetçi Söylemlerden Ayrılıkçı Taleplere: Paris Barış Kongresi Sonrası Bağdat'taki Arap Milliyetçilik Hareketleri.....282
Sonuç.....297
5. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİNDE KIRSALDA MERKEZİLEŞME ÇABALARI VE AŞİRETLER..... 299
5.1. Kaos Döneminde Bağdat'ta Aşiretlerin Durumu ve Çözüm Önerileri (1908-1909) 301
5.2. Nazım Paşa Döneminde Bağdat Vilayetinde Aşiretlerin Islahı.....313
5.3. "Hükümet-i Osmaniyye'ye Sadakatlerini İsbât ve Rabıtalarını Takviye Etmek": Cemal Bey'in Aşiret Politikaları.....332
5.4. Aşiret İçi Dengelere Osmanlı İdaresinin Müdahalesi: Şammar Cerbe Örneği 343
Sonuç.....355
SONUÇ 358
KAYNAKÇA 363
EKLER 386
ÖZGEÇMİŞ..... 392

GİRİŞ

Merkezden uzak bir sınır bölgesi olan Irak, Osmanlılar tarafından aşamalı olarak 16. yüzyıl içerisinde fethedildi. Musul 1516-17'de, Bağdat 1534'te, Basra ise 1538-1546 yılları arasında Osmanlı'nın kontrolüne girdi. Bağdat'ın Osmanlı hakimiyetine girişi Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)'ın padişahlığı dönemine denk geldi. Kanuni, Safevi tehlikesini bertaraf etmek için doğuya Irakeyn seferi düzenlemeye karar verdi. Bu seferle birlikte hem bölgeye yönelik Safevi tehlikesinin ortadan kaldırılması hem de Osmanlı'nın sınırlarının doğuda genişlemesi hedeflenmişti. Nitekim Osmanlı ordusu Sadrazam İbrahim Paşa komutasında 1534 senesinin bahar aylarında Halep'ten İran'a doğru hareket etti ve herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Bağdat'a doğru ilerledi. Aralık 1534'te Sultan Süleyman, Osmanlı ordusu bir çatışma gerçekleştirmeden şehre girdi ve ilk olarak Hanefi mezhebinin kurucu imamı İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrini ziyaret ederek burada büyük bir cami yapılması talimatını verdi. Ardından Şii mezhebinin on iki imamından biri olan Musa Kazım'ın ve tasavvuf alimlerinden Abdülkadir Geylani'nin türbelerine giderek dualar etti. Sultanın her iki mezhebin büyüklerinin mezarlarını ziyaret etmesi Bağdat'taki Sünni ve Şii ulemayı oldukça memnun etti. Bağdat'ın Kanuni tarafından fethiyle birlikte yaklaşık Osmanlı idaresi başlamış oldu.[1] Irakeyn seferiyle Osmanlı idaresine giren Bağdat, 29 Mayıs 1555 tarihinde Amasya Anlaşması'yla hukuken de Osmanlı Devleti'ne bağlanmış oldu.[2]

Irak, 19. yüzyılda özellikle 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla hem ekonomik hem de siyasi anlamda önemi artan bir bölge haline geldi. Sömürgelerine giden yol üzerinde bulunmasından ötürü İngiltere, bölgede nüfuz elde etmek için ekonomik ve

[1] Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford: The Clarendon Press, 1925, s. 22-24; Remzi Kılıç, "Bağdat'ın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve Kanuni'nin Bağdat'taki Faaliyetleri", *İslam Medeniyetinde Bağdat, (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, Ed. İsmail Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011, c. 1, s. 590-592.
[2] Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", *DİA*, c. 4, s. 433.

sosyal girişimlerde bulunmuş ve diğer Avrupalı devletlere nazaran Irak'ta daha fazla faaliyette bulundu. Nitekim bu dönemde uluslararası ticaretin odak noktalarından bir tanesi olan Basra İngilizlerin etkisi altındaydı. 19. yüzyılın sonlarına doğru birliğini tamamlayan Almanya'nın ham madde sağlamak ve yeni pazarlar elde etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlaşmaya başlaması İngiltere tarafından kendi menfaatlerine karşı bir tehdit olarak algılandı. Hindistan üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmek istemeyen İngilizler Irak bölgesinde kendileri haricinde güçlü bir devletin olmasını istememekteydi. Ancak İngiltere'ye rağmen II. Abdülhamid döneminde Almanlarla iyi ilişkiler geliştirildi ve bunun etkileri Bağdat'ta da kendini hissettirdi. İki devlet arasında görüşülen ve gerçekleştirilmesi düşünülen projeler vilayetin kalkınması ve gelişmesi üzerine planları de kapsamaktaydı. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde İngiliz-Alman mücadelesi Bağdat vilayetinde oldukça etkili oldu. Osmanlı, bu dönemde Ortadoğu'nun ve uluslararası ticaretin kalbi olan ve İran'la sınırı bulunan Bağdat'ı merkezin doğrudan kontrolü altında tutmaya devam etmek istiyordu. Irak bir taraftan İngiliz-Alman mücadelesine sahne olurken Osmanlı idaresi de bölgenin imparatorluktan kopmaması için çabalamaktaydı. Nitekim Meşrutiyet yönetimi hem yabancı nüfuzunu azaltmak hem de adem-i merkeziyetçi bir yapılanmanın önüne geçmek için Bağdat vilayetinde merkeziyetçi bir siyaset izlemeyi tercih etti.

İstanbul'a uzak ve imparatorluğun doğu sınırında bulunan Bağdat vilayeti, Osmanlı idaresinin oldukça önemsediği bir bölge olmuştur. Irak kıtasındaki Basra ve Musul vilayetlerine nazaran Bağdat vilayeti merkezi idarenin zihninde uzak olarak kabul edilmemişti. Özellikle Tanzimat döneminden itibaren Bağdat vilayetinin modern bir yapıya dönüşmesi için buraya iktidar sahibi valiler ve devlet adamları gönderilmiştir. Nitekim Tanzimat reformlarının uygulayıcılarından biri ve dönemin reformist devlet adamlarından Midhat Paşa Bağdat valiliği vazifesine getirilmişti. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de Bağdat'ın önemi azalmamış ve Osmanlı idaresi buraya vali ve idari yetkilileri özenle seçerek göndermişti. Vilayete atanan memurların bölgeye vukufiyetinin olmasına ve coğrafyayı yakından tanımasına özellikle önem verilmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu'nun kalbinde bulunan Bağdat'ın Osmanlı'nın nazarında periferi sayılmadığını ve bilakis bölgenin fiziki uzaklığına

rağmen idari ve siyasi anlamda merkeze yakın kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinden biri olan Bağdat vilayetinde tesis etmeye çalıştığı merkeziyetçi politikaları ve bu politikaların bölgedeki yansımalarını konu edinmektedir. Çalışma ayrıca vilayette Tanzimat'tan itibaren uygulanılmaya çalışılan merkezileşme siyasetinin 1908-1917 arasındaki sürede gösterdiği sürekliliği ve değişimi tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemindeki (1908-1917) Bağdat vilayeti, idarî, sosyal ve siyasi açılardan incelenerek, söz konusu zaman diliminde vilayetin genel bir profili çıkarılmaktadır.

Bu tez her ne kadar II. Meşrutiyet dönemine odaklansa da çalışmanın bir diğer amacı Bağdat'ın II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki idari ve siyasi yapılarının karşılaştırılmasıdır. Bağdat'ta II. Abdülhamid döneminde merkezileşme çabaları vilayetin nüfuzlu kişileri olan eşraf üzerinden gerçekleştirilmişti. Ancak Meşruti yönetim "devr-i sabık" olarak adlandırdığı Abdülhamid rejimine karşı şiddetli eleştirilerle iktidara geldiği için 1908 sonrasında Bağdat vilayetinde yerel idarede söz sahibi olan ve çevrenin birincil temsilcileri kabul edilen eşrafın gücünü kırmaya yönelik bir siyaset izlemeye karar vermişti. Bu yüzden II. Meşrutiyetle birlikte merkezileşme siyaseti, hükümet tarafından atanan valiler ve memurlar üzerinden sağlanmaya çalışılmıştı. Nitekim bu çalışmada Osmanlı merkezi idaresinin II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayeti özelinde taşrada izlediği politikalarında II. Abdülhamid devri ile karşılaştırıldığında yaşanan kopuş ve sürekliklerin izi de sürülmüştür. II. Abdülhamid'in politikalarını eleştiren ve onun uygulamalarına karşı çıkarak farklı bir merkezileşme politikası izlemeyi amaçlayan yeni yönetimin, Bağdat vilayetinde bu hususta ne kadar başarı sağladığını tespit etmeyi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın bir diğer amacı da II. Meşrutiyet yönetiminin merkezileşme siyasetinin yansımalarını ve bu bağlamda vilayetin önde gelen ve yerel idarede söz sahibi olan eşrafın yeni rejime bakışını anlamaya çalışmaktadır. Merkez-çevre ilişkisinin en önemli ayaklarından biri olan eşrafın merkez algısını anlamaya çalışmak yine çalışmanın hedefleri arasındadır. Osmanlı'nın son döneminde taşra-merkez ilişkileri gözetilerek hazırlanan vilayet tarihi çalışmalarına bakıldığında genellikle çevre

ayağının eksik bırakıldığı görülmektedir. Bu tez bu eksikliğin farkına vararak çevrenin önemli temsilcileri olan eşrafın sesine de kulak vermektedir. Bu bağlamda tezde hem Osmanlı arşiv malzemesinin içerisinde yer alan ve Osmanlı hükümetiyle Bağdatlılar arasında en önemli iletişim kaynağı olan telgraf ve arzuhaller hem de Arapça anı, hatırat ve dönemin raporları kullanılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmayı diğer Osmanlı vilayet tarihi çalışmalarından ayıracak olan temel noktalardan biri çevrenin yani "Bağdatlıların" sesine kulak vermesi olacaktır.

Tezde Bağdat'ta çevrenin birincil temsilcileri olan eşrafın bir kısmının Meşrutiyet yönetiminin merkeziyetçi politikalarına muhalefeti ve bu muhalefetin Arap hareketleri içerisindeki konumu da ele alınmaktadır. Bunu yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap vilayetlerindeki "Türkleştirme" siyasetiyle Arap milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği genel savını da sorgulamaktadır. Nitekim çalışmanın diğer amacı 1908 sonrası Bağdat'taki Arap hareketlerini tetikleyen unsurları ve bu hareketlerin Arap milliyetçiliğine doğru evrilmesinin nedenlerini araştırmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalarda 19. yüzyılda neşet edip 20. yüzyıldan itibaren örgütlenmeye başlayan Arap ayrılıkçı hareketlerin milliyetçiliği nasıl doğurduğu çoğunlukla Suriye ve Lübnan merkezli bir bakış açısıyla anlatılmaktadır. Ancak Arap milliyetçiliği doğası gereği her coğrafyada başka şekillerde tezahür etmiş ve etkileri o nispette farklılık arz etmiştir. Hatta Irak coğrafyasındaki bölgeler arasında bile Arap ayrılıkçı hareketleri farklı gelişmeler göstermiştir. Yabancı nüfuzunun yoğun olduğu Basra'da Arap milliyetçilik hareketleri tek bir kişinin etrafında faaliyet gösterirken, Bağdat'ta çok katmanlı ve çok parçalı bir yapıda devam etmiştir. Nitekim bu çalışma Bağdat'ta Arap ayrılıkçı hareketlerin diğer bölgelere nazaran nasıl bir farklılık arz ettiğini ve yapısal olarak şekillenmesini konu almaktadır. Sonuçta bu çalışmanın bir kısmı Ortadoğu'da daha az ele alınan bir bölge olan Bağdat'ın 20. yüzyılın başında imparatorluk dahilindeki Arap milliyetçilik hareketleri içindeki yerini ve milliyetçiliğin bu bölgede nasıl bir gelişim gösterdiğini anlamaya ayrılmıştır.

Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmada II. Meşrutiyet'in ilanı olan 23 Temmuz 1908 ile Bağdat'ın İngilizler tarafından tamamen işgal edildiği 11 Mart 1917 arasındaki zaman dilimine

odaklanılmıştır. Nitekim kurumlar ve işleyiş açısından Bağdat'taki Osmanlı idaresi fiili olarak İngiliz işgaliyle son bulmuştur. Bu zaman aralığının çalışılma sebebi Bağdat'ın Osmanlı yönetimindeki son döneminde devletin Arap vilayetlerinde izlediği siyaseti incelemek ve bu siyasete karşı bölgedeki tavrı anlamaya çalışmaktır. Nitekim bu tez II. Meşrutiyet yönetiminin Arap vilayetlerindeki merkezileşme politikalarını kavramak için Bağdat vilayeti özelinde önemli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde yaşanan gelişmeler ve Bağdatlıların merkezileşme karşısındaki tavırları, sonraki süreçte Arap vilayetlerinin iç dengelerini etkilemiş ve özellikle Irak'ta kurulan yeni devletin tohumlarının atılmasında öncülük etmiştir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı-Arap vilayetlerini incelemek, 1920 sonrası kurulan Arap devletlerinin oluşum süreçlerini anlamak ve Modern Ortadoğu'nun şekillenmesini kavramak için oldukça önemlidir. Sonuçta Bağdat vilayeti, I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre İngiliz mandası olarak kalmış ve sonrasında bağımsız Irak devletinin merkezi sayılarak onun bir parçası haline gelmiştir.

Çalışmada Bağdat merkez sancağı öncelikli olarak ele alınmakla birlikte konular bağlamında diğer sancaklar da teze dahil edilmiştir. Ancak Şiilerin Bağdat'ta Kerbela ve Necef'teki varlıkları ve nüfuzlarıyla İran'la olan ilişkileri bu teze dahil edilmeyen konular arasında olmuştur. Nitekim Bağdat vilayetindeki Şiilik meselesi başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek hacimdedir. Ayrıca Meir Litvak'ın *Shi'i Scholars of Nineteenth Century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* adlı eseri başta olmak üzere Bağdat'taki Necef ve Kerbala gibi kutsal yerler ve özellikle buralardaki İran nüfuzu hakkında yapılan pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu yüzden bu tez çalışmasında Şiilik meselesine değinilmemiştir.

Çalışma giriş, sonuç ve beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen sürede Osmanlı'nın Bağdat'taki idari ve sosyal yapısı ele alınmaktadır. Tanzimat dönemiyle birlikte Bağdat vilayetinde uygulanmaya çalışılan merkeziyetçi politikalar ve bu politikaların bölgenin sosyal ve siyasi dönüşümüne etkisinin sonraki dönemlere nasıl yansıdığını görmek önemlidir. Özellikle Midhat Paşa'nın valiliği esnasında vilayetteki modernleşme çabaları dikkate değerdir.

Ardından bu bölümde II. Abdülhamid döneminde Bağdat'taki devlet toplum ilişkileri, bu dönemde vilayette yerel elitler lehine değişen dengeler ve idari yapının farklılaşması anlatılmaktadır. Nitekim Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi politikalarını kavramak Meşrutiyet dönemindeki Bağdat'ı anlamlandırmak için önemlidir.

Bu bölümde ayrıca Osmanlı'nın vilayette en büyük tehlike olarak gördüğü İngiltere'yle yaşadığı nüfuz mücadelesi ve bunın sonucunda Bağdat'ta yaşanan siyasi dalgalanmalar anlatılmaktadır. Bağdat'taki siyasal hareketliliğin odak noktalarından biri kuşkusuz bölgedeki İngiliz ve Alman nüfuzudur. Bağdat'ta uzun yıllardır süren bir İngiliz nüfuzu varken 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye ilgisini arttıran Almanya ise Anadolu ve Mezopotamya'ya yönelmiş ve II. Abdülhamid döneminden itibaren Bağdat'ta etkin olmuştur. Almanların Irak'taki iktisadi faaliyetlerini arttırmak için yoğun bir çalışma ve propaganda içinde olmaları bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Nihayetinde bu bölümde Bağdat vilayetinin siyasi ve sosyal açılardan II. Meşrutiyet dönemine gelinceye kadarki genel durumunun portresi çıkarılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü II. Meşrutiyet'in ilanının Bağdat vilayetine yansımalarını ve meydana gelen siyasi ortamı ele almaktadır. Temmuz 1908'de anayasanın yeniden ilan edilmesine öncülük eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat vilayetinde örgütlenmeye çalışması ve siyasi arenada gücü ele geçirme çabaları bu bölümde anlatılan konular arasındadır. Bu bağlamda cemiyetin 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde vilayette uyguladığı siyaset ve bu siyasete karşı çıkan eşrafın konumu ele alınmaktadır. Bağdat'ta ilk olarak 1908 sonrası II. Abdülhamid döneminde görev almış olan memurları uzaklaştırmak için bir tensikat komisyonu oluşturulmuş ve pek çok kişi kadro harici bırakılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "devr-i sabık"ın idareci kadrosunu Bağdat vilayetinde tasfiye etmek için oluşturduğu bu tensikat komisyonu ve bu komisyonda görevine son verilen memurların sonraki süreçte yeniden işe alınmak için giriştikleri mücadele bu bölümde irdelenen konular arasındadır. Cemiyet ve cemiyet karşıtı grupların kimi zaman kişisel mücadeleleri kimi zaman ise Hüseyin Nazım Paşa gibi valiler aracılığıyla sürdürdükleri çekişmeler bu bölümde anlatılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Bağdat Vilayeti'ne idari açıdan bakılmakta olup II. Meşrutiyet dönemi yönetiminin merkeziyetçi politikalarını uygulaması için bölgeye tayin ettiği valiler ele alınmaktadır. Nitekim bu bölümde Osmanlı'nın vilayete atadığı valiler yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığı merkeziyetçi politikaların başarılı olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bir dönem Harbiye Nazırlığı da yapmış olan Nazım Paşa, I. Dünya Savaşı döneminde Arap muhaliflere karşı sert bir tutum sergileyen Cemal Paşa, İTC'ye muhalefetiyle bilinen Müşir Zeki Paşa ve koyu bir İttihatçı olan Süleyman Nazif Bağdat'ta valilik görevini üstlenen kişilerden bazılarıdır. Bu valilerin vilayetteki faaliyetleri ve eşrafla yaşanan güç mücadeleleri çalışmanın bu bölümünün konusunu oluşturmaktadır. Bu şekilde Osmanlı'nın II. Abdülhamid dönemine kıyasla Bağdat'ta tesis etmeye çalıştığı merkeziyetçi politikaların idari ayağında yaşanan gelişmeler ele alınmaktadır.

Çalışmanın dördüncü bölümünün konusu merkez-taşra ilişkisinin en önemli ayağı olan eşrafın gücü ve vilayette II. Meşrutiyet idaresinin tesis etmeye çalıştığı merkeziyetçiliğe karşı muhalefetleridir. Bağdat eşrafının 19. yüzyıl boyunca bölgede güç kazanması ve yerel siyasette söz sahibi olması, akabinde II. Meşrutiyet dönemi yönetiminin bu duruma müdahale etmesiyle vilayette yaşanan gerilimler bölümün konusunu teşkil etmektedir. Bağdat vilayetinin yönetimi sivil ve askeri yetkililerle yerel eşraf arasındaki hassas dengeye dayanmaktadır. 1908'e kadar kontrolü elinde tutan büyük aileler, Meşrutiyet sonrasında da yönetimde söz sahibi olmak için bir mücadele içerisinde oldular. II. Meşrutiyet yönetimiyle sorunlar yaşayan bir kısım eşraf, İttihad ve Terakki'ye muhalif yapılanmalar olarak Bağdat'ta gizli ve açıktan faaliyetler yürüttü ve dernek, kulüp veya bir fırka çatısı altında birleşerek cemiyet aleyhine propaganda yaptı. Tezin bu bölümünde çoğunlukla eşraf bir kısmının katılımının olduğu *Meşver*, *Nadiyu'l-Vataniyyu'l-İlmi* ve *Ahd* örgütü gibi oluşumlar ele alınmakta ve hükümetin politikalarını eleştiren Bağdat'taki bu oluşumların Arap milliyetçiliğiyle doğrudan ya da dolaylı bağlantıları tespit edilmektedir. Nitekim devlet toplum ilişkilerinin toplum ayağını oluşturan eşrafın merkeziyetçiliğe karşı olan kesiminin II. Meşrutiyet yönetimlerine bakışı ve merkeziyetçi hükümetlerle arasında yaşanan mücadele bu bölümün konusunu teşkil etmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümü Bağdat vilayetinin kırsal kesimdeki sosyal yapısının ana unsurunu oluşturan aşiretleri ve devletin aşiretler üzerindeki merkezileşme siyasetini

uygulama çabalarını ele almaktadır. Devlet toplum ilişkilerinin önemli bir ayağı olan aşiretler ve vilayetteki idari yönetimin bu aşiretler üzerinde uyguladığı siyaset, Osmanlı'nın son dönemindeki merkezileşme politikalarını anlamlandırmak için önemlidir. II. Meşrutiyet idaresi Bağdat vilayetinde her bireyin sayılabilir ve vergi verebilir konuma yükselebilmesi için aşiretlerin göçebelikten yerleşik düzene geçmesi yönünde bir iskân siyaseti izledi. Taşrada asayişin yerleşiklikle bir ilintisi olduğuna inanıldı ve bu yüzden aşiretler ve yarı göçebe hayat tarzı, istikrarsızlıkların ve problemlerin kaynağı olarak görüldü. Bağdat vilayetinde çoğunlukla göçebe ve yarı göçebe olarak bulunan Şammar ve Düleym gibi büyük aşiretlerin bölgenin güvenliğini tehdit etmeleri ve buna binaen Osmanlı hükümetinin aldığı güvenlik önlemleriyle aşiretlerin kendi iç yönetimlerine müdahalesi araştırmanın bu bölümündeki ana mevzular arasında yer almaktadır. Ayrıca kendi aralarındaki kavgaları sonlandırmak için yürürlüğe konulan gazve fetvası ve hükümete bağlılıklarını arttırmak için bayram kutlamalarına davet edilmeleri yine bölümün konuları arasındadır. Sonuçta II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetindeki aşiretlerle hükümet arasındaki ilişkilere bakmak Osmanlı'nın kırsalda uygulamaya çalıştığı merkezileşme siyasetinin boyutlarını anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir.

Çalışmanın Kaynakları

Osmanlı Irak'ının 19-20. yüzyıl arasını ele alan inceleme eserleri çoğunlukla İngilizce ve yerel Arapça kaynaklara dayanmaktadır. Bu alanda belli başlı yazılan eserler ise Stephen H. Longrigg'in Irak'ın yapısını sosyo-politik tarih bakış açısıyla incelediği *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*[3] adlı kitabı, Abbas el-Azzavi'nin Arapça kaynaklardan ve Bağdat gazetelerinden yararlanarak hazırladığı *Tarihu'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*[4] ile Hanna Batatu'nun *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*[5] adlı eserleridir. Özellikle

[3] Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London: Oxford University, 1953.
[4] Abbas el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn: min Sene 941-1335 ila Sene 1534-1917*, c. 1-8, Bağdat: Şeriketü't-Ticare, 1955.
[5] Hanna Batatu, *The Old Social Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq: a Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Free Officers*, Princeton: Princeton University, 1978.

Batatu'nun kapsamlı çalışması Irak'taki sınıflar ve toplum yapısı hakkında ufuk açıcı bilgiler ihtiva etmektedir.

1914 öncesindeki proto-Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecini ele alan ve Bağdat'ta kurulmuş olan gizli Arap cemiyetlerini Fransız, İngiliz ve İsrail arşivleriyle Arapça kaynaklar üzerinden anlatan Eliezer Tauber'in *The Emergence of the Arab Movements*[6] ve *The Arab Movements in World War I*[7] adlı eserleri, Ghassan Atiyyah'nın ağırlıklı olarak İngiliz arşivindeki Foreign Office belgelerinden ve yerel Arapça gazetelerden yararlanarak hazırladığı *Iraq: 1908- 1921: A Socio-Political Study*[8] adlı kitabı Bağdat tarihi için önemli sayılabilecek eserler arasındadır. Sınırlı Arapça kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan Tevfik Ali Berru'nun *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani (1908-1914)*[9] ve Ali el-Verdi'nin *Lemahatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*[10] adlı eserleri yine alanın öne çıkan çalışmaları arasında yer bulmaktadır. Max Von Oppenheim'ın *el-Bedu*[11] adlı eseri Bağdat vilayetindeki aşiretlerin yapısı, bulundukları bölgeler ve yaşam şekilleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ancak bu çalışmalar Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanmamış ve bölgede devlet-toplum ilişkilerinin devlet ayağını oluşturan Osmanlı'nın bakış açısını göz ardı etmişlerdir. Ayrıca merkezle Bağdatlılar arasında en önemli iletişim kaynağı olan arzuhal ve telgraflar gibi birtakım materyallere de yer vermedikleri için eşrafın sesini yansıtmakta eksik kalmışlardır.

Osmanlı Irak'ının farklı dönemlerini veya Bağdat vilayeti dışındaki bölgelerini ele alan ve merkez-çevre bağlantılarını gözeten muhtelif çalışmalar bulunmaktadır. Christoph Herzog'un 19. yüzyıldan itibaren Irak'ın geçirmiş olduğu sosyal, siyasi ve askeri dönüşümleri muhtelif arşivlerden elde ettiği verilerle tamamladığı *Osmanische*

---

[6] Eliezer Tauber, *The Emergence of The Arab Movements*, London: Frank Cass, 1993.
[7] Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, London: Frank Cass, 1993.
[8] Ghassan Atiyyah, *Iraq:1908-1921, A Socio-Political Study,* Beyrut: The Arab Institute for Research and Publishing, 1973.
[9] Tevfik Ali Berru, *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani: 1908-1914*, Kahire: Dar'ül Hena li't-Tıba'a, 1960.
[10] Ali el-Verdi, *Lemahatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*, c. 1-6, Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1417.
[11] Max Freiherr Von Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1-4, thk. Macid Şübber, London: Dâru'l-Verrak (Al-Warrak Publishing), 2004. Bunlara ek olarak bir Osmanlı memuru olarak Osmanlı-İran sınırlarını belirlemesi için Irak'a gönderilen Mehmed Hurşid Paşa'nın eseri yine kırsaldaki aşiretler hakkında tafsilatlı bilgiler içermektedir. Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, Haz. Alaattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları, 1997.

Herrschaft und Modernisierung im Irak; Die Provinz Bagdad, 1817-1917[12] eseriyle, Musul'daki idari yönetimi merkez-çevre ilişkileri üzerinden anlatan Dina Khoury'nin *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*[13] adlı eseri, Tanzimat dönemi Irak'ının modern dönemde yapılan ıslahatlarla geçirdiği dönüşümü anlatan Ebubekir Ceylan'ın *The Ottoman Origins of Modern Iraq, Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*[14] adlı eseri ve II. Abdülhamid dönemindeki Irak'ın sosyal ve siyasi yapısını devlet-toplum ilişkileri üzerinden Osmanlı ve İngiliz kaynaklarıyla mukayeseli ele alan Gökhan Çetinsaya'nın *Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908*[15] adlı çalışması, Davut Hut'un 19. yüzyıl Musul'unu ele aldığı "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)"[16] adlı doktora tezi ve son olarak II. Meşrutiyet döneminin merkezileşme politikalarını zengin kaynaklarla Basra vilayeti üzerinden ele alan Burcu Kurt'un *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum, 1908-1914*[17] adlı eseri bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalarda Osmanlı Irak'ının bir dönemine veya bir bölgesine odaklanarak farklı kaynaklardan edinilen bilgiler mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır.

Osmanlı Irak'ı hakkında daha dar bir çerçeveden yola çıkılarak bazı meseleler ve kişiler üzerine yoğunlaşmış ve son dönemde hazırlanmış çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Şiilik algısı, idarecilerin Şiiliğe karşı bakışları ve Osmanlı'nın Şiiliğin yayılmasına dair aldığı önlemler üzerine yapılmış Faruk Yaslıçimen'in doktora tezini ve Erhan Bektaş'ın yüksek lisans tezini zikretmek mümkündür. Irak'ta kabilelerin ve yerleşiklerin Şiileşmesiyle ilgili son dönemde

---

[12] Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak die Provinz Bagdad, 1817-1917*, Bamberg: University of Bamberg Press, 2012.

[13] Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in The Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University, 1997. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

[14] Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth-Century Middle East*, London: I.B. Tauris, 2011. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, Çev. Kenan Koçak, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

[15] Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006 Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Çev. Zehra Savan, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

[16] Davut Hut, "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı: (1864-1909)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

[17] Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

yapılan bir çalışma için ise Ali Rıza Işın'ın yüksek lisans tezi bir örnek teşkil etmektedir.[18] Osmanlı'nın son döneminde Irak'taki sulama projeleri ve İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında yapılmış olan Şehnaz İyibaş'ın ve Nesrin Şahin'in yüksek lisans tezleri yine alana katkı sağlayan çalışmalar arasındadır.[19] 1915 tarihinde Bağdat vilayetinde yaşanan isyanları ele alan Emir Bostancı'nın yüksek lisans tezi[20] ve Adem Korkmaz'ın Tanzimat döneminin önemli bürokratlarından biri olan Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği'ni konu alan yüksek lisans tezi[21] Türkiye'de yapılmış önemli tez çalışmaları arasında yer almaktadır.

Yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere Osmanlı Bağdat'ının 1908-1917 arasındaki dönemini devlet-toplum ilişkileri bağlamında Osmanlı ve İngiltere devlet arşivlerini esas alarak karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp bütüncül bir şekilde anlatan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu tez çalışması literatürdeki bu boşluğu görerek II. Meşrutiyet dönemi Bağdat vilayetini siyasi, idari ve sosyal olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken hem Osmanlı ve İngiliz arşivi hem de Türkçe, İngilizce ve Arapça kaynaklar kullanılarak bütüncül bir bakış açısıyla Bağdat'taki merkez-çevre ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

Tezin birincil kaynakları Osmanlı ve İngiliz arşiv malzemeleridir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi Bağdat üzerine yazılan pek çok inceleme eseri, Osmanlı arşiv belgeleri göz ardı edilerek ve İngiliz arşivindeki malzemeler esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada ise 20. yüzyılın başında bölgenin hakimi ve yöneticisi olan Osmanlı'nın devlet arşivi ana kaynak olarak kullanılmakta ve buradan edinilen bilgiler diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Özelikle

[18] Faruk Yaslıçimen, "The Ottoman Empire and Its Shiite Subjects: State-Society Relations in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Doktora Tezi, Ludwig-Maximilians Üniversitesi, 2016; Erhan Bektaş, "The "Tanzimat State" in The Ottoman Iraq: Tribes, Ideology/Shiism and Taxation, 1830-1910", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015; Ali Rıza Işın, "Basra'nın Şiileşmesi: 19. Yüzyıl", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

[19] Şehnaz İyibaş, "Irrigation Between Improvisation and Technology in Late Ottoman Iraq: The Hindiya Barrage" Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020; Nesrin Şahin, "Osmanlı Dönemi (19 ve 20. Yüzyıllar) Irak Vilâyetlerinde Sulama Projeleri: Sir William Willcocks ve Sir John Jackson Şirketi'nin Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

[20] Emir Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

[21] Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. Korkmaz'ın sonraki dönemde çıkarmış olduğu Midhat Paşa'yla ilgili kapsamlı çalışmasında Bağdat Valiliğini de ayrıntılarıyla anlatmıştır. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Osmanlı arşivinde yer alan Dahiliye ve Hariciye Nezareti evraklarıyla Şura-yı Devlet ve Babıâli Evrak odasındaki materyaller tezin ana malzemesini teşkil etmektedir. İradeler ve Yıldız tasnifleri de yine istifade edilen fonlar arasındadır. Özellikle Dahiliye Nezareti evrakı idari yöneticilerle merkez arasındaki yazışmaları ve eşrafın merkeze gönderdiği telgraf ve arzuhalleri içermesinden ötürü oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Dahiliye Mektubi, Dahiliye Mütenevvia ve Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye dairesi fonlarında Bağdat'a ait pek çok evrak bulunmaktadır.

Tezde İngiliz Devlet Arşivleri, Osmanlı arşiviyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. *The National Archives*'ta yer alan ve *Foreign Office Records* dahilinde bulunan *Embassy and Consular Archives*, *Confidential Print*, *General Correspondence* fonları ve İngiltere'nin Hindistan ofisinin kayıtlarını içeren *Indian Office Records* belgeleri tezde sıklıkla yararlanılan kaynaklar arasındadır. Osmanlı belgeleri genellikle merkezi ilgilendiren meseleler üzerinde durarak gündelik ayrıntılardan bahsetmemektedir. Ancak İngiliz arşiv belgeleri Irak'ta görevli konsoloslar ve başka siyasi vazifelerde bulunan İngiliz siyasi temsilcilerinin raporlarını ve bölgeyle ilgili görüş ve önerilerini içermektedir. Bu isimler bölgedeki seçkinlerle yakın ilişki içerisinde oldukları için yerel kaynaklardan gelen "gündelik dedikodulara" da hakimdirler. Bu yüzden İngiliz arşiv kayıtları Osmanlı kaynaklarıyla mukayeseli bir şekilde yararlanılması gereken belgelerdir. Nitekim bu belgeler, Bağdat'ta yaşanan bir olayın perde arkasını anlamak ve ahalinin devlete karşı yaklaşımını kavramak için önemli bir kaynak vazifesi üstlenebilmektedir.

Çalışmada birincil kaynak olarak arşiv belgelerinin yanı sıra Bağdat salnameleri ve Bağdat'ın resmi gazetesi olan *Zevra* kullanılmıştır.[22] Bağdat salnamelerinde vilayetin II. Meşrutiyet öncesindeki idari ve sosyal yapısı hakkında listeler halinde pek çok bilgi bulmak mümkündür. Bağdat'ın resmi yayın organı olan ve Midhat Paşa tarafından çıkarılmaya başlanan *Zevra* gazetesi ise vilayette yaşanan pek çok gelişmeye yer vermiş ve özellikle 1908 sonrasında yeni yönetimin imparatorlukta yürürlüğe koyduğu yeni kanunları ve icraatları halka duyurmuştur. Ayrıca vilayet dahilinde yaşanan görev değişiklikleri, atama fermanları, arazi meseleleri ve vergilerle ilgili çeşitli konular *Zevra*'nın sütunlarında yer alan haberler arasında

[22] *Zevra* gazetesinin nüshalarını Bağdat'tan temin etmemde yardımcı olan Bağdat Üniversitesi'nden sayın Nadia Yaseen'e, Hüseyin Aslan ve Serhat Özsoy'a teşekkür ederim.

olmuştur. *Zevra*'nın 1908-1917 arasındaki ulaşılabilen Türkçe ve Arapça olan sayılarına bu çalışmada müracaat edilmiştir.

Türkiye'de yapılan son dönem Osmanlı Ortadoğu'su çalışmalarının çoğunluğunda merkez üzerinden siyasi ve idari tarihin anlatılmakta olduğu, devlet toplum ilişkilerine değinilmediği ve bu yüzden Arapça literatürün oldukça az kullanıldığı fark edilmiştir. Bu eksiklik merkez-çevre ilişkilerinin anlatıldığı çalışmalarda çevrenin bakış açısının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu tezde dönemin hatıratları başta olmak üzere ulaşılabilen bütün Arapça literatürden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu hatıratlardan ilki Bağdat eşrafının önde gelenlerinden biri olan Yusuf Süveydi'nin oğlu ve aynı zamanda Arap milliyetçi hareketi içindeki önemli bir isim olan Tevfik Süveydi'nin hatıralarını barındıran *Muzekkirati: Nısf Karn min Tarihi'l-Irak ve'l-Kaziyye el-Arabiyye*[23] adlı eserdir. Bağdat'taki Tevfik Süveydi'nin hatıratı dönemin Arap eşrafının Meşruti yönetime bakışını ve muhalefetini ele alması açısından önemlidir. Bir diğer hatırat ise Bağdat'ın önde gelen eşraf ailelerinden Paçacızade ailesine mensup Müzahim Paçacı'nın hayatını konu alan ve oğlu Adnan Paçacı tarafından kaleme alınan *Müzahim el-Paçacı, Siratuhu ve Siyasetuhu*[24] adlı hatırattır. Bu eser hem Arap hareketleri içerisindeki Müzahim Paçacı'nın hayatı hakkında önemli bilgiler sunmakta hem de dönemin Bağdatlılarının bakış açısını yansıtmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde dönemin başka tanıkları tarafından Türkçe yazılmış olan hatıra ve eserler de vardır. Bu çalışmada sıklıkla müracaat edilen kitaplardan bir tanesi bir dönem Bağdat mebusluğu da yapmış olan İsmail Hakkı Babanzade'nin *Irak Mektubları*'dır.[25] Babanzade II. Meşrutiyet döneminde mebus seçildikten sonra doğuya uzunca bir seyahat gerçekleştirip Bağdat başta olmak üzere civar yerleri dolaşarak buralar hakkındaki kanaatlerini *Irak Mektubları* çatısı altında birleştirmişti. Geçtiği kasabaların durumundan, ahalisinden ve siyasi ve sosyal hallerinden bahsederek yöre hakkında oldukça önemli bilgiler vermişti. Babanzade'nin bu eseri

[23] Tevfik el-Süveydi, *Muzekkirati: Nısf Karn Min Tarihi'l-Irak ve'l-Kaziyye el-Arabiyye*, Lübnan: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2010. İngilizce çevirisi için bkz. *My Memoirs, Half a Century of The History of Iraq and The Arab Cause*, Çev. Nancy Roberts, Lynne Rienner Publisher, London: Lynne Rienner Publishers, 2013.

[24] Adnan el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı, Siratuhu ve Siyasetuhu*, London: Center for Historical Documents and Studies, 1989.

[25] Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektubları*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329; *Irak Mektupları: Beyrut'tan Kuveyt'e 1876-1913*, Yay. Haz. Murat Çulcu, İstanbul: Büke Yayıncılık, 2002.

dönemin Bağdat vilayetini anlamak için önemli bir kaynaktır. Bir diğer kaynak eser ise Irak'ta valilik görevlerinde bulunmuş olan Süleyman Nazif'in kaleme aldığı *Çalınmış Ülke* ve *Yıkılan Müessese*[26] adlı kitaplarıdır. Nazif Bey, II. Abdülhamid dönemiyle sonraki dönemi Irak politikaları bağlamında kıyaslama yoluna giderek Bağdat'ın sosyo-ekonomik yapısı ve idaresi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

[26] Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1924; *Yıkılan Müessese*, İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası, 1927.

1. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİ'NİN İDARİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Osmanlı'nın sınır bölgelerinden biri olan Irak, merkezden uzak Mısır, Yemen ve diğer eyaletlerdeki gibi farklı bir şekilde yönetilen ve Osmanlı klasik yapısıyla tam olarak bütünleşememiş bölgelerden bir tanesiydi. Vergilendirme olarak Musul, tımar sistemine dahil edilmiş olsa da Bağdat ve Basra yıllık meblağların merkeze ödenmesiyle oluşan salyaneli eyaletlerden kabul edilmişlerdi.[27] Osmanlı'nın Irak kıtasında 16 yüzyılda uyguladığı görece merkeziyetçi yönetim tarzı bir müddet devam etmesine rağmen 18. yüzyıla gelindiğinde oldukça zayıflamıştı. Devletin gücünün azaldığı bu bölgede Memluklar güç kazanmış ve 1747-1831 yılları arasında Bağdat Memluk paşaları tarafından idare edilmişti. 19. yüzyılın ilk yarısında Memluklar Bağdat vilayetinin idaresini ele geçirmişler ve 1802-1831 yılları arasında aynı aileden olan paşalar yönetimde söz sahibi olmuşlardı. Bu dönemde Memluk paşaları bölgenin kentsel altyapısına önemli katkılarda bulunmuşlar ve okul, hamam, cami ve han gibi yapıların oluşturulmasını sağlamışlardı.[28]

Osmanlı'nın yenilikçi anlayışıyla bilinen padişahı II. Mahmud, Osmanlı idaresini yeniden tesis etmek için harekete geçmiş ve eyaletler üzerinde daha merkezi bir yapının oluşması için yerel idari sistemi merkeze entegre etmeye çalışmıştı. II. Mahmud, Bağdat'ta bulunan Memluk valisi Davud Paşa'nın (1817-1831) Mısır'daki Mehmed Ali Paşa gibi güçlenmesinden korkmaktaydı. Bu yüzden Irak'taki Memluk hanedanlığının yıkılmasına karar verdi ve 1831 yılında Osmanlı'nın Halep valisi Ali Rıza Paşa, Bağdat'a girerek Memluk hakimiyetine son verdi. Bu tarihten itibaren

[27] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 29-31.
[28] 1831 yılına gelindiğinde Bağdat'ta yirmiden fazla hanın, elli civarı hamamın ve yüze yakın caminin olduğu görülmektedir. Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule Between 1802-1831*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1981, s. 13-15, 173.

Bağdat tamamen Osmanlı kontrolüne girerek doğrudan merkezi idareye bağlandı ve İngilizlerin 1917 yılındaki işgaline kadar merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetildi.[29]

Tezin bu bölümünde Bağdat vilayetinin Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet'e kadar olan zaman dilimindeki genel bir portresi verilmektedir. Osmanlı'nın 19. yüzyıldan itibaren merkezileşme bağlamında uyguladığı siyaset ve bu siyasetin Bağdat vilayetine yansımaları ele alınmaktadır. Vilayetin bu yüzyılda geçirdiği siyasi ve sosyo-kültürel değişimlerle bu değişimlere etki eden yerel dinamikler ve yabancı nüfuzu gibi faktörler bu bölümün konusunu teşkil etmektedir. Sonuçta Bağdat'ın 19. yüzyılının anlatıldığı bu bölüm idari ve siyasi yapının dönüşümünü göstermesi ve yerel dinamikleri anlatması açısından tezin diğer bölümleri için hazırlayıcı olacak ve II. Meşrutiyet dönemi Bağdat'ını kavramada önemli ipuçları verecektir.

1.1. Tanzimat Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1830'ların başından itibaren idari, sosyal ve siyasi alanda gerçekleştirilmeye başlanan ve 1839 sonrası Tanzimat olarak adlandırılan dönemdeki ıslahatların amacı imparatorluğun ayakta kalabilmesini sağlamaktı. Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla birlikte yeni yasaların amacı özellikle halkın can, mal, ırz, namus ve şerefini korumaya yönelik olup mal güvenliğinin sağlanması için vergilerin yeniden düzenlenmesi ve askerliğin bir sisteme oturtulmasını sağlamaktı. Bu yüzden Tanzimat dönemi Osmanlı'sında hangi dinden olursa olsun bütün tebaanın hukuk önünde eşitliğini sağlamaya yönelik birtakım adımlar atılmıştı.[30]

Tanzimat dönemiyle birlikte daha merkezi bir devlet anlayışı hedeflenmiş ve bu yüzden taşrayla merkez bağlantısı daha sıkı kurulmaya çalışılmıştı. Buna binaen Osmanlı idaresi bu bağlantıyı kuvvetlendirmek ve taşrayı denetim altında tutabilmek için geniş yetkilerle merkezden bölgeye valiler atamıştı. Ancak tayin edilen valilerin

[29] Nieuwenhuis, *Early Modern Iraq*, s. 183, Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 31-32; Longrigg, *Modern Iraq*, s. 267-76; Reeva Spector Simon, "The View From Baghdad", *The Creation of Iraq 1914-1921*, Ed. Reeva Spector Simon, Eleanor H. Tejirian, New York: Colombia University Press, 2004, s. 37; Davut Hut, "Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset:", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı*, Ed. Selim Argun, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 505.
[30] Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, c. 40, s. 1-10; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 84; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: YKY Yayınları, 1998, s. 86.

hükümetin kontrolünde olması için bazı kısıtlamalar da getirilerek taşrada adem-i merkeziyetçi bir yapının oluşmasının önüne geçilmeye çalışıldı. İstanbul'dan taşraya gönderilen valilerin gücünü kırmak ve hükümetin denetimini arttırmak için yine merkeze bağlı farklı memurlar vilayetteki mali, askeri ve hukuki işleri üstlenmeleri için gönderildi. Bu yolla taşradaki işlerin hem bölüşülmesi sağlandı hem de valilerin memurlar aracılığıyla denetlenmesine imkan tanındı. İlk olarak İstanbul'dan görevlendirilen memurlar mali denetimden sorumlu oldu ve vergi tahsilatı gibi hususlarda direkt hükümete bağlı olmaları sağlandı. Bu yolla merkezi idare valilerin vilayetlerdeki mali özerk yapılarını kırmayı amaçlamaktaydı. Ardından valilerin vilayetlerde tek söz sahibi olmasının önüne geçilebilmesi için yerel meclisler kuruldu ve bu meclislerde eşraftan, dini cemaat önderlerinden ve bölgenin nüfuzlu ailelerinden temsilcilerin yer alması sağlandı. Böylelikle halkın taşrada siyasete sınırlı katılımı teşvik edildi ve bir yandan da valilerin vilayette gerçekleştireceği ıslahatlardan haberdar edilerek bunlara rıza göstermesi amaçlandı.[31]

Vilayetlerde askeri alanda valilerin kontrolüne son vermek için ise ordu yeniden düzenlenerek belirli bölgelere ayrıldı ve her bir bölgenin başına İstanbul'dan atanan bir müşir getirildi. Devlet, müşirin vilayetteki valiyle ortaklaşa çalışmasını emretse de müşir idari olarak direkt İstanbul'a bağlıydı. 1848 yılında Bağdat'ta konuşlanacak olan bir Irak ve Hicaz ordusu kuruldu ve sonrasında 6. Ordu adını alan bu orduya Iraklı gönüllüler başta olmak üzere pek çok kişi katıldı. Bu orduyla birlikte Irak'ın Osmanlı'nın ayrılmaz bir parçası olması sağlanmaya çalışıldı.[32] Merkezi idare bu ıslahatlarla vilayetlerde, valilere yalnızca asayiş işlerini bırakarak mali, idari ve askeri alanda nüfuz ve yetkilerini azaltmayı amaçlamıştı. Dolayısıyla Osmanlı, bu dönemde bir yandan taşradaki nüfuzunu yaygınlaştırmaya çalışırken öte yandan

[31] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 109-110. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 33-34.

[32] Reeva S. Simon, "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer", *The Origins of Arab Nationalism*. Ed. Rashid Khalidi v.d., New York: Columbia University 1991, s. 151; Abdulwahhab Abbas el-Kaysi, "The Impact of Modernization on Iraqi Society During The Ottoman Era: a Study of Intellectual Development in Iraq: 1869-1917", Doktora Tezi, University of Michigan, 1958, s. 37. Osmanlı toprakları 1843 yılında serasker Rıza Paşa'nın yaptığı düzenlemeler neticesinde beş büyük ordu bölgesine ayrılmış ve bunların ilki İstanbul merkezli Hassa ordusu ile Üsküdar merkezli Dersaadet ordusu olmuştur. Her ordu belli bir bölgeyi kapsama alanına alarak o bölgedeki askeri nüfus ile ilgilenmiştir. 1848 yılında da Bağdat merkezli bir Irak ordusu oluşturularak sayı altıya çıkarılmıştır. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 77-79. 1848 sonrası Irak ordusunun modernizasyonu üzerine yapılan ayrıntılı bir çalışma bulunmaktadır. Bu konu için bkz. Fatih Akyüz, "Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

valilerin yetkilerini sınırlandırarak özerk bir yapı kurmalarının önüne geçmeye çalışmıştı.[33]

Valilerin yetkilerinin kısıtlanması zamanla vilayetlerdeki işleyişte birtakım aksaklıkların yaşanmasına neden oldu. Taşrada bulunan valiler sürekli merkezden emir beklemekte ve onaylanmadan hiçbir icraat gerçekleştirememekteydiler. Bu yüzden öncelikle Eylül 1858 tarihindeki bir talimatla valilerin hükümetin taşradaki temsilcisi olduğu ve mahalli memurların da valiler aracılığıyla hükümete mesul tutuldukları vurgulandı. Ardından 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerinde ise vilayetlerin durumları, statüleri ve idari yetki alanları tam olarak belirlendi ve valilerin hakları genişletilerek vilayetteki konumları sağlamlaştırıldı. Merkezi idare yaşanan aksaklıkların farkına varmış ve vilayetteki işleyişin hızlandırılmasını sağlamak için bu nizamnameleri yayınlamıştı.[34] Dolayısıyla vilayet nizamnameleriyle valilerin taşradaki konumlarının güçlendirildiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda zikredilen Tanzimat reformlarının imparatorluğun her yerinde aynı anda uygulanması mümkün değildi. Hem ıslahatları gerçekleştirmek için yeterli elaman bulmakta zorluk yaşanmaktaydı hem de taşradaki bazı vilayetlerde bu reformların yapılması için uygun ortam yoktu. Dolayısıyla ıslahatların öncelikle merkeze yakın ve hükümetin denetiminin tam olarak hissedildiği bölgelerde yapılması uygun görüldü. İlk olarak Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Konya ve Sivas gibi merkezlerde Tanzimat reformları uygulamaya geçirildi.[35] Ayrıca Arap vilayetlerinin farklı sosyal ve ekonomik yapıları göz önüne alınarak ıslahatlar bu bölgelerde de eş zamanlı yapılmadı. Osmanlı merkezi idaresinden fiziki mesafe olarak uzak olan Bağdat'ta reformların 1844 yılında uygulamaya geçirilmesine karar verilmesine rağmen

[33] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 173.
[34] Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 24-28.
[35] Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, c. 40, s. 3; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 199.

1850'lere kadar vilayette büyük bir değişikliğin yaşandığını söylemek mümkün değildir.[36]

Bağdat vilayetinde 1850'lerden itibaren Tanzimat reformları tedricen uygulamaya geçirildi.[37] Bu dönemde Vali Abdülkerim Paşa ve 6. Ordu'nun başındaki Mehmet Namık Paşa'yla birlikte vilayette reformlar gerçekleştirilmeye başlandı. Hatta Namık Paşa 1851 yılında Bağdat Valiliği görevine de getirilerek askeri ve idari görevlerin tek elde toplanmasına ve böylece reformların daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine karar verildi. Namık Paşa ilk olarak bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçti. Bağdat valisi nüfus sayımı ve zorunlu askerlik uygulamasıyla vergilerin düzenli toplanmasını sağlamayı amaçlamıştı. Ayrıca aşiretleri denetim altında tutmaya, asayişi sağlamaya ve bölgenin bayındır bir hale gelebilmesi için ziraat ve bazı alt yapı çalışmaları gerçekleştirmeye uğraştı.[38]

Namık Paşa (1861-67) ve Takiyüddin Paşa (1867-1869) gibi reformist valilerin dönemlerinde Bağdat vilayetinde Tanzimat reformlarının uygulanmasıyla ilgili önemli gelişmeler yaşandı ve özellikle Fırat ve Dicle nehri üzerindeki ulaşım faaliyetleri için birtakım çalışmalar içerisine girildi. Önceki valilerden Gözlüklü Reşit Paşa nehirler üzerindeki ulaşımın iyileştirilmesi için Bağdat'ta bir tersane kurdurmuştu. Namık Paşa ise Dicle nehrinde ulaşımın gelişmesi ile ziraatın daha iyi koşullarda yapılabileceğini düşündüğünden bu konuda birtakım ıslahatlar gerçekleştirdi. Bağdat valisi bölgede faaliyet gösteren İngiliz denizcilik şirketine rakip olarak "İdare-i Umman-ı Osmaniyye" adında bir şirket kurarak bölgede İngilizlerle bir rekabete girdi. Ancak Namık Paşa bir müddet sonra görevinden alındı. Namık Paşa'nın 1867 yılında İstanbul'a geri çağrılmasından sonra Takiyüddin

[36] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 34; Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 131. Arap vilayetlerinde eş zamanlı olarak gerçekleşmeyen Tanzimat reformları Bağdat'ta 1844, Şam ve Halep'te ise 1850'den sonra uygulanmaya başlanmıştır. Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1, *Ortadoğu Özel Sayısı*, (2016): s. 112-113.

[37] Christoph Herzog, Tanzimat reformlarının fiilen uygulanmasının 1850'lerden sonra gerçekleşmeye başladığına dair bir fikir birliğini olduğunu zikretmektedir. Ayrıca Abdüllatif Şener'in Tanzimat'ın vergi sistemini araştırırken, reformların başlangıcının 1875'e tarihlenmesi gerektiğini ve o zaman bile Bağdat'ta Tanzimat'a uymayan vergiler olduğunu iddia ettiğini belirtmektedir. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 280.

[38] Davut Hut, "Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset", s. 507.

Paşa göreve getirildi. Bu dönemde ise ordu ve sivil idarenin birleştirilmesinden vazgeçilerek Bağdat valisine 6. Ordu kumandanlığı verilmedi.[39]

Tanzimat döneminin en önemli şahsiyetlerinden biri olan ve imparatorluğun farklı yerlerinde başarılı işlere imza atan Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde vilayette büyük değişimler yaşandı.[40] Takiyüddin Paşa'nın görevine son verildikten sonra reformist kişiliğiyle bilinen Midhat Paşa, 14 Şubat 1869'da 6. Ordu Kumandanlığı da kendisine verilerek Bağdat Valiliğine tayin edildi.[41] Irak kıtasında Tanzimat reformlarının uygulanmasına tam olarak Midhat Paşa'nın valiliği döneminde başlanıldığını söylemek mümkündür. Tecrübeli devlet adamı Bağdat'a

[39] Korkmaz "Mithat Paşa", s. 3-4; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 37; Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar, 8-10 Mayıs 1984*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 177.

[40] Asıl adı Ahmet Şefik olan Midhat Paşa İstanbul'da Rusçuklu Hacı Hafız Mehmed'in oğlu olarak dünyaya geldi. Babasının memuriyetinden dolayı on yaşlarında Vidin'de bulundu. Babasının görevi sona erdikten bir yıl sonra yeniden İstanbul'a geldi. Kitabet dersleri almasından ötürü Divan-ı Hümayun kalemine girerek burada eğitimini tamamladı. 1840-41 yıllarında Divan-i Hümayun kaleminden Sadaret Mektubi Odasına tayin edildi ve 1842 yılında Faik Efendi'nin Şam Defterdarlığı'na atanmasıyla birlikte Şam'a gitti. İki yıl Şam ve Sayda'da görev aldı ve Bekir Sami Bey'in divan katibi olarak önce 1845'te Konya'ya ardından 1847'de Kastamonu'ya gitti. Bir müddet Meclis-i Vala'ya bağlı mazbata odasında görevlendirildi. 1852 yılında ise Şam ve Halep gümrüklerindeki anlaşmazlıkları gidermek ve Arabistan Ordusu Müşiri Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı denetlemek için Şam'a gitti. Altı ay bu görevi sürdürdükten sonra yeniden İstanbul'a döndü ve Meclis-i Vala'nın yazı işlerinde Anadolu katibi görevini üstlendi. Sonrasında Midhat Bey, bir müddet İslimye, Cuma ve Şumnu'ya gönderildi. Şubat 1856'da Sadâret Kaymakamı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa tarafından azledildi ve devlet nizamına karşı hareket etmek suçuyla mahkemeye sevkedildi. Ancak Meclis-i Vâlâ huzurunda yapılan muhakemesinde beraat edip vazifesine döndü. 1858 yılında Avrupa'da Paris, Londra, Viyana ve Brüksel'de kalarak Fransızcasını ilerletti. İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Vala başkatipliğine getirildi. Midhat Paşa 1861'den sonra yaşantısında başka bir merhaleye yükselerek Niş'e vali olarak tayin edildi. Üç yıl sürdürdüğü valilik görevinde vilayette bayındırlık ve inşa faaliyetlerini sürdürerek bölgenin kalkınmasında önemli rol oynadı. Midhat Paşa bir müddet vilayet nizamnamesinin hazırlanması için İstanbul'a çağrılmış ve ardından 1864 yılında Tuna Vilayeti Valiliği'ne atanmıştı. Paşa burada büyük bir reform programı uygulayarak vilayetin gelişmesi için önemli başarılar elde etti. Tuna vilayetinin kısa zamanda ulaşım sistemi düzeltildi ve gelirlerinde büyük bir artış yaşandı. Tuna vilayetinden sonra Midhat Paşa bir müddet Şura-yı Devlet'in başkanlığına getirildi ve 1869 yılında Bağdat vilayeti valiliği yaptı. Âli Paşa'nın vefatından sonra Tanzimat karşıtlığıyla bilinen Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrazam olmasıyla 1872 yılında Bağdat Valiliği'nden istifasını sundu. Bir müddet sadarete getirilen Midhat Paşa kısa bir süre sonra azledildi. 1873 yılında Adliye Nazırlığı ve Selanik valiliği yaptı. 1876 yılında Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde rol oynadı. Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinde Midhat Paşa'nın oldukça önemli bir payının olduğu düşünülmektedir. Midhat Paşa II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla bir müddet sadaret görevini üstlendi ancak sert eleştirilerinden dolayı görevinden alınarak sürgüne gönderildi. 1878 yılında affedilerek Suriye Valiliği'ne tayin edildi. 1880 yılında ise Aydın Valiliği'ne getirildi. 1881 yılında özel bir mahkemede yargılanarak suçlu bulundu ve idama mahkum edildi. Ancak cezası ömür boyu hapse çevrildi ve cezasını çekmek üzere 1881 yılında Taif'e gönderildi ve 1884 tarihinde hücresinde boğularak öldürüldü. Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 7-37; Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, c. 30, s. 7-11; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 134-1369; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı*, c. 1, İstanbul: Hilal Matbaası, 1325, s. 3-11.

[41] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 9.

aralarında dönemin önemli isimlerinden Osman Hamdi Bey ve Ahmet Midhat Efendi'nin de bulunduğu seksen kadar mühendis, zanaatkar ve uzmanlardan oluşan bir ekiple birlikte giderek hemen faaliyetlere koyuldu.[42] Midhat Paşa, Bağdat'ta 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1864 Vilayet Nizamnamesini uygulamak için hemen harekete geçti ve vilayetin idari, sosyal ve ekonomik anlamda dönüşüm geçirebilmesi için reformlar gerçekleştirdi. 1864 Vilayet Nizamnamesine uyularak Bağdat vilayetinin idari taksimatı yeniden yapılandırıldı ve eyaletlerin yerini vilayetler aldı. Nizamnamenin yürürlüğe konulmasıyla birlikte valilerin yetkileri genişletilerek olağanüstü durumlarda merkeze müracaat etmeleri sağlandı. Ayrıca vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar ise nahiye ve köylere bölünerek her birimin başına valinin emri altında olan idari yöneticiler atandı. Sancakların idari yöneticileri mutasarrıflar olurken, kazaları kaymakamların, nahiyeleri müdürlerin ve köyleri ise seçimler sonucunda en çok oyu alan muhtarların yönetmesine karar verildi.[43]

Eşrafın yönetime katılımını arttıran vilayet idare meclislerinin Bağdat'ta 1851'den itibaren oluşturulmaya başlandığı iddia edilse de bu meclislerin düzenli hale gelmesi Midhat Paşa'nın 1869-1871 yılları arasındaki valiliği dönemine denk gelmiştir. Midhat Paşa bu meclislerin oldukça önemli olduğunu düşünerek düzenli bir şekilde toplanmasına dikkat etmiştir. Bağdat idare meclisinin başkanlığını yapan Midhat Paşa döneminde mecliste daimi üye olarak kadı, müftü, nakibüleşraf, defterdar ve mektupçu bulunmaktaydı. İlmiye sınıfını temsilen kadı, dönemin nakibüleşrafı ve müftüsü yer almaktaydı. Kimi zaman mutasarrıflar da bu meclis oturumlarına iştirak ederlerdi. Bu mecliste öncelikle idari işler görüşülerek vilayeti ilgilendiren

---

[42] Edhem Eldem'e göre Müze-i Hümayun'un kurucusu ünlü ressam Osman Hamdi Bey'in Bağdat'a gitmesinin altında yatan nedenlerden biri babası Edhem Paşa'yla Midhat Paşa arasındaki yakınlıktır. Eldem'e göre Paris'ten dönen Osman Hamdi Bey'in Bağdat gibi imparatorluğun uzak bir eyaletine gönderilmesi onun sonraki süreçteki idari kariyerinde zorlanmaması içindir. Özellikle Edhem Paşa oğlunun Bağdat gibi zorlukları olan bir bölgeye gönderilmesini istiyordu. Paşa ayrıca yakından tanıdığı Midhat Paşa gibi reformist ve çalışkan bir devlet adamının yanında yetişmesinin oğlu için önemli bir fırsat olduğunu düşünüyordu. Osman Hamdi Bey'in Bağdat'tayken babası Edhem Paşa'ya göndermiş olduğu mektuplardaki açıklamalarda Midhat Paşa dönemi Irak'ını anlamak için önemli ipuçları bulunmaktadır. Osman Hamdi Bey'in Bağdat'taki hayatı ve faaliyetleri için bkz. Edhem Eldem, *Un Ottoman En Orient: Osman Hamdi Bey en Irak, 1869-1871*, Paris: Actes Sud, 2010; Edhem Eldem, "An Ottoman Traveler to the Orient Osman Hamdi Bey", *The Poetics and Politics of Place Ottoman Istanbul and British Orientalism (Ottoman Istanbul and British Orientalism)*, İstanbul: Pera Museum, 2011, s. 169-181. Osman Hamdi Bey Bağdat vilayetinde Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ne tayin oldu ve yaklaşık iki sene bu görevi üstlendikten sonra 1871 yılında İstanbul'a geri döndü. Arif Müfid Mansel, "Osman Hamdi Bey", *Belleten*, c. XXIV, sy. 94 (1960): s. 292-293.

[43] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 37-39; Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Tarihu'l-Iraki'l-Hadis*, Kahire: Vizaretu's-Sekâfe, 1986, s. 256-359; Hut, "Musul Vilayeti", s. 36-37.

anlaşmalar, sözleşmeler, ihracat, ithalat ve vergiler gibi konular tartışılırdı. Ayrıca belediye meclisinin kararlarını teftiş etmek, halk sağlığını denetlemek, yetimler için faaliyetlerde bulunmak, hastane inşası gibi hayır işleriyle uğraşmak yine bu meclisin görev alanına giren meseleler arasındaydı. Buna ek olarak ahali tarafından hükümet memurlarının aleyhine yapılan şikâyetleri de dinleyip tahkik etmek de yine Bağdat idare meclisinin görevlerindendi.[44]

Vilayet idare meclisleri geniş ölçüde merkezi hükümet memurlarının otoritesine bağlı bulunan ve yürütme yetkisine sahip olan, devamlı toplanan bir organ olmuştu. İdare meclisleri vilayetteki halkın memurlar hakkındaki şikâyetlerini dinleme ve değerlendirme hakkına sahip olmuş ve bu şekilde bir disiplin kurulu görevini üstlenmişti. Meclisin üyeleri aza-yı tabiiyye ve aza-yı müntehibe olarak ikiye ayrılmış olup bir kısmı yapılan seçimle bu göreve getirilirken diğer bir kısmı daimi üye statüsünde sayılmışlardı. Her ne kadar seçilen temsilciler ile halkın yönetime dahil olması sağlanmak istense de gerek karmaşık seçim usulünden gerekse seçme ve seçilme için belirli bir gelirin üstüne sahip olmak gerektiğinden katılım yalnızca bir zümreye hasredilmiş ve bütün halkın katılımı imkansız kılınmıştı. Varlıklı olanların katılımını teşvik eden bu usulle birlikte eşraf meclislerde temsil hakkı kazanmış ve yürütme alanına da el atarak nüfuzunu taşrada sağlamlaştırmıştı.[45] Valiler bu meclislerde çoğunlukla başkanlık vazifesini üstlenmişlerdi. Meclisteki protokol sırasına göre, öncelikle vali ardından mutasarrıf, kaymakam, hakim, naib gibi idareciler ve görevliler yer almaktaydı. Bağdat vilayetinde Midhat Paşa döneminde son şeklini alan vilayet idare meclisi, valiye alacağı kararlar konusunda yardımcı olan vilayetteki en önemli kurum olarak faaliyetlerini sürdürmüştü.[46] Sonuçta valilerin yetkilerini sınırlandırmak, vilayet hakkında aldığı kararları denetlemek ve yerel halkın katılımını arttırmak için Tanzimat'tan itibaren vilayet idare meclisleri yürürlüğe girmişti.[47]

---

[44] Ceylan, *The Ottoman Origins,* 2011, s. 129-130; Cemil Musa en-Neccar, *el-İdaretu'l-Osmaniyye fi vilayeti Bağdad: min Ahdi'l-Vali Midhat Başa ila Nihayeti'l-Hukmi'l-Osmaniyye* (1869-1917), Kahire: Mektebetu Medbuli, 1991, s. 225-235.

[45] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 72-74, 80-81.

[46] Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 99, 135-151.

[47] Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s. 313.

Midhat Paşa vilayet nizamnamesi kurallarını uygulayarak Bağdat'ın idari taksimatını tamamladıktan sonra taşradaki en büyük sorunlardan biri olan bürokrasideki keyfilik ve liyakatsizlik meseleleriyle ilgilendi. Nitekim Bağdat vilayetinde yerel eşrafın çıkarlarının önemsendiği ve bu yüzden bazı grupların kök saldığı bir idari yapılanma mevcuttu. Buna binaen Midhat Paşa, rüşvet ve adam kayırmanın yaygın olduğu Bağdat'ta bu yozlaşmanın önüne geçebilmek için bazı adımlar attı.[48] Yeni vilayet sistemine ayak uyduramayıp kanuna uygun davranamayan memurların pek çoğunu görevden alarak yerine yenilerini atadı. Bağdat vilayetinde yeni atanan memurlar bir sene boyunca takip edilerek yaptıkları faaliyetler ve üstün çalışmaları neticesinde nişan ve rütbelerle ödüllendirildiler.[49]

Midhat Paşa valiliği sırasında Bağdat'ta kırsaldaki asayişin sağlanması ve ziraatın yaygınlaştırılarak tarımsal verimin arttırılması için 1858'te yürürlüğe geçmiş olan Arazi Kanunnamesi'ni uygulamaya geçirdi. Bu kanunname, bir yandan merkezin çevre üzerindeki denetimini arttırmaya yönelik bir girişim iken öte yandan devletin topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını düzenleyerek çiftçilere güvenli bir kullanım hakkı vermekteydi. Osmanlı Devleti kanunnameyle üretimi arttırmayı ve küçük toprak sahiplerini ve köylüleri, aşiret şeyhleri ve varlıklı mülk sahiplerine karşı korumayı amaçlamaktaydı.[50]

Merkezi idare bu kanunnameyle düzenli bir kayıt sistemi oluşturularak toprakların denetlenmesini ve böylece adil ve düzenli bir vergilendirme sisteminin kurulmasını planlamıştı. Ayrıca aşiretleri iskan etmek ve imparatorluğun bir parçası haline getirerek isyan ve karışıklıklar çıkarmalarının önüne geçmek de yine amaçlanan hedefler arasında yer almaktaydı.[51] Dolayısıyla Midhat Paşa iltizam usulüyle vergilerin toplandığı Irak'taki miri arazilerin halka dağıtılarak ziraat yapılması için

---

[48] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 104-105.
[49] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 220.
[50] Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century" *International Political Science Review* 1, (1980), s. 95.
[51] Saleh Haider, "Land Problems of Iraq", Doktora Tezi, The London School of Economics Political Science, 1942, s. 493; Abdülaziz Duri, A. *The Historical Formation of The Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, Çev. Lawrence I. Conrad, London: Croom Helm, 1987, s. 139. Midhat Paşa Irak kıtasındaki en büyük aşiretlerden biri olan Şammar Cerbe'nin iskan edilmesi için aşiretin şeyhi Ferhan Paşa'ya Tikrit'ten Musul'a kadar uzanan bölgeye yerleşmeleri davetinde bulunmuştu. Bağdat valisi, aşiretin yerleşik hayata geçerek bu bölgede bir sancak kurmasını ve mutasarrıflığına da şeyhin getirilmesini teklif etmişti. Sinan Maruf, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası*, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu v.d., İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003, s. 330.

harekete geçmiş ve bir arazi komisyonu kurarak topraklarını on yıl boyunca işleyen çiftçilere küçük bir ücret karşılığında tapu verilmesini merkezi idareden talep etmişti.[52] Bu yolla Bağdat valisi hem arazilerden daha fazla verim alınabileceğini hem de bölgedeki isyanların önüne geçilebileceğine inanmaktaydı. Ayrıca toprakların verimli bir şekilde ekilmesiyle toplanacak olan vergilerin bir kısmıyla bölgede ihtiyaç duyulan demiryolu yapımına, nehir ve deniz gibi ulaşım araçlarının satın alınmasına ve diğer imar faaliyetlerine harcanacağını düşünmüştü. Nitekim Osmanlı merkezi idaresi Midhat Paşa'nın bu talebini olumlu karşılayarak Mayıs 1869'da bir iradeyle Bağdat vilayetindeki miri arazilerin tefviz edilmesine izin verdi.[53]

Bununla birlikte toprakların yalnızca varlık sahibi bir kesim tarafından satın alınmasının önüne geçebilmek için de bazı önlemler alındı ve ilk önce arazilerin çiftçilere teklif edilmesine karar verildi. Bu yolla Midhat Paşa büyük aşiretlerin bölgede güçlenmesinin önüne geçilmesini ve konfederasyonların bölünerek küçük toprak sahiplerine dönüşmesini amaçlamıştı.[54] Sonuçta Midhat Paşa, Bağdat'ta Osmanlı toprak kanunları ve vali olarak koyacağı yönetmelikler uyarınca bireysel bir mülkiyet hakkı yaratmaya çalışarak bazı aşiretlerin siyasi ve ekonomik gücünü taşrada kırmaya çalıştı. Bu durum özellikle bölgede güçlenen büyük aşiret şeyhlerinin nüfuzlarının kırılması için atılmış önemli bir adımdı.[55]

Bağdat vilayetinin en büyük sorunlarından bir tanesi güvenlik meselesiydi. Midhat Paşa bu soruna da el atarak öncelikle 6. Orduyu iyileştirme çalışmalarına başladı ve orduyu takviye etmesi için ek bir alay oluşturdu. Güçlendirilen askeri birliklerin bir kısmı Kerbela, Hille ve Bağdat merkez gibi yerlerde konuşlandırıldı, bir kısmı ise Osmanlı-İran sınırındaki kalelere gönderildi. Yine bu dönemde Fırat nehri boyunca denetimin arttırılması için başka yeni kaleler inşa edildi.[56] Ayrıca Midhat Paşa Tanzimat reformlarına uygun olarak zorunlu askerliği uygulamaya geçirdi ve kura usulüyle bütün vilayette askere alımları gerçekleştirebilmek için öncelikle bir nüfus

[52] Davut Hut, "Musul Vilayeti", s. 39.
[53] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 225-226; Halid Hamud es-Sadun, *el-Evzauu'l-Kabiliyye fi Vilayetil-Basra*, Beyrut: y.y. 2006, s. 43.
[54] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 28.
[55] Keiko Kiyotoki, *Ottoman Land Reform in the Province of Baghdad: Politics, Society and Economy*, Ed. Suraiya Faroqhi, Boğaç Ergene, Leiden; Bostan: Brill, 2019, s. 185; Walid Khadduri, "Social Background of Modern Iraqi Politics", Doktora Tezi, Johns Hopkins University, 1970, s. 212-213.
[56] Kiyotoki, *Land Reform*, s. 178.

sayımı yaptırdı. 1869 yılının ortalarında yapılan çalışmalar neticesinde vilayetten askere alımlar arttı, bu nispetle Irak ordusu giderek büyüdü ve yaklaşık on iki binlik bir kuvvetin üzerine çıktı.[57]

Midhat Paşa, idari, askeri ve mali alandaki ıslahatları gerçekleştirmenin yanı sıra Bağdat vilayetini imparatorlukla bütünleştirmeyi ve özellikle Bağdat şehrini yeniden inşa ederek şehrin çehresini değiştirmeyi istemişti.[58] Nitekim Paşa, vilayetin modern bir görünüm kazanması için nafia çalışmalarına başladı ve köprü yapımı ve bazı kamu binalarının inşası için harekete geçti. Ayrıca hastane faaliyetlerinin iyileştirilmesine çalıştı. Bunun yanı sıra vilayette ulaşım faaliyetlerinin hız kazanması için bir tramvay projesini devreye soktu. Bağdat şehriyle İslam alimlerinden Musa Kazım'ın türbesinin bulunduğu ve yoğun bir hacı trafiğinin yaşandığı Kazımiye arasında tramvay işletilmesi için faaliyete geçti. Bu hususta varlıklı Bağdatlıların desteğini talep etti. Temmuz 1871'de açılışı yapılan tramvay hattı için Londra'dan raylar ve demir teller gibi malzemeler getirildi ve toplamda yaklaşık on iki bin lira bu hat için harcandı.[59]

Böylelikle Midhat Paşa imparatorluk merkezi olan İstanbul'da kullanılan tramvayın yaklaşık iki buçuk sene sonra Bağdat'a getirilmesini sağladı. Ulaşımdaki bir diğer gelişme ise Dicle ve Fırat üzerindeki nehir taşımacılığının kolaylaştırılması yönünde oldu. Midhat Paşa hem nehirlerde işlemesi için yeni gemiler satın aldı ve hem de var olan gemilerin tamir edilmesini sağladı. Önceki Vali Takiyüddin Paşa döneminde üretimi tamamlanmış olan Fırat ve Resafe vapurları da sefere başladı. Midhat Paşa'nın valiliği döneminde getirilen gemilerle birlikte on kadar ulaşım aracı Fırat ve Dicle nehirlerinde faaliyetlerini sürdürdü.[60] Bağdat valisi ulaşımın daha işlevsel olması ve kolaylaşması için gerçekleştirmiş olduğu bu faaliyetleriyle Bağdat vilayeti

[57] Charles Issawi, *The Fertile Crescent: A Documentary Economic History 1800-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1988, s. 120; Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 221-222; Longrigg, *Modern Iraq*, s. 299; Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 60.
[58] Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk, Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s. 131.
[59] Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 44; Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 240-241; Longrigg, *Modern Iraq*, s. 299; Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 119; Roderic Davison, *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, 1963, s. 161.
[60] Yücel, "Midhat Paşa", s. 178-181.

başta olmak üzere bölgedeki şehirler arasındaki bağlantıları güçlendirerek bütün Irak kıtasının gelişmesini amaçlamıştı.[61]

Midhat Paşa Bağdat şehrinin daha modern bir görünüm kazanması için kaldırımları tamir ettirdi, sokakların temizlenmesini ve sokak lambalarıyla aydınlanmasını sağladı. Ayrıca halkın dinlenebileceği park yerleri oluşturdu, şehrin 20. yüzyıla kadar bilinen tek köprüsünü Dicle nehri üzerinde inşa ettirdi ve eski şehrin harap olan bir kısmını yıktırdı. Ayrıca yerleşim yerlerine içme suyu sağlayacak tesisler kurdurdu.[62] Bunun yanı sıra Midhat Paşa iletişim araçlarının hızlı bir şekilde kullanılması için telgraf hatlarının iyileştirilmesini ve güvenliğinin temin edilmesini sağladı. Aşiretlerin telgraf direklerine ve tellerine düzenledikleri saldırıların önüne geçebilmek için bir takım askeri önlemler aldırdı. Midhat Paşa iyileştirilen ve genişletilen telgraf hatlarıyla hem Irak içerisindeki haberleşmenin hızlı bir şekilde yapılmasını hem de Irak'la başka bölgelerin iletişimin kolaylaşmasını sağladı. Bunlara ek olarak bu dönemde Suriye ile Irak arasında düzenli posta servisi başladı.[63]

Bağdat'ın pek çok alanda kalkınması için çalışmalar yürüten Midhat Paşa, vilayetin edebi ve kültürel alanda gelişmesi için de adım atarak Bağdat'ta 1869 yılında bir matbaa kurdurarak vilayetin ilk resmi gazetesi olan *Zevra*'nın yayınlanmasını sağladı. Gazetenin editörlüğünü Ahmet Midhat Efendi üstlendi ve gazete valiliğin gerçekleştirmiş olduğu reformları halka duyuran bir yayın organı oldu.[64] Midhat Paşa eğitim alanında da çalışmalar içerisine girerek 1869'da bir askeri rüşdiye, 1871'de bir askeri idadi mektebi ve bir rüşdiye açılmasını sağladı. Bunun yanı sıra bazı meslekler için uygulamalı bir eğitime ihtiyaç duyulduğunu fark ederek 1870 yılında

[61] Hut, "Musul Vilayeti", s. 37

[62] Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 161; Kiyotaki, *Land Reform*, s. 177-178. Midhat Paşa, Bağdat şehir merkezi için yaptığı çalışmaların bir kısmını Kerbela'da da uyguladı. Yolların ve şehrin düzenlenmesi için altyapı çalışmaları gerçekleştirdi. Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 7, s. 190.

[63] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 242; Kiyotaki, *Land Reform*, s. 176; Spector, "The View from Baghdad", s. 37.

[64] Kaysi, "The Impact of Modernization" s. 116; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 638; Eldem, *Osman Hamdi*, s. 316. *Zevra* gazetesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler tezin dördüncü bölümünde verilecektir.

Bağdat'ta marangozluk, terzilik, kunduracılık, dokuma ve matbaacılık gibi eğitimlerin verildiği dört yıl devam eden bir Sanayi Mektebi açtı.[65]

Midhat Paşa yaklaşık üç yıl sürdürdüğü valilik döneminde vilayetin kalkınması ve modern yenilikleri takip edebilmesi için pek çok alanda çalışmalar içerisine girdi. Ayrıca bazı reformları da devreye sokarak Bağdat vilayetinin merkezi idareyle bağını kuvvetlendirmeye çalıştı. Genel kanı Midhat Paşa'yla birlikte Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer tüm Arap bölgelerinden daha fazla modernleşme sürecine girdiği yönündeydi[66] Daha önceki başarılı valilikleriyle birlikte Bağdat'ta da takdir toplayan idari yöneticiliği yüzünden kendisine "Islahatların Babası" unvanı verilmişti. Özellikle Irak tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere oturtulan Midhat Paşa'yla sonraki dönemlerde göreve getirilen valiler arasında sürekli bir kıyaslama yapılmış ve beğenilip takdir gören idareciler Midhat Paşa'ya benzetilmiştir.[67] Ancak 1872'de Bağdat valisinin eski rakibi Mahmud Nedim Paşa'nın Osmanlı Sadaretine getirilmesi ve Midhat Paşa'nın da Sadaret makamını elde etmek istemesi görevinden ayrılmasına neden oldu. Nitekim Midhat Paşa Bağdat Valiliğinden istifa edip Mayıs 1872'de vilayetten ayrılarak İstanbul'a gitmek üzere yola çıktı. Midhat Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra 1872'den II. Abdülhamid'in padişah olmasına kadar geçen yaklaşık beş sene zarfında Bağdat'a pek çok vali atanmış, bu valilerin görev süreleri oldukça kısa olmuş ve bu yüzden vilayette bir istikrar sağlanamamıştır.[68]

---

[65] Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 46; Nevvar, *Tarihu'l-Irak*, s. 382; Micheal Provence, "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in The Interwar Arab East", *Int. J. Middle East Stud.* 43 (2011): s. 209. Midhat Paşa'nın açmış olduğu okulların Bağdat'taki ilk devlet destekli seküler ve modern okullar olduğu ve bu okullardan mezun olanların sonrasında Irak devletini kurdukları literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır. Nitekim eğitim adına atılan bu adımların Irak'ın modernizasyonundaki payı zikredilmektedir. Emory C. Bogle*, The Modern Middle East From Imperialism to Freedom, 1800-1958*, Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996, s. 104; Kamal Abdurrahman Salman, "The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1920", Doktora Tezi, The University of Utah, 1992, s. 109.

[66] Bogle, *Middle East*, s. 105.

[67] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 1910-1911 yılları arasında Bağdat'ta valilik görevini üstlenen Nazım Paşa ve vilayette gerçekleştirdiği ıslahatlar Midhat Paşa'ya benzetilmiştir. Bu husus tezin üçüncü bölümünde anlatılacaktır.

[68] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 270-272; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 41-42. Haseni, eserinde halk tarafından hayırla yad edilen Midhat Paşa'nın görevinden azledildiğini iddia etmektedir. Abdürrezzak el-Haseni, *Tarihu'l-Irak es-Siyasi'l-Hadis*, c. 1, Lübnan-Beyrut: Li-Tibae ve en-Neşr ve't-Tevzi, 2012, s. 41.

1.2. II. Abdülhamid Dönemi

Balkan vilayetlerindeki ayaklanmaların ve Avrupa'yla girilen diplomatik çatışmaların yaşanması neticesinde Tanzimat reformları sekteye uğramıştı. 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Rusya'yla yaşanan 93 Harbi de imparatorluğun büyük bir kriz yaşamasına neden oldu. Bu krizin sonunda II. Abdülhamid yeni bir yol izlemeye karar verdi. 93 Harbi ardından imzalanan 1878 Berlin Anlaşmasıyla Rumeli ve Balkanlarda Hıristiyanların ağırlıkta olduğu bölgeler kaybedilmiş ve imparatorluk daha çok Müslümanların çoğunlukta olduğu bir yapıya bürünmüştü. Dolayısıyla devletin toprakları bir arada tutabilmek için muhatap olduğu kitlenin ortak bağı İslamiyet olmuştu. II. Abdülhamid, Osmanlı'nın bekası için Müslüman tebaanın birliği ve refahının önemli olduğunun farkına vardı. Buna binaen, padişah, son kayıpları telafi edebileceğine inanarak imparatorluğun en kalabalık nüfusunu barındıran Arap bölgelerine ağırlık verip Arapları Osmanlı sistemi içerisinde tutmaya çalıştı.[69]

II. Abdülhamid, Arap topraklarının imparatorluktan kopmaması için Araplar lehine bir siyaset izledi ve bunu yaparken kendisinin Müslümanların halifesi olduğu vurgusunu yaptı. Sultan bu yolla Arap halklarının kendisine karşı sadakatlerinin devam etmesini sağlamayı amaçlamıştı. II. Abdülhamid'in bu dönemde imparatorluğun Türk olmayan Müslüman nüfusuna yönelik uyguladığı siyaset genel anlamda Panislamizm olarak adlandırılsa da bu siyasetin mahiyeti hakkında tarihçiler arasında bir görüş birliği mevcut değildir.[70] Müslümanların Osmanlı halifesine

---

[69] Engin Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy in The Arab Provinces", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferans Bildirileri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979, s. 51; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 36; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi,* s. 43; Carl Brown, *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 152.

[70] Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid, İslam ve Araplar," *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 22-23; Kemal Karpat II. Abdülhamid'in uyguladığı bu siyasete İslamcılık denilmesinin daha doğru olduğunu savunur. Karpat'a göre padişahın amacı bütün Müslümanları bir araya getirmek değildir. II. Abdülhamid Osmanlı toprakları üzerindeki Müslümanları birleştirmeye yönelik bir siyaset izlemiştir. Yazara göre, Sultan Abdülhamid Fransa, İngiltere ve Rusya'nın iddialarının aksine evrensel bir amaç gütmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kemal H. Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK, 1986; s. 1349; Kemal Karpat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Millet ve Milliyetçilik", *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet Milliyetçilik*, Çev. Recep Boztemur, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 190; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 109-112. Niyazi Berkes de Karpat'ın iddialarını destekler tarzda bir görüş belirterek

bağlılığının vurgulandığı bu siyasette, İslamiyet Osmanlı'yı kuvvetlendirecek bir güç olarak görülürken, Sultan Abdülhamid'in şahsında hilafet de bu gücün odak noktası olarak kabul edildi. Bu yüzden de imparatorluk dahilinde halife olan sultana karşı şartsız itaat her zaman vurgulandı. Nitekim II. Abdülhamid hilafeti bir nevi imparatorluğun koruma kalkanı olarak kullanmış ve Osmanlı saltanatının devamının halifeye bağlılıktan geçtiği fikrini öne çıkarmıştı.[71] Dolayısıyla padişahın yeni politikası, iç ve dış siyasette İslam'a belirleyici bir rol vermeyi sağladı.[72]

II. Abdülhamid dönemine kadar ıslahatlar daha çok Hıristiyan nüfusun bulunduğu Balkanlar üzerinde yoğunlaşırken bu dönemde Arap vilayetleri ıslahatların uygulanması açısından daha öncelikli hale geldi.[73] Ayrıca bu dönemde reformlar gerçekleştirilirken diğer yerlerden farklı olarak Arap bölgelerinin sosyal ve iktisadi yapılarının ve mahalli özelliklerinin gözetilmesine de dikkat edildi.[74] II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde Arap vilayetleri statü bakımından hep ilk sırada yer almış, bu bölgeye yetenekli vali ve memurlar gönderilmiş; merkezden atanan görevlilere yüksek maaşlar verilmişti. Bunlara ilaveten II. Abdülhamid Arap vilayetlerinden halk nezdinde itibarı ve nüfuzu olan bazı Arapları kendisine danışman olarak atamıştı.[75] Uzun yıllar Sultan'ın en yakınında bulunan Araplardan biri İzzet el-Abid Paşa olmuştu. Abdülhamid'in en yakınında bulunan Paşa, Hicaz

---

Panislamizm'in tüm Müslümanları birleştirmek gibi bir hayal olmadığını vurgulamıştır. Berkes, II. Abdülhamid'in devlet toprakları üzerindeki Arap şeyh ve mehdilerini bağlamak için Panislamizm siyaseti yürüttüğünü ve Mısır, Suriye ve Yemen'deki Arap ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmeyi amaçladığını belirtmiştir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY, 2018, s. 364.

[71] Selim Deringil, "The Residual Imperial Mentality" and The 'Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism", *Turkish Review of Middle East Studies; Studies on Turkish-Arab Relations, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Yıllığı*. İstanbul: İSİS Ltd., 1986, s. 33. Zeine N. Zeine, Arapların İslam'ı desteklemekle hilafeti desteklemenin aynı şey olduğunu düşündükleri için II. Abdülhamid'in halifeliğine koşulsuz bağlı olduklarını iddia etmiştir. Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, İstanbul: Ark Kitapları, 2020, s. 71.

[72] Eraslan, *İslam Birliği*, s. 383. Selim Deringil, II. Abdülhamid'in halkla ve diğer devletlerle ilişkilerini simgeler aracılığıyla kurduğunu, kendisi gözükmeden "iktidarın titreşimlerini" yaymaya çalıştığını belirtmektedir. Deringil, padişahın halkla iletişim kurmaya çalıştığı bu simgelerin neredeyse tamamının İslami motifler olduğunu vurgulamaktadır. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909,* Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2002, s. 31.

[73] Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy", s. 49.

[74] Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri,", s. 112.

[75] Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy", s. 49-51; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 252-253. Sultanın cuma namazına giderken korumaları arasında Araplardan oluşan bir devriyesinin bulunduğu bilinmektedir. Dönemin tanıklarının bildirdiklerine göre, Türkçe bilmeyen, kırmızı şalvarlı ve yeşil sarıklı Arap devriyeler Sultan'ın geçişi esnasında caddeyi doldururlardı. Bkz. Deringil, *II. Abdülhamid Dönemi,* s. 38.

demiryolu gibi pek çok önemli projenin de sorumluluğunu üstlenmişti.[76] İzzet Paşa, Sultanın Arap siyasetinin bir dayanağı olmuş, uzun yıllar onunla birlikte çalışmıştı. Ayrıca Orman, Maden ve Tarım Nazırı Selim Melhame ve padişahın gayri resmi polis başkanı gibi çalışan Necib Melhame gibi Araplar devlette önemli pozisyonlara yerleştirilmişlerdi.[77] Bunun yanı sıra II. Abdülhamid, önemli Arap din adamlarını İstanbul'a çağırarak misafir etmiş ve kendi coğrafyalarında saygın olan bu şahsiyetler Arap dünyasıyla Yıldız Sarayı arasında bir köprü vazifesini üstlenmişlerdi. Bunlardan biri Irak kıtasında da etkisi görülen Rıfai şeyhi Ebu'l-Huda es-Seyyadi olmuştu.[78] Dolayısıyla bu dönemde devletin pek çok kademesinde görev yapan Arapların imparatorluğa bağlılığı pekiştirilmeye çalışılmıştı. Çünkü Abdülhamid, Arap topraklarının Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında kalması için Arapların Osmanlı sistemine entegre olmalarını, bu yüzden de yönetimde üst düzey görevler almalarını önemsemişti.[79]

II. Abdülhamid, Arap vilayetlerinin yönetiminde kendine has bir merkeziyetçi siyaset izlemeyi tercih etti. Padişah, yerel sivil bürokrasiyi doğrudan ve etkin bir biçimde kontrol altına alarak saraya bağladı ve adem-i merkeziyetçi her türlü girişime karşı çıktı. Valilerin özerk bir yapı kurmasını engellemek, Batılı güçlerin vilayetlerin iç işlerine karışmasını önlemek ve vilayetlerin güçlü bir şekilde merkeze bağlı olmasını sağlamak için uğraş verdi.[80] Bu şekilde II. Abdülhamid, yerel otonomiye yönelik bütün eğilimleri engellemeye çalıştı ve taşradaki yöneticiler üzerinde hakimiyet kurarak yazışmaların Mabeyn aracılığıyla yapılmasını sağladı. Bu zamana kadar devam eden bürokratik hiyerarşinin kurallarını görmezden gelerek Dahiliye'yi aradan çıkarıp taşrayla merkez arasında doğrudan bir iletişim ağı geliştirdi. Bunu tamamlayıcı ve belki de paradoksal bir öğe olarak, taşradaki söz sahibi eşrafla yakın ilişkiler geliştirip, çoğu zaman devletin memurları karşısında

[76] Engin Akarlı, "Abdulhamid II's Attemps to Integrate Arabs into The Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation,* Ed. David Kushner, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 75, 77-78.
[77] Tufan Buzpınar, "İslam ve Araplar", s. 37.
[78] Akarlı, "Abdulhamid II's", s. 75, 77-78.
[79] William Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi,* Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s. 136.
[80] II. Abdülhamid'in en korktuğu hususların başında vilayetlerin özerkleşerek imparatorluktan ayrılması meselesi gelmekteydi. Bu yüzden "...bir vali tamamen bağımsız olur, vilayetin gelirlerini harcama, adaletini denetleme, silahlı kuvvetlerini yönetme, istediği gibi tayin ve azil yapma hakkına sahip olursa ne merkeziyetçilikten söz edilebilir ne de adem-i merkeziyetçilikten" düşüncesine sahipti. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 243.

eşrafın yanında yer almayı tercih etti. II. Abdülhamid'e göre taşradaki iç karışıklıkların önüne geçebilmek için eşrafla iş birliği içerisinde olunması gerekiyordu.[81] Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminin kendine has merkeziyetçi politikası taşrada bir taraftan sıkı bir denetim oluştururken bir taraftan da yerel seçkinlere görece bir serbestlik tanımıştır.

II. Abdülhamid'in hem Arapları önceledi̇ği hem de kendine has bir merkeziyetçi yapı kurduğu Arap bölgelerinin başında Irak yer almıştır. Öncelikle II. Abdülhamid saltanatı yıllarında her bölgenin kendi doğasına uygun olarak yönetilmesi gerektiğine inanarak "Basra vilayeti Bursa gibi yönetilemez" düsturunu uygulamaya geçirdi.[82] Buna binaen Osmanlı merkezi yönetimine uzak olan Irak'ın iki temel unsura dayandırılarak yönetilmesine karar verdi. Bu temel unsurlar, devletin buraya gönderdiği memurlar ve yerel eşraf oldu. II. Abdülhamid, bir yandan bölgeye gönderdiği memurların Mülkiye Mektebi çıkışlı olması gibi birtakım hususlara dikkat ederek bürokratik bir yapı kurmaya çalışırken öte yandan padişaha "bila kayd ü şart ubudiyet ve itaat" prensibini benimseyerek bizzat kendisine bağlı bir şahsi yapı kurmaya çalıştı. Padişah, sadakati kamu hizmetinde istihdam için vazgeçilmez bir nitelik olarak gördü. II. Abdülhamid memurların ilk olarak padişaha karşı sorumlu olduklarının farkına varmalarını istedi. Bunun yanı sıra Irak'a gönderilen memurların eşrafla bir uyum içerisinde çalışmalarını önemsedi. Nitekim Irak'ta üst rütbede yer alan memurlar kurallar gereği merkezden gönderilen ve belirli bir seviyede eğitim almış kişiler olurken, bazı alt kademede yer alan memuriyetlere yerel seçkinlerin önde gelen mensupları getirildi.[83]

II. Abdülhamid, Irak'ın imparatorluktan kopmaması için aşiret reislerini de kapsayacak şekilde yerel elitler üzerinden farklı bir merkeziyetçi politika takip etmeyi uygun bulmuştu. Bu siyaset, padişahın önde gelen aşiret liderleriyle, eşrafın önde gelen aileleriyle ve çeşitli Sufi tarikatlarının şeyhleriyle yakın bağlar kurmasına

---

[81] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 44; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016): s. 278; Jens Hanssen, "Practices of Integration- Center-Periphery Relations in the Ottoman Empire", *The Empire in The City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, Würzburg: Ergon Verlag, 2002, s. 72; Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 39-40.

[82] Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Ed. Mehmet Bulut v.d, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2019, s. 22.

[83] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 50-51; 113; Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008, s. 125.

yol açtı. Bu tür bağlantılar sadece taktiksel olarak yararlı olmakla kalmıyor, aynı zamanda eşraf ve Sufi şeyhleri söz konusu olduğunda, onun halife imajına da uyuyordu.[84] Nitekim bu dönemde Yıldız Sarayı'yla Irak eşrafının doğrudan bağlantıya geçmesi sağlandı. II. Abdülhamid, Irak'ta eşraf ve memurlar arasında yaşanan bir tatsızlık veya anlaşmazlık olduğunda merkezden atanan memurlarını görevden almayı tercih ederek eşrafın yanında yer almayı seçti. Padişah bölgede yaşanan bir karışıklıkta silahlı kuvvet kullanılmasına karşı gelerek işlerin mümkün mertebe uzlaşma yoluyla halledilmesini tercih etti ve bölgede yaşanabilecek olan olası çatışmaların önüne geçmek için vali ve memurlara aşiret reisleriyle ve eşrafla iyi geçinmelerini emretti.[85]

Bu dönemde Bağdat örneğinde olduğu gibi Arap vilayetlerinin hem idari merkeze uzaklıkları hem de ağırlıklı olarak çöllerde göçebe veya yarı göçebe olarak yaşayan nüfuslarının kontrol altına alınmasının güçlüğü nedeniyle bu vilayetlere tecrübeli ve yetkin kişiler vali olarak gönderilmekteydi.[86] Ancak II. Abdülhamid Midhat Paşa döneminde uygulanmaya konulan valilerin yetkilerini arttırıcı "tevsi-i mezuniyet" ilkesini doğru bulmuyordu. Nitekim padişah valilerin taşrada özerk bir yapı kuracakları düşüncesinden dolayı onlara geniş yetkiler verilmesine karşı çıktı ve bu yüzden bölgeye yetenekli devlet adamları göndermesine rağmen herhangi bir karar almaları veya en ufak bir icraat gerçekleştirmeleri gerektiğinde merkezden izin almalarını ve sarayın onayıyla harekete geçmelerini emretti. Bu da bölgede yapılacak olan işlerin aksamasına neden olmaktaydı.[87]

1876-1908 yılları arasında Irak'ın 6. Ordu'nun da yer aldığı en önemli vilayeti olan Bağdat'ta toplam on dört vali görev yapmış ve bir valinin görev süresi ortalama iki yıl olmuştu. Bağdat'a atanan vali ve memurlarda aranan kriterlerden bazıları bölgeyi daha önce tanıması, Irak'ta veya diğer Arap vilayetlerinde görev yapmış olması veya benzer koşullar altında çalışması olmuştu. Diğer bir kriter ise yerel eşrafla uyum içerisinde çalışabilecek karakterde olmalarıydı. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin Irak'a ehliyetsiz ve yetersiz memurları gönderdiği yönündeki bazı iddiaların

[84] Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 20.
[85] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 313-320.
[86] Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev. Türkan Yöney, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, s. 38.
[87] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 112-113, 318-319; Hut, "Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset", s. 511.

gerçekliği yansıtmadığını ve iddiaların aksine II. Abdülhamid'in bu bölgeyi önemsediği için başarılı memurları ve yöneticileri buraya gönderdiğini söylemek mümkündür.[88]

II. Abdülhamid Tanzimat reformlarının kendisine göre yararlı gördüğü yönlerini devam ettirmek istemiş, bu nispetle Irak genelinde valiler aracılığıyla yollar, demiryolları, sulama işleri ve diğer alt yapı projelerini gerçekleştirmek için harekete geçmişti. Irak ıslahatı meselesi Yıldız Sarayı'nda ilk olarak 1879 yılında gündeme gelmeye ve bölgede yapılabilecek olan reform projeleri konuşulmaya başladı. Ardından Osmanlı'nın tahıl ambarı olarak bilinen ve önemli gelir kaynaklarını barındıran Mısır'ın İngilizler tarafından 1881 yılında işgal edilmesiyle Irak'ta alternatif bir ikinci Mısır yaratma fikri ortaya atıldı ve iki bölgenin potansiyelleri karşılaştırılarak Irak'ı iyileştirmeye yönelik adımlar Osmanlı başkentinde tartışıldı.[89] II. Abdülhamid, Irak'ın genel durumunu anlamak ve yapılacak olan reformların hangi alanlarda yoğunlaşması gerektiğini anlamak için bürokrat ve idarecilerden raporlar hazırlamalarını istedi.[90] İlk olarak Bağdat valisi Abdurrahman Paşa tarafından Eylül 1880'de Irak'taki durumu özetleyen ve ihtiyaçların neler olduğunu sıralayan bir rapor saraya sunuldu. Paşa öncelikle bölgedeki güvenliğin sağlanması gerektiği üzerinde durduktan sonra ziraat, sanayi, maarif, zanaat, esnaflık ve ticaret başlıkları altında Irak'ta hangi alanlarda ıslahat yapılması gerektiğini belirtti.[91]

Ardından eski valilerden Mehmed Namık Paşa, Basra Mutasarrıfı Mazhar Paşa, Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa gibi isimler yine Irak vilayetlerinin durumu hakkındaki raporlarını Yıldız sarayına sundular. Raporlarda ağırlıklı olarak değinilen hususlar halkın refahını iyileştirmeye dair ekonominin düzenlenmesine ve güvenliğin tesis edilmesine yönelikti. Irak'ta ziraatın yaygınlaştırılması için sulamanın iyileştirilmesi, bataklıkların kurutulması, nehirlerin ıslah edilmesi ve nehirlerdeki taşımacılığın arttırılmasına yönelik bir dizi öneri ve reform teklifi padişaha sunulan

[88] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 112-113, 318-319; Hut, "Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset", s. 511.
[89] İyibaş, "The Hindiya Barrage", s. 35-36.
[90] II. Abdülhamid döneminde Irak üzerine hazırlanan raporların listesi ve içerikleri için bkz. Halil İbrahim Görür, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar", Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2009.
[91] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 68-71.

raporlarda yer aldı.[92] 1890 yılında bu reform layihaları yazılmaya devam etti ve Irak'a bir teftiş heyeti gönderildi. Bu heyetin vurguladığı en önemli hususlardan bir tanesi yine bölgenin güvenliği ve 6. Ordu'nun güçlendirilmesi yönünde oldu.[93]

II. Abdülhamid raporlarda sunulan projelerin pek çoğunu benimsememiş ve 1900'lü yılların başına kadar bölgede geniş çaplı ıslahatların yapılmasına müsaade etmemişti. Irak'ın ve dolayısıyla Bağdat'ın iyileştirilmesine yönelik olan bu projelerin önündeki en büyük engel maddi yetersizlikler olmuş ve devletin içerisinde bulunduğu mali kriz Irak'a ve dolayısıyla Bağdat vilayetine yatırım yapılamamasına neden olmuştu. Ayrıca II. Abdülhamid sunulan reform tekliflerinin bir kısmını ise adem-i merkeziyetçi bir yapının oluşması endişesiyle kabul etmemişti. 1905 yılına gelindiğinde Irak vilayetlerinde genel bir reform projesinin yeniden konuşulduğu ve geniş çapta bir planlamanın gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle Irak vilayetlerinin gelirlerinde yaşanan düşüş ve 6. Ordu'nun içinde bulunduğu imkansızlıklar sonucu artan güvenlik sorunları II. Abdülhamid'i harekete geçirerek bu bölgedeki ıslahat faaliyetlerinin artmasına neden olmuştu. 1907 yılında Mustafa Nazım Paşa başkanlığında Irak'a Heyet-i Islahiyye gönderilerek Irak vilayetlerinde yapılacak olan reformların görüşülmesine karar verildi. Islah heyeti Irak'ta geniş bir inceleme başlatarak halkın durumunun iyileştirilmesi ve gelirlerin arttırılması için bir dizi reform projelerinin başlatılması gerektiğini Yıldız Sarayı'na sundu.[94] Ancak devletin içerisinde bulunduğu maddi yetersizlik Irak'taki reformların yeniden aksamasına neden oldu. Ayrıca Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden ötürü Hıtta-i Irakiye heyetinin devam ettirilmesinin lüzumsuz olduğuna karar verildi ve heyet lağvedildi.[95]

Sonuçta II. Abdülhamid, imparatorluğu bir arada tutmak için Müslüman nüfusun bulunduğu bölgelere ağırlık vermeye ve bu nispetle Irak'ta reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Özellikle 1900'lü yılların başından itibaren gelirlerin düşmesi sonucu bölgedeki istikrarın sağlanabilmesi için yetkilileri bölgeye

[92] Hut, "Musul Vilayeti", s. 51-52.
[93] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 72.
[94] II. Abdülhamid'in Heyet-i Islahiyye'ye tanıdığı geniş yetkiler ve valilere bir takım hareket özgürlüğü vermesi Irak'ta kısmi bir ademi merkeziyetçi yapıya müsaade ettiğine dair yorumları da beraberinde getirmişti. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 97, 109-110; Çetinsaya, "Abdülhamid Rejimi", s. 29.
[95] BOA, DH.MKT. 2634/42, 19 Ekim 1908; DH.MKT. 2620/7, 26 Eylül 1908.

göndererek incelemeler yaptırmıştır. Ancak II. Abdülhamid döneminde Irak'ta ve dolayısıyla Bağdat vilayetinde reformların pek çoğu hayata geçirilememiştir. Buna neden olan amillerin başında ıslahatları gerçekleştirecek olan memurların azlığıyla oluşan kadro yetersizliği ve imparatorluğun içerisinde bulunduğu mali bunalım gelmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in taşrada adem-i merkeziyetçi eğilimlere müsaade etmemesi ve bu yüzden yetkilerin valide toplanacağı endişesi bazı idari reformlara karşı çıkmasına ve böylelikle reformların etkisiz bırakılmasına neden olmuştur.[96]

1.3. İdari ve Sosyal Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkeze uzaklığıyla bilinen Irak kıtasının en önemli eyaleti olan Bağdat vilayeti Tanzimat döneminden evvel salyaneli dokuz eyaletten bir tanesiydi.[97] Salyaneli eyaletlerden her yıl vergilerin belirlenen bir miktarını hazineye teslim etmesi, geri kalan meblağla bölgenin ihtiyaçlarını gidermesi; askerlerin maaşlarını ve giderlerini tahsis etmesi ve yerel idarenin masraflarını karşılaması beklenmekteydi. Nitekim Bağdat vilayeti de uzun bir dönem salyane ile yönetilmişti.[98]

19. yüzyıla gelindiğinde Tanzimat reformları imparatorlukta uygulanmaya başlanmış ve 1864 ve 1867'deki vilayet nizamnameleri taşradaki yerel idarenin temelini teşkil etmişti. Nitekim taşrada uygulanacak olan reform ve düzenlemeler vilayet kanunu esas alınarak hazırlandı. Bu kanunla birlikte eyaletlerden biraz daha büyük olan ve sancakların üstünde yer alan vilayetler ortaya çıktı.[99] 1864 kanunu öncelikle Osmanlı toprakları içerisinde bazı pilot bölgelerde denendikten sonra diğer vilayetlerde de uygulanmasına geçildi. Bağdat vilayetinde vilayet nizamnamesi Midhat Paşa döneminde 1869 yılında yürürlüğe girdi. Bu tarihten itibaren Bağdat, Osmanlı'nın yeni taşra sistemine dahil edildi ve idari yapı ona göre düzenlendi.[100]

Bağdat, 1871 yılında vilayet olarak adlandırıldı ve idari olarak yukarıdan aşağıya doğru sancak, kaza ve nahiye olarak alt birimlere ayrıldı. Bu idari birimlerin

---

[96] Hut, "Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset", s. 512.
[97] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 31; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminden Irak'ın İdari Taksimatı", Çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, c. LIV, sy. 211 (1990): s. 1248.
[98] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997, s. 40, s. 70.
[99] Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 26-31.
[100] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 123-124.

yöneticileri ise vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtar oldu.[101] Yeni vilayet sistemine göre Bağdat eyaleti, Bağdat merkez olmak üzere, Musul, Basra, Şehrizor, Müntefik, Ammare, Süleymaniye, Kerbela, Hille ve Düleym olarak on sancağa bölündü. 1875 yılında ise Basra müstakil bir vilayet olurken 1880-84 yılları arasında kısa bir süreliğine yeniden Bağdat'a bağlandı. 1884 yılına gelindiğinde Irak kıtasında Bağdat, Basra ve Musul olarak üç vilayet şeklinde bir taksimat yapıldı ve bu idari sistem bölgenin elden çıkışına kadar devam etti.[102]

II. Abdülhamid döneminde Bağdat vilayeti, üç sancak, on dokuz kaza ve yirmi altı nahiye olmak üzere altmış köye ayrıldı.[103] 20. yüzyılın başında Bağdat vilayeti Bağdat merkez, Divaniye ve Kerbela olarak üç sancaktan oluşmaktaydı. 1907 tarihli Bağdat salnamesine göre Bağdat sancağı Bağdat merkez kazası, Kazımiye, Samarra, Horosan, Hanekin, Mendeli, Bedre, Kutülamare, Aziziye, Cezire, Düleym, Ane olarak 12 kazaya, Azamiye, Tikrit, Şehriban, Halis, Benkdere, Kızılribat, Garibe, Cesan, Selman-ı Pak, Heyt (Hit), Felluce, Kebise, Rihaliye, el-Kaim, Cebe-Alus ve Hadise nahiyelerine ayrılmıştı. Kerbela sancağı ise Kerbela merkez kazası, Hindiye, Necef ve Razaze olarak dört kazaya, Müseyyib, Şefatiye, Kifl (Kefel), Kufe, Hur ed-Duhan ve Rahbe olarak yedi nahiyeye taksim edilmişti. Divaniye sancağı Divaniye merkez kazası olmak üzere Hille, Şamiye ve Semave olarak dört kazaya ve Dağare, el-Bedir, Memduhiye, Birmana, Nehr-i Şah, Havas, Muhavil, Şitafiye, Hurallah, Salahiye, Gumas, Hızırdıracı, Ebu Cevarir nahiyelerine ayrılmıştı.[104] II. Meşrutiyet döneminde ise Bağdat vilayetinin genel olarak idari taksimatında bir değişikliğe gidilmedi, Bağdat, Kerbela ve Divaniye olarak üç sancak halinde yönetilmeye devam etti. Bu dönemde Bağdat merkez sancağına bağlı 11 kaza ve 17 nahiye bulunurken, Divaniye sancağında 3 kaza, 13 nahiye, Kerbela sancağında 3 kaza, 4 nahiye olarak

[101] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie, Mineure*, c. 1, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894, s. 6; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 40-41.
[102] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 124; Sahillioğlu, "Irak'ın İdari Taksimatı", s. 1233-1257. Irak kıtası üç vilayete ayrılmasına rağmen Musul ve Basra valileri hem 6. Ordu'nun Bağdat'ta bulunmasından hem de Bağdat'ın Irak'ın merkezi gibi kabul edilmesinden dolayı diğer iki vilayetin valileri pek çok hususta Bağdat valisine bağlıydı. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 15.
[103] Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 4.
[104] *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bağdat*, sene 1325, def_a 27.

bir taksimat yapılmıştı. Toplamda Bağdat vilayeti üç sancak, 17 kaza ve 34 nahiye şeklinde idari birimlere ayrılmıştı.[105]

İstanbul'dan uzak ve nüfusunun çoğunluğunu aşiretlerin oluşturduğu Bağdat vilayeti kendine has coğrafi özellikleri sebebi ile merkezden atanan memurlar için bir cazibe merkezi olmaktan oldukça uzaktı. Devletin gönderdiği idareciler arasında bölgedeki dengeleri değiştiremedikleri ve şartlara uyum sağlayamadıkları için kısa süre içerisinde ya istifalarını veren yahut da başka bir yere tayinleri isteyenlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Nitekim Bağdat, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'in sonuna değin görev süreleri kısa olan valiler tarafından yönetilmişti.

Osmanlı taşra teşkilatında en büyük idarecileri vilayetin merkezden atadığı valilerdi. 1864 vilayet nizamnamesi ve 1871'deki düzenlemelerle valilerin görev ve yetkileri belirlenmiş ve sorumluluk alanları çizilmişti. Valilerin vilayetlerdeki nüfuzlarını sınırlandırmak için onları denetleyici görevliler ihdas edilmiş ve böylelikle meydana gelebilecek olan suiistimallerin önüne geçilmeye çalışılmıştı.[106] Valilerden sonra ikinci sırada gelen en yetkili idareciler ise mutasarrıflardı ve bu idareciler bir yandan sancakların yönetimini üstlenirken öte yandan kaza ve nahiyelerdeki idarecileri de denetleyerek valiye yardımcı olmaktaydılar. Valilerin Bağdat vilayetinde bütün kurumlar üzerinde doğrudan bir sorumluluğu yoktu. Ordu, Maliye, Maarif, Evkaf, Gümrük, Posta ve Telgraf, Hazine-i Hassa, Adliye, Hıfzıssıhha gibi kurumlar doğrudan imparatorluk merkezinde bulunan ilgili dairelere bağlıydı. Ayrıca Irak'ın güvenliğinden ve kırsaldaki asayişten sorumlu olan 6. Ordu'nun merkezi Bağdat'taydı ve bu ordu İstanbul'daki Seraskerliğe bağlıydı.[107] 6. Ordu'yu merkezden atanan bir müşir yönetirdi. Müşirler vilayetlerde validen sonraki en yetkili görevlilerdi ve ihtiyaç halinde valiyle koordineli çalışarak yetki paylaşımında

[105] *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 66. Sene, Dersaadet 1327.
[106] Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 21, 26-31.
[107] Stephen Longrigg, 6. Ordu'nun 20. yüzyıl başındaki durumuyla alakalı bazı bilgiler vermektedir. İki piyade, bir süvari ve bir topçu tümeninden oluşan Irak ordusunun bölgede farklı noktalarda bulunduğunu ve aşiretler arasında gerçekleşen savaşlara göre sürekli yer değiştirdiğini zikrettikten sonra ordunun malzeme ve teçhizatta yetersiz ve eksik olduğunu; mevcut malzemelerinin ise modernlikten uzak "ilkel" olduğunu, birliklerin düzeninin sağlanamadığını, disiplinin gevşek olduğunu ve askerlere yapılan nakdi ödemelerin düzensiz olduğunu belirtmiştir. Ancak yazara göre eksikliklerine rağmen Arap vilayetleri içerisinde Osmanlı ordusuna en büyük katkıyı Irak'ın verdiğini ifade etmiştir. Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 38.

bulunurlardı.[108] Ancak mülki ve askeri makamlar arasındaki bu yetki paylaşımı bazen güç mücadelelerine yol açmakta ve böyle durumlar valiyle 6. Ordu komutanını karşı karşıya getirerek vilayette çekişmelere neden olmaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde bu durumun önüne geçebilmek için Bağdat vilayetine valiler atanırken bazı zamanlarda 6. Ordu kumandanlığı vazifesi de kendilerine verilmiştir.[109]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşanan 31 Mart Vakasının ardından Osmanlı ordusunda önemli değişikliklere ve tensikata gidilmişti. 1910 yılında "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilat-ı Esasiye Nizamnamesi"yle silahlı kuvvetlerin ıslahı için bazı yeni tedbirler alınmasına karar verilmiş ve bu nizamname 1911'de yürürlüğe girerek ordu kumandanlıkları yerine ordu müfettişlikleri ve kolordular kurulmuştu.[110] Bu sistemle Avrupa ordularının teşkilatlanmasına benzer bir yapılanmaya gidilmiş ve düzenlemelerle ordu kumandanlıkları kaldırılarak yerlerine yetkileri sınırlandırılmış daha küçük karargahlar teşekkül etmişti. Buna göre, Irak kıtasında 4. Ordu müfettişliği kurularak Bağdat, Musul, Süleymaniye, Basra ve Kerkük bu müfettişliğin çalışma sahasına dahil edildi. Ayrıca 6. Ordu kumandanlığının yerini 13. Kolordu kumandanlığı aldı ve görev yeri buna göre belirlendi.[111] Ağustos 1914'teki seferberliğin ilan edilmesine kadar Bağdat'taki 4. Ordu Müfettişliği 13. ve 14. kolordulardan oluştu.[112]

---

[108] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 52. Osmanlı ordusu 1908 yılında yedi ordu ve iki bağımsız tümen dairesinden teşekkül etmekteydi. 1. Ordu İstanbul'da, 2. Ordu Edirne'de, 3. Ordu Selanik'te, 4. Ordu Erzincan'da, 5. Ordu Halep'te, 6. Ordu Bağdat'ta, 7. Ordu Sana'da yer alırken 15. Bağımsız Tümen Trablusgarp'ta, 16. Bağımsız Tümen ise Hicaz'da bulunmaktaydı. Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu", *4. Askeri Tarih Semineri*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989, s. 44.

[109] Osmanlı taşrasında valiyle kumandan arasında görev ve sorumluluklar hususunda anlaşmazlıklar çıktığı için iki rakip güç olarak da tasvir edildikleri olmuştur. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 191. II. Meşrutiyet dönemi yönetimi, Bağdat'ta valiyle ordu arasında yaşanabilecek çekişmelerin önüne geçmek ve vilayette kararların daha hızlı alınabilmesini sağlamak için bazı zamanlarda Bağdat valisini 6. Ordu kumandanı olarak da atamıştır. Böylelikle hem askeri hem de siyasi yetkiler tek elde toplanmış ve vilayette bir güç mücadelesinin önü alınmıştı. Bu atamaya örnek Kasım 1909'da Bağdat valisi ve 6. Ordu kumandanı olarak atanan Hüseyin Nazım Paşa'yı göstermek mümkündür. Bağdat'taki kumandan valilerle ilgili ayrıntılı bilgiler tezin üçüncü bölümünde verilecektir.

[110] Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminden Mütareke Dönemine Geçiş Sürecinde Osmanlı Ordusunu Yeniden Düzenleme Çabaları (1908-1918)", *Yeni Türkiye* 31 (2000): s. 660.

[111] Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. 1, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, s. 24-25; Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 32-33.

[112] Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004, s. 27.

Bağdat'ta vali ve 6. Ordu kumandanından sonra vilayetteki en yetkili üçüncü isim, vilayetin mali işlerinden sorumlu olan defterdardı. Defterdar bazı hususlarda valiye bağlı iken genel olarak İstanbul'da bulunan Maliye Nezareti'ne karşı sorumluydu. Vilayetin gelir ve giderlerinden sorumlu olan defterdarın vilayet meclislerinde de konumu oldukça önemliydi.[113] Osmanlı hükümeti tarafından atanan ve merkeze bağlı olan defterdarla vali arasında vilayette bazı kararların alınması noktasında sıkıntılar yaşanmaktaydı. Babıali, vilayetlerden hazineye gelir aktarımı talep ederken vilayetteki vali ve defterdar gider kalemleri hususunda anlaşmazlığa düşmekteydiler. Vali, bölgede çeşitli ıslahatlar için para talep ederken defterdar bağlı bulunduğu Maliye Nezareti'ne hesap vereceği için ikili arasında sorunlar yaşanmaktaydı.[114] Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde Trablusgarp ve Balkan Savaşları yaşandığı için imparatorluğun ordu ve güvenliğe ayırdığı meblağ yüksek olmakta ve bu yüzden hükümet taşraya gerekli maddi desteği sağlayamamaktaydı. Bu durum Bağdat vilayetindeki defterdarın durumunu daha da zorlaştırmaktaydı. Nitekim bu dönemde defterdar ve vali arasında hem yetki alanları hem de bütçenin harcanması hususlarında sorunlar sıklıkla yaşanmıştır.

Vilayetteki idari işlerin yönetilmesinde etkili olan diğer isim vilayet mektupçusu olmuştur. 1864 vilayet nizamnamesiyle belirlenen ve vilayetteki resmi yazışma işlerine bakan mektupçu, valinin merkezle ve yerel idarecilerle arasındaki iletişimini sağlayan en önemli yardımcısıydı. Vilayet idare meclislerinin "tabii" üyelerinden sayılan mektupçu, vilayette valiye en yakın pozisyonda bulunduğu için ikili arasında karşılıklı güven ve sadakate dayalı bir ilişki olması Babıali tarafından beklenmekteydi.[115] Ancak II. Meşrutiyet dönemi boyunca Bağdat vilayetinde bazı zamanlarda farklı siyasi eğilim ve düşünceler yüzünden valiler ve mektupçular arasında ihtilaflar çıkmış, çoğunlukla bu ihtilafların sonucunda vilayet mektupçusu görevinden alınmıştı.[116]

Bağdat vilayeti idari olarak 20. yüzyılın başında üç sancağa ayrılmış Irak kıtasının en büyük idari bölgesiydi. Bu bölgede bulunan nüfus hakkında çeşitli tahminler

[113] Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 118.
[114] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 53.
[115] Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 135; Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 19.
[116] II. Meşrutiye döneminde Bağdat Valiliği yapan Nazım Paşa (1909-1911)'yla vilayet mektupçusu Murad Bey arasında yaşananlar bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. İkili arasında yaşanan çekişmelere tezin üçüncü bölümünde değinilecektir.

yapılmaktadır. Vilayette yaşayan ve çoğunluğu göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamlarını sürdüren aşiretlerin sayım işlemleri oldukça güç olmuş ve çoğu zaman tahrirden istisna tutularak bu gruplar nüfus sayımlarına eklenmemişti. Bu yüzden vilayetin nüfusu hakkında kesin bir sayı vermek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı kaynakları 1898 senesindeki veriler ışığında nüfusun 1.300.000 olduğunu, Avrupa kaynakları ise 1890'daki verileri dikkate alarak bu sayının 850.000 olduğunu belirtmektedir. 1908 senesine gelindiğinde Bağdat vilayetinin 1.300.000 nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir.[117]

Bağdat vilayetinde çeşitli milletlerden ve mezheplerden insanlar yaşamaktaydı. Bağdat sancağında Sünni Müslümanlar ağırlıkta iken Kerbela'da Şiiler bulunmaktaydı. Müslümanlardan sonra en büyük nüfusu Bağdat şehrinde yaşayan ve ticaretle uğraşan Yahudiler oluşturmuşlardı. Hille ve Kerbela'da az bir nüfusa sahip olan ve pek çoğu şehirde ticaretle uğraşan Yahudilerin toplam nüfusu tahminlere göre yaklaşık elli bin civarındaydı.[118] 17. ve 19. yüzyıllar arasında İran'da Yahudiler üzerine gerçekleşen politik baskılar Yahudilerin iki büyük göç dalgası halinde Bağdat'a gitmesine neden olmuş ve bu göç özellikle Bağdat şehir merkezinin demografik yapısında büyük bir değişimin yaşanmasına neden olmuştu.[119] Ermeni ve Keldaniler ağırlıkta olmak üzere Latinler, Grek-Ortodokslar ve Protestanlardan oluşan Hıristiyanlar Bağdat sancağında yaşamakta ve vilayetin diğer sancaklarında Hıristiyanlar bulunmamaktaydı.

Bağdat sancağı vilayetin en kalabalık nüfusunu barındırmaktaydı. Merkez sancağı içerisinde hem gelişmişlik seviyesi hem de nüfus açısından büyük şehirler Bağdat, Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra'dır.[120] Bağdat, vilayetin en kalabalık şehri

---

[117] Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914" *Asian and African Studies* 15 (1981): s. 37-39.

[118] Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 17; Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 10. Yahudilerin Bağdat vilayetindeki nüfusları ve sosyal durumları tezin ikinci bölümünde anlatılacaktır.

[119] Bağdat şehir merkezinde yaşayan farklı etkin ve dini kimliklerin genel nüfusa oranlarına bakıldığında Yahudilerin Müslümanlardan sonra en büyük çoğunluğu oluşturdukları görülmektedir. 1869 yılındaki nüfus tahminlerine göre şehir merkezinin nüfusunun yaklaşık 65 bin, Yahudilerin ise 9 bin nüfusa sahip oldukları belirtilmektedir. Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 34.

[120] Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 33. Kazımiye'de Şia mezhebinin mensupları için önemli olan 12 imamdan 7. si Musa Kazım'ın ve 9. İmam Muhammed'in türbeleri bulunmaktadır. Şehrin 20. yüzyılın başındaki nüfusunun 8 bin olduğu tahmin edilmektedir. Yitzak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, Çev. Metin Saltoğlu, İstanbul: Elips Kitap, 2005, s. 23. Samarra'da ise 11. imam Hasan el-Askeri'nin türbesi bulunmaktadır. Şehrin nüfusunun ise 15-20 bin civarında olduğu tahmin

olup 1906-1908 senelerindeki nüfusu tahmini olarak 150.000 ila 170.000 civarındaydı.[121] Bağdat şehrinde Arap, Kürt, Yahudi ve Hıristiyan gibi farklı gruplar bir arada yaşamaktaydı. Şehirden geçen Dicle nehrinin sağ kıyısında bulunan Kerh denilen bölgede Sünniler, sol kıyısındaki Rusafe'de ise çoğunlukla Şiiler ikamet etmekteydi.[122] Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra Şiilerin ağırlıkta olarak yaşadıkları şehirlerin başında yer almaktaydılar. Şia mezhebi için kutsal kabul edilen on iki imamın altısının türbesinin bulunduğu bu şehirlerde İran'dan gelen müçtehitlerin kurduğu medreseler de bulunmaktaydı. Her yıl binlerce Şii hacı adayının ziyaret için geldiği Kerbela'da İran kültürü baskın bir şekilde göze çarpmaktaydı. 20. yüzyılın başında yaklaşık kırk bin nüfuslu Kerbela'da Şiilerin daha kalabalık olduğu tahmin edilmekteydi.[123] Bir diğer önemli şehir olan Necef ise 1793'te yapılan Hindiye barajı sayesinde bölgenin suya kavuşmasıyla gelişmiş ve 20. yüzyılın başında tahmini olarak 50 bin nüfusa sahip bir yer olmuştu. Ayrıca Necef, Kerbela'ya göre Sünni Arapların daha fazla yaşadığı bir bölgeydi.[124]

Başta İran olmak üzere Kafkasya, Hindistan, Afganistan ve Buhara'dan Şiiler her yıl hem kutsal şehirleri ziyaret etmek hem de ölülerini gömmek için Bağdat'a geliyorlardı.[125] 19. yüzyılın sonu itibariyle yalnızca İran'dan bölgeye gelen ziyaretçi sayısının yüz bini bulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Her sene gelen on binlerce ziyaretçi sayesinde bölgedeki ekonomik faaliyetler artmış ve türbelere yapılan yardımlar ve gümrük işlemleri gibi pek çok ticari aktivite bölgenin kalkınmasında

---

edilmektedir. Ömer Hakan Alp, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2018, s. 113-114.

[121] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 401; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 49; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 35.

[122] Longrigg, *Iraq 1900 to 1950,* s. 19; Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 123.

[123] Yitzak Nakash, bu rakamın elli bin olduğunu iddia etmektedir. 1919 İngiliz nüfus sayımına göre 2 milyon 850 bin kişinin 1 milyon 500 bin kadarı Şii'dir ve bu da nüfusun yaklaşık %53'üne tekabül etmektedir. Nakash, *Şiiler*, s. 13, 21, 182. Müeelifi bilinmeyen bir 19. yüzyıl seyahatnamesine göre Kerbela'da altı bin ev, iki-üç bin arası dükkan ve han, otuz beş ila kırk bin arasında ise nüfus bulunmaktaydı. Ayrıca seyahatnamede ahalisinin çoğunluğunun Arap olduğu ve nüfusunun ziyaretçilerle beraber iki yüz bini bulduğunu belirtilmektedir. Alp, *Ortadoğu Seyahati 1892*, s. 127, 134. İngiliz kaynakları ise 1914-1918 yılları arasında Kerbela'daki nüfusun 40 bini geçtiğini bildirmektedir. Robert L Jarman, *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Farnham Common, U.K: Archive Editions 1992, s. 16.

[124] Jarman, *Iraq Administration,* s. 16; İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebatlara Gelen Şii Ziyaretçiler (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başı)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 163 (2006): s. 176. Yukarıda bahsedilen seyahatnameye göre de Necef'in nüfusu 20 bin kadardır. Kaynakların yılları birebir aynı olmasa da nüfus tahminleri arasında büyük farlılıklar mevcuttur. Alp, *Ortadoğu Seyahati*, s. 14.

[125] Bağdat vilayetindeki Şii cenaze nakilleri ve defin rüsumlarıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'daki Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2), s. 101-118.

oldukça etkili olmuştu.[126] Özellikle Şiilerin kutsal şehirlerinde yaşayan müçtehitlere kuzey Hindistan'dan büyük paralar aktarılmış ve Oudh adı altında vasiyet akçası olarak gönderilen meblağlar Atebat şehirleri olarak bilinen Kerbela ve Necef'teki Şii medreselerinin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştı.[127]

Bağdat, Irak kıtasında şehirleşme oranı en yüksek olan vilayetti.[128] 19. yüzyıl içerisinde hem devletin uyguladığı modernleşme politikaları hem de Avrupa mallarının vilayetteki kullanımının artması toplumun yapısında modernleşme yönünde bir değişime neden oldu. Posta ve telgrafın yaygınlaşması, ulaşımın iyileştirilmesi vilayetin ekonomik ve sosyal olarak gelişmesinde etkili olmuştu. Modernleşmenin en önemli göstergelerinden olan modern tüketim mallarının vilayette görülmesi ve ithalatın artması şehirlerin gelişmesine ve kırsaldaki nüfusun bir kısmının şehirlere kaymasına neden oldu. Yerel perspektiften bakıldığında, Irak'ta ve dolayısıyla Bağdat'taki modernleşmenin bu yönünün doğrudan küreselleşme tarihiyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim İngilizlerin Hindistan'daki kolonyal varlığı ve Süveyş Kanalı'nın inşası küreselleşme sürecini çok daha kolaylaştıran iki faktör oldu. Küreselleşen Irak'ta şehirler büyüyerek göçebe nüfus azaldı. 1867'de %35 olan göçebe nüfus 1905'e gelindiğinde %17'ye kadar geriledi.[129]

Bağdat vilayetinde şehirlerde yaşayanlar çeşitli sınıf ve gruplara ayrılmaktaydılar. Toprak sahibi olmak veya ticaretle uğraşmak toplum içindeki sınıflandırmalarda önemli ölçütler arasındaydı. Bağdat'ta dini nüfuzu olan ve halk üzerinde söz sahibi bulunan ulema şehirde ilk sınıfı oluştururken, ticaretle uğraşan ve servet sahibi olan tüccarlar bir diğer grubu oluşturmaktaydı. Şehirde okumuş kesim ve memurlar ise başka bir sınıf olarak bulunmaktaydı. Ayrıca kırsalda geniş toprak sahibi olan ve

---

[126] Üstün, "Şii Ziyaretçiler", s. 189-190. Babanzade İsmail Hakkı, II. Meşrutiyet dönemine Irak'a yapmış olduğu seyahatinde Kerbela hakkında olumsuz izlenimlerini aktarmıştır. Kerbela ve Necef ahalisinin üçte birinin dilenci olduğunu, bu şehirlerde büyük fakirlik ve yoksulluğun yaşandığını, Kerbela'da ne bir hastanenin ne de bir mektebin olduğunu dile getirmektedir. Bu bölgeye aktarılan yardım paralarıyla yollar, hastaneler ve mektepler yapılabileceğini de belirtmiştir. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 155.

[127] İsmail Safa Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan Atebat'a Gönderilen Teberrular: "Vesika-yı Hindiyye Hayır İçin Mi Siyaset İçin Mi?" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 16 (2007): s. 80-81.

[128] M. S. Hasan, "Growth and Structure of Iraq's Population, 1867-1947", *The Economic History of The Middle East*, Ed. Charles Issawi, Chicago: University of Chicago Press, 1966, s. 155-157.

[129] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 23, 573; Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 17.

çiftçilikle uğraşıp şehirde ikamet eden bir sınıf da vardı.[130] Bazı durumlarda ulemadan bir kimse geniş toprak sahibi de olabiliyorken tüccardan bir kimsenin de yine geniş toprakları bulunabiliyordu. Varlık sahibi olan ve toplumun bir kısmını oluşturan bu gruplar çoğunlukla eşraf sınıfını meydana getirmekteydi. Bu statüye yükselmenin birinci kriteri varlık olup sahip olunan servetle paralel olarak taşrada bir itibar edinilebilmekteydi.[131]

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde eşraf sınıfına dahil olan ve yerel siyasettte öne çıkıp sonraki dönemlerde Irak'ın geleceğinde söz sahibi olan ailelerin başında Bağdat nakibüleşraflığı vazifesini uzun yıllardır devam ettiren Geylanizade ailesi gelmekteydi. Nakib Seyyid Abdurrahman başta olmak üzere Geylanizadeler Bağdat'ta nüfuz sahibi kimselerdendi. Bağdat eşrafı içerisinde önemli bir konumda yer alan diğer aileler ise Çadırcızadeler, Süveydizadeler, Babanzadeler, Paçaçacızadeler, Defterizadeler, Haydarizadeler, Alusizadeler, Cemilzadeler ve Hudeyrizadeler olmuşlardı. Bağdat'ta halkın gözünde itibar kazanmış olan bu ailelerin fertleri vilayette söz sahibi olan kimselerdi. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde vilayetteki yerel idari meclislerine üye olan, halkla hükümet yetkilileri arasında bazı zamanlarda aracılık yapan ve memurlarla çıkan anlaşmazlıkları merkeze bildiren Bağdat eşrafı, imparatorluğun sonuna kadar şehirlerdeki en etkili konumda olmayı sürdürmüştü.[132]

Bağdat vilayetinin kırsal kesiminde çoğunluğunu aşiretler oluşturmaktaydı. Arap aşiretleri hiyerarşik bir esasa göre birimler şeklinde teşkilatlanmışlardı. Konfederasyonun altındaki alt birim ise aşiret olup konfederasyonun içerisinde birden fazla aşiret topluluğu bulunabilmekteydi. Aşiretler bir şeyh veya ağa

---

[130] Hanna Batatu, "Class Analysis and Iraqi Society", *Arab Studies Quartely*, 1/3 (1979): s. 229-230. Ghassan Atiyyah kasabalarda yaşayan nüfusun toprak sahipleri, çiftçiler, tüccarlar, küçük tüccarlar, esnaflar ve eşraf olduğunu belirtmektedir. Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 35.

[131] Philip Khoury, "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Revenue du Monde Musulman et de la Mediterranee*, 55-56 (1990): s. 219. Albert Hourani, politik bir kavram olarak nitelediği eşraf içerisine hangi kesimlerin dahil olduğu üzerine çarpıcı bir sınıflandırmaya giderek şehrin dini, askeri ve seküler olarak liderleri konumundaki isimleri bu grubun içerisine dahil etmektedir. Eşraf sınıfına dahil olan ilk grubun imparatorlukta çeşitli imtiyazlar kazanan seyyit ve tarikat şeyhleri ile tasavvuf erbapları gibi ilmiye mensubu olan kişilerin olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca mülkiyet ilişkileri ile paralel olarak ticaretle uğraşan zengin tüccarlar, müllaklar ve geniş toprak sahibi olan aşiret şeyhleri yine eşraf tanımlaması içerisinde yer almaktadır. Bu isimler merkez-çevre bağlantısıyla 19. yüzyıldan sonra da halk ile merkezi yönetim arasında aracı rolü oynamayı başarabilmişlerdir. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Ed. William R. Polk, Richard L. Chambers, Chicago: The University of Chicago, 1968, s. 48-49.

[132] Bağdat'taki eşrafın konumu ve nüfuzu tezin dördüncü bölümünde ayrıntılarıyla anlatılacaktır.

önderliğinde yönetilmekteydi. Aşiretler arasında bulundukları coğrafi ve iklimsel şartlara bağlı olarak geçim kaynaklarıyla doğru orantılı bir tabakalaşma mevcuttu. Deve güdenler, koyun güdenler, çiftçiler, bataklık bölgelerinde manda yetiştirenler farklı aşiret tabakalarını oluşturmaktaydılar. Bu tabakalar arasında deve güdenler en önemli grubu teşkil etmekteydi. Arap aşiretleri bir şeyh tarafından yönetilmekteydi. Şeyhin diğerlerinden üstün olduğunu her fırsatta göstermesi beklenmekteydi. Şeyhler arasında birinci bir konumda gelmek ve "şeyhu'l-meşayih" olarak adlandırılmak için devamlı bir mücadele mevcuttu. Aşiret adetleri gözetilerek devlet tarafından atanan şeyhler hükümete sadakatlerini sunarak bu göreve getiriliyorlardı. Ayrıca bölgenin güvenliğinden ve vergilerin düzenli toplanmasından yine aşiret reisleri sorumlu tutuluyordu.[133]

Kırsalda yaşayan aşiretlerin büyük bir kısmı kurak bir coğrafyada yaşamaları hasebiyle hayvancılığa yönelerek yarı-göçebe bir hayat sürdürürken bir kısmı da yerleşik bir hayat sürüp ziraat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Kış aylarında çöllere çekilen, bahar ayları itibariyle ise sulak arazilerin çevresinde konaklayan yarı-göçebe aşiretlerin çoğunluğu deve yetiştiriciliği ve koyunculukla uğraşmaktaydılar. Konar-göçer topluluklar olan aşiretler zamanlarının büyük çoğunluğunu çölde geçirmekte, ihtiyaçlarını alabilmek için şehirlere gelmekteydiler. Hareket halinde olmalarına rağmen her aşiretin kendisine ait bir Dirah (veya Zirah) diye isimlendirilen bir alanı bulunmaktaydı. Aşiretlerin kendilerine ait olan dirahlarda zaman zaman ziraratle uğraştıkları da görülmekteydi. Ancak hayvancılık asıl geçim kaynakları olduğu için yağmura ve otlakların bulunduğu yerlere göre mekan değiştirebilmekteydiler. Aşiretler arasında yaşanan en önemli hadise birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri ve gazve adını verdikleri yağmalama ve çatışmalardı. Çöllerde yaşayan ve konar-göçer olan aşiretlerin pek çoğu hayvancılığın yanı sıra geçimlerini gazveden sağlıyorlardı. Kimi zaman birbirleri arasında gazve yaparken kimi zaman ise yolculara ve seyahat

[133] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 163-164; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 13; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 16, s. 68-69. Irak'taki Bedevilerin yaşamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali el-Verdi, *Dirase fi Tabiyyeti'l-Muctemai'l-Iraki*, Bağdad: Matbaatü'l-Ani, 1965.

kervanlarına saldırarak soyuyorlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kırsaldaki asayişi sağlaması önündeki en büyük engellerden bir tanesiydi.[134]

Bağdat vilayetinde kırsalda yaşayan pek çok aşiret konfederasyonu ve irili ufaklı kabileler bulunmaktaydı. Her ne kadar şehirleşme oranı diğer vilayetlere göre daha fazla olsa da Bağdat'ta da yoğun bir nüfus yarı-göçebe olarak hayatlarını sürdürmekteydi. Aşiretlerin bir kısmı ziraatla uğraşarak yerleşik bir düzene geçmişlerdi. Örneğin Orta Fırat bölgesindeki Beni Lam, Rabia ve Fetle aşiretleri tarımsal üretim yaptıkları için göç etmeyerek yerleşik hayata adapte olmuşlardı. Ancak Şammar ve Aneze gibi büyük aşiretler toprağa bağlı kalmayarak sürülerini otlatabilmek için konar-göçer bir hayat sürdürmeye devam etmişlerdi. Gezici aşiretler için temel üretim ve zenginlik araçlarını oluşturan topraklar değil, sürüler olduğundan yalnızca otlatma için toprak kullanılıyorlardı.[135]

Bağdat vilayetindeki aşiretlerin büyük bir kısmı bölgeye Arabistan'dan göçmüş olanlardı. Arabistan kurak coğrafyası ve çöl ikliminden dolayı bölgedeki aşiretlerin yaşaması için oldukça güç şartlara sahipti. Mezopotamya'da Dicle ve Fırat'ın sulamış olduğu topraklardaki otlakların bolluğu ve tarımsal üretimin çeşitliliği Arap aşiret konfederasyonlarının 17. yüzyıldan itibaren Arabistan'dan bölgeye gelmesine sebep olmuştu. Arabistan'da giderek artan nüfus baskısının da etkisiyle aşiretler Mezopotamya'ya doğru göç ettiler.[136] Bu aşiretlerden bir tanesi de Şammar oldu. Büyük bir konfederasyon olan Şammar aşireti Arabistan kökenli olup 17. yüzyılın ortalarından itibaren Necid'den Suriye çöllerine ilerlemeye başlamış ve oradan Fırat boyunca Mezopotamya'ya ulaşmışlardı. Şammar, 18. yüzyılda Irak'a kadar gelmiş ve 19. yüzyılın başından itibaren Aneze'den sonra kuzey Mezopotamya'daki en büyük aşiret olmayı başarmıştı. Arabistan'dan Irak'a gelen Şammar aşireti Musul ve Bağdat arasında konar-göçer bir vaziyette olup Irak'ta ikamet etmekteydi. Fırat ve Dicle arasında bulunan yerlerde hayvancılıkla geçimlerini sürdüren Şammar aşiretinin bu kolu Şammar Cerbe olarak bilinmekteydi. Şammar Cerbe bedevi olup deve ve koyun yetiştiriciliğiyle uğraştığı için çoğunlukla hareket halinde olan bir

[134] Kurşun, *Necid ve Ahsa*, 14; Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*, Dersaâdet: Kanaat Matbaası, 1331, s. 88; Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 22-23.
[135] Samira Haj, "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History". *Social History* 16 (1991): s. 49.
[136] *Field Notes Mesopotamia*, General Staff, India, Calculatta: Superintendent Government Printing, 1917, s. 388-389.

aşiretti. Cezire bölgesi Şammarları olarak bilinen Şammar Cerbe'nin 19. yüzyıla gelindiğinde el-Muhammed, el-Fedağa, el-Abde, ez-Zeydan, es-Sabit, el-Eslem, es-Sayih, el-İleyyat ve Sincare olarak dokuz kolu bulunmaktaydı.[137] Tanzimat döneminden itibaren Şammar Cerbe'nin yönetiminde aşiretin en büyük şeyhi Ferhan Paşa ve oğulları aktif olarak yer aldılar. II. Meşrutiyet döneminde Ferhan Paşa'nın oğulları arasında iktidar mücadeleleri yaşanmış ve hükümet kardeşler arasındaki liderlik çatışmasında önemli rol oynamıştı.[138]

Osmanlı 6. Ordusu'nun 1909 senesinde Irak'taki aşiretler üzerine hazırladığı rapor ve haritada Şammar aşiretinin yaşadığı coğrafya, nüfusları, geçim kaynakları ve ellerinde bulunan techizatlarla ilgili bilgiler bulunmaktaydı.[139] Bu rapora göre Şammar aşireti el-Cezire, Necef, İfk, Horosan, Hille ve Tikrit'te ikamet etmekteydi. Şammar aşiretinin el-Cezire'de bulunan kolu arasında Maliki, Hanbeli ve Caferi mezhepleri yaygındı. Yaklaşık yirmi binlik bir nüfusa sahip olan bu kolun çoğunluğu hayvancılıkla uğraşmaktaydı, aralarında ziraatla uğraşan topu topu 29 kişi bulunuyordu. İfk bölgesinde yaşayan aşiretin bir kolu Caferi mezhebine bağlıydı. Ortalama nüfusu 10 bin olan bu kolun tamamı hayvancılıkla uğraşırken ziraatla meşgul olan kimse bulunmamaktaydı.[140]

---

[137] Oppenheim, *el-Bedu*, c.1, s. 217-232; Arab Bureau, *Arab Tribes of the Baghdad Wilayet*, Calculatta: Superintendent Government Printing, 1919, s. 194-205, Richard Trench (ed.), "Anazah", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 13, Farnham Common, U.K: Archive Editions, 1996, s. 239-252; Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 1665-166.

[138] II. Meşrutiyet döneminde Şammar aşireti içerisinde yaşanan liderlik mücadeleleri tezin beşinci bölümünde anlatılacaktır.

[139] Tezin bu kısmındaki aşiretler üzerine olan bilgiler için Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 6. Ordu'nun hazırlamış olduğu rapor ve harita ana kaynak olarak kullanılmıştır. Nitekim raporun tarihinin tezin çalışma aralığı içerisinde olması ve aşiretlerin yerleşim yerleri, nüfusları, geçim kaynakları gibi pek çok bilgiyi ayrıntılarıyla vermesi birincil kaynak olarak seçilmesine neden olmuştur. Rapor ve harita için bkz. İÜNEK, Harita nr. 93667. Bu belgeye ilk olarak Davut Hut ve Zekeriya Kurşun'un "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası" adlı makalesinde rastladım ve ardından Nadir Eserler Kütüphanesi'nden belgeleri temin ettim. Makale için bkz. Davut Hut, Zekeriya Kurşun, "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925)", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, Haz. Zekeriya Kurşun, Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, 55-84.

[140] Cezire'deki Şammar aşiretinin erkekleri 16.453, kadınları 15.532 olup toplam nüfusu 31.985'ti. İçlerinden 5830 kadarı hayvancılıkla uğraşırken sadece 29 kişi çiftçilikle meşguldü. Atlı birlik olarak süvarilerin sayısı 33.679 olarak verilmiş, ancak bu sayı toplam nüfustan fazladır. Raporda 3 rakamının tahmini olarak yanlışlıkla iki kez yazılmış olma olasılığı vardır. Aşiretin piyadeleri 6536 ve ellerindeki silahlar ise 3389 adetti. İft'teki Şammar aşireti, 5470 erkek, 5290 kadın olarak toplamda 10760 kişilik bir nüfusa sahipti. Nüfusun içerisinde 1883'ü hayvancılıkla uğraşırken, ziraatla uğraşan hiç kimse bulunmamaktaydı. Aşiret içerisinde 325 kişi süvari, 4325 kişi piyade ve 4630 tane silah bulunmaktaydı. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 4.

Şammar aşiretinin Bağdat vilayetinde bulunan bir diğer kolu Şammar Toka'ydı. Bu aşiret, genel olarak Dicle'nin sol kıyısındaki Kutülamare'den Diyale nehrine kadar uzanmaktaydı.[141] Şammar Toka, 18. yüzyıldan itibaren Kerbela yakınlarına yerleşmiş ve Şia mezhebini benimsemiş bir aşiretti.[142] Ziraatle uğraşıp buğday, arpa, mısır ve susam yetiştiren aşiret mensupları deve yetiştiriciliği de yapmaktaydı. Hurşid Paşa Seyahatname-i Hudud adlı eserinde Şammar Toka'nın kolları olarak es-Sıdan, Hecabile, Delabiha, Daver, eş-Şüveyfi, Kufeylan, Menasir ve Nefafişe'yi vermektedir.[143] Bağdat vilayetindeki Şammar Toka'nın bir kolu Necef'te bulunmaktaydı. Buradaki aşiret Caferi mezhebine mensuptu. Yaklaşık üç yüz kişilik ufak bir topluluk olan aşiret ziraatla uğraşmaktaydı. Selman-ı Pak mevkiinde Şammar Toka ise 7 bin nüfusa sahipti. Aşiretin çoğunluğu hayvancılıkla uğraşmaktaydı.[144]

Bağdat vilayeti dahilinde bulunan ve kalabalık bir nüfusa sahip olan bir diğer aşiret Düleym'di. Aşiret, Zübeyd konfederasyonu içerisinde ve Cezire'nin güneyindeki en büyük koldu. Düleym'in asıl ikametgahı Kaim'e yakın iken Ukeydat aşireti onları topraklarından güneye doğru sürdü ve aşiret Felluce'ye kadar gelerek buralara yerleşti. Düleym'in Hit ve Felluce arasında bulunan kesimi ağırlıklı olarak ziraatla uğraşırken bir kısmı Fırat'ın iki yakasındaki çöllerde koyun ve deve yetiştiriciliği yapmakta ve Şam pazarını besleyen büyük koyun sürüleri yetiştirmekteydiler. Bağdat vilayetinde aşiretin ismiyle bilinen Düleym kazası bulunmaktaydı. Aşiret dört kola ayrılmaktaydı ve bu kollar, Elbu Ulvan, Elbu Ridini, Elbu Fahd, El-Mahamide

---

[141] "Shammar", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 13, s. 255.
[142] Nakash, *Şiiler*, s. 43.
[143] Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 73.
[144] Necef'teki Şammar Toka 129 erkek, 190 kadın olmak üzere 319 kişiden oluşmaktaydı. Bu toplulukta konar-göçer bulunmamakta ve 109 kişi ziraatla uğraşmaktaydı. 2 süvarileri ve 90 piyadeleri bulunan Şammarlıların ellerinde 92 tane silahları vardı. Selman-ı Pak'taki Şammar Toka ise 2554 erkek, 4500 kadın olmak üzere 7054 nüfusa sahipti ve içlerinde 910 kişi hayvancılıkla uğraşmaktaydı. 379 süvari, 1188 piyade ve 851 silaha sahiplerdi. İngiliz kaynakları 1918'deki raporlarında Dicle kıyılarında, Kerbela'ya yakın olan Şammar Toka aşiretinin Seyyid Sufuk adlı şeyhin önderliğimde 2030 erkek, 550 at, 10.500 koyun, 890 sığır ve 530 deveden müteşekkil olduklarını bildirmekteydir. "Shammar Toqah", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 13, s. 255-256; Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 194. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 4, Ankara Milli Kütüphane'de 1918 senesinde yazıldığı düşünülen ve "06 Mil. Yz. A. 9166" katolog numarasıyla bulunan *Fihristu'l-Aşair* başlıklı defteri Erdal Çiftçi ve Suavi Aydın yayına hazırlamıştır. Bu defterde Bağdat vilayetine bağlı Şammar aşiretinin nüfusu ve konumu verilmiştir. Buna göre Horosan'da 120, Cezire'nin Reşadiye mevkiinde 250 adet nüfusa sahip yarı-göçebe bir nüfus yer alırken, Kutü'l-Amare'de 1570 kişi bulunmaktaydı. Bedre'de Şammar Toka'nın 300 nüfusu, Aziziye'de 900 kişilik bir nüfusunun olduğu belirtilmektedir. Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı: Fihristu'l-Aşair*, *Yorumlar ve Çeviriyazım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s. 116-117.

olup Eşciriyye taifesi de yine bu aşirete bağlıydı. Aşiretin en büyük şeyhi Ali b. Süleyman olup Elbu Ridini kolunun başında bulunmaktaydı.[145]

6. Ordu'nun vermiş olduğu bilgilere göre Rumadiye'deki Düleym ortalama 45 bin kişilik bir nüfusa sahipti ve aşiret hem hayvancılık hem de ziraatla uğraşmaktaydı. Ane kazasındaki Düleymliler ise ortalama 16 bin nüfusları vardı ve çoğunluğu hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Halis nahiyesinde bulunan Düleym aşiretinin ortalama bin kişilik bir nüfusları vardı ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Selman-ı Pak'ta bulunan Düleym aşiretinin ise ortalama bin kişilik bir nüfusu vardı ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı.[146]

Arabistan'dan Suriye'ye ve Mezopotamya'ya 18. yüzyılda göç eden ve en büyük aşiretlerden biri olmayı başaran Aneze aşiretinin Kuzey Araplarından olduğu bilinmektedir. Aneze çoğunlukla Suriye çöllerinde yaşamakla birlikte Fırat'ın doğu yakasından Deyr-i Zor vadilerine kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştı. Çoğunlukla Halep'te konaklamalarına rağmen Hille ve Divaniye'ye de gelip Kerbala'nın batısındaki topraklarda konuşlanıyorlardı. Kışı Suriye platosunun doğu yamacından inerek vadilerde geçirirken, ilkbaharda kuzeye geliyorlardı. Yaz sonunda Fırat'ın ötesindeki Felluce ve Bağdat arasında bulunup Kerbela'dan geçerek kışlık merkezlerine gidiyorlardı. Aneze aşiretinin Irak'ta bulunan en büyük kolu olan İmarat/Amarat kolunun şeyhi Şeyh ibn Fazal'dı. Amarat kolu da yerleşik olduğu için ürünlerini Kerbela ve Necef pazarlarında sergilemekteydi.[147] 6. Ordu'nun bildirdiğine göre Fırat'ın sağ sahilinde bulunan Anezeliler yaklaşık on binlik bir nüfusa sahiplerdi. Nüfusun bir kısmı hayvancılıkla uğraşırken ziraat yapan hiç kimse

---

[145] Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 128-129; Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1, s. 283; Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 58-60; IOR/L/PS/20/C131: Personalities, Arabia 1917, "Düleym" maddesi, s. 111.

[146] Rumadiye'deki Düleym aşireti, 23472 erkek, 22900 kadın toplam 46372 olarak kalabalık bir nüfusa sahipti. Aşiret içerisinde 400 kişi hayvancılıkla, 670 kişi ziraatla uğraşmaktaydı. Düleym aşireti içerisinde 2109 süvari, 8470 piyade ve 10594 silah bulunmaktaydı. Ane'deki Düleym aşireti, 8008 erkek, 8100 kadın olmak üzere toplam 16108 nüfusluydu. İçlerinde 1500'ü hayvancılıkla, yine aynı sayıdaki kişi ziraatla uğraşmaktaydı. 1166 süvari, 2374 piyade ve 3429 adet silahları bulunmaktaydı. Halis'teki aşiret, 499 erkek, 554 kadın olmak üzere 1052 nüfusa sahipti. Aşiret içerisinde 177 kişi hayvancılıkla uğraşırken ziraat yapan kimse bulunmamaktaydı. 142 süvari, 113 piyade ve 122 silaha sahiplerdi. Selman-ı Pak'ta bulunan Düleymliler ise 370 erkek, 603 kadın toplamda 973 kişilik bir nüfusa sahipti. Aşirette ziraat yapan kimse bulunmazken 148 kişi hayvancılıkla uğraşıyordu. 75 süvari, 240 piyade ve 160 adet silahları bulunmaktaydı. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 62. *Fihristu'l-Aşair*'e göre Azamiye'de 200, Horosan'da iki fırka halinde 850, Hille'de 740, Aziziye'de 1000, Kazımiye'de 300 kişi yarı-göçebe olarak yaşamaktaydı. Çiftçi, *Fihristu'l-Aşair*, s. 115.

[147] Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1, s. 119, 156-157; Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 14-15; IOR/L/PS/20/C131: Personalities, Arabia 1917, "Aneze" Maddesi, s. 104.

bulunmamaktaydı.[148] *Fihristü'l-Aşair*'e göre ise Kerbala merkezde 7000 kişilik bir Aneze aşireti topluluğu bulunmaktaydı.[149]

Mezopotamya'nın en büyük aşiretlerinden bir diğeri olan Cubur, Kuzey'de Musul ve Habur'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Irak'taki Cuburlular köken olarak Habur'dan geldiklerini iddia etmekteydiler. Aşiret Cubur Albu Hattab ve Cubur el-Vavi olarak iki ana kola ayrılmaktaydı. Çoğunluğu yarı-göçebe olarak yaşayan aşiretin çoğunluğunun geçim kaynağı hayvancılıktı.[150] 6. Ordu'nun hazırladığı raporda Bağdat vilayetinde Tikrit, Şamiye ve Selman-ı Pak'ta bulunan Cuburlular vardı. Tikrit'teki aşiretin nüfusunun 45 bin civarında olduğu belirtilmektedir. Şamiye'deki Cubur aşiretinin nüfusu 3 bin iken Selman-ı Pak'ta bulunan Cuburluların bin civarında bir nüfusa sahip olduğu ifade edilmektedir. Aşiret hem hayvancılık hem de çiftçilikle uğraşmaktaydı.[151]

Irak kıtası dahil olmak üzere Suriye ve Arap yarımadasının güneyinde hakim olan Yemen kökenli Zübeyd, büyük bir aşiret konfederasyonuydu. Tek bir şeyh etrafında birleşmeyen, ancak ortak çıkarlar ve koşullarla bir araya gelen bağımsız aşiretlerden oluşan gevşek bir konfederasyondu. Bağdat vilayetinde bulunan Zübeyd bölgenin en büyük konfederasyonlarının başında gelmekle beraber bünyesinde pek çok aşireti barındırmaktaydı. Cubur, Düleym, Ubeyd gibi aşiretler Zübeyd konfederasyonun bir parçasıydılar. Konfederasyonun büyük bir kısmı göçebe koyun yetiştiricileri olarak Suriye çölünün batı kenarından Irak'a kadar uzanan bir bölgede yaşamaktaydı. Aşiretin bir kısmı tarımla uğraşarak yarı-göçebe bir hayat sürmekteydi. Aşiretin

---

[148] Fırat'ın sağ sahilindeki Aneze aşireti 5914 erkek, 8096 kadın olmak üzere 14010 nüfusa sahipti. Bunların 3460 kadarı hayvancıkla uğraşmaktaydı. 1323 süvari, 3583 piyade ve 3285 silaha sahipti. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 84.

[149] Çiftçi, *Fihristu'l-Aşair*, s. 117.

[150] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 126; "Jubur", *Gazetteer of Arabian Tribes*, s. 40.

[151] Tikrit'de ikamet eden Cubur aşiretinin Şafii, Hanefi ve Caferi mezhebini benimsedikleri, erkeklerinin 18114, kadınlarının 26835 ve toplam nüfusunun 44949 olduğu; bunların içerisinde 4167'sinin hayvancılıkla, 7305'nin ziraatla uğraştığı 6. Ordu tarafından bildirilmişti. Ayrıca aşiretin 7899 süvari, 13842 piyade ve 5412 silaha sahip oldukları zikredilmektedir. Aşiretin Şamiye'deki kolunun ise Caferi mezhebini benimsediği, 1500 erkek, 1800 kadın toplamda 3200 nüfusa sahip oldukları; içlerinden 100'ünün hayvancılık, 250'sinin ziraaatla uğraştığı belirtilmektedir. Ayrıca aşiretin 180 süvari, 700 piyade ve 900 silaha sahip oldukları zikredilmektedir. Selman-ı Pak mevkindeki Cuburluların ise Hanefi mezhebini benimsediği, 479 erkek, 620 kadın ve toplamda 1099 nüfusa sahip oldukları; 163'ünün hayvancılıkla uğraştığı, 120 süvari, 230 piyade ve 100 silaha sahip oldukları belirtilmektedir. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası 50; *Fihristu'l-Aşair*'e göre Horosan Deli Abbas'ta ve Şehriban'da 1085, Divaniye merkezde 2585, Kazımiye'de 800, Hille'de 29200 ve Hanekin'de 300 kişilik bir Cubur aşiretinin bulunduğu zikredilmektedir. Çiftçi, *Fihristu'l-Aşair*, s. 113.

diğer kısmı ise Selman-ı Pak'tan Buğeyle'ye kadar nehrin sağ kıyısını ve sol kıyısını kaplamaktaydı.[152] Bağdat vilayetinde Cezire'deki Zübeyd aşireti yaklaşık 110 bin nüfusa sahip olup hayvancılık yapmaktaydı. Horosan'da Zübeyd aşireti de 500 kişilik az bir topluluk olarak hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Hille'de bulunan aşiret ise yüz civarında bir nüfusa sahipti ve yine hayvancılıkla uğraşmaktaydı.[153]

Bağdat vilayetinde bulunan bir diğer önemli topluluk Fetle aşiretiydi. Güney Irak'tan kuzeye doğru göç eden Fetle, Orta Fırat bölgesinin önemli aşiretlerinden bir tanesi oldu. Asıl yerleşim yerleri Müntefik bölgesi olan bu aşiret çoğunlukla ziraatla uğraşmaktaydı. Osmanlı Devleti, yerleşik hayata nispeten uyum sağlayan Fetle aşiretini çiftçilikle uğraşması için teşvik etmişti. Aşiret, Hindiye, Kufe ve Şamiye'de Mişhab, Mezher el-Fir'avn ve kardeşi Medber el-Fir'avn, Abdülkazım es-Sükker gibi çeşitli şeyhlerin önderliğinde fırkalara ayrılmıştı. Yeterli su buldukları takdirde pirinç yetiştiriciliği ile uğraşmaktaydılar ve bu yüzden daha çok sulak araziler üzerinde sazlık veya çamurdan yapılmış evlerde yaşamaktaydılar.[154] Şamiye'de bulunan Fetle aşireti yaklaşık 7500 civarında bir nüfusa sahipti. Aşirette hayvancılıkla uğraşan bulunmazken çoğunluk çiftçilikle meşgul oluyordu.[155]

Bağdat vilayetinde bulunan önemli aşiretlerden Hazail, köken olarak Necid'e bağlı Arabistan yarımadasından Irak'a göç eden aşiretlerden bir tanesiydi. Müntefik ve Zübeyd'le birlikte Irak'ın en büyük üç aşiret konfederasyonlarındandı. Fırat nehrinin

---

[152] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 132; Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1, s. 279-282; IOR/L/PS/20/C131: Personalities, Arabia 1917, "Zübeyd" maddesi, s. 112.

[153] Cezire'deki Zübeyd aşireti, Şafii, Hanefi ve Caferi mezhebine bağlı olup 4473 erkek, 6691 kadın olmak üzere 11164 nüfusa sahipti. İçlerinde 1563 kadarı hayvancılıkla uğraşmaktaydı. 888 süvari, 1750 piyade ve 1683 adet silahları bulunmaktaydı. Horosan'daki aşiret ise Hanefi mezhebine mensup olup 217 erkek, 245 kadın ve toplamda 462 kişilik bir nüfusa sahipti. Bunların 77'si hayvancılıkla uğraşmaktaydı. 90 süvari, 78 piyade ve 88 adet silahları vardı. Hille'deki fırka ise Caferi mezhebine bağlı olup 90 erkek, 120 kadın ve toplamda 210 kişiden müteşekkildi. Bunların 30 tanesi hayvancılıkla uğraşmaktaydı. 10 süvari, 40 piyade ve 25 adet silahları mevcuttu. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 9. *Fihristu'l-Aşair*'de Cezire'deki Zübeyd aşiretinin 6235 kişilik bir nüfusu olduğu ve yarı-göçebe bir hayat sürdürdükleri belirtilmektedir. Çiftçi, *Fihristu'l-Aşair*, s. 116.

[154] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 83-85; "Fatla", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 5, s. 83; *Ekler: I*, s. 247.

[155] Şamiye'deki Fetle aşireti Caferi mezhebini benimsemiş olan bir fırkaydı. 3500 erkek, 4000 kadın ve toplamda 7500 nüfusa sahipti. İçlerinden 1000'i ziraatla uğraşmaktaydı. Süvari birliği bulunmazken, piyade 2510 ve silahları 4295 adet bulunmaktaydı. Aşiretin Hindiye'deki kolu ise 13 fırkaya ayrılmış olup Caferi mezhebine bağlıydı. 3437 erkek, 3741 kadın ve toplamda 7178 nüfusa sahipti. Hayvancılıkla uğraşan bulunmazken 1286 kadarı ziraatla meşguldü. 13 süvarisi, 1772 piyadesi ve 2510 silahı vardı. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret sıra numarası: 89. *Fihristu'l-Aşair*'de Fetle aşiretinin Şamiye'de 10000 ve Hindiye'de 6500 kadar bir nüfusa sahip olduğu ve ziraatla uğraştıkları belirtilmektedir. Çiftçi, *Fihristu'l-Aşair*, s. 110.

sağ kıyısından Kerbela'ya ve Hindiye'ye kadar uzanan Hazail, Divaniye ve Semave arasında etkili olmaktaydı. Hazail büyük bir konfederasyon olduğu için bünyesinde kendi ailesine mensup olmayan ve farklı kökenden gelen aşiretler de bulunmaktaydı. Nitekim Şamiye ve Hindiye civarında Hazail'le ittifak yapan aşiretler mevcuttu. Aşiretin içerisinde yarı-göçebe bedevi fırkalar olmasına rağmen çoğunluğu ziraatla uğraşan ve tahıl ekimi yapan çiftçiler vardı ve yerleşik yaşayanların çoğunluğu Semave'de buluyordu.[156]

Yukarıda zikredilen Bağdat vilayetindeki belli başlı aşiretlerin kırsalda şehirden kopuk ve bağlantısız bir yaşam sürdürdüklerini söylemek mümkün değildir. Aşiretler hayvancılıktan veya tarımsal üretimden elde ettikleri tahıl ve hurma, et ve süt ürünleri, ham yün ve hayvan derisini kasaba halkına satmaktaydılar. Bu yüzden yarı yerleşik ve yerleşik kabilelerin üretimi vilayetteki genel ekonomi için oldukça önemliydi. Örneğin Aneze ve Şammar gibi yarı-göçebe aşiretler Arap atlarını, develeri, koyunları satmak ve silah ve lüks mallar satın almak için El-Züheyr'de bulunan kasaba pazarını kullanmaktaydılar. Nitekim kırsaldaki aşiretlerin ve şehirlilerin hayatta kalabilmesi için birbirlerine ihtiyaç duyduklarını ve aralarında her zaman bir gerilim ve çatışmanın olmadığını söylemek mümkündür.[157] Sonuçta Bağdat vilayetinde kırsal ve kentsel yaşam alanlarının çoğunlukla ihtiyaçlar ve çeşitli faaliyetlerle birbirleriyle ilişki içerinde oldukları ve birbirlerinden kopuk bir yaşam sürdürmedikleri anlaşılmaktadır.

1.4. Siyasi Konjonktür: Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda yapılan savaşlar ve bünyesinde bulunan gayrimüslim milletlerin isyanı sonucunda büyük toprak kayıpları yaşamaktaydı. Batılı devletlerin kışkırtmaları ve destekleriyle imparatorluğun içerisindeki bazı milletler ayaklanmaya başlamış ve özerk yapılar kurabilmek için devletten isteklerde bulunmuşlardı. Ayrıca Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunan İngiltere 19. yüzyılın sonlarına doğru bu siyasetinden vazgeçmişti. İngiltere 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı topraklarının sömürgelerine giden yol güzergahında

[156] Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 78-79; "Khazail", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 7, s. 1057. İngiliz kaynaklarında Hazail'in eş-Şelal ve el-Selam olarak iki ana kola ayrıldığı ve Hille, Divaniye ve Kufe'ye yakın yerlerde yaşadığı belirtilmektedir. Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 83-85, s. 147-151.
[157] Samira Haj, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology*, New York: University of New York Press, 1997, s. 21-23; Haj, "The Problems of Tribalism", s. 52.

bulunmasından dolayı onu korumanın kendi menfaatine olacağını düşünüyordu. Bu yüzden Hindistan'a ulaşmaya çalışan diğer büyük devletlerin tehditlerine karşılık tampon devlet vazifesi görmesi için zayıf bir Osmanlı'nın varlığını savunmuştu.[158] Ancak bu siyaset 1870'lere kadar devam etmiş, özellikle Almanya'nın Avrupa'da dengeleri bozucu bir güç olarak çıkışından sonra İngiltere dış siyaseti Rusya ve Fransa ile yakınlaşma yoluna gitmişti. Balkanlardaki karışıklıklar ve sonrasında Osmanlı'yla Rusya arasında yaşanan 93 Harbi sırasında Osmanlı devlet adamları İngiltere'nin değişen tavrını acı biçimde tecrübe etmek durumunda kaldılar. İngiltere Osmanlı'nın kaybettiği bu savaştan sonra tarafsız kaldı, hatta bununla da yetinmeyerek Osmanlı'nın kontrolünde olan Kıbrıs (1878) ve Mısır (1882)'ı işgal ederek imparatorluğu parçalama siyasetine dahil oldu.[159]

İngiltere'nin Osmanlı'nın parçalanmasına yönelik bir siyaset izlemesi Irak'ta da etkisini göstermişti. İngiltere, imparatorluğun bir parçası olan Mezopotamya ile de yakından ilgilenmiş ve 19. yüzyıl boyunca burada birtakım faaliyetler içerisinde olmuştu. Bu yüzden Osmanlı için Irak'ta 1830'lardan itibaren İngiltere birincil bir tehlike kaynağı olarak görülmekteydi.[160] İngiltere Hindistan'a uzanan yol güzergâhlarının üzerinde bulunmasından ötürü Basra körfezine yakın bir ilgi göstermekteydi.[161] Nitekim Hindistan, hem İngiliz mallarının en büyük tüketicisi hem de İmparatorluğun ham madde kaynaklarını sağlayan en önemli bölgesiydi. Bu yüzden İngiliz stratejisi, Hindistan'a giden deniz yollarının kontrolünü önemsemekte ve her zaman kendi elinde olmasını istemekteydi.[162] Dolayısıyla Irak'ta nüfuz elde etmek için ekonomik ve sosyal alanlarda bazı girişimlerde bulunmuştu. Nitekim 19. yüzyılda Irak'ta en geniş yayılımın diğer Avrupalı devletlere nazaran İngiltere'ye ait olduğunu söylemek mümkündür. Hatta 19. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası ticaretin odak noktalarından bir tanesi olan Basra tamamen İngilizlerin etkisi altındaydı.

---

[158] Bernard Lewis, *The Middle East; 2000 Years of History From Rise of Christianity to The Present Day*, London: Weidenfeld&Nicolson, 1995, s. 285.
[159] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 519; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978, s. 26-27.
[160] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 272.
[161] Peter Sluglett, *Britain in Iraq Contriving King and Counrty*, London: I.B. Tauris, 2007, s. 2-3.
[162] Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*, United Kingdom: Ithaca Press, 2008, s. 5-7.

İngiltere'nin Irak'ta hem ekonomik hem siyasi bir nüfuz elde etmek için çalışan en önemli yetkilileri konsoloslar olmuşlardı. İngiltere'nin Irak kıtasında farklı vilayet ve merkezlerde görevlileri bulunmaktaydı. Irak'ın merkezindeki Bağdat'ta 1893'te "Indian Political Service"'e bağlı olarak bir konsolos görev yapmaktaydı. Ayrıca Kerbela'da bir konsolosluk yetkilisi bulunmaktaydı. 1903 senesine gelindiğinde Kerbela'da ve Basra'da Bağdat'taki konsolosluğa bağlı bir konsolos yardımcısı vazifelendirilmişti. İngiltere'nin ikinci önemli temsilcisi olarak ise 1898'den sonra "Levant Consular Service"e bağlı olarak çalışan Basra konsolosu bölgede bulunmaktaydı.[163] II. Meşrutiyet dönemine denk gelen 1911 yılında İngiltere'nin Bağdat vilayetinde Kerbela ve Bağdat merkezde bir konsolosu ve Necef'te bir konsolos vekili bulunmaktaydı.[164]

Irak'taki İngiliz konsolosları bir yandan Osmanlı'yla ilişkileri geliştirmeye çalışırken öte yandan bölgede bir nüfuz elde etmek için muteberanla bağlantı kurmuşlardı. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başında İngiliz konsolosları yerel eşraf ve bölgenin önde gelen isimleriyle yakın temas halindeydiler. Bağdat'taki İngiliz konsolosluğunun yerel dinamikleri gözeterek kurduğu ilişki ağı Osmanlı'nın yetkilileri tarafından tespit edilerek Babıali'ye bildirilmekteydi. Osmanlı yetkilileri İngiltere konsolosluğunun eşraf ve aşiret şeyhlerine yardımlarda bulunduğu, onlara türlü hediyeler verdiği ve yakın temas halinde olduğunu bildirmişlerdi.[165] Hatta bazı zamanlarda konsoloslar halkın birtakım taleplerini Osmanlı hükümetine iletmek için aracı pozisyonunda oldular. Nitekim İngiltere uzun yıllardır Irak'ta birtakım çıkarlar elde etmek için eşraf ile yakın ilişki içerisinde olmuş ve bunun için hediye, hayır ve hasenat adı altında halka bir takım para ve imtiyazlar vermiş, karşılığında ise bazı iş birlikleri kurmuştur.

İngiliz konsolosları bölgeyi yakından tanımak ve yerel dinamikleri tespit ederek eşrafla ilişkilerini sağlamlaştırmak için Irak kıtasında uzun seyahatlere dahi çıkmışlardı. II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ın İngiltere konsolosluğunun hem

---

[163] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 65-66; Haseni, *Tarihu'l-Irak*, c. 1, s. 52.

[164] Hariciye Nezareti'nin 1911 senesinde Bağdat vilayetinde bulunan yabancı konsoloslarla ilgili hazırlamış olduğu raporda İngiltere haricinde Almanya, Avusturya, İtalya, Amerika, İsveç, Norveç, Belçika, Fransa, Rusya ve İspanya'nın vilayette konsolosluklarının bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Necef'te Rusya'nın da bir konsolos vekilinin görevli olduğu zikredilmiştir. BOA, HR.HMŞ.İŞO. 221/77, 21 Aralık 1911.

[165] BOA, DH.EUM.7Şb. 3/19, 7 Şubat 1915.

Bağdat vilayetinde hem de diğer vilayetlere yaptığı geziler bilinmektedir. Özellikle 1909-1913 yılları arasında Bağdat konsolosu olan John Gordon Lorimer[166] Irak kıtasının genelinde uzun seyahatlere çıkmıştı. Lorimer Aralık 1909'da Bağdat'tan Kerbela, Necef, Kufe, Hille ve Müseyyib'e yolculuk yapmış ve bu yolculuğunda konsolosa güvenliği sağlamak için Osmanlı jandarması eşlik etmiştir. İngiliz konsolosu 1909'daki bu seyahatini anlatan bir günlük tutmuş ve yaşadıkları, gördükleri ve tanıştığı kişiler hakkında uzunca bir raporu İngiliz hükümetine sunmuştu. Lorimer, 1913 senesinde de benzer bir seyahate daha çıkmıştı. Bu raporlarda İngiliz konsolosunun bölgede aşiret liderleriyle, eşraftan önemli kişiler ve bazı devlet yetkilileriyle görüşüp bilgi aldığı görülmektedir. Sonuçta konsoloslar bu seyahatlerde edindikleri bilgileri en ince ayrıntısına kadar İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığına iletmişler ve bölge hakkında nasıl bir strateji izleneceğine bu yolla karar vermişlerdi. Hatta Bağdat konsolosu Lorimer, Osmanlı yetkililerinin kendileri gibi seyahat etmedikleri ve merkezden nadiren uzaklaştıkları için bölge hakkında yeteri kadar bilgileri olmamasını eleştirmişti. Bilgi eksikliğinden dolayı da Osmanlı'nın Bağdat'ta doğru bir strateji izleyemediğinin altını çizmişti.[167]

Ancak Osmanlı hükümetinin bölgede etkin olduğu ve Lorimer'i yakından takip ettiği vilayetteki yetkililerinin İstanbul'la yaptığı yazışmalarda anlaşılmaktadır. Bağdat Valiliği Mart 1913'te Bağdat konsolosu Lorimer'in "av bahanesiyle" bir süredir bulunduğu Hindistan'dan döndüğü ve Basra'da bir müddet kaldığını, ardından Kutülamare'ye uğrayarak burada bazı aşiret şeyhleriyle görüştüğünü merkeze bildirilmişti.[168] Sonuçta Osmanlı Devleti, İngiliz konsoloslarının Irak kıtasında yerlilerle yakın temas kurmak için yaptığı bu gezilere müsaade etmesine rağmen onları yakından takip etmiş ve durumlarından her zaman haberdar olmuştu. Osmanlı yetkilileri İngilizlerin bu gezilerinin arka planında bazı yerel iş birlikleri kurmaya çalıştıklarının farkındaydılar ve ona göre bazı önlemler almaya çalıştılar.

İngiltere, bir yandan siyasi nüfuz elde etmek için Irak'ta konsoloslar aracılığıyla bir ilişki ağı kurmaya çalışırken öte yandan ekonomik faaliyetleriyle de bölgedeki

[166] İngiliz diplomat Lorimer'in hayatıyla ilgili bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Lorimer", *DİA*, c. 27, s. 212-213.
[167] TNA, FO, 424/222, nr. 79, Sir G. Lowter to Sir E. Grey; IOR/L/PS/10/212, nr. 5054, J.G.Lorimer (Ekim 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti); nr. 1953, J.G. Lorimer (Mart 1913'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[168] BOA, HR.SYS. 93/13, Lef 1, 30 Mart 1913, Lef 2, 29 Mart 1913, Lef 3, 31 Mart 1913.

etkinliğini arttırmıştı. Basra körfezine kıyısı olan Irak, İngiltere için ulaşım açısından oldukça önemliydi. 19. yüzyıl boyunca İngilizler Irak'taki nehir taşımacılığı faaliyetlerinde başı çekmişlerdi.[169] Nitekim 1841 yılında İngiliz bir kaptan olan Henry Blosse Lynch Osmanlı Devleti'nden bu dönemde Fırat nehri üzerinde iki vapur işletme imtiyazını elde ederek kısa zamanda bu bölgede ticari faaliyet göstermeye başladı. Kurucusu Henry Blosse Lynch'e atfen "Lynch Kumpanyası" olarak adlandırılan *Euphrates and Tigris Steam Navigation Company Limited* (Fırat ve Dicle Buharlı Seyrüsefer Şirketi) şirketi yaklaşık elli yıl içerisinde Bağdat-Basra arasındaki buharlı gemi işletmeciliği işinde önemli bir yer edindi.[170]

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Irak'taki nehir taşımacılığında devlet eliyle bazı girişimlerde bulunuldu. Osmanlı Devleti Lynch şirketinin 1886 yılında Osmanlı bayrağı altında olmak koşuluyla bir Osmanlı Anonim şirketi kurma ve bu şirkete altmış yıl müddetle imtiyaz verilmesi teklifini kabul etmedi. Nitekim Padişah Fırat ve Dicle üzerindeki vapur işletme imtiyazını 1887'de Hazine-i Hassa'ya devretti. 1904 yılında faaliyete geçen Hamidiye Vapur İdaresi Irak'ta Lynch şirketiyle bir rekabete girişti. II. Meşrutiyet'e kadar Irak'ta Lynch şirketi ve Hazine-i Hassa'ya bağlı Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle üzerindeki taşımacılıkla etkin oldular.[171]

II. Meşrutiyet döneminde 31 Mart hadisesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda söz sahibi olmasıyla birlikte Hazine-i Hassa'ya ait olan tüm emlak Maliye Nezareti'ne devredildi. Bu yüzden Fırat ve Dicle nehirlerindeki vapur işletme imtiyazı da Maliye Nezareti'ne aktarıldı. Bunun yanı sıra Hamidiye Vapur İdaresi olan kurumun adı padişahın iradesiyle İdare-i Nehriyye olarak da değiştirildi. İngiltere 1909 yılında Osmanlı hükümetine İdare-i Nehriyye ile Lynch Kumpanya'sının birleştirilmesini teklif ederek bir Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi'nin Irak'taki taşımacılığı yürütmesini önerdi.[172]

---

[169] Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 5.
[170] İyibaş, "Irak Vilayetlerinde Sulama Projeleri", s. 16-17; İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti: Hamidiye Vapur İdaresi*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007, s. 31; Zaki Saleh, *Britain and Iraq, a Study in British Foreign Affairs*, London: Books and Books, 1995, s. 108-109.
[171] Ekinci, *Hamidiye Vapur İdaresi*, s. 39-47, 310.
[172] Ekinci, *Hamidiye Vapur İdaresi*, s. 311; Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler ve Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 13, 19.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti 1909 senesinde İngilizlerle ortaklığa sıcak bakarak Fırat ve Dicle'deki taşımacılıkta iki devletli bir şirketin kurulmasını olumlu karşıladı. Meclis-i Vükela'da konu hakkında yapılan görüşmeler neticesinde İdare-i Nehriyye ile İngiliz Lynch şirketinin birleşmesiyle bir Osmanlı Anonim Şirketi kurulmasına karar verildi. Irak'ın yabancılar tarafından işgali şeklinde algılanan İngiliz-Osmanlı ortak anonim şirketine başta Bağdat mebusları olan Babanzade İsmail Hakkı ve Sason Efendi olmak üzere pek çok Bağdatlı karşı çıktı. Bağdat vilayetinden yükselen şikâyetlerin başını ise yerel girişimlere fırsat tanınmasını isteyen eşrafın içerisindeki tüccarlar çekti. Bu tüccarların bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlıydı. Nitekim 15 Aralık 1909'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat şubesi bir araya gelerek Lynch meselesi hakkında bir karara vardı. İttihatçılar İngilizlere verilmesi planlanan ulaştırma imtiyazının Osmanlı'ya çok büyük zarar vereceği gerekçesiyle geri çekilmesini hükümetten talep etmeye karar verdiler. Bunun üzerine cemiyetin bir üyesi olan ve II. Meşrutiyet döneminde valilerle yaptığı iş birlikleriyle adı sıkça duyulan Hudeyrizade Abdülkadir Efendi'[173]nin başını çektiği bir grup Bağdat'tan merkeze şikâyet telgrafları göndererek kararın geri çekilmesini talep ettiler. Ayrıca şehir merkezinde geniş katılımlı bir protesto gösterisi düzenleyerek İngilizlerin Bağdat'taki faaliyetlerine itiraz ettiler.[174] "Lynch İmtiyazı Meselesi" olarak literatüre geçen bu olay sonrasında ise Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti Ocak 1910'da istifasını sundu. Hükümetin düşmesinde Lynch meselesinin de önemli bir payı olduğu düşünülmektedir.[175]

Bir müddet Irak'taki nehir ulaşım faaliyetleri bu şekilde devam etmiş ancak 1913 yılında Osmanlı Devleti tarafından İngiltere'ye gönderilen Hakkı Paşa ile İngiltere dışişleri bakanı Sir Edward Grey arasında İngiltere'nin Bağdat'taki nüfuzu, Bağdat demiryolu ve ulaşım konularında yapılan görüşmelerde yeniden gündeme gelmişti.

---

[173] Abdülkadir Hudeyri, Bağdat vilayetinin II. Meşrutiyet dönemindeki önemli figürlerinden bir tanesidir. Kendisi hakkında tezin ilerleyen bölümlerinde tafsilatlı bilgiler verilecektir.

[174] Kurt, *Seyr-i Sefain İmtiyazı*, s. 23-28; Mahmud Haddad, Lynch kumpanyasının Bağdat'taki faaliyetlerine karşı oluşan yerel tepkiyi II. Meşrutiyet döneminde Avrupa karşıtı bir hareket olarak tanımlamaktadır. Mahmoud Haddad, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, Ed. Rashid Khalidi v.d, New York: Colombia University, 1991, s. 121-124.

[175] Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017, s. 93; 1912 yılına gelindiğinde Dicle ve Fırat üzerinde nakliye ve yolcu taşımacılığı için İdare-i Nehriyye'nin dört, Lynch kumpanyasının üç ve Basra eşrafından olan Ağa Cafer Han'ın ise dört küçük teknesinin olduğu bilinmektedir. Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 262.

Osmanlı'yla İngiltere'nin ortak bir anonim şirket kurması ve sermayenin yarı yarıya bölüştürülerek her iki devletin dönüşümlü bir başkanlık yürütmesi teklifi İngiliz hükümetinden Osmanlı hükümetine sunuldu. İbrahim Hilmi Paşa hükümete teklifi uygun gördüğünü iletti ve sonuçta Ağustos 1913'te bir imtiyazname imzalanarak İngilizlerin baştan beri istediği teklifler kabul edildi. İmtiyazname maddelerine göre Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerindeki hakimiyet çoğunlukla İngilizlerin eline geçmiş oldu. Ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve savaş ortamıyla birlikte yapılan anlaşmalar hükümsüz sayıldı ve söz konusu anlaşmalar geçersiz kabul edildi.[176]

İngiltere, ulaşım faaliyetlerinin yanı sıra Irak'taki sulama meselesi hususunda da bazı girişimlerde bulunmuştu. Fırat ve Dicle gibi önemli nehirlerin bulunduğu Irak'ta tarımsal faaliyetlerin arttırılması için sulamanın modern yöntemlerle yapılması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, ülkenin tahıl ambarı olan Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra Irak'ta ikinci bir Mısır yaratmak için harekete geçmiş ve konu hakkında vali, kumandan ve bazı siyasi görevliler raporlar hazırlamışlardı. Nitekim Bağdat'ta 19. yüzyılın sonlarında inşa edilen Hindiye barajı Irak'ta imparatorluğun reform sürecinin bir göstergesiydi. II. Abdülhamid Irak topraklarındaki pek çok araziyi kendi uhdesine alarak miri arazi statüsüne yükseltmişti. İlk etapta Hindiye barajının seniyye topraklarını sulaması ve tarımsal verimin artırılması yoluyla devlet hazinesine katkı sağlaması amaçlanmıştı. Ancak bu dönemde yaşanan maddi kriz ve Irak'a yeterli bütçe ayrılamaması projenin tamamlanamamasına neden oldu.[177]

II. Meşrutiyet döneminde Hindiye Barajı İngilizlerin bölgeye etkin olmak istemesi yüzünden yeniden gündeme geldi. İngiliz mühendis William Willcocks'un bölgeye dair raporları ve önerileri Osmanlı hükümetiyle İngiltere arasında konuşuldu. Willcocks bir dönem Mısır'da bulunup oradaki nafia çalışmalarında yer almış ve 1904-1905 senelerinde Irak'a giderek incelemelerde bulunmuştu. Ancak II. Abdülhamid İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine kuşkuyla yaklaştığı için herhangi bir proje hayata geçirilememişti. II. Meşrutiyet döneminde yeni yönetim İngiltere'nin Irak'taki tarımsal faaliyetlerin arttırılması yönünde projeler hazırlamasına izin verdi.

[176] Kurt, *Seyr-i Sefain İmtiyazı*, s. 46-50; Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 407.
[177] İyibaş, "The Hindiya Barrage", s. 34-35, 64.

Buna binaen Willcocks'un sunduğu projelerin hayata geçirilmesine karar verildi. 1908 senesinin Aralık ayında Irak'a giden Willcocks Fırat nehri boyunca bölgeyi inceleyerek el-Cezire başlığı altında bir rapor hazırlayıp Osmanlı'ya sundu.[178]

Willcocks Bağdat vilayetindeki sulama sorununa büyük bir çözüm getirecek olan Hindiye barajı inşa projesinin başına getirildi. Ancak Bağdat vilayetinde Lynch kumpanyasında olduğu gibi İngilizlerin projeye dahil olması yerel eşrafın tepkisine neden oldu. Bağdat tüccarları, Willcocks'un baraj için tüm malzemeleri İngiltere'den sağladığından ve büyük miktarda masraf yaptığından şikâyet ettiler. Dönemin Bağdat valisi Nazım Paşa'nın da projeye sıcak bakmaması ve İngilizleri Irak'ta istememesi Bağdat'ta protestoların yaşanmasına neden oldu. Willcocks'un bir İngiliz ajanı olduğu ve Irak'ta casusluk faaliyetlerinde bulunduğu dahi iddia edildi. Yaşanan bu olaylar karşısında 1911'de Willcocks Hindiye projesinden istifa etmeye zorlandı ve projeden ayrıldı. Fakat bu dönemde İngilizler boş durmayarak firmalar aracılığıyla inşaatın tamamlanması için Bağdat vilayetiyle anlaşmaya gitti. Nitekim Şubat 1911'de bir İngiliz firması olan Sir John Jackson'la Osmanlı hükümeti arasında bir sözleşme imzalandı ve Hindiye Barajı için şirkete bir ödenek ayrıldı. Ardından çalışmalar devam etti ve Hindiye Barajı 12 Kasım 1913'te açıldı. Ancak Hindiye barajı uzun vadede Osmanlı Devleti'ne bir fayda sağlayamadı ve 1914'teki I. Dünya Savaşı sonucunda İngilizlerin eline geçti.[179]

İngilizlerin Irak üzerindeki güç mücadelesine 19. yüzyılın son çeyreğinde Almanya da dahil oldu. 1871'de birliğini kurup yeni pazarlar arayışına giren Almanya için Anadolu ve Mezopotamya en önemli yerler halini aldı. Almanya ham madde sağlamak ve yeni pazarlar elde etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlaştı ve iki devlet arasında birtakım ortaklıklar başladı. Alman şirketleri Osmanlı ülkesinin zenginliklerinden yararlanmak için faaliyete geçti.[180] Ortadoğu'da bu yakınlaşmanın etkisi Anadolu'dan Irak'a kadar uzanan bir demiryolu yapımı projesiyle ortaya çıktı. Almanya, Bağdat demiryolu projesi ile eski İpek Yolu hattını tekrar hayata

[178] Şahin, "Irak Vilayetlerinde Sulama Projeleri" s. 27-28, 55-56; Longrigg, *Iraq 1900-1950*, s. 63. Bağdat mebusu İsmail Hakkı Babanzade Bağdat'taki en ihtişamlı yapılardan ikisinin İngilizlere ait olduğunu, birinde İngiliz konsolosluğunun bulunduğunu, diğerinde İngiliz mühendis Willcocks'un ikamet ettiğini belirtmiştir. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 130-131.
[179] İyibaş, "The Hindiya Barrage", s. 105-108, 124; Şahin, "Irak Vilayetlerinde Sulama Projeleri", s. 75-85.
[180] Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 44.

geçirmenin planları içerisindeyken İngiltere, Hindistan'a kadar uzanan ve İngiliz etki sahasını boydan boya yaracak ve Alman etkisinde gördüğü bu projeye şiddetle karşı çıkıyordu. Nitekim Almanya'nın sömürgecilikte ilerlemesi ve endüstride İngiliz mallarına rakip olması Alman-İngiliz rekabetinin pek çok bölgede olduğu gibi Irak'ta da artmasına neden oldu.[181]

Osmanlı Devleti için demiryolları askeri ve ekonomik açıdan oldukça stratejik bir öneme sahipti. Nitekim İmparatorluk ülkenin içerisindeki entegrasyonun arttırılmasıyla en uzak vilayetlere bile daha çabuk ulaşabilmenin kolaylığını demiryolları vasıtasıyla yaşayabilecekti.[182] Osmanlı Devleti, Bağdat demiryolu vasıtasıyla Irak'tan Basra'ya kadar olan bölgede merkezi yapısını tesis etmeyi amaçlamıştı. Demiryolu vasıtasıyla devlet, taşrada ulaşılması zor ve asayişsizliğin yoğun olduğu bölgelere hızlıca asker sevk edebilecek ve böylece hakimiyet sahasını genişletebilecekti. Ayrıca demiryollarıyla hem yolcu hem de malzeme sevk edilebilecek ve demiryollarının geçtiği yerlerde üretimi arttırabilecekti. Bu yüzden Osmanlı'nın merkezine uzak Irak'ta bir demiryolu inşasına ehemmiyet gösterilmişti.[183]

Mezopotamya'da bir demiryolu inşa etme düşüncesi 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngilizler tarafından ortaya atılmıştı. Fırat ve Dicle'deki nehir taşımacılığı projesini de ortaya atan İngiliz subay Chesney, 1831 yılında Akdeniz'den Basra'ya kadar uzanacak bir demiryolu hattının mümkün olabileceğini planlamıştı.[184] Ancak Tanzimat döneminde böyle bir proje hayata geçirilmemişti. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde imparatorluğun muhtelif yerlerinde demiryolu ağları artmaya ve yeni projeler sunulmaya başlanmıştı. Osmanlı hükümeti Bağdat demiryolu için yakın ilişkiler geliştirdiği Almanlarla bir anlaşma yoluna giderek 1899 yılında Anadolu demiryolunun Konya'dan Bağdat ve Basra'ya kadar olan kısmının

---

[181] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020, s. 136.
[182] Leyla Şen, "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri", *Kebikeç* 11 (2001): s. 97.
[183] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 72. 1914 senesinde Bağdat vali ve kumandanlığı vazifesi yapmış olan Cavid Paşa, hükümetteki görevlerinden çekildikten sonra yazmış olduğu eserinde Bağdat demiryolu projesini eleştirmişti. Cavid Paşa'ya göre Almanların Basra körfezine kadar bir demiryolu inşa etmeleri Osmanlıların menfaatine değildi. Almanlar bu hat ile Basra körfezi sahilinde kendilerine bir mevki edinmek için bu işe girişmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Paşa, *Irak Seferi ve İttihad Hükümetinin Hayalat ve Cehalet-i Siyasiyesi*, İstanbul: Müdafaa Matbaası, 1334, s. 6-8.
[184] Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Haz. Nurer Uğurlu, Çev. K. Yargıcı, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003, s. 160.

imtiyazını Almanya'nın en büyük bankası olan Deutsche Bank'a verdi. Mart 1903'te Anadolu demiryolu şirketine bağlı olarak on beş milyon Frank'la bir Bağdat demiryolu şirketi kuruldu ve yeni bir demiryolu güzergahı belirlendi. Bu güzergaha göre Bağdat demiryolu Konya'dan başlayarak Karaman, Ereğli'yi geçip Toroslardan sonra Çukurova'dan itibaren Adana-Mersin yoluyla birleşecekti. Toroslardan hat devam ederek Suriye ve Halep'e ulaşacak, buradan Nusaybin, Musul ve oradan Bağdat vilayeti sınırlarına gelecekti. Vilayet içerisinde Tikrit ve Samarra'yı geçerek Bağdat şehrine ulaşacaktı. Demiryolu buradan da devam ederek Basra'ya kadar ilerleyecek ve Basra körfezinde bir nokta son istasyon olarak belirlenecekti. Almanlar demiryolu yapımı imtiyazının yanı sıra hatların çevresindeki yaklaşık yirmi kilometrelik bir alanda maden arama ruhsatını da elde etmişti.[185]

Bağdat demiryoluyla İstanbul ve dolaylı yoldan da olsa Berlin'in Basra körfezine bağlanması İngiltere'yi oldukça rahatsız etmişti. Demiryoluyla Basra körfezine ulaşacak olan Almanya'nın Hindistan'la iletişiminin artması ve bölgede bir Alman nüfuz bölgesi oluşturması fikri İngiltere için bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Ayrıca Almanya'nın desteğini arkasına almış ve bölgeye ulaşımını kolaylaştıracak olan Osmanlı Devleti fikri de İngiltere'yi huzursuz etmeye yetiyordu. Nitekim güçlü bir Osmanlı İngilizlerin etkin olduğu Hindistan ve Ortadoğu'da bir tehdit olabilir ve buradaki Müslüman nüfusla bir ittifak haline geçebilirdi. Bu yüzden İngiltere Almanların Basra körfezine ulaşmasının önüne geçebilmek için Osmanlı'yı bu yönde ikna etmeye çalışmıştı.[186]

II. Meşrutiyet döneminde İngilizler Bağdat demiryolu meselesini yeniden gündeme getirdiler. Özellikle yeni yönetimin İngilizlerle ilişkileri geliştirmek istemesi Bağdat Demiryolu projesinde İngiltere'nin menfaatine olabilecek bazı kararların alınabileceği fikrini doğurmuştu. Bu dönemde Bağdat demiryolu Meclis-i Mebusan'da da tartışılan konular arasında yerini aldı. Ocak 1909'da Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı, Lynch kumpanyasında olduğu gibi Irak'taki yabancı

[185] Davut Hut, "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", *Die Bagdadbahn*, ed. M. Florian Hertsch-Mutlu Er, Verlag Dr. Kovac, Hamburg 2016, s. 82; Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 197-198. 1903 yılında Almanlara verilen Bağdat demiryolu imtiyazının tam metni için bkz. Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (Haz), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika Diplomatik Belgeler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 94.

[186] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s.72-77; Stuart Cohen, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal Middle East Studies* 9 (1978): s. 176; Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu*, s. 188.

nüfuzuna karşı çıkarak Almanlara verilen imtiyazı şiddetle eleştirmiş ve meclise bir soru önergesi sunmuştu. Babanzade'ye göre Irak'ta emperyal devletlerin çıkarlarından uzak bağımsız bir siyaset izlenmesi gerekmekteydi ve bu yüzden Alman Deutsche Bank'la yapılan bütün sözleşmelerin fesh edilmesini meclise önerdi. Hakkı Bey, Bağdat demiryolu imtiyazının kamuoyundan gizli tutulmasını eleştirerek hükümetin hangi vaatlerle bu anlaşmayı yaptığını açıklamasını talep etmişti.[187] Mecliste bu tartışmalar dönerken İngiltere de Osmanlı hükümetine baskısını arttırarak Bağdat demiryolunun Basra'ya uzanan kısmının kendilerine verilmesini ve hattın bu son kısmının kontrolüne sahip olmayı talep etmişti.

İngiltere Bağdat demiryolu yapımıyla birlikte Almanların hattın çevresinde petrol başta olmak üzere her türlü maden arama imtiyazını elde etmesine de itiraz etmişti. Nitekim Irak'ta demiryolunun yapımıyla birlikte petrol üzerinden bir İngiliz-Alman rekabeti daha yaşanmıştı. Özellikle 1909'dan sonra İngiliz donanmasının kömür yerine petrol kullanımını arttırması Irak'taki petrollerin önemini daha da arttırmıştı.[188] Bu dönemde Mezopotamya toprakları üzerinde Bağdat ve Musul vilayetlerindeki petrol imtiyazı için mücadele veren dört grup bulunmaktaydı. Alman Deutsche Bank (Bağdat Demiryolu Şirketi), İngiliz hükümetinin desteğini arkasına alan D'Orcy (APOC) grubu, Hollanda ve İngiliz ortaklığıyla kurulmuş olan Royal Dutch-Anglo Saxon Oil Company (Shell) ve Amerikalı bir şirket olan Chester bölgede mücadele veren şirketlerdi. Bu şirketler I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar yaklaşık beş yıl boyunca petrol arama ve imtiyazını elde etmek için bir yarış içerisinde olmuşlar ve Osmanlı hükümetiyle anlaşmak için yoğun bir mesai harcamışlardı.[189] Ancak yapılan görüşmeler bir sonuç vermeyince Almanya ve İngiltere ortaklaşa kuracakları bir şirketle Irak'taki petrol imtiyazını elde edebileceklerine karar verdiler.[190]

Osmanlı merkezi idaresi, İngiltere'nin yoğun baskısı sonucunda Bağdat demiryolu ve petrol imtiyazı meselesi dahil olmak üzere Irak'ın geleceği hususunda görüşmelerin yapılmasına karar verdi. Nitekim İstanbul'dan Londra'ya giden İbrahim Hakkı Paşa'yla İngiliz yetkililer arasında uzun görüşmeler yaşandı ve sonuçta Ağustos

[187] Hut, "Bağdat Demiryolu", s. 89; Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu*, s. 201.
[188] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 76-77.
[189] Hut, "Bağdat Demiryolu", s. 91-92.
[190] Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 446.

1913'te iki taraf arasında bir anlaşmaya varıldı. Hakkı Paşa ve Alwyn Parker tarafından imzalanan anlaşmanın şartlarında Bağdat Demiryolu Şirketi'nin 1903 sözleşmesine göre demiryolunu Basra'ya uzatma hakkından vazgeçtiği yer aldı. Ayrıca şirketin yönetimine dahil olması için iki İngiliz üyenin yer alacağı sözü Osmanlı hükümeti tarafından verildi. Bunlara ek olarak Osmanlı'yla İngiliz yetkililerin anlaşamaması durumunda demiryolu hattının Basra'dan körfeze uzatılmasının mümkün olmadığı belirtildi. Böylelikle İngilizler kısmen de olsa Basra körfezini Alman tehlikesinden uzaklaştırmış oldu.[191]

Bağdat demiryolu imtiyazı meselesi konusunda bir uzlaşmaya varılmasından sonra petrol imtiyazı meselesinde de bir çözüm yolu bulundu. Mart 1914'te İngiltere ve Almanya'nın kabulüyle iki taraf Türk Petrol Şirketi çatısı altında birleşti ve şirketin hisselerinin yarısı İngiliz şirketi APOC'a verilirken geri kalan yarı hissesi iki Alman hissedarı olan Deutsche Bank ve Royal Dutch-Anglo Saxon Oil Company'e verildi. Şirket kurulduktan sonra Osmanlı hükümetine Irak'taki petrol imtiyazını kendilerine vermesi için baskı yapıldı. Nitekim 28 Haziran 1914'te Mezopotamya'da Musul ve Bağdat vilayetlerini kapsayan bir alanda petrol çıkarılması ve işletilmesi imtiyazı Türk Petrol Şirketi'ne verildi. Bu kararı Sadrazam Said Halim Paşa, Alman ve İngiliz konsoloslarına bildirdi. Ancak kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı başladığı için petrol imtiyazı meselesi hayata geçirilemedi ve rafa kaldırıldı.[192]

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Irak üzerine Osmanlı ve diğer devletler arasında yapılan anlaşmalar hükümsüz sayılarak iptal edildi. İtilaf cephesinde yer alan İngiltere, Almanya'yla birlikte İttifak cephesinde bulunan Osmanlı topraklarına saldırıya geçti. Öncelikle Irak'ta hem Hindistan'a giden yolu hem de İran petrollerini koruma altına almak için Kasım 1914'te Fav adasına bir çıkarma yaparak Basra'yı işgal etti. Basra'da bir direnişle karşılaşmadığı için kısa zamanda bölgeyi kontrol altına alarak hızlıca Irak'ın içlerine doğru ilerledi. İngilizler için Mezopotamya'daki cephe sınırlı hedefler için yola çıkılan bir harekat olmasına rağmen Basra'nın ele geçirilmesinde güçlü bir mukavemetle karşılaşılmadığı için Irak'ı ele geçirmeye

[191] Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 403. I. Dünya Savaşı başladığında Bağdat demiryolunun yapımı tamamlanamamıştı. Hala hattın özellikle dağlık kesimlerinde kesilmeler mevcuttu. Bu yüzden malzeme, asker vs. sevkiyatı güçtü. Ulrich Trumpener, *Germany and The Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton: Princeton University Press, 1968, s. 285.

[192] Hut, "Bağdat Demiryolu", s. 94-95; Önder Kocatürk, "İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914)", *Turkish Studies* 6/3 (2011): s. 1453.

yönelik bir plana dönüştü. Ancak bölgenin zorlu coğrafi ve iklim şartları İngiliz ordusunu zorlamış ve özellikle çöllük bölgelerde yiyecek ve su temini noktasında büyük sıkıntılar çekmelerine neden olmuştu.[193] İngilizler Basra'yı ele geçirdikten sonra nihai hedefi olan Bağdat'a doğru ilerledi. Osmanlı Devleti Kutülamere zaferi ile İngilizlerin Bağdat üzerindeki emellerini bir müddet durdurmayı başardıysa da I. Dünya Harbi'nin sonlarına doğru İngiliz ordusu 11 Mart 1917'de Bağdat'ı işgal etti ve Irak'ta yaklaşık üç yüzyıl boyunca İngiliz diplomasi ve ticaretiyle oluşturulmaya çalışılan İngiliz nüfuzu I. Dünya Savaşı'nın sonucunda silahla ve savaşla gerçekleştirilmiş oldu.[194]

Sonuç

Osmanlı'nın başkentine uzak olan Bağdat vilayeti, hem merkezle yaşadığı bu fiziki uzaklık hem de sert coğrafyası yüzünden idari ve yöneticiler için hiçbir zaman bir cazibe merkezi olamamıştır. Osmanlı'daki "uzaklık" tabirinin zamanla bir metoforu olarak da kullanılan Bağdat, memurlar ve yöneticilerin gitmek istemediği ve görev yapmayı tercih etmediği bir bölge olarak tanınmıştır. Ancak zihinlerindeki bu uzaklık algısı Osmanlı idaresi için geçerli değildi. Bağdat vilayeti Irak kıtasının diğer vilayetlerine nazaran Osmanlı için daha önemli bir konumdaydı. Nitekim vilayette Tanzimat döneminden itibaren bazı ıslahat ve reformlar yapılmaya başlanmıştı ve merkezi idare Bağdat'ın konumundan dolayı bu bölgeye iktidar sahibi valileri göndermişti. Özellikle 19. yüzyılın en önemli figürlerinden bir tanesi olan Midhat Paşa'nın valiliği döneminde yeni vilayet nizamnamesi ve toprak reformunun uygulanmasıyla Bağdat, modern devlet yapısının bir parçası haline getirilmiştir.

---

[193] Sluglett, *Britain in Iraq*, s. 4-8; Kristian Coates Ulrichsen, *The Logistics and Politics of The British Campaigns in the Middle East 1914-22*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011, s. 43-47.

[194] Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s. 525-526; Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 78. Bağdat'ın işgalinden sonra Osmanlı ordusunun şehri terk etmesiyle birlikte İngiliz askerleri şehre girmişti. Bunun üzerine Ağustos 1916'da Irak'taki İngiliz Seferi Kuvvetleri Başkomutanlığına getirilen Sir Frederick Stanley Maude (1864-1917) halka hitaben Londra'daki Sir Mark Skyes tarafından yazılan bir bildiri okudu. Bu bildiride İngiliz ordusunun Bağdat halkı için kurtarıcı olduğu ve Bağdatlıları Osmanlı zulmünden kurtardığı belirtilmişti. Metnin tamamı için bkz. Arnold Talbot Wilson, *Loyalties: Mesopotamia 1914-1917: A Personal and Historical Record*, London: Oxford University Press 1930, s. 237-238. General Maude hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Figen Atabey, "General F. S. Maude'un Bağdat Seferi", *History Studies* 9/2 (2017): s. 67-83.

II. Abdülhamid döneminde ise Balkanların kaybedilmesiyle kalabalık bir nüfusu barındıran Arap coğrafyasının imparatorluktan kopmaması için büyük çaba sarf edilmiştir. Buna binaen Bağdat vilayeti de önem kazanan bölgelerden bir tanesi olmuştur. Nitekim bu dönemde İngilizlerin ağırlıkta olduğu yabancı nüfuz gün geçtikçe Irak'ta etkili olmaktaydı ve özellikle Basra körfezinde İngiltere bir hakimiyet sahası oluşturmuştu. Osmanlı'nın bir dönem tahıl ambarı olan ve vergisiyle imparatorluk hazinesini destekleyen Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle de Irak kıtasının ikinci bir Mısır olması için adımlar atılmıştır. Osmanlı memurları ve devlet adamları Bağdat vilayetinin gelişmesi için yapılması gerekenler üzerine layihalar hazırlamış ve reform tekliflerini II. Abdülhamid'e sunmuşlardır. Ancak hem devletin içerisinde bulunduğu maddi bunalım hem de padişahın bazı reform ve ıslahatların altında yatan adem-i merkeziyetçi istekler olduğu endişesi yüzünden Bağdat'ta bu dönemde büyük ıslahatlar gerçekleştirilememiştir.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Bağdat vilayetinde reform teklifleri ve projeler yeniden gündeme gelmiştir. İngilizlerin bu dönemde vilayetin ulaşım, sulama ve haberleşme alanlarında gelişmesi yönünde bazı projeleri olmuş, yeni yönetim de İngilizlerin bu tekliflerine sıcak bakmıştır. Ancak bölgede İngilizlerin tam bir hakimiyet kurmasına engel olunmaya çalışılmış ve nüfuz mücadelesinde Osmanlı aktif rol oynamıştır. II. Meşrutiyet döneminde Fırat ve Dicle arasındaki taşımacılık faaliyetleri için Osmanlı ve İngilizlerin ortak olacağı Lynch kumpanyası İngiltere tarafından teklif edilmiştir. Ayrıca Irak'taki sulama sorununa bir çare olması için İngiliz mühendis Willcocks'un projeleri devreye sokulmuştur. Bunlara ek olarak İngiltere, Almanya'nın II. Abdülhamid döneminde imtiyazını aldığı Bağdat demiryolu projesine dahil olmak istemiş ve hattın Basra körfezine ulaşmaması için çaba sarf etmiştir. Nitekim bu dönemde Bağdat'ta İngilizlerin ağırlıkta olduğu ve bazı noktalarda Almanya'nın devreye girdiği Batılı devletlerin nüfuz mücadelesinde Osmanlı, güçler arasında bir denge siyaseti kurmaya çalışmıştır. Sonuçta Osmanlı Devleti, bir yandan Bağdat vilayetinin gelişmesi ve kalkınması için adımlar atılmasına çalışırken öte yandan aktif bir siyaset izlemek için gayret sarf etmiştir.

2. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAĞDAT VİLAYETİNDE SİYASAL ORTAM

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde ve anayasal rejime geçilmesinde önemli bir payı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti kısa zamanda taşrada örgütlenmeye ve şubeler açmaya başladı. Bağdat vilayetinde II. Abdülhamid döneminde teşkilatlanmaya başlayan cemiyet 1908 sonrasında önemli bir güç kazandı. Cemiyete katılım için Bağdat'ta toplantılar gerçekleştirildi ve yeni anayasal rejim hakkında halk bilgilendirildi. Kısa zamanda Bağdat vilayetinde örgütlenen İttihatçılar valinin bazı kararlarını sorgulamaya ve yönetimde söz sahibi olmaya başladı. Vilayetin işleyiş ve düzeninde etkili olan İttihat ve Terakki, Hamid döneminden kalan adamları tasfiye etmeye çalıştı ve yerlerine yeni rejime sadık adamları yerleştirmek için gayret etti. Ancak Bağdat vilayetinde yeni rejimin bu uygulamalarına karşı itirazlar oldu ve eşraftan bazı isimler bir araya gelerek protestolar gerçekleştirdiler. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi boyunca İTC ve ona muhalefet eden kesim arasında Bağdat vilayetinde çekişmeler yaşandı ve yerel yönetimde söz sahibi olabilmek için iki grup birbirleriyle üstünlük mücadelesine girdi. Tezin bu bölümünde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin Bağdat'taki yankıları ve değişen siyasal ortam anlatılacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat'taki yapılaşması, "devr-i sabık" adamlarını tasfiye etme girişimi ve bu girişime karşı muhalefet eden kesimin tepkileri bölümün konusunu teşkil edecektir.

2.1. Bağdat'ta II. Meşrutiyet'in İlanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenmesi

II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca padişahın siyasetine muhalif olup yeniden anayasal rejime dönmeyi talep edenlerin baskıları sonuç verdi ve 23 Temmuz 1908'de padişah, Kanun-ı Esasi'nin yeniden devreye gireceğini ve Meclis-i Mebusan'ın en kısa sürede toplanacağını ilan etti. Anayasanın yeniden ilan edilmesi

imparatorluğun pek çok yerinde halk tarafından coşkuyla ve kutlamalarla karşılanmış olsa da bazı yerlerde farklı yaklaşımlar görülmüştü. Bu konuda Feroz Ahmad bir genelleme yaparak Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Arap vilayetlerinde de coşkuyla karşılandığını iddia etmektedir.[195] Ancak Osmanlı topraklarındaki bütün Arap vilayetlerinde Meşrutiyet'in aynı şekilde algılandığını düşünmek yanlış bir değerlendirme olur. II. Meşrutiyet, her vilayetlerin kendi yaşamsal tecrübesine göre şekillenmiş, bölgedeki halkın sosyal, ekonomik ve mesleki konumlarına göre farklı etkiler oluşturmuştur.[196] Bazı Arap vilayetlerindeki devlet görevlileri 1908 ile birlikte siyasi değişimin boyutlarını hemen kavrayamamış ve bu nedenle İstanbul'daki değişiklikleri kasıtlı olarak geç duyurmayı tercih etmişlerdi. Buna örnek olarak Meşrutiyet'in Arabistan kıtasında hiçbir tesir uyandırmadığı aksine bu bölgelerde görev yapan memurların yeni rejime karşı tavır aldıkları görülmektedir. Nitekim buradaki idareciler, merkezden uzak olmasına binaen yerel eşrafla iş birliği içerisine girmiş ve Kanun-ı Esasi'nin getirdiği eşitlik ve bazı hakları kabul etmemekte ısrarcı olmuşlardı. Örneğin Mekke Şerifi, Kanun-ı Esasi hakkında konuşmayı yasaklamış ve yasağa itaat etmeyenlerin kırbaçlanmasını emretmişti.[197]

Osmanlı'nın merkeze uzaklığı ile bilinen Bağdat vilayetinde Hıtta-i Irakiye Heyet-i Islahiyye reisi ve Bağdat vali vekili Nazım Paşa tarafından[198] İstanbul'a bir telgraf çekilerek II. Meşrutiyet'in ilanının vilayet idare meclisinde eşrafın ve Bağdat ileri

[195] Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler: Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 146.
[196] Hasan Kayalı, "Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, C. 13, S. 24 (2008/1): s. 34.
[197] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 73; Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992, s. 43.
[198] Yenişehirli Mustafa Nazım (1862-1909), Rumeli Yenişehir'den Haremeyn payeli Ali Tayfur Bey'in oğludur. 1862'de Yenişehir'de doğdu. Abdülhamid'in başkatiplerinden birinin damadı olduğu için sarayla zaman zaman iyi bağlantıları olması muhtemeldir. Mekteb-i Hukuk-i Şahane'den mezun olduktan bir müddet sonra Hariciye Nezareti'nde çalıştı ve oradan Şura-yı Devlet müdde-i umumi muavinliğine nakledildi. Ardından Girit adasındaki adli teşkilatın ıslahı için kurulan komisyonda görevli olarak Girit'e gönderildi. Ayrıca Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye'de de öğretmenlik yaptı. 1901'de Ebubekir Hazım'ın yerine Musul Valiliği'ne atandı ancak bu görevi uzun sürmedi. Buradan da Erzurum Valiliği'ne atandı. 1907'de Irak vilayetleri reform komisyonunun başkanı olarak bölgeye gönderildi. Bir müddet Bağdat vali vekilliğine getirildi, fakat bu görevde de uzun süre kalamadı. İstanbul'a döndükten sonra ise Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı görevinde bulundu. 13 Nisan 1909'daki başarısız darbe girişimi esnasında katillerin onu Ahmed Rıza sanmasından ötürü vurularak öldürüldü. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 172-174; Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri,* s. 229, Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı: Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte*, c. 2, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69, s. 1054-1055.

gelenlerinin önünde okunduğu ve memnuniyetle karşılandığı dile getirilmişti. Aynı zamanda haberin en kısa zamanda resmî gazetede de ilan edilip bütün vilayete duyurulacağı iletilmişti.[199] Vali vekili Nazım Paşa anayasanın yeniden ilanının bu şekilde Bağdat'ta sevinç yarattığını söylemesine rağmen vilayette genel olarak yeni rejime kuşku ile yaklaşan bir bakışın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde edindiği imtiyaz ve çıkarların tehlikeye gireceğini düşünen bölgenin nüfuz sahibi kişileri ve eşrafı anayasa ile birlikte oluşacak olan havanın kendi aleyhlerine döneceğini düşünmüşler ve bu yüzden yeni düzenden rahatsızlık duymuşlardı. Arap milliyetçi hareketinin önemli isimlerinden ve aynı zamanda dönemin tanıklarından biri olan Tevfik Süveydi[200] hatıralarında, 1908'in halk nazarında bir şey ifade etmediğini, Meşrutiyet'in ve anayasanın ne olduğuna dair çoğunluğun bir fikri olmadığını ve genel olarak anlaşılanın ise II. Abdülhamid'in buyruğu ile Müslüman ve gayri-Müslimlerin kardeşliğinin ilan edilmesi olduğunu ve bu eşitlik fikrinden çoğunluğun rahatsızlık duyduğunu zikretmiştir.[201] Ayrıca Irak'ta hiç kimsenin bu rejim değişikliğine sıcak bakmadığını ve bilhassa padişahın gücünün sınırlanmasından dolayı hoşnut olmadığını da eklemiştir.[202] Dönemin diğer tanıkları olan Arap tarihçiler Azzavi[203] ve Ali el-Verdi de benzer bir yorum yaparak Bağdat'ta

[199] BOA, Y.A.HUS. 523/178, 25 Temmuz 1908.

[200] Tevfik Süveydi (1892–1968) Iraklı Sünni devlet adamı, diplomat ve aynı zamanda Arap milliyetçisi ve liberal reformcudur. Irak'ın en meşhur ailelerinden biri olan Süveydizade sülalesindendir. Bağdat'ın geniş toprak sahibi olan ve dini olarak Nakib Abdurrahman'dan sonra en saygınlarından biri olarak kabul edilen Yusuf Süveydi'nin oğludur. Arap milliyetçiliği bölümünde kendisinden uzunca bahsedilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Süveydi, *My Memoirs*.

[201] el-Süveydi, *Muzekkirati,* s. 30

[202] Süveydi, Bağdat'ta ertesi yıl Cuma hutbelerinde yeni padişah ilk kez V. Mehmed'in adı anıldığında II. Abdülhamid için halkın göz yaşı döküp çok üzüldüğünü dile getirir. Süveydi, *My Memoirs*, s. 59.

[203] Abbas b. Muhammed b. Samir b. Muhammed el-Azzavi (1890-1971), 1890'da Bağdat'ta dünyaya geldi ve Azze kabilesine mensup olduğu için el-Azzâvî diye anıldı. 1894'ten sonra Bağdat'a yerleşti ve Rüşdiyeyi bitirdikten sonra vakıf medreselerinde eğitim gördü. Bilhassa Mercan ve Câmiu'l-hulefâ medreselerine devam ederek buradaki âlimlerden dersler okudu. Irak'ta 1908 sonrası açılan ve idadinin son sınıfına tekabül eden "ihtiyat şubesi"ni bitirerek Hukuk Fakültesi'ne girdi. 1921'de fakülteden mezun olduktan sonra avukatlığa başladı. Bu arada tarihe ve özellikle Irak tarihine ilgi duydu ve bu alanda araştırmalara başlayarak Irak üzerine önemli eserler kaleme aldı. Bunların en meşhurları *Tarihu'l-Irak beyne'l- İhtilaleyn* ve *Aşâ'iru'l-ʿIrâk*'tır. 1971 yılında Bağdat'ta vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Abbas el-Azzavi", *DİA*, c. 1, s. 22-23; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracim*, c. 3, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002, s. 266;

çok küçük bir azınlık haricinde kimsenin Meşrutiyet'in ne olduğuna dair bir fikrinin olmadığını yinelemişlerdir.[204]

Bağdat'taki konsolosları ile Irak'ta olup biteni yakından takip eden İngiltere, 19. yüzyıldan itibaren bölgede oldukça aktif bir siyaset izlemekteydi. Ticari faaliyetleri ile Irak'ta büyük bir hakimiyet sahası oluşturan İngilizler bölgede değişecek olan dengelerin kendi çıkarlarına zarar vereceği korkusunu taşımaktaydılar. Bağdat'ta eşraf ve ileri gelenlerle kurduğu bağlarla idari yönetimi de etkisi altına almış olan İngiltere, yeni rejimle nasıl bir etkileşim içerisinde olacağını bilmediğinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı mesafeli durmayı tercih etmişti.[205] Nitekim İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu hem İTC üyelerine hem de Meşrutiyet'i olumlu karşılamayan kesime karşı eşit mesafedeki duruşunu bir müddet korumayı tercih etmişti. Konsolosluk, yaklaşık otuz yıl sonra seçimlerin yapılarak parlamentonun yeniden toplanacak olmasının Bağdat'ta ufak bir ilgi uyandırmasına rağmen halkta buna dair olumlu olarak büyük bir coşkunun olmadığını belirtmişti.[206] Ancak buna rağmen yeni rejimle birlikte bölgede yaşanan bazı olumlu gelişmelerden memnuniyetlerini dile getirmeyi de ihmal etmeyip II. Abdülhamid sonrasında oluşan özgürlük havasının sevindirici olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca Konsolosluk, Bağdat'ta yeni anayasal rejimle birlikte sansür mekanizmasının teknik olarak kalktığını ve ifade özgürlüğünün oluştuğunu, siyasi konularla ilgili telgrafların ise artık itiraz olmadan kabul edildiğini söylemişti.[207] Vilayette muhtelif dinlerdeki insanların yurttaş ve kardeş olma eğiliminin umut verici olduğunu ancak bu durumu gençlerden bir kesim

[204] el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, s. 160-161. Ali el-Verdi anayasayı ve 1908 ile birlikte Bağdat'ta yaşanan değişiklikleri destekleyenlerin küçük bir azınlığı teşkil ettiğini iddia etmektedir. el-Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 161.

[205] İngilizler genel olarak yayınladıkları bir mesajda "işlerini iyi yaptıkları takdirde" Meşruti yönetime destek vereceklerini belirtmişlerdi. Bu genel tarafsızlık ve biraz da kuşkulu yaklaşımın Bağdat'ta da devam ettiği görülmektedir. Feroz Ahmad, *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2019, s. 9.

[206] Elie Kedourie, "The Impact of The Young Turk Revolution on The Arabic-Speaking Provinces of The Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London: Frank Cass, 1974, s. 129.

[207] The National Archives (TNA), Foreign Office Archives (FO), 424/216, nr. 141, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

heyecanlı bir şekilde karşılarken yaşlıların bu tür ani değişimlere karşı şüpheyle yaklaştıklarını dile getirmişti.[208]

Meşruti bir rejime dönüleceği haberi Bağdat'ta genel bir kuşku uyandırmasına rağmen 1908 öncesinde Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesini isteyenler ve II. Abdülhamid rejimine muhalif olanlar tarafından sevinçle karşılanmıştı. Bu kişilerden biri padişahın siyasetini her fırsatta eleştiren ve Bağdat'taki nüfuz sahibi ailelerden Alusizadelere mensup olan Mahmud Şükri Alusi olmuştu.[209] Alusi'nin Arap vilayetlerinde Abdülhamid rejimi döneminde ortaya çıkan Arabizm hareketine üye olduğundan şüphelenilmiş ve Yıldız sarayının aleyhine çalıştığı suçlaması ile merkeze şikâyet edilmişti. Hakkında bir diğer şikâyet konusu ise Irak'ta 1899 yılından itibaren Selefi akidesini yayması olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak kabul ettiği Sünni inancı desteklemeyip yerel siyaseti elinde tutan tarikat mensuplarına karşı Vahhabiliği savunup tasavvufa karşı muhalif bir duruş sergilemesi ve Selefiliği anlattığı bir kitap neşretmesi Sünni eşrafın büyük tepkisini çekmişti. Nitekim bu rahatsızlık Bağdat valisi Abdülhavab Paşa tarafından fark edilmiş ve II. Abdülhamid'e Bağdatlıların Alusi'nin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duyduğunu haber vermişti. Bunun üzerine II. Abdülhamid hem kendi aleyhine çalıştığı hem de Sünni inancını eleştirdiği düşünülen Alusi'nin bölgede sorun çıkarmasını engellemek için 1905 yılında Bağdat'tan uzaklaştırılması emrini vermişti. Asıl sebebin Vahhabilik olduğu resmi yazışmalarda söylense de Alusi'nin Arap ayrılıkçı gruplarla ilişkisi uzaklaştırılmasında etkili olmuştu. Bir dönem

---

[208] Ayrıca konsolosluk raporunda halkın dışında Bağdat'ta bulunan 6. Ordunun ise henüz bir kanaat belirtmemiş olup İstanbul'dan gelecek haberlere göre bir tavır almayı uygun gördüğü vurgulanmıştır. TNA, FO, 424/216, nr. 141, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[209] Mahmud Şükri bin Abdullah bin Şihabeddin el-Âlûsî (1857-1924), Iraklı tarihçi ve edebiyatçıdır. Aynı zamanda meşhur müfessir Şehabeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin torunudur. Bağdat'ta dünyaya geldi ve ilmini ilk önce babası ve amcasından alıp eğitimine hem evde hem de bazı mescitlerde devam etti. Mahmûd Şükrî tahsili sırasında Türkçe ve Farsçayı da öğrendi. Genç yaşta ders okutmaya ve kitap yazmaya başladı, kısa zamanda Irak'ın en meşhur ilim adamları arasında yer aldı. Eğitimlerinden sonra Selefiyye akîdesini benimsedi ve bu akımın Irak'ta yayılmasında rol oynadı. Muhalif duruşundan ötürü Bağdat'tan sürgüne gönderildi ancak bir müddet sonra geri döndü. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler'in Irak'ın Fav adasını ve Basra'yı işgal etmeleri üzerine Osmanlı idaresi Mahmûd Şükrî'yi, Abdülazîz b. Suûd'u İngilizler'e karşı Osmanlılar'ın yanında yer almaya ikna etmesi için Riyad'a gönderdi. Amcasının oğlu Ali Alâeddin, Numân el-Azamî ve Hacı Bekir Efendi'den oluşan bir heyetle bu bölgeye giderek Abdülazîz ile görüşmeler yaptıysa da onu ikna edemeden Bağdat'a döndü. Önemli eserler kaleme alan Alusi İngilizlerin hakimiyeti döneminde Irak'ta vefat etti. Yusuf Şevki Yavuz, "Mahmud Şükrî Âlûsî", *DİA*, c. 2, s. 558-549; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 7, s. 172-173.

sürgünde yaşayan Alusi, Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından Bağdat'a dönerek İTC'nin ateşli bir taraftarı olmuştur.[210]

Meşrutiyet'in ilan edilmesini Bağdat'ta coşkuyla karşılayanlar hiç şüphesiz İTC taraftarı olan gruplardı. 1908 öncesinde vilayette yapılaşma içerisinde olan bu gruplar Meşruti idareye dönülmesiyle birlikte yeniden ortaya çıkmışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap vilayetlerini, operasyonlarını yürütmek için birincil öneme sahip bir alan olarak görmese de buralarda şubeler açılması için 1908 öncesinde de harekete geçmiş ve vilayetlere muhbirler göndermişti. Bu muhbirlerin çoğunluğu memur ve subay olup Bağdat'ta vilayetin önde gelen aileleri ve eşraftan bazı isimler de onlara katılmıştı. Bunlardan birisi 1905 yılında Bağdat'a sürgün edilen ve vefatından sonra kendisi hakkında İTC tarafından övücü sözler söylenen Salih Dilaver'di. 1907 yılı itibariyle Bağdat'ta on iki kişiden müteşekkil bir İTC gizli örgüt şubesi teşekkül etmişti.[211] Şehirdeki bu cemiyet faaliyetlerinin hızlı bir şekilde ilerlemesine neden olan kişilerden biri, o dönemde Bağdat Valiliği görevinde bulunan Ebubekir Hazım Efendi (Aralık 1906-Mayıs 1908)'ydi. Hazım Bey, II. Abdülhamid döneminin vilayetteki son valilerinden biri olup aynı zamanda İTC üyelerindendi. Buna binaen de Bağdat'ta bulunan cemiyet mensuplarının yürüttüğü

[210] Kedourie, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 126; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 63-64; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 166; Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri", s. 131-132; David Comnins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York: Oxford University Press, 1990, s. 25-26. Nitekim Dahiliye Nezareti, Mahmud Şükri başta olmak üzere Alusizadelerden Sabit ve tüccardan Hamid el-Asafi'nin Vehhabilikle ilgili kitap neşrinde bulunduklarını tespit etmişti. Bunun üzerine 1904 yılında hem kitap sakıncalı bulunduğu için toplatılıp imha edilmiş hem de bu işe karışanların Bağdat'tan sürülmesine karar verilmişti. BOA, Y.PRK.AZJ. 50/115, 15 Kasım 1904; DH.MKT. 918/15, 13 Aralık 1904; DH.MKT. 2607/25, 27 Aralık 1904; DH.MKT. 938/39, 6 Mart 1905. II. Abdülhamid döneminde eşraf tarafından tepkiyle karşılanan Alusi için Hanna Batatu İngiliz işgal döneminde ne olursa olsun halk tarafından Seyyid Abdurrahman'a nazaran daha çok sevilip saygı gördüğünü iddia etmiştir. Nitekim İngiliz işgal döneminde reformist olan Alusi, "ülkenin çıkarlarını kendi çıkarlarının üzerinde görerek" İngiliz yüksek komiserinin para teklifine karşın "Açlıktan ölmem, kazanmadığım bir parayı almaktan daha iyidir" diyerek karşılık vermişti. Batatu, *The Old Social Classes*, s. 158.

[211] Şükrü Hanioğlu, *Preparation For a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 172-3. Meşrutiyet'in ilanından evvel ise Babanzade Hamdi ve Doktor Süreyya gibi bölgenin önemli İTC mensupları tutuklanarak önce İskenderun'a oradan da İstanbul'a götürülmüşlerdi. Bağdat'tan sürgüne gönderilenler arasında Hamdi Bey ve Doktor Süreyya ile birlikte zabit muavini İbrahim ve polis müdürü Süleyman Efendiler de bulunmaktaydı. BOA, Y.MTV. 308/187, 30 Nisan 1908.

faaliyetlere müdahale etmemişti. Ancak bölgeye gönderilen Hıtta-ı Irakiye reisi Nazım Paşa ile yaşadığı sorunlardan ötürü Mayıs 1908'de görevine son verilmişti.[212]

II. Abdülhamid döneminde teşkilatlanmaya çalışan İttihatçılar Temmuz 1908'den sonra artık daha özgür bir ortam bulmalarından ötürü Bağdat'taki faaliyetlerini arttırmış ve Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra burada bir şube kurulması için harekete geçmişlerdi. Bağdat vali vekili Nazım Paşa, İttihat ve Terakki'nin Bağdat şubesi içerisindeki kişilerin kimler olduğuna dair bir malumat paylaşmasa da Ekim 1908'de İstanbul'a gönderdiği bir raporunda cemiyetin işleyişi ve örgütlenmesi ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Bağdat'ta kurulan cemiyetlerden bir tanesinin askeriyeden ve ahaliden müteşekkil İttihad ve Terakki Cemiyeti olduğunu, anayasa ile birlikte gelen özgürlük ortamından dolayı cemiyete herhangi bir müdahalede bulunma haklarının olmadığını, kendilerinin hükümet işlerine karışmaktan çekinmelerine rağmen bazı yerlerde nutuklar attıklarını merkeze bildirmişti.[213]

Babıali ve Bağdat vilayeti valiliği arasında yapılan yazışmalarda cemiyet üyelerinin kimliklerinin paylaşılmadığı anlaşılmaktadır. Bu kişilerin kim olduğu ise İngiliz Konsolosu Ramsay'in Eylül 1908 tarihinde hazırladığı bir rapordan öğrenilebilmektedir. İTC'nin 1908 sonrası Bağdat'ta kurulan şubesinin fahri başkanı, Ermeni bir doktor olan Hegopyan oldu.[214] Fahri başkanlığını Doktor Hegopyan'ın yaptığı Bağdat şubesinin resmi başkanlığına vilayetin aynı zamanda mektupçusu da olan Fehim Bey, başkan yardımcılığına ise Bağdat Duyun-ı Umumiye Nazırı getirildi. Kâtip olarak reji idaresinden Nazır muavini Seviyan Bey gösterildi. 6. Ordu Erkan-ı Harbiye reisi Mirliva Neşet Paşa ise idari işlerden sorumlu olmuş[215] ancak bu görevi kısa bir süre yürüttükten sonra Hasan Bey'e devretmişti.[216]

---

[212] Davut Hut, "İttihad ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet'in İlanının Bağdat'taki Yansımaları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008,* c. 2, s. 521. Hazım ve Nazım Paşa arasında yaşanan ihtilafların ayrıntısı için bkz. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi,* s. 138-139.

[213] BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 8, 17 Ekim 1908; DH.ŞFR. 405/115, 17 Ekim 1908.

[214] Hegopyan Efendi yaklaşık bir yıl önce II. Abdülhamid'e muhalif bazı gazeteleri bulundurmaktan ötürü hapse girmişti. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Bağdat'taki cemiyet mensuplarının baskısıyla hapisten çıkarılmış ve cemiyetin işlerini yürütmüştü. TNA, FO, 424/216, nr. 141, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[215] Neşet Paşa Meşrutiyet'in ilanından bir müddet sonra daha evvel görev yaptığı Nizamiye 21. Alay Kumandanlığı'na geri gönderildi. BOA, İ.AS. 73/26, Lef 2, 24 Ağustos 1908.

[216] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO, 195/2275, nr. 756: Major Ramsay to Political Resident in Arabia.

İTC'nin Bağdat şubesi askerlerden memurlara ve eşraftan sivillere kadar çeşitli sınıflardan insanların yer aldığı bir örgüt yapılanması içerisinde şekillenmişti. Topçu sınıfından Binbaşı Emin Efendi, topçu sınıfı sekreteri Ahmed Efendi, süvari bölüğünden Binbaşı Hasan Bey, Miralay Zahid Bey, Nuri Efendi; piyade bölüğünden Yüzbaşı Şevket Efendi; kurmay birliğinden Muhammed Efendi, Yüzbaşı Raşid Efendi; ordu cerrahlarından Sami Bey ve Zihni Efendi, Komiser Abdülrezzak Efendi, askeri okuldan Kolağası Fuad Efendi, Muhtar Bey, sivillerden ise vilayet mektupçusunun sekreteri Derviş Efendi, Şeri mahkemede görevli Salih Efendi, Abdülkerim Efendi, Kolağası Hilmi Efendi, Zabit İbrahim Edhem Efendi, Duyun-ı Umumiye'den Belikciyan Efendi, Gümrük ofisinden Ahmed Efendi, hastane müdürü Şeyh Nuri Efendi ve Müftüzade Cemil Efendilerin isimleri zikredilmişti. Ayrıca topçu sınıfından Tahsin ve Mustafa Bey, İsmail Hadi Bey, Mekteb-i Harbiyye'den Sami Efendi ve Kolağası Hasan Bey cemiyette yer alan isimler olmuşlardı.[217] Komitenin sekreterlerinden Avukat Ferid Efendi ve muallim Mihran Efendi[218], büyük toprak sahibi Murad Bey ve tüccardan Hayyat Bey gibi eşraftan ve farklı meslek dallarından olan kişiler yine cemiyette yer almıştı.[219] Bağdat merkezdeki kulübe ek olarak ayrıca Kerbela'da da 1908 sonrası anayasaya bağlılık yemini edilerek bir İTC şubesi açılmış ancak mutasarrıf bu cemiyeti tanımak konusunda isteksiz davranmıştı.[220]

Bağdat'ta kurulan şubenin içerisinde hâkim unsur Müslümanlar olmasına rağmen Yahudilerin de azımsanmayacak bir desteği bulunmaktaydı. Ancak Bağdatlılar özellikle Yahudilerin bu desteğinden rahatsızlık duyarak katılımda isteksiz davranmışlardı. Buna binaen cemiyete katılımın arttırılması için İTC taraftarları yoğun bir mesai harcamışlardı.[221] Halkın cemiyete katılımı için vilayetin önemli

[217] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO, 195/2275, nr. 756: Major Ramsay to Political Resident in Arabia.
[218] II. Meşrutiyet öncesi Bağdat Ermeni mektebinde muallim olan Mihran Efendi'nin şehirde bulunan Ermenileri kışkırttığı ve bazı Ermeni fesat komiteleri için yardım topladığından şüphelenilmiş ve Irak'tan uzaklaştırılması gerektiğine karar verilmişti. Ancak anlaşılan o ki Mihran Efendi sürgün edilmemiş ve 1908'de Bağdat'ta kurulan İTC şubesinde yerini almıştı. BOA, DH.TMIK.M. 213/33, 6 Kasım 1905; Lef 2, 18 Aralık 1905.
[219] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; FO, 195/2275, nr. 756: Major Ramsay to Political Resident in Arabia.)
[220] TNA, FO 424/217, nr. 31, Major Ramsay to Government of India; FO, 195/2275, nr. 756: Major Ramsay to Political Resident in Arabia.
[221] Cemâl Ömer Nazmi, *el-Cuzuru's-Siyasiyye ve'l-Fikriyye ve'l-İctimaiyye li'l- Hareketi'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Beyrut: Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1985, s. 91.

üyeleri açılışlarda hazır bulunmuşlardı. II. Abdülhamid döneminde padişaha muhalif duruşlarıyla bilinen Bağdat'ın en meşhur şairlerinden Cemil Sıdkı ez-Zahravi (1875-1945)[222] ve Maruf er-Rusafi[223] İTC'nin şube açılışlarında yer almış ve yeni rejimi övücü mahiyette şiirler okuyarak Meşrutiyet'e desteklerini göstermişlerdi.[224] İttihatçılar bir yandan katılımı teşvik etmeye çalışırken öte yandan eski rejimi sert bir şekilde eleştirerek "yozlaşmış düzenin yıkılmasıyla" birlikte artık Bağdat'ta haksızlıkların yaşanmayacağını vurgulayarak yeni rejimi yüceltmek istemişlerdi. Vilayetin muhtelif yerlerine II. Abdülhamid yönetimini yeren Arapça bildiriler dağıtmışlardı. Bu bildirilerin özünde geçmişte Bağdat'ta adaletin olmadığı, hayvanların ele geçirildiği, yetiştiricilerin soyulduğu, insanların borç altında tutulduğu ve polisin soyguncular yardım edip masumları hapse attığı bir dönemin yaşandığı yer almıştır. 1908 sonrasında ise bu gibi hadiselerin yaşanmayacağı, bütün dinlerden insanların bu cemiyete katılabileceği, dürüstlük ve yeteneklerine göre

[222] Arap dili alanında önemli çalışmalarıyla bilinen ve Süleymaniye'nin Baban aşiretine mensup olan şair Cemil Sıdkı el-Zahravi, Irak tarihinin önemli simalarından bir tanesidir. Babası Bağdat müftüsü olan el-Zahravi 1887 yılında vilayet matbaasının müdürlüğüne ve *el-Zevra* gazetesinin editörlüğüne getirildi ve yaklaşık üç sene sonra da istinaf mahkemesi üyeliğine atandı. 1898 tarihinde II. Abdülhamid'i yeren bir şiir kaleme aldı ve bunun üzerine padişahın yakın takibine alındı. Şiirinde; "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi Allah ve Rasulü'nün nehyettiği şeyi emreder mi? (Onun döneminde) zengin ve mal sahibi olan kişi fakirleşti, mazlum olan ise nefy edilip öldürüldü." diyerek II. Abdülhamid'e ağır ithamlarda bulundu. İstanbul'da bulunduğu bir sırada Yemen'e ıslah heyetiyle birlikte gönderildi ve bir müddet Bağdat'a girişi yasaklandı. Ancak sonradan Bağdat'tan çıkmayacağına dair söz verdi ve dönmesine bu şartla izin verildi. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ise İTC kulübüne girdi ve İstanbul'a giderek Darü'l-Fünun'da ders verdi. 1912 seçimlerinde Müntenfik'ten mebus seçilen el-Zahravi, I. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine meydana gelen Osmanlı karşıtı hareketler karşısında suskun kaldı. el-Zahravi anayasal rejimi halkın nihai hedefi ve ilerlemeye giden yol olarak görmekteydi. Arapların haklarını savunmasına rağmen 1917 yılına kadar hiçbir şekilde Arapların Osmanlı'dan ayrı ve tam bağımsız olmasını istemedi. 1936 yılında Bağdat'ta hayatını kaybetti. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s.170; Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 147-185; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 2, s. 137-138; Nazmi, *el-Cuzur es-Siyasiyye*, s. 80-153.

[223] Iraklı modernist şairlerden biri olan Maruf er-Rusafi, Meşrutiyet'in ilanını coşkuyla karşılayanlardan ve Bağdat'taki İTC şubesine ilk katılanlardan biriydi. Temmuz 1908'i de "halk arasında eşitlik ve adaleti yöneten özgürlük" ayı olarak niteledi. Kerkük kökenli el-Cabara aşiretinden olan Rusafi'nin babasının Irak ordusunda görev yaptığı düşünülmektedir. Bağdat'ta bir müddet eğitim aldıktan sonra ilmi kariyerinin şekillenmesinde etkili olan Şükri el-Alusi ile tanıştı ve ondan dersler aldı. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan sürede Bağdat'taki İdadi-i Mülki Mektebi'nde Arap Dili ve Edebiyatı dersleri verdi. Bir dönem İstanbul'da yaşayan Rusafi, 1912 ve 1914 seçimlerinde Ammare'den mebus seçildi. 1913 Paris kongresine karşı eleştirel bir tavır içerisinde oldu ve bu oluşumu desteklemedi. Irak'ın işgali sonrasında ülkeye döndü ve bir müddet Millî Eğitim Bakanlığı'nda çalıştıktan sonra 1945 yılında vefat etti. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 171; Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 185-207, Nazmi, *el-Cuzur es-Siyasiyye*, s.78-83; Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. 2, s. 1033; S.A. Khulusi, "Ma'ruf ar-Rusafi, 1875-1945", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 13/3 (1950), s. 616-626; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 7, s. 268-269.

[224] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 163-164; Simon, "Iraqi Ottoman Army Officer", s. 161.

görevlere seçilecekleri ve daha iyi bir ülke için bu komiteye katılmalarının gerekliliği üzerinde durulmuştur.[225]

İttihat ve Terakki'nin Bağdat şubesi, katılımı arttırmak ve nüfuzunu genişletmek için bölgenin muteberanını da kendi yanına çekmeye çalışmış ve bunu yaparken kimi zaman tehdit, zorlama gibi yollara başvurmuştu. Cemiyet mensupları Bağdat'ın en büyük dini lideri olan nakib Seyyid Abdurrahman'ı kendisi ve ailesi cemiyete katılmazsa "işlerin kötüye gideceğine" dair tehdit bile etmişti.[226] Hatta kalabalık bir grup Ağustos 1908'de evinin önüne giderek Meşrutiyet'in ilanından bir ay geçmesine rağmen hala cemiyete katılmadığı için Nakib'i protesto etmişti. Bunun üzerine Bağdat Valiliği Seyyid Abdurrahman'ın yaşadığı Şeyh mahallesinde bir kargaşanın çıkmasından endişelenmişti.[227] Bu yaşanan olaylardan ve cemiyetin Bağdat'taki konumundan rahatsızlık duyan Nakib Abdurrahman, Bağdat belediye başkanlığı adaylığı kabul edilmeyip vilayet idari meclisinden de çıkarılan Cemilzade İsa, Şeyh Said ve Yusuf Atta'nın içerisinde bulunduğu ve İTC'ye muhalif olan bir komiteye katılmıştı. Dini değerlerin her şeyden üstün tutulacağını söyleyen bu kişilerin öncülüğünde Müşavere (halk arasında *Meşver* olarak isimlendirilen) adlı

---

[225] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[226] İngiltere'nin Bağdat konsolosu Ramsay, aşırılıklara kaçan komite üyelerine karşı temkinli yaklaşılması gerektiğini düşünerek Nakib Abdurrahman'la görüştü ve herhangi bir aşırılığın İngiliz çıkarlarını da tehlikeye sokacağını ifade etti. Ramsay'e göre Nakib bu durumlar karşısında sessizliğini koruyarak İstanbul'un nasıl hareket edeceğini bekleyeceğini belirtti. TNA, FO, 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[227] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; Kedouire, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 136. Ali el-Verdi'ye göre Meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte değişen rejim akabinde yaşanan yönetim boşluğu bir süre Irak'taki birtakım kimseler tarafından yanlış anlaşılmış, bu ve buna benzer bazı emniyetsiz durumlar yaşanmıştı. Özellikle Bağdat şehrinin eşkıya takımı Meşrutiyetle gelen hürriyeti, silahlanmak ve başkalarına karşı rahatça saldırmak olarak algılamıştı. Halka açık çarşı ve pazarlarda ateşli silahların satışı kolayca yapılmış ve şehirde hırsızlık, gasp ve cinayet vakalarında artış gözlemlenmişti. Ali el-Verdi hükümet görevlilerinin silah satışının olduğunu bilmesine rağmen buna engel olmadığını ve bu nedenle halkın kısa süre içerisinde tüfek, hançer, kılıç gibi aletleri satın alabildiklerini iddia etmiştir. Cinayet ve hırsızlığın çok yoğun bir şekilde şehirde vuku bulduğunu dile getirip buna dair mahkemede yaşanmış bir örneği zikretmiştir. Bağdat'ta bir eşkıya gece vakti birinin evine girip ev ahalisini öldürür ve ardından mahkemeye çıkarılır. Mahkemede ise hürriyeti her türlü eylemin yapılabileceği şeklinde algıladığı için kendisini savunmak ve cinayeti mubah kılmak üzere; "Sizin bahsettiğiniz hürriyet nerede?" diye sorar. Buna ek olarak Verdi, Bağdat'ta eğlencenin de oldukça arttığını ve İslam toplumunda hoş görülmeyen bazı durumların yaşandığını, bunlardan birinin de tiyatroda raks eden kadınlar olduğunu dile getirir. İslami kurallarla örtüşmediği için bu gibi hadiselerin tepki topladığını belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 162. Bölgede rejimin değişmesi neticesinde yaşanan güç boşluğu Basra vilayetinde de hissedilmiş ve vilayetteki yerel güçler buradaki nüfuzlarını arttırmak için birtakım faaliyetler içerisinde olmuşlardı. Buna bağlı olarak da anayasanın ilanı akabinde gayri meşru cinayetler artmış ve asayiş sorunu had safhaya ulaşmıştı. Bu cinayetlerden bir tanesi Ermeni tebaasından olan Hızır Garibyan'ın Basra merkezinde öldürülmesi olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 162-3.

gizli bir komite kurulmuş ve bu komiteye eşraftan pek çok kişinin katılımı sağlanmıştı.[228] *Meşver*, Bağdat'ta Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Ağustos 1908'te İttihat ve Terakki Cemiyeti haricinde kurulan ilk cemiyet olmayı başarmıştır.[229] *Meşver* üyelerinden olan Nakib Abdurrahman ve bazı alimler 1 Eylül'de vilayet sarayında düzenlenen ve vali ve diğer devlet yetkililerinin anayasaya bağlılık yemini verdikleri resepsiyona da katılmayıp bir nevi yeni rejimi ve dolayısıyla İttihatçıları protesto etmişlerdi.[230]

2.2. 1908 Sonrası İTC'nin Bağdat'ta Kontrolü Ele Geçirmesi ve Buna Karşı Tepkiler

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası teşekkül eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat şubesi kısa zamanda yönetimde söz sahibi olmayı başarmış ve nüfuzunu bölgede hissettirmişti. Cemiyetin Osmanlı merkezi hükümeti tarafından da tanındığına dair bazı emareler bulunmaktadır. Bunlardan ilki ücretsiz telgraf hakkından yararlanmaları olmuştu. Bağdat valisi ile resmi kanallar vasıtasıyla görüşebilmeleri ve bazı siyasi mevzularda fikir alışverişinde bulunmaları resmi olarak tanındıklarına bir başka delil kabul edilebilir.[231] Ayrıca tanınmanın ilerisine geçerek valiye bazı kararlar alması için baskı uygulamaktan bile çekinmemişler ve vilayetin iç işlerine müdahale etme hakkını kendilerinde bulmuşlardı. Buna binaen cemiyet üyesi olmayıp kendileriyle ters düşen bazı isimlerin görevden alınması için vali vekili Nazım Paşa'ya baskı yapmışlardı. Bu isimlerden ilki Bağdat belediye başkanlığı görevini yürüten Abdurrahman Paşa olmuştu. Nazım Paşa, onun yerine İsa Cemilzade'yi aday göstermek istemiş ancak bu isim de "devr-i sabık" adamlarından

[228] Nazım Paşa örgütün yapılaşmasıyla ilgili muhtelif telgraflar çekerek merkezi bilgilendirmişti. BOA, DH.MKT. 2635/78, 16 Ekim 1908; DH.MKT. 2634/1, 14 Ekim 1908. Hatta Batatu, *The Old Social Classes*, s. 166; Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 54.
[229] Müşavere cemiyeti hakkındaki ayrıntılı bilgiler tezin dördüncü bölümünde verilecektir.
[230] TNA, FO 424/217, nr. 31, Major Ramsay to Government of India.
[231] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

olduğu için kabul görmemişti.[232] Bunun üzerine Rıfat Çadırcı'yı aday göstermiş ve cemiyet onun belediye başkanlığını onaylamıştı.[233]

İttihatçılar bir başka ters düştükleri isim olan Bağdat kadısı Necmeddin Bey'in de görevden alınmasını validen talep etmişlerdi. Bu göreve gelmesinde Şeyhülislamla akrabalığı etken olan Necmeddin Bey görevden alınacağını öğrenince istifasını vererek şehirden ayrıldı.[234] Bir diğer isim ise Polis müdürü Ata Efendi olmuş ve onun bu göreve getirilmesinde ise abisinin II. Abdülhamid'in Arap danışmanlarından Ebu'l Huda'nın hizmetkarlarından biri olması etkili olmuştu.[235] Vali vekili cemiyetin bu talebini de yerine getirerek Ata Efendi'yi görevinden almıştı. Son olarak vali

---

[232] Atiyyah, *Iraq:1908-1921,* s. 52-54; Hanna Batatu, *The Old Social Classes*, s. 171. Cemilzade İsa, II. Abdülhamid döneminde Bağdat idare meclisinde yer almaktaydı. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 51. Cemilzade, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise İTC yönetimine düşman olmuş ve cemiyet karşıtı faaliyetlerini sürdürmüştür. Arap milliyetçiliği bölümünde kendisinden tafsilatlı olarak bahsedilecektir.

[233] Hanna Batatu, *The Old Social Classes*, s. 171. Irak'ın önemli ailelerinden Çadırcızade ailesinin bir ferdi olan Rıfat Çadırcı bir müddet belediye başkanlığı görevini yürüttükten sonra hakkında şikâyetler başlamıştı. Bunun üzerine Babıali'ye Çadırcı'yı savunan ve görevini layığı ile yerine getirdiğini söyleyen Bağdatlı pek çok kimse tarafından telgraflar gönderilmişti. Bu kişiler arasında Dava vekili Mahmud ve Hatuniye müderrisi Abdülvahab ve Muradiye müderrisi Said olmak üzere pek çok ilmiye mensubu ve ulema bulunmaktadır. Telgraflarda, istibdattan beri kötü yönetilen belediyenin Çadırcızade sayesinde ihya olduğu ve çalışkanlığı ile kendisini halka sevdirdiği söylenilmişti. Bu telgrafların bir kısmı ise Meşrutiyet yanlısı olmakla bilinen *Irak*, *Reşad*, *İnkılab* ve *Rakib* gazeteleri temsilcileri tarafından isimsiz olarak gönderilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, DH.MKT. 2844/34, 11 Haziran 1909; DH.MKT. 2834/46, 7 Haziran 1909; DH.MKT. 2838/1, 7 Haziran 1909. Hakkında yapılan bir soruşturmada vekalet olarak bulunduğu esnada yarım maaş alması gerekirken tam maaş aldığının tespiti yapılmış ve bunun üzerine soruşturma başlatılmıştı. Şikâyetlerin asıl sebebinin Rıfat Çadırcı'nın İTC'ye yakın durması ve cemiyete muhalif olan kişilerce sevilmemesi olduğu düşünülebilir. DH.MKT. 2838/45, 8 Haziran 1909.

[234] Ramsay, bir raporunda kadı Necmettin hakkında; "Ülke yönetiminde ciddi bir kayıp olacağını düşünmüyorum, ülkenin dilini konuşamıyordu ve hiçbir zaman zeki bir adam izlenimini vermiyordu." diyerek kanaatini belirtmişti. TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO 195/2275, nr. 995, Major Ramsay to S.H. Butler Esquire (Hindistan hükümeti sekreteri)

[235] Ebu'l-Huda es-Sayyadi, II Abdülhamid döneminin önemli dini figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. 1850 yılında Suriye'de dünyaya gelen Ebu'l-Huda bir dönem nalkibüleşraflık görevinde bulunduktan sonra İstanbul'a gelerek padişahın himayesi altında yaşadı. Rifai tarikatı şeyhi olan Huda, II. Abdülhamid'in Arap vilayetleri üzerindeki siyasetini belirlemede önemli aktörlerden bir tanesi oldu. Padişahın Araplarla kurduğu bağda aracı görevi üstlenerek ilişkilerin geliştirilmesinde yardımcı oldu. Aynı zamanda dönemin politikaları üzerinde de etkiliydi ve özellikle Suriye ile Irak'ta kimin görevlendireceği hususlarında söz sahibi olmuştu. Basra'da II. Abdülhamid döneminde nakübül eşraflık vazifesini yürüten aile ile Ebu'l-Huda arasında Rifai tarikatına mensubiyetlerinden dolayı bir ilişki olmuş ve kısmen Basra nakibleri Ebu'l-Huda'nın himayesinde yararlanmışlardı. Ayrıca Basra'ya 1906 yılında atanan eski Mamüretülaziz valisi Abdurrahman Hasan Bey'in de yine Ebu'l-Huda'nın koruması altında olduğu bilinmektedir. Irak bölgesinde pek çok mensubu olan Rifai tarikatı üzerinden Huda'nın bağlantıları bulunmaktaydı ve bu bağlantılar II. Abdülhamid'in Irak politikasını şekillendirmede etkili olmuştu. Anlaşılan o ki İttihatçılar "devr-i sabık"taki Ebu'l-Huda ile bağlantılı olan adamları yönetimden tasfiye etme işine Bağdat'ta hemen girişmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi,* s. 61, 159; Tufan Buzpınar, "Sayyadi", *DİA*, c. 36, s. 217-218; Butrus Abu Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda" *MES* 15 (1979): s. 131-153.

muavini Mümtaz Bey de komitenin karşı çıktığı görevliler arasında yer almıştı.[236] Kendisini görevden almak için bir girişim gösterilmiş hatta Mümtaz Bey de Irak'ın havasından muzdarip olduğunu söyleyerek görevden alınma talebinde bulunmuş ancak bir müddet daha bu görevde kalmaya devam etmişti.[237]

Taşrada kurulan İTC şubelerinin bulundukları bölgelerde vali ve kaymakam gibi yetkililere baskı yaparak idari işleyişe müdahalede bulunmaları cemiyetin merkez komitesi üyeleri tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Irak'ın önemli sülalelerinden Baban aşiretine mensup olan İsmail Hakkı Babanzade *Tanin*'de yer alan bir yazısında İTC çatısı altında bulunup da bir takım siyasi güç peşinde koşanları eleştirerek cemiyetin taşrada hükümet işlerine karışmak gibi bir yetkisinin olmadığının altını çizmişti. Aynı zamanda Sadrazam Kâmil Paşa Bağdat vilayetine gönderdiği bir telgrafta taşrada kurulan komitelerin iç işlere müdahale etmesi durumunda orduyu kullanarak karşılık verileceğini söyleyip bu gibi yapılaşmalara bir gözdağı vermeye çalışmıştır.[238] Ancak bu durum düşünüldüğü gibi olmamış ve bilhassa Bağdat'taki İttihatçılar vilayetin iç işlerine müdahaleden kaçınmamışlardı.[239]

İTC'nin merkez komitesi taşrada kurulan ve yarı-bağımsız bir şekilde hareket eden bu şubeleri kendisine bağlamak için harekete geçmiş ve seçimlere girilmeden evvel yurdun pek çok yerinde bir ön hazırlık çalışmasına girişmişti. Taşradaki şubelerin kendi haline bırakıldıkları takdirde coşkularını yitirip yavaş yavaş yok olması ya da değişik şekillerde yönlendirilme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilme olasılıkları

---

[236] TNA, FO 424/217, nr. 21, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[237] Şikâyetler üzerine vali muavinliği görevinden alınıp yerine mektupçu Fehim Bey'in getirilmesi düşünülmüştü. BOA, DH.ŞFR. 406/67, 29 Ağustos 1908. Ancak Mümtaz Bey görevinde bir süre daha devam etmiş ve Basra vilayetinde yaşanan birtakım karışıklıkları yerinde tahkik etmek için bölgeye gönderilmişti. DH.MKT. 2844/61, 15 Haziran 1909; DH.MKT. 2856/36, 26 Haziran 1909. Mümtaz Bey'in de bu görevde kalmak istemeyip memuriyetini başka bir bölgeye aldırmak istediği de görülmektedir. DH.ŞFR. 416/46, 5 Temmuz 1909. Nihayetinde Mümtaz Bey'in bu talebi karşılık görmüş ve Urfa mutasarrıflığının boşalması sonucu oraya tayin edilmişti. DH.MKT. 2881/92, 20 Temmuz 1909.

[238] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 75. İsmail Hakkı taşradaki komiteler için "... Şayan-ı teessüfdür ki birçok yerlerde cem'iyetten hic bir me'zuniyeti olmayan pek çok eclâf kendilerine cem'iyet vekili ve hatta reisi süsünü vererek namus-ı hükümeti bazice-i âmal etmişdir. Bütün taşra ahalisine alenen söyleriz ki cem'iyet hiç bir vakit kendisine kuvve-i icrâiyye sıfatını isnâd etmemişdir. Cem'iyet erkân-ı ailesi hükümet içinde teşkîl etmek ne derece muzır bir teşviş ve ta'âruz-ı kuvvâya müncer olacağını layıkıyla takdîr etmişlerdir. Umûr-ı hükümete taşradan hatta nasîhat tarîkiyle bile müdahâle etmek pek fâhiş bir hatadır." demiştir. *Tanin*, nr. 27, 14 Ağustos 1324.

[239] Sadrazam, Bağdat vali vekiline gönderdiği telgrafta da İTC içerisindeki adamların fikirlerini dinleyebileceğini ancak uygulamaya gelince onların otorite olamayacaklarını ve bu hususta dikkat etmesi gerektiğini dile getirmiştir. TNA, FO 424/217, nr. 31, Major Ramsay to Government of India.

heyetlerin bölgeye gönderilmesinde etkili olmuştu. Nitekim 1908 senesinin Ekim ayında Selanik merkez komitesi belirlediği kişileri bilhassa Arap vilayetlerine göndermiş ve heyetler burada mevcut kulüpleri yeniden örgütlemek ve yenilerini kurmak üzere görevlendirilmişlerdi.[240] Bu bağlamda Bağdat'ta oluşturulan şubenin eğitilmesi ve denetlenmesi, hatta sorunlar varsa yeniden oluşturulması için Selanik merkez komitesi tarafından bu bölgeye de yetkililer gönderilmişti. Heyetin içerisinde daha önce Bağdat'tan sürgüne gönderilen Babanzade Hamdi Bey, Doktor Hikmet Süreyya Bey ve Yüzbaşı Ömer Bey vardı. 10 Ekim'de şehre ulaşan komite üyeleri İTC taraftarı olan kişilerce coşkulu bir şekilde karşılandılar. Bu kalabalığın içerisinde gayrimüslimlerden Yahudilerin de bulunması bazı çevreleri rahatsız etmişti.[241] Heyet hemen bir toplantı organize ederek ilan edilen anayasa ve yeni yapılacak olan seçimler hakkında bilgilendirme amaçlı konuşmalar yapacaklarını halka duyurdular. Polis komiseri Rıfat Efendi İstanbul'dan getirilen bildiriyi kasabayı dolaşarak okudu ve ertesi gün Selanik komitesinden gelen heyetin konuşmasını dinlemek üzere halkı Vezir Camii'ne çağırdı.[242]

12 Ekim 1908'de Selanik merkez komitesi üyeleri ve şehrin tanınmış simalarından Abdüllatif Süneyyan,[243] Maruf er-Rusafi ve Cemil Sıdkı el-Zahravi Vezir Camii'ne halkın namaz kıldığı bir sırada İTC'nin merkez komitesi tarafından hazırlanan bildiriyi okumak için girdiler. Hatta bir grup Yahudi de bildiriyi dinlemek üzere onlara eşlik etmişti. Bir rivayete göre Rusafi namazın bitmesini beklemeden Kuran okuyan kişiyi susturup minbere çıkmış ve Selanik komitesinin hazırladığı parti beyanını ve 1908 seçimlerinin usul ve şartlarını cemaate okumuştu. Bu durum

---

[240] Örneğin Selanik heyetinden gelen komite Suriye'de yaklaşık altı ay kalarak seçimlere etki edecek birtakım faaliyetler içerisinde olmuşlardı. Burada İTC'nin yerel örgütlenmesini sağlayarak merkez komite ile bağlantılarını güçlendirmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 75-76.

[241] Yaron Harel, "The Jewish Community of Baghdad and The Young Turks Revolution", c. 5, *XV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 2137-8.

[242] TNA, FO 424/216, nr. 54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India. Bağdat'ta yalnız camilerde değil kiliselerde ve sinagoglarda da Meşrutiyet ve anayasanın ne olduğu anlatılmıştı. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 674.

[243] Asıl adı Abdüllatif b. Abdurrahman b. İsmail (1867-1944) olup Süneyyan sülalesindendi. Bağdat'ta doğan ve büyüyen Abdüllatif Bey, *Rakib* gazetesinin sahibi ve aynı zamanda yayıncısıydı. Gazetesi kapatıldıktan sonra bir süre Hindistan'a gitti. I. Dünya Savaşı dönemi, 10 Ekim 1915 tarihinde Bağdat'tan Musul'a oradan da Dersim'e sürgün edildi. Burada bir müddet kaldıktan sonra affedilerek Bağdat'a geri dönmesine izin verildi. Harpten sonra ise Evkaf Müdürü olarak görev yapıp çeşitli kitap koleksiyonlarını Irak Ulusal Kütüphanesi'ne kazandırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 4, s. 59

Bağdat halkı tarafından çok büyük tepkiyle karşılandı. Nitekim Bağdatlılar yapılan bu hareketi İslam dinine bir hakaret olarak algıladı. O gün bu haberi alan halkın bir kısmı çarşı ve pazarlarda eylemlere girişti ve sokaklarda "Ya Muhammed Ya İslam" diye bağırdılar. Hatta bu isyancılar yolda gördükleri Yahudilere saldırmışlar ve çarşıya uğrayan bir ticari kafileyi bile yağmalamışlardı.[244] Namaz kılındığı esnada Yahudilerin bu şekilde camiye girmeleri başta Nakib Abdurrahman olmak üzere *Meşver* cemiyeti üyelerini oldukça rahatsız etmişti.[245] Buna binaen cemiyetin önde gelen üyeleri caminin çok sayıda gayrimüslimin varlığıyla kirletildiğini ve Kuran'ın lekelendiğini ve bu yüzden İslam'ı savunmaya geçmeleri gerektiğini Bağdat halkına söyleyerek bilhassa gençlerin toplanıp gösteri yapmaları için onları cesaretlendirmişlerdi.[246] Nitekim bu çağrı Bağdat'ta bir müddet devam edecek olan olayların fitilini ateşledi ve valilik şehirde asayişi sağlamak konusunda oldukça zorlandı.

Bağdat vali vekili Mustafa Nazım Paşa, İstanbul'daki merkeze şehirde yaşanan gelişmeleri aktarırken en büyük suçlu olarak *Meşver* kulübü üyelerini göstermiş ve İslamiyet'in savunucusu olduklarını iddia eden bu cemiyet üyelerinin asıl maksatlarının ahali üzerindeki nüfuzlarını muhafaza ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ortadan kaldırmak olduğunu dile getirmişti. İşin tertipleyicisi olarak ise Cemilzade İsa, eski belediye başkanı Abdurrahman ile Ebu'l-Huda'nın Bağdat'a tayin ettirdiği Şeyh İsmail ve Kör Mustafa'yı gösterdi.[247] Vali, kaldığı konağın önüne bu isimlerin öncülüğünde yaklaşık iki yüz kişinin toplandığını ve suçluların cezalandırılmasını talep ettiklerini, konu hakkında tahkikat yapılacağı sözünün

---

[244] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 165; Kedouire, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 141. Aynı tarihlerde imparatorluğun merkezinde de benzer karışıklar yaşandı. Halıcılar Camii'nin Kör Ali adlı müezzini 7 Ekim günü insanları Meşrutiyet'e karşı kışkırtarak Yıldız Sarayı önünde bir eylem gerçekleştirdi. Padişaha hitaben bir konuşma yaparak kadınların açık gezmelerinden, meyhanelerin açık olmasından, tiyatroların gösteriler yapmasından rahatsız olduklarını belirtti. Devletin bir an evvel şeriatın emirlerini yerine getirmesini halk olarak talep ettiklerini bildirdi. II. Abdülhamid'in sakinleşip dağılmalarını emretmesine rağmen kalabalık dönüşte Şeyhülislamın aracına saldırdı. Ertesi gün ise Kör Ali tutuklanarak idam edildi. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 46-47.

[245] Hatta Batatu, *The Old Social Classes*, s. 166.

[246] Kedouire, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 141.

[247] Nazım Paşa, bu kişilerin güçlü olduklarından dolayı eziyet ettikleri halkın onlar hakkında menfi bir beyanda bulunamayacaklarını ancak burada kalırlarsa daha büyük sorunların yaşanacağını ifade ederek İzmir gibi Irak'tan uzak bir yere sürülmelerinin uygun olabileceğini beyan etmişti. BOA, DH.ŞFR. 405/116, 16 Ekim 1908; DH.MKT. 2635/78, Lef 8, 17 Ekim 1908; Lef 4, 21 Ekim 1908, Lef 7, 18 Ekim 1908.

verilmesi üzerine kalabalığın güçlükle dağıtılabildiğini Ekim 1908 tarihli bir telgrafla merkeze iletmişti.[248]

Nazım Paşa evinin önünde toplanan bu kalabalıkla önce konuşmayı denemiş, ancak ikna edememişti. Ardından Bağdat eşrafından olup halkın üzerinde etkisi olan bazı kişileri göstericilerin yanına yollayıp birtakım vaatlerle onları ikna etmeye çalışmalarını istemişti. Protestocular ise hiç değilse Vezir Camii'ndeki hadisenin ele başları olan Maruf er-Rusafi, Cemil el-Zahravi ve *Rakib* gazetesinde *Meşver* örgütünü eleştiren Abdüllatif Süneyyan'ın tutuklanması karşılığında gösterilerine son verebileceklerini söylemişlerdi. Nazım Paşa, bu talepleri komitenin başkanı olarak Bağdat'a gelen Hamdi Bey'e iletmiş ancak kendi partisinden olan kişilerin tutuklanmasına Hamdi Bey'in gönlü razı olmamıştı. Fakat gösterilerin devam etmesi ve daha da büyüyeceği korkusuyla kalabalığın talepleri kabul edildi ve üç İTC üyesi tutuklanarak karakola götürüldü.[249] Vali vekili, olayların yatışmasından hemen sonra İTC mensubu olan bu kişileri serbest bıraktı.[250]

Nazım Paşa'nın merkeze bildirdiğine göre protesto gösterileri esnasında şehirde bazı karışıklıklar yaşanmış, Yahudilere karşı ufak çaplı hırsızlık vakaları olmuş ancak bunlar her zaman gerçekleşen sıradan hadiseler olarak kalmışlardı. Ufak çapta yaşanan bu hadiseler esnasında çarşıda dükkanlar yalnızca birkaç saat kapalı kalmıştı.[251] Yabancı kaynaklardan gelen bilgiler ise olayların büyük boyutlara ulaştığı şeklindedir. Bağdat'ta Vezir Camii'nde yaşanan hadiseden sonra özellikle 15 Ekim'de çıkan karışıklıklarda çok sayıda dükkânın zarar gördüğü ve bazı dükkân sahiplerinin yağmalama olaylarından korktuğu için dükkanlarını kapattıkları, evlerinin önlerine barikat kurdukları ve bilhassa Yahudilerin saldırılara açık hale geldikleri iddia edilmektedir. Bu olaylarda kırktan fazla kişinin hayatını kaybettiği ve otuzdan fazla isyancının ise tutuklandığı ancak kısa bir süre sonra serbest bırakıldıkları belirtilmektedir.[252] Yahudilerin büyük bir kısmına Müslümanlarca taş, sopa ve hançerlerle saldırıldığı için yaralandıkları, fes, giyim eşyası ve

[248] BOA, DH.MKT. 2634/1, 14 Ekim 1908.
[249] TNA, FO 424/216, nr. 54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 166; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 164.
[250] Nitekim seçimler sonuçlanıp Bağdat milletvekilleri İstanbul'a doğru yola çıktıklarında yanlarında Maruf er-Rusafi de bulunmaktaydı. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 169.
[251] BOA, DH.ŞFR. 405/116, 16 Ekim 1908, DH.MKT. 2635/78, Lef 8, 17 Ekim 1908.
[252] Harel, "The Jewish Community", s. 2139.

mücevherlerinin alındığı; bunun üzerine valiliğe yürümek isteyen bir grup Yahudi'ye kendilerine koruma sözü veremedikleri için izin verilmediği belirtilmektedir.[253] Hatta Yahudilerin yardım çağrılarını bir müddet valiliğin cevapsız bıraktığı yine iddialar arasındadır.[254] Başka kaynaklardan gelen bu tafsilatlı bilgilere Osmanlı merkezi idaresi ve Bağdat Valiliği arasındaki yazışmalarda rastlanmamaktadır.[255]

Bağdat'ta yaşanan olaylar sonrasında *Meşver* cemiyeti üyeleri ve göstericilerin bir kısmı bazı memurların görevden alınmasını talep ettiler. Valiye anayasa ile birlikte gelen bu yeni özgürlüğü kabul etmediklerini, Meşrutiyet yönetiminin bazı temsilcilerinin Bağdat'ta dinin yozlaşmasına sebebiyet verdiklerini ve kendilerinin ise her şartta ve koşulda dinin koruyucusu olduklarını vurgulamışlardı. Görevden alınmasını istedikleri kişilerin başında İTC'nin Bağdat şubesinin yöneticisi ve aynı zamanda vilayet mektupçusu olan Fehim Bey gelmişti.[256] Fehim Bey'in Ramazan ayında halkın görebileceği yerlerde alenen sigara içerek Müslümanların dini inanış ve hassasiyetlerine karşı açıktan tavır takındığı düşünülerek görevinden alınması talep edilmişti.[257]

Bağdat'ta Vezir Camii'nde yaşananlar ve İTC'nin bazı üyelerinin halkın dini hassasiyetlerine karşı takındıkları bazı tavırlar birtakım çevrelerce yeni rejimin İslam dinine karşı olduğu şeklinde algılanmış ve bu hususta bir şeyler yapılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Bağdat'ın İngiltere konsolosu Ramsay bile İTC'yi haksız görerek gayrimüslimlerin dahi Ramazan ayında Müslümanlara saygılarından dolayı

---

[253] TNA, FO 424/217, nr.54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India.

[254] Harel, "The Jewish Community", s. 2139.

[255] Anlaşılan o ki Bağdat'ta 15 Ekim ve sonrasında yaşanan hadiseler hakkında Bağdat Valiliği merkeze şehrin bir müddet kontrolden çıktığını söylemek istememişti. Ancak yabancı kaynaklardan aktarılan bu bilgilere de şüpheyle yaklaşmakta yarar vardır. Nitekim saldırıya uğradığını iddia eden kalabalık durumu "mübalağa" ederek merkeze aktarmış olabilirler.

[256] Mektupçu Fehim Bey hakkında halkın şikâyetlerinin artması üzerine başka bir mahalle nakledilmesi merkezle valilik arasında görüşülmüştü. BOA, DH.ŞFR. 405/118, 18 Kasım 1908. Fakat bir müddet sonra halkın heyecanının yatıştığı gözlemlenmiş ve Fehim Bey görevine devam ettirilmişti. DH.MKT. 2658/53, Lef 6, 15 Kasım 1908. Ancak sonraki dönemde Fehim Bey'in yaşadığı mide rahatsızlığından dolayı kendisine üç ay tedavi olması için izin verilmişti. Bunun üzerine Fehim Bey önce Cebel-i Lübnan'a ardından da İstanbul'a gitti. Hastalığından dolayı geldiği İstanbul'dan da bir daha geri dönmedi ve İstanbul vilayet mektupçuluğuna tayin edildi. DH.MKT. 2808/40, 15 Nisan 1909; DH.MKT. 2905/94, Lef 2, 19 Ağustos 1909.

[257] TNA, FO 424/217, nr. 54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 610-1. Bu hususta Nazım Paşa da vilayete "...Mektûbi-i vilayetin Ramazan-ı şerifde alenen sigara içmesi münasebetsiz ve sıfat-ı me'muriyeti gayr-i mütenâsib olmakla beraber hâsıl eylediği sû-i te'sire karşı artık burada devam-ı me'muriyeti kâbil olamayacağından mumâ-ileyhin müsâraeten âhir vilâyete tahvili muktezi olub..." diyerek bu hususta kanaatini belirtmişti. BOA, DH.MKT. 2634/1, 14 Ekim 1908.

bu gibi şeylere dikkat ettiklerini, nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir şehirde halka açık yerlerde sigara ve içki içmenin "aptalca" bir davranış olduğunu ve bu şekilde halkın kışkırtıldığını belirtmişti.[258] Ramsay, Yahudilere saldırı girişimlerinde de yine suçu İttihatçılarda bulmuş ve cemiyetin Yahudileri camiye sokarak Bağdatlıların hassasiyetlerini hiçe saydıklarını ve buna binaen olayların yaşandığını iddia etmişti. Nitekim son yaşananlar dışında normalde Yahudilerin yıllardır Bağdat'ta refah düzeylerinin yüksek olduğunu, en zengin muhitlerde yaşayıp zengin bir hayat sürdüklerini ve bu yüzden şehirde şikâyet edebilecekleri bir durumun olmadığını söylemişti.[259]

Bağdat'ta istikrarın ve asayişin yeniden sağlanması bölgede ticari nüfuzu bulunan İngilizler için oldukça önemliydi. Nitekim suç oranlarının arttığı güvensiz bir ortamda hem kendileri hem de malları tehlike altındaydı. Bu yüzden konsolos Ramsay, devreye girerek olayların yatışması için eleştiriler getirdiği İTC mensuplarından Hamdi Baban'la bir görüşme yaparak Bağdat'ta yeniden istikrarın sağlanması için bir yol haritası belirlenmesini öğütlemiş ve cemiyetin halkın dini hassasiyetlerini dikkate alması gerektiğinin altını çizmişti. Konsolosa göre bu tip davranışlar karşı cenahta yer alan muhafazakâr kesimin eline güçlü bir koz vermekteydi.[260] İngiliz konsolosu ile yapılan karşılıklı görüş alışverişi neticesinde Hamdi Babanzade ilk etapta Bağdat'taki şubenin feshedilmesinin uygun olacağına kanaat getirdi. Bağımsız kurulan bu şubenin yerine merkez komite tarafından denetlenen, yerel dinamiklere daha hakim olan ve eşrafın katılımını arttıracağı bir şube kurulmasına karar verdi.[261] Hamdi Baban'ın bu kararı almasında hem Bağdat'taki şubenin bağımsız hareket etmesinin hem de Ekim 1908'de şehirde yaşanan olayların İTC'yi halkın nazarında kötü göstermesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ramsay, Hamdi Bey'in yerel komiteyi feshetmesini olumlu karşılayıp yeni komitenin daha ılımlı olması gerektiğini dile getirmişti. Ayrıca Nakib

[258] TNA, FO 424/217, nr. 69, India Office to Foreign Office.
[259] TNA, FO 424/216, nr. 54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India.
[260] TNA, FO 195/2275, nr. 955, Ramsay to Political Resident in Turkish Arabia.
[261] Vali vekili Nazım Paşa ilk kurulan cemiyetin feshedilmesiyle birlikte İTC'nin Bağdat'taki etkisinin azalacağı kanaatindeydi. BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 9, 17 Ekim 1908.

Abdurrahman ile de bir görüşme yaparak halk üzerindeki etkisini kullanıp olayların yatışması için mutedil olması çağrısında bulundu.[262]

Bağdat şehir merkezinde yaşanan olaylara benzer bir huzursuzluk eş zamanlı olarak Hille'de meydana gelmişti. Bağdat'a giden bir heyet gibi Hille'ye de İTC üyesi olduğu söylenen zabitlerden Hamdi b. Hanuf gönderildi. Kasabada halkın önünde bir konuşma yaparak eski dönemin zulüm ve haksızlıklarından, anayasanın yeniden ilanı ile birlikte hürriyet, eşitlik ve kardeşlik döneminin başladığından ve artık herkesin kanunlar önünde eşit olduğundan bahsetmişti. Yahudiler ile Müslümanların kardeş olduğunu ve iki millet arasında artık bir fark kalmadığını da iddia etmesi halk arasında büyük tepki toplamıştı. Ayrıca Hamdi Bey kasabada halkın toplandığı bir kahvede otururken müftü ile Hıristiyan piskoposun benzer olduklarını, Seyyid Kazvini ile Yahudi hahamın da yine benzer yönlerinin olduğunu dile getirmişti. Bu konuşma Kazvini'ye ulaşınca oldukça sinirlenmiş ve bunu söyleyen kişinin bir an evvel cezalandırılmasını talep etmişti. Hille halkı bu olayın akabinde ayaklanmış ve halk silahlanıp kışlaya saldırarak Hamdi b. Hanuf'u öldürmek istemişti. Zabit canını zor kurtarmış ve Hille'den ayrılarak Bağdat'a gitmişti. Olayı yerinde araştırmak için bölgeye İTC'nin Selanik heyetinden Yüzbaşı Ömer gönderilmişti. Ömer Bey yerel unsurlar barındıran şubeyi feshedip şehirdeki eşrafın ileri gelenleriyle yeni bir şube kurdu. Kurulan bu şubeye Müftü ve Seyyid Muhammed Kazvini gibi önemli din adamları da desteklerini verip açılışa katıldılar.[263]

Bağdat'ta yerel halk ve bilhassa eşraf, yaşanan huzursuzlukların suçlusu olarak hem İTC'nin Bağdat şubesini hem de Vali vekili Mustafa Nazım Paşa'yı görmüş ve bu hususta merkeze şikâyet telgrafları göndermişlerdi. 1907 sonlarında Heyet-i Islahiyye'nin başkanı olarak geniş yetkilerle Irak'a gönderilen Mustafa Nazım Paşa bölgede incelemeler yapıp Irak'ın kalkınması için birtakım projeler üretilmesini

[262] TNA, FO 195/2275, nr. 955, Ramsay to Political Resident in Turkish Arabia.

[263] Hille'de çıkan bu ayaklanma ile ilgili Ali el-Verdi'nin aktardıkları haricinde başka bir kaynakta herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Verdi, bu olayın yaşandığı tarihi de tam olarak belirtmemekle birlikte Bağdat'taki olaylarla eş zamanlı olduğuna dair bazı bilgiler aktarmıştır. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 166-7. Yine benzer bir olay Ane kasabasında yaşanmıştır. Kaymakamlık önünde anayasanın ilanı akabinde toplanan kalabalıkta yaşanan arbede neticesinde askeri güce başvurulmuş ve olaylar altı kişinin ölümüne neden olmuştur. Davut Hut, "II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi,* c. 13, s. 25 (2008/2): s. 106.

sağlamıştı.[264] Bu görevine ek olarak Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen önce Haziran 1908'de Bağdat Valiliği vekilliğine getirilmişti.[265]

Nazım Paşa hakkında Bağdat'tan yükselen şikâyetlerde genellikle vali vekilinin görevini yerine getirememesinden dolayı bölgede sorunlar yaşandığı iddia edilmişti. Bu iddialardan ilki Nazım Paşa'nın teşvikiyle mallarının çalınıp yağma edildiğini, geriye kalan mallarının ve canlarının tehlikede olduğunu söyleyen Tüccarzade Mehmed ve arkadaşları tarafından Eylül 1908'de Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflardı. On sekiz tane tüccarın imzasını taşıyan ve Sadarete gönderilen şikâyetlerde tüccarlar, on bin liralık zarara uğradıklarını valiliğe bildirmelerine rağmen hiçbir netice alamadıklarını, zor durumda olduklarını ve ancak üzerinden vakit geçtikten sonra incelemeye gelindiğini söylemişlerdi. Tüccarlar uğradıkları zarar ve gördükleri hor muameleden ötürü valinin değiştirilmesini talep etmişlerdi. Sadrazam bu hususta hem 6. Ordu kumandanlığından hem de Nazım Paşa'dan durumun mahiyeti ile ilgili bir rapor talebinde bulunmuştu.[266]

Merkeze gönderilen bir başka şikâyet telgrafı vali vekilinin Bağdat'taki İttihatçılarla birlik olarak İslami değerleri rencide edici faaliyetlere izin verdiğini iddia eden bir grup ilim talebesi tarafından gönderilmişti. 16 Ekim 1908 tarihinde ilim talebelerinden Abdülkerim ve Hatibzade Ata ile diğer öğrenciler tarafından imzalanan bu telgrafta Nazım Paşa'nın "kötü yönetimi"nden ötürü Bağdat'ın buhran içerisinde olduğu, şehirdeki yerel İTC'nin hükümetin iç işlerine karışmaktan geri durmadığı, bütün işlerde valinin bu kişilere danışarak hareket ettiği, cemiyet içerisinde kötü şöhretleriyle bilinen bazı adamların isteklerine boyun eğerek İslamiyet'e zarar verdiği iddia edilmişti. Nitekim Ramazan ayında dini ibadetlerde hassasiyetlere dikkat edilmediği, paşanın adamlarının çarşı ve pazarlarda sigarayla dolaştıkları, kahvehane ve meyhanelerin gündüz de açık bulunduğu şikâyetinde

[264] II. Abdülhamid döneminde Irak vilayetlerinin gelirlerindeki ciddi düşüş ve 6. Ordunun halinden duyulan memnuniyetsizlikten ötürü bölgeye Heyet-i Islahiyye'ye bağlı bir ekip gönderilmiş ve halkın refahının arttırılıp asayişin sağlanmasına çalışılmıştı. Çetinsaya, "Abdülhamid Rejimi", s. 110.
[265] Bağdat Valisi Hazım Bey'in Sivas'a, Nazım Paşa'nın ise Bağdat vali vekilliğine tayini ile ilgili belge için bkz. BOA, Y.PRK.BŞK. 78/106, 26 Haziran 1908; Y.A.HUS. 522/98, 16 Haziran 1908. Hıtta-i Irakiye reisi Nazım Paşa vekaleten valilik görevine başladığını Sadarete bildirmişti. Y.A.HUS. 522/180, 27 Haziran 1908. Ancak anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden ötürü Hıtta-i Irakiye heyetinin devam ettirilmesinin lüzumsuz olduğuna karar verilmiş ve heyet lağvedilmiştir. DH.MKT. 2634/42, 19 Ekim 1908; DH.MKT. 2620/7, 26 Eylül 1908.
[266] BOA, BEO. 3399/254897, 18 Eylül 1908; DH.MKT. 2619/24, 23 Eylül 1908.

bulunulmuştu. Bu durumların Bağdat için normal karşılanmadığı aşikardır. Telgrafı gönderenler yukarıda bahsi geçen Vezir Camii'ndeki hadisenin de İslamiyet'e zarar verdiği kanısında olduklarını ve Bağdatlıların aslında Meşrutiyet'in kutsallığına inanıp bunun devam etmesi için yemin ettiklerini söylemişlerdi. Ancak vilayette yaşanan üzücü hadiselerden dolayı Nazım Paşa ve adamlarının buradan bir an evvel alınmasının gerektiğini belirtmişlerdi.[267] Nihayetinde Bağdat vali vekili Nazım Paşa hakkında yapılan bu şikâyetler Osmanlı merkezi hükümeti tarafından ciddiye alınmış ve Paşa görevinden alınarak İstanbul'a çağrılmış, yerine vekaleten 6. Ordu kumandanı Muhammed Fazıl Paşa[268] tayin edilmişti.[269] Bağdat vilayeti, Nazım Paşa'nın gitmesi ve askeriyenin görevi devralmasından bir müddet sonra sükunete erişti ve olaylar Kasım ayı gibi yatıştı.[270]

2.3. 1908 Seçimlerinde Bağdat Vilayeti

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra imparatorluğun her yerinde seçimlerin yapılarak Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasına karar verilmişti. 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti istibdadı yıkıp meşrutiyeti yeniden getirdiği için "cemiyet-i mukaddese" unvanıyla hâkim unsur olmayı başarmıştı.[271] Onunla yarışacak güçlü bir siyasi parti bu kısa sürede başarılı bir şekilde

---

[267] BOA, DH.MKT. 2635/78, 16 Ekim 1908.

[268] Muhammed Fazıl Paşa (1846-1916) Kafkasya kökenli ve uzun yıllar Bağdat'ta görev yapmış bir askerdi. II. Abdülhamid döneminde 1884 yılında Bağdat'a süvari fırka livalığına tayin edilmişti. Bağdat'ta özellikle aşiretler arasındaki anlaşmazlıklarda arabulucu rolünü üstlendi. Bağdatlılar arasında dürüstlüğü ve yardımseverliği ile bilinir ve her kesim tarafından sevilirdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bağdat'ta bir vali görevden ayrılırken yeni vali görev yerine gelene kadar vekalet vazifesi çoğunlukla Dağıstani Paşa'ya verildi. Bölgede hem ordu kumandanlığı hem de vali vekilliği görevlerini üstlendi. I. Dünya Savaşı döneminde Irak'ta emekli olmasına rağmen orduda gönüllü olarak hizmet vermeye devam etti. 1916'da cephede şehit düştü. Batatu, *The Old Social Classes*, s. 213; Hadduç Fazıl Dağıstanlı, *Bir Kahramanın Hayatı, Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1969, s. 68-69, 107-108, 119-120, 143-144, 203-204. Maher Jabar al-Khaleeli, "Mohammad Fadhel al-Daghestani and His Leadership of the Arab Volunteer Army in Kut al-Amara 1915-1916", *Kutü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Yay. Haz. Orhan Neçare, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 403-405, 411.

[269] BOA, İ.DH. 1470/61, Lef 7, 21 Ekim 1908.

[270] Nazım Paşa'dan sonra bölgeye iktidar sahibi bir valinin gönderilmesi hususunda Bağdat'tan merkeze bir telgraf iletilmişti. Bağdat'ın ileri gelenlerinden olan Geylanizade Musa, Çadırcızade Rauf, Babanzade Hamdi ve doktor ile avukatlardan oluşan bir grup birleşerek 13 Kasım 1908'de Sadaret'e Bağdat vilayetinde bir hükümetin olmadığı ve bu yüzden karışıklıkların yaşanmaya devam ettiği; bir vali ile kumandanın bir an evvel bölgeye atanması gerektiği şeklinde bir telgraf göndermişlerdi. Vilayetin kendi halinde bırakılıp sanki unutulduğu ve eğer müdahale edilmezse karışıklıkların askeri müdahale ile durdurulabileceğinin de altını çizmişlerdi. BOA, DH.MKT. 2668/82, 13 Kasım 1908.

[271] Fatih Mehmet Sancaktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021, s. 72.

örgütlenememişti. İlk gerçek muhalefet grubu olarak Osmanlı Ahrar Fırkası 1908 Eylül'ünde kurulmuş ve seçimlere katılarak İTC'nin karşısında adem-i merkeziyetçi söylemler ile yerini almıştı.[272] Ancak Ahrar Fırkası seçimler için etkin bir kampanya yürütemediğinden dolayı meclise sadece bir adaylarını sokabilmişlerdi.[273] İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 seçimlerinde örgütlenmeyi başarabildiği için gerek İstanbul'da gerekse taşradaki seçimlerde listelere kendi istediği isimlerin girmesini sağlayabilmişti.[274] Her ne kadar İTC 6 Ekim'de seçim programını kamuoyuna sunarak liberal demokratik prensiplerin ülke yönetiminde egemen olması amacını güttüğünü ilan etmiş olup seçimlerin serbest bir şekilde yapılmasını güvence altına aldığını iddia etse de özellikle taşrada hakim unsur olarak öne çıkıp seçmenler üzerinde nüfuzunu kullanmıştır.

1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'ye karşı güçlü bir rakip parti bulunmamasına rağmen cemiyet, her bölgede uygun aday bulmakta ve seçtirmekte güçlük çekti.[275] Nitekim İTC'nin yapısına uygun olarak okumuş, diplomalı, genç ve memur kesiminden kişiler aday gösterilmek istense de taşrada bu kriterlere uygun kişiler bulmak oldukça zordu. Dolayısıyla İTC'nin taşrada sadece kendine bağlı üye olanlara değil kimi zaman bölgede güç sahibi olan eşraf ve toprak sahibi kimselere destek verdiği ve bu isimlerin listelere girdiği anlaşılmaktadır.[276] Buna binaen Arap vilayetlerindeki pek çok bölgede mebusluk için Kanun-ı Esasi'nin belirlediği

[272] Feroz Ahmad, Dankward A. Rustow, "II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 5 (1976): s. 252. Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin Bey'in teşvikiyle 14 Eylül'de aralarında Ahmet Fazıl, Mahir Sahit, Celaleddin Arif, Nurettin Ferruh'un bulunduğu bir grup tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi, 2017, s. 165.

[273] Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27/3 (1995): s. 271; Ahrar Fırkası mensubu olarak meclise giren Ankara mebusu Mahir Sacit olmuştu. Akşin, *Jön Türkler*, s. 177. Ancak Ahrar Fırkası, mecliste bir mebus çıkarmasına rağmen daha sonraki meclis faaliyetleri esnasında İTC'ye karşı olan mebusların desteğini bulmuştu. 1908 seçimlerinden sonra bazı mebuslar Ahrar Fırkası ile birlikte hareket etmişlerdi. Sancaktar, *Seçim ve Meclis Tecrübesi*, s. 77.

[274] İttihad ve Terakki'ye muhalif olarak bilinen Şerif Paşa hatıralarında, seçim zamanında yolsuzluk ve kargaşanın yaşandığını ve İTC'nin seçimi idrak edemeyen halkın bilgisizliğinden yararlanarak baskı uyguladığını iddia ederek cemiyeti sert bir dille eleştirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990, s. 22. Ayrıca Ahmet Emin Yalman da 1908 seçimlerinde düşük rekabet ve nispeten az seçim kampanyası olduğunu, İTC'nin baskı uyguladığını, halkın oylarının manipüle edildiğini ve liberal partinin zayıf örgütlenmesinden dolayı İTC'nin gölgesinde kaldığını zikreder. Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 271.

[275] Aykut Kansu 1908 seçimlerinde İTC ve Ahrar Fırkası arasında bir çekişme olduğunu, Ahrar'ın da propaganda için çalıştığını ve bu nispetle muhalefetin de bir gücü olduğunu iddia eder. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 226-227.

[276] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 77-79; Sancaktar, *Seçim ve Meclis Tecrübesi*, s. 86.

kriterleri taşımayan adaylar seçilmiş ve seçim sürecinde pek çok düzensizlikler meydana gelmişti. Irak vilayetlerinde de seçim süreci bazı sıkıntıları beraberinde getirmiş ve İTC için sonradan pek çok sorun teşkil edecek olan adaylar mebus olarak seçilmişlerdi.[277]Ayrıca İTC desteği ile seçimlerde yer alıp meclise giren mebusların bir kısmı da İttihatçı olmayıp zamanla cemiyetten ayrılarak kendi gruplarını oluşturmuşlardı.[278] Taşra seçimlerinde karşılaşılan en büyük güçlüklerden bir tanesi de seçim işlemlerinin bir hayli uzun olmasıydı. 3 Ağustos 1908'de seçim yasasının sancaklara dağıtılmasıyla başlayan süreç Meclis-i Mebusan'ın açıldığı 17 Aralık 1908 tarihine kadar sürmüş ve bu da yaklaşık dört buçuk aylık bir zaman dilimine denk gelmişti. Hatta meclisin açılışı için uzak vilayetlerden Osmanlı başkentine gelen mebuslar yetişememiş ve açılışta iki yüz seksen bir mebustan sadece 211'i hazır bulunabilmişti.[279]

Irak kıtasının merkezi sayılabilecek olan Bağdat vilayetinde seçimler öncesinde Ekim 1908'de yaşanan isyanlar yeni yatışmış ve cemiyet temsilcisi olarak bölgede bulunan Hamdi Babanzade halkın sakinleşmesi için merkezden bağımsız bir şekilde teşekkül eden İTC'nin Bağdat şubesini feshetmişti. Ancak İttihatçılar Bağdat'ta Irak'ın diğer vilayetlerine nazaran daha örgütlü bir yapı içerisinde oldukları için belirledikleri adayların seçilme ihtimali daha yüksek olmuştu. İTC temsilcileri, Bağdat'ta yapılacak olan yeni bir seçim kampanyasının ciddi rahatsızlıklara neden olabileceğini hesaba katarak daha sessiz bir propaganda faaliyeti yürütmeye karar verdi. Nitekim oluşacak olan yeni bir kargaşa ortamında Arap aşiretlerin de devreye girebileceği ve Osmanlı'nın buradaki konumunu tehlikeye sokacağı, vilayette yağma ve hırsızlık vakalarının artacağı ve kaos ortamının geri döneceği göz önünde bulundurulmuştu.[280]

---

[277] Irak'taki seçimlerin "hakiki" bir seçim olmayıp daha çok tayin olduğunu düşünenler de vardır. Ali el-Verdi bölgede çok az kişi haricinde seçimin ne olduğunu kimsenin bilmemesinden İTC'nin yararlandığını ve Irak'ta kimin atanmasını istiyorsa onun mebus olduğunu ileri sürmüştür. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 167. Azzavi de Verdi'yi destekler mahiyette seçimlerin hür bir şekilde yapılmadığını iddia etmiştir. Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 165-166. Duri de aynı şekilde İTC'nin seçimlere müdahale ettiğini ve onların desteği olmadan taşrada seçilmenin zor olduğunu belirtmiştir. Duri, *The Historical* Formation, s. 216.

[278] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 78.

[279] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 59-61.

[280] TNA, FO 424/217, nr. 54, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

Bağdat vilayetindeki seçimlerde merkez ve sancaklardan kaç milletvekili çıkarılabileceğiyle ilgili vali vekili Muhammed Fazıl Paşa başkanlığında yapılan araştırmada hangi bölgenin ne kadar nüfusu olduğu hesaplanmaya çalışıldı. Bu hesaplamalara göre Bağdat merkez sancağına bağlı olan sekiz kazanın 148.275 erkek nüfusunun olduğu ve bu sayıya dayanarak üç mebusun çıkarılabileceği tespit edildi.[281] Vilayetin diğer sancaklarında ise bazı sorunlar yaşanmış ve bilhassa Kerbela sancağının nüfusunun hesaplanmasında sıkıntılar çıkmış ve sancağa bağlı aşiretlerin bu seçime dahil edilip edilmeyeceği tartışma konusu olmuştu. Kerbela sancağının 23.336, Hindiye kazasının ise 1.530 kişiden oluştuğu, bölgede bulunan çok sayıda aşiretlerin ise nüfus sayımına katılmak istememesinden dolayı erkek nüfus oranının tam olarak tespit edilemediği merkeze bildirilmişti. Kamil Paşa hükümeti ise nüfus sayımına zorlanırlarsa o bölgeden göçecekleri tehdidinde bulunan aşiretlerin dağılmalarının önüne geçmek için nüfus defterlerini teslim etmek istemeyenlerin buna zorlanmamasını ve istemedikleri takdirde seçime katılmama haklarının olduğunu Bağdat vilayeti valiliğine bildirmişti. Buna bağlı olarak Fazıl Paşa nüfus hakkında Babıali'ye tahmini bir sayı verirken aşiretlerin birçoğunun bu seçime katılmayacağını da iletmişti.[282] Bağdat vilayetinde nüfus oranlarıyla eş değer olarak Bağdat merkezden üç, Divaniye'den iki ve Kerbela'dan bir olmak üzere toplamda altı mebus seçilebileceği tespit edilmiş ve adaylar bu yönde belirlenmişti.[283]

Bağdat vilayetinde seçim işlemleri bir hayli uzun sürmüş ve nihayetinde Bağdat merkezden Babanzade İsmail Hakkı Bey, Sason Eskl (Haskil) Efendi ve Alûsizade

---

[281] BOA, DH.MKT. 2656/55, 7 Kasım 1908.

[282] BOA, DH.MKT. 2647/21, 2 Kasım 1908; Toplam nüfusun 25.000'i geçmesinden ötürü Kerbela'dan bir mebusun seçilmesine karar verilmiştir. Aynı belge, Lef 2, 4 Kasım 1908; DH.MKT. 2656/55, 7 Kasım 1908. Osmanlı merkezi yönetimi nüfus defterlerinde kayıtlı olmayan ahalinin de seçime katılması için Bağdat, Suriye, Musul ve Basra olmak üzere özellikle Arap bölgelerindeki valiliklere tebligat göndererek bu kişilerin bir an önce tespit edilip seçimlerden mahrum kalmamasını emretmişti. DH.MKT. 2663/87, Lef 2, 28 Aralık 1908. Ancak aşiretlerin nüfus defterlerini teslim etmekte gösterdikleri isteksizlik bu kararın gözden geçirilmesine neden olmuştu. Nitekim Dahiliye Nezareti "İntihab içün ahali de cebr olunamaz. Ruesa-yı aşâir nüfus mevcûdesini mübeyyin defteri vermemekte ısrar ederlerse kendi kendilerini hak-ı intihâbattan mahrum etmiş olurlar." demiştir. BOA, DH.MKT 2684/51, Lef 2, 16 Aralık 1908.

[283] Bağdat merkez sancağında yapılan seçimlere buraya gelip İTC heyetine karşı çıkan ve sonraki dönemlerde de cemiyetin karşı saflarında yer alacak olan eşraftan bazı kişilerin de katıldığı, ancak yeterli oyu alamadıkları için mebus seçilemedikleri seçim mazbatalarına bakıldığında anlaşılmaktadır. Bu isimlerden bazıları Süveydizade Yusuf Efendi, Nakib Abdurrahman Efendi, Paçacızade Hacı Abdurrahman Efendi, Paçacızade Hasan Efendi, Paçacızade Numan Efendi'dir. Ayrıntılılar için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi (*TBMM) arşivi*, 1908 Seçim Mazbatası, (SM 39/M/1).

Hacı Ali Efendi, Divaniye'den Seyyid Mustafa Nuri Efendi ile Mehmed Şevket Paşa ve Kerbela'dan Abdülmehdi Efendi mebus olarak seçildiler.[284] Bu mebuslardan en öne çıkan kuşkusuz en önemli isim Irak'ın önemli sülalelerinden Baban hanedanının bir mensubu olan İsmail Hakkı Babanzade'dir. İsmail Hakkı, Bağdat'tan İstanbul'daki Mülkiye'ye okumaya gönderilen az sayıda kişiden bir tanesiydi.[285] İsmail Hakkı, eğitimini tamamlandıktan sonra İstanbul'da kalmayı tercih ederek çalışma hayatına burada atılmıştı. Ancak ailesinin kökenleri Bağdat vilayetine uzandığı için bu bölgeden seçilme hakkına sahip olmuş ve hatta bu hususta *Tanin* gazetesinde de bir yazı kaleme almıştı. Makalesinde, bir vilayette mukim olmayanların da oradan seçilebilme hakkını savunmuş ve büyük şehirlerde eğitim almış insanların seçilmesinin vilayetteki cahil kesimin seçilmesinden daha değerli olduğunu iddia etmişti.[286] Bağdat merkezinden 39, toplamda 98 oyla mebus seçilen Babanzade'nin mazbatası seri bir şekilde meclise gönderildi ve mebusluğu 21

[284] Kansu, *1908 Devrimi*, s. 438-439; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçişi Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, c. 2, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997, s. 23; Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 382-383; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 168; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 165-166; *Musavver Servet-i Fünun*, 1324-25, s. 39.

[285] V.O. Locwood-Drummond, "The Role of Religion in Iraqi Nationalism: 1918-1932", Yüksek Lisans Tezi, McGill University, 1997, s. 16. Babanzade İsmail Hakkı Bey, Süleymaniye'nin Baban aşiretinden olup ailesinin 1850'li yıllarda Bağdat'a gelip yerleşmesinden ötürü 1876'da Bağdat'ta dünyaya geldi. Babası Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde (1869-1872) mühürdarlığını yapmıştı. Mülkiye ve hukuk mekteplerini bitirip sırasıyla mühendis mektebinde öğretmenlik, Hariciye Nezaretinde "Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi Mümeyyizliği" ve *İkdam* gazetesinde yazarlık yaptı. Meclis-i Mebusan'da Hariciye ve Kanun-ı Esası Encümenlerinde Mazbata Muharrirliği yapan İsmail Hakkı Bey, bakanlık ve mebusluk görevlerinden sonra 1913 yılında henüz genç yaşta olmasına rağmen kalp krizi sonucu vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 280; Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. 2, s. 996-997; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali: (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayımcılık, 1999, s. 84. Davut Hut, "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Cevdet Küçük Armağanı*, Ed. Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh, İstanbul: Ordaf Derneği, 2013, s. 101-122. Babanzade vefat ettikten sonra ise eşine maaş bağlanmıştır. BOA, BEO. 4300/322451, 12 Temmuz 1914. Feroz Ahmad, eğitim ve çalışma hayatını İstanbul'da sürdüren İsmail Hakkı'nın kimliği ve aidiyeti ile ilgili şu sorgulamayı yapar: "Iraklı İsmail Hakkı kendini nasıl tanımlıyordu? Iraklı önde gelen bir Kürt ailesinin bireyi ve İTC'nin önemli bir üyesiydi. Bağdat'tan seçilmişti, *Tanin*'de yazıyordu. Ancak İmparatorluk sona erdiğinde ailesinin yarısı Türkiye'de yarısı Irak'ta kaldı." Ahmad, *Osmanlı'da Milletler*, s. 147.

[286] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 79. İsmail Hakkı, *Tanin*'de memleketinden uzakta eğitim almış kimselerin mebus olurlarsa daha iyi hizmet verebileceklerini, doğdukları yere duydukları özlemle daha çok çalışacaklarını ifade etmişti. *Tanin*, nr. 41, 10 Eylül 1908. Bir dönem *Tanin* gazetesinde beraber çalıştığı Hüseyin Cahid anılarında Babanzade'nin önemli bir fikir adamı olup, Harici siyasetten anladığını zikretmiş ve ondan şu ifadelerle bahsetmişti: "İTC içinde münevver, Avrupa'yı bilir, okumuş ve daima okuyan, çalışan bir unsur idi. Meşrutiyetin ilk zamanlarında gizli bir ihtilal cemiyetinden aşikâr bir siyasi parti haline geçmek safhalarında bulunan İTC için buhranlar ve mücadeleler geçirirken Babanzade, nazari bilgisi ve köklü hiss-i selimi ile daima itidal tarafında, doğru yol üzerinde idi. Askerlerin siyasetle uğraşmaları gayesini cemiyet içinde temin için mücadele eden arkadaşların arasında İsmail Hakkı da başta geliyordu." Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Haz. Göktürk Ömer Çakır, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019, s. 203.

Kanun-ı Sani 1324 (3 Şubat 1909) tarihindeki Meclis-i Mebusan oturumunda kabul edildi.[287] Bağdat mebusu olarak girdiği mecliste daha sonra Maarif Nazırlığına kadar yükselmişti. [288] Fakat bu görevde kısa bir süre kaldı ve ikinci dönem mecliste Divaniye mebusu olarak görev yaptı.[289]

Babanzade İsmail Hakkı'dan sonra İttihat ve Terakki cemiyetinin Bağdat'taki en önemli temsilcisi Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden biri olan Sason Efendi'dir.[290] İstanbul, Londra ve Viyana'da eğitim alan ve Türkçe, Fransızca ve Almanca olmak üzere muhtelif dillere hakim olan Sason Efendi ilk olarak Bağdat vilayeti tercümanlığı görevine getirilmişti. 1883 yılında göreve başlayıp memuriyet basamaklarında çalışkanlığı ve becerisiyle hızla yükselmiş ve bazı imtiyazlar ile dördüncü rütbeden Mecidiye nişanı alarak taltif edilmişti. Başarıları ile takdir topladığı için II. Abdülhamid tarafından bir dönem İdare-i Nehriyye Müdürlüğüne de getirilmişti.[291] Nitekim Sason Efendi liyakatiyle hem "devr-i sabık" döneminde yükselmiş hem de Meşrutiyet'in yeniden ilanı sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ön saflarında yer almayı başarmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Selanik'ten sonra en çok Yahudi nüfusu barındıran Bağdat'ta, Yahudilerin temsil edilmesi için meclise bir vekil göndermeleri oldukça önemli karşılanmış ve İTC'nin bu hareketi anayasada da belirtildiği üzere Müslim ve

[287] *MMZC*, c. 1, s. 457; BOA, DH.MKT. 2683/47, 15 Aralık 1908; DH.MKT. 2694/68, 17 Aralık 1908. TBMMA, SM 39/M/1. Babanzade İsmail Hakkı Bey'in seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 39/M/1.

[288] Babanzade'nin Maarif Nazırı olarak atanması için bkz. BOA, İ.DUİT. 8/31, 2 Mart 1911.

[289] Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 280; Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. 2, s. 996-997.

[290] Tüccardan Heskel Sason, Hasqual Sason veya Ezechiel Sasoon olarak da anılan Sason Efendi 1875 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Eskel Efendi'nin oğludur. Eğitimine önce Bağdat'taki Alliance Israelite Okulu'nda başladı ve bu okulda Arapça ve Fransızcayı öğrendi. Ardından İstanbul'a giderek burada özel muallim okulunda Türkçe'yi öğrendi. Bir süre yurt dışına giderek eğitimini orada tamamladı. II. Abdülhamid döneminde muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra Meclis-i Mebusan'a girdi ve önce birinci devresinde Rüsumat Encümeni Reisliğinde bulundu. Ardından Ziraat Nezareti Müsteşarlığı da yapan Sason Efendi, üçüncü devrede Kütüphane Encümeni Reisliği yaptı. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 281; Ahmad, *Osmanlı'da Milletler*, s. 132-133; BOA, DH.SAİD.d. 77/439, 19 Ocak 1914.

[291] BOA, DH.SAİD.d. 77/439, 19 Ocak 1914. Bağdat'taki memurluğu esnasında verilen imtiyaz ve taltifler ise şunlardır: Bağdat vilayeti tercümanı Sason Efendi'ye rütbe-i salise tevcihi için. bkz. İ.DH. 974/76948, Lef 4, 29 Ocak 1886; Hizmet ve sadakati dolayısı Musevi Menahem Sason Efendi'nin rütbeyle taltifi: DH.MKT 1770/40, 13 Ekim 1890; İran Devleti tarafından Bağdat Vilayeti Tercümanı Sason Efendi'ye verilen nişan: İ.TAL. 101/68, Lef 2, 5 Ağustos 1896.

gayr-i Müslim ayrılığının yaşanmayacağına bir delil sayılmıştı.[292] Yahudilerin vilayetteki miktarı, en son yapılan nüfus sayımında otuz beş bin olarak gösterilmiş olsa da elli bin oldukları tahmin edilmekteydi. Bağdat'taki Yahudilerin büyük bir kısmı zengin ve mal sahibi olsa da çok az bir kesiminin fakirlik çektiği bilinmektedir. Yahudilerin en önemli dini lideri padişah tarafından atanan Başhaham olup kendi milleti ve Osmanlı yetkilileri arasında bir aracı konumunda bulunurdu. Ancak Haham, vilayetteki nüfuzlu Yahudiler tarafından yönetilip daha çok onların emirleri doğrultusunda hareket edebilirdi. Bu kişiler vali ve diğer yetkililerle birlikte bir komisyon oluşturarak bir araya gelmekte ve Yahudilerle ilgili mevzularda beraber karar verebilmekteydiler.[293]

Bağdat'ın en zengin mahallelerinde yaşayıp maddi gücü ellerinde tutan Yahudilerin Sason Efendi ile birlikte mecliste temsiliyet elde etmeleri *Meşver* kulüp üyelerini ve bazı Müslümanları oldukça rahatsız etmişti. Yahudilerin büyük çoğunluğunun Bağdat'ta ticaretle uğraşmaları ve yerel ticareti tam anlamıyla tekelleştirmeleri ne Müslümanların ne de Hıristiyanların onlarla rekabet edecek güçte olmamaları, vilayette oldukça huzursuzluk yaratmıştı.[294] Yine de 1908 seçimlerinde Yahudileri temsilen Sason Efendi 62 oy alarak Bağdat'tan mebus seçilip Meclis-i Mebusan'a gönderildi.[295]

---

[292] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 168. Yarom Harel ise eski rejimin Müslüman destekçilerinin Sason Efendi'nin seçilmemesi için uğraştıklarını ancak başarılı olamadıklarını iddia eder. Harel, "The Jewish Community", s. 2138.

[293] Foreign Office belgeleri içerisinde yer alan raporu, üzerinde pek fazla bir değişiklik yapmadan makale olarak yayınlayan Elie Kedorie, Bağdat'taki Yahudiler hakkında pek çok bilgiyi içeren bu raporu Bağdat'ın İngiliz konsolosluğunda çalışan Haron Davud Shobet'in yazmış olduğunu iddia etmektedir. Raporun sonunda yer alan H.D.S. isim kısaltmasının bu kişiye ait olduğunu belirtir. Elie Kedourie, "The Jews of Baghdad in 1910", *Middle Eastern Studies* 7 (1971): s. 355. Raporda, Bağdat'ta söz sahibi olan ve Yahudilerin bölgedeki kaderini belirleyenler olarak Menahim Salih Daniel'in, banker Joseph Shentob'un, tüccar Hiskel Yahooda ve Yehuf Zeloof ve Shaoul Shaashouna'nın, banker, tüccar ve toprak sahibi Sion Aboodi'nin isimleri verilir. Oldukça ayrıntılı bir şekilde hazırlanan raporda, Yahudilerin gelirleri, ödedikleri vergiler, eğitim durumları ve sosyal hayatları hakkında bilgiler vardır. Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne yürekten bağlı olsalar da bir kesiminin "hasta adam"ın iyileşeceğine şüpheyle baktığı da belirtilmiştir. Raporun ayrıntıları için bkz. TNA, FO 424/223, nr. 4, Sir G. Lowter to Sir E. Grey. Raporda adı geçen Sason ve Haskiel (Hiskel) Efendilerin isimlerini Charles Issawi Bağdat'ta uluslararası ticaretle uğraşan Yahudi iş dünyasının nüfuzlu kimseleri arasında zikretmiştir. Issawi, *The Fertile Crescent,* s. 25

[294] TNA, FO 424/220, nr. 39, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[295] Güneş, *Parlemento Tarihi*, c. 2, s. 281. Sason Efendi'nin seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 40/M/1. Mecliste Yahudi cemaatini temsilen Sason Efendi ile birlikte dört milletvekili bulunuyordu. Bu mebusların hepsi İTC üyesi olarak biliniyorlardı ve daha çok ekonomik ve mali konulara meclis oturumlarında yakınlık gösteriyorlardı. Bu yüzden bir dönem İttihatçılar, devlet yapısına da nüfuz etmek ve uygulanacak politikaları da etkilemek için Sason Efendi'nin ticaret müsteşarı olarak

Bağdat vilayetinden seçilen Babanzade ve Sason Efendi gibi mebuslar İttihat ve Terakki'nin desteğiyle meclise girmiş ve cemiyet bünyesinde siyasi faaliyetlerine devam etmişlerdi.[296] Diğer bir kısmı ise bağımsız aday olarak girdikleri meclis içerisinde, cemiyete muhalif olan fırkalara katılarak İTC karşıtı faaliyetler içerisinde olmayı tercih ettiler. Bağdat'tan bağımsız olarak seçimlere katılan ve İsmail Hakkı'dan sonra en çok oy alan Hacı Ali Efendi meclise girdikten sonra, İTC'ye muhalif olan ve daha çok Arap, Rum ve Arnavut mebuslardan oluşan Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne katıldı.[297]

Bağdat vilayetinin Divaniye sancağından bağımsız aday olarak katılan ve 52 oy ile mebus seçilen Seyyid Mustafa Nuri Efendi ise önce 1909'da İstanbul'da çoğunlukla Suriyeli Araplardan oluşan Münteda el-Edebi kulübüne dahil olmuş, ardından Hürriyet ve İtilaf partisinin Bağdat'ta teşekkül eden cemiyetine katılmıştı.[298] Yine bağımsız aday olarak seçimlere katılıp Divaniye'den 41 oy alarak mebus seçilen Mehmed Şevket Paşa da siyasi mücadelesini İTC'nin karşı saflarında sürdürerek Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin önemli üyelerinden bir tanesi olmuştu.[299] Kerbela'dan merkez, Necef ve Hindiye kazalarından toplamda 122 oy alarak meclise giren

---

atanmasını sağlamışlardı. Mecliste görev yapan diğer Yahudi mebuslar ise Emanuel Karasu, Nesim Masliyah, Albert Feraci olmuştur. Hasan Kayalı, "Jewish Representation in The Ottoman Parliaments" *The Jews of The Ottoman Empire*, Ed. Avigdor Levy, Princeton: The Darwin Press, 1994, s. 511-515; Ahmad, *Osmanlı'da Milletler*, s. 133.

[296] İsmail Hakkı Bey 1908 sonrası İTC saflarında yerini almadan evvel de devr-i sabık yönetimini eleştirenlerden bir tanesi olmuştu. Mülkiye'nin son sınıfında öğrenci iken II. Abdülhamit'in okuttuğu mevlitte dağıtılan şekerleri arkadaşları ile birlikte yemeyerek protestoda bulununca okuldan kovulmuştu. Faysal Mayak, "Babanzade İsmail Hakkı'nın *Tanin*'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)", *Journal of International Social Research* 3/11 (2010): s. 421.

[297] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi: 1908-1918*, c. 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984, s. 282. Alusizade Ali Efendi, 1866 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Rüştiyede ve Hususi mektepte okuduktan sonra bir müddet Hukuk Mektebinde Mecelle öğretmenliği yaptı. 30 Aralık 1908'de 88 oy alarak Bağdat'tan mebus seçildi. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 279. Hacı Ali Bey'in seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 38/M/1.

[298] Mustafa Nuri Efendi 1846 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Medresedeki eğitimini bitirdikten sonra bir süre müftülük yaptı. Mebus seçilmeden evvel Hille müftülüğü görevinde bulunmuştu. 2 Kasım 1908'de Divaniye'den mebus olarak meclise gönderildi. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 282. Seyyid Mustafa Efendi'nin kurduğu siyasi bağlantılar için bkz. Sakai Keiko, "Political Parties and Social Networks in Iraq, 1908-1920", Yüksek Lisans Tezi, Durham University, 1994, s. 108, 113. Seyyid Mustafa Efendi'nin seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 41/M/1.

[299] Rıfat Beyzade Şevket Paşa, 1857'de Bağdat'ta dünyaya geldi. Hacı Rıfat Bey'in oğlu olup hususi bir mektepte okudu ve ardından mektupçuluk ve mutasarrıf vekilliği yaptı. 2 Kasım 1908'de Divaniye'den mebus seçildi. Meclis-i Mebusan'ın üçüncü devresinde de mebusluk görevini sürdürdü. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 283. Hürriyet ve İtilaf Partisinden olduğuna dair bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 263-264. Şevket Paşa'nın seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 42/M/1.

Abdülmehdi Efendi de kısa bir müddet sonra İTC'nin karşı cenahında yer alan Mutedil Hürriyetperveran fırkasının önemli üyelerinden bir tanesi olmuştu.[300]

Bağdat'tan mebus olarak seçilenler hakkında vilayetten merkezi hükümete bazı itirazlar olmuş ve seçime usulsüzlük bulaştığı ve mebus adaylarının müntehibler üzerinde baskı uyguladığına dair şikâyetler yapılmıştı. İlk olarak Bağdat'ın ileri gelenlerinden yaklaşık 25 kişinin imzasının olduğu 11 Aralık 1908 tarihli bir telgrafta seçimlerde bazı haksızlıklar yapıldığı ve müntehiblerin sayılarının doğru verilmediği iddia edilmişti.[301] Ancak vali vekili Fazıl Paşa tarafından yapılan tahkikatta durumun bir yanlış anlaşılmadan ibaret olduğu tespit edilmişti. Ahali Bağdat'ın bir vilayet ve bir daire-i belediyeden ibaret olduğunu ve buna binaen de bir seçim bölgesi olduğunu düşünerek seçimlerde sayıların fazla verildiğini zannetmişlerdi. Oysaki İntihâb-ı Mebusan Nizamnamesinin otuz dokuzuncu maddesine göre Bağdat vilayetinin dokuz şubeye ayrıldığı ve bu hususun kanuna aykırı olmadığı tespit edilmişti. Şikâyeti yapan Suku'l-Azl mahallesi sakinlerinin istedikleri kişinin seçimi kazanamamasından ötürü böyle bir hareket içerisine girdikleri ve seçime fesat karıştırıldığını iddia ettikleri anlaşılmıştı.[302]

Kerbela sancağında gerçekleşen seçimlerde de mebus adayının seçmenler üzerinde nüfuzunu kullanarak usulsüzlük yaptığına dair şikâyet telgrafları vilayetten İstanbul'a gönderilmiş ve bu durumun çözüme kavuşturulması talep edilmişti. Kerbela merkezinden Sinan Ali ve rüfekası tarafından gönderilen 19 Ekim 1908 tarihli bir telgrafta Necef ve Hindiye kazalarındaki aşiret ve halkın hükümet memurlarıyla bazı nüfuz sahibi kimselerin etkisinde kalarak oy kullandıkları iddia edilmişti. Ayrıca zamanında kentte yaptığı türlü kötülükler ve rezillikle anılan, hatta bir dönem hapiste cezası bile alan eski belediye başkanı Hafızzade Abdülmehdi'nin mebus seçilmesi için oy verildiği haberinin oldukça üzüntüyle karşılandığını da

---

[300] Abdül Mehdi Efendi, 1873'te Kerbela'da dünyaya geldi. Hususî mektepte okuyup mahkeme üyeliği ve Kerbela belediye reisliği yaptı. 16 Aralık 1908'de Kerbela'dan mebus seçildi. Üçüncü devrede de aynı görevi sürdürdü. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 284. Kasım 1909'da İstanbul'da kurulan ve kurucuları arasında Berat Mebusu İsmail Kemal, Halep Mebusu Nafi Paşa'nın bulunduğu Hürriyetperveran fırkasının bir diğer kurucusu Abdülmehdi Bey oldu. Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 208. Abdülmehdi Efendi'nin seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM 43/M/1. Ayrıca Hasan Kayalı 1908 seçimlerinde İTC'nin desteklediği birçok Arap mebusun meclise girdikten sonra İTC'ye muhalif olarak Hürriyet ve İtilaf'ın yanında yer almayı seçtiklerini ve merkeziyetçiliği reddettiklerini ifade etmektedir. Kayalı, "Meşrutiyet Tecrübesi", s. 36.

[301] BOA, DH.MKT. 2703/37, 11 Aralık 1908.

[302] BOA, DH.MKT. 2703/37, Lef 3, 11 Ocak 1909.

belirtmişlerdi.[303] Sinan Ali ve arkadaşları Abdülmehdi Bey'in Kerbela sancağı mebusluğunu kabul etmeyip bu hususta Osmanlı merkezi yönetiminin adil davranarak karar vermesini talep etmişlerdi.[304] Babıali bu şikâyet telgrafı üzerine tahkikat yapılması için merkez vilayete emir verdi.[305] Ancak sonraki süreçte görüldüğü üzere mebusluğunun düşürülmesi gibi bir karar verilmemiş ve Abdülmehdi Bey görevine devam etmiş; hatta meclise üçüncü dönemde bile mebus olarak girmeyi başarmıştı. Son dönem vekilliğinde ise I. Dünya Savaşı akabinde Kerbela'da yaşanan isyan ve karışıklıkların müsebbiplerinden biri olarak gösterilmiş ve hakkında soruşturma başlatılmıştı.[306] Bölgedeki isyanların kışkırtıcısı olarak görülen Abdülmehdi Bey'in daha fazla olayların büyümemesi için merkezi hükümet tarafından Kerbela'ya girişi yasaklandı.[307] Abdülmehdi Bey, hakkında yapılan inceleme ve soruşturma tamamlanmadan vefat etti.[308]

Bir diğer usulsüzlük iddiası ise Divaniye mebusu olarak seçilen Şevket Paşa hakkında olmuş ve paşanın seçimlerde nüfuzunu kullanarak müntehibler üzerinde baskı uyguladığı iddia edilmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Bağdat vilayetine konu hakkında soruşturma yapılmasını emretti. Yapılan tahkikat neticesinde Şevket Bey'in Şamiye kazası kaymakamı olarak görev yaptığı bölgeden yirmi dört oy alarak Divaniye sancağı namına mebus seçildiği, seçmenler üzerinde bir baskı uygulayıp seçimin iptalini gerektirecek bir duruma sebep olmadığı sonucuna varıldı.[309] Böylelikle Şevket Bey hakkında yapılan şikâyetler sonuçsuz kaldı ve mebusluğu onaylandı.[310] Ancak sonraki dönemlerde İstanbul'a Şevket Bey hakkında yeni

[303] BOA, DH.MKT 2689/1, 19 Ekim 1908. II. Abdülhamid döneminde belediye başkanlığı görevinde iken Hafızzade Abdülmehdi hakkında çeşitli şikâyetler yapılmıştı. Bunlardan bir tanesi geldiği günden beri maaşını alamayan Kerbela Belediye tabibi İbrahim Efendi'nin Abdülmehdi Bey'in Bağdat'ta bir süre fesat cemiyetine mensup olduğu için hapis yattığı, ancak ardından belediye reisliğine getirildiği, fakat bu görevi de kötüye kullanarak belediye gelirlerini suiistimal ettiğine dair olan şikâyet telgrafıdır. Hatta bu telgrafta İranlı bir hamisinin olduğu ve şehirde ona bağlı kararlar verdiği de iddia edilmişti. DH.MKT. 950/9, 19 Nisan 1905. Abdülmehdi Efendi mebus olduktan sonra kendisine İran hükümeti tarafından nişan takdim edilmişti. İ.TAL. 475/49, Lef 2, 5 Aralık 1911.
[304] BOA, DH.MKT. 2689/1, 19 Ekim 1908.
[305] BOA, DH.MKT. 2689/1, Lef 2, 22 Aralık 1908.
[306] BOA, DH.EUM. 4.Şb. 3/3, 29 Temmuz 1915.
[307]Abdülmehdi Bey'in hükümete güven ve bağlılığı sarsmak maksadıyla propaganda yaparak halkı ayaklandırmaya teşvik ettiği düşünülmüştü. Kerbela ve çevresindeki isyanlarla Abdülmehdi Bey'in bu hususta dahli için bkz. Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları", s. 36, 53.
[308] Abdülmehdi Efendi'nin vefat ettiği Bağdat vilayetinden bildirilmişti. BOA, DH.İ.UM. 49/19, 10 Aralık 1915.
[309] BOA, DH.MKT. 2715/12, Lef 2, 12 Şubat 1909.
[310] Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 23.

şikâyetler gelmeye devam etti. Hüseyin Nazım Paşa, Bağdat valisi iken Şevket Bey'e yönelik bazı suçlamalarda bulunmuş ve kendisinin eski nüfuzunu kullanarak Divaniye bölgesinde bazı hak ihlalleri yaptığını ve hazineyi zarara soktuğunu merkeze rapor etmişti.[311]

Bağdat'ta bir yandan seçimlere itirazlar devam ederken öte yandan yeni seçilen mebuslar Meclis-i Mebusan'a katılmak için yola çıkmaya karar vermişlerdi. Mebusların ayrılacakları gün Bağdat belediyesi bir davet vermiş ve Kerh yakınlarında büyük bir çadır kurarak bir organizasyon tertiplemişti. Bu davette vali vekili Muhammed Fazıl ile birlikte hem İTC üyeleri hem de Bağdat eşrafı hazır bulunmuştu. Mebuslar mecliste üzerlerine düşen vazifenin idrakinde olduklarını vurgulayarak halka teşekkürlerini sunmuşlar ve ertesi gün İstanbul'a gitmek üzere Fırat yolu üzerinden yola çıkmışlardı. Yolculuk yaklaşık bir ay sürdüğünden dolayı diğer uzak vilayetlerden gelen vekiller gibi onlar da Meclis-i Mebusan'ın açılışına katılamamışlardı. Ancak açılıştan sonra gerçekleşen oturumlarda hazır bulunmuşlardı.[312]

Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 tarihinde seçildikleri bölgeden İstanbul'a yetişebilen mebuslarla ve II. Abdülhamid'in de hazır bulunduğu bir törenle açılmış ve kısa süre içerisinde diğer mebusların katılımlarıyla faaliyetlerine hızlı bir şekilde başlamıştı.[313] Meclisin açılışı imparatorlukta oldukça büyük bir heyecan yaşanmasına neden olmuş ve hatta vilayetlerden bu açılışı görmek için insanlar İstanbul'a akın etmişlerdi.[314] İstanbul'daki açılış vilayetlere de duyurulmuş ve bu müjdeli haber oradaki idare meclislerinde okunarak konuşmalar ve dualar ile kutlanmıştı. Bağdat vilayetinde meclisin açılışından duyulan memnuniyet, Mebusan

[311] BOA, DH.MTV. 21/15, Lef 2, 23 Ekim 1910; Lef 3, 31 Ekim 1910.

[312] Bağdat mebusları açılıştan ancak dört gün sonra İstanbul'a varabilmişlerdi. BOA, DH.MKT. 2701/27, 7 Ocak 1909; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 168-169. Mebuslardan bir kısmı İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra seçim bölgelerine geri dönmüştü. Bu mebuslar arasında Divaniye mebusu Şevket Paşa ve Kerbela mebusu Sait Efendi de bulunuyordu. BOA, DH.EUM.VRK. 20/14, 19 Ağustos 1909.

[313] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 147-148. Ahmet Emin Yalman seçim sonrası meclis açılışı için gerçekleşen şenlikleri şu şekilde nakleder: "Halk geniş çaplı şenliklere gelmesi şatafatlı resmi geçitler halinde organize ediliyordu. Bu dönemin en önemli figürleri bir arabanın içerisinde yanyana oturan sarıklı Müslüman bir din adamı ile siyah cüppeli bir Hristiyan din adamıydı. Bu durum, "farklı unsurların birliği/ittihad-ı anasır" ve eşitlik sembolü olarak kabul ediliyordu." Yalman, *Gelişim Sürecinde Basın*, s. 92.

[314] Meclisin açılmasından dolayı o gün okullar tatil edilerek mebuslar ve şehre açılışı görmeye gelen pek çok misafir için İstanbul'da geniş güvenlik önlemleri alınmıştı. Sancaktar, *Seçim ve Meclis Tecrübesi*, s. 87.

ve Ayan meclisine çekilen telgrafla bildirilmiş ve Bağdatlıların bu haberle oldukça mutlu oldukları dile getirilmişti.[315]

Meclis-i Mebusan'da dikkat çeken en önemli unsur meclisin kozmopolit bir yapısı olmasıydı. İmparatorluğun her yerinden gelen farklı milletlerden pek çok mebus Osmanlı'nın etnik ve dini çeşitliliğinin en önemli göstergesi olmayı başarmıştı.[316] Toplamda iki yüz yetmiş iki mebus içerisinde yüz kırk iki Türk, altmış Arap, yirmi beş Arnavut, yirmi üç Rum, on iki Ermeni, dört Yahudi ve bir İslav (Slav) bulunmaktaydı. Bölgelere göre dağılıma bakıldığında ise Arap vilayetlerinden elli yedi milletvekili mecliste yerini almıştı.[317] Bu dağılıma bazı Araplar itiraz etmiş ve Osmanlı nüfus dağılımına göre Arapların yaklaşık on milyon olduğunu ve bu sayıya nazaran mebusların az olduğunu iddia etmişlerdi.[318] Ancak seçimler etnik nüfus oranına göre belirlenmediği için bu itirazlar geçersiz sayılmıştı. İmparatorluktaki sayılarının Türklerden daha fazla olduğuna inanan Arapların bir kısmı ise bunu keskin bir ayrımcılık olarak gördüklerini söyleyerek tepkilerini ortaya koymuşlardı.[319]

Meclisin açılmasından sonra Arap mebuslarının birçoğu bir araya gelerek İstanbul'da kurulan Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye (el-İha-i Arabii'l-Osmani) adlı cemiyete katıldılar. Bu cemiyetin amacı İstanbul'da yaşayan Arapların bir arada kalmasını sağlayarak ilişkileri kuvvetlendirmek ve imparatorluk içerisindeki soydaşlarının çıkarlarını korumaktı. Derneğin kurucusu ve başkanı Şefik el-Müeyyed olmuş ve Arap mebusları örgütleyerek cemiyet çatısı altında birlik olmaya çağırmıştı.[320] Ayrıca Halep mebusu Nafi Paşa'nın başkanlığında Bağdat, Suriye, Basra, Trablusgarp, Hicaz, Yemen ve Musul vilayetlerinin mebusları bir araya gelerek

[315] *Zevra*, nr. 2192, 2 Ocak 1909.
[316] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 333.
[317] Meclisteki mebusların toplam rakamı konusunda ihtilaf olsa da altmış Arap mebusu olduğunu pek çok tarihçi doğrulamaktadır. Ahmad ve Rustow "*II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler"*, s. 247; Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 3, s. 172; Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2017, c. 2, s. 334; Kurşun, *Türk- Arap İlişkileri*, s. 46; Tauber, *The Arab Movements*, s. 56.
[318] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 46-47.
[319] Tauber, *The Arab Movements*, s. 56.
[320] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 81-82.

Meclis-i Mebusan'da muhalefet grubu oluşturmak için siyasi bir program hazırlığı içerisine girmişlerdi.[321]

Arap mebuslar meclis içerisinde kendi bölgelerindeki sorunlara odaklanarak bu minvalde konuşmalara dahil olmuşlarsa da farklı vilayetlerdeki çeşitli uygulamalara ve özellikle vergilerdeki bölgesel farklılıklara ilişkin düşüncelerini de dile getirmekten kaçınmamışlardı.[322] Bağdat vilayeti mebusları da meclisteki tartışmalarda yerlerini almış ve çeşitli konularda fikirlerini dile getirmişlerdi. Bilhassa İsmail Hakkı Babanzade Meclis-i Mebusan'da aktif bir siyaset izlemiş, mebus seçildiği vilayet meselelerinde söz alarak fikirlerini beyan etmekten ve kimi zaman mensubu olduğu İTC ile ters düşmekten de çekinmemişti. Bu meselelerin başında Lynch imtiyazı meselesi olarak adlandırılan, Basra ve Bağdat arasında vapur seferlerini düzenleyen Osmanlı Devleti'ne ait İdare-i Nehriyye ile İngiltere'nin Lynch Kumpanyasının birleştirilerek anonim bir şirket kurulması tasarısı gelmişti. İTC'nin Irak'ta İngilizlerle bir ortaklık planı bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Tepki gösterenlerin başında ise İsmail Hakkı Bey yer aldı ve meclise bir soru önergesi vererek bu meseleyi tartışmaya açtı.[323]

Bağdat'ın Musevi vekili olan Sason Efendi daha çok mali konularda mecliste söz alarak müzakerelere katılmayı tercih etmiş ve o da diğer Bağdat mebusları gibi vilayeti ilgilendiren konularda fikirlerini söylemekten çekinmemişti.[324] İsmail Hakkı ve Sason Efendi'ye göre daha az söz alan Kerbela ve Divaniye mebusları ise yine vilayetin iç işleri ile ilgili bazı haksız buldukları uygulamaları meclis gündemine taşımışlardı. Kerbela mebusu Abdülmehdi Efendi, bölgede alınan bir rüsumun başka hiçbir yerde alınmadığını ve bu uygulamanın yöre halkına zarar verdiğini dile getirerek kaldırılması talebinde bulunmuştu. Diğer mebuslar da bu haksız uygulamaya karşı çıktıklarını söyleyerek Abdülmehdi Efendi'ye desteklerini

[321] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 50.
[322] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 84.
[323] Lynch meselesi ve İsmail Hakkı Bey'in bu hususta itirazlarının ayrıntıları için bkz. Kurt, *Seyr-i Sefain İmtiyazı*; *MMZC*, c. 1, s. 124, 251-258. Ayrıca mecliste yine Bağdat vilayetini ilgilendiren bir husus olan Bağdat Demiryolu hakkında ve vilayette halktan alınan farklı vergiler hakkında da görüş beyan etmişti. *MMZC*, c. 2, s. 56-81; *MMZC*, c. 1, s. 564.
[324] Sason Efendi, Basra ve Bağdat arasındaki postalardaki gecikmelerin önlenmesi için buralarda iyileştirmeler yapılması hususunda da görüşlerini sunmuştur. *MMZC*, c. 2, s. 27.

sunmuşlardı.[325] Divaniye mebusu olan Mustafa Nuri Efendi de Divaniye'ye bağlı olan Semave ve Şamiye kazalarındaki eğitimin yetersiz olduğunu, buralara birer ibtidai ve rüştiye okulu açılmasını, yine Hille kasabasına da bir idadi mektebinin gerekli olduğunu söyleyerek seçildiği bölgenin ihtiyaçlarını Meclis-i Mebusan'ın gündemine taşımaya özen göstermişti.[326] Nihayetinde Bağdat vilayetinden seçilen mebusların mecliste başka konular hakkında da söz alıp konuştuğu görülse de ağırlıklı olarak seçildikleri bölgelerin sorunlarını gündeme getirmeye çalıştıkları ve çözüm önerileri sunarak vilayetin gelişmesi ve kalkınması için uğraş verdikleri anlaşılmaktadır.

2.4. "Devr-i Sabık"ın Adamlarını Tasfiye Etme Girişimi: Bağdat'ta 1909 Tensikatı

İttihad ve Terakki Cemiyeti "devr-i sabık"ta yaşanan olumsuzlukları devlet kademesindeki tüm alanlarda yapılacak olan bir tasfiye girişimiyle çözmeyi umut ediyordu. Ancak bu icraatlarını bir müddet planlı bir şekilde gerçekleştirememişti. 31 Mart Olayı ve sonrasında yaşananlar artık padişahın görevine son verilmesi gerektiğini düşündürmüş ve otuz üç yıllık saltanatı sonlandırılarak 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmişti. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle İTC'nin gerçekleştirmek istediği reformların önündeki son engel de kaldırıldı. Cemiyet, meclisi de arkasına alarak yeni rejimin uygulama sahasını genişletme işine girişmişti.[327] İmparatorlukta yaşanan haksız uygulamaların sorumlusu olarak II. Abdülhamid ile birlikte dönemin bürokrasisinde görev alan adamları ve devletin çeşitli kademelerinde çalışan memurları görmüşlerdi. Yeni rejimin sorunsuz ilerleyebilmesi için de eski döneme ait adamların kadrolardan temizlenmesinin elzem olduğuna inanmışlardı. Nitekim İttihatçılar, II. Abdülhamid'in şahsı çevresinde oluşturulan kişisel sadakat ve himaye ilişkileriyle teşekkül etmiş olan idari kadroların yeni rejim için tehlike arz ettiğini düşünmüşlerdi.[328] Özellikle II. Abdülhamid dönemindeki vilayet yönetimine ve buraya gönderilen memurlarda aranan kriterlere karşı eleştiriler olmuştu. Eski rejim

[325] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 85. "Kerbela kazasından cibayet olunan nahil ve başka mahallerden alınmayan zahire ve meyve rüsumu ile ihtisap resminin hangi esbaba binaen vaz ve tahsil edilmekte bulunduğunun Maliye Nazırından istizahımla dair takriri. *MMZC*, c. 1, s. 563-567. Yine aynı şekilde Mehmed Şevket Paşa da aşar vergisiyle ilgili meselelerdeki fikirlerini beyan etmiştir. *MMZC*, c. 1, s. 197, 306.
[326] *MMZC*, c. 2, s. 322-323; c. 3, s. 44-45.
[327] Akşin, *Jön Türkler*, s. 214-215.
[328] Kayalı, "Meşrutiyet Tecrübesi", s. 37.

döneminde memurlarda aranan ilk şart padişaha bağlılık ve sadakat olmuş, taşralarda görev alan memurin sarayla doğrudan iletişim halinde tutularak ve padişaha "bila kayd ü şart" sadakat göstermek şartıyla bölgede hizmet edebilmişti. Cemiyet ise padişaha bağlılıktan rejime bağlılık prensibine geçişi sağlamak istemişti.[329]

II. Abdülhamid memurlarla ilişki içerisinde olmayı ve onları doğrudan denetlemeyi seçip bu bağlamda merkezi bir rol üstlenerek sivil bürokrasiyi etkin bir şekilde kontrol altına almaya çabalamıştı.[330] Bu dönemde memurların seçimlerini ve eğitim durumlarını denetleyen bazı komisyonlar kurulmuş ve padişah sivil bürokrasi üzerinde doğrudan bir hakimiyet sağlamıştı.[331] II. Abdülhamid dönemine kadar Mülkiye ve Adliye memurlarının düzenli bir sicil kaydı bulunmamaktaydı. İlk defa 1877 yılında "Sicil-i Ahval" komisyonu kurularak memurların sicillerinin kaydının tutulmasına karar verilmişti. Ardından "İntihab-ı Memurin Komisyonu" ve 1896 yılından II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiş olan "Memurin-i Mülkiye Komisyonu" kurularak memurların tercüme-i halleri ile resmi olarak yürüttükleri işlerin tek elden kaydı tutulmuştu. 1908 yılında ise bu komisyon kaldırılmış ve yerine Dahiliye Nezareti içerisinde ayrı bir daire teşekkül ettirilmiş ancak önceki döneme kıyasla bu sistem verimli bir şekilde devam etmeyerek pek çok memurun sicili işlenmemiş ya da eksik bırakılmıştı. [332]

---

[329] II. Abdülhamid, rüşvetçiliğin önüne geçebilmek için üst rütbeden olan memurlara düzenli ve yüksek maaşlar vermiş, ancak orta ve alt kademedeki memurlarda aynı uygulamayı gerçekleştirememişti. Maaşların ödenmesinde yaşanan sorunlar neticesinde taşrada rüşvet ve yolsuzluk vakaları artmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 113. İTC yayın organı olan *Tanin* gazetesi eski dönem memurlarını ve atanma kriterlerini eleştiren bir yazı yayınlamıştı. Memurin-i Mülkiye komisyonu azası Edhem imzalı bu yazı aşağıdaki gibidir: "Mektebden çıkıp 20 sene, 25 sene kaymakamlıklarda dolaşarak hiçbir yerde lekelenmemiş, her yerde hüsn-i hıdmet etmiş bir efendi köşe-i nisyanda bırakılarak daha sırası gelmemiş yahud hiçbir mekteb yüzü görmemiş seviye-i tahsîl ve ahlakına nazaran bir işe yaramayacağı da bedîhî bulunmuş olan birisi bilmem kim mensûb diye, bilmem kimin tavsiyesi ile, süver-i diğerle mutasarrıflığa intihâb edilirdi." *Tanin*, nr. 21, 21 Ağustos 1908.

[330] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 89.

[331] Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıali: 1789-1922*, Çev. İzzet Akyol, Latif Boyacı İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 225.

[332] Necati Gültepe, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı-Teşkilat*, c. 6, s. 252-253; Gülden Sarıyıldız, *Sicil-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi 1879-1909*, İstanbul: Der Yayınları, 2004, s. 112-113. Carter Findley, memurların sayısının belirlenmesinde sicil defterlerinin oldukça önemli olduğunu vurgulamakta ve Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri adı altında muhafaza edilen koleksiyonun toplamda 92.137 memuru kapsadığını söylemektedir. 1877'den 1908'e kadar düzenli bir şekilde tutulan kayıtlar sayesinde memurlar hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak 1908 sonrasındaki tasfiye süreci ile birlikte hem memurların sayılarında bir düşüş yaşanmış hem de sicil kayıt sistemi düzenli bir şekilde işlemeyerek büyük bir hasar görmüştü. Bu nedenle sicillerin pek çoğu 1908 sonrasında devam ettirilmemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carter

II. Meşrutiyet sonrasındaki yeni yönetim, "devr-i sabık" dönemindeki sadakate dayalı idari sistemi değiştirmek istediğini ve kurumlara atamaların artık hukuki ve profesyonel karar alma mekanizmalarına uygun olarak yapılması gerektiğini iddia ederek eski rejimden kalan adamların görevden alınması için girişimlerde bulundu.[333] Yüksek rütbeli memurlar arasında ilk tasfiye süreci anayasa ilan edildikten hemen sonra başlamış, özellikle istibdadın kalesi olarak görülen Mabeyn-i Hümâyûn'daki memurlar görevlerinden alınmış ve kimi kötü bilinen eski ve yeni nazırlar tutuklanmıştı. Kâmil Paşa Sadarete geldiği dönemi anlatırken "Her devlet dairesi kendi kadrolarında geniş çapta bir temizleme işine girişmiş bulunuyordu. İstibdat rejiminin kullanmış olduğu gereksiz ve yeteneksiz memurlar, haklı veya haksız, yerlerinden atılıyordu." zikretmişti.[334] II. Abdülhamid'in birçok Arap danışmanı ve onların himayesindeki maiyeti 1908 Temmuz'unda ilk tasfiye edilenlerden olmuştu. II. Abdülhamid hala devletin başındaki padişah olarak görüldüğünden doğrudan suçlanmamış ancak en yakın danışmanları yaşanan haksız uygulamaların suçlusu olarak görülmüştü. Bu danışmanların başında Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra yurt dışına kaçan İzzet el-Abid gelmiş ve onunla birlikte diğer Arap saray görevlileri sayesinde hem İstanbul'da hem de çeşitli vilayetlerde göreve getirilen pek çok memur yeni düzenlemeler neticesinde görevinden alınmıştı.[335]

İttihat ve Terakki Cemiyeti eski rejimden kalan adamların tasfiye girişimlerine anayasanın yeniden ilanından hemen sonra plansız bir şekilde başlamıştı. Pek çok vilayet ve kazada halkın ve bazı cemiyet üyelerinin baskısı ile işten atılmalar olmuştu. Bu sürece nihai şeklini veren komisyon teşekkülü ve kanunu ancak 31 Mart vakasından sonra gerçekleşmiş, pek çok memurun kadro haricine çıkarılması süreci 1909 senesinin yaz aylarında başlamış ve 1910 senesine kadar devam etmişti.[336] Bu sürecin belli kurallar doğrultusunda gerçekleştirilmesi ve bir kanun çerçevesine

---

Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 22-23.

[333] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 90.

[334] Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdad Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *Yayınlanmamış Tebliğ, 1908-2008 Jön-Türk Devrimi'nin 100. Yılı Uluslararası Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 28-30 Mayıs 2008, s. 4.

[335] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 69.

[336] Tensikat sürecinin planlı bir şekilde devam ettiğini *Tanin* de sütunlarında duyurmuştu. *Tanin*, nr. 352, 25 Ağustos 1909. 1908 sonrası hem bürokratik yapıların yeniden teşkilatlanmasını hem de memurların tasfiye sürecini ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, İstanbul: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi, 2009.

alınmasında taşrada görev yapan ve oradaki İTC şubelerinin baskısına maruz kalan idarecilerin talepleri etkili olmuştu. Ancak bir taraftan da yayın organları tensikat sürecinin hızlandırılması ve uygulanmasında çabuk davranılması için kamuoyunu yönlendirerek baskı yapmaktaydı. İTC yayın organı *Tanin*'de Hüseyin Cahid, "kaht-ı ricalin son bularak tensikatla rütbeliler zincirinin kırılmasını" desteklemişti. Ayrıca rütbesiz olan gençlerin idari kadrolara getirilerek memur yapılmasını da olumlu karşılamıştı.[337] Meclis-i Mebusan'da Aralık 1908'de sunulan bir önerge ile tasfiyenin alt yapısı oluşturulmuştu. Hükümetçe tanzim edilip Meclis-i Ayan[338] tarafından tadil edilen kanunun layihası hakkında Encümen-i Mahsus'da bir mazbata kaleme alınmış ve bu mazbatada tensikatın amacı hakkında önemli bilgiler verilmişti. Mazbatayı hazırlayan ise İTC mensubu ve Maliye Nazırlığı da yapmış olan Mehmed Cavid Bey'di. Cavid Bey yeni kurulan hükümetin vazifesinin yaşanan haksızlıklara dur demek olduğunu ve bu kanun ile artık suiistimallerin önüne geçileceğini vurgulamış, hükümetin böylece ülkeyi istibdadın taraftar kitlesinden kurtaracağını iddia etmişti.[339]

Bu süreç dahilinde her nezaret yahut dairede komisyonlar kurulmuş ve daireler denetlenerek ne kadar memura ihtiyaç duyulduğu tespit edilmeye çalışılmıştı. Ayrıca memurlar üç sınıfa ayrılıp yeniden istihdam edilecekler, kadrolardan ihraç edilecekler ve emekliye sevk edilecekler şeklinde ayrılmıştı. Bunlar "kadrolardan ihraç edilen bu memurlar" ; "devr-i sabıkta sû-i ahlak ile pek marûf ve meşhur olanlar" ve "derece-i ehliyet ve malumatları dolayısıyla ba'demâ istihdamları muvafık görülmeyenler" olarak ikiye ayrılmış ve birincilere tazminat verilmemesi ikincilere ise verilmesi kararlaştırılmıştı.[340] 1909 yılındaki bir İngiliz raporuna göre o

[337] Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 5. *Tanin* gazetesi çeşitli nazırlıklarda gerçekleşen tasfiyeleri sütunlarına taşımıştı. Dairelerde tensikata başlanıldığı, istibdat döneminden kalma memurların işten atıldığı, kadrolaşmanın II. Abdülhamid döneminde had safhaya ulaştığı belirtilmişti. Hatta "Padişahın süt ninesinden arabacısına kadar işin ehli olmayan birçok adamın devlet memuru" yapıldığı ileri sürülmüştü. *Tanin*, nr. 18, 18 Ağustos 1908. Bir başka sayısında ise Maarif, Ticaret ve Nafia nezaretindeki tensikatın süreçlerini nakletmişti. *Tanin*, nr. 23, 23 Ağustos 1908.

[338] Tensikat layihası ilk etapta Meclis-i Ayan meclisinde görüşülmüş, birtakım itirazlar neticesinde Meclis-i Mebusan'a geri gönderilmesine rağmen ikinci seferde kabul edilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aliyar Demirel, *II. Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 187.

[339] Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 6.

[340] Kanun layihası en son Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilmiş ve 30 Haziran 1909 tarihinde saraya arz edilerek iradesi çıkarılmıştı. Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 7. Ayrıca Meclis-i Mebusunda açıkta kalacak olanların geçimlerinin temini hakkında bir kanun tasarısı da hazırlanmıştı. "Cevaz-ı istihdam" hükmü verilip açığa alınan memurlara mazuliyet maaşı ödenmesine

tarihe kadar yirmi yedi bin civarında memurun ya mazuliyet maaşı alarak yahut da almaksızın görevine son verilmişti.[341] Nitekim tensikat hem verimi arttırmak hem de giderleri azaltmak amacıyla gerçekleştirilmiş ve 1910 Mayıs'ına kadar devam eden bir süreçte memuriyetlerin yüzde sekseninde bir ıslahat girişimi yapılmıştı.[342]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin düzenli bir parti yapılanması içerisinde olmayıp yönetimde de bir tecrübeye sahip olmaması devleti doğrudan yönetmek konusunda istekli davranmaması ile sonuçlanmıştı. Cemiyet, belirli bir deneyimi olan ve II. Abdülhamid döneminde uzlaşmacı tavırlarıyla bilinen devlet adamlarıyla yönetimi dolaylı olarak kontrol etmeyi uygun görmüştü.[343] Bu yüzden tensikat kanunu çerçevesinde büyük bir tasfiye hareketi gerçekleştirilirken bazı memurlar ve bürokratlar yerlerini korumayı başarmışlardı. Tensikat kapsamı içerisinde "devr-i sabık" adamlarının hepsi tasfiye edilmemiş ve bir kısmı görevinde kalmış, hatta bir kısmı emekliliğe ayrılmış olmasına rağmen geri çağrılmıştı. Nitekim Cavid Bey'in hazırlamış olduğu mazbatada da herkesten vazgeçmenin mümkün olmadığı ve nihayetinde ihtiyaç duyulan kimselerin yetişmesinin uzun yıllar alacağı belirtilmişti.[344]

Tensikat sürecinde taşrada ve mahalli idarelerde özellikle Arap memurların görevlerinden alınarak yerlerine Türklerin getirildiği iddia edilmiş ve bu durum devlet kadrolarında Arapların tasfiyesi olarak algılanmıştı. Çeşitli Arap tarihçiler işten atılanların çoğunlukla Dahiliye ve Hariciye'de görev yapan Araplar olduğunu, bundan ötürü İttihatçıların bu tasfiye girişimini kötüye kullandıklarını ve bu yüzden

---

karar verilmişti. Mazuliyet emekli maaşı için ise Mülkiye Tekaüd sandığına bildirilmesi kararlaştırılmıştı. Nursel Manav, "II. Meşrutiyet'te Abdülhamit Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekaüd Sandıkları", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* II/1 (2017): s. 243, 247. Komisyonun ihraç kararı verdiği memurların ise ilave bir iş hakkı, mazuliyet maaşı ve tazminat verilmeksizin ihraç edilmeleri uygun görülmüştü. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 251.

[341] Rapora referans verip eserinde zikreden Carter Findley olmuştur. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 252.

[342] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 51.

[343] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 43-45. Aykut Kansu ise bu düşünceye karşı çıkarak devrimi yapanların sonrasında ne yapacaklarını bilmedikleri tarzındaki söylemlerin 1908 devrimini kötülemek için yapıldığını ileri sürer. Kansu'ya göre devrimden önce ve sonra yapılanlara bakıldığında amacın yalnızca devletin yıkılması olmadığı ve onun yerine ne konulacağının da düşünüldüğü ortadadır. Ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 363.

[344] Bu örneklerden birisi II. Meşrutiyet sonrası Bağdat vilayeti vali vekilliği de yapan Necmettin Molla'dır. Abdülhamid'in sadık bir memuru iken, hatta Avrupa'ya kaçan Jön Türklerden İbrahim Temo'yu affetmek isteyen Zabtiye Nazırını cezalandırılması için uğraştığı halde, sonradan İttihatçıların nazırlarından ve Talat Paşa'nın dostlarından olmuştur. Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 10-11.

tensikatın Arap vilayetlerinde tepkiyle karşılandığını iddia etmişlerdir. İTC'nin devlet kademelerinde bir Türkleştirme faaliyeti içerisinde olduğunu da vurgulamışlardır. Neticede uygulanan bu tensikattan en çok zarar görenlerin eskiden beri Osmanlı'ya hizmet eden Arap aileleri olduğu belirtilmişti. Yeni dönemde İttihatçıların muhaliflerini çeşitli bölgelerde temizlemek için tensikatı bahane gösterdikleri ve bu bağlamda pek çok kişinin işsiz bırakıldığı zikredilmiştir.[345] Irak özelinde Ali el-Verdi, tensikatla İttihatçıların bilhassa 31 Mart olayından sonra kendi çıkarları bağlamında görünürde devleti ıslah etme ve bozguncu memurları görevden alma kisvesi altında Arapları idari yönetimde pasifize edip Türkleri yerleştirmeye çalıştıkları gibi bir iddia ortaya atmıştır.[346]

Arap tarihçilerin aksine Türk tarihçiler tensikatla Türkleştirme ilişkisine karşı çıkmıştır. Kemal Karpat, tensikatın Türkleştirme amacı gütmediğini ve daha çok idarenin etkinliğini arttırmak ve iletişimi kolaylaştırmak için yapıldığını belirterek Arap camiasından da tensikata çok büyük tepkilerin gelmediğini iddia etmektedir.[347] Hasan Kayalı da benzer bir iddiada bulunarak 1908'in milliyetçilik duygu ve düşüncelerinin gelişmesi için bir zemin hazırladığının reddedilmediğini ancak yeterince veri olmadan tensikatın Araplarda isyan ateşini körüklediğini iddia etmenin yanlış bir yaklaşım olacağını belirtmiştir.[348] Nitekim tensikatı bir Türkleştirme hareketi olarak görüp ve bu uygulamanın Arap vilayetlerinde milliyetçiliği tetiklediğini iddia etmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Böyle bir kanaate varmak için Arap vilayetlerinde görevden alınan memurlarla yeni atananların sicilleri incelenerek bir istatistik çıkarmak gerekmektedir. Aksi halde yapılan çıkarımlar eksik olacaktır.

Bağdat vilayetinde 1909 yılına kadar İttihatçıların valiye baskı uygulayarak bazı şahısların görevden alınmasına neden oldukları bilinmektedir. Hatta 31 Mart hadisesinden sonra İttihat ve Terakki'nin güç kazanması akabinde Bağdat'ta

---

[345] Berru, *el-Arab ve't*-Turk, s. 96-97; Cleveland, *Ortadoğu Tarihi,* s. 158. Emin Said, işten atılanların çoğunlukla Araplar ve Arnavutlar olduğunu ve bu kişilerin farklı bölgelerde görev yapıyorlarsa memleketlerine dönerken çok büyük sıkıntı çekip perişan olduklarını söylemiştir. Said, *es-Sevretu'l-Arabiyye*, s. 12.

[346] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, s. 146. Irak'ta tensikat komisyonun yetersiz kaldığı hususundaki eleştiriler için bkz. Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 169-170.

[347] Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması,* Çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 559.

[348] Hasan Kayalı, istatistiklere bakılıp tensikatın ayrıntılı olarak incelenmesi halinde bunun planlı bir Arap tasfiyesi olmadığının ortaya çıkacağını iddia etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayalı, "Meşrutiyet Tecrübesi", s. 37.

cemiyete muhalif olan *Meşver* Cemiyeti ve temsilcileri bir adım geriye çekilerek pasif kalmışlardı.[349] Ancak bu dönemde yapılan tasfiye girişimleri düzensiz bir şekilde gerçekleşmişti. İttihatçıların nüfuzlarını arttırmasından ve yönetimde söz sahibi olmaya başlamasından sonra ise Osmanlı merkezi yönetimi tarafından diğer vilayetlerde olduğu gibi Bağdat'ta da bir tensikat komisyonu kurulmuş ve eski rejimin üyeleri tasfiye edilmeye başlanmıştı.[350]

Osmanlı merkezi hükümetine bağlı olarak Bağdat'ta tesis edecek olan tensikat komisyonun başına 28 Temmuz 1909'da Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Nuri Bey rütbesi bir derece yükseltilerek getirildi.[351] Komisyonda yer alan diğer üyeler ise Belediye reisi, Defter-i Hakani müdürü, Telgraf müdürü, Rusûmat müdürü, Maarif müdürü, İstînaf müdde-i umumisi mektupçusu, Defterdar, Naib vekili ve Bağdat valisi Mehmed Şevket Paşa'ydı. Askeri kökenli bir idareci olan Mehmed Şevket Paşa, Ağustos 1909'da geldiği Bağdat'taki tensikat komisyonunda aktif rol oynadı. Komisyon öncelikle Bağdat ve civarındaki memurların tercüme-i hallerinin ve nüfuz tezkerelerinin toplatıp incelemiş ve haklarında şikâyet olan memurların göreve devam edip edemeyeceklerine karar vermişti. Bu toplantıların akabinde tensikat kanununun onuncu, on birinci, on ikinci ve beşinci maddelerince ihraç edilen veya kadro haricine çıkarılanlar Bağdat vilayeti tensikat komisyonu mukarrerat defterine işlenerek listeler halinde Osmanlı merkezi hükümete sunulmuştu.[352]

Tetkik-i Tensikat komisyonunca Bağdat'ta tespit edildiği kadarıyla toplamda üç yüz seksen bir kişi çeşitli sebeplerden ötürü tensikata tabi tutularak görevden ihraç edilmiş yahut daha sonra istihdam edilmek üzere kadro haricine çıkarılmıştı. Aralarında sandık eminliği, polis memurluğu, nahiye müdürlüğü ve rüsumat müdürlüğü gibi görevlerde bulunan toplam iki yüz iki kişi tensikat kanununun beşinci maddesi hükmünce başka bir memuriyette istihdam edilmek üzere

[349] Harel, "The Jewish Community", s. 2138.
[350] Tensikat komitesi oluşturulmadan evvel Bağdat valisi öncelikli olarak polis ve jandarma tensikatının bir an evvel yapılması gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Özellikle vilayetin güvenliğini sağlayacak olan jandarmanın halinin perişan olduğunu belirtmiştir. Sonraki süreçte jandarmanın tensikatının yapılamamasıyla ilgili şikâyetler devam etmiştir. BOA, DH.ŞFR. 404/33, 23 Eylül 1908; DH.MKT. 2731/7, 2 Şubat 1909, Lef 2, 6 Şubat 1909; BEO. 3604/270268, Lef 2, 20 Temmuz 1909.
[351] BOA, İ.AS. 89/16, Lef 4, 28 Temmuz 1909; BEO. 3609/270633, 2 Ağustos 1909.
[352] BOA, A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

görevinden alındı.[353] Resmi hizmete uygun olmadıkları düşünülen yüz on altı kişi ise küçük bir ikramiye ile kanunun on birinci maddesine binaen ihraç edildi.[354] Rüsumat memurlarından, vilayet baş katiplerine ve mal müdürlerinden naiblere kadar pek çok memur çeşitli sebepler öne sürülerek bir daha memuriyete tayin edilmemek şartıyla görevlerinden alındı. Tensikat defterinde on birinci maddeye göre ağırlıklı olarak görevden alınma sebepleri sıralanır. Bu sebepler arasında; "Sû-i mu'âmele erbabı", "fesâd ve ahlak ve tahrikatla müştehir", "irtikâb ve bahşiş almakla şöhret-i şâyiâ", "adem-i iktidar ve ehliyetsiz", "me'mûriyete ehliyeti haiz olmadığı", "okuyub yazmaktan bi-behre" vardır.[355] Onuncu maddeden[356] tensikata uğrayanlar ise yirmi dokuz kişi olup bunlar da çoğunlukla "Sû-i ahlak ve muamelâtıyla beraber fısk ve işretle mütecâsir mülevves takımından" oldukları ileri sürülerek bir daha herhangi bir memuriyete gelme hakları olmadan ihraç edilmişlerdi.[357] "İşrete meyyal" ve "ayyaşlık" gibi sebepler ise pek çok memur için öne sürülerek ihraç edilmelerinin ana nedeni olarak gösterilmişti.[358] Özellikle "devr-i sabık"tan kalan bazı adamların ayyaşlıkla suçlanmaları oldukça enteresandır. Nitekim İTC'li bir memur olan Fehim Bey'in Bağdatlılar tarafından sigara içmesi yüzünden şikâyet edilmesi ve görevine son verilmesinin istenmesi ile İTC'lilerin benzer bir suçlamayı eski rejimden kalan memurlara yöneltmesi ortada bir çelişki olduğunu ve bu gibi hallerin azledilmelerde bahane olarak kullanıldığını göstermektedir. Nihayetinde Bağdat'ta Ramazan'da sigara içtiği için halk tarafından istenmese de Fehim Bey bir dönem görevine devam edebiliyorken "ayyaşlık" ile itham edilen bir memur İTC tarafından azledilebilmişti.

---

[353] Tensikat kanunun 5. maddesi şu şekildedir: "İleride istihdam edilmek üzere tefrîk ve isimleri bir cedvel-i mahsûsla i'lan olunan zevâtın umûm-ı müddet-i hıdmeti iki seneyi ikmâl etmeyenlere ma'zûliyet ma'âşı tahsîs olunmaz. Yalnız son ma'âş ma'dellerinin iki misli bir meblağ tazmînât-ı nakdiye olarak verilebilir." BOA, İ.KAN. 6/5; A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

[354] Tensikat kanunun 11. maddesi şu şekildedir: Sû-i ahvâl ile ma'rûf olmayıb da derece-i ehliyet ma'lûmatlarına nazaran ba'demâ istihdamları komisyonlarca muvâfık görülmeyen zevâttan müddet-i hıdmetleri üç seneyi tecâvüz etmeyenlerin ma'aşları 1000 kuruşdan dûn olanlarına beher sene hıdmetlerine o sene zarfında almış oldukları ma'âş-ı şehri-i vustanın bir misli verilecekdir. BOA, İ.KAN. 6/5; A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

[355] BOA, A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

[356]Tensikat kanunun 10. maddesi şu şekildedir: "Komisyonca icrâ kılınacak tahkikât-ı umûmiyyesinde sû-i hâl edeceklerin istihdamları kat'iyyen gayr-i câizdir. Bu gibiler ne kadar müddet hıdmet etmiş olursa olsunlar bi-lâ tazmînât ve bi-lâ ma'âş ihrâc edileceklerdir." BOA, A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

[357] BOA, A)d. 1043, 1 Mayıs 1910; Carter Findley, tensikat kanunun onuncu maddesine göre işten atılanların bir daha memuriyet hakkının olmadığını dile getirmiştir. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 251.

[358] Bağdat vilayetinde tensikata tabi tutulan memurların tam listesi ve görevden alınma sebepleri için bkz. BOA, A)d. 1043, 1 Mayıs 1910.

Osmanlı merkezi yönetimi tarafından Bağdat vilayetine tayin edilen görevliler tarafından yapılan tensikat sonucunda boşalan kadrolara yeni memurlar atandı. Bu memurların bazılarının kimler olduğu Bağdat'ın resmi yayın organı olan *Zevra* gazetesinde listeler halinde verildi. "Tensîkât-ı Vilâyet" başlığı altında gazetenin üç sayısında memuriyetlere yeni atananlar, becayiş usulü ile görev yeri değiştirenler yahut da bulunduğu görevde kalanlar aldıkları maaşlarıyla zikredilmişlerdi. Buna göre ilk tensikat listesinde Şehriban, Felluce, Dağare, Memduhiyye ve Salahiyye gibi nahiyelerin münhal olan müdürlüklerine atanan isimler verilmişti. Dört yüz ila sekiz yüz lira arası bir maaşla atanan müdürlerin bir kısmı başka bir görev yerinden buraya naklettirilmişlerdi. Şafiye ve Tikrit gibi bazı nahiyelerin müdürleri ise yerlerinde bırakılarak görevlerine devam etmelerine izin verilmişti.[359] *Zevra*'nın bir sayısında yeni atanan yahut görev yerinde kalmaya devam eden tahrirat katiplerinin, mal müdürlerinin ve sandık eminlerinin bir listesi verilmiştir. Horosan, Hanekin, Kutulamare, Mendeli ve Aziziye gibi kazaların tahrirat katipleri ile Şamiye, Ane, Samarra ve Semave kazalarının yeni mal müdürlerinin isimleri maaşlarıyla birlikte zikredilmiştir.[360] Son yayınlanan listede ise yeni atanan katiplerin iki yüz lira maaşla atandıkları nahiyelerin isimleri verilmiştir.[361]

Bağdat vilayetinde tensikat sonucu görevden alınan bazı memurlar, Meclis-i Mebusan'a başvurarak hem tazminat hem de yeniden göreve getirilme talebinde bulunup,[362] komisyonun verdiği kararın doğru olmadığını söyleyerek haklarında yapılan suçlamaları reddettiler.[363] Bu kişilerden biri Bağdat idare meclisi başkatibi Mehmed Şükri olmuş ve Aralık 1908'de gönderdiği dilekçesinde ömrünü devlete hizmetle geçirdiğini, ancak haksız bir şekilde kadro harici bırakıldığını ve azalık gibi bir göreve getirilmesinin mümkün olup olmadığını sormuştu.[364] Bir diğer itiraz ise Mektubi kaleminden olan Abdülhadi Bey'den gelmiş ve görevden alınması kararının

[359] *Zevra*, nr. 2245, 5 Mart 1910.
[360] *Zevra*, nr. 2246, 12 Mart 1910.
[361] *Zevra*, nr. 2248, 26 Mart 1910.
[362] BOA, DH.MUİ. 46-1/19, 19 Aralık 1909.
[363] Tensikatın yapıldığı pek çok vilayetten şikâyetler Meclis-i Mebusân'da görüşülmüş ve bir oturumda Canik Mebusu Mehmed Ali Bey 600-700'ü aşkın ve pek çoğu da altı-yedi imzalı olan dilekçelerle mağduriyetlerini bildiren memurların olduğunu ve bu hususta bir şeyler yapılması gerektiğini belirtmiştir. *MMZC*, c. 15, s. 303. Ayrıca kadro haricine çıkarılanların sonrasında geçimlerini nasıl sağlayacakları ile ilgili de kanun layihası görüşmeleri yapılmıştır. BOA, BEO. 3535/265051, Lef 2, 29 Mart 1909.
[364] BOA, MF.MKT. 1136/63, 15 Ocak 1909; DH.MUİ. 46-1/19, Lef 4, 17 Aralık 1909.

hukuksuz olduğunu iddia ederek yeniden görevine atanma talebinde bulunmuştu.[365] Ancak iki itirazdan da sonuç alındığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

Vali Vekili Şevket Paşa, Dahiliye Nezareti'ne telgraf göndererek itiraza konu olan bu durumların ötesinde birtakım müdahalelerin olduğunu bildirmişti. Şevket Paşa vatanın selameti için Bağdat'ta tensikata başlanıldığını ve sürecin hızlı bir şekilde ilerlediğini, ancak bazı kişilerin bu soruşturmaya müdahil olmaya çalıştığını ve tensikat komisyonundakileri tehdit ettiğini belirtmişti. Bu olayların faili olarak ise Bağdatlı olup uzun yıllar devlet kademelerinde bulunan bab naibi Abdülvahab Efendi'yi göstermişti.[366] Ancak Şevket Paşa'nın iddiasına göre komisyon bu tehditlere boyun eğmemiş ve ihraç edilecek olanların tespitini yapmaya devam etmişti.[367] Affedilmeyecek bir suç işlediği iddia edilen Abdülvahab Efendi,[368] sonraki dönemde Bağdat Valiliği görevine getirilen Hüseyin Nazım Paşa tarafından görevine iade edilerek bab naibliğine geri döndü.[369]

2.5. 1909 Tensikatına Karşı Bir Girişim: Hüseyin Nazım Paşa Komisyonu

1909'da Osmanlı merkezi idaresinin oluşturduğu tensikat komisyonu sonrasında görevden alınan memurların şikâyetleri bitmek bilmemiş ve pek çoğu yeniden göreve atanma taleplerini Bağdat'tan merkeze iletmeye devam etmişti. Geniş hak ve yetkilerle Kasım 1909'da Bağdat vilayeti valiliği ve 6. Ordu kumandanlığı görevine getirilen Hüseyin Nazım Paşa, vilayette bu şikâyetlerin bir sonuç vermesi için merkezden bağımsız mahalli bir tensikat komisyonu kurdu ve çeşitli tensik maddelerince görevlerinden alınan memurların bir kısmını yeniden göreve atadı.

---

[365] BOA, DH.MUİ. 46-1/3, 18 Aralık 1909.

[366] Osmanlı Devleti'nde Kahire, Şam, Selanik ve Bağdat gibi büyük şehirlerde kurulan Bab mahkemeleri bulunmaktaydı. Bu mahkemelerde kadıların işlerinin çoğunluğu nedeniyle onlara vekalet eden yardımcılara bab naibi denmişti. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, "Bab Mahkemesi", *DİA*, c. 4, s. 362.

[367] BOA, DH.MUİ. 46-1/19, Lef 2, 15 Aralık 1909; Lef 6, 16 Aralık 1909. Abdülvahab Efendi'nin sicil kaydı için bkz. DH.SAİD.d. 50/185. II. Abdülhamid döneminde Bab naibi olduğu zamanlarda da hakkında bazı şikâyetler merkeze iletilmişti. DH.MKT. 2366/113, 28 Haziran 1900; BEO. 1508/113035, 26 Haziran 1900.

[368] Bağdat vali vekili Mirliva Şevket Paşa, Abdülvahab Efendi'nin 1324 senesinde gerçekleştirdiği elim olayın ahalinin hala hatıralarında olduğunu zikretmiş ancak olayın ayrıntısına girmemişti. BOA, DH.MUİ. 46-1/19, Lef 2, 15 Aralık 1909.

[369] Nazım Paşa'nın görevinden alınmasına neden olan sebeplerden biri olarak Abdülvahab Efendi'nin hukuksuz bir şekilde görevine iade edilmesi gösterilmişti. BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911. Abdülvahab Efendi'nin göreve getirilmesiyle ilgili evrak için bkz. ŞD. 2203/18, Lef 1, 30 Mart 1911.

Nazım Paşa merkeze danışmaksızın yerel idari yetkililer ve eşraf ile birlikte kurduğu bu komisyonda kararlar alarak eski tensikat kararlarını geçersiz saydı.[370]

Nazım Paşa, komisyonun amacının özellikle on ve on birinci madde hükümlerince kadro haricine çıkarılan kişilerin eğer haksız bir uygulama yapıldı ise mağduriyetlerine son verilmesi ve yeniden istihdamlarının sağlanması olduğunu söylemişti. Osmanlı hükümetine gönderdiği bir raporunda Hıtta-i Irakiye'nin ehemmiyetine binaen buradaki uygulamaların titizlikle sürdürülmesi gerektiğini, nitekim kendisinin de hem Meclis-i Vükela kararıyla hem de İrade-i Seniyye ile geniş hak ve salahiyetlerle buraya gönderildiğini, bu yüzden buranın iyiliği için her türlü kararı bizzat kendisinin verebileceğini belirtmişti. Ayrıca tensikat komisyonunun mağdur ettiği pek çok memurun Bağdat'tan Babıali'ye başvurmaları halinde karışıklık çıkabileceğinin ve bu kadar işin merkezde halledilmesinin imkânsız olduğunun da altını çizmişti.[371]

Nazım Paşa'nın bu komisyonu oluşturmasının altında yatan başka nedenler olduğu düşünülebilir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından beri İttihat ve Terakki'nin izlediği politikaya karşı eleştiriler getiren ve daha çok muhalif cepheye yakın duran Nazım Paşa aslında kendi oluşturduğu bu komisyon ile Bağdat'ta İTC'nin gerçekleştirmek istediği tensikatın önüne geçmeye çalışmıştır. Kurduğu ekiple hem İttihatçıların Bağdat'taki yapılaşmasına engel olmaya çalışarak hem de "devr-i sabık"ın adamlarıyla çalışmaya devam ederek Bağdat'taki hakimiyet sahasını genişletmeye gayret etmiştir.

Bağdat vilayetinde Nazım Paşa'nın emriyle kurulan komisyon başkanlığına merkez naibi Mehmed Asım atanmış,[372] diğer üyeler ise maarif müdürü Halil,[373] merkez

---

[370] BOA, DH.MTV. 9-1/56, Lef 1, 14 Mayıs 1910; Lef 2, 8 Mayıs 1910. Nitekim Nazım Paşa'ya özel olarak verilen istediği memuru işten el çektirme veya tayin etme yetkisi sonrasında pek çok tartışma ve huzursuzluğu beraberinde getirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ender Korkmaz, *Harbiye Nazırı Nazım Paşa: 31 Mart Vakası, Balkan Savaşı, Bab-ı Âli Baskını*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 201-202.

[371] BOA, ŞD. 2203/18, Lef 3, 24 Aralık 1910. Nazım Paşa'nın tensikat komisyonu tecrübesi de bulunmaktaydı. Berlin Anlaşması sonrasında Harbiye Nezareti'nde oluşturulan tensikat komisyonunda azalık görevinde bulunmuştu. Osmanlı ordusu içerisinde personel, özlük hakkı gibi birtakım mevzularda bilgi ve tecrübe sahibi olmuştu. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 41.

[372] Tensikat komisyonu kurulmadan birkaç ay evvel Mehmed Asım Efendi'ye nişan tevcih edilmişti. BOA, İ.TAL. 464/32, 10 Mart 1910; BEO. 3720/278926, Lef 2, 10 Mart 1910.

[373] Halil Efendi Mekteb-i Mülkiye mezunlarından olup Maarif Müdürlüğü'ne tensikat komisyonun teşkilinden bir müddet önce atanmıştı. BOA, MF.MKT. 1136/40, Lef 2, 10 Temmuz 1909.

bidayet hukuk reisi İbrahim Şevki, evkaf müdürü Vasıf, adliye müdürü Ahmed İhsan[374] ve eşraftan da Nakib Abdurrahman olmuştu.[375] Komisyon 21 Mayıs'tan 15 Ağustos 1910 tarihine kadar yaklaşık üç ay boyunca gelen şikâyetleri değerlendirip tensikatla kadro haricine çıkarılan memurların durumlarını bulundukları kaza ve nahiyelerdeki müdürlerden gelen raporlar neticesinde öğrenmiş ve tespit edildiği kadarıyla toplamda yetmiş sekiz kişinin "cevâz-ı istihdâm"ına karar vermişti.[376]

Nazım Paşa komisyonu tarafından yeniden memuriyete dönmesine karar verilenler ise hemen Osmanlı merkezi yönetimine başvurarak hem görev talebinde bulundular hem de boş kaldıkları müddet zarfındaki mazuliyet maaşlarını talep ettiler. Ancak merkeze iletilen bu talepler hükümette sıkıntıya yol açmış ve öncelikle durumun mahiyetini öğrenmek maksadıyla Bağdat Valiliğinden rapor hazırlayıp göndermesi istenmişti.[377] Yeniden istihdam edilmesine karar verilen kişiler hakkında hazırlanan listede iade edildikleri görevler ve daha evvelki azledilme sebepleri belirtilmiştir: [378]

Tablo 1: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği Sırasında Görevine İade Edilen Vilayet Memurları

Adı	**Mesleği**	**Tensikat Kanunu Maddesi**	**Tetkik-i Tensikat komisyonunca görevden alınma sebebi**
Kemal Efendi	Mektubî vilayeti	10	Sû-i ahlak ve mu'âmelâtıyla beraber fısk ve işretle mütecâhir mülevves

[374] Adliye Müdürü Ahmed İhsan bir süre çalıştıktan sonra görevinden istifa etmişti. BOA, ŞD. 35/15, Lef 192; DH.MTV. 9-1/56, Lef 8,

[375] BOA, BEO. 3832/287351, Lef 6, 29 Ekim 1910. Komisyonda görev alanların bir kısmı bir müddet sonra görevden alınıp azledilmiş yahut da vilayeti terk etmişti. Anlaşılan o ki dönemin merkezi hükümeti komisyonu hukuksuz saydığı gibi bu komisyonda yer alan isimleri de tasfiye sürecine girişmişti. Bu isimlerden birisi Bağdat Evkaf Müdürü Vasıf Bey olmuş ve başka bir görev esnasında emre karşı geldiği için görevinden azledilmişti. BOA, İ.EV. 51/55, Lef 1, 15 Şubat 1911; BEO. 3859/289387, 20 Şubat 1911. Bağdat merkez naibi olan Asım Mollazade Mehmed ise kısa bir süre sonra tahsil için Paris'e gitmişti. MF.MKT. 1175/21, 14 Ağustos 1911. Maarif Müdürü Halil Efendi de Bağdat'tan sebep göstermeksizin ayrılmıştı. MF.MKT. 1167/41, Lef 2, 22 Şubat 1911.

[376] Nazım Paşa hakkında vilayetten merkeze iletilen şikâyetlerden biri hukuksuz olarak oluşturulan bu komisyon olmuştu. BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.

[377] BOA, DH.MTV. 9-1/56, Lef 3, 8 Ekim 1910; Lef 4, 25 Eylül 1910.

[378] İlk tensikat komisyonunun hazırladığı defterde ihraç edilenler arasında yer almayıp Hüseyin Nazım Paşa komisyonunda "cevâz-ı istihdam" kararı verilen şahıslar da vardır. Bunların ilk tensikatta neden görevden alındığı ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Bu isimler ise şunlardır: eski Kol müşîri sabık Emin Efendi, ikinci katib Hasan Efendi, Kufe eski katibi Sabri Efendi, Hadisiye eski katibi Abdülhalik Efendi, Kifl nahiyesi eski katibi İzzet Efendi, Şenafiyye eski katibi Abdürrezzak Efendi, Kerbela muhasebe evrak eski memuru Tahsin Efendi, Bağdad merkez eski polis memuru Edhem Efendi, Hille komiseri el-Hac Salih Efendi, Merkez polis memurlarından Hasan Efendi b. Hacı Rıza, Kazımiye polis memuru Hayyalizade Süleyman Efendi, Merkez polis memurlarından Hüseyin, Necef polis memuru Tevkif Efendi b. İbrahim Ağa. BOA, ŞD. 35/15, Lef 192.

	ketebesinden		takımından olduğundan dolayı ihrâc edilmesi
İzzet Efendi	Bağdad rusûmat müdiriyeti anbar memuru	10	Îkâ‘ eylediği su-i isti‘mâl ve yolsuzluklardan nâşi ve okuyub yazması da yok hükmünde bulunduğundan ihrâc edilmesi
Mecid Efendi	Hanekin rusûmat kolcusu	10	İrtikâb ve sû-i hâli ve kaçakçılarla ittifak ve iştiraki bulunduğundan ihrâc edilmesi
Mehmed Efendi	Şatra rusûmat katib-i sabık	10	Sû-i ahvâline delâlet edecek birçok harekât-ı mülkiyye ve askeriyyece de ma‘lûm bulunmak sûretiyle ihrâc edilmesi
Casim Fahri Efendi	Daici (Dueymci) rusûmat memur-ı sabık	10	Bulunduğu me’mûrlukların ekserisinde vazîfesini sû-i isti‘mâl etmesinden ve bazı yolsuzluklarını da ikrâr ve i‘itirâf eylemiş olmasından dolayı ihrâc edilmesi
Salih Efendi	Bağdad rusûmat müdiriyeti anbar me’mur-ı sabık	10	Sû-i isti‘mâl îfâ‘ıyla me’lûf olduğu ve tüccara ait bir sandığı kırarak içinde on top kâzib simli atlası sirkat ettiğinden dolayı ihrâc edilmesi
Mehmed Efendi	Bağdad rusûmat müdiriyeti sabık kolcusu	10	Vazîfesini alet-i menfa‘at ittihâz ederek ashâb-ı mesâlih-i cebr ve tazyîk eylediği ve müfsid ve ahlaksız olması hasebiyle ihrâc edilmesi
Şükri Efendi	Meclis idare-i vilayet baş katibi	11	Me’mûriyetlerinde bulunduğu müddette irtikâb ve irtişâ ile maznûn ve taht-ı muhâkeme alınmış olmasından dolayı ihrâc edilmesi
Abdürrezzak Efendi	Meclis idare baş katib-i sabık	11	Yolsuzluğu meclis-i baş-şeknânesinde irtikâb ve irtişâsı tevatüren beyân kılınmış olmasından dolayı ihrâc edilmesi
Aziz Efendi	Kerbela muhasebe baş katibi	11	Birkaç defa irtikâb ve irtişâdan dolayı taht-ı muhâkemeye alınarak azl edilmiş ise de mahkûmiyet görmemiş olmasına ve memuriyet-i ehemmiyetine hâiz olmadığı anlaşılmasından mebnî ihrâc edilmesi
Tevfik Efendi	Kerbela mesâlih-i cariyye katibi	11	Sıfat-ı me’mûriyeti hâiz ve me’mûriyeti îfâya ehil görülemediği

			anlaşılmasından dolayı ihrâc edilmesi
Nuri Efendi	Samarra mal müdürü	11	Sû-i mu‘âmele erbabından ve me’mûriyete ehliyeti hâiz evsâf ashabından bulunmamasından dolayı ihrâc edilmesi
İzzet Efendi	Hindiye kazası mal müdürü	11	Sû-i ahvâl ve ef‘âl ile müştehir ve bir kaç def’a sû-i mu‘âmele ve irtikâbı yüzünden münfe‘il ve me’mûriyete ehliyeti hâiz evsâf ve haysiyeti hâiz bulunamaması cihetiyle ihrâc edilmesi
Ali Rıza Efendi	Horosan kazası evkâf memuru	11	İrtikâb ve irtişâsının mütevâtiren beyanına ve maddeten adem-i sübûtuna mebnî, me’mûriyet ehemmiyetine hâiz olmadığı anlaşıldığından ihrâc edilmesi
Emin Bey	Hille mukataat-ı müdevvere-i sânisi	11	Sû-i şöhret ve irtikâb ashâbından ve kendisinin ehemmiyet-i me’mûriyeti görülememesinden mebni ihrâc edilmesi
Salih Efendi	Şadi mukataat-ı müdevvere katibi	11	Sû-i şöhret ashâbından ve esâsen ehliyetsiz takımından olmasına mebni ihrâc edilmesi
Kasım Efendi	Ulyave? mukataat-ı müdevvere katibi	11	Tahakkuk eden sû-i şöhret ve ehliyetsizliğine mebni ihrâc edilmesi
Nuri Efendi	Caâre mukataat-ı müdevvere kâtib-i evveli	11	Ehliyetsiz ve me’mûrîne yakışmayacak iktidârı gayr-i hâiz bulunduğu cihetiyle ihrâc edilmesi
Seyyid Hızır	Hille kazası nâibi	11	Adem-i iktidar ve ehliyetsizliğine munazzım mütevatiren sû-i ahvâl ve irtikâbı cihetiyle ihrâc edilmesi
Di(e)mlanizade Emin Efendi	Horosan kazası nâibi	11	Adem-i iktidar ve ehliyetsizliği ve sû-i mu‘âmelatı cihetiyle ihrâc edilmesi
Seyyid Abdüllatif Efendi	Aziziye naib-i sabık	11	İktidarsızlığı ve me’mûriyete adem-i ehliyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi
İbrahim Efendi	Bağdad evkâf kaleminden tahrirât katibi	11	İktidarsızlığı ve ehliyetsizliği ve haysiyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi

Abdülcelil Efendi	Bağdad idadi-i mülkî ulûm-ı diniyye muallimi	11	Sınıf-ı me'mûriyetine lâyik-i ahvâl ve ehli hâiz olmadığından ihrâc edilmesi
Arif Efendi	Bağdad idadi-i mülkî-i ulûm-ı diniyye muallim vekili	11	Talebenin fesâd ve ahlakına sâ'i olduğu ve ehliyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi
Said Efendi	Bağdad idadi-i mülkî seyyar kuran-ı kerim muallim vekili	11	Tezvîr ve fesâdâtla meşhûr vazifeye ehliyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi
Hacı Hamdi Efendi	Hille kazası tapu katibi sabık	11	İrtikâb ve irtişâsı bilinen ve ehliyetsizliğine mebni ihrâc edilmesi
Sadık b. Salih	Polis üçüncü komiseri	11	Ayyaşlığı ve adem-i ehemmiyet ve iktidarsızlığı hasebiyle ihrâc edilmesi
Cuma Niyazi b. Hacı Davud	Polis memuru	11	Vazifesine adem-i devâm sekr hâl ile me'mûriyete ehliyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi
Mustafa Sabri Efendi b. Abdülkadir	Polis memuru	11	Adem-i iktidarsızlığı cihetiyle ihrâc edilmesi
Ali Fehmi Efendi b. Hacı Rahim	Polis memuru	11	Ehemmiyet ve iktidarsızlığı cihetiyle ihrâc edilmesi
Seyyid Muhyiddin Efendi Nusret	Polis memuru	11	Ehliyetsizliği ve vazifesine adem-i iktidarı cihetiyle ihrâc edilmesi
Abdülvahab Efendi b. Hammudi	Polis memuru	11	Adem-i ehemmiyet ve iktidarı cihetiyle ihrâc edilmesi
Kamil Efendi b. Ali	Polis memuru	11	Ehliyetsizliği adem-i iktidarı ihrâc edilmesi
Mahmud Şükri Efendi b. Şakir	Polis memuru	11	Adem-i iktidar ve ehliyetsizliği cihetiyle ihrâc edilmesi
Hasan Cemil Efendi b. Hacı İsmail	Polis memuru	11	Me'mûriyete ehliyete haiz olmadığı ve iktidarsızlığı bulunduğu cihetiyle ihrâc edilmesi
Mehdi Efendi	Bağdad merkez müdiriyeti rusûmat	11	Vazifelerini alet-i intika' ittihâz edib ahlaksız ve iktidarsız bulunduğundan

	muhasıbı		ihrâc edilmesi
Ahmed Efendi	Bağdad merkez müdiriyeti icmal katibi	11	Vazifelerini alet-i intika‘ ittihâz edib ahlaksız ve iktidarsız bulunduğundan ihrâc edilmesi
Şakir Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti muayene memuru	11	Fesâd ve ahlak ve tahrikatla müştehir olub irtikâb ile maznûn-ı emniyet edilmez bulunduğu cihetiyle ihrâc edildiği
Hacı Emin Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti muayene memuru	11	Vazifesini sû-i isti‘mal etmiş ve iktidarsızlığı bulunmuş olduğu cihetiyle ihrâc edildiği
Sason Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti muayene memuru	11	İrtikâb ve sû-i ahvâl ile lisâna gelmiş me’mûrlardan olduğu gibi son derece iktidarsızlığı cihetiyle ihrac edildiği
Hüseyin Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti muayene memuru	11	İrtikâb ve bahşiş almakla şöhret-i şâyiâ ile iktisâb etmiş ve son derece iktidarsız ve okuyub yazmaktan bi-behre olmasından dolayı ihrâc edilmesi
Abdürrezzak Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti muayene memuru	11	İrtikâb-ı sâbit ve müfsid son derece iktidarsız ve okuyub yazmaktan bi-behre olduğu cihetiyle ihrâc edilmesi
Azra Efendi	Bağdad rusûmat merkez İran anbarı memuru	11	Vazifesini alet-i menfa‘at ittihâz edib bahşiş almakla müştehir bulunmuş olduğundan ihrâc edilmesi
Abdullah Efendi	Bağdad rusûmat merkez müdiriyeti kolcusu	11	Ahlaksız ve bahşiş almağa i‘tiyad etmiş ve vazifesinde sû-i isti‘mâl göstermiş olmağla ihrâc edilmesi
Derviş Ali Efendi	Ammare müdiriyeti ikinci katibi	11	İşrete inhimâk ve ibtilâsından vücudu mahv olmak derecesine gelmiş iktidarsız ve aciz bulunduğu cihetiyle ihrâc edilmesi
Mehmed Efendi	Ammare müdiriyeti mülhekâtından Ali Garbi me’mûru	11	Biri terk-i vazife ve diğeri me’mûriyetini sû-i isti‘mâl ettiği cihetiyle iki defa azl olunan ve ahvâli de emin olmaz me’mûrlardan bulunmuş olması hasebiyle ihrâc edilmesi
Abdülkerim Efendi	Süleymaniye Rüsumat Memuru	11	Bulunduğu vezâifde sû-i isti‘mâl ile müştehir bulunmuş bu yüzden iki defa azl ve bir defa nakl ve tahvil ettirilmiş ve emniyet edilmez

			me’mûrlardan olduğu cihetiyle ihrâc edilmesi
Ahmed Ağa	Hanekin Rüsumat sabık kolcubaşısı iken el-yevm Basra rusûmat müdiriyeti kolculuğunda müstahdem	11	Okuyub yazması olmamakla beraber son derece iktidarsız olduğu gibi sû-i ahvâline de mebnî ihrac edilmesi
Mehmed Efendi	Horosan kazası tapu kâtibi	11	Sû-i hâl ve emvâl-i emiriyyeyi izâ‘a sûretiyle şehrisiyab olmasına mebni ihrâc edilmesi
Salih Zeki Efendi b. Abdülkadir	Polis memuru	11	Me’mûriyete ehliyeti hâiz olmadığı içün
Mehmed Şükri Efendi	Ni(e)şve Rusûmat memuru sabık	11	Ahlaksız ve iktidarsızlığına mebni ihrâc edildiği
Hamdi Efendi	Bedre kazası tahrirat katibi	11	Sıfat-ı me’mûriyete lâyik ehliyeti hâiz olmadığı içün
Abdülvahab Bey	Kebise Müdir-i sabık	11	Sıfat-ı me’mûriyete lâyik ehliyeti hâiz olmadığı içün
Davud Bey	Kerbela sandık emini	5	Me’mûriyet-i hâzırasında câiz bulunmamakla ihrâc edilmesi
Mehmed Feyzi Efendi b. Feyzullah	Polis üçüncü komiseri	5	Diğer me’mûriyette istihdam edilmek üzere çıkarılması
Süleyman Faik b. Abdullah	Polis üçüncü komiseri	5	Diğer me’mûriyette istihdam edilmek üzere çıkarılmıştır
Halef Şevki Efendi b. Ali Rıza	Polis memuru	5	Diğer me’mûriyette istihdam edilmek üzere çıkarılması
Mahmed Şakir Efendi	Dağare nahiyesi katib-i sabık	5	Me’mûriyet-i ma‘zûlden olub mâni-i istihdam bir hâli görülmemiş olmağla 5. Madde mucibince muamele edilmesi
Yusuf Ziya Bey	Bağdad rüsumat müdiriyet refîk-i evvel	5	Vazife-i hâzıralarını hüsn-i îfâ edemediklerinden dolayı câizü’l-istihdam olmamak üzere ihrâc edilmesi
Nuri Bey	Merkez habishâne	12	Sîn-i altmış beş mütecâviz olmasına

	ser-gardiyan		mebnî tekâ'üde sevk olunması
Hacı Ali Efendi	Fetva müsevvidi	12	Sîn-i altmış beş mütecâviz olmasına mebnî tekâ'üde sevk olunması
Mehmed Ağa	Bağdad rusûmat müdiriyeti kolcusu	12	Sîn-i altmış beş mütecâviz olmasına mebnî tekâ'üde sevk olunması
Hacı Mehmed Efendi	Nehirşah nâhiyesi müdir-i sabık	12	Sîn-i altmış beş mütecâviz olmasına mebnî tekâ'üde sevk olunması

(1909 senesinde merkez komisyonunca kurulan tetkik komisyonunda ihrâc edilen ve Nazım Paşa Tarafından kurulan komisyonca cevâz-ı istihdamlarına karar verilen zevâtın esâmisi)

Kaynak: (BOA, ŞD. 35/15, Lef 192; A)d. 1043).

Bağdat Valiliği, haksız bir şekilde kadro haricine çıkarılanların mağduriyetlerinin yerel komisyonca giderildiğini Sadarete iletmişti. Sunulan raporda, Nazım Paşa'nın vilayet içerisindeki azil ve uzaklaştırmalarda tam bir salahiyete sahip olup istediği kararı alabilme yetkisinin olduğunun da altı çizilmişti.[379] Ancak tensik komisyonlarınca "câizü'l-istihdam" olmak kaydıyla kadro haricine çıkarılmış olan memurinin yeniden memuriyete tayini valilerin salahiyetleri dahilinde ise de "adem-i cevâz-ı istihdam" kararıyla kadro harici bırakılanlar valinin yetkisinde olmayıp İstanbul'daki merkez Tetkik-i Tensikat komisyonuna bağlıydı.[380] Tensikat kapsamında kadro haricine çıkarılan memurlar bu karara itiraz edecekler ise ilk olarak Tetkik-i Tensikat komisyonuna, ikinci olarak ise Mülkiye dairesine başvurmak zorundaydı.[381] Buna binaen merkeze başvurulmadan gerçekleşen bu tensikat kararlarının hükümsüz olduğuna karar verilmişti.[382] 30 Mart 1912 tarihinde yayınlanan bir mazbatada Bağdat tensikat komisyonu tarafından görevine iade edilmiş olsa da başvuru yapabileceği süre içerisinde İstanbul'daki tensikat

[379] BOA, DH.MUİ. 2-7/22, 31 Ağustos 1910; DH.MTV. 9-1/56, Lef 6, 27 Ekim 1910. Yukarıdaki listede de görüldüğü üzere Ammare ve Ale'l-Garbi gibi Basra vilayetine bağlı bazı yerlerde bu komisyon tensikatlar gerçekleştirmiştir. Ancak Irak'ta Bağdat vilayeti dışında kapsamlı bir tensikat komisyonun kurulduğuna rastlanmamıştır.
[380] BOA, DH.MUİ. 2-7/22, Lef 2, 23 Ağustos 1910.
[381] BOA, BEO. 3832/287351, Lef 2, 1 Aralık 1910.
[382] BOA, DH.MTV. 9-1/56, Lef 10, 2 Aralık 1910; BEO. 3816/286173, 26 Ekim 1910.

komisyonuna müracaat edip haklarında oradan bir "cevâz-ı istihdam" kararı verilmeyenlerin göreve dönemeyecekleri kesin olarak ilan edilmişti.[383]

Merkezden bağımsız olarak teşekkül eden Nazım Paşa komisyonu tarafından "cevâz-ı istihdam"larına karar verilen kişiler yeniden memuriyete dönmek için hükümete başvuru yapmaktan vazgeçmemişlerdi. Hatta sonraki valilerin dönemine de denk gelecek olan tahkikat ve soruşturmalar devam etmişti. Bağdat mektubi kalemi eski katiplerinden olan Kemal Bey de Bağdat tensik komisyonuna başvurmuş ve ilk tensikat komisyonunca onuncu maddeye binaen ihraç edilmesine rağmen[384] hakkında yeniden soruşturma açılmasını talep etmişti.[385] Soruşturma sonucunda yerel tensikat komitesi Mayıs 1911'de göreve geri dönmesine karar vermişti.[386] Ancak Nazım Paşa'nın ardından Bağdat Valiliğine atanan Cemal Bey, vilayet idare meclisi kararıyla Kemal Bey'in her türlü şeref ve haysiyetten mahrum olduğu ve devletin hiçbir kademesinde çalıştırabilecek bir memur olmadığı hükmünü vererek memuriyete dönmesinin mümkün olmadığına karar verdi.[387] Bunun üzerine Kemal Efendi mağdur edildiğini söyleyerek bu meselenin direkt Şura-yı Devlete havale edilmesini talep etti.[388] Ancak kaynaklarda yeniden göreve atandığı ile ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bir diğer başvuru ise Bağdat vilayeti idare meclisi eski baş katiplerinden olan Mehmed Şükri tarafından yapılmıştı. Tensikat kanununun on birinci maddesince bir daha memurluğa geri dönmemek üzere görevinden alınmış ancak Nazım Paşa'nın kurduğu komisyonca "cevâz-ı istihdam"ına karar verilmişti.[389] Şükri Bey, Sadarete gönderdiği bir dilekçesinde Bağdat'ta pek çok insanın tensikat komisyonunca açığa çıkarıldıktan sonra çok büyük sıkıntılar çektiğini ve aileleriyle birlikte sefillik yaşadıklarını ifade etmişti. Ancak Nazım Paşa'nın devreye girmesiyle bu durumun

[383] BOA, DH.MTV. 9-2/75, Lef 5, 17 Nisan 1912. Tekrar polisliğe dönmek isteyen bazı memurlar için de yeni nizamnâmeye göre bunun mümkün olamayacağı belirtilmişti. BOA, DH.EUM.MEM. 41/37, 24 Aralık 1913.
[384] "Sû-i ahlak ve muamelâtıyla beraber fısk ve işretle mütecâhir mülevves takımından olduğundan" dolayı ihraç edilmişti. BOA, A)d. 1043. Bağdat doğumlu olan Kemal Bey 5 Aralık 1909 tarihinde açığa alınmıştı. Sicil kaydı için bkz. BOA, ŞD. 3100/27, Lef 6.
[385] BOA, ŞD. 3085/3, 20 Temmuz 1911; ŞD. 2204/21, 18 Aralık 1911; ŞD. 3100/27, Lef 5, 23 Mayıs 1911.
[386] BOA, ŞD. 3100/27, Lef 5, 23 Mayıs 1911
[387] BOA, ŞD. 3100/27, Lef 4, 11 Kasım 1911; Lef 8, 28 Ocak 1912.
[388] BOA, ŞD. 3100/27, Lef 2, 14 Mart 1912.
[389] Görevden alınma sebebi olarak "Me'mûriyetlerinde bulunduğu müddette irtikâb ve irtişâ ile maznûn ve taht-ı muhâkemeye alınmış olması" gösterilmişti. BOA, A)d. 1043.

bir çözüme kavuşturulduğunu ve mağduriyetlerinin giderilmeye çalışıldığını belirtmişti. Nitekim yerel komisyon Mehmed Şükri Bey için "cevâz-ı istihdam" kararı vermişti. Bunun üzerine bir göreve atanana kadar mazuliyet maaşı talebinde bulunmuştu.[390] Şükri Bey'in yaptığı başvuru neticesinde hakkında soruşturma yapılmış ve daha evvel görev yapmış olduğu Basra vilayetine durumu sorulmuş, alınan cevapla vazifesini layığıyla yerine getirdiği ve görevinde herhangi bir "sû-i hal"de bulunmadığı öğrenilmişti.[391] Neticede Şükri Bey hakkında Şura-yı Devlet tarafından "cevâz-ı istihdam" kararı çıkmıştı. Fakat arşiv belgelerinde göreve iade edildiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.[392]

Bağdat yerel tensikat komisyonunca "cevâz-ı istihdam"ına karar verilen bir diğer kişi Bağdat vilayeti rüsumat muayene memurlarından Mehmed Şakir Bey olmuştu.[393] Şakir Bey, merkezi idareye Haziran 1910'da gönderdiği uzunca bir arzuhalinde yirmi üç yıldır Hıtta-i Irakiye'nin iyiliği için çalıştığını ve Hanekin'deki kolcuların yaptığı hukuksuz eylemlere engel olduğu için görevden alındığını söyleyerek azlinin haksız yere olduğunu iddia etmiş ve bu davadan suçsuzluğunun ispat edilmesini talep etmişti.[394] Bunun üzerine yerel komisyon yaptığı tahkikat neticesinde kendisini bu suçtan aklayarak göreve dönmesine karar vermişti. Ancak bir sene geçmesine rağmen bir memuriyete atanamamıştı.[395] Sonrasında ise Dersaadet tensik komisyonu daha evvel hüküm verilmiş olan suçtan beraatını kabul etmeyerek memuriyete dönmesine izin vermedi.[396]

Yeniden istihdam edilmek talebiyle başvuranlardan biri de Hit nahiyesi müdürü Davud Sabri Efendi olmuş ve onun hakkında da benzer bir karar verilmişti. Osmanlı merkezi hükümeti, ilk tensikat hükmünün değiştirilemeyip bir daha memuriyet hayatına geri dönmesinin imkânı olmadığına karar vermişti. Nitekim diğer başvuru

---

[390] BOA, DH.MTV. 9-2/64, Lef 1, 9 Ekim 1911; BEO. 3832/287351, Lef 5, 9 Kasım 1910. Bu talep üzerine mazuliyet maaşı hususu Bağdat vilayeti defterdarlığından sorulmuş fakat bir neticeye varılamamıştı. Lef 9, 23 Ekim 1910.
[391] BOA, ŞD. 2204/9, Lef 1, 28 Eylül 1910; ŞD. 2203/23, Lef 2, 1 Ağustos 1911.
[392] BOA, DH. MTV. 9-2/64, Lef 3, 8 Ekim 1911.
[393] "Fesâd ve ahlak ve tahrikâtla müştehir olub irtikâb ile maznûn-ı emniyet edilmez bulunduğu" sebebiyle ihraç edilmiştir. BOA, A)d. 1043. Mehmed Şakir Paşa Bağdat doğumlu olup Mekteb-i Rüşdiye öğrencilerindendi. ŞD. 3084/11, Lef 8.
[394] BOA, ŞD. 3084/11, Lef 3, 10 Haziran 1910. 23 Eylül 1324 tarihinde 400 kuruş maaşla atandığı Hanekin'deki görevinden 10 Şubat 1910'da ihraç edilmişti. Lef 5, 10 Ocak 1910.
[395] BOA, ŞD. 3084/11, Lef 7, 20 Kasım 1910.
[396] BOA, ŞD. 3084/11, Lef 1, 10 Haziran 1911.

yapanlarda olduğu gibi Dersaadet Tetkik-i Tensikat Komisyonu, Bağdat yerel komisyonunun hukuksuz bir şekilde oluşturulmasından dolayı "ke'en lem yekûn" hükmünde tutulduğunu ve hiçbir kararının uygulanmayacağını belirtmişti.[397]

On birinci maddeden dolayı ihraç edilen Hille Emlak-ı Müdevvere Başkatibliği'nde görev yapan İbrahim Efendi de yine merkeze yeniden memuriyete atanmak için başvuru yaptı. Ağustos 1910 tarihli arzûhalinde tensik komisyonunca on birinci maddeye binaen görevinden azledildiğini, yirmi seneyi geçkin bir zamandır memur olup devlete hizmet ettiğini, bu süre zarfında kimsenin kendisinden şikâyetçi olmadığını, bazı kişilerin sırf zulüm olsun diye ona bu cezayı reva gördüklerini savundu.[398] Ancak İbrahim Efendi başvuru yapacağı süreden sonra dilekçesini gönderdiği için yeni bir soruşturma yapılamayacağına karar verilmiş ve memuriyete dönmesine müsaade edilmemiştir.[399]

Tensikat gereği azledilen ve yeniden istihdamlarına karar verilen Bağdat vilayeti kaza naibleri de Dahiliye Nezareti'ne başvurarak haklarının iadesini talep etmişlerdi. Hille naibi Hızır Efendi, Hindiye naibi Abdülgaffur Efendi,[400] Kazımiye naibi Mehmed Emin Efendi,[401] Semave naibi Ahmed,[402] Hanekin naibi Salih,[403] Divaniye

[397] BOA, BEO. 3994/299501, Lef 2, 31 Aralık 1911.
[398] BOA, ŞD. 2204/15, Lef 2, 7 Ağustos 1910. İbrahim Efendi, 20 Kanun-i Evvel 1322 tarihinde 700 kuruş maaşla Hille emlak-ı emiriyye katib-i evvelliğine atanmış ve 13 Kanun-ı Sani 1325'de ise Bağdat vilayeti tensik komisyonunca kadro haricine çıkarılmıştı. BOA, ŞD. 2204/15, Lef 6, 3 Aralık 1911.
[399] BOA, ŞD. 2204/15, Lef 11, 12 Ekim 1911. Bu dönemde buna benzer muhtelif davalar görülmüş ve sonraki senelere de sarkan bir soruşturma süreci yaşanmıştı. Örneğin görevli olduğu anbarda on top yalancı simli altın kumaşın çalınmasından dolayı mahkûm edilen ve tensik komisyonunca görevden alınan Bağdat sabık anbar memuru Ahmed İzzet Efendi'nin Nazım Paşa komisyonunca görevine iadesine karar verilmiş ancak tahkikat süreci uzadığı için bir türlü istihdam edilememişti. BOA, ŞD. 3089/61, ŞD. 3098/8, ŞD. 3111/76. Tensikatın on birinci maddesine binaen "Sû-i mu'âmele erbabından" olması hasebiyle ihraç edilip yerel komisyonca yeniden istihdam edilmesine karar verilen Samarra kazası sabık mal müdürü Mehmed Nuri Efendi'nin ise yeni bir memuriyete atanma isteği üzerine hakkında tahkikat yapılmıştı. BOA, ŞD. 464/6. Hille Kazası tapu katibi Hamdi Efendi'nin de yeniden istihdam edilmesi için yapılan tahkikatta "Sû-i hâline ve idaresizliğine dair kayıt ve ma'lûmat bulunmadığı" tespit edilmiş fakat her iki gözünde de bir zayıflık olmasına rağmen gözlükle okuyabildiği için hizmete dönmesinde bir sakınca olmadığına karar verilmişti. BOA, ŞD. 82/40.
[400] Tensikat kanunun onuncu maddesi mucibince kadro haricine çıkarılmıştı. Sebep olarak ise "İrtikâb ile müştehir ve sıfat-ı hakimiyete yakışmaz" olması gösterilmişti. BOA, A)d. 1043.
[401] Tensikat kanunun onuncu maddesi mucibince kadro haricine çıkarılmıştı. Sebep olarak ise "Ulûm-ı fıkhiyye ve kavânin-i nizamiyyeye külliyen adem-i vukû'una ilaveten sâika-i irtikâb ile şer'-i şerif ahkâmına muğâyir-i ahvâle ictisârı hakkında kana'ât-i vicdâniyye hâsıl olduğu" gösterilmişti. BOA, A)d. 1043.
[402] Tensikat kanunun 10. maddesi mucibince kadro haricine çıkarılmıştı. Sebep olarak ise "Evsâf-ı hâkimiyeti gayr-i câiz olmasına ve irtikâbı ile efkâr-ı meşrûta ashâbından bulunduğu" gösterilmişti. BOA, A)d. 1043.

naibi Mehmed Reşid Efendi ve Düleym kazası naibi Mehmed Emin Efendi, Nazım Paşa tarafından memuriyet haklarının geri verildiğini ve buna binaen de görevlerine geri dönmek istediklerini bildirmişlerdi.[404] Nisan 1910 tarihli dilekçelerinde içinde bulundukları durumdan ötürü büyük sefillik çektiklerini ve ailelerinin zor durumda kaldıklarını belirterek merhamet edilmesini talep etmişlerdi.[405] Dilekçeler incelemeye tabi tutulmuş ve on birinci madde mucibince ihraç edilen naiblerin "mâni'-i istihdâm" olmadıklarına Hüseyin Nazım Paşa komisyonunca karar verilmiş ve bunun üzerine Divaniye naibi Reşid Efendi'nin Hille'ye, Düleym naibi Mehmed Efendi'nin yine aynı yere, Kazimiye naibi Mehmed Efendi'nin Mendeli'ye, Hindiye naibi Abdülgaffur Efendi'nin ise Hindiye'ye tayin edildikleri Sadarete bildirilmişti. Sadaret ise Bağdat vilayetinden gelen tensikat defterlerini[406] inceledikten sonra bu kararları onaylayıp onaylamayacağına karar vereceğini Bağdat Valiliğine iletmişti.[407] İnceleme sonucunda Sadaret, tensikat dairesi tarafından bu kişilere "cevâz-ı istihdam" verilmedikçe yeni bir memuriyete atanmalarının mümkün olamayacağına karar verdi.[408]

Bağdat'ta Tetkik-i Tensikat komisyonunca ihraç edilip Nazım Paşa komisyonuna başvuran herkese "cevâz-ı istihdam" verilmeyip bir kısmı görevine iade edilmedi.[409] Hatta Nazım Paşa kendisine verilen yetkileri kullanarak bazı memurları görevinden dahi almıştı. Bunlardan bir tanesi Nazım Paşa tarafından sebepsiz yere görevinden

---

[403] Tensikat kanunun 10. maddesi mucibince kadro haricine çıkarılmıştı. Sebep olarak ise "Mumâ ileyhin bulunduğu niyâbetlerde irtişâ ve irtikâb tahakkuk eylediği gibi evsâf ve haysiyet ashabından olmadığı" gösterilmişti. BOA, A)d. 1043

[404] Bu naiblerden bazıları birleşerek dilekçelerini Babıali'ye birlikte iletmişlerdi. BOA, DH.MTV. 9-1/81, 7 Kasım 1910; DH.MTV. 9-2/75, Lef 1, 10 Nisan 1911. Bu kişilerden yalnızca Hille naibi Hızır Efendi'nin Nazım Paşa'nın tensik komisyonundaki listede adı olup diğer naiblerin isimleri bulunmamaktadır. Ancak başka arşiv belgelerinde onlar hakkında da "cevâz-ı istihdam" kararı verildiği görülmektedir. ŞD. 35/15.

[405] BOA, BEO. 31817, 286241, Lef 6, 7 Nisan 1910.

[406] Sadaret, önceden inceleme yapmak üzere tensikat defterlerini Bağdat vilayetinden talep etmişti. BOA, DH.MTV. 9-1/46, 24 Kasım 1910.

[407] BOA, ŞD. 2203/18, Lef 1, 30 Mart 1911. Hanekin naibi olan Salih Sabri Efendi'nin eski hükmünün devam edip "mâni-i istihdâm"ına karar verilmiştir. BOA, ŞD. 3075/57; BEO. 3853/288906, Lef 2, 30 Ocak 1911. Kazımiye naibi Mehmed Emin Efendi'nin ise daha geç bir tarihte yeniden istihdam edilmesi uygun görülmüştü. BOA, BEO. 4016/301194, Lef 1, 15 Nisan 1912.

[408] BOA, DH.MTV. 9-2/75, Lef 3, 2 Nisan 1911; BEO. 3876/290627, 2 Nisan 1911.

[409] Nazım Paşa'nın uygulamalarının eleştirildiği bir raporda yerel komitede ihraç olunan memurların %99'una cevaz-ı istihdam kararı verildiği ve bir kısmının ise eski vazifelerine geri döndürüldüğü şeklinde bir eleştiri yapılmıştı. Ancak Osmanlı arşivinde bulunan belgelere binaen bunun abartılı bir ifade olduğu görülmektedir. Nitekim Tetkik-i Tensikat komisyonu 381 kişiyi ihraç ederken, yerel Bağdat komisyonu 78 kişi için "cevâz-ı istihdam" kararı vermişti. BOA, ŞD. 35/15, Lef 17, Lef 192.

azledildiğini merkeze telgrafla bildiren Horasan tapu kâtibi Hüseyin Ferid Bey'di.[410] Ferid Bey, Temmuz 1911 tarihli dilekçesinde harcırahını aldıktan sonra atanmış olduğu yere giderken bazı kişilerin Nazım Paşa'dan mevcut memurun kalmasını talep etmeleri üzerine oraya gidemeden açığa alındığını ve sonrasında da valinin bazı suçlamaları gerekçe göstererek kendisinin azledilmesini sağladığını belirtmişti.[411] Bunun üzerine Hüseyin Ferid Bey, Nazım Paşa görevinden alındıktan sonra onun aleyhine "muhıll-ı namus-ı isnâdât ve "müfteriyât" davası açmıştı.[412] Dava neticesinde hakkında yapılan suçlamalardan beraat etmiş olmasına rağmen hem yol masraflarının karşılanmadığını hem de azledildiği tarihten itibaren maaşının yatmadığını ve hala bir memuriyete atanmadığını söyleyerek zararının Nazım Paşa'dan karşılanmasını talep etmişti.[413]

Hüseyin Ferid'in açtığı davadan ötürü mahkeme, hem Bağdat vilayetinden durum hakkında bir rapor talep etti hem de Nazım Paşa'dan bu suçlamalara karşı savunma istemişti. Sabık vali Nazım Paşa, Hüseyin Ferid Bey'in *el-İrşad* gazetesi sahibi olup bazı rüşvet ve sahtekarlık işlerine giriştiğini,[414] geceleyin bir haneye tecavüz ettiğinden dolayı bir buçuk sene tevkif edildiğini, Ammare'de aşiretler ve hükümet arasında fesat çıkardığını ve ayrıca "sû-i ahlak" ile müştehir bir kişi olduğunu belirterek böyle birinin vilayet dahilinde istihdam edilmesini doğru bulmadığı için azledilip yerine eski memur olan Abdürrezzak Efendi'nin devam etmesine karar verdiğini iletmişti. Ayrıca Ferid Bey'in *Teavün* gazetesi sahibiyle Düleym redif taburu zabitleri hakkında gazetesinde yayınladığı bazı yazılardan dolayı iki lira ceza aldığını da belirtmişti.[415] Mahkeme, Hüseyin Ferid Bey'in bu suçlardan aklanmasından dolayı kendisini haklı bulmasına rağmen hal-i hazırda Paşa'nın

[410] BOA, DH.MUİ. 85/31, Lef 3, 8 Temmuz 1911. Hüseyin Ferid Efendi 1288 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Mekteb-i Hukuk'un üçüncü sınıf talebelerinden olup 3 Teşrin-i Evvel 1326 tarihinde 250 kuruş ile önce Evkaf-ı Hümayun muhasebe idaresine, sonrasında ise 750 kuruş maaşla Kazımiye Evkaf memurluğuna tayin edildi. DH.MTV. 18/39, Lef 5, 4 Aralık 1911.
[411] BOA, DH.MTV. 18/39, Lef 3, 8 Temmuz 1911.
[412] BOA, DH.MTV. 18/39, Lef 3, 8 Temmuz 1911; Lef 6, 3 Şubat 1912.
[413] BOA, DH.MTV. 18/39, Lef 6, 3 Şubat 1912.
[414] Önce haftada iki defa sonrasında her gün çıkarılmak üzere Hüseyin Ferid Bey' Bağdad'da *el-İrşad* isminde biri Türkçe diğeri Arapça iki gazete ruhsatı verilir. BOA, DH.MKT. 2656/62, 7 Kasım 1908. Ancak bu gazetede bazı gerici makaleler yayınlandığı için men edilmesine karar verilmiş ve mevcut nüshalarla birlikte Hüseyin Ferid Efendi'nin İstanbul'a gönderilmesi uygun bulunmuştu. BOA, DH.MKT. 2889/81, Lef 2, 1 Ağustos 1909.
[415] BOA, DH.MTV. 18/39, Lef 10, 5 Ocak 1911. Fakat sicil kaydında bu davaların düştüğü ve başka bir mahkûmiyet kaydına da rastlanmadığı için "mâni'-i istihdâm" gibi bir halin görülmediği belirtilmişti. BOA, DH.MTV. 18-39, Lef 5, 4 Aralık 1911.

vilayet valiliği görevinde bulunmamasından ötürü eski Bağdat valisine bir ceza verememişti. Ferid Bey bu karara itiraz etse de mahkeme sonuçlanamadan dava askıya alındı.[416] Ferid Bey'in ise başka memuriyete atandığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Nihayetinde Hüseyin Nazım Paşa sürgün yeri olarak gönderildiği Bağdat'ta baştan beri husumet yaşadığı İttihatçıların tasfiye girişimine engel olmak için yeni bir komisyon kurarak "devr-i sabık"ın adamlarını tekrardan işe almıştır. Bu yolla hem vilayetteki İttihatçıların gücünü kırmaya çalışmış hem de Hamid dönemi adamlarını kendisine sadık birer memur yapmaya çalışmıştır. Nitekim mağduriyetlerini giderdiği memurların kendisine minnet duyacağını düşünmüş ve onların iş birliği ile İttihatçılar karşısında Bağdat'taki konumunu sağlamlaştırmak istemiştir. Ancak Hüseyin Nazım Paşa komisyonunun aldığı kararlar merkezi hükümet tarafından geçersiz sayılmış ve tensikata indirilmek istenen bu darbe başarısızlıkla sonuçlandırılmıştır. Nazım Paşa görevden alındıktan sonra bile Bağdat'ta kurulan yerel tensikat komisyonun kararları uygulanmamış ve memurların hak talepleri devam etse de İttihatçı kanat eski rejimden kalan adamları görevlerine iade etmemiştir.

2.6. 1912 ve 1914 Seçimlerinde Bağdat Vilayeti

1908 seçimlerinden sonra İttihat ve Terakki'ye karşı imparatorlukta muhalefet gittikçe güçlenmiş ve yeni oluşumlar siyasi arenada yerlerini almıştı. Özellikle Trablusgarp savaşının oluşturduğu siyasi boşluk ve kaos ortamı cemiyet karşıtlarının seslerinin yükselmesine neden olmuştu. Nitekim 21 Kasım 1911'de İTC'den ayrılan veya bağımsız olan mebuslar tarafından Hürriyet ve İtilaf Partisi kurulmuş ve İTC'nin siyasetini her fırsatta eleştiren Arap mebuslar bu oluşum içerisinde olmayı tercih etmişlerdi.[417] Trablusgarp savaşında Osmanlı yenilgiye uğramış ve bu yenilginin merkezi hükümetin savaş boyunca benimsediği tutum yüzünden olduğuna dair eleştiriler Meclis-i Mebusan'da konuşulmuştu. Arap mebusların büyük bir çoğunluğu kabinenin İtalya'nın dış politikasını yeterli bir şekilde analiz edemediği için savaşın kaybedildiğini ileri sürmüşlerdi.[418] Nitekim bu mebuslara göre, hükümet

[416] BOA, DH.MTV. 18-39, Lef 13, 20 Şubat 1912; Lef 20, 1 Haziran 1912.
[417] Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 263-285.
[418] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 125.

merkeziyetçi politikalarında ısrarcı olduğu için bu savaşı kaybetmişti. Eğer mahalli iktidarın gücü genişletilmiş olsaydı oradaki yerel meclis bölgeyi savunmak için hazırlanmış olacaktı ve böylelikle İtalya karşısında bir başarı sağlayabilecekti.[419] Osmanlı merkezi hükümetini suçlayan Arap mebuslar bu kaos ortamında İttihat ve Terakki'ye muhalif olarak 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne katılmışlardı.[420]

Bir yandan mebuslar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılırken öte yandan fırka mensupları imparatorluğun muhtelif yerlerinde şubeler açarak kısa zamanda faaliyet alanlarını genişletmişlerdi.[421] Bağdat vilayetinde de 1909 tensikatında görevden alınan "devr-i sabık"ın adamlarını yeniden işe almak için Nazım Paşa'nın kurduğu tensikat komisyonun kararları geçersiz sayıldıktan sonra cemiyet karşıtlarının sesleri yükselmişti. Yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na buradan da katılımlar olmuştu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları yürüttükleri güçlü propaganda sayesinde 11 Aralık 1911'de yapılan İstanbul ara seçimini bir oy farkla kazanmışlardı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri meclisin feshedilmesinin ve 1912'de yeni bir seçim yapılmasının gerekli olduğunu düşünerek Sultana baskı yapmış ve istediklerini elde etmişlerdi.[422] Hatta İttihatçılar, 1912 seçimlerinde işi sansa bırakmamak için birtakım önlemler almış ve muhalifleri sindirme siyaseti uygulamışlardı. Bu yüzden 31 Mart'la birlikte oluşan sıkı yönetim bu seçimlerde de devam etmiştir. Seçimler, hükümetin basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayan basın mevzuatı çerçevesinde gerçekleşmiştir. İTC'nin uyguladığı baskı yüzünden 1912 intihabı "sopalı seçim" olarak isimlendirilmiştir.[423] Ayrıca seçimler yolsuzluklar ile anılmış ve parlamento tarihinde oldukça tartışılan sonuçlar doğurmuştur.[424]

---

[419] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 63.
[420] Hürriyet ve İtilaf partisinin kuruluşu ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akşin, *Jön Türkler*, s. 299-300; Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 167-169; Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 263-285.
[421] Tunaya, *Siyasi Partiler*, c.1, s. 271.
[422] Akşin, *Jön Türkler*, s. 301-303; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 146-148; Tunaya, *Siyasi Partiler*, c.1, s. 271.
[423] Akşin, *Jön Türkler*, s. 304; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 139; Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 179.
[424] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 265.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkeziyetçi politikaları bağlamında kendi adaylarının vilayetlerde seçilmesi için seçim bölgelerini yeniden tanımlamıştı.[425] Özellikle İtilafçıların ağırlıkta olduğu Arap vilayetlerinde sert bir politika izlemeyi tercih ederek muhalifleri susturmak için tehdit, dayak ve hapis gibi bazı yollara başvurmuştu. Buna ek olarak taşrada seçimlerde söz sahibi olan müntehibleri ikna etmek için onlara birtakım vaatlerde bulunarak kendi adaylarına oy vermelerini sağlamıştı. Ayrıca mahalli idareleri baskı aracı olarak kullanarak oy veren ahali üzerinde psikolojik bir tehdit oluşturmuştu.[426] Bağdat'ta İTC'nin seçimi kazanması için cemiyetin en önemli mensuplarından olan Vali Cemal Bey bazı çalışmalar içerisinde olmuştu. Vilayette giderek güçlenen İtilafçı fırkası destekçileri ise bu durumdan oldukça rahatsız olmuş ve iki grup arasında seçim sürecinde bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştı.[427]

Bağdat'ta İttihatçı ve İtilafçıların çekişmelerine sahne olan 1912 seçimleri Nisan ayında tamamlanabilmişti. İkinci dönem Meclis-i Mebusan için önceki dönemde görev yapmış isimlerin de aralarında bulunduğu mebuslar seçilmişti. Bu mebusların çoğunluğunun İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olduğu anlaşılmaktadır.[428] Nitekim genel olarak Meclis-i Mebusan'da seçilen 286 mebus arasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalefette yer alan mebusların sayısı 15 geçmemişti.[429] Bağdat'tan seçilen İttihatçı vekillerin başında İsmail Hakkı Babanzade gelmektedir.

---

[425] Akşin, *Jön Türkler*, s. 304; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 139; Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 179.

[426] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 67. Hasan Kayalı, muhalefetin şehirlerin dışındaki kırsal bölgelerde sosyo-ekonomik koşullardan dolayı örgütlenemediği için İTC'nin buralarda daha etkili olduğunu ve buna binaen de taşradaki muteberanın cemiyet ile yerel köylü ve aşiret grupları arasında aracı konumunda olduğunu iddia etmiştir. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 275.

[427] Bağdat'taki 1912 seçim döneminde Cemal Bey ve İtilafçılar arasında yaşananlara bir sonraki bölümde değinilecektir.

[428] Bağdat'ta 1908 ve 1914 seçimlerinde seçim mazbatalarında sancak ve kazalardan ne kadar oy alındığı ve diğer adaylarla ilgili bilgiler varken 1912 seçimlerinde bu bilgiler yer almamıştır. Ancak *Zevra*'da Bağdat merkez sancağındaki oy pusulaları ve seçim sonuçları paylaşılmıştı. Her kazadan ne kadar oy alındığı bir tablo ile verilmişti. Bağdat merkez sancağının toplam nüfusunun yüz doksan bin iki yüz olduğu ve nizamnâmenin ikinci maddesine göre dört mebus seçilmesi gerektiği söylenerek en çok oy alan kişiler listenin üst kısmında gösterilmişti. *Zevra*, nr. 2356, 28 Nisan 1912. Ayrıca Bağdat'taki İngiliz konsolosluğunun raporlarında da Bağdat merkezden seçilen milletvekillerinin ne kadar oy aldığı bilgisi yer almıştı. IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar).

[429] Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 272. Ayrıca 1908 seçimleriyle kıyaslandığında bu seçimde meclisteki Arap mebuslarının oranının %23'ten %27'ye yükseldiği ve Araplar içerisinde İttihatçı sayısının %39'dan %67'ye çıktığı görülmektedir. Bu meclis Temmuz 1912'de Halaskaran adı verilen ordu içerisindeki İTC'ye muhalif olan grubun müdahalesi ile kısa bir süre faaliyet gösterdikten sonra kapatılmıştır. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 144.

Birinci dönemde Bağdat merkezden seçilen Sason Efendi bu seçimlerde de yine aynı bölgeden 163 oy alarak mebus seçildi.[430] Bağdat merkezden seçilen diğer mebuslar ise 180 oy ile Emlak-ı Müdevvere müdürü Fuad Cebecizade[431], 180 oy ile Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi eski vilayet mektupçusu Murad Bey[432] ve 190 oy ile Nakib Abdurrahman'ın oğlu Seyyid Muhyiddin Efendi olmuştu.[433] Babanzade 1912 seçimlerinde Divaniye'den 55 oy alarak mebus olmuştu.[434] Kerbela'dan ise 56 oy alarak Bağdat merkez müdde-i umumisi Fuad Defterizade[435] ve 58 oy ile Jandarma depo müdürü Nuri Özbudak[436] seçilmişlerdi.

Bağdat'tan seçilen mebuslar arasında en dikkat çekici olan isim Seyyid Muhyiddin Efendi olmuştur. Nakib Abdurrahman ve ailesinin baştan beri İttihat ve Terakki'ye mesafeli oldukları, hatta cemiyet karşıtı oluşumlar içerisinde bulundukları bilinmesine rağmen Seyyid Muhyiddin'in Cemal Bey döneminde Bağdat'tan en fazla oy alarak mebus seçilmesi oldukça ilginçtir. Ali el-Verdi'ye göre Cemal Bey, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nden hem dini hem de siyasi nüfuzu bulunan Nakib Abdurrahman'ı uzaklaştırmak için oğlunu mebus seçtirmeye söz vermiş ve ikili arasında seçim süresince bir ittifak yapılmıştı.[437] Nihayetinde Cemal Bey'in Nakib Abdurrahman'ı kendi yanına çekerek onu karşı cenahtaki İtilafçılardan uzak tutmak

---

[430] TBMMA, SM/40/M/2.

[431] Fuad Bey, 1861 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Emlak-ı müdevvere müdürlüğü yaptığı gibi öncesinde ceza mahkemesi reisliği görevlerinde bulunmuştu. Bağdat'tan ikinci ve üçüncü dönem mebus olarak seçilmişti. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 285; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 222. Emlak-ı müdevvere memurluğuna atanmasıyla ilgili belgeler için bkz. BOA, ML.EEM. 764/14, 27 Eylül 1909; ML.EEM. 764/21, 14 Eylül 1909. Seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM/343/M/2.

[432] Süleymanbeyzade Murad Bey 1876 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmişti. II. Meşrutiyet sonrasında *Bağdat* isimli Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan bir gazete çıkarmıştır. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. II, s. 286; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 222; IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar); BOA, DH.MKT. 2621/57, 27 Eylül 1908; DH.MKT. 2656/64, 7 Kasım 1908. Seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM/344/M/2.

[433] Seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM/345/M/2; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 222.

[434] TBMMA, SM 39/M/2. *Zevra*'da verilen seçim sonuçlarına göre Babanzade İsmail Hakkı Bey 55 oy, Divaniye eski mebusu Mustafa Efendi ise bir oy almıştı. *Zevra*, nr. 2355, 20 Nisan 1912.

[435] Fuat Bey, 1882'de Bağdat'ta doğdu. Bir dönem dava vekilliği görevinde bulundu. İkinci ve üçüncü devrede Bağdat'tan mebus seçildi. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 287; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 223. Seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM/346/M/2.

[436] Nuri Bey, 1882'de dünyaya geldi. 25 Nisan 1912'de 58 oy alarak Bağdat'tan Kerbela mebusu seçildi. Üçüncü devrede yine mebus seçilenler arasında yer aldı. Nuri Bey aynı zamanda *Zuhur* gazetesinin Türkçe kısmında yayın müdürü olarak görev yaptı. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 288; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 223.

[437] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 190. Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu Seyyid Muhyiddin için Türkçe konuşamadığını ve eski rejimi tercih ettiğini, büyük bir ailenin mensubu olduğunu ve Türk karşıtı duyguları ile vilayette bilindiğini iddia etmişti. IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar).

istediği ortadadır. Ayrıca Cemal Bey'in, vilayetteki en etkili isimlerden biri olan Nakib Abdurrahman'ın desteğini kazanarak Bağdat'taki yerini sağlamlaştırabileceğini düşünmesi de ihtimal dahilindedir.

Olaylı geçen 1912 seçimleri sonucunda teşekkül eden meclisin ömrü uzun olamamış ve İttihatçılara karşı bir oluşum olan Halaskaran-ı Zabitan grubu Temmuz 1912'de bir müdahalede bulunarak meclisi feshetmişti. Bu müdahalenin ardından yeniden meclisin kurulması için harekete geçilmesine rağmen Balkan Savaşları'nın patlak vermesi yüzünden seçimler ileri bir tarihe ertelenmişti. Feshedilen meclis ancak 1914 seçimlerinden sonra yeniden toplanabilmişti.[438] Seçim süreci Ekim 1913'te başlamasına rağmen bazı anlaşmazlıkların yaşanmasından ötürü Meclis-i Mebusan ancak 14 Mayıs 1914 yılında açılabilmişti.[439] 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını sonrası siyasi gücü eline geçiren İTC, seçimlerde tek parti olarak hareket etmiş ve istediği adayların meclise girmesini sağlamıştı. Ancak 1914'te oluşturulan meclisin yapısı incelendiğinde imparatorluğun etnik çeşitliliğini daha iyi yansıttığı anlaşılmaktadır. Arap vilayetlerinin meclisteki sayısal ve orantısal temsilinde 1912'ye kıyasla yüzde otuz oranında artış gözlemlenmişti. Nitekim 1912'de Balkan Savaşları ile kaybedilen bölgelerden eksilen mebus sayısı Arap vilayetlerindekilerin artmasına neden olmuştu.[440]

Bağdat'taki Meclis-i Mebusan seçimlerinde daha evvel nüfus sayımına dahil edilmemiş olan aşiretlerin de seçime katılması dolayısıyla mebus sayısında bir artış yaşandı. Son yapılan sayımlara binaen vilayetin beş yüz kırk bin nüfusuna karşılık toplam on iki mebusun çıkarılmasına karar verilmişti.[441] Ancak imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da seçimler İttihatçıların gölgesinde gerçekleşti. Cemiyet taraftarları Bağdat'ta seçmenler üzerinde yoğun bir baskı uygulamışlardı. Cemiyetin vilayette uyguladığı bu baskıya karşı çıkan muhalefet grubu ise Bağdat sokaklarında İTC üyesi olan mebuslara oy verilmemesi için isimsiz mektuplar ve bazı genelgeler dağıtmıştı. Bu propaganda faaliyetlerine karşı İttihatçılar kendi

[438] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 144,
[439] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 300-302; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 202.
[440] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 204-205.
[441] BOA, DH.UMVM. 61/31, Lef 3, 17 Haziran 1914, Lef 4, 19 Temmuz 1914; DH.ŞFR. 430/86, 17 Haziran 1914.

adaylarının seçilmesini sağlamak için yoğun bir kampanya yürütmüşlerdi.[442] Nitekim seçim mazbatalarına bakıldığında vilayette cemiyet mensubu olmayanların aday olarak bile listelere giremediği tespit edilebilmektedir.[443]

Bağdat vilayetinden seçilen mebuslara bakıldığında büyük çoğunluğunun daha önceki meclislerde de görev yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Pek çoğunun yine İTC üyesi olduğu bilinmektedir.[444] Bağdat'ın Yahudi cemaatinden olup birinci ve ikinci mecliste de yerini alan Sason Efendi bu seçimlerde 232 oy alarak Bağdat merkez sancağında mebus olarak seçildi.[445] Şevket Rıfatzade yine birinci dönem Divaniye mebusu iken bu seçimlerde 269 oy alarak Bağdat merkez sancağından mebus oldu.[446] İTC'nin Bağdat'taki en önemli isimlerinden olan eski mektupçu Murad Bey ikinci dönemde olduğu gibi üçüncü dönemde de Bağdat merkezden mebus olarak 277 oy ile seçilmeyi başardı.[447] İkinci dönemde Kerbela mebusu olup bu seçimde Bağdat merkezden 277 oy ile Fuad Defterizade[448] ikinci dönem Bağdat merkez mebusu iken bu dönem 190 oy ile Divaniye'den Fuad Cebecizade mebus seçildiler.[449] Birinci dönem Kerbela'dan mebus olarak meclise giren Abdülmehdi Bey 122 oy ile bu seçimlerde yine aynı bölgeden mebus oldu.[450] Kerbela'dan ikinci dönem seçilen Nuri Özbudak bu seçimde de aynı sancaktan 99 oy alarak seçildi.[451]

Bağdat vilayetinden ilk defa bu seçimlerde mebus olan isimler de vardı. Bu isimlerden ilki Cemal Bey'in valiliği döneminde ona destek verenlerden biri olan ve aynı zamanda ulema sınıfına mensup Cemil Zehavi Efendi'dir. 241 oy alarak üçüncü dönem Bağdat'tan mebus olarak meclise girmeyi başarmıştı.[452] Diğer isimler ise 246

---

[442] IOR/L/PS/10/212, nr. 1416; K.D. Erskine (Kasım ve Aralık 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[443] Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 599. 1914'teki seçim mazbatalarında mebus namzetlerinin isimleri, önceki görevleri, her kazadan ne kadar oy aldıkları, daha evvelki mebuslukları ve Meclis-i Mebusan azalığına mani bir durumlarının olup olmadıkları yazılı bir liste halinde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. TBMMA, SM/347/M/3 v.d.
[444] Bağdat'taki İngiliz konsolosluğunun Nisan 1914 tarihli raporuna göre Cemil Zehavi, Şevket Paşa, Sason Efendi, Halid Bey ve Tevfik Efendi İTC mensubuydular ve seçimlere cemiyetin desteği ile girmişlerdi. IOR/L/PS/10/212, nr. 2097, K.D. Erskine (Şubat ve Mart 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[445] TBMMA, SM/40/M/3.
[446] TBMMA, SM/42/M/3.
[447] TBMMA, SM/344/M/3.
[448] TBMMA, SM/346/M/3.
[449] TBMMA, SM/343/M/3; *Zevra*, nr. 2456, 30 Mart 1914.
[450] TBMMA, SM/43/M/3.
[451] TBMMA, SM/347/M/3.
[452] TBMMA, SM/498/M/3.

oy ile Bağdat merkez sancağından Yüzbaşı Tevfik Bey,[453] 197 oy ile Divaniye'den Halid Süleyman Bey[454] ve 152 oy ile Divaniye'den Doktor Kolağası Sami Bey[455] oldu. Eski Kerkük mutasarrıfı olan Sami Gölgeçen ise Kerbela mebusu Abdülmehdi Bey'in vefat etmesinden sonra onun yerine mebus tayin edildi. İstanbul Dahiliye gümrüğü memuru olan Silistreli İbrahim Paşazade Hamdi Bey ise sonradan boşalan Bağdat mebusluğuna Aralık 1916'da getirildi.[456]

İlk defa seçimlere katılan ve İTC'nin önemli bir üyesi olan Ali Haydar Midhat Bağdat mebusları arasında en dikkat çekici isimlerin başında gelmektedir. Ünlü Bağdat valisi Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Bey, II. Abdülhamid döneminde padişahın yönetimine karşı geldiği için yurt dışına kaçmış ve hayatının büyük bir kısmını ülkesinden uzakta geçirmişti. 1914 seçimlerinde 204 oy ile Divaniye mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmeyi başardı.[457] İttihat ve Terakki'nin Irak'taki politikalarında örnek aldığı devlet adamı olan Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Bey'in Bağdat'tan mebus olarak meclise girmesi bu açıdan da önemlidir.

Nihayetinde çoğunluğu cemiyet mensubu olan Bağdat mebusları, Cihan Harbi'nin patlak vermesi ile birlikte seferberliğin ilan edilmesi yüzünden hem Bağdat'tan cepheye gitmenin tehlikeleri göz önüne alınarak hem de memleket için bulundukları bölgede çalışmalarının daha faydalı olduğu düşünülerek seçim bölgelerinde kalıp

---

[453] TBMMA, SM/500/M/3. Yüzbaşı Tevfik Bey I. Dünya Savaşı'nda Ahvaz muharebesinde büyük hizmetlerde bulunduğu için rütbesi binbaşılığa yükseltilmişti. BOA, İ.HB. 166/79, 15 Mart 1915. Sonrasında savaş esnasında Bağdat'ta kalan ailesinin sefil bir halde bulunmasından ötürü yanlarına gelmesini talep etmiş ve bu talebi Harbiye Nezareti tarafından olumlu karşılanmıştı. HR.SYS. 2248/81, 14 Aralık 1916.

[454] TBMMA, SM/502/M/3; *Zevra*, nr. 2456, 30 Mart 1914. Süleyman Bey, 1918 senesinde Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey ile birleşerek kumaş imalatı üzerine merkezi İstanbul'da olmak üzere Altınyıldız Osmanlı Anonim Şirketi'ni kurmak için başvurmuştu. Bu başvurusu Meclis-i Vükela kararı ve ardından çıkan irade ile kabul edilmişti. BOA, İ.DUİT. 121/36, 2 Ocak 1918.

[455] TBMMA, SM/503/M/3; *Zevra*, nr. 2456, 30 Mart 1914.

[456] TBMMA, SM/499/M/3; BOA, DH.İ.UM. 12/4, 22 Şubat 1917.

[457] TBMMA, SM/501/M/3; *Zevra*, nr. 2456, 30 Mart 1914. Ali Haydar Midhat 1872'de Midhat Paşa'nın oğlu olarak dünyaya geldi ve eğitimini Beyrut'ta tamamladı. Bir müddet İstanbul'da yaşadıktan sonra ardından İzmir'e geçti ve annesi ile burada ikamet etti, ancak annesinin vefatıyla birlikte yeniden İstanbul'a gelmek için müracaatta bulundu. II. Abdülhamid, Ali Haydar ve ailesini İstanbul'dan uzakta tutmaya özen gösterdi. Hayatının büyük bir kısmını yurt dışında geçirdikten sonra 1908 Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yurda geri döndü ve bağımsız olarak mebusluğa adaylığını koysa da başarılı olamayıp kazanamadı. 1914 seçimlerinde Divaniye mebusu olarak seçildi. Meclisin kapatılmasından sonra İstanbul'da kaldı ve İngiltere yanlısı bir siyaset izledi. Babası merhum Midhat Paşa'nın vatana hizmetlerinden dolayı Ali Haydar Bey'e bir müddet maaş tahsis edildi. 1934 yılında bağımsız olarak meclise girmeye çalışsa da başarılı olamadı ve 1946'da vefat etti. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 289; BOA, Y.MTV. 45/1, 16 Ağustos 1890; BEO. 274/20523, Lef 3, 18 Ağustos 1893; ŞD. 440/100, 1 Ağustos 1909; BEO. 4683/351167, 19 Mayıs 1921; MV. 221/154, 18 Mayıs 1921.

orada hizmet vermelerine ve Meclis-i Mebusan'ın açılışına katılmayarak izinli sayılmalarına karar verilmişti.[458]

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Bağdat vilayetinde II. Abdülhamid döneminde örgütlenen İTC taraftarları tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bağdat'taki cemiyet üyeleri yeni rejimin ideolojilerini yaymak amacıyla Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki'nin bir şubesini açmak için harekete geçmişlerdir. Buna bağlı olarak vilayette ilk etapta Bağdat'taki İttihatçıların çabalarıyla bir yerel şube açılmış ancak Selanik merkez komitesi buna itiraz ederek merkeze bağlı yeni bir şube açılması için bölgeye yetkililer göndermiştir. İTC'nin Bağdat şubesi teşkilatlandıktan hemen sonra valinin yetki sınırları dahilindeki bazı atama ve kararlara da müdahale ederek yönetimde söz sahibi olmaya çalışmıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İttihatçıların vilayette bu denli etkin olması Bağdat'ta "devr-i sabık"tan itibaren teşkilatlandıklarını ve azımsanmayacak bir güçte olduklarını göstermektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Irak kıtasının merkezi kabul edilen ve imparatorluğun doğu sınırını teşkil eden Bağdat vilayetini oldukça önemsemiştir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemindeki Meclis-i Mebusan seçimlerinde İttihatçılar vilayette kendi adaylarını seçtirmek için kıyasıya bir rekabete girişmişlerdir. Özellikle 1912 seçimlerinde İttihatçı Cemal Bey, cemiyetin adaylarının meclise gönderilebilmesi için İtilaf fırkası destekçileriyle büyük bir mücadeleye girişmiş ve fırkanın faaliyetlerini kısıtlamıştır. Irak'taki bir başka vilayet olan Basra'daki seçimlerle kıyaslandığında Bağdat vilayetinin cemiyet nezdinde daha fazla önemsendiğini söylemek mümkündür. Nitekim Basra'da eşrafın desteklediği ve cemiyete muhalefet eden kesimden kimseler mebus olarak seçilirken, Bağdat'ta İttihatçı kanattan isimler meclise girebilmiştir. Anlaşılan o ki cemiyet, Basra'daki hakimiyetin kaybedildiğinin farkına vararak Bağdat vilayetine ağırlık vermiş ve buradaki muhalefetle mücadele edebilecek gücü kendisinde bulmuştur. Bu mücadele sonucunda 1908, 1912 ve 1914

[458] BOA, DH.SYS. 49/90, 20 Aralık 1914; DH.SYS. 49/87, Lef 2, 16 Aralık 1914. Divaniye Mebusu Doktor Sami Bey'in harp esnasında iki sene Bağdat'ta kalarak buradan hizmet verdiği görülmektedir. Eylül 1917 senesinde iki senelik azimet harcırahını almak için Meclis-i Mebusan'a talepte bulunmuştur. BOA, BEO. 4485/336318, 20 Eylül 1917.

seçimlerinde İsmail Hakkı Babanzade ve Sason Efendi gibi İttihatçıların önde gelen isimleri Bağdat'tan Meclis-i Mebusan'a girmeyi başarmışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde "devr-i sabık" memurlarının tasfiye edilebilmesi için merkez tarafından atanan bir tetkik-i tensikat komisyonu kurulmuş ve bu komisyonda pek çok kişi memurluktan ihraç edilmiştir. Nitekim İttihatçılar, vilayette yeni bir düzenin kurulması için eski dönemin memurlarının görevden alınmasını uygun görmüştür. Ancak bu kararda Bağdat vilayetinde tam olarak başarı sağlanamamış ve yeni yönetim yetişmiş eleman azlığı yüzünden eski dönemin adamlarının bir kısmıyla çalışmaya devam etmiştir. Ayrıca vilayete gönderilen ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetiyle bilinen Nazım Paşa Bağdat valiliği döneminde merkezden bağımsız yeni bir komisyon kurmuş ve tensikatla görevden alınan bazı isimleri yeniden görevine iade etmiştir. Ancak bu komisyonun aldığı kararlar Osmanlı merkezi hükümeti tarafından kabul edilmemiştir. Dolayısıyla iki farklı tensikat komisyonunun aldığı kararlar neticesinde Bağdat vilayetinde bir karışıklık yaşanmıştır.

İttihatçılar, Nazım Paşa gibi bir muhalifi İstanbul'dan uzaklaştırmak için Bağdat vilayetine göndermiş ve Paşa da -cemiyetin beklemediği bir şekilde- hükümetten aldığı geniş yetkilerle merkezden bağımsız kararlar alarak bölgede etkili bir siyaset izlemiştir. Nitekim Nazım Paşa döneminde Bağdat'taki İttihatçıların gücü oldukça kırılmıştır. Sonuçta II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İttihatçılar Bağdat vilayetinde etkin olup yeni rejimin merkeziyetçi politikalarını uygulamak istemiş olsalar da ilerleyen zamanlarda tam bir başarı sağlayamamışlardır. Çünkü Bağdat vilayetindeki siyaseti belirleyen en önemli unsur valiler olmuştur. Merkezi hükümetin ideolojilerinin ve siyasetinin taşrada da etkili olması beklenirken Bağdat vilayetinde iktidar sahibi bir valinin farklı merkeziyetçi politikaları yüzünden bunun tam tersi durumlar da yaşanmıştır. Ayrıca cemiyet üyeleri vilayette söz sahibi olmayı başarmış olsalar da yönetimde tecrübesiz oldukları için "devr-i sabık" adamlarıyla bazı durumlarda iş birliği yapmak ve merkeziyetçi politikalarının bir kısmından vazgeçmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetinde İttihat ve Terakki Cemiyeti her dönemde etkili olamamıştır.

3. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİNDE MERKEZİLEŞME SİYASETİNİ UYGULAMA ÇABALARI: BAĞDAT VALİLERİ

II. Meşrutiyet dönemi yönetimleri, taşrada merkezileşme siyaseti çerçevesinde, vilayetlerin en büyük idari yetkilisi olan valilerin seçimlerine özel bir önem göstermiştir. Bu dönemde taşra ile merkez arasındaki en önemli bağlantı valiler ve ona bağlı olarak memurlar üzerinden kurulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple merkeze uzaklığıyla bilinen Bağdat vilayeti vali seçimlerinde titizlik gösterilmiş, genellikle bölgeyi tanıyan ve tecrübeli idareciler buraya tayin edilmiştir. Bağdat'ta sıklıkla yaşanan karışıklıklar, asayiş sorunları ve aşiret problemleri için çözüm bulunabilmesi ve vilayetin emniyetinin sağlanabilmesi için Osmanlı merkezi idaresi valilere geniş yetki ve haklar vermiştir. Tezin bu bölümünde 1908-1917 yılları arasında görev yapmış olan valilerin Bağdat vilayetinde merkezileşme siyasetini uygulama çabaları ile buna karşı yaşadıkları zorluklar ve yerel eşrafın tepkileriyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar ele alınacaktır.

3.1. Kaos Dönemi Bağdat Valileri (1908-1909)

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkeze uzaklığıyla bilinen ve Irak kıtasının kalbi sayılan Bağdat vilayetinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte oluşan yönetim boşluğu bazı karışıklıklar yaşanmasına neden olmaktaydı. Bu dönemde özellikle kırsal bölgelerdeki asayiş sorunları vilayet yönetiminin düzenli vergi toplayamamasının önünde bir engel teşkil etmekteydi. Bu yüzden Bağdat'a güçlü bir vali atanmasının gerekli olduğu yeni yönetim tarafından düşünülmekteydi. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından II. Abdülhamid'in görevden alınmasına kadar geçen sürede Bağdat'a İttihatçıların istediği gibi muktedir bir vali atanamadı. Nitekim çoğu genç yaşta kimselerden oluşan ve yönetim tecrübesi olmayan İttihat ve Terakki'nin yeni düzende rejime sadık, iyi eğitimli ve deneyimli yönetici ve idareciler bulması oldukça zordu. Buna bağlı olarak yeni kurulan hükümetler bir müddet "devr-i sabık"

adamlarıyla çalışmaya devam etmek zorunda kalmışlardı. Taşrada da yeni rejime geçiş kolay olmamış ve 1908-1909 arasındaki bu dönemde Bağdat vilayetinde yönetimde geçici çözüm yolları denenmiş, düzensiz bir şekilde de olsa tensikat yapılmaya çalışılmıştı. Bu süreçte vilayetin en büyük idari amiri olan valiler asaleten değil vekaleten atanmışlardır. Bağdat'ta idarenin ve işlerin karmaşık olduğu ve yönetimde kısmen de olsa bir boşluk yaşandığı bu döneme kaos dönemi demek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği Temmuz 1908'de Mustafa Nazım Paşa Bağdat Valiliğini vekaleten yürütmekteydi. II. Abdülhamid döneminde Irak kıtasındaki reform komisyonunun başkanı olarak bölgeye gönderilmiş olan Nazım Paşa, Haziran 1908'de vekaleten Bağdat Valiliğine atanmıştı.[459] Ancak Nazım Paşa'nın kritik bir zamanda Bağdat'ı yönetmek için uygun biri olup olmadığı İttihatçılar için soru işaretiydi. Ayrıca reform komitesinde bulunduğu esnada Vali Hazım Bey ile yaşadığı sıkıntılar neticesinde vilayette pek çok dost ve düşman edinmiş, vali olarak göreve başladığında ise bu çekişmeler kendisine zorluklar yaşatmıştı. Nazım Paşa Abdülhamid yönetimi tarafından atandığı için cemiyet üyeleri kendisine çok güvenmese de paşa Bağdat'ta İTC teşkilatlanması tamamlandıktan sonra vilayetle ilgili kararları alırken İttihatçıların istediği şekilde hareket etmişti. Ancak Nazım Paşa hem cemiyet taraftarlarına hem de onlara muhalefet eden kesime tam olarak destek vermekten kaçınmıştı.[460] Nazım Paşa'nın bu tarafsız tutumu Bağdat'ta dengeleri sağlamada yetersiz kalmıştı. Nitekim Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Nazım Paşa Bağdat'ta yaşanan olayların müsebbiplerinden biri olarak gösterilmiş ve hakkında pek çok şikâyet telgrafı merkeze iletilmişti. Osmanlı merkezi idaresi vali hakkında yapılan bu şikâyetleri dikkate alarak Ekim 1908'de, Nazım Paşa'yı görevinden almıştı.[461] Nazım Paşa'nın azledilmesine hem hakkındaki şikâyetler hem de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesiyle birlikte ıslahatların doğal olarak gerçekleşeceği ve bu yüzden Hıtta-i Irakiyye heyetinin devam etmesinin gerekli olmadığı gerekçe gösterilmişti.[462] Nihayetinde Meşrutiyet döneminde neredeyse iki

[459] BOA, Y.PRK.BŞK. 78/106, 26 Haziran 1908; Y.A.HUS. 522/98, 16 Haziran 1908; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi,* s. 138-139; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 172-174.
[460] TNA, FO 424/216, nr.54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India.
[461] BOA, İ.DH. 1470/61, Lef 7, 21 Ekim 1908.
[462] BOA, BEO. 3420/256474, 26 Ekim 1908.

aylık gibi kısa bir süre Bağdat Valiliği vekaleti görevinde bulunan Nazım Paşa vilayette herhangi bir icraat gerçekleştirmeye fırsat bulamadan İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştı.

Nazım Paşa görevden alındıktan sonra makama Muhammed Fazıl Dağıstani Paşa vekalet etti.[463] Bir müddet Fazıl Paşa'nın vekaletiyle yönetilen Bağdat Valiliğine Ocak 1909'da Ahmed Muhtar Efendi'nin oğlu olan Necmeddin Molla getirildi. Mekteb-i Hukuk mezunu olan Molla Bey, II. Abdülhamid döneminde padişahın sadık bir memuru iken sonrasında İttihatçıların önemli isimlerinden biri olan Talat Paşa'nın dostlarından olmuştu. Ancak Necmeddin Molla'nın da Bağdat Valiliği çok uzun sürmedi, 1909 senesinin Ocak'ından Mayıs'a kadar devam eden beş aylık valiliği süresinde bölgede büyük icraatlar ve mühim ıslahatlar gerçekleştiremedi. Bağdat'ta İbtidaiyye Mektebi'ni ve Hukuk Mektebi'ni açması, deniz ulaşımında yerli firmaların kurulmasını teşvik etmesi, bazı kazaların yollarını inşa ettirmesi ve Midhat Paşa'nın yaptırdığı hastaneyi yenilemesi en önemli icraatları oldu.[464] Necmettin Molla Ocak 1909'da atandığı Bağdat Valiliğinde başka bir faaliyet gerçekleştiremeden aynı yılın Mayıs ayında Adliye Nazırlığı'na atanması üzerine vekaleti Muhammed Dağıstani Paşa'ya bırakarak Bağdat'ı terk etti.[465] Molla Bey Bağdat Valiliğine daha evvel Bağdat'ta mektupçuluk ve Divaniye'de mutasarrıflık yapan ve halk tarafından sevilen Siirt mutasarrıfı Faik Bey'in tayin edilmesini hükümete teklif etmişse de bu teklifi kabul edilmedi.[466]

Necmeddin Molla Bey'in ardından askeri kanattan bir valinin bölgedeki asayişi sağlayabileceği düşünülerek 15 Haziran 1909'da Mehmed Şevket Paşa Bağdat'a hem

---

[463] BOA, İ.DH. 1470/61, Lef 7, 21 Ekim 1908.

[464] Necmettin Molla, Şeyhülislam Turşucu Ahmed Muhtar Efendi'nin oğlu olarak 1875 yılında İstanbul'da doğdu. 1896'da Mekteb-i Hukuk'tan mezun oldu. Ocak-Mayıs 1909 arasında Bağdat'ta vali olarak görev yaptı. Bağdat Valiliği'nden sonra Şura-yı Devlet'e başkanlık yaptı ve geçici olarak Sadrazamı temsil etti. Bir iddiaya göre Mahmud Şevket Paşa Necmeddin Molla'ya 1913 senesinde Bağdat Valiliği teklifinde bulundu. Ancak kendisi bu teklifi kabul etmedi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Parlamentosunda Kastamonu üyesiydi. Cumhuriyet döneminde bir süre Kastamonu milletvekili olarak görev yaptı ve 1949'da vefat etti. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 177-178; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 171; Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 11; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 159, 179.

[465] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 177-178. Necmeddin Molla Bağdat Valiliği'nden sonra 1909'da bir müddet Adliye Nazırlığı yapmıştı. BOA, BEO. 3646/273450, 12 Ekim 1909; BEO. 3647/273451, 12 Mayıs 1909.

[466] BOA, BEO. 3647/273451, Lef 3, 12 Mayıs 1909. Necmeddin Molla'nın Bağdat Valiliği hakkında Osmanlı arşiv kaynaklarında ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Görev süresinin az olması ve idarenin o dönemdeki karışık hali bunun sebebi olabilir.

vali hem de 6. Ordu kumandanı olarak atandı. Bütün kariyeri orduda geçmiş Şevket Paşa'nın Bağdat'tan evvel bir idari tecrübesi bulunmamaktaydı. Bağdat'la ilgili tek bağı ise bundan on yedi yıl kadar evvel buraya gerçekleştirmiş olduğu seyahatten ibaretti.[467] Şevket Paşa İstanbul'daki hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmış ve Haziran ayında atandığı Bağdat'a Ağustos'ta vararak görevine başlamıştı.[468] Şevket Paşa, seleflerinin aksine gösterişten uzak ve sade bir törenle görevine başlamayı tercih etmişti. Hatta daha önceki valilerin göreve başlamadan evvel yaptığı dini ve siyasi bazı ritüellerden bile kaçınmıştı.[469]

Bağdat valileri adet olduğu üzere görevi eski validen devraldıktan sonra bazı ritüelleri gerçekleştirmekteydiler. Bu ritüeller arasında bölgede bulunan önemli dini liderler ve alimlerin kabirlerini ziyaret etmek ve şehrin büyük camilerinde namaz kılmak vardı. Şevket Paşa'dan sonra vali olan Nazım Paşa, Bağdat merkeze giriş yapmadan evvel önce Kazımiye kasabasında bulunan İmam Musa Kazım ve İmam Mehmed'in kabirlerini ziyaret ettikten sonra Azamiye kasabasında yer alan ve Hanefi mezhebinin kurucu imamı olan Ebu Hanife'nin kabrine gitmiş ve sonrasında Bağdat'a İmam-ı Azam kapısından giriş yapmıştı.[470] Ancak Şevket Paşa yeni rejimin de hayat görüşü ile paralel olarak bu gibi adetleri modern devlet yapısı ile bağdaştırmamış olacak ki gerçekleştirmemişti. Bu durum Bağdat'ın önde gelen isimleri arasında yeni valinin vilayette alışık olunan düzeni değiştireceği korkusu uyandırmıştı. Bu yüzden Şevket Paşa en baştan itibaren eşraf tarafından sevilmemiş ve kendisine kuşkuyla bakılmıştı.

Şevket Paşa, göreve başlar başlamaz Bağdatlıların alışık olduğu düzene uymadığı için hakkında şikâyet telgrafları merkeze iletildi. Bağdat'ın ileri gelenleri İstanbul'a

---

[467] Mehmed Şevket Paşa 1863 yılında doğdu. İstanbul'daki 1. Ordunun uzun süre komutanlığını yapmış olan Rauf Paşa'nın damadıydı. Askerlik eğitimini Almanya'da topçu subayı olarak tamamlamış olan Şevket Paşa 1908'den önce İstanbul Taksim'de topçu kışlasının komutanı olarak görev yapmaktaydı. Haziran 1909'da Bağdat'a vali olarak atandı. Divaniye müftüsü Seyyid İsmail, Vali Şevket Paşa ile bir görüşmesini anlatmaktadır. Divaniye ve muhtelif konularda konuşmasına rağmen Şevket Paşa'nın bu durumdan hiç etkilenmediğini, çünkü valinin bir kelime bile Arapça bilmemesinden dolayı hiçbir şey anlamadığını beyan etmişti. TNA, FO, 195/2339, nr. 466: Lorimer to Sir Gerard Lowther; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 178-179; Kuneralp, *Osmanlı Erkân ve Ricali*, s. 27; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 171; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 184.

[468] BOA, İ.DH. 1475/33, Lef 2, 15 Haziran 1909; DH.MKT. 2843/34, 14 Haziran 1909; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 178-179.

[469] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 178-179.

[470] *Zevra*, nr. 2254, 8 Mayıs 1910

Şevket Paşa'nın Bağdat için doğru bir vali olmadığı ve bir an evvel görevden alınması gerektiğiyle ilgili telgraflar göndermeye başladılar.[471] Fransa'nın Bağdat konsolosluğundan gelen bilgilere göre valinin göreve başlamasından yaklaşık bir ay sonra (Eylül 1909) sadece ordu ve İTC mensuplarından değil aynı zamanda Bağdat'taki farklı çevrelerden vali hakkında protesto telgrafları Osmanlı başkentine yollanmıştı.[472] Şevket Paşa, bir yandan eşraf tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu yüzden Bağdat'ta kendisine yardımcı olacak nüfuzlu kimseleri yanına çekemeyerek yalnızlaşmıştı. Öte yandan hükümetten de beklediği desteği alamadığı için bölgedeki dengeleri değiştirmek adına bir adım atamamıştı.[473] Bu yüzden Mehmed Şevket Paşa iki ay gibi kısa bir süre kaldığı Bağdat'ı terk etmek durumunda kalmıştı. Fuat Paşa ile bir görev becayişi yaparak Ekim 1909'da Hicaz vali ve kumandanlığına atanmış, Fuat Paşa ise 6. Ordu kumandanlığı görevine getirilmişti.[474] Sonuçta Şevket Paşa Bağdat'ta kısa bir süre başarısız bir valilik dönemi geçirmiş ve herhangi bir icraat gerçekleştiremeden bölgeden ayrılmak durumunda kalmıştı.

Sonuç olarak Bağdat vilayeti 1908-1909 yılları arasında kısa süreli vekaleten atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Yeni rejimle birlikte vilayette dengelerin İTC lehine değişmesi beklenirken bu durum hemen gerçekleşememiş ve yönetimde bir güç boşluğu yaşanmıştır. Bağdat'ta özellikle II. Abdülhamid döneminde güçlenen yerel eşraf siyasi dengelerin değişmesine rağmen önemli bir güç olmayı sürdürmüş ve alışık oldukları düzene karşı gelen yöneticileri merkeze şikâyet ederek onların etkinliklerini azaltmayı başarmışlardı. Cemiyet diğer bölgelerde olduğu gibi Bağdat vilayetinde de gücünü ve nüfuzunu arttırmaya çalışsa da bu dönemde eşrafın ve yerel idarecilerin baskıları bunu güçleştirmiştir. Nitekim vilayette yaşanabilecek olası karışıklıkların önüne geçmek için merkezi hükümet herhangi bir şikâyet yahut huzursuzluk anında valiyi görevden almayı tercih etmiş, bu durum ise Bağdat'ın idaresinde istikrarın sağlanabilmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Görev

[471] TNA, FO 195/2310, nr. 1091: Major Ramsay to Sir Gerard Lowther.
[472] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 178-179.
[473] Bağdat'ın İngiltere konsolosu Lorimer, Şevket Paşa'nın çalışkan ve işini yapmak için çaba göstermesine rağmen hükümetten yeterli destek alamamasından ötürü başarılı olamadığını belirterek, Irak'da değil de daha düzenli bir vilayette görev yapmış olsaydı başarılı olabileceğini iddia etmiştir. TNA, FO, 195/2339, nr. 466: Lorimer to Sir Gerard Lowther.
[474] BOA, DH.MUİ. 23/56, Lef 2, 13 Ekim 1909; DH.MUİ. 21/27, 11 Ekim 1909; BEO. 3648/273579, 11 Ekim 1909; BEO. 3648/273588, 13 Ekim 1909.

süreleri oldukça kısa olan kaos döneminin valileri pek fazla icraat gerçekleştiremeden Bağdat'tan ayrılmak durumunda kalmışlardır.

3.2. Bağdat'ta Muktedir Valiler Dönemine Giriş: Hüseyin Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği

Bağdat vilayetinde vekaleten yapılan atamalar ve geçici çözümler yüzünden bir türlü istikrar sağlanamamaktaydı. Bu yüzden muktedir bir valinin bölgeye gönderilmesinin gerekli olduğuna merkezi idare tarafından karar verilmiş ve II. Abdülhamid döneminin askeri kanadındaki önemli isimlerden biri olan Hüseyin Nazım Paşa'nın ismi ön plana çıkarılmıştı. Askeri hizmetleriyle bilinen Çerkez İsmail Paşa'nın oğlu Nazım Paşa,[475] II. Abdülhamid döneminde bir müddet İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve sürgün hayatı yaşamıştı. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ise İstanbul'a gelebilmiş ve bir müddet geçtikten sonra Edirne'deki 2. Ordu Kumandanlığı görevini üstlenmişti. Ayrıca 10 Şubat 1909'da Harbiye Nazırlığına atanmış ve dört gün gibi çok kısa bir süre bu görevi üstlenmişti. Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesiyle birlikte bu vazifesi sona ermişti. 31 Mart hadisesinin yaşandığı dönemde ise Hassa ordusu kumandanı olarak görev yapmış ve 15 Ağustos 1909 tarihinde ise Şura-yı Askeri daimi azalığına atanmıştı.[476] Aynı dönemde Bağdat vilayeti valiliği görevi için uygun bir aday olduğu düşünülmüştü.

Nazım Paşa'nın Bağdat'a vali olarak düşünülmesinin altında yatan farklı nedenler vardı. 31 Mart hadisesiyle ayaklanmayı bastırıp İstanbul'daki asayişi sağlayan Mahmut Şevket Paşa'nın siyasi arenadaki nüfuzu artmıştı. İTC'nin ise paşanın bu

---

[475] Hüseyin Nazım Paşa'nın hayatıyla ilgili bilgilerin bir kısmı vefatından sonra *Şehbal* dergisinde yayınlanan "Merhûm Nazım Paşa'nın Kendi Tarafından Yazılmış Olan Tercüme-i Hâli" başlıklı yazıda yer almaktadır. Nazım Paşa, 1854 yılında İstanbul'da doğdu, askeri eğitimini Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra Paris'te Saint-Cyr Askeri Akademisi'nde tamamladı. Fransa'da kaldığı dönemde liberal fikirlerden etkilendi. Erkân-ı Harbiye kolağası iken Brüksel Sefareti ataşeliğinde bulundu. Askeri hayatı boyunca Rusçuk, Niğbolu, Tuna'da görev yaptı. Miralay rütbesinde iken Memalik-i İraniyye ve Hıtta-i Irakiyye'de görevlendirildi ve ardından feriklik rütbesiyle Piyade Dairesi reis-i saniliğine tayin edildi; 1902 senesinde ise Divan-ı Harb kararı ile Erzincan'a sürgüne gönderildi. 1908'de Avrupa'ya firar edecekken Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiğini öğrenince İstanbul'a geri döndü. İstanbul'a dönüşüyle birlikte kendisine rütbeleri geri verildi ve ardından sırasıyla 1908-1909 yılları arasında 2. Ordu Kumandanlığı'na, Harbiye Nazırlığı'na, Hassa Kumandanlığı'na, Şura-yı Askeri azalığına ve Bağdat Vali ve Kumandanlığı'na tayin edildi. Son olarak ise ikinci kez Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Hüseyin Nazım Paşa ünlü Tanzimat reformcusu Âli Paşa'nın kızıyla da bir evlilik gerçekleştirdi. *Şehbal*, nr. 69, 14 Şubat 1913; Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, Çev. Zaven Biberyan, İstanbul: Sander Yayınları, 1975, s. 228; Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 81; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 180-181.

[476] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 86, 89, 101, 159.

gücünün ardında gölgede kaldığı düşünülüyordu.[477] Askeri alanda olduğu gibi siyasette de söz sahibi olmaya başlayan Mahmut Şevket Paşa ile Nazım Paşa arasında bir husumet olduğu ve baştan beri birbirlerine karşı düşmanlık besledikleri; bu düşmanlığın gün geçtikçe arttığı kulislerde konuşulmaktaydı.[478] Bu yüzden Şevket Paşa'nın rakibini İstanbul'dan uzaklaştırmak için Bağdat Valiliğine atanması teklifini getirmiş olduğu iddialar arasındaydı. Süleyman Nazif ve Asaf Tugay ise bir başka iddia öne sürmekteydiler. Bu iddiaya göre İttihad ve Terakki'nin önemli isimlerinden birisi olan Talat Paşa, muhalefetle birlik olup cemiyete karşı bir operasyon yapabileceği ihtimaline karşılık Nazım Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak için onun uzak bir vilayete vali olarak atanmasını sağlamıştı.[479] Ayrıca askeri hayatı boyunca liberal kanada daha yakın durmayı tercih eden Nazım Paşa'nın bir dönem sürgünde kalıp 1908 sonrasında İstanbul'a dönen Fuat Paşa ile yakınlığı da bilinmekteydi. Fuad Paşa, İttihad ve Terakki'yi eleştirmekten çekinmemiş ve sonraki dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkasının başkanlığını bir müddet üstlenmişti. Nazım Paşa'nın İTC'ye karşı bir siyaset takip eden Fuad Paşa'ya yakın oluşu Bağdat'a gönderilmesinde etkili olan bir başka neden olmuştur.[480] Nihayetinde İttihatçılar liberal kanattaki güçlü kişilerden biri olan Nazım Paşa'yı İstanbul'da bir tehlike oluşturmaması için uzak bir vilayet olan Bağdat'a göndermeyi tercih etmişlerdir.

Osmanlı merkezi hükümeti Bağdat'a vali olarak Nazım Paşa'yı uygun gördükten sonra Bağdat'ın genel durumundan ve bölgede bir türlü sonu gelmeyen karışıklıklardan ötürü Mahmut Şevket Paşa'nın valiliği sırasında başlanan valilik ve

---

[477] Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, c. 2, s. 339.

[478] Aram Andonyan, Nazım Paşa ile Mahmut Şevket Paşa'nın mizaçlarının farklı olmasından ötürü birbirlerine karşı bir muhabbet besleyemediklerini iddia etmiştir. Nazım Paşa'yı yumuşak tabiatlı olarak nitelerken Şevket Paşa'nın mizacının sert olduğunu belirtir. Bkz. Andonyan, *Balkan Harbi*, s. 230.

[479] Süleyman Nazif, bir dönem Basra Valisi iken sorun yaşadığı Nazım Paşa için şunları söylemiştir: "Ben Nazım Paşa kadar âtiyi göremez ve düşünemez pek az adam gördüm, ne söylense martaval der geçerdi." Bkz. Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 11-12; Asaf Tugay, *İbret*, c. 2, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1962, s. 147-148. Nevzat Artuç ise 31 Mart olayı sonrasında Selanik'teki orduya karşı çıktığı ve İttihatçılarla ters düştüğü için Nazım Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırıldığını beyan etmektedir. Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği", *Belleten*, c. LXXIV. sy. 271 (2010): s. 839.

[480] Nazım Paşa'nın yaşça kendisinden büyük olan Çerkez Fuat Paşa ile dostluğunun siyasi hayatının şekillenmesinde oldukça önemli bir payı vardır. Babasız büyüyen Nazım Paşa'yı Fuat Paşa himayesine almış ve bu dostluk uzun yıllar devam etmiştir. 1902 yılında Erzincan'a sürülmesine II. Abdülhamid'e karşı devrim yapacağı düşünülen Fuat Paşa ile yakınlığının neden olduğu düşünülebilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra her iki paşa da İstanbul'a geri dönmüş ve ilişkileri kaldığı yerden devam etmiştir. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 19, 46-47, 50

ordu kumandanlığının birleştirilip tek elden yürütülmesi uygulamasına devam etmeye karar vermişti.[481] Nitekim güçlü bir kişiliği olan Nazım Paşa'nın Bağdat'taki asayişi sağlayabileceğine inanmışlardı. Buna binaen 17 Kasım 1909 tarihinde Nazım Paşa hem Bağdat Valiliği hem de 6. Ordu kumandanlığına tayin edildi.[482] Sivil ve askeri idarenin tek elde toplanmasından ötürü Paşaya mahalli memurları atamak ve görevden almak yetkisi gibi geniş salahiyet ve haklar tanınmıştı. Buna göre Nazım Paşa, uygun görmediği kişileri görevinden alarak yerine başkasını atayabilme hakkına sahip olmuştu.[483]

Nazım Paşa, Osmanlı merkezi hükümetinin sunduğu Bağdat Valiliği ve 6. Ordu kumandanlığı teklifini kabul ederken birtakım isteklerde bulunmuş ve bu taleplerinin gerçekleşmesini İstanbul'da bekleyerek bir müddet Bağdat'a gitmeyi geciktirmişti.[484] Kendisine verilen aylık 2500 kuruş olan tahsisatın 15 bine çıkarılması ve 6 bin lira maaşla bir vali muavini tayin edilmesi bu isteklerden bazılarıydı.[485] Nazım Paşa'nın isteklerinin bir kısmı hemen kabul edilmiş ve Bağdat vali muavinliğine Erkân-ı Harbiye Mülkiye Müdürü Cevad Bey atanmıştı.[486] Ayrıca Nazım Paşa Irak'ta yapacağı ıslahatlarda kendisine yardım etmek üzere ümera ve zabitandan bazı kişileri yanında götürmek istemişti. Bu kişilerden bazılarının terfi ettirilmesi gerekmiş ve terfileri için bir müddet beklenilmişti. Asaf Tugay'a göre Bağdat'a giden bu subaylar sonraki dönemde Halâskaran-ı Zabitan grubunu teşkil etmiştir.[487] Hatta Halaskârını harekete geçirenin Nazım Paşa olduğu da yine iddialar arasındadır.[488]

Toplam 37 kişiden oluşan bu listede piyade sınıfından bir miralay, bir kaymakam, dört binbaşı, yedi kol ağası, dört yüzbaşı, sekiz mülazım-i evvel, bir mülazım-i sani, erkan-ı harbiyeden üç kaymakam ve memurin-i sıhhiyeden bir binbaşı, süvariden bir yüzbaşı, üç mülazım-i evvel, bir mülazım-i sani bulunmaktadır. Bu isimlerin kimisinin terfisi gerçekleştirilmiş, gerçekleştirilemeyenlerin ise Meclis-i Vükela

[481] BOA, DH.MUİ. 44-2/21, 28 Kasım 1909; BEO. 3668/275037, 25 Ekim 1909.
[482] BOA, MV. 134/6, 17 Kasım 1909.
[483] BOA, DH.MUİ. 1-09/40, Lef 2, 16 Nisan 1910.
[484] TNA, FO 424/222, nr. 23: Sir G. Lowter to Sir E. Grey.
[485] BOA, MV. 134/6, 134/53, 2 Aralık 1909; BEO. 3668/2775037, Lef 2, 25 Kasım 1909; DH.MUİ. 132/82, Lef 2, 15 Kasım 1909. DH.MUİ. 44-2/21. Lef 2, 25 Kasım 1909.
[486] BOA, DH.MUİ. 44-2/21, Lef 7, 22 Aralık 1909.
[487] Tugay, *İbret*, c. 2, s. 147-148.
[488] Akşin, *Jön Türkler*, s. 316.

kararıyla Bağdat'a nakilleri yapılmıştı.[489] Nazım Paşa'nın beraberinde götürdüğü otuz yedi kişilik ekibin yanı sıra Bağdat'taki işlerde yardımcı olması için önceki dönemlerde birlikte çalıştığı Safvet Bey yine yanında yer almıştı.[490]

Nazım Paşa, taleplerinin karşılanması için hükümetle aylarca süren sıkı pazarlıklar yapmış ve atanmasına rağmen İstanbul'dan ayrılmamıştı.[491] Talepleri karşılandıktan sonra Mahmut Şevket Paşa ile Talat Paşa'nın katıldığı bir veda yemeğiyle İstanbul'dan ayrıldı.[492] Kasım 1909'da atandığı görevine Mart 1910'da pek çok görevli ve yetkililer, silah ve benzeri askeri malzemelerle birlikte yola çıktı.[493] Dahiliye Nezareti, Nazım Paşa'nın güvenli bir şekilde vilayete ulaşabilmesi için her türlü güvenlik önlemlerinin alınmasını Bağdat vilayetine gönderdiği bir telgrafla bildirmişti.[494] Yaklaşık iki ay süren yolculuktan sonra 10 Mayıs 1910 tarihinde

---

[489] BOA, İ.HB. 23/12, Lef 3, 17 Mart 1910; BEO. 3721/279067, 22 Mart 1910. Nazım Paşa ile gidecek olan kişilerin isimleri bir liste ile verilmiştir. Bu isimler şunlardır: 1. Ordu'dan -açıkta olan- Miralay Tevfik Bey, 4. Ordu -açıkta olan- Nizamiye Kaymakamı Fehmi Bey, 1. Ordu Nizamiye – açıkta olan- Binbaşı Safvet Efendi, 2. Ordu 77. Alay Nizamiye kumandanı Binbaşı Yusuf Efendi, 2. Ordu 78. Alay Nizamiye kumandanı Raif Efendi, 2. Ordu 79. Alay Nizamiye kumandanı Binbaşı Fuad Efendi, 1. Ordu 8. Alay Nizamiye 1. Tabur kumandanı Kolağası Mehmed Refik, 5. Ordu 78. Alay, Redif ... Taburu Kolağası Hurşid Efendi, 1. Ordu 5. Alay Nizamiye 4. Taburu kumandanı Kolağası Mehmed Neşet Efendi, Mekteb-i Harbiye 2. Tabur kumandanı Kolağası Ali Nacib Efendi, 1. Ordu Erkan-ı Harbiye dairesinde müstahdem Kolağası Saib Efendi, 1. Ordu 8. Alay Nizamiye 3. Tabur kumandanı Kolağası Nazif Efendi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye dairesinde müstahdem Kolağası Mehmed Ali Efendi, 2. Ordu 28. Alay Redif .... 11. Bölük Yüzbaşı Hüseyin Kamil Efendi, 2. Ordu 28. Alay Redif ..... 12. Bölük Yüzbaşı Osman Efendi, 2. Ordu 25. Alay Redif .... 5. Bölük Yüzbaşı Abbas Hilmi Efendi, Nizamiye Erkan-ı Harbiye'sine mülhak mümtaz Yüzbaşı Bekir Sami Efendi, Nizamiyye Erkan-ı Harbiye'sinden mülazım-i evvel Ziya Efendi, Ahmed Bedri Efendi, Rıza Efendi, Nihad Efendi, Hayri Efendi, Hüseyin Efendi, Süleyman Efendi, Tevfik Efendi, Mülazım-i Sani Abdüllatif Efendi, Erkan-ı Harbiye'den Kaymakam Hasan Rıza Efendi, Erkan-ı Harbiye'den Kaymakam Cevad Efendi, Erkan-ı Harbiye'den Kaymakam Mehmed Rasim Efendi, Sıhhiye Dairesi şubesinde müdür muavini Binbaşı Murad Efendi, Nizamiye eczacı Haşmet Efendi, Hafif Süvari Yüzbaşı Halil Efendi, Hafif Nakliye Mülazım-i Evvel Numan Efendi, Hafif Süvari Mülazım-i Evvel İsmail Efendi, Mekteb-i Harbiye alayı süvari bölükleri Mülazım-i Evvel İbrahim Efendi, Süvari Mülazım-i Evvel Fuad Efendi. BOA, İ.HB. 23/13, Lef 2. Bu uygulamanın Sultan Abdülhamid döneminde de olduğu ve bazı valilerin bölgeye gitmeden evvel personel taleplerinin karşılandığı görülmektedir. Bkz. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 133.

[490] Nazım Paşa, Barzan eşkıyasıyla mücadele için oluşturulan Barzan Kuva-yı Takibiyyesi kumandanlığına Safvet Bey'i getirmiş ve bölgedeki isyanın bastırılmasında önemli bir vazife üstlenmesini sağlamıştır. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 171.

[491] Osmanlı hükümeti bu hususta bir an evvel acele edilmesi gerektiğini, Bağdat vilayetinin öneminden dolayı uzun bir müddet vekaletle yönetilmesinin münasip olmadığını ve bu yüzden Nazım Paşa'nın hemen bölgeye gitmesini talep etmiştir. BOA, DH. MUİ. 52-1/10, 6 Ocak 1910.

[492] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 181.

[493] İngiltere'nin İstanbul konsolosluğu Türklerin Nazım Paşa'dan beklentisinin yüksek olduğunu hem Mezopotamya'daki bozuklukları düzelteceğine hem de 6. Orduya bir çeki düzen vereceğine inandıklarını ifade ermiştir. Ayrıca Nazım Paşa ve adamlarının Irak'taki politikalarını "Türkiye Türklerindir" sloganı ile şekillendireceklerini iddia etmiştir. TNA, FO, 424/223, nr. 11: Major Tyrell to Sir G. Lowther.

[494] BOA, DH.MUİ. 66-1/48, 3 Şubat 1910.

Bağdat'a giriş yapan Nazım Paşa coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandı. 13 Mayıs'ta Nazım Paşa'nın atandığına dair ferman vilayet mektupçusu Murad Bey[495] tarafından valilik binasında okunarak kamuoyuna duyuruldu.[496] Nazım Paşa, Bağdat'a gelir gelmez vilayetin kalkınması ve gelişmesi için hemen çalışmalara girişti. Götürdüğü ekibin yanı sıra Bağdat'ta bulunan bazı memur ve eşraftan isimler de kendisine yardımcı oldu. Bu isimlerin başında vilayette siyasi sekreterlik görevini üstlenen ve Ermeni milletinden olan Eram Bey gelmişti. Nazım Paşa'nın yanında Eram Bey haricinde İstanbul'dan getirdiği iki Ermeni görevli daha bulunmaktaydı.[497] Bağdat'taki bir diğer destekçisi ise Bağdat halkıyla arasında köprü vazifesi gören Abdülkadir el-Hudeyri olmuştu.[498] Bağdat'ın önemli ailelerinden biri olan Hudeyrizadeler[499] içerisinde saygın bir konumda yer alan Abdülkadir Bey, Nazım Paşa ile yakın ilişkiler kuracak ve bu yakınlıkla bazı menfaatler elde ederek bölgedeki konumunu güçlendirecek, karşılığında Nazım Paşa'nın vilayetteki sözcülüğünü üstlenecekti.[500]

Geniş hak ve yetkilerle donatılmış Nazım Paşa Bağdat'taki icraatlarına vakit kaybetmeden başlamıştı. Bağdat, Nazım Paşa döneminde kalkındığı ve geliştiği için

---

[495] Münhal olan Bağdat vilayet mektupçuluğu görevine Murad Bey uygun görülerek tayin edilmiştir. BOA, DH.MUİ. 3-2/13, 5 Eylül 1909; İ.DH. 1477/21, Lef 2, 8 Eylül 1909.

[496] Nazım Paşa'nın Arapça bilmemesinden ötürü halkın şikâyetlerini aracısız bir şekilde dinleme imkânı yoktur. Bu durum başlangıçta vilayette bazı itirazlara neden olmuştur. Bkz. Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 189, 193. Valiyi Bağdat'ta karşılayan kalabalık içerisinde ordudan pek çok subay bulunmuştur. Ayrıca düzenlenen tören ve karşılamalar için belediye bütçesinden yedi bin kuruş harcanmıştır. Bu törenlerin birinde ise şehrin önemli isimlerinden Şeyh Mehmed Semavi ve Abdülmesih el-Antaki, Nazım Paşa'yı metheden şiirler okumuşlardır. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 173.

[497] Katolik ve Ermeni bir aileden gelen Eram Bey'in babası da Bağdat'ta dragoman olarak görev yapmaktaydı. Bazı Müslüman çevrelerce Vali Nazım Paşa, gayrimüslimleri yanında tuttuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. TNA, FO, 195/2339, nr. 562: Lorimer to Sir G. Lowther. Paşanın Ermenilerle yakınlığının eskilere dayandığı bilinmektedir. Nitekim II. Abdülhamid tarafından sürgün edildiği Erzincan'dan firar ederken kendisine yardımcı olanlar yine Ermeniler olmuştur. Bu dostluk ilişkisinin sonraki dönemlere yansıyıp Bağdat'ta da devam ettiği görülmektedir. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 54; Andonyan, *Balkan Harbi*, s. 229

[498] TNA, FO 195/2341, nr. 989: Lorimer to Sir G. Lowther.

[499] Çelebizadeler ve Paçacızadeler gibi Hudeyrizadeler de Irak'taki önemli tüccar aileleri arasında yer almaktadır. Bkz. Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 25; Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 47. Hudeyrizadelerle ilgili ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Burcu Kurt, "A Politically Active Merchant Family in 19th Century Ottoman Iraq: The Khudairizades", *History Studies*: *International Journal of History* 8 (2016): s. 41-53.

[500] TNA, FO 195/2368, nr. 312: Lorimer to Sir G. Bağdat'ta bir dönem Hurma ve tahıl ihracatı yasaklanmıştır. Bu yasağın Abdülkadir Hudeyri ile Nazım Paşa arasında yapılan gizli bir anlaşmadan kaynaklı olduğu ve ürünlerin daha sonra ordu için malzeme temin etmek bahanesiyle engelsiz olarak Hudeyri eliyle ihraç edildiği iddia edilmiştir. Bkz. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 183; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 314.

bazı tarihçiler onun dönemini ikinci Midhat Paşa dönemi olarak adlandırırken, Nazım Paşa için "nazimu'l-Irak" yani Irak'ı düzene sokan kişi unvanını vermişlerdi.[501] Nitekim Nazım Paşa yaklaşık bir senelik valilik döneminde ticari, zirai ve askeri alanda bazı reformlar gerçekleştirmişti. Bayındırlık ve nafia çalışmaları için hükümetten yıllık en az kırk bin lira finansman garantisi almıştı. Ayrıca vilayet bütçesinde açık olması durumunda ise Maliye nazırlığının devreye girmesini talep etmiş ve bu nispetle kendisinin hesap verme yükümlülüğünün ortadan kalkmasını sağlamıştı.[502] Aldığı ek bütçeyle birlikte hemen faaliyete geçen Nazım Paşa ulaşım ve haberleşme alanına el atmıştı. Postalar İstanbul ve Bağdat arasında daha önce iki ayda gelirken Nazım Paşa bu süreyi oldukça kısaltacak derecede hızlı bir haberleşme ağı kurdurmuştu.[503] Ayrıca şehrin işleyişinde ve düzenin sağlanmasında en önemli payı olan belediyeye el atarak öncelikle belediye hizmet binasıyla belediye reisini değiştirmiş ve yeni belediye başkanı olarak Musa Kazım Efendi'yi göreve getirmişti.[504]Ardından İstanbul'dan getirdiği ekiple birlikte şehrin çehresinin değiştirmek için harekete geçmişti.

Nazım Paşa 1910 yılının Bağdat'ında hem estetik hem de düzen kaygılarını bir arada barındıran ve Osmanlı yönetiminin modernleşme zihniyetini gösteren nafia çalışmaları yapmıştı. Öncelikle sokakların darlığına ve geniş bir cadde olmamasına bir çözüm yolu aranmıştı. Nazım Paşa ilk olarak hem ara yollarda çalışmalar başlatmış hem de geniş bir cadde yapımına koyulmuştu. Bağdat'ın dar sokaklarında diğer taşra şehirlerinde olduğu gibi toprak yollar hakimdi ve dolayısıyla bu da kirliliğe neden olmaktaydı. Alt yapı hizmetlerinin de yetersizliği yüzünden mahallelerdeki kalabalık yapılaşma kirlenmeyi ve hastalıkları beraberinde getiriyordu. Nazım Paşa öncelikle yolları asfaltla kaplatarak ana ulaşım yollarını genişletmeye çalıştı. Ardından yapılan yeni yolların ve çevrenin temiz kalması için sokak, cadde ve pazarlardaki çöpleri belediyenin toplamasını emretti.[505] Bunun yanı sıra Bağdat'ta mahalleler içindeki tüm evler ve dükkanlar numaralandırıldı. Ayrıca çarşıdaki dükkanların dışarıdan yıpranmış olan dış yüzeyleri yenilenerek boyatıldı. Çarşıdaki dükkanların önünden banklar ve diğer verandaları kaldırarak şehirde

[501] Harel, "The Jewish Community", s. 2142; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 193.
[502] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 182.
[503] Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 204-205
[504] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 197-198.
[505] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 197-198; Harel, "The Jewish Community", s. 2140.

oluşan düzensiz ve karışık yapının önüne geçilmeye çalışıldı.[506] Ancak valinin bu uygulamaları bazı çevreleri rahatsız etmişti. Nitekim Nazım Paşa'nın Bağdat'taki icraatlarını eleştiren ve 1910 tarihinde şehrin muhtelif yerlerine asılan "Irak Irak" adlı bir bildiride dükkanların boyanması ve evlerin numaralandırılmasıyla valinin vilayette monarşik bir düzen kurmak istemesi ilişkilendirilmişti. Kitapçığa göre binaların boyatılması tek tip bir anlayışın ürünüydü. Ayrıca paşanın dış görünüşe önem vermesi asıl sorunlardan bir kaçış olarak nitelendirilmişti. [507]

Nazım Paşa'nın en büyük planlarından bir tanesi şehrin ortasından geçecek ve yaklaşık yirmi metre genişliğinde olacak bir caddenin yapımıydı. 19. yüzyıl Avrupa kentlerindeki gibi şehri ikiye bölen geniş bir caddeyle modern bir görünüm arzu edilmekteydi. Bu projenin hayata geçirilmesi için yola dahil olacak olan ve İngiliz konsolosluğuyla vatandaşlarına ait olan malların istimlak edilmesi meselesi ortaya çıktı. Cadde genişletme çalışmaları nedeniyle mallarına el konulan ve bazı konutları yıkılan İngiliz konsolosluğu ve vatandaşlarıyla Nazım Paşa arasında büyük sorunlar yaşanmış ve nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu hususta şikâyetlerini Osmanlı merkezi idareye sunmuştu.[508] Ayrıca Nazım Paşa İngilizler tarafından bu dönemde keyfi davranışları nedeniyle "diktatör" olarak nitelendirilmişti.[509]

Bağdat şehrinin ortasından geçecek olan cadde üzerinde bir tramvay hattının kurulması için de Nazım Paşa döneminde bir proje gündeme gelmişti. Aslında tramvay yapılması fikri II. Abdülhamid döneminde konuşulmuş ancak gerçekleştirilememişti. Nazım Paşa döneminde proje yeniden ele alınıp modernleştirilerek ihaleye sunuldu. Paşa, bir yandan elektrikli tramvay geçişine uygun bir cadde planlarken öte yandan yeni mahalleler kurarak buraları iskana açmayı hedeflemekteydi. Nitekim tramvay imtiyazı Haziran 1910 senesinde yetmiş beş sene müddetle ihale edilmiş ve kabul edilen projeye göre Bağdat şehir merkezinden itibaren on kilometrelik bir hat boyunca gidiş ve geliş olarak elektrikli bir tramvay inşası kabul edilmişti. Ancak projenin işleyişinde yaşanan aksaklıklar, prosedürün yavaş işleyişi ve kaynak sorunlarından dolayı tramvay hattı

[506] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 509-510.
[507] FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther. Bu kitapçığın ayrıntıları ve Bağdat'taki yankıları tezin dördüncü bölümünde anlatılacaktır.
[508] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 198-199.
[509] TNA, FO, 424/224, nr. 150, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

tamamlanamamıştı.[510] Kara ulaşımında olduğu gibi bu dönemde nehirler üzerindeki taşımacılık faaliyetleri ile ilgili de adımlar atıldı. Nazım Paşa, Fırat ve Dicle nehirlerinde yolcu ve eşya taşınması için belediye bütçesini kullanarak dört adet tekne satın almış ve bu tekneler iki nehirde de taşımacılık faaliyetlerini yürütmüştü.[511]

Vali Nazım'ın Bağdat'ta belediye ve imar faaliyetleri dışında gerçekleştirdiği icraatların başında emniyet meseleleri gelmişti. Paşa 6. Ordu kumandanlığına da atandığı için Irak kıtasındaki diğer vilayetlerdeki asayiş sorunlarıyla ilgilenmek durumundaydı. Bölgenin en önemli sorunu ise aşiretler arasında yaşanan çatışmalar ve oluşturdukları güvensiz yaşam alanlarıydı. Bu yüzden dönemin Musul valisi Muhammed Fazıl Paşa ve Basra valisi Süleyman Nazif ile irtibatta olarak o bölgelere de askeri kuvvetler göndermişti.[512] Nazım Paşa aşiretlere karşı başlangıçta uzlaşmacı bir siyaset izlemeyi uygun gördü ve bu yüzden aşiret reislerini Bağdat'a davet ederek onlarla bir görüşme yaptı.[513]

Nazım Paşa başta müftü Muhammed Said ez-Zahavi ve Nakib Abdurrahman olmak üzere Bağdat ulemasından aşiretler arasında "gazve" adı altında yapılan savaşları haram kılan fetva yayınlamalarını istemişti. Ayrıca idarenin asi aşiretlere karşı askeri eylemde bulunmasına cevaz veren hükmün eklenmesini talep etmişti. Fetvaya hem Sünni alimler hem de Şii alimler destek vermişlerdi. Buna binaen Nazım Paşa, fetvaya uymayan aşiretler olduğu takdirde en ağır şekilde cezalandıracağını ilan ederek bir müddet çatışmaların durmasını sağlamıştı.[514] Kırsal bölgedeki karışıklıklara son vermek için ulema fetvalarını devreye sokan Nazım Paşa şehirlerdeki güvenliğin sağlanması için de emniyet güçleriyle çalışmıştı. Sıkı güvenlik tedbirlerinin arttığı bu dönemde şehirlerdeki sokak çetelerinin çoğu ortadan

---

[510] Bağdat'taki tramvay projelerinin ayrıntıları için bkz. Burcu Kurt, "Osmanlı Irak'ında Gündelik Hayatı Modernleştirme Çabalarına Bir Örnek: Bağdad Şehri Tramvay Projeleri", O*smanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, Ed. Kerim İlker Bulunur v.d., İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017, s. 49-82.
[511] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 199.
[512] Nazım Paşa'nın aşiret meseleleri hususlarında Musul ve Basra valileri ile yaşadığı sorunlar ve sunduğu çözüm yolları için bkz. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 175-197.
[513] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7.
[514] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 183-184. Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 200; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 176. Nazım Paşa'nın aşiretlerle ilgili politikası tezin beşinci bölümünde ayrıntılarıyla anlatılacaktır.

kaldırılmış ve kadınlı erkekli gruplar gece yarısı özellikle Bağdat sokaklarında korkusuzca yürüyebilmişlerdi.[515]

Nazım Paşa'nın Bağdat'ta gerçekleştirdiği ve üzerinde çokça polemik yaşadığı meselelerin başında ise tensikat komisyonu ve bu komisyondan çıkan kararlar olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909'da merkezden atadığı görevlilerle kurduğu Bağdat'taki komisyon kapsamında yapılan tensikata karşı olarak Nazım Paşa kendisine tanınan olağanüstü hak ve yetkilerle yeni bir komisyon kurmuştu. Bu komisyonda vilayetin muhtelif yerlerinde görevden alınan memurların itiraz dilekçelerini inceleyerek -tespit edildiği kadarıyla- yaklaşık 80 kişiyi yeniden göreve atamıştı. Ayrıca İttihatçı kanada yakın olduğu bilinen isimleri de görevinden azlederek cemiyetle arasında Bağdat'ta bir savaş başlatmıştı.[516] Nazım Paşa merkeze bağlı olmadan yerel yetkili ve muteberanla kurduğu tensikat komisyonuyla, hem hükümetin hem de Bağdat'taki cemiyet mensuplarının tepkisini üzerine çekmişti.

3.2.1. Nazım Paşa ile İttihatçılar Arasındaki Nüfuz Mücadelesi

İTC'nin Bağdat şubesi Nazım Paşa'nın Bağdat'taki faaliyetlerinden rahatsızlık duydu. Nitekim cemiyetle baştan beri yakın ilişkiler içerisinde olmayan Nazım Paşa'nın vali olmasıyla birlikte vilayette cemiyet aleyhine bir değişim gerçekleşmiş ve önemli memuriyetlere paşanın adamları yerleştirilmişti. Bu durum iki grup arasında çatışma yaşanmasına ve aleyhte karşılıklı propagandalar yürütülmesine sebep oldu. Nazım Paşa'nın Bağdat'a gelmesinden kısa bir müddet sonra yönetimine karşı bir direniş başladı ve bu bağlamda ağır eleştiriler içeren bazı bildiriler yayınlandı. Paşanın yönetiminin eleştirildiği broşürler 1910 senesinin Ağustos ayında Bağdat'ın muhtelif duvarlarına halkın görebileceği şekilde asıldı. İsimsiz olarak dağıtılan bu ilanlarda reformist olduğu iddiasıyla Irak'a tayin edilen Nazım Paşa'nın bu göreve atanmasından başta Irak halkının memnun olduğu, vadettiği

---

[515] Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 204-205; Harel, "The Jewish Community", s. 2140-2141; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 1748. Aynı dönemde Bağdat'ta bulunan İsmail Hakkı Babanzade, Irak hakkında farklı bilgiler vermektedir. Bağdat merkeze gelene kadar uğradığı kaza ve kasabalarda insanların fakirlik ve yoksulluk içinde yaşadığını, şehir merkezinde de durumun çok farklı olmadığını, arabaların rahatça geçebileceği bir köprünün bile bulunmadığını; sokakların darlığından dolayı iki arabanın yan yana ilerleyemediğini dile getirmektedir. Ancak Nazım Paşa'nın şehrin çehresini değiştirmek için birtakım faaliyetler içerisinde olduğunu da eklemiştir. Bkz. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 110-111, 123-125.

[516] BOA, DH.MTV. 9-1/56, Lef 1, 14 Mayıs 1910; Lef 2, 8 Mayıs 1910; BEO. 3832/287351, Lef 6, 29 Ekim 1910. Nazım Paşa'nın tensikat komisyonu ikinci bölümde ayrıntılarıyla ele alındığı için burada icraatlarını sıralarken kısaca değinilmiştir.

ıslahatları yapmasını bekledikleri ancak hiçbir Bağdatlıya danışmadan harekete geçip yerel güçleri hiçe saydığı ve itiraz hakkı tanımadan kendi isteklerini yerine getirmeye başladığı iddia ediliyordu. Nazım Paşa bu broşürlerin müsebbibi olarak cemiyetin içerisinde olduğu bilinen ve aynı zamanda Mahmut Şevket Paşa'nın da üvey kardeşi olan vilayet mektupçusu Murad Bey'i suçladı ve arka planda Şevket Paşa'nın destek verdiğini düşündü.[517]

Nazım Paşa, hakkında yapılan karalama kampanyalarına karşı bir cevap olarak İttihatçı olduğu bilinen bazı isimleri görevden aldı ve yerlerine kendi adamlarını yerleştirdi. Görevden alınan ilk isim mektupçu Murad Bey oldu.[518] Ardından Bakube kaymakamı Abdullah Efendi, Belediye başkanı Rauf Çadırcı, Hamdi Bey ve Bağdat sıhhiye müfettişi Süreyya Bey[519] azledilen isimler arasında yer aldılar.[520] Sıhhiye Müfettişliği görevinden alınan Süreyya Bey 20 Ağustos 1910 tarihinde merkeze bir telgraf göndererek, geniş yetkilerle vilayete gönderilen Nazım Paşa'nın bu hakları suiistimal ederek kanunları hiçe saydığını ve bu yüzden Bağdat'taki idarenin karma karışık bir hal alarak vilayetin düzeninin bozulduğunu iddia etmişti. Süreyya Bey'e göre yeni valiyle birlikte sokaklarda istibdat havası esmiş, aşiretler şımartılmış, valinin adamları halktan bazılarını kırbaçlamıştı. Bu yaşananlar akabinde geceleri sokaklara Nazım Paşa'yı eleştiren beyannameler asılmış ve şehirde bir kaos ortamı meydana gelmişti.[521] Görevlerine son verilen Murad Bey, Rauf Çadırcı ve Hamdi

[517] TNA, FO, 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther; FO 195/2341, nr. 1065: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther. Bağdat'tan Mehdi Abdülhadi imzasıyla Sadrazam Hakkı Paşa'ya ve Mahmud Şevket Paşa'nın kardeşi olan Murad Bey'e "Bağdat vilayeti krallığının" verilmesinin uygun olduğuna dair bir telgraf çekilmiştir. Oldukça ilginç olan bu iddia karşısında Osmanlı merkezi hükümeti, telgrafın sahibi hakkında Bağdat Valiliği'nden bilgi istemiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Abdülhadi Bey'in "sarhoş ve ayyaş takımından olduğu" ve tensikat komisyonu tarafından kadro haricine çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bağdat Valiliği bu yüzden söylediğine itibar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. BOA, DH.MUİ. 136/29, Lef 1, 6 Nisan 1910; Lef 2, 25 Nisan 1910.

[518] Bağdat mektupçuluğuna Murad Bey'in yerine Mustafa Nadir Bey getirilmiştir. Nadir Bey aynı zamanda tahrirat müdürlüğü görevini de üstlenmiştir. TNA, FO 195/2340, nr. 685: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther; BOA, İ.DH. 1482/6, 22 Haziran 1910.

[519] Süreyya Bey 20 Kasım 1909 tarihinde Bağdat Sıhhiye Müfettişliği'ne üç bin kuruş maaş ile tayin edilmişti. BOA, DH.MUİ. 37/46, Lef 2, 20 Kasım 1909.

[520] TNA, FO 195/2339, nr. 562: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[521] BOA, DH.MUİ. 123/24, Lef 2, 20 Ağustos 1910. Benzer bir şikâyet mektubu bir dönem emlak-ı müdevvere müdürlüğü ve ceza mahkemesi reisliği yapmış olup ikinci ve üçüncü devrede Bağdat ve Divaniye sancaklarından mebus seçilen ve İttihatçı kanada yakın duran Cebecizade Fuad Bey tarafından yazılmıştır. Telgrafta, Nazım Paşa'nın aşiretleri iskân edip asayişi sağlaması beklentisiyle atandığını fakat böyle bir teşebbüste bulunmayıp aksine memleketi kendi menfaatlerine yönelik şekillendirmeye çalıştığı iddia edilmiştir. BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 28, 17 Mart 1911. Cebecizade

Bey gibi isimler İstanbul'a giderek vali hakkında kulis yapmaya başladı ve Nazım Paşa'nın Bağdat'taki faaliyetlerinin Osmanlı'nın yeni rejimine zarar verdiği üzerine açıklamalar ve beyanatlarda bulundular.[522]

Nazım Paşa hakkında merkeze şikâyette bulunan bir diğer isim İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakın isimlerden olan *Rakib* gazetesinin sahibi ve editörü Abdüllatif Süneyyan oldu. Abdüllatif Bey, baştan beri Nazım Paşa'nın yönetimi karşısında yer almış ve onun siyasetini gazetesinde eleştirmekten çekinmemişti.[523] Vali, bunun üzerine *Rakib* gazetesini muzır faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle 20 Ekim 1910 tarihinde kapatarak Abdüllatif Bey'i susturmaya çalıştı.[524] Nazım Paşa, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta gazetenin kapatılmasına sebep olarak Abdüllatif Bey'in "Bağdat gençlerini para karşılığında kullandığını ve ahlaklarını bozduğunu, ahaliyi de hükümet aleyhinde örgütleyerek gazetesinde Ramazan-ı şerif'de sâim olan Müslümanları şarab kazanları yüklü arabalara çiğnetiyorlar" tarzında gerçek olmayan ve "fesad-amiz" ifadeler kullandığını öne sürmüş ve bu yüzden gazetenin kapatılmasının elzem olduğunu vurgulamıştı.[525]

Karşı atağa geçen Abdüllatif Bey Dahiliye Nezareti'ne 1910 senesinin Aralık ayında Nazım Paşa aleyhinde bir telgraf göndererek uğradığı haksızlığın giderilmesini talep etti. Telgrafta valinin kanunun ruhsat vermesine rağmen gazetesini men ettiğini, darp, hapis ve tehdit yollarını kullanarak kendisini susturmaya çalıştığını söyleyerek bu hukuksuzluğa bir son verilmesi gerektiğini bildirdi. Nazım Paşa'nın Bağdat'ta yalnızca kendisini öven yazılara izin vererek aleyhinde yayın yapan basını

Fuad hakkında bilgi için Bkz. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 2, s. 285; Ahmad ve Rustow, "II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 283.

[522] TNA, FO 195/2341, nr. 1085: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther. Seyyid Mahmud, İngiltere'nin Bağdat konsolosu Lorimer ile yaptığı bir görüşmede, Vali Nazım Paşa ile Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın birbirlerine düşman olduklarını ve Mahmut Paşa'nın (üvey) kardeşi olan Murad Bey'i valinin istifaya zorladığını ve nihayetinde istifa edip İstanbul'da aleyhine çalışmak için gittiğini iddia etmiştir. İkili arasındaki düşmanlığın vilayette de bilindiği böylelikle anlaşılmaktadır. TNA, FO 424/225, nr. 18: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[523] Nazım Paşa'nın Abdüllatif Bey'e haber gönderip "eğer beni kişisel olarak eleştirmek istiyorsan, seni affedeceğim, ama hükümetin eylemini eleştirmeyi planlıyorsan, hemen boynunu kıracağım" şeklinde tehdit ettiği valinin icraatlarını eleştiren kitapçıkta iddia edilmişti. TNA, FO 200/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[524] BOA, DH.MTV 32/10, Lef 4, 28 Mart 1911; TNA, FO 195/2341, nr. 1065: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther; nr. 1085: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[525] BOA, DH.MTV 32/10, Lef 13, 24 Ocak 1911. Polis müdüriyetine Ahmed Şükri imzasıyla gelen bir başka mektupta Abdüllatif Bey'in Bağdat'taki işsiz çocukların günahına girdiği ve bir an evvel bu hastalıktan kurtulması için hastaneye gönderilmesi gerektiği bildirilmişti. BOA, DH. MTV. 32/10, Lef 13, 25 Temmuz 1910.

sansürlediğini iddia etti.[526] Yapılan müracaattan sonra Matbuat Dahiliye Müdüriyeti bir tahkikat gerçekleştirmiş ve bu tahkikat neticesinde *Rakib* gazetesinin tatil edilmesinin kanuni olmadığını tespit etmişti. Bağdat Valiliği, mesul müdürünün "şerir" bir adam olmasından dolayı gazetenin kapatıldığını sebep göstermişti. Halbuki bir gazetenin kapatılması için sahibi ve müdürü hakkında açılmış bir davanın olması gerekmekteydi. Ancak Matbuat Müdüriyeti böyle bir davanın olmadığını ve gazetenin keyfi bir şekilde kapatıldığını, hukuki sürecin işletilmediğini ve bu bağlamda Nazım Paşa'nın kanuni bir uygulama gerçekleştirmediğini tespit etti.[527]

Nazım Paşa hakkında yukarıda yer alan İttihatçıların şikâyet telgraflarına ek olarak Bağdat'tan merkeze valinin vilayetteki uygulamalarını eleştiren iki adet isimsiz mektup daha gönderilmişti. Mektupları gönderen kişi ya da kişiler nedenini belirtmeksizin kimliklerini gizlemeyi uygun görmüşlerdi. Ancak bu mektupların sahibinin de baştan beri valiyle sorunlar yaşayan Bağdat'taki İttihatçılar olduğunu söylemek mümkündür. Bağdat'tan gönderilen isimsiz mektupların ilkinde Nazım Paşa'nın memleketi pek vahim tehlikelere atacağı göz önüne alınarak hakikatin ortaya çıkarılması gerektiği notu düşülmüş ve toplam 19 maddede valinin hukuksuz olduğu iddia edilen uygulamaları ve eylemleri sıralanmıştı. Mektupta, Nazım Paşa'nın Bağdat'ta uyguladığı bazı ıslahatlardan aşiret meselelerine, işkence iddialarından devleti zarara sokan mali uygulamalara ve basın yasaklarına kadar muhtelif pek çok konu yer almaktaydı. Meselelerden birini Düleym aşiretinden on dört kişinin mahkeme kararı olmadan Nazım Paşa'nın emriyle şifahi olarak salıverilmesi teşkil etmişti. Tutuklu olan bu şahısların bölgede karışıklıklara neden oldukları hatta üzerlerine gönderilen askerlerin bir kısmını da şehit ettikleri iddia edilmişti.[528]

Ayrıca Nazım Paşa'nın aşiret reislerini merkeze çağırdığın onların suçlarını affetmesi ve vergi borçlarını silmesi mektupta iddia edilmiş ve bu yanlış bir uygulama olarak nitelendirilmişti. Geçmiş suçları affedilip vergi borçları silinen

[526] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 3, 7 Aralık 1910. Vilayetten Nazım Paşa'yı şikâyet eden isimsiz mektuplarda Abdüllatif Bey'in polis dairesine çağırılarak darp edilmesi ve sonrasında da gazetenin kapatılmasından bahsedilmiştir. BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[527] BOA, DH.MTV. Lef 13, 28 Mart 1911. Gazete 1912'de çıkan kanun gereğince yeniden yayınlanmasına izin verilmeyerek tamamen kapatılmıştı. *Zevra*, nr. 2351, 23 Mart 1912.
[528] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7; DH.MTV. 32/21, Lef 4, 10 Mayıs 1910.

aşiretlerin daha cüretkâr hareket ederek suç oranlarını arttırdıkları ve halka daha da fazla zulmettikleri belirtilmişti. Buna ek olarak Nazım Paşa'nın Müşahede aşireti gibi bazı aşiretleri zorunlu askerliğe tabi tutmaya çalışıp bölgede uzun yıllar gelir getiren bir topluluğun dağılmasına neden olduğu ve bu yüzden maliyeyi zarara soktuğu yine iddialar arasında yerini almıştı.[529]

Mektupta bahsi geçen bir diğer mesele ise Nazım Paşa'nın izni ve bilgisi dahilinde bazı kimselere Bağdat'ta işkence yapıldığıydı. Bahsi geçen işkence iddialarını araştırmak üzere görevlendirilen Müdde-i Umumi Muavini Abdülvahid Efendi'nin tahkire uğradığı ve yaşanan bu olaylara tahammül edemeyen Adliye Müdürü İhsan Efendi'nin de istifa etmek istemesine rağmen Nazım Paşa tarafından izin verilmediği belirtilmişti. Mektuba göre, muhtelif devlet dairelerinde pek çok zorbalıklar görülmüş, belediye binasında, hükümet dairesinde ve karakollarda insanlara bazı işkenceler yapılmıştı. Yine polis merkezinde şüphelilerin tutulması için bir kafes yapılmış ve göz altına alınan kişiler burada bir müddet insani olmayan koşullarda bekletilmişti. Bu işkence, tahkir ve tehdit gibi muhtelif suçları işleyenlerden biri Horosan Kaymakamı Yüzbaşı Tevfik olmuş ve göz altında tutulanlara "dayak atmak", "sakal, bıyık koparmak" gibi türlü kötülükler yaptığı iddia edilmişti. Ayrıca kaymakamın usulsüz bir şekilde bazı memurları görevinden aldığı, bazılarını alenen darp ettirdiği ve bu yapılanların vali tarafından memnuniyetle karşılandığı yine iddialar arasında yer almıştı.[530]

Nazım Paşa'nın Bağdat'ta İslam dinine uygun olmayan ve Bağdatlılar tarafından hoş karşılanmayan birtakım eğlenceler tertip ettiği iddiası mektuba konu olan meselelerden bir diğeri olmuştur. "Konuşulmasının bile utanç verdiği" eğlencelerin vapurlarda düzenlendiği, bu eğlencelerden rahatsız olan kimselerin afişler hazırlayarak sokaklara yapıştırmaları üzerine Nazım Paşa'nın suçluları bulma bahanesiyle Bidayet mahkemesi azasından olan Süleyman Efendi'nin evini hukuksuz bir şekilde arattığı belirtilmişti. İddiaya konu olan Süleyman Efendi ise 17 Ağustos 1910 tarihinde Dahiliye, Adliye ve Sadaret'e gönderdiği telgraflarda, valinin ihtirasları uğruna pek çok hukuksuz eylem içerisinde olduğunu, otuz senedir istibdada bile direnen hanesinin hedef gösterilerek polis ve jandarmalar tarafından

[529] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7.
[530] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7.

basıldığını, vatana ve millete pek çok hizmeti dokunan bir ailenin bu şekilde saldırıya uğramasının kabul edilemez olduğunu zikretmişti.[531] Nazım Paşa'nın genel ahlaki kaidelere uymadığı düşünülerek eleştirilere maruz kalmasına neden olan bir başka hadise ise Sarah İskenderyan meselesidir. İddialara göre Nazım Paşa, zenginliğiyle bilinen Sarah'nın servetini elde edebilmek için onu uşağı olan Soran ile evlendirmeye çalışmış ve kız valinin uyguladığı baskılara dayanamayarak Bağdat'tan firar etmişti.[532]

Dahiliye Nezareti'ne isimsiz gönderilen şikâyet mektuplarının ikincisi ise "Irak'ta Nazım Paşa İdaresi" başlığını taşımaktadır. Mektupta yukarıda zikredilen meselelerin dışında başka konulara da değinilmişti. Bu konulardan birisi İran meskukatının kullanımının yasaklanması olmuştu. Mektuba göre, Osmanlı parasının kullanımının arttırılması aslında önemli ve değerlidir. Ancak Osmanlı madeni paralarının azlığı halkı zor bir duruma sokmuştu. Nitekim mektuptaki iddialara göre çarşı ve pazarlarda İran parasının yasaklandığı duyurulduğu zaman Bağdat'ta iki yüz bine yakın nüfus içerisinde adam başına bir kuruş bile isabet edemeyecek kadar az Osmanlı parası bulunmaktaydı. Bu da Nazım Paşa'nın iktisadi ve mali meselelerden ne kadar habersiz olduğunu göstermişti. Yasak Bağdat'ta oldukça tepkiyle karşılanmış ve uygulanmasının imkansızlığı üzerine merkeze telgraflar gönderilmişti. Bunun üzerine Bağdat Valiliği bir süreliğine yasağın kaldırılmasına karar verip İran paralarının kullanımına devam edilmesine izin verdi.[533]

Mektupta yer alan şikâyetlerden bir diğeri hukuksuz olarak yapılan belediye başkanlığı atamalarıydı. Nazım Paşa'nın Musa Kazım Efendi'yi görevinden alıp belediye reisliği döneminde devleti uğrattığı zarar ve yaptığı suiistimalleriyle bilinen Haydarizade Abdurrahman Paşa'yı Bağdat belediyesinin başına getirmesi bunlardan biriydi. Ayrıca Nazım Paşa'nın Bağdat belediyesi adına yapılacak olan çalışmalar için Osmanlı Milli Bankası'ndan aldığı borca da değinilmişti. Bu parayla vilayette pek çok şey yapılabilecekken Nazım Paşa'nın yol genişletme gibi boş işlere harcadığı iddia edilmişti. Bunun yanı sıra mektupta vilayette kurulan tensikat

[531] BOA, DH.MUİ. 123/24, Lef 3-5, 17 Ağustos 1910.
[532] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7; DH. MTV. 32/21, Lef 27. Sarah İskenderyan meselesi ayrıntılı olarak başka bir çalışmada anlatıldığı için bu tezde üzerinde durulmamıştır. Nazım Paşa'yla İskenderyan arasında yaşananlarlar ilgili olarak bkz. Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 210-214.
[533] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 8.

komisyonun hukuksuz uygulamalarından, Nazım Paşa'nın çok tartışılan aşiret politikalarından, şehrin çehresini değiştirmek için giriştiği ancak yine hukuksuz kararlar alarak halka zulmettiği iddia edilen nafia çalışmalarından bahsedilmişti. Mektup, valinin keyfi uygulamalarını vurgulamak için "memlekette kanun hükümden sâkıt olmuş ve yerine Nazım Paşa'nın irâdat-ı keyfiyyesi kâim olmuşdur." sözleriyle bitirilmişti.[534] Nitekim önceki telgraflardan da yola çıkılarak Nazım Paşa'nın Bağdat'tan uzaklaştırılması için cemiyetin bu gibi isimsiz mektuplarla Osmanlı merkezi hükümetini harekete geçirmeye çalıştığını düşünmek mümkündür. Ayrıca cemiyet haricinde Bağdat muteberanından ters düştüğü isimlerin yine benzer yolla Nazım Paşa'dan kurtulmaya çalıştıkları söylenebilir. Nihayetinde Bağdat'tan yükselen bu şikâyetlerin esas maksadının Nazım Paşa'yı Bağdat'tan bir an evvel uzaklaştırmak olduğu aşikardır.

Dahiliye Nezareti isimsiz gönderilen şikâyet mektuplarında yer alan meselelerin incelenmesi ve soruşturulması işini Adliye Nezareti'ne iletmiş ve nezaret de İttihatçı olan Bağdat Adliye Müdürü İhsan Efendi'yi Ocak 1911'de söz konusu şikâyetlerin tahkikini yerinde yapması için görevlendirmişti.[535] İhsan Efendi, yaptığı soruşturma neticesinde Nazım Paşa'nın mahkeme yapılmadan keyfi kararlar verip yönetime hukuksuz bir şekilde müdahalede bulunduğunu ve bu şekilde valinin Adliye'nin gücünü tesirsiz bıraktığını beyan etmişti.[536] Ayrıca İhsan Efendi Dahiliye Nezareti'ne hazırlayıp sunduğu 19 Ocak tarihli raporunda valiye yapılan suçlamaların pek çoğunun doğru olduğunu belirtmişti. Mahkeme ve karakollarda aleni işkenceler yapılması, cinayetle suçlanan bazı şahısların Nazım Paşa emriyle serbest bırakılması, Sarah İskenderiyan'ın malına el koymak için planlar yapılıp kıza baskı uygulanması ve Süleyman Efendi'nin evinin basılarak arama yapılması İhsan Efendi'nin doğruluğunu kabul ettiği suçlamalardan bazılarıydı.[537] Raporun sonunda İhsan Efendi Nazım Paşa'nın hem vali hem de kumandan olması hasebiyle vilayette nüfuzunun olduğunu ve buna binaen kendisine bir şey yapmasından korktuğunu da

[534] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 8. Nazım Paşa döneminde Nafia hizmetleri için belediyenin iki yüz bin lira borçlanması ve bu borcun Osmanlı Milli Bankası'na otuz beş sene içerisinde ödenmesi meselesi için bkz. BEO. 3972/297830, 20 Kasım 1911.
[535] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 10, 19 Ocak 1911. İhsan Bey, bir müddet çalıştıktan sonra Bağdat Adliye Müdürlüğü'nden istifa etmiş ve Kasım 1913'te Dersaadet istinaf mahkemesi azalığına tayin olmuştur. İ.AZN. 114/31, 23 Kasım 1913.
[536] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 12, 21 Ocak 1911.
[537] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 10, 19 Ocak 1911; Lef 11, 19 Ocak 1911.

belirtmişti. Hem halkın Meşrutiyet'e güvenini kazanabilmek hem de adaletin yeniden tesis edilebilmesi için bir an evvel Bağdat valisinin değiştirilmesi gerektiğinin altını çizmişti.[538]

Hakkında yapılan suçlamalar karşısında Nazım Paşa, kendisini savunmuş, görevden ayrılmasının ya da azledilmesinin kötü niyetli kişiler tarafından yapılmaya çalışıldığını, suçlamaların hiçbirinin doğru olmadığını ve Dahiliye Nezareti'nin bu gibi kimselere mahal vermeyeceğine inandığını beyan etmişti. Hakkında asılsız dedikoduların varlığını ise Tarık imzasıyla kendisine gönderilen bir telgraftan öğrendiğini zikretti.[539] Nazım Paşa, İhsan Efendi'nin bildirdiğine göre Dahiliye Nezareti'ne yaptığı müracaattan aklanamayacağını anlamasına rağmen yine de vali muavinini Kerbela ve Necef'e göndererek Şii ulemanın desteğini talep etmiş ve böylelikle karışıklıklar çıkmasına izin vererek koca bir kıtanın kaderiyle oynamayı göze almıştı.[540]

Bağdat'tan yükselen şikâyetler 20 Kanun-ı Sani 1326 (2 Şubat 1911) tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda görüşülmüş ve Musul Mebusu Mehmet Ali Fazıl Paşa, Bağdat Mebusları Şevket Paşa ve Sason Efendi olmak üzere bir grup mebus vali hakkında soruşturma açılmasını talep etmişlerdi. Sundukları raporda Nazım Paşa'nın Hıtta-i Irakiyye'nin imarı ve ıslahı için verilen hak ve salahiyetleri kötüye kullandığını, Kanun-ı Esasi'yi uygulamayıp hukuksuz birtakım kararlar aldığını ve bu nispetle Irak'ın pek çok yerinde asayişin gün geçtikçe azaldığını belirtmişlerdi. Buna binaen de ticaretin ve ziraatın sekteye uğradığını, Bağdat vilayet hazinesinin bu seneki gelirlerinin yarı yarıya düştüğünü beyan etmişlerdi. Nazım Paşa'nın Irak'ı tehlikeli uçurumlara sürükleyeceği için bir an evvel valinin değiştirilmesi gerektiğinin altını çizmişlerdi.[541] Bu takrir Dahiliye Nazırı Talat Bey'e sorulmuş ve kendisi şikâyetlerin dikkate alındığını ve tahkikatın yapıldığını; soruşturma bittiğinde de hükümetin ona göre bir karar alacağını belirtmişti.[542]

---

[538] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 15, 24 Ocak 1911; Lef 17, 6 Şubat 1911.
[539] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 18, 2 Ocak 1911.
[540] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 30, 22 Mart 1911.
[541] Takrirde imzası bulunan mebuslar şunlardır: Musul Mebusu Fazıl Bey, Musul Mebusu Davut Bey, Bingazi Mebusu Yusuf Şetfan Bey, Kerbela Mebusu Mehdi Bey, Bağdat Mebusu Sason Efendi, Kerek Mebusu Tevfik Bey, Şam Mebusu Rüştü Bey, Kerkük Mebusu Mehmet Ali Bey, Halep Mebusu Nafi Bey. *MMZC*, c. 2, s. 492-493.
[542] *MMZC*, c. 2, s. 573-574.

Bağdat valisi hakkında gönderilen telgraflar ve yürütülen soruşturma basına da yansımış, görevinden alınacağı haberleri İstanbul'da yayınlanan *Tanin, İkdam* ve Suriye'deki *el-Muktebes* gazetelerinin sütunlarında yer bulmuştu.[543] Bu haberler Bağdat'ta büyük yankı uyandırmış ve Nazım Paşa'nın valilik vazifesinde kalmasını talep eden vilayetin önde gelenleri merkeze telgraflar göndermeye başlamışlardı. Telgraflarda öne çıkan husus Nazım Paşa ile birlikte vilayette adaletin sağlandığı, din ve ırk ayrımı yapılmadan herkese eşit muamele yapıldığı, akşamları sokağa bile çıkmaya korkulan Bağdat şehrinin artık oldukça güvenli olduğu ve hırsızlık, yolsuzluk ve soygunculuğun azalıp asayişin sağlandığıydı.

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliğinde kalmasını isteyenler arasında yakın çevresinde de bulunan çok sayıda gayrimüslimin ismine rastlamak mümkündür. Bağdat'ın Katolik, Süryani, Ermeni ve Keldani patriklerinin birleşerek yazdıkları 15 Mart 1911 tarihli bir telgrafta, Nazım Paşa'nın Meşrutiyet'in uygulamalarını gerçekleştirdiğini ve kendisine şükran duyulan bir dönemde görevden alınmaya çalışıldığını söyleyerek merkezi hükümete teessüflerini iletmişlerdi.[544] Bir diğer telgraf ise yine aynı tarihte Yahudi cemaatinden gönderilmiş, Bağdat Hahambaşısı David Papa Musevilerin temsilcisi olarak Nazım Paşa'nın görevinde kalmasını talep etmişti. Hahambaşına göre Bağdat on ay öncesine kadar Meşrutiyet havası içerisinde değilken şimdi din ve mezhep ayrımı gözetilmeden herkesin güvende yaşadığı bir yer halini almıştı. Bu yüzden vali hakkında çıkan uydurma haberlere inanılmaması ve vatanın menfaati için Nazım Paşa'ya destek verilmesi gerektiğini belirtmişti.[545] Yahudi cemaatinden bir destek de geniş toprak sahibi ve aynı zamanda avukat olan Menahem Salih'den gelmişti.[546] 14 Mart 1911'de Meclis-i Mebusan'a gönderdiği telgrafta valinin kısa süre içerisinde vilayeti bayındır duruma getirdiğini, aşiretleri kontrol altına aldığını

[543] *Tanin*'de yer alan habere göre, Musul'da bulunan Ferik Yusuf Paşa'ya Bağdat Valiliği'ne vekalet etmek üzere yola çıkması emredilmiştir. *Tanin*, nr. 908, 14 Mart 1911.

[544] BOA, İMMS 137/21, Lef 8, 15 Mart 1911; DH.MTV. 32/21, Lef 44, 15 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 18, 15 Mart 1911. Ayrıca Ermeni Patriği, Nazım Paşa'nın Midhat Paşa gibi hayırlı bir vali olduğunu hem Irak halkı hem de Ermeni milleti için değerinin büyük olduğunu ve kendisine şükran duyduklarını ifade etmiştir. *Tanin* ve diğer gazetelerde neşredilen uydurma haberlerin gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. DH.MTV. 32/21, Lef 43, 15 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 13, 15 Mart 1911.

[545] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 46, 15 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, 15 Mart 1911. Nazım Paşa'yı desteklemek için gönderilen başka bir telgrafta da yine Hahambaşısının ismi yer almaktadır. BOA, İMMS. 137/21, Lef 15, 20 Mart 1911.

[546] Menahem Efendi I. Meşrutiyet döneminde Irak'tan Meclis-i Mebusan'da yer alan milletvekillerinden biri olmuştur. Bkz. Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 1, s. 10; Kayalı, "The Jewish Representation", s. 509.

ifade ederek valinin görevden alınacağı haberini üzüntüyle karşıladığını bildirmişti.[547] Yine benzer bir telgraf da Yahudi reis ve azalarının bulunduğu Ticaret Odası'ndan gönderilmiş ve telgrafta şehrin emniyet ve asayişinin Nazım Paşa ile sağlandığı vurgusu yapılmıştı. Önceki dönemlerde kurşunların hedefi olmamak için dışarı bile çıkamadıklarını, gündüzleri dahi emniyetin olmamasından dolayı serbestçe ticaret yapamadıklarını ve hayat, ırz ve namuslarını kendilerinin koruduklarını, yeni valiyle birlikte bu durumun bir son bulup emniyetin sağlandığını zikrederek Nazım Paşa'dan memnuniyetlerini iletmişlerdi.[548]

Gayrimüslimlerin yanı sıra Bağdat'ta önemli pozisyonlarda yer alan Tahrirat Müdürü Mustafa Nadir, İstinaf Müdde-i Umumisi Vasıf, Naib Asım, Muavin Lütfi ve Defterdar İsmail beylerden oluşan bir grup Nazım Paşa'nın valilik vazifesinde kalması gerektiğini bildiren telgraflarını Sadaret'e iletmişlerdi.[549] Bağdat Belediyesi'nde görev yapan başka bir grup da yine Nazım Paşa'yı desteklemişti. Belediye reis vekili İsmail, Belediye hekimi Tevfik, Sandık Emini Hafil ve Belediye Ser-Katibi Hamdi imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta akşamları on ikiden sonra adet olduğu üzere duyulan silah seslerinin yerini sessizliğin aldığı, kimsenin artık şiddet görmediği, Irak'ta herkesin istediği yere özgürce gidip ticaret ve ziraat yapabildiği ifade edilmişti. Telgrafı gönderen memurlara göre Nazım Paşa'nın hem yönetimdeki başarısından hem de askeri dehasından memleket yararlanmaya devam etmeliydi.[550]

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği vazifesinde kalmasını isteyenler arasında seçimlerde meclise gidecek mebusları belirleyen müntehibler de vardı. Bütün müntehibleri temsilen paşaya yakınlığıyla da bilinen reis-i evvel Abdülkadir Hudeyri ve reis-i sani Haydarzade Abdurrahman Mart 1911'de hem Meclis-i Mebusan'a hem de Sadaret'e

[547] BOA, DH.MTV. 32/10, Lef 6, 14 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 9, 14 Mart 1911; DH.MTV. 32/8, Lef 3, 14 Mart 1911.
[548] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 40, 13 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 4, 10 Mart 1911. Ancak sonraki süreçte gerçekleşen soruşturmada, bu kişilerin ahalinin ısrarıyla telgrafhaneye gittiği, hatta Naib Asım Bey'in telgrafhaneye gitmesi için valinin uşağı tarafından tehdit edildiği iddia edilmiştir. Lef 43, 16 Mart 1911.
[549] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 43, 16 Mart 1911.
[550] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 45, 19 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 14, 15 Mart 1911; İMMS. 137/21, Lef 11, 16 Mart 1911. Ayrıca vilayette bulunan muteberandan çok sayıda kişi de birleşerek Nazım Paşa'nın görevden ayrılmasıyla birlikte yeniden karışıklıkların başlayıp fesadın artacağıyla ilgili mektuplar yollamışlardır. DH.MTV. 32/22, Lef 44, 16 Mart 1911; Lef 47, 18 Mart 1911; Lef 50, 18 Mart 1911; DH.MTV. 32/8, Lef 4, 16 Mart 1911; DH.MTV. 32/10, Lef 10, 16 Mart 1911; İ.MMS. 137/21, Lef 5, 16 Mart 1911.

Nazım Paşa'yı destekler mahiyette telgraflar göndermişlerdi.[551] Ayrıca Bağdat'ta bulunan mekteplerin müdürleri de Nazım Paşa'nın kalması için merkeze telgraf çekmişlerdi. Bu okullar içerisinde Hukuk Mektebi, Protestan Mektebi, İttihad ve Terakki Mektebi, Ermeni Mektebi ve Katolik mektepleri vardı. Maarif Müdürü ve katiplerinin de yine telgrafta isimleri yer almıştı. Bağdat'ta Maarif'in tanzim edilmesinde ve okulların sayısının arttırılmasında Nazım Paşa'nın katkısının büyük olduğunu belirterek kalması gerektiğini ifade etmişlerdi.[552]

Bunlara ek olarak ordu içerisinde de kalabalık bir grup Nazım Paşa'yı savunan telgrafları merkeze göndermişlerdi. Nitekim bu isimlerin birçoğu Nazım Paşa ile birlikte İstanbul'dan Bağdat'a gelen ordu erkanıydı ve Paşa'nın vilayetteki en büyük yardımcılarıydı. Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Ali Kemal Bey'den, Jandarma Kumandan Kaymakamı Yusuf Bey'e, askeri hastanede görevli olan tabiplerden, eczacılara varıncaya kadar muhtelif görevlerde bulunan askerlerin imzasını ihtiva eden telgraflarda, geçen seneye kadar asayişsizlik yüzünden askerlerin çok kanının döküldüğü, Nazım Paşa ile birlikte emniyetin sağlandığı, görevinden alınması halinde akacak kanların mesuliyetini kabul etmeyip istifalarını sunacakları Meclis-i Mebusan'a iletilmişti.[553]

Bağdat vilayetinin muhtelif kaza ve merkezlerinden de Nazım Paşa'nın kalması için merkeze telgraflar gönderildi. Kazımiye, Horosan, Hanekin, Ane ve Hille kazası azalarından müteşekkil bir grubun imzasını taşıyan 16 Mart tarihli telgrafta kırk elli seneden beri görülmemiş olan emniyet ve adaletin Nazım Paşa ile Bağdat'ta vücut bulduğu, artık kimsenin burnunun bile kanamadığı ve aşiretlerin kontrol altına alınarak güvenliğin sağlandığı iddia edilmişti.[554] Yine kazalarda mukim olan aşiretlerin reisleri de Nazım Paşa'nın vali olarak kalması için nazırlıklara ve Sadaret'e Türkçe ve Arapça telgraflar çektiler. Çoğunlukla Arapça yazılmış olan telgraflarda Fetle ve Düleym gibi büyük aşiretlerin liderleri, Nazım Paşa'dan önce sürekli çatışmaların ve savaşların olduğunu, hazinelerinin mahvolduğunu,

[551] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 2, 11 Mart 1911; Lef 3, 12 Mart 1911; Lef 10, 15 Mart 1911; Lef 11, 15 Mart 1911.
[552] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 12, 14 Mart 1911; DH.MTV. 32/8, Lef 2, 14 Mart 1911.
[553] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 32, 16 Mart 1911.
[554] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 26, 16 Mart 1911; Lef 24, 16 Mart 1911; Lef 31, 16 Mart 1911; Lef 33, 16 Mart 1911; Lef 42, 16 Mart 1911.

çocuklarının telef olduğunu, ancak yeni valiyle Midhat Paşa dönemindeki gibi bir istikrar sağlandığını ve mahrum olunan adaletin geri geldiğini belirtmişlerdi.[555]

Bir yandan Bağdat'tan yoğun bir şekilde telgraflar gönderilirken öte yandan şehirde bazı ayaklanmalar görülmeye başlandı. Vali Muavini Lütfi Efendi'nin ve Bağdat Polis Müdürlüğü'nün Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği takrirlere göre, ahali merkeze ilettiği telgraflara cevap alamayınca, Nazım Paşa'nın evinin önünde toplandı. Paşayı arabasına bindirip ve arabayı da bizzat kendileri çekerek valilik binasına götürdüler. Aşiretlerden pek çok grup valilik binasının önüne geldi. Raporlarda, bu kalabalığın sakinleştirilmesi için Nazım Paşa'nın akıbetiyle ilgili kararın ivedilikle vilayete bildirilmesi gerektiği, aksi halde yaşanacak olan kaosun önüne geçilemeyeceği vurgulandı.[556]

Nazım Paşa'nın destekçileri bununla da kalmayarak bir araya gelip büyük mitingler tertipledi̇ler. Dükkanlarını kapatıp bu eylemlere katılanlar arasında Yahudi cemaatinden de kimseler bulunmuş, hatta Nazım Paşa'nın evinin önünde nöbet tutanların bir kısmını cemaatin gençleri oluşturmuştu.[557] Vali Nazım Paşa'nın yerel destekçileri olan Abdülkadir Hudeyri ve Abdurrahman Paşa'nın örgütlediği ve tahmini olarak 25 bin ile 40 bin kişiyi bulan bir kalabalık 15 Mart 1911'de Cuma günü Bağdat'ın İmam-ı Azam kapısında toplanarak büyük bir miting gerçekleştirdiler. Buradan sözcü olarak seçilen başta Abdülkadir Hudeyri olmak üzere bir grup, telgrafhaneye giderek makinenin başında hükümetten gelecek olan kararı beklediklerini Dahiliye Nezareti'ne ilettiler.[558] Ayrıca Abdülkadir Hudeyri, herhangi bir taşkınlık olmadan insanların dükkanlarını kapatarak telgrafhanede ve telgrafhane civarında toplandıklarını ve İstanbul'dan olumlu haber beklediklerini belirtmişti.[559] Benzer haberler başka memurlar kanalıyla da merkeze iletildi. Bağdat İstinaf Müdde-i Umumisi Vasıf Efendi, Adliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta

[555] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 21-25, Lef 29-30, Lef 36, 16 Mart 1911; DH.MUİ. 145/28, Lef 10, 16 Mart 1911; Lef 12, 16 Mart 1911.
[556] BOA, DH.MUİ. 145/28, Lef 6, 16 Mart 1911; DH.MTV. 32/21, 16 Mart 1911.
[557] Harel, "The Jewish Community", s. 2142-2143.
[558] Bilhassa Abdülkadir Hudeyri Bey'in birçok defalar Dahiliye Nezareti'ne valinin durumuyla ilgili ahalinin haber beklediğini bildiren telgraflar çektiği anlaşılmaktadır. BOA, DH.MUİ. 145/28, Lef 13, 16 Mart 1911; DH.MTV. 32/10, Lef 2, 14 Mart 1911; Lef 3, 14 Mart 1911; Lef 7, 15 Mart 1911; Lef 8, 16 Mart 1911; DH.MTV. 32/22, Lef 15, 15 Mart 1911; Lef 20, 16 Mart 1911; Lef 35, 16 Mart 1911; ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911;
[559] BOA, DH.MTV. 32/10, Lef 9, 16 Mart 1911.

kalabalığın Cuma namazından sonra bir kez daha toplandığını, bu sefer sayının elli bini bulduğunu ve bilgi almadan dağılmayacaklarını ifade etmişti.[560]

Valinin görevde kalması için yapılan gösterilerle ilgili farklı iddialar ortaya atılmıştır. Bağdat'tan daha evvel Nazım Paşa'yı eleştiren telgraflar gönderen Cebecizade Fuad, Meclis-i Mebusan'a gönderdiği -mitingle aynı gün çekilen- 15 Mart tarihli telgrafında mitingin zorlama ve sahte bir yaygara olduğunu, belirli bir amaca hizmet etmek için Nazım Paşa'nın emri doğrultusunda Abdülkadir Hudeyri Paşa tarafından tertiplenerek organize edildiğini ve toplanan kalabalığın ne için orada bulunduklarını bile bilmediklerini iddia etmişti.[561]

Benzer bir iddia Nazım Paşa'nın görevden alınması sonrası vekaleten Bağdat vali ve ordu müfettişliğine getirilen Ferik Yusuf Bey'den gelmişti. Şehirde düzenlenen gösterilerin Paşa'nın adamları tarafından organize edildiğini, gece gündüz demeden "esafil takımı"ndan olan kişilerin telgrafhaneye hücum ettiğini merkeze bildirmişti. Yusuf Paşa eylemlerin başındaki isim olarak Abdülkadir Hudeyri'yi işaret etmiş, ona yardım edenler arasında ise Polis müdürü Kolağası Rıza Efendi, Rüsumat merkez müdürü Vefik Bey, İTC karşıtlarına yakın duran *Beynen Nehreyn* gazetesi müdürü Mahmud Nedim ve muharriri Hamdi efendiler ile Hahambaşı David Efendi, Hıristiyan tebasından Antuk Efendi, paşanın uşaklarından Saron ve biraderi ile *Vicdan* gazetesi sahibi Mecid Talat Efendi ve Horosan ile Hille kaymakamları vekaletlerinde bulunan Yüzbaşı Tevfik ve Namık efendiler ile zabitlerden bazı kimselerin bulunduğunu beyan etmişti.[562]

Bağdat'ta Nazım Paşa'nın görevinden alınmasıyla ilgili tüm bunlar yaşanırken bölgenin en büyük dini lideri konumunda bulunan Nakib Abdurrahman Efendi sessizliğini korumuştu. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile arasının iyi olmadığı bilinen Nakib'in Nazım Paşa'ya açıktan bir destek verdiğini söylemek güçtür.[563] Nakib'in en

[560] BOA, DH.MTV. 32/10, Lef 12, 17 Mart 1911.
[561] BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 16, 15 Mart 1911; Lef 28, 17 Mart 1911.
[562] BOA, DH.MTV. 32/8, Lef 5, 17 Mart 1911.
[563] Vilayetten Osmanlı başkentine Nazım Paşa hakkında menfi ya da müspet gönderilen telgraflarda Seyyid Abdurrahman ve Nakib ailesinin bir katılımın olduğu gözükmemektedir. Osmanlı arşivinde Nakibin imzasının yer aldığı yalnızca bir telgrafa rastlanmıştır. Bu telgrafta ise Tahrirat müdürü Mustafa, defterdar İsmail, muavin Lütfi ve azadan bazı isimlerle birlikte Nakib Abdurrahman, Suriye matbuatında yer alan ve Divaniye mebusu Şevket Paşa ve Kerbela mebusu Mehdi efendinin Nazım Paşa hakkındaki ithamlarını eleştirmiştir. Telgrafta imzası olan şahıslar vilayette emniyetin bozulduğunu, karışıklıklardan dolayı ticaret ve ziraatın zarar uğradığını iddia eden mebusların

büyük oğlu olan Seyyid Mahmut'a göre vali, Seyyid Abdurrahman'ın evinde verdiği yemeğe düzenli olarak katılmasına rağmen Nakib'i Bağdat'ta önemsizleştirmeye çalışıp gücünü kırmak için uğraşmıştı. Ayrıca İstanbul'daki muhaliflerinden korktuğu için Nakib'i kendi yanına çekmek istemiş ancak Seyyid Abdurrahman buna yanaşmayarak mesafeli durmayı tercih etmişti.[564] Nitekim Nazım Paşa her ne kadar eşraftan ve memurlardan destek görmüş olsa da Irak'ın en önemli dini lideri sayılan Nakib Abdurrahman'ı tam olarak kendi yanına çekemediği için Bağdat Valiliği için gereken önemli bir destekten mahrum kalmıştı.

3.2.2. Bağdat'tan Yükselen Şikâyetler ve Vali Hakkında Açılan Soruşturmalar

Nazım Paşa'yla ilgili Bağdat'tan merkeze gönderilen telgraflar Dahiliye Nezareti'nin bu konu üzerinde yoğun bir mesai harcamasına neden olmuştu. Paşa hakkında yapılan şikâyetlerin soruşturulması için görevlendirilen İhsan Efendi'nin sunduğu raporlara binaen Dahiliye Nazırı, 16 Mart 1911'de Sadaret'e kendi kanaatlerinin de yer aldığı uzunca bir takrir gönderdi. Takrirdeki ifadeler İhsan Efendi'nin raporuyla benzerlik taşıyordu. Nazır, vali hakkında yapılan suçlamaların birçoğunun doğru olduğuna kanaat getirmiş ve bu hususta en kısa sürede bir karar verilmesi gerektiğini belirtmişti. Ayrıca Nazım Paşa'ya şikâyetlere konu olan meseleler sorulmuş ve savunması da rapora eklenmişti. Paşa, kendisine isnat edilen tüm suçlamaları yine reddetmişti.[565] Nihayetinde Adliye, Maliye ve Harbiye nezaretleri ortaklığıyla Nazım Paşa'nın bazı hukuksuz uygulamalar yaptığına, keyfi birtakım kararlar aldığına ve bu bağlamda memuriyetine devam etmesinin uygun olmadığına karar verilerek valilikten azli sağlandı. Yerine münasip bir kişi atanana kadar Ferik Yusuf Paşa 16

---

görüşlerine karşı çıkmıştır. Telgrafa göre mebusların halkı ve doğruyu savunması gerekirken bu şekildeki ifadeleri doğru değildir. Vatanı, milleti düşünen ve adaleti ve hakkaniyeti kimsenin burnu kanamadan tesis eden bir valinin Bağdat'ta bulunduğunu beyan etmişlerdir. Nazım Paşa hakkında gönderilen çok sayıda telgraf olmasına rağmen sadece birinde Nakib'in imzasının olması şaşırtıcıdır. BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 38, 12 Mart 1911. Nakib Abdurrahman ve ailesi genel olarak çekimser bir tavır sergilerken Bağdat'ta bulunan başka dini liderler Nazım Paşa'nın şeriatı uygulamasından dolayı oldukça memnun olduklarını, bu dönemde Ramazan ayında orucunu bozana pek rastlanmadığını, böyle bir durum yaşanması halinde polislerin o kişiyi merkeze götürüp on kırbaç ve bir ay hapis cezası verdiklerini ifade etmişlerdir. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 174.

[564] TNA, FO 424/225, nr. 18: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[565] BOA, İMMS. 137/21, Lef 16, 16 Mart 1911.

Mart 1911 tarihindeki Meclis-i Vükela kararıyla Bağdat Valiliğine vekaleten tayin edildi.[566]

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği görevinden azledilmesinde yukarıda zikredilen iddialar haricinde Bağdat'taki görevlerine son verilen İttihatçıların İstanbul'da yaptıkları kulislerin etkisi de büyüktür. Özellikle eski vilayet mektupçusu Murad Bey ve sıhhiye müfettişi Süreyya Bey'in İstanbul'da Nazım Paşa aleyhinde yaptığı çalışmalar merkezde etkili olmuştu. Hatta vali ayrılır ayrılmaz bu isimler Bağdat'a geri dönmüş ve Paşa'nın görevinden alınmasındaki paylarının büyük olduğunu iddia ederek bununla övünmüşlerdi.[567] Ayrıca baştan beri karşılıklı bir husumet yaşadığı Mahmut Şevket Paşa'nın ve İTC içerisinde önemli bir konumda yer alıp *Tanin* gazetesinde Nazım Paşa'yı eleştirmekten çekinmeyen; üstelik Mart ayı başında Maarif Nazırı olarak atanan Babanzade İsmail Hakkı Bey'in, valinin görevden alınmasında payları vardı.[568]

Nazım Paşa'yı yeni rejim için bir tehlike olarak gören Talat Paşa'nın da Dahiliye Nazırlığı görevinden ayrılırken valinin azledilmesi yönünde bir kanaat bildirmiş olduğu düşünülmektedir.[569] Nitekim Talat Paşa önce, merkezde kendisi ve cemiyet için tehlike olarak gördüğü Nazım Paşa'yı Bağdat'a vali yapmak için çalışmıştı. Ancak sonrasında paşanın vilayette İTC aleyhine gerçekleştirdiği icraatlar ve cemiyetçileri görevden tasfiye etmesiyle Talat Paşa ve İstanbul'daki diğer İttihatçılar Bağdat'taki güçlerini tamamen kaybedecekleri korkusuna kapılmış ve bu yüzden Nazım Paşa'ya karşı bir hamle yaparak görevinden alınmasını ve siyasi arenadan tamamen silinmesini amaçlamışlardı. Bunlara ek olarak Nazım Paşa'nın Bağdat'ta ve Kerbela'da yeni cadde yapımı için İngilizlere ait olan mülkleri yıktırması sonucunda vilayetin İngiltere Konsolosluğu ile yaşadığı sorunlar ve akabinde İngiltere hükümetinin Osmanlı idaresine valiyi şikâyet etmesi de Paşa'nın görevden azledilmesinde etkili olan diğer faktörler olarak zikredilebilir.[570]

---

[566] BOA, DH.MUİ. 145/28, Lef 20, 16 Mart 1911. Görevinden alınması ve yerine Yusuf Paşa'nın getirilmesiyle ilgili irade; aynı belge, Lef 21, 16 Mart 1911; BEO. 3869/290148, 17 Mart 1911.
[567] TNA, FO, 195/2368, nr. 396: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.
[568] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s.185.
[569] Artuç, "Nazım Paşa", s. 854.
[570] TNA, FO 424/225, nr. 85: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

Yusuf Paşa'nın Mart 1911 itibariyle vali ve kumandan olarak vekaleten tayin edilmesi Nazım Paşa tarafından başlangıçta kabul edilmedi. Nitekim düzenlenen miting ve eylemlerde Paşa'nın etkisi yadsınamayacak kadar çoktu. Ancak Nazım Paşa, Arap şeyhleri ve aşiret liderleri silahlarını kuşanarak kendisini korumaya ve desteklemeye devam edeceğini söylemesine rağmen bu karşı koyuşu uzatmayarak görev ve yetkilerini devredip Bağdat'tan ayrılmayı kabul etti ve herhangi bir taşkınlık yaşanmadan İstanbul'a gitmek üzere 17 Mart'ta 1911'de yola çıktı.[571] Yusuf Paşa vekaleten Bağdat Valiliği ve 6. Ordu kumandanlığıyla askeri ve sivil idarenin komutasını devralarak Bağdat'ta yeniden emniyeti sağlamak için çalıştı.[572] Göreve getirilmesinden hemen sonra Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta Bağdat'ta gösterilerin kısmen de olsa devam ettiğini, bu kargaşayı çıkaranların tutuklanarak sorguya çekildiğini, eylemlerin kışkırtıcısı olarak görülen Hahambaşının görevinden alınmasını ve Nazım Paşa ile birlikte gelen grubun içerisinde bu işe müdahaleleri bulunanların bir an evvel tespit edilip azledilmeleri gerektiğini bildirdi.[573] Bu telgraf üzerine Harbiye Nazırı, ordu içerisinde azledilmesi talep edilenleri hemen işten el çektirdi.[574]

Bağdat'ta Yusuf Paşa'nın vekaleten valiliğe atanmasının akabinde Nazım Paşa'yla birlikte çalışanları ve paşanın vali olarak kalmasını destekleyenleri tasfiye etmek için harekete geçildi, toplantı ve gösteriler düzenleyenler teker teker polis dairesine getirilerek tevkif edildiler.[575] Eylemlerin baş mimarlarından olan Abdülkadir Hudeyri ve Rüsumat müdürü Vefik Bey ile yanlarındaki 20 kişi, gösterilerin yapıldığı gün *Zuhur* gazetesi ve matbaasına gerçekleşen saldırıyla suçlanmışlardı. Ancak 20 gün kadar hapis yattıktan sonra serbest bırakıldılar.[576]Ayrıca valinin siyasi sekreteri olan Eram Bey de yine göz altına alınan isimlerden biri oldu. Fakat birkaç saat içinde serbest bırakılarak Nazım Paşa ile birlikte Bağdat'tan ayrılmasına izin

[571] Tevfik Ali Berru ve Azzavi, Nazım Paşa'nın azledilmesinden sonra Bağdat'ta milliyetçi ruhun arttığını iddia etmişlerdir. Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 206; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 207; TNA, FO 424/226, nr. 139: S. G. Lowther to Edward Grey.
[572] BOA, DH.TV. 32/22, Lef 1, 17 Mart 1911; Lef 46, 17 Mart 1911; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 186.
[573] BOA, DH.MTV. 32/8, Lef 5, 17 Mart 1911.
[574] BOA, DH.MTV. 32/8, Lef 7, 18 Mart 1911.
[575] Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 206
[576] BOA, DH.MTV. 32/19, 22 Nisan 1911; BEO. 3881/291049, Lef 6, 22 Nisan 1911; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 186.

verildi.[577] Valinin görevinde kalması için merkeze gönderilen telgraflarda imzası olan görevliler de disiplin cezası aldılar. Bu isimlerden biri Albay Ali Kemal Sırrı Bey oldu ve ceza olarak Yemen'e gönderildi.[578] Eylemlerin müsebbibi olarak gösterilen ve halkı kışkırttıkları iddia edilen Bağdat Rüsumat merkez müdürü Vefik Bey ile Bağdat Hahambaşısı David Papa Efendi'nin ise azledilerek yerlerine başkalarının tayin edilmesine karar verildi. Bilhassa David Efendi'nin halkı galeyana getirip gösterileri alevlendirdiği düşünülmüş ve İstanbul'daki Başhahamlığa David Papa'yı görevden alması için talimat verilmişti.[579] Bağdat Polis Müdürü Kolağası Rıza Efendi de kanunları ihlal etme ve ahaliyi eylem ve gösterilere teşvik etme suçuyla 18 Mart 1911'de görevinden azledildi.[580]

Osmanlı merkezi hükümeti, Nazım Paşa'yı görevden aldıktan sonra vilayette yaşananların iç yüzünü öğrenebilmek için Bağdat'a Mülkiye, Adliye ve Askeriye'den yetkililerin olduğu bir komisyon göndermeye karar vermiştir.[581] Komisyon içerisinde Mülkiye müfettişi Ali Seyyid Bey, mahkeme-i temyiz azası Asım Bey, Ankara defterdarı Neşet Bey ve topçu müfettişi Miralay Emin Bey yer almıştı. Dahiliye Nezareti, Bağdat Valiliğine komisyonu bildirip orada kendilerine her türlü kolaylığın sağlanması gerektiği uyarısında bulundu.[582] Meclis-i Vükela kararıyla oluşturulan bu komisyon, Bağdat'a ulaştıktan sonra şikâyetlere konu olan hadiseleri ilgili birimlerle birlikte çalışarak olayın aydınlatılması için uğraş verdi. Komisyonun ele aldığı konular toplamda 34 maddeden ibaret olup her bir madde üzerinde farklı bir soruşturma gerçekleştirildi. Soruşturma neticesinde komisyon, bazı suçlamaların gerçek olduğuna, bazılarının ise Nazım Paşa'nın aleyhinde bir

---

[577] TNA, FO 195/2367, nr. 33: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.
[578] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 186.
[579] David Efendi sonrasında doğup büyüdüğü Kudüs'e geri dönmüştür. Dahiliye Nezareti hahambaşısını kendisi azletmeyerek İstanbul Hahambaşılığı'nın bunu yapmasını talep etmiştir. Bu talep bir nevi emir olarak da görülebilir. Harel, "The Jewish Community", s. 2143-2144. Vefik Bey'in yerine ise Bingazi Rüsumat Müdürü Nazmi Bey tayin edilmiştir. BOA, DH.MTV. 32/29, Lef 2, 30 Nisan 1911; Lef 3, 18 Mart 1911; Lef 11, 9 Kasım 1911; DH.MTV. 32/18, Lef 5, 29 Mart 1911.
[580] 15 Ekim 1910 tarihinde tayin edilen Kolağası Rıza Efendi, görevinde bir seneyi bile tamamlayamadan azledilmiştir. BOA, DH.MTV. 32/8, 18 Mart 1911; DH.MTV. 2/13, Lef 2, 15 Ekim 1910.
[581] BOA, MV. 150/45, 1 Nisan 1911; BEO. 3875/290560, 1 Nisan 1911; *Tanin*, nr. 908, 14 Mart 1911.
[582] BOA, DH.MTV. 32/24, 4 Temmuz 1911; BEO. 3881/291049, Lef 5, 4 Nisan 1911. Komisyon üyelerine verilecek olan harcırahın orada bir müddet ikamet edecekleri için yeterli olmayacağına ve bu yüzden her memura bağlı bulunduğu nezaretten ayrı bir harcırah daha verilmesine karar verilmiştir. BEO. 3901/292572, Lef 2, 31 Mayıs 1911.

durum oluşması için uydurulduğuna, geri kalan iddiaların ise yeterli bir delil bulunamamasından ötürü sonuçsuz kaldığına karar verdi. Bazı maddeler üzerinde ise bir karar vermekten çekinilmiş ancak olayın gerçekleştiğine dair güçlü delillerin olduğu vurgusu yapılmıştı.

Komisyon, Bağdat'ta yaptığı soruşturma neticesinde Nazım Paşa aleyhine iddia edilen suçlamalardan biri olan polis dairesinde bir kafes yapılıp bazı kimselere işkence yapıldığı meselesinin gerçek olmadığına karar vermişti. Polis müdüriyetine ve Adliye dairesine işkence iddiaları sorulmuş ve bir ay boyunca tahkik edilen bir şahsın tutulması için bir odanın olduğu ancak işkence yapıldığına dair bir delile rastlanmadığı tespit edilmişti.[583] Aynı şekilde belediye binasında da bazı kimselere işkence yapıldığı ve Nazım Paşa'nın uşağının birilerini darp ettiği iddiasının doğru olmadığına karar verilmişti. Çünkü bu olay, zamanında mahkemeye taşınmış ve delillerin yeterli olmadığına hükmedilmişti.[584]

Bir diğer mesele ise Düleym aşiretinden on dört kişinin tahliye edilmesi hadisesi olmuş ve bu hadise Bağdat Adliye Müdüriyeti tarafından tahkik edilmişti. Soruşturma neticesinde 1909 senesinde Zoba aşireti ile yaşanan çatışmadan sonra içeri alınan aşiretten bazı adamların tahliye edildiği ve bu tahliye kararının ise vilayetten gelen şifahi bir emir üzerine olduğu anlaşılmıştı. Yargının önüne geçerek böyle bir karar veren Nazım Paşa bu sebepten ötürü suçlu bulundu. Ayrıca Düleym aşiretinden serbest bırakılan kişilerin sonrasında karışıklıklar çıkarması ve vergi toplamak için gönderilen jandarmalara saldırarak ikisini öldürmesi de yine tahkiki yapılan meselelerdendi. Jandarma komutanlığına böyle bir hadisenin yaşanıp yaşanmadığı sorulmuş ve komutanlık tahliye edilen aşiret mensuplarının sonrasında bir olaya karışmadıklarını, jandarmalara saldıranların ise Ebu Ulvan aşiretinden kişilerin olduğunu beyan etmişti.[585]

Bir başka mesele ise vilayetin asayişini ihlal ettiği iddia edilen Hamid Nusret ve Halef Şevki isimli kişilerin tevkif edilerek polis dairesinde alıkonulma mevzusu olup yapılan soruşturma neticesinde bir müddet alıkonuldukları tespit edilmişti.[586] Ayrıca

[583] BOA, ŞD. 35/15, Lef 4, 11 Temmuz 1911; Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[584] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[585] BOA, ŞD. 35/15, Lef 6, 11 Temmuz 1911; Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[586] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.

gerçekleştiğine dair kesin bir kanaat belirtilmese de Meşrutiyet'e tamamen aykırı olduğuna hükmedilen mesele ise gazete ve gazetecilere yapılan baskı ve tehdit olmuştu. Basın özgürlüğü olmasına rağmen *Rakib* gazetesi sahibi polis dairesine çağrılarak darp edilmiş ve ardından gazete tatil edilmişti. Bunun üzerine Abdüllatif Bey durumu mahkemeye taşıyarak soruşturma açılmasını talep etmişti. Mahkemede polis müdürü Hamdi Efendi kimseyi darp etmediği yönünde ifade vermişti. Heyet yaşanan hadiselerin Meşrutiyet'e aykırı olduğunu belirterek soruşturmayı Şura-yı Devlet'e havale etti.[587]

Soruşturma heyeti tarafından usul ve nizama aykırı bulunan meseleler de olmuş ve kırk yıldır sürdürülen eski toprak işleme usulünün kaldırılması bunların başında yer almıştı.[588] Ayrıca Nazım Paşa'nın valiliği döneminde yaklaşık on ay boyunca beş altı tane belediye başkanının değiştirilmesi ve belediyenin iflasa sürüklenmesi heyet tarafından uygun görülmeyen davranışlar arasında yer almıştı.[589] Bunların yanı sıra Nazım Paşa'nın lehine bir miting düzenlemesi ve kalabalığın toplanarak gösteriler yapması hadisesi de yine "muğayir-i kanûn-i usûl"den sayılmıştı.[590]

Delil yetersizliğinden sonuçsuz kalan mevzulardan biri valinin Sarah İskenderiyan ile arasında yaşanan mesele olmuştu. Paşa'nın kız üzerinde bir baskı oluşturarak servetini elde etmeye çalıştığına dair delillerin kuvvetli olduğu vurgulanmış ancak kesin bir yargıda bulunulmaktan kaçınılmıştı.[591] Bir diğer sonuçsuz bırakılan mesele ise Nazım Paşa'nın aleyhinde asılan ilanların sorumlusu olarak Bidayet mahkemesi azası Süleyman Efendi'yi görmesi ve evinin basılarak bir arama yapılması olmuştu. Bu husus merkeze sorulmuş ve alınan cevapta resmi bir bilginin olmadığı tespit edilmişti.[592] Nihayetinde Dahiliye Nazırı, Sadaret'e takdim ettiği raporda soruşturma evrakının Şura-yı Devlet'e sunularak bir karara varılmasının kararlaştırılması

[587] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[588] BOA, DH.MTV 32/21. Uzun yıllardır kullanılan sistemin değiştirilmesi akabinde Divaniye livasıyla Şamiye, Semave ve Hindiye kazaları devlet hazinesini 30-40 bin lira zarara uğratmıştır. Ayrıca vilayetin muhasebesi ve hesapları tamamen bozulmuş ve gelir-gider cetveli bile o sene Maliye Nezareti'ne takdim edilememiştir. Lef 8, 11 Ocak 1911.
[589] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[590] Bağdat Adliye Müdürlüğü'nün Adliye Nazırı'na gönderdiği bir telgrafta Nazım Paşa'nın bu mitingi planladığı iddia edilmiştir. BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 36. Ayrıca dönemin şahitlerinden biri olan Muhammed Fazıl Paşa'nın kızı Hadduç Fazıl Dağıstanlı, Nazım Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmamak için halkı toplatarak bu mitingleri düzenlettiğini iddia etmektedir. Bkz. Dağıstanlı, *Fazıl Paşa*, s. 146.
[591] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[592] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.

gerektiğini belirtmişti.[593] Ayrıca komisyonun raporu, incelenmek üzere Meclis-i Vükela'ya gönderilmişti.[594]

Soruşturmanın neticelenmesi beklenirken Nazım Paşa 3 Temmuz 1911'de Sadaret'e görevden alınmasının tam olarak neden olduğunu öğrenmek istediğini belirten bir dilekçe gönderdi. Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Kanun-ı Esasi'nin uygulanacağına yemin etmiş olan Osmanlı hükümetinin kendisini görevden alırken "görülen zaruret üzerine" tarzında bir açıklama getirmesinin neye istinaden olduğunu sormuştu. Ayrıca vilayette bulunan resmi şifreleri teslim etmesine rağmen Yusuf Paşa'nın kendisine ait hususi evrakları zapt edip vermediğini, Sadaret'e yazdığı tezkere üzerine ancak evraklarının teslim edildiğini ve bu muamelenin oldukça yakışıksız olduğunu söyleyerek teessüflerini iletmişti.[595] Bunun üzerine Nazım Paşa'ya valilerin nasb ve azillerinin meclis tarafından düzenlendiği belirtilmiş ve başka bir açıklama yapılmamıştı.[596] Ancak sonraki süreçte Nazım Paşa'nın Bağdat'taki suçlamalara karşı herhangi bir ceza aldığına rastlanmamıştır. Nazım Paşa, Bağdat Valiliği görevinden alındıktan sonra Şura-yı Askeri üyeliği devam etmiş ve İstanbul'a döndükten sonra bir müddet aktif bir görevde bulunmamıştı. İttihad ve Terakki'nin hükümetten uzaklaştırılmasından sonra kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde ise Harbiye Nazırı olarak yeniden kabinedeki yerini aldı.[597]

3.3. İTC'nin Bağdat'ta Gücü Ele Geçirme Çabaları: Cemal Bey'in Bağdat Valiliği

Bağdat vilayeti Nazım Paşa'nın Mart 1911'de görevden alınmasından sonra yaklaşık beş ay kadar Ferik Yusuf Paşa'nın vekaletiyle yönetilmişti. Ancak bu süre zarfında Yusuf Paşa ile 1911 yılında Bağdat'taki ordunun başına getirilen Ali Rıza Paşa arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve Yusuf Paşa, Ali Rıza Paşa'nın komutanlık vazifesinden alınmasını dahi talep etmişti. Osmanlı merkezi hükümeti, siyasi ve askeri işlerin başında bulunanların arasında yaşanan bu çatışmaların vilayetin

[593] BOA, ŞD. 35/15, Lef 2, 24 Haziran 1912.
[594] BOA, DH.MTV. 32/27, 13 Eylül 1911.
[595] BOA, DH.MTV. 32/26, Lef 2, 3 Temmuz 1911.
[596] BOA, DH.MTV. 32/26, Lef 3, 17 Temmuz 1911. Nazım Paşa, Sadaret'e yazdığı telgrafta hususi belgelerinin kendisine teslim edilmemesinin "haysiyete yakışmayan bir davranış" olduğunu ifade etmiştir. DH.MTV. 32/9, Lef 2, 18 Mart 1911.
[597] Korkmaz, *Nazım Paşa*, s. 224, 240; Andonyan, *Balkan Harbi*, s. 188; Akşin, *Jön Türkler*, s. 313.

işleyişinde aksamaya neden olacağını bildiğinden dolayı Bağdat Valiliğine bir an evvel asaleten bir valinin atanmasına karar verdi.[598] Bu dönemde İstanbul'da İttihatçıların önceki hükümetlere kıyasla ağırlığının daha fazla hissedildiği Hakkı Paşa hükümeti kurulmuştu. 12 Ocak 1911'de ilan edilen hükümette nazırların bir kısmı İttihatçılardan oluşmaktaydı.[599] İstanbul'da hükümete olası bir sorun teşkil edeceği düşünülerek Bağdat'a gönderilen Nazım Paşa'yı görevden alan İttihatçılar Hıtta-i Irakiyye'nin önemine binaen buraya güçlü bir vali atanması gerektiği konusunda da hem fikir olmuşlardı. Ayrıca Nazım Paşa ile Bağdat'ta dengeler İTC aleyhine işlemiş ve cemiyet karşıtı olan liberal kanat vilayette güçlenmişti. Bağdat'ı İTC lehine döndürmek için cemiyet mensubu bir valinin buraya gönderilmesi kaçınılmaz olmuştu. Nitekim Talat Bey, Dahiliye Nazırlığından ayrılmadan evvel yeni nazır Halil Bey'e Bağdat vilayeti valiliği için Adana valisi Cemal Bey'i[600] önermişti.[601]

---

[598] Ali Rıza Paşa Şamlı bir Arap olup Bağdat ordu komutanlığı görevine getirildiğinde kırk beş yaşındaydı. TNA, FO 195/2368, nr. 485/25: Norman Scott to Sir G. Lowther; FO 195/2369, nr. 807/38: J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[599] Tunaya, *Siyasi Partiler,* s. 67; Akşin, *Jön Türkler*, s. 274.

[600] Ahmed Cemal Bey, 1872 yılında Midilli'de eczacı Mehmed Nesib Bey'in oğlu olarak dünyaya geldi. Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra erkân-ı harbiye tahsilini tamamlayarak çeşitli askeri vazifelerde görev aldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir müddet İstanbul'da bulundu ve 31 Mart vakasında Harekât Ordusu'na katıldı. Şehirdeki durum kontrol altına alındıktan sonra Üsküdar'da mutasarrıf olarak görev yaptı. Ardından imparatorlukta sorunların ve karışıklıkların yaşandığı bölgelere vali olarak gönderildi. İlk olarak Eylül 1909'da Ermenilerin çıkardığı olayların ve karışıkların olduğu Adana vilayetine vali olarak atandı. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen karışıklıkların önüne geçebilmesi ve asayişi yeniden sağlayabilmesi için bölgeye gönderildi. Aynı başarıyı göstermesi umularak 1911'de Bağdat Valiliği'ne atandı. Ancak bir seneyi tamamlayamadan İstanbul'a döndü. İstanbul'a döndükten sonra Balkan Savaşlarında Konya Redif Fırkası kumandanı olarak görev aldı. Babıali Baskını ile İTC'nin siyasi gücü ele geçirmesi Cemal Bey'in İstanbul muhafızlığına getirilmesini sağladı. Ayrıca 1913-1914 seneleri arasında kısa bir süre Nafia nazırlığı görevine getirildi. Mart 1914'ten 1918'e kadar ise Bahriye Nazırlığı vazifesini üstlendi. I. Dünya Savaşı esnasında Cemal Bey'in Şam'da Arap milliyetçilerine karşı uyguladığı siyaset oldukça eleştirildi ve ihanetle suçlanan Arap liderlerini askeri mahkeme kararı ile idam etmesi bölgede infiale neden oldu. Savaşın müttefikler nezdinde kaybedilmesinin ardından 1918'de yurt dışına kaçtı ve 1922 senesinde Tiflis'te öldürüldü. M. Şükrü Hanioğlu, "Cemal Paşa", *DİA*, c. 7, s. 305-307; Herzog *Osmanische Herrschaft und Modernisierung* s. 187-188; Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 27, 55; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 86-88.

[601] Artuç, *Cemal Paşa*, s. 86-88. İngiltere konsolosluğu valilik görevi için Bağdat ordusunun başındaki Ali Rıza Bey'in, Basra Valisi Süleyman Nazif Bey'in, Sivas Valisi Reşid Akif Paşa'nın ve Adana Valisi Cemal Bey'in isimlerinin geçtiğini beyan etmişti. TNA, FO 195/2368, nr. 485/25: Norman Scott to Sir G. Lowther.

Cemiyetin önemli isimlerinden biri olan Cemal Bey,[602] Talat Bey tarafından Bağdat Valiliği için teklif edildiği sırada Ermeniler tarafından gerçekleştirilen karışıklıkların önüne geçebilmesi ve asayişi yeniden sağlayabilmesi için Adana'da vali olarak bulunmaktaydı.[603] Zorlu bölgelerde görev yapmasından ötürü Cemal Bey'in Bağdat'ta da başarılı olması bekleniyordu. 14 Haziran 1911 tarihinde çıkarılan irade ile Kayseri mutasarrıfı Muammer Bey Adana valiliğine getirilirken kendisi münhal olan Bağdat Valiliğine tayin edildi.[604] Dahiliye Nezareti, vakit kaybetmeden Cemal Bey'in Adana'dan Mersin-Halep-Meskene yoluyla Bağdat'a gidebilmesi için gerekli olan harcırahın hesaplanarak kendisine takdim edilmesine karar verdi.[605] Osmanlı merkezi hükümeti, Cemal Bey'in yeni görev yeri olan Irak kıtasında başarılı olabilmesi için tüm imkanları seferber etti ve kendisine daha önce valilik yapan Nazım Paşa gibi bazı olağanüstü hak ve yetkiler tanıdı. Verilen yetkilerden biri görevini doğru yapmadığını düşündüğü memurları işten el çektirmek oldu ancak yerine gelecek olan memuru atama yetkisine sahip olamadı. Görevden azlettiği kişi yerine kimin geleceğini tayin yetkisi bu sefer merkezi hükümete verilmişti.[606] Tanınan bir diğer yetki ise Bağdat ve Basra vilayetindeki jandarmanın Bağdat Valiliği'ne bağlanması oldu. Ayrıca Basra vilayetiyle ortak karar verilmesi gereken hususlarda Basra valisinin Bağdat'a giderek Cemal Bey ile fikir teatisinde bulunması ve meseleleri birlikte çözmesi istendi.[607]

Cemal Bey, 14 Haziran 1911'de atandığı Bağdat'a yaklaşık iki ay sonra 26 Ağustos'ta ulaştı ve atandığına dair olan ferman 30 Ağustos'ta valilik binasında okundu. Yeni vali fermanın okunmasının ardından orada bulunanlara bir konuşma yaparak gerçekleştireceği icraatlar hakkında bilgi verdi. Cemal Bey konuşmasında

---

[602] Osmanlı yakın dönem tarih literatüründe "Paşa" unvanıyla bilinen Cemal Bey'in Bağdat valiliği döneminde resmi yazışmalarda hükümet tarafından kendisine "Bey" olarak hitap edilmektedir. Buna dayanarak bu çalışmada da "Paşa" unvanı kullanılmayarak Cemal Bey olarak zikredilecektir.

[603] Adana'da yaşanan karışıklar ve Cemal Bey'in vilayette gerçekleştirdiği faaliyetler için ayrıntılı olarak bkz. Artuç, *Cemal Paşa*, s. 70-85.

[604] BOA, İ.DH. 1487/54, Lef 4, 14 Haziran 1911; DH.MTV. 1/37, 14 Haziran 1911; DH.MTV. 1/38, Lef 2, 14 Haziran 1911; BEO. 3905/292847, 17 Haziran 1911.

[605] BOA, ŞD. 31/32, Lef 2, 21 Haziran 1911.

[606] BOA, DH.SYS. 73/1, Lef 12, 19 Temmuz 1911; Herzog *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 188. Nazım Paşa'ya görevden aldığı memurun yerine gelecek olanı tayin yetkisi de verilmişti. Ancak bu durum Bağdat'ta karışıklıklara ve anlaşmazlıklara neden olmuştu. Anlaşılan o ki merkezi idare bu yetkiyi artık valilere vermekten kaçınarak kendisinin ele almasının daha doğru olacağına inanmıştı.

[607] BOA, İ.MMS 141/24, 17 Temmuz 1911; DH.SYS. 73/1, Lef 12, 19 Temmuz 1911; BEO. 3917/293709, 18 Temmuz 1911.

İslami ifadeler kullanmaya özen göstermiş ve halkın Müslüman kimliği üzerinden yapmaları gereken hak ve sorumluluklardan bahsetmişti.[608] Ayrıca Bağdat'ın konumuna binaen eski bir medeniyete başkentlik yapmasıyla buradan büyük bir medeniyetin doğduğu hususlarına değinmişti. İslam'a hizmet edenlerin yetiştiği yer olan bu bölgenin tıp, matematik ve fen bilimlerindeki başarısından dolayı insanlığı nasıl ileriye taşıdığından bahsetmişti. Bunlara ek olarak Osmanlı için Hıtta-i Irakiyye'nin öneminden ve Osmanlı'nın buraya verdiği değerden söz ederek Meşruti yönetimin yapacağı faaliyetleri anlatmıştı.[609]

Cemal Bey, fermanın okunmasının ardından geniş hak ve yetkilerle Bağdat'ta göreve başladı. Cemiyete muhalif olan kanatta yer alan Nazım Paşa'nın ardından İttihatçıların önemli adamlarından olan Cemal Bey ile vilayette bazı dengelerin değişeceği muhakkaktı. Ancak Bağdat'ta, yıllar içinde şekillenmiş ve giderek kökleşmiş olan yerel dinamikleri göz ardı etmek de mümkün değildi. Buna binaen Cemal Bey ilk etapta Nazım Paşa'nın adamlarını tasfiye etmekten kaçındı ve bir kısmıyla çalışmaya devam bile etti. Her ne kadar ideolojik bakış açısı ve siyasi görüşü eski validen oldukça farklı olsa da vilayetteki kontrolü sağlamak ve gerekli olan bilgi akışını edinmek için Cemal Bey bazı isimleri yanında tutmak durumunda kaldı. Bu isimlerin başında Abdülkadir Hudeyri gelmekteydi. Nazım Paşa'nın yakın adamı olan Hudeyri, Bağdat'ta Cemal Bey'e yardımcı olmuş ve ilk etapta valinin konaklaması için bir ev tahsisinde bulunmuştu. Hudeyri'ye bu hususta yardımcı olan ise Haydarizade ailesinin önemli bir ferdi olan Abdurrahman Haydarizade olmuştu. Yine mali işlerden sorumlu olan Eram Bey, İdare-i Nehriyye Müdürü Sevyan Efendi[610] ve belediyede mühendis olarak görev yapan Albay Cevad Bey, Nazım Paşa döneminden kalan isimler olup yeni valiyle çalışmaya devam etmişlerdi. Bilhassa Sevyan Efendi'nin Bağdat'ta Cemal Bey'in sağ kolu olduğu bilinmekteydi.[611]

---

[608] TNA, FO 195/2369, nr. 745/37, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 184-185; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 209-211. Arap vilayetlerine sakalsız bir valinin gönderilmediği ve Cemal Bey'in atandığı tarihte sakalsız olmasına binaen bir müddet sakalının çıkmasının beklenildiği iddialar arasındadır. Ayrıca Paşa'nın Bağdat'tan ayrılana kadar da sakalını kesmediği zikredilmektedir. Bkz. Artuç, *Cemal Paşa*, s. 89.

[609] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 211-214.

[610] İdare-i Nehriye Müdürü Sevyan'ın Bağdad'a gelerek görevine başladığı ile ilgili belge için bkz. BOA, ML.EEM. 861/1, 25 Ağustos 1911.

[611] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 189. TNA, FO 195/2369, nr. 807/38: J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 185.

Cemal Bey kendisine tanınan olağanüstü yetkilerle birlikte Bağdat'ta icraatlar gerçekleştirmek için hemen harekete geçti. Hükümet, valiliğe Bağdat'ta bazı yolların inşası, kazalardaki kanalların temizlenmesi ve diğer başka nafia çalışmaları için belediyenin bazı gelirlerinin teminat gösterilmesi şartıyla senelik otuz bin lira tahsisat ayırmıştı.[612] Nafia çalışmalarına hemen başlayan Cemal Bey, Bağdat'ın ortasında Nazım Paşa'nın planladığı düşünülen sabit bir demir köprünün yapımı için harekete geçmişti. Toplam maliyetinin on beş bin lira olacağı düşünülen inşaatın üç senede tamamlanabileceği planlanmıştı. İnşaat projesini üstlenmek isteyen yatırımcılar Nafia Nezareti'ne yönlendirilmişti.[613] Ayrıca Cemal Bey, nehirlerdeki asayişin temini için de birtakım önlemler almış ve gemilerin güvenli bir şekilde geçişini sağlayabilmek için askeri destek sağlamıştı. Dahiliye Nezareti'nin emriyle Bağdat Valiliği hem Basra hem de Bağdat'ta üçer taburluk bir askeri alay bulundurulmasına, jandarma ve ıslah heyetlerinin doğrudan Bağdat vilayetine bağlanıp yine ihtiyaçlarının valilik tarafından karşılanmasına, vilayetteki polis teşkilatının yine valiliğin sorumluluğunda olmasına karar vermişti.[614]

Cemal Bey İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikalarına bağlı olarak vilayetteki askeri mobilizasyonu arttırmak istemişti. Buna bağlı olarak ilk önce, 1912'de Irak'ın ilk telefon hatlarını kurdurmayı planlamış ve Bağdat'tan Kazımiye ve Horosan'a çekilerek vilayetin kazalarının askeri bir ağ üzerinden birbirine bağlanmasıyla haberleşmeyi hızlı bir şekilde sağlamayı hedeflemişti.[615] Bunun yanı sıra Cemal Bey vilayette bir nüfus sayımı yapılması emrini vermişti. Bu sayımla birlikte Müslümanlar içerisinde yüzde kaçının Sünni ve Şii olduğunu tespit edilmesini, yabancılar için ise Bağdat'taki ikamet süreleri, tabiiyet ve yabancı uyruklu belgeye sahip olup olmadıklarının belirlenmesini talep etmişti. Cemal Bey nüfus sayımıyla

[612] Öncesinde kırk bin lira verilmesi uygun görülmesine rağmen sonrasında Meclis-i Vükela kararıyla bu rakam otuz bin olarak belirlenmiştir. BOA, İ.MMS. 141/24, 17 Temmuz 1911; MV. 159/67, 30 Kasım 1911. Cemal Bey alınacak olan kredinin teminatı için Bağdat'ın yıllık ortalama yedi bin olan zebhiye rüsumunu göstermiş ve her sene Osmanlı Bankası'na iki bin dört yüz lira ödeneceğini beyan etmişti. Artuç, *Cemal Paşa*, s. 91.
[613] *Zevra*, nr. 2364, 22 Haziran 1912.
[614] BOA, İ.MMS. 141/24, 17 Temmuz 1911. 17 Temmuz 1911'de Meclis-i Vükela'da alınan bu kararlar ertesi gün çıkarılan iradeyle ilan edilerek Cemal Bey'e takdim edilmişti. BOA, İ.MMS. 141/24, Lef 2, 18 Temmuz 1911. Bağdat vilayetinden gelecek olan telgraflara hemen cevap verilmesi ve valinin isteklerinin yerine getirilmesi hususunda büyük bir dikkat ve özen gösterilmesi istenmiştir. ML.EEM. 868/3, 8 Ekim 1911.
[615] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 356-357.

birlikte bölgedeki nüfusun görünürlüğünü arttırarak vergi, askerlik ve diğer işlerdeki yükümlülüklerini tespit etmeyi amaçlamıştı.[616]

Cemal Bey, Bağdat vilayetindeki genel durumu anlamak ve halkın durumunu görmek maksadıyla kendisine yardımcı olabilecek isimleri de yanına alarak aynı yılın Kasım ayında vilayette bir teftiş gezisine çıktı. Valiyi, gittiği sancak ve kazalarda orada bulunan en yüksek memurlar karşıladı ve resmi törenler tertip edildi.[617] Cemal Bey, Bağdat'tan Müseyyib'e oradan Hille, Divaniyye ve Şenafiyye'ye uğradı ve ardından Şamiye, Necef ve Kerbela'yı ziyaret ettikten sonra Bağdat'a geri döndü. Bu gezisinde İngilizler tarafından yapılan Hindiye seddi inşaatını ve Babil'deki arkeolojik kazıları yerinde ziyaret ederek gerekli incelemelerde bulundu.[618] Bölgede bu gibi gezilerin daha çok Bağdat'ın İngiliz konsolosları tarafından yapıldığı bilinmektedir. Hatta daha önceki dönemlerde konsoloslar, Bağdat merkezinden uzaklaşmadıklarından vilayet hakkında doğru bilgi sahibi olamadıkları için valileri eleştirmişlerdi. Ancak bu durumun Cemal Bey ile değiştiği anlaşılmaktadır.

Cemal Bey vilayetteki asayiş ve emniyetin sağlanması için Nazım Paşa'nın kırsal bölgelerde uyguladığı politikayı takip ederek aşiretlere karşı uzlaşmacı bir tavır içerisinde olmayı tercih etmişti. Öncelikle Nazım Paşa döneminde uygulamaya konulan ve aşiretlerin kendi aralarında yaptığı "gazve"yi yasaklayan fetvayı teyid ederek *Zevra*'da yayınlanmasını emretmişti. Buna binaen aşiretlerin bu fetva ışığında birbirlerine karşı ayaklanması, mallarını gasp etmeleri, çocuklarını öldürmeleri nas ile yasaklanmıştı.[619] Ayrıca vali, çoğunlukla göçebe bir hayat süren aşiretleri devletin bir parçası haline getirmek ve onları "Meşrutiyet"e ısındırmak için bazı adımlar atmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası milli bayram olarak ilan edilen 10 Temmuz kutlamalarına katılmaları için Irak'taki belli başlı aşiretleri Bağdat'a davet etmişti.

---

[616] IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); BOA, BEO. 4010/300708, 3 Mart 1912.
[617] Cemal Bey'in, Hille'de ahalinin onu karşılamadığına sinirlenip Hille kaymakam vekili Şevket Bey'i ihmalkarlığı yüzünden görevden aldığı iddialar arasında yer almıştır. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 187.
[618] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 219; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 187-188.
[619] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 216-218; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 185-186.

Irak kıtasının muhtelif yerlerinden Bağdat'a gelen aşiret şeyhleri ve adamları valilik tarafından ağırlanarak bu uygulamadan oldukça memnun kalmışlardı.[620]

Cemal Bey, Bağdat'ta merkeziyetçiliği tesis etmek için yukarıda zikredilen icraatları gerçekleştirmeye çalışmış ancak valiliği dönemi hem vilayette hem de ülke genelinde karışıklıkların yaşandığı bir döneme denk geldiğinden oldukça zorlanmıştı. Cemal Bey'in Bağdat'ta göreve başlamasından birkaç ay sonra patlak veren Trablusgarp Harbi imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da bir seferberlik halinin yaşanmasına ve dolayısıyla vilayetin kalkınma projelerinin rafa kalkmasına neden olmuştu.[621] Ayrıca Osmanlı Mebusan Meclisi için yapılan 1912 seçimleri Bağdat'ta Cemal Bey'in önderliğinde İttihatçı ve yerel muteberanın desteklediği İtilaf fırkası destekçileri arasında çekişmeli bir mücadeleye sahne olmuştu. Vali yaklaşık bir yıllık olan görev süresinin büyük bir kısmını muhaliflerle yaşadığı polemik ve güç mücadelesiyle geçirmek durumunda kalmıştı.

İttihatçı kanadın önemli üyelerinden biri olan Cemal Bey Bağdat'ta göreve gelir gelmez şehirdeki İTC şubesinde verilen bir yemeğe katılmış ve burada cemiyetin vatana faydaları ve iyilikleri üzerine bir konuşma yaparak tarafını baştan belli etmişti. Vilayette iki grup arasında büyük çekişmelere sahne olacak olan ilk ayrılık bu toplantı sonrasında başlamıştı.[622] Bağdat'taki İtilaf fırkası destekçileri valinin toplantıya katılarak tarafsızlık ilkesini hiçe saydığını söyleyerek eleştiride bulunmuşlardı. Cemal Bey, her ne kadar Nazım Paşa'dan kalan bazı adamlarla

---

[620] Artuç, *Cemal Paşa*, s. 92; HR.TO. 594/64, 28 Temmuz 1912; DH.MTV. 37/8, 26 Haziran 1912. 10 Temmuz Meşrutiyet bayramı kutlamaları ve Cemal Bey'in aşiretlerle ilgili politikaları tezin beşinci bölümünde anlatılacaktır.

[621] Resmi olarak cihat olduğu ilan edilmese de Trablusgarp savaşı için Bağdat'ta bir cihat vurgusu yapılmış ve halk bu yönde motive edilmişti. Cemal Bey askeri kışlanın önünde halka bir konuşma yaparak kafirlere karşı verilen bu mücadelede Müslümanlara yardım çağrısında bulunmuştu. Cemal Bey'in konuşmasından sonra Bağdat'ın camilerinde cihadın fazileti üzerine hutbeler okunmuş ve insanların maddi ve manevi destek vermeleri istenmişti. Ali el-Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 188. Ayrıca Bağdat'ın en büyük dini lideri olan Nakibüleşraf Abdurrahman Efendi *Riyaz* gazetesinde açık bir mektup yazmış ve bu mektupta Geylani ailesi olarak nüfuzlarının bulunduğu Hindistan'daki Müslümanlara seslenerek Osmanlı'ya maddi yardım çağrısı yapmıştı. TNA, FO 195/2369, nr. 862/40, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther. Ayrıca Cemal Bey de merkeze telgraf göndererek Trablusgarp'a gitmek istediğini bildirmiş ancak Bağdat'ta kalmasının daha faydalı olacağı düşünülerek bu teklifi kabul edilmemişti. Cemal Bey, Trablusgarp Valiliği'ne tayin yahut Trablusgarp kumandanlığının emrettiği bir yerde hizmet etmek üzere ailesine yetmiş lira maaş kendisine de yirmi lira tahsilat verilmesini talep etmişti. BOA, BEO 3983/ 298658, 28 Aralık 1911; BEO 3985/298826, 1 Kasım 1911.

[622] Cemal Bey konuşmasında Bağdat'ta cemiyetin sadece bir okulu olduğu için üzgün olduğunu da belirterek yeni bir okul için ivedilikle faaliyete geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. TNA, FO, 195/2369, nr. 807/38, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Verdi *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 190.

göreve devam etse de İtilaf fırkasının Bağdat'taki gücünü kırmak da istemiş ve bu minvalde vilayetten meclise gönderilecek mebusların seçimlerine müdahalede bulunmuştu. Nitekim İttihatçı Cemal Bey ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat şubesi arasındaki çekişmeler ve mücadele 1912 seçim süreci boyunca yaşanmıştı.[623]

Sopalı seçim olarak bilinen 1912 seçimlerinde İttihatçılar, imparatorluğun her yerinde seçmenler üzerine yoğun bir baskı kurmaktaydı ve nitekim Bağdat'taki seçim sürecinde Cemal Bey de aynı baskıyı vilayette uygulamaktaydı. Buna binaen valinin seçime müdahale ettiği ve cemiyet mensubu olmayanlara yaşam hakkı tanımadığı iddiasını içeren çeşitli şikâyet telgrafları İstanbul'a gönderildi. Bu telgraflarının ilki 4 Nisan 1912 tarihinde Dava vekili Ali Efendizade Süleyman Bey tarafından merkeze gönderilmişti. Telgrafa göre Cemal Bey'in vilayette seçimlerde tarafsız davranmayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kazanması için yoğun bir çalışma içerisinde olduğu iddia edildi. Süleyman Bey, Cemal Bey'in seçimlere müdahalesinin apaçık ortada olduğunu ancak buna rağmen valinin bu iddiaların bir kısmını reddettiğini, bir kısmını ise seçim teftiş heyetine istediği gibi yazdırarak olayı örtbas etmeye çalıştığını beyan etmişti.[624] Bir diğer telgrafında ise seçime müdahale etmediğine dair Cemal Bey'in yazdırdığı telgrafı mühürleyenlerden biri olan polis Şükri Efendi'ye valinin meclis idare azalığını vaat ettiğini belirtmişti.[625]

Süleyman Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 22 Mart 1912 tarihli bir başka telgrafında Bağdat'taki seçimlerde başta Cemal Bey olmak üzere İttihatçıların müdahalelerini örnek vererek anlatma yoluna gitmişti. Bağdat'ta müntehib-i sani seçiminin 7 Mart 1328 Çarşamba günü (20 Mart 1912) yapılması kararlaştırılmışken pusulalarda cemiyet mensubu isimlerin yazılmadığı görülünce seçim ertelenmeye

---

[623] *Zevra*'nın bir sayısında mebusluk için başvuran adayların bir listesi verilmiştir. Bu isimlere bakıldığında pek çoğunun Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olup Cemal Bey ile sorunlar yaşadığı görülmektedir. Nitekim seçimler esnasında merkeze vali hakkında şikâyetler gönderen isimler veya o isimlerin arkasındaki kişiler seçimlerde aday olan bu kişilerdi. "Şimdiye kadar namzedliklerini vaz' edenler ise Nakibzade Geylani Seyyid Muhyiddin ve Süleyman Beyzade Murad ve Bağdad mebus-ı sabıkı Sason ve Emlak-ı Müdevvere Müdürü Fuad ve meclis-i maarif azasından Alusizade Şakir ve Süveydizade Naci ve Haydarizade Abdullah Salim ve Divaniye müdde-i umumi muavini Sadık ve Rebiizade Ahmed İzzet ve Vaizzade Mustafa ve rusumat müdir-i sabıkı Vefik ve Namık Paşazade Hasan Rıza ve Kerbela mebus-ı sabıkı Abdülmehdi ve Divaniye naibi Salih ve Memişağazade Mehmed ve Emlak başkatibi Abdülkadir ve Paçacızade Ahmed Şakir ve Divaniye mebus-ı sabıkı Şevket ve Cemilzade İsa ve Gıyaseddin ve vilayet vaiz-i umumisi Şeyh Davud Efendizade, Şeyh Ahmed Bey ve Paşa efendilerdir." *Zevra*, nr. 2354, 13 Nisan 1912.
[624] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 2, 4 Nisan 1912.
[625] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 7, 20 Mart 1912.

çalışılmıştı. Cemal Bey seçim sandıklarının toplatılarak belediye binasına getirilmesini emretmiş ve böylelikle seçim bir müddet ertelenmişti.[626]

Süleyman Bey iddialarına devam ederek valinin vilayetteki bazı isimleri birtakım vaatlerle yanına çekmeye çalıştığını ve bu isimlerden birinin eski vilayet mektupçusu olan ve Nazım Paşa döneminde görevinden alınan Murad Bey olduğunu, Cemal Bey'in kendisine mebusluk taahhüdü vererek kandırdığını iddia etmişti. Ayrıca valinin merkeze çağırdığı kaza kaymakamlarına mebus olmasını istediği isimlerin listesini vererek bu kişilerin seçilememesi halinde azledileceklerini belirterek tehdit ettiğini belirtmişti. Aynı şekilde muhtarların da merkeze çağrılarak polis dairesinde bir müddet alıkonulduktan sonra İttihat kulübüne gönderilip burada ikna edilmeye çalışıldığını, Cemal Bey'in müntehib-i sanilerin isimlerini polis ve diğer emniyet kuvvetleri vasıtasıyla seçmenlere dağıttığını, seçime yaptığı bu müdahaleleri yazanları hapsetmekten geri durmadığını ve eğer durdurulamazsa Bağdat vilayetinden seçilen mebusların milletin değil valinin mebusları olacağını izah etmişti. Bu yüzden Süleyman Bey'e göre Cemal Bey, bir an evvel görevden alınmalı ve yerine geçici süreliğine Kolordu kumandanı Ali Rıza Paşa[627] veya Fırka Kumandanı Şükrü Paşa vekaleten tayin edilmeliydi.[628]

Bağdat'tan yükselen bir diğer şikâyet, vilayetteki Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nün kurucusu olan Müftizade Kâmil Bey tarafından yapılmıştı. Kamil Bey, Dahiliye Nezareti'ne Mart'tan Ağustos'a kadar Bağdat'ta yaşananlar hakkında muhtelif bilgiler vererek Cemal Bey'in hukuksuz olduğunu iddia ettiği uygulamalarını sıralamıştı. Müftizade, göndermiş olduğu telgraflarda Cemal Bey'in üç ay vazifesini terk ederek Bağdat'ta seçimi İttihatçılara kazandırmak için yoğun bir çalışma içerisine girdiğini, kendisine verilen hakları kötüye kullanarak yolsuzluklar gerçekleştirdiğini, yapılan hukuksuzlukları yine başka bir yanlışla örtmeye çalışarak evrakların bir kısmını yaktırdığını; jandarma ve polis zoruyla adliye memurlarının

[626] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 3, 22 Mart 1912.
[627] Bir dönem Basra valiliği yapmış olan Ali Rıza el-Rikabi Paşa Şam'da doğmuş ve Harbiye'de eğitim almış bir askerdi. Kudüs ve Medine olmak üzere Arap bölgelerinde görev yapmıştı. Bağdat'ta kolordu kumandanlığı ve Basra'da 1913'te vekaleten ve asaleten valilik yaptı. I. Dünya Savaşı döneminde *Ahd* ve *Fetat* gibi Arap milliyetçi örgütlere katılmayı tercih etti. 1920 sonrası kurulan Arap devletlerinde bir süre görev aldıktan sonra doğum yeri olan Şam'da vefat etti. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s.107-108; Zirikli, *el-Alâm*, c.5, s.100.
[628] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 7, 20 Mart 1912; Lef 9, 20 Mart 1912; Lef 10, 20 Mart 1912; Lef 13, 24 Mart 1912; Lef 15, 4 Nisan 1911.

haklarını gasp ederek onları susturmaya çalıştığını ve bu nedenden ötürü tüm Bağdatlıların nefretini kazandığını iddia etmişti.[629] Bu iddialara ek olarak Kamil Bey, Şamiye kazasında seçimi kazanabilmek için valinin bizzat müdahalede bulunduğunu, hatta seçimi İTC'nin kazanamayacağını anlayınca seçimleri iki gün tatil ettiğini belirtmişti.[630] Kamil Bey, Bağdat'ta Meşrutiyet rejimini "mumla arayıp bulamadıklarının", hayatlarının tehlikede olduğunun ve valinin "Cengizâne" ve "Yezidâne" tutumuna bir son vermesi için merkezi idarenin Cemal Bey'e bir an evvel müdahale etmesi gerektiğinin altını çizmişti.[631]

Cemal Bey'in Bağdat'taki valiliği döneminde en büyük çekişme ve mücadeleyi yaşadığı isimlerin başında vilayetin yerel gazetelerinden ve aynı zamanda İtilafçı kanadın yayın organlarından biri olan *Resafe* gazetesi sahibi Sadık Bey gelmiştir. Gazetesinde valinin vilayetteki icraatlarını eleştiren yazılar kaleme almaktan çekinmemiş ve hatta bir yazısında Bağdat vilayeti topraklarını yabancılara sattığını iddia edecek kadar ileriye gitmişti.[632] Cemal Bey İtilaf fırkası destekçisi olan bu gazeteye baskı uygulamış ve selefi Nazım Paşa'nın uygulamalarını hatırlatırcasına *Resafe* gazetesinin yayın faaliyetlerini sonlandırarak tatil etmişti.[633] Sadık Bey gazetesi kapatılması karşısında vali hakkındaki şikâyetlerini merkeze iletmekten geri durmamıştır. 20 Mart 1912 tarihli bir telgrafta, "doğruları söyleyen gazeteciler" olarak Bağdat'ta can güvenliklerinin bulunmadığını, *Beyne'n-nehreyn* gazetesi sahibinin bu yüzden Basra'ya kaçtığını, kendisinin ise belediyede çalışan ve muhtemel Cemal Bey'in adamlarından biri olan Ali Molla tarafından ölümle tehdit edildiğini ve etraftaki insanların durdurmasıyla kurtulduğunu, bu durumu polise

---

[629] BOA, DH.MTV. 18/47, Lef 2, 4 Ağustos 1912; DH.SYS. 53/50, Lef 6, 5 Ağustos 1912; DH.SYS 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.
[630] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.
[631] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 20, 31 Mart 1912; Lef 25, 3 Nisan 1912; Lef 26, 6 Nisan 1912.
[632] IOR/L/PS/10/212, nr. 1575, J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). İngiliz konsolosu Lorimer'in aktardığına göre Sadık Bey, *Resafe* gazetesinde 29 Aralık'ta Bağdat valisine hitaben açık bir mektup yayınlamıştı. Mektupta; "Ne kasaba sakinleri ne de memurların çoğunluğu tarafından beğeniliyorsunuz. Çalışkan olmanıza rağmen, çabalarınızı ve zamanınızı ne gerekli ne de yararlı olan şeyler için kullanıyorsunuz. Lütfen benim sözlerimin kişisel çıkarlarıma dayalı olduğunu düşünmeyin. Ben sadece size gerçeği söylemek için yazıyorum. Sizi yanlış yönlendiren ve çabalarınızı boşa çıkaran adamlarla çevrilisiniz." gibi ifadeler yer almıştı. Ayrıca *Beyne'n-Nehreyn* gazetesi editörleri Seyyid Kâmil ve Muhammed Nedim Beyler İstanbul'daki *Tanin*, *Sabah* ve *Tanzimat* gazetelerine telgraflar göndererek Bağdat valisinin son vilayet teftiş gezisinde on iki bin lira rüşvet aldığını iddia etmişlerdi. IOR/L/PS/10/212, nr. 4600, Norman Scott (Aralık 1911'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[633] *Resafe* kapatıldıktan sonra Sadık Bey *Saika* adıyla başka bir gazete çıkarmıştır. IOR/L/PS/10/212, nr. 1575 J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

bildirmesine rağmen o kişinin kısa bir müddet tutulduktan sonra serbest bırakıldığını beyan etmişti. Sadık Bey, Vali Cemal Bey'in gazetesini tatil ettikten sonra hayatını da mahvetmek için uğraştığını iddia etmişti. Ayrıca "kurt çoban olur ise vay o koyun sürüsünün haline" diyerek vilayetin içinde bulunduğunu düşündüğü durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve seçimlerdeki müdahalesi sabit olan valinin bir an evvel Divan-ı Âli'ye sevk edilerek görevden alınmasını talep etmişti.[634]

Sadık Bey, Bağdat'ta yayınlanan ve İtilaf fırkasının sözcüsü sayılan *Arabi* gazetesi muharriri Kâmil Bey, *Beyne'n-nehreyn* müdürü Mahmud Bey ve *er-Resafe* müdürü Abdülkerim Bey'le birlikte merkeze başka telgraflar da göndermişti. Gazeteciler, seçimlerde hukukun çiğnendiğini ve Vali Cemal Bey'in bütün seçmenleri hiçe sayarak hem müntehib-i evvel hem de müntehib-i saninin kendisi gibi davrandığını iddia etmişlerdi. Telgrafta, Sadık Bey'in gazetesinde seçimlerle ilgili doğruları yazmaya çalıştığı için öldürülmeye çalışıldığı, yine İtilaf fırkasının yayın organlarından olan *Beyne'n-nehreyn* gazetesi müdürünün de öldürülmesi için bir adam gönderildiği beyan edilmişti.[635]

Bağdat'tan Sadık Bey ve diğer gazeteciler tarafından yükselen bu şikâyetlere ek olarak eşraftan bazı isimler de bir araya gelerek merkeze kapatılan *Resafe* gazetesini destekleyen telgraflar çekmişlerdi. Muhtarlardan, imamlara ve belediye azalarına kadar çeşitli meslek gruplarından olan bu kişiler 21 Mart 1912 tarihli telgrafta *Resafe* gazetesinin memleketin hayrına neşriyatlar yaparken valinin bu hakikatleri kaldıramamasından dolayı kapatıldığını ve sahibinin öldürülmeye çalışıldığını; buna binaen matbuat serbestliğinin Bağdat'ta hiç olmadığını iddia etmişlerdi. Ayrıca Adliye dairesindeki büyük isimlerin Cemal Bey'in himayesinde olduğunu ve çoğunun İttihatçılardan seçildiğini dile getirerek valinin tarafsız olmadığını vurgulamışlardı. Telgrafta imzası olan eşraf, vali hakkında bir an evvel kanun dairesinde bir işlem yapılmasının zorunlu olduğunu belirterek merkezi hükümetten valinin değiştirilmesini talep etmişlerdi.[636]

---

[634] BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 6, 20 Mart 1912.
[635] BOA, BEO. 4012/300899, Lef 2, 7 Mart 1912.
[636] Telgrafta imzası olanların unvanları ya da soylarıyla ilgili bilgi bulunmadığı için tam olarak kim oldukları tespit edilememiştir. İsimler "İmam Reşid", "eşraftan Mahmud", "Muhtar Abbas" şeklinde yazılmıştır. BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 19, 21 Mart 1912.

Cemal Bey'e karşı Bağdat'tan merkeze şikâyetler gönderilmeye devam ederken İstanbul'da da hakkında bazı suçlamalar yapılmaya başlanmıştı. İtilafçı kanadın yayın organlarından olan ve İstanbul'da yayınlanan *Teminat* gazetesi vilayetlerde yaşanan seçim yolsuzluklarını anlattığı bir yazısında Bağdat vilayetindeki uygulamalardan bahsetmişti. 23 Mart 1912 tarihli nüshaya göre, imparatorluğun muhtelif yerlerinde görev yapan valiler vazifelerini unutarak seçimlere açıktan açığa müdahale etmişlerdi. Her gün taşradan gelen mektuplarda valilerin kendi işlerini unutarak seçimle nasıl meşgul oldukları anlatılmaktaydı. Bu vilayetlerden bir tanesi de Bağdat olup Cemal Bey'in burada cemiyete ters düşen ifadeler kullanan gazetecileri hapsettiği haberleri duyulmaktaydı. Ayrıca Cemal Bey, vilayetteki kazalarda kaymakamlar vasıtasıyla seçmenlere baskı uygulayarak İTC lehine zafer kazanmaya çalışmaktaydı. İttihatçılar Bağdat'ta Babanzade İsmail Hakkı Bey'in mebus olması için büyük bir çaba sarf etmekteydi. *Teminat*'a göre Bağdat'ta vali eliyle yaşanan bu haksız uygulamalar orada görev yapan konsoloslar aracılığıyla diğer memleketlere aktarılmakta ve bu da Osmanlı için dış dünyada iyi bir imaj yaratmamaktaydı.[637]

Cemal Bey, kendisi hakkında yapılan suçlamalar karşısında sessizliğini bozarak Dahiliye Nezareti'ne 24 Mart 1912 tarihinde bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta Ali Efendizade Süleyman Bey'in iddialarının yer aldığı telgraflardan ikisinin eline ulaştığını ve telgrafa konu olan bütün suçlamaların hepsini reddettiğini belirtti. Cemal Bey'e göre bu işin asıl tertipleyicisi II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte sahip olduğu hakları kaybeden ve İttihatçılara karşı Arap milliyetçisi oluşumlar içerisinde bulunan Cemilzade İsa Efendi'ydi. Vali, telgrafları Cemilzade Efendi'nin yazdırdığını düşünmekteydi. Cemal Bey, İsa Efendi'nin Bağdat'taki seçimlerde yeğenini mebus seçtirmek için uğraştığını ancak muvaffak olamayınca bu şekilde iftiralarla karalama kampanyası başlattığını iddia etti. Vali, bazı "ahlaksız" gazeteciler tarafından kendisinin seçime müdahale ettiğine dair olan şikâyetler

[637] *Teminat*, nr. 248, 23 Mart 1912; BOA, BEO. 4015/3012052, 23 Mart 1912. Seçim sürecinde kazalardan da şikâyetler Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş ve Vali Cemal Bey'in teşvikiyle kaymakamların müntehibler üzerinde baskı uyguladığı iddia edilmiştir. Kazalarda toplanan ahalinin bir kısmı birleşerek merkeze telgraflar çekmişlerdir. Bu kazalardan bir tanesi Cezire olmuş ve kaza kaymakamı Abdülaziz Bey hakkında ahali şikâyette bulunmuştur. Telgrafta, şikâyet edildiğini duyan kaymakamın kendilerini tehdit ettiğini ve hayatlarının tehlikede olduğunu belirtmişlerdir. BOA, DH.SYS 83-1/2-42, Lef 17, 27 Mart 1912.

üzerine Bağdat'ta bir teftiş heyeti kurulduğunu ve yapılan soruşturma neticesinde suçlamaların yalan olduğunun tespit edildiğini belirtmişti. Soruşturma neticesinde hazırlanan mazbatada Cemilzade İsa Efendi'nin de imzası bulunduğunu beyan etmişti. Cemal Bey, Bağdat'taki seçimlere hiçbir müdahalede bulunmadığını, asıl müdahale edenin Cemilzade olduğunu, Süleyman Efendi'yi kullanarak on günden beri Dahiliye Nezareti'ni "meşgul ettiğini" belirtmişti. Ayrıca vali, ahalinin kendisi lehinde telgraflar göndermesine kesin olarak taraftar olmamasına rağmen bazı önemli şahısların bu haksızlığa dayanamayarak gönderdiklerini ve bu isimlerin arasında Müftü Efendi'nin ve Zehavizade Cemil Efendi'nin de bulunduğunu ifade etmişti.[638] Nihayetinde Bağdat'taki İttihatçılar ve İtilafçılar arasında yaşanan bu çekişmelerle olaylı geçen seçim süreci sonucunda ikinci dönem Bağdat vilayeti mebusları ancak Nisan 1912'de belirlenebilmişti.[639] Seçilen mebusların büyük çoğunluğu İttihatçı kanadın Bağdat'taki önemli temsilcileriydiler. Bu mebuslar arasında Babanzade İsmail Hakkı, Sason Efendi ve eski vilayet mektupçusu Murad Bey yer almaktaydı.

Bağdat'ta 1912 seçimleri sonrasında karışıklıklar bitmemiş ve Cemal Bey ile belediye meclis üyeleri arasında da sorunlar yaşanmıştı. Cemal Bey, 30 Mayıs 1912 tarihli telgrafta belediye heyetinin şehirde bir varlık gösteremediğini ve belediye hizmetlerinin oldukça kötü olduğunu; bunlara ilaveten son zamanlarda vilayet defterdarının belediye hesaplarını kontrol etmesi üzerine pek çok hatanın tespit edildiğini ve bütçenin zarara uğratıldığını belirtmişti. Ayrıca dikkatsizlikten ötürü gazhanenin tamamen yandığını, sigorta yapılmadığı için bu yangından belediyenin beş bin lira zarara uğradığını; bunun üzerine belediye heyetinin acziyetlerini ilan ederek istifalarını sunduklarını beyan etmişti. Vali, yeniden bir seçim yapılmasına ve bu seçimler yapılana kadar da belediyeye vekaleten vilayet muavini Lütfi Bey'in ilgilenmesine karar verdiğini Dahiliye Nezareti'ne iletmişti.[640] Diğer taraftan Belediye heyetinde yer alan İbrahim, Seyyid Ahmed, Tikritizade Yasin, Cerrah

[638] BOA, DH.SYS 83-1/2-42, Lef 12, 24 Mart 1912.
[639] Gazetede Bağdat vilayetinden seçilen mebusların oyları sırasıyla yayınlanmıştı. *Zevra*, nr. 2356, 4 Mayıs 1912.
[640] BOA, DH.İD. 39/45, Lef 2, 30 Mayıs 1912. *Zevra*'da Cemal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafın neredeyse aynısı "Belediye heyetinin tebeddülü" başlığı ile yayınlanmıştır. *Zevra*, nr. 2361, 1 Haziran 1912. Ayrıca Bağdat merkezdeki belediye heyeti ile ilgili şikâyetlerin Horosan kazasında da yaşandığı görülmektedir. ŞD. 2204/30, 13 Mart 1912; ŞD. 2205/2, 25 Temmuz 1912.

Abdülvahab ve Mahmud Emin Efendiler birleşerek Sadaret'e telgraflar göndermişlerdi. Bu telgraflara göre, Cemal Bey kendilerini zorla istifa ettirip yerlerine İttihatçılardan müteşekkil bir heyet oluşturmaya çalışmaktaydı. Telgraflarda ayrıca yeni belediye heyetinin tamamen hukuksuz bir şekilde oluşturulmaya çalışıldığını ve henüz on ay geçmeden Cemal Bey'in yeniden seçim yapmak istemesinin tamamen İttihatçıları yerleştirmek için olduğunu belirtiliyordu.[641]

Cemal Bey, Bağdat'ta vilayetteki dengeleri İttihatçılar lehine değiştirmeye çalışırken İstanbul'da Halaskaran Grubu olarak adlandırılan ve İTC karşıtı subaylardan oluşan grup bir darbe ile İttihatçıların yönetimdeki etkinliklerini sonlandırmıştı. Hemen ardından Temmuz 1912'de İtilafçıların ağırlıkta olduğu Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi kurulmuştu.[642] Cemal Bey hem Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetiyle çalışamayacağını düşündüğünden hem de isteğiyle ayrılmasa bile İttihatçı kadroları tasfiye eden yeni hükümetin kendisini de görevden alacağını sezdiğinden dolayı aynı yılın Ağustos ayında Bağdat Valiliğinden istifasını sundu ve akabinde Muhtar Paşa hükümeti bu teklifi kabul etti. Yerine yeni bir vali atanana kadar vekaleti vali muavini Lütfü Bey devraldı.[643]

Cemal Bey Bağdat'tan ayrılmadan evvel İngiltere'nin Bağdat konsolosuyla yaptığı bir konuşmasında kendisinin ve meslektaşlarının yargılanabileceği hiçbir davanın olmadığını, suçlayabilecekleri bir hata yapmadığını belirtmişti.[644] Ayrıca vilayetin genel durumuyla ilgili kanaatlerini de Temmuz 1912'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta dile getirmişti. Cemal Bey'e göre, Rumeli ıslahatıyla bir kıyaslama yapılacak olursa Bağdat vilayeti için buradaki sefalete atıfla 500 bin lira değil 5 milyon bile yeterli olmayacaktır. Ancak buraya gönülden yardım yapılırsa

---

[641] BOA, ŞD. 2816/17, Lef 6, 19 Ağustos 1912; Lef 10, 13 Ağustos 1912; DH.İD. 39/51, Lef 2, 13 Ağustos 1912; Lef 4, 19 Temmuz 1912.

[642] Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 293-294. Bağdat'ın İngiliz Konsolosu Lorimer, hükümet değişikliğinin Bağdat'ta büyük bir yankı uyandırmadığını söyleyerek İTC'nin vilayette halk üzerinde gözdağı vermenin ötesinde gerçek bir etkiye sahip olamadığını iddia etmiştir. Yine de cemiyetin düşüşünün bir kesim için rahatlamaya sebebiyet verdiğini de eklemiştir. IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti)

[643] BOA, DH.MTV. 33-1/45, 5 Ağustos 1912; DH.MTV. 33/46, Lef 3, 8 Ağustos 1912; Artuç, *Cemal Paşa*, s. 98; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s.190; IOR/L/PS/10/212, nr. 3944, J. G. Lorimer (Ağustos 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[644] IOR/L/PS/10/212, nr. 3944, J. G. Lorimer (Ağustos 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Cemal Bey vilayetten ayrılırken yaklaşık bir senedir beraber çalıştığı memurları yanına çağırarak gösterdikleri çabadan dolayı onlara teşekkürlerini sunmuştur. *Zevra*, nr. 2370, 4 Ağustos 1912.

millete ve devlete büyük bir servet getireceğinden de şüphe duyulmamalıdır. Eğer gerekli yardım yapılmaz ve itinayla hareket edilmezse Bağdat'ta Arnavutluk'ta yaşanan hadiselerin gerçekleşmesi kaçınılmazdır.[645]

Cemal Bey'in vilayetten ayrılmasından sonra hakkındaki şikâyetler Bağdat'ta devam etmiş ve valiye zamanında yardımcı olan kişilerin de görevden alınması talep edilmişti. Harbiye Nazırı'na ve Meclis-i Vükela'ya 19 Ağustos 1912 tarihinde Hatuniye müderrisi İlyas Mehmed Said, Tabakçalızade Seyyid Mehmed Nafi, Haydarizade Abdullah ve eşraftan bazı kimseler tarafından gönderilen bir telgrafta, Nazım Paşa'nın soruşturmasında bulunan Bağdat Adliye müdürü İhsan Bey, istinaf müdde-i umumisi Necati Bey[646] ve bidayet mahkemesi hukuk dairesi reisi İbrahim Şevki Bey'in seçim zamanında kendi işleriyle uğraşmayarak vakitlerinin büyük bir kısmını "İttihat kapılarında" geçirdikleri için memuriyetlerinin başka bir mahalle nakli istenmişti.[647] Ancak Adliye Nezareti bu kişilerin her ne kadar İttihatçılıkla meşgul olmalarına rağmen haklarında seçime müdahale ettiklerine dair kesin bir kanıt olmadığı için görevlerinde bir müddet daha kalmalarına karar verdi.[648]

Nihayetinde Cemal Bey Bağdat Valiliği görevini yaklaşık bir sene kadar devam ettirebildi ve kaldığı müddet zarfında eleştirilerin odağı olmaktan kurtulamadı. Ayrıca vali olarak birtakım dini hassasiyetlere önem vermediği, Bağdat'ta Batılılar gibi bir hayat sürmeyi tercih ettiği ve şehirde düzenlenen dans partilerine katıldığı için Bağdatlılar tarafından hoş karşılanmadığı da anlaşılmaktadır.[649] Cemal Bey'in de

---

[645] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 3, 1 Temmuz 1912. Malisör İsyanı 1911 senesinde Kuzey Arnavutluk'un dağlık kesiminde yaşayan ve Katolik Arnavut olan Malisörlerin yaşadığı bir bölgede gerçekleşen hadiselerdi. Hıristiyanları çıkarmış olduğu bu isyan kısa zamanda büyümüş ve kamuoyunda da geniş bir yankı uyandırmıştı. Osmanlı merkezi idaresi Malisörlerin isyanının daha fazla büyümemesi ve bölgedeki karışıklıkların yatışması için bazı imtiyazlar vererek bölgede genel bir af ilan etmişti. Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul: Büke Kitapları, 2004, s. 403-449; Hasan Bello, "Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı" Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 27-55.

[646] Sonraki dönemde (1913) İTC'nin Bağdat şubesinin başkanlığını üstlenecek olan Necati Bey, Basra vilayetine Ferid ve Nuri Beyler'in soruşturmasını yapmak için de gönderilmişti. Necati Bey'in bu soruşturmayı yürütmesi Basra'da tepkiyle karşılanmış ve eşraftan pek çok kişinin merkeze şikâyet telgrafları göndermesine neden olmuştu. Basra eşrafından Hudeyrizade Kasım ve Züheyrzade Abdülmuhsin'in aralarında bulunduğu bir grup Necati Bey'i İTC taraftarlığı yapmakla suçlamışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 207.

[647] BOA, DH.SYS.103-2/2-4, Lef 2, 19 Ağustos 1912; Lef 3, 19 Ağustos 1912; Lef 4, 8 Eylül 1912.

[648] BOA, DH.SYS.103-2/2-4, Lef 33, 11 Kasım 1912.

[649] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 185. Hüseyin Cahid anılarında Cemal Bey'in hem kafa yapısı hem de görüntüsüyle garplı olduğunu ve bu memleketin kurtuluşunun ancak garplılaşmak sayesinde mümkün olacağına inandığını iddia etmiştir. Bkz. Cahid, *Tanıdıklarım*, s. 101. Ancak Paşa'nın

Bağdat'a dair olumlu bir izlenimi olduğunu söylemek güçtür. Hatıralarını kaleme aldığı eserinde Bağdat'tan hiç bahsetmeyerek buraya dair olan tecrübelerini aktarmamayı tercih ettiği görülmektedir.[650] İttihatçıların önemli isimlerinden biri olan Cemal Bey, hem cemiyet aleyhtarı olan Halaskaran grubunun darbesinden sonra İtilafçı bir hükümetin kurulması yüzünden hem de bölgedeki yerel eşrafla çıkan anlaşmazlıktan dolayı görevine devam edememişti. Nitekim "Devr-i sabık"ta da yaşanan eşraf-vali çekişmesi II. Meşrutiyet döneminde Cemal Bey örneğinde görüldüğü üzere devam etmiş ve hükümetin de değişmesi ile birlikte bu çatışmayı eşraf kazanmıştır.

3.4. "Devr-i Sabık" Kadrolarına Dönüş: Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği

1912'de kurulan Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, İttihatçı Cemal Bey'in Ağustos 1912'deki istifasından sonra bölgede yeniden istikrarın sağlanması ve İtilafçılar lehine bir siyaset izlenmesi için Bağdat'a Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın olan bir vali atanmasını tercih etmişti. "Devr-i sabık"ın önemli askeri figürlerinden biri olan Müşir Zeki Paşa elli yıllık bir askeri kariyerden sonra emekli edilmişti. Kafkas kökenli bir ailenin ferdi olan Zeki Paşa 1860 yılında girdiği devlet hizmetinde uzun yıllar muhtelif görevlerde yer almış ve bilhassa II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Alaylarının komutanı olarak ün salmıştı.[651] II. Abdülhamid, Mehmed Zeki ve Şakir

---

Bağdat'ta bir takım dini hassasiyetleri gözettiği de gözden kaçmamıştır. Atanmasından kısa bir süre sonra Cuma namazı vaktinde diğer valilerin de sürdürdüğü bir gelenek olan Ebu Hanife'nin mezarını ziyaret etmiş ve bu yolla halkın takdirini kazanmıştır. TNA, FO, 195/2369, nr. 807/38, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[650] Cemal Paşa, *Hatırat: 1913-1922*, Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1922.

[651] Mehmed Zeki Paşa'nın doğduğu yer ve tarih hususunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Cengiz Çakaloğlu'na göre 1835 yılında Kafkasya'da, Janet Klein'e göre ise 1846 yılında Çerkes kökenli bir ailede ve İstanbul'da dünyaya geldi. Kafkasya'dan Anadolu'ya göçen ailelerden birinin mensubudur. İstanbul'da 1860 yılında Harp okuluna girdi ve buradan mezun olduktan sonra Rus Harbi'ne kadar Yemen ve Karadağ olmak üzere muhtelif yerlerde vazifeler aldı. Rus savaşında ise Rumeli cephesinde bulundu ve 1878 yılında feriklik rütbesine kadar yükseldi. 4. Ordu komutanlığına tayin edilmeden önceki son görevi ise Trablusgarp müstakil ordu komutanlığı oldu. II. Abdülhamid döneminde 1888-1908 arasındaki uzun yıllar boyunca 4. Ordu kumandanlığı görevinde bulundu. Aynı zamanda 1890 yılından itibaren Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının başkomutanlığı görevini üstlendi. Müşir Zeki Paşa'nın gücünü kendini zenginleştirmek için kullandığına dair birtakım iddialar öne sürüldü ve bu dönemde büyük bir servete sahip olduğu söylendi. Bilhassa Hamidiye komutanı olduğu dönemde Güneydoğu'da nüfuzlu kişilerden biri olmayı başardı. Zeki Paşa emekli olduktan sonra Muhtar Paşa hükümeti tarafından geri çağrıldı ve Ağustos 1912'den Mayıs 1913 tarihine kadar Bağdat Valiliği görevini üstlendi. Cengiz Çakaloğlu, "Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 1-3; Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 106; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 190; Janet Klein, *Hamidiye Alayları; İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 143-144, 157.

paşaları Hamidiye Alayları olarak bilinen askeri birliklerin oluşturulmasında görevlendirmiş ve bu alaylar uzun yıllar özellikle doğu vilayetlerinde etkin olmuştu.[652] Muhtar Paşa hükümeti bu gibi askeri tecrübelerini göz önüne alarak kritik bir konumda yer alan Bağdat vilayeti valiliği için Mehmed Zeki Paşa'nın uygun olduğuna karar vermiş ve buna binaen Paşa'yı yeniden göreve çağırmıştı. Nitekim yeni hükümet, eski rejimin bir üyesi ve aynı zamanda uzun yıllar doğuda görev yapmış olan bir paşanın vilayetteki asayiş sorununu çözeceğini umut ediyordu.

Zeki Paşa, Bağdat Valiliği görevi teklifini bir müddet düşünmek istemiş ve hükümetten süre talebinde bulunmuştu. Bu süreçte, yaklaşık altmış yaşlarında olan Paşa'nın hem zorlu yolculuk şartlarından hem de bölgenin yaşam koşullarından dolayı karar vermekte zorlanmış olması muhtemeldir.[653] Yine de bu zorluklara rağmen yeniden göreve dönmeyi kabul etti. Askeri tecrübesinden ve birikiminden yararlanmak maksadıyla Zeki Paşa hem IV. Ordu Müşirliği'ne hem de Bağdat vilayeti valiliğine 25 Ağustos 1912 tarihli irade-i seniyye ile atandı.[654] Öncelikle yeni valiye Nazım Paşa ve Cemal Bey'e verilen salahiyetlerin ancak bir kısmının verilmesi düşünülmüş, sonunda Dahiliye Nezareti Bağdat'ın sahip olduğu öneme binaen bütün hakların yeni valiye de verilmesinin uygun olduğunu Sadaret'e bildirmişti.[655] Nitekim Meclis-i Vükela Müşir Zeki Paşa'ya Cemal Bey'e tanınan hak ve yetkilerin verilmesine karar vermiş ve bu bağlamda 21 Eylül 1912'de bir irade çıkarılmıştı.[656]

Zeki Paşa'nın Bağdat vilayeti valiliği görevine atandığına dair olan irade-i seniyye *Zevra*'da Arapça çevirisiyle birlikte yayınlanmıştı. İradede Bağdat Valiliği ve müfettişliği için dirayet sahibi birinin atanmasının uygun olduğundan Zeki Paşa'nın bu göreve getirilmesine karar verildiği belirtilmekteydi. Ayrıca valinin, Bağdat vilayeti memurları içerisinde bulunduğu göreve uygun olmayan memurları işten alma yetkisine ve yerine münasip gördüğü kişileri atama hakkına sahip olduğu

---

[652] Janet Klein, ayrıntılı çalışmasında Hamidiye alaylarının II. Abdülhamid'den ziyade Zeki Paşa'nın şahsi ordusu gibi olduğunu iddia ederek olayı başka bir boyuta taşımıştır. Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 18, 144.
[653] Çakaloğlu, "Zeki Paşa", s. 276; Seydi Vakkas Toprak, "Müşir Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği", *International Journal of Social Science* 34 (2015): s. 419.
[654] BOA, İ.DH. 1495/18, 25 Aralık 1912.
[655] BOA, İ.MMS. 154/23, Lef 2, 7 Eylül 1912.
[656] BOA, İ.MMS. 154/23, Lef 4, 18 Eylül 1912; Lef 5, 21 Eylül 1912; DH.SYS. 73/1, 23 Eylül 1912; BEO. 4090/306718, 28 Eylül 1912; BEO. 4086/306436, 22 Eylül 1912.

zikredilmişti. Buna ilaveten Bağdat ve Basra vilayetlerinin beraber halletmesi gereken meselelerde Basra valisinin daveti üzerine Bağdat'a gelmesi ve iki valinin birlikte bir karar vermesi kararlaştırılmıştı. İradede bazı kazalardaki kanalların temizlenmesi ve bir takım nafia çalışmaları için senelik en az kırk bin lira bir bütçe ayrılmasından, jandarmanın yeniden organize edilmesinden ve hem memurların hem de ordu içerisinde görev yapan askeri personelin siyasi cemiyet ve fırkalardan alakalarının kesilmesinden ve tarafsız bir şekilde görevlerini ifa etmelerinden de bahsedilmişti.[657] Muhtar Paşa hükümetinin son maddeyle Cemal Bey ile birlikte faaliyetlerini Bağdat'ta arttıran İttihatçıların çalışmalarını sonlandırmak için memurları siyasetten uzak tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Zeki Paşa Ağustos 1912'de atandığı Bağdat'a Halep üzerinden Kasım ayının on ikisinde ulaşabildi ve burada devlet erkanı tarafından törenle karşılandı.[658] Atama fermanı kalabalık bir grup karşısında okundu ve Zeki Paşa orada bulunanlara bir konuşma yaparak gerçekleştireceği icraatlardan bahsetti.[659] Konuşmasında daha önceki vazifelerine gönderme yaparak uzun müddet vatanı için var gücüyle çalışıp emekli olmasına rağmen yeni hükümetin teklifi ve ısrarları neticesinde Bağdat vilayeti valiliğini ve 4. Ordu müfettişliğini kabul ederek yeniden vatandaşlarına ve asker arkadaşları olan evlatlarına kavuştuğunu belirtmişti. Bütün gayretiyle burada da çalışacağına ve eşitlikle adalet temellerini gözeteceğine, kardeşlik bağlarını kuvvetlendireceğine söz vermişti. Ayrıca Bağdatlıları hükümetin şerefi ve milletin refah ve mutluluğu için el birliğiyle mücadeleye davet ederek konuşmasını sonlandırmıştı.[660]

Geniş yetkilerle Bağdat'a atanan Zeki Paşa'nın valiliği Osmanlı için oldukça zor şartların yaşandığı Balkan Savaşlarına denk gelmişti. Bu yüzden vali, istediği icraatları gerçekleştirememişti.[661] Yaklaşık altı ay gibi kısa bir süre olan valiliği

---

[657] *Zevra*, nr. 2385, 17 Kasım 1912; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 190; Çakaloğlu, "Zeki Paşa", s. 275.
[658] Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne atandığıyla ilgili fermanın tasdikli sureti kendisine verilmiş ve Bağdat'ta kalacağı yerin ayarlanması için oraya yalnız mı yoksa ailesiyle mi gideceği hususları sorulmuştur. BOA, DH.İD. 81/40, 11 Ekim 1912; BEO. 4127/309472, 24 Aralık 1912.
[659] *Zevra*, nr. 2382, 26 Ekim 1912; IOR/L/PS/10/212, nr. 311, Norman Scott (Kasım 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c.8, s. 226.
[660] Zeki Paşa'nın bu konuşması Arapça tercümesiyle birlikte *Zevra*'da yayınlanmıştır. *Zevra*, nr. 2386, 30 Kasım 1912.
[661] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 190.

esnasında ülkenin içindeki savaş koşulları, hükümet değişikliği ve maddi imkansızlıklar Bağdat'ta istenilen değişimlerin yapılmasını imkansız hale getirmişti. Ayrıca Zeki Paşa ile merkez arasında yaşanan yetki tartışması yine icraatların gerçekleştirilmesinin önünde bir engel teşkil etmişti. Öncelikle Bağdat'ta Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi bir olağanüstü hal görülmüştü. Bağdat'ta bir yandan savaş için yardım toplanmasına çalışılırken öte yandan bölgede bulunan gayrimüslimlere karşı bir takım saldırı girişimi teşebbüsleri olmuştu. Özellikle Bağdat şehrinde bazı karışıklıkların çıkması son anda valilik tarafından engellenmişti. Savaşları protesto eden kalabalık bir grup 15 Kasım'da Şeyh Abdülkadir Camii'ne giderek Nakib Abdurrahman'dan Hıristiyan ve Yahudileri öldürmek için izin istemişti. Ancak Abdurrahman Efendi buna izin vermeyerek sert bir dille onları uyararak dağıtmıştı. Hıristiyanları katletmek isteyen bazı kimseler hemen yakalanarak hapsedilmişti. Bu durumu haber alan Zeki Paşa, Nakib'i ve oğlu Mahmud Efendi'yi yanına çağırarak yaşadıkları Şeyh mahallesinde gayrimüslimlere karşı herhangi bir şiddet olayının yaşanmamasını ve eğer böyle bir hadise olursa kendilerini sorumlu tutup cezalandıracağını belirtmişti. Ancak bu gibi olayların bütün Bağdatlıları kapsamayıp toplumun belirli bir kesimi tarafından planlandığı görülmektedir. Ne Bağdat kentinde ne de vilayetin diğer yerlerinde bu dönemde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında büyük karışıklıkların yaşandığına rastlanmamıştır.[662]

Balkan Savaşlarında yaşanan mağlubiyetlerin Muhtar Paşa hükümetinin başarısız savaş stratejisi yüzünden olduğunu iddia eden İttihatçılar, Bulgar ordusunun Edirne'yi kuşatması ile şehrin elden gideceği ve Bulgarların İstanbul'a yürüyeceği ihtimalini sebep göstererek hükümete müdahalede bulundu. İttihat ve Terakki 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını ile Kamil Paşa hükümetini darbeyle devirip yönetimin başına geçti.[663] Yeni hükümet kurması için de Mahmut Şevket Paşa görevlendirildi.[664] Babıali Baskını öncesi süreçte İTC genelde iktidarı denetleyen bir üst mekanizma olduğu iddiasında olmuştu, ancak Ocak darbesi ile fiili olarak iktidarı

[662] Bağdat'taki gayrimüslimler bu savaşta devleti destekleyerek Osmanlı'nın zafer kazanması için kiliselerde ve sinagoglarda dua etmişlerdir. IOR/L/PS/10/212, nr. 311, Norman Scott (Kasım 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti)
[663] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 166.
[664] Akşin, *Jön Türkler*, s. 351-353; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 175.

ele geçirip tek parti rejimi tesis etme yoluna gitti.[665] Cemiyetin yeniden iktidarı ele geçirmesi Bağdat'ta halk nazarında büyük bir etki oluşturmamasına rağmen, hükümetin görevlendirmiş olduğu Zeki Paşa vilayette desteksiz kalmıştı.[666] Onu göreve getiren Ahmet Muhtar Paşa hükümeti devrildiği için merkezden bu kadar uzak olduğu bir vilayette bir anda güçsüz bir konumda kalması görevini istediği gibi yerine getirememesine neden oldu. Nitekim Bağdat'tan Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgraflarda kendisine verilen yetkileri kullanamadığı için yeteri kadar ıslahat gerçekleştiremediğinden yakınmıştı. Görünen o ki İttihatçılar başa geçtikten sonra Zeki Paşa'yı görevden almamasına rağmen onun Bağdat'ta söz sahibi olmasını ve tek başına karar vermesini engellemişti.

Zeki Paşa hükümet değişimine ve yeni hükümetin kendisi üzerinde uyguladığı baskılara rağmen bazı icraatlar gerçekleştirmeye çalışmıştı. Öncelikle asayiş ve güvenliği sağlamak için askeri olarak birtakım önlemler aldı ve ardından vergilerin düzenli toplanması için özellikle sorun çıkaran aşiretler üzerine vergi memurlarıyla birlikte asker göndermişti. Ancak vergi vermekten kaçan aşiretler kendilerine karşı vali ve yetkililer tarafından zorbalık uygulandığına dair merkeze şikâyetler iletmişlerdi. Bunun üzerine Zeki Paşa vergilerin toplanması gerektiğini ve bu yüzden gerekirse bunun için bazı bölgelere asker gönderilmesinde bir sakınca olmadığını belirterek Bağdat'taki uygulamalarını savunmuştu.[667] Genel olarak bakıldığında ise Zeki Paşa döneminde aşiretlerle ilgili büyük sorunlar yaşanmamış ve belirli bir huzursuzluk olmaması kırsaldaki asayişin sağlanmasını kolaylaştırmıştı.[668]

Zeki Paşa'nın Bağdat'ta yaşadığı en büyük sorunlardan bir tanesi vilayette ehil olmayan memurların iş başında olması ve üst düzey memurların pek çoğunun burada kalmak istemeyerek başka bir yere gitmesiydi. Mart 1913'te gönderdiği bir telgrafında Bağdat vilayetindeki memurlar arasındaki uyumsuzluktan şikâyet ederek

---

[665] Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 207.
[666] Bağdat'ın İngiliz konsolosluğu Babıali Baskını ile Bağdat'ta büyük değişimlerin olmadığını iddia ederek İTC'nin saray duvarları haricinde bir etkisinin bulunmadığını ve giderek itibarını yitirdiğini iddia etmiştir. Bu dönemde cemiyetin Bağdat şubesinin genel başkanlığını Necati Bey üstlenirken siyasi işlerden sorumlu kişi Kudret Bey'dir. Komiteyi destekleyenler arasında ise Hıristiyan bir avukat olan Yakub Bey ve *Zuhur*'un editörü olup Zeki Paşa'yı eleştirmekten çekinmeyen Salahaddin Kerküklü bulunmaktadır. IOR/L/PS/10/212, nr. 2358, J. G. Lorimer (Nisan 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[667] Toprak, "Müşir Zeki Paşa", s. 421.
[668] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 192.

Mülkiye, Maliye, Şeriyye ve Adliye'den "evsaf-ı matlubeye hâiz olmadıkları" anlaşılanların bir an evvel görevden alınması gerektiğini, aksi takdirde vilayette işlerin aksamadan yürümesinin imkânsız olduğunu dile getirmişti.[669] Vali, bu şekilde memurlar arasında ıslahatlar yapmak, atamaları, tayinleri veya azilleri belirlemek istemesine rağmen İttihatçı merkezi hükümet buna müsaade etmemekteydi. Hükümet tarafından müsaade edilmemesinin altında valinin "devr-i sabık" adamlarından olması ve olası bir tasfiye sürecinde Bağdat'taki İttihatçıları görevden alacağı korkusu yatıyor olabilir. Zeki Paşa, 18 Şubat 1913 tarihli bir telgrafında, Bağdat'a gelir gelmez işe koyulduğunu, ancak jandarma veya polislerle ilgili olan en ufak bir meselenin bile doğrudan doğruya merkez tarafından yürütülüyor olduğunu, kendisine verilen salahiyetleri kullanamadığından ötürü ona bu vilayette ihtiyaç kalmadığını bildirerek bir nevi hükümete sitem etmişti. Ayrıca hizmete hazır olarak Bağdat'ta beklemesine rağmen verilen yetkileri kullanamazsa valilik vazifesinde daha fazla kalmadan İstanbul'a dönmek istediğini belirterek yerine iktidar sahibi başka birinin vali olarak atanmasını tavsiye etmişti.[670]

Zeki Paşa'nın merkeze gönderdiği telgraflarda vurguladığı en önemli noktalardan bir tanesi görevde kalması uygun olmayan memurları azletme yetkisini kullanmasına izin verilmemesiydi. Nitekim bu dönemde Bağdad Jandarma Alay Kumandanı Binbaşı Ahmed'i görevine layık bulmadığı için Mart 1913'te azletmeyi talep etmişti. Ancak Harbiye Nezareti, Binbaşı Ahmed'in görevine devam etmesine karar vermiş ve Zeki Paşa'nın bu isteğini geri çevirmişti.[671] Aynı tarihlerde Binbaşı Ahmed ise Dahiliye Nezareti'ne Zeki Paşa hakkında muhtelif ithamlar içeren bir telgraf göndermişti. Ahmed Bey, 18 Mart'ta yazılan şifreli telgrafta, jandarmaları vazifeleri esnasında darp ettiği öne sürülen on beş kişinin adliyece hapsedilmesinden sonra içlerinde bulunan İngiliz tebaası bir kişinin tahliye edilmesini Zeki Paşa'nın talep ettiğini, fakat Adliye dairesinin böyle bir salıvermenin hukuksuz olduğunu söyleyerek kabul etmediğini iddia etmişti. Bunun üzerine valinin "şifahi olarak"

[669] BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 2, 18 Şubat 1913; Lef 13, 19 Mart 1913.
[670] Zeki Paşa, İstanbul hükümeti tarafından Nafia çalışmaları için ayrılacağına dair söz verilen kırk bin liranın vilayete tahsis edilmezse görevi bırakacağını da belirtmişti. IOR/L/PS/10/212, nr. 688, Norman Scott (Aralık 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[671] BOA, DH.İD. 175/1, Lef 2, 18 Mart 1912. Binbaşı Ahmed Bey, sonraki dönemde görevinde kalmaya devam etmiş ve yaklaşık iki sene sonra Bağdat vali muavinliğine getirilmiştir. BOA, İ.DH. 1512/4, 24 Aralık 1914; BEO. 4328/324567, 27 Aralık 1914; 24 Aralık 1914.

merkez tabur kumandanı Binbaşı İbrahim Efendi'ye suçluyu salıvermesi için emrettiğini belirtmişti.[672]

Geniş yetkilerle vilayete atanan Zeki Paşa Dahiliye Nezareti'ne şikâyetlerini iletmeye devam etti. Bağdat'ın havasından muzdarip olduğunu, büyük ıstırap çektiğini ve artık dayanma gücünün kalmadığını beyan ederek bir an evvel istifasının kabul edilmesini ve vilayetten ayrılma izninin verilmesini talep etmişti.[673] İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu bu telgraflardan yola çıkarak Zeki Paşa'nın hem altmış yaşını geçmiş olduğunu hem de Hamidiye rejiminin adamı olarak Bağdat'ta İTC rejiminin altında zorlandığını iddia etmiştir.[674]

Zeki Paşa'nın vilayetten ayrılacağı haberi Bağdat'ta duyulmaya başlanmış ve eşraftan bazı kimseler buna itiraz etmişlerdi. Hatta Osmanlı merkezi idaresine yolladıkları telgraflarla Paşa'nın valilik görevine devam etmesi gerektiğini yazarak yeni bir valiye ihtiyaç olmadığının altını çizmişlerdi. Telgraflarda ağırlıklı olarak Arap halkının yaşadığı bu vilayette tarafsız bir valinin görev yapması ve milletin her ferdine evladı nazarıyla muamele etmesi gerektiği üzerinde durulmuş ve bu kişinin Zeki Paşa olduğu vurgulanmıştı. Bağdat'tan gönderilen bu telgraflarda imzası olanların başında Nakib Abdurrahman Efendi ve büyük toprak sahibi ve vilayetin nüfuzlu ailelerinden olup aynı zamanda Arap milliyetçisi cemiyetler içerisinde sıkça adı duyulan Süveydizade Yusuf Efendi gelmiştir. [675] Vilayetteki dini ve siyasi arenada oldukça etkili olan bu iki isim "devr-i sabık"ın adamları olup baştan beri İttihatçılarla iyi geçinememiş ve İtilafçı kanada yakın duran Zeki Paşa'nın yanında yer almışlardı. Nitekim Bağdat'taki bu iki güçlü figürün paşayı destekleyip vilayette kalmasını istemesinin altında siyasi ve ideolojik nedenler olduğu anlaşılmaktadır.

Geylanizadeler, Süveydizadeler, Cemilzadeler, Haydarizadeler ve Çadırcızadeler gibi Bağdat'ın nüfuzlu aileleri içerisindeki bazı isimler de Osmanlı merkezi hükümetinden valinin görevde kalmasını talep etmişlerdi. Nisan ayından Mayıs 1913'e kadar gönderilen telgraflarda Zeki Paşa'nın Bağdat'ta adaleti ve eşitliği tesis

[672] BOA, DH.İD. 175/1, Lef 3, 17 Mart 1913.
[673] BOA, DH.ŞFR. 420/6, 1 Mayıs 1913; DH.MTV. 33-2/43, Lef 8, 12 Mayıs 1913. Bağdat'ın İngiliz konsolosu Lorimer, Zeki Paşa'nın eşinin de şehirden hoşlanmadığını ve sıcaktan şikâyet ettiğini; bu yüzden buradan ayrılmalarının an meselesi olduğunu iddia etmiştir. IOR/L/PS/10/212, nr. 2358, J. G. Lorimer (Nisan 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[674] IOR/L/PS/10/212, nr. 2358, J. G. Lorimer (Nisan 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[675] BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 22, 13 Haziran 1913.

ettiği vurgulanmış ve karşılığında halk tarafından çok sevildiği belirtilmişti. Bağdat'ın hiç olmadığı kadar bir sükunete erişmesini sağladığı için bütün halkın kendisine şükran duyduğu, memleketin muhtaç olduğu bir sırada istifasının kabul edilmemesi gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca halkın bu valiye "tam itaat" ettiğinin de altı çizilerek bu kararın geri çekilmesi istenmişti.[676] Yine eşraftan Bağdat müftüsü Said, Abdülkadir Hudeyri[677] ve Süveydizade Yusuf Efendi ise bazı memurların teşvikiyle eski Vali Cemal Bey'in yeniden Bağdat'a tayin edilmesi hususunda birtakım teşebbüslerin meydana geldiği haberinin kendilerine ulaştığını ve bunun belirli kişiler tarafından tertip edilip genel bir talep olmadığını ve şu anda vilayet için böyle bir değişikliğe ihtiyaç duyulmadığını 19 Şubat 1913'te gönderdikleri bir telgrafla bildirmişlerdi.[678] Dahiliye Nezareti Bağdat'tan gönderilen telgrafları dikkate almasına rağmen Zeki Paşa'nın valilik görevini bırakması konusunda ısrarcı olmasından dolayı istifasını kabul etmiş ve yerine vekalet etmesi için Vali muavini Lütfi Bey'i görevlendirmişti.[679] Bunun üzerine Zeki Paşa 13 Mayıs 1913'te görevini Lütfi Bey'e devrederek İstanbul'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı.[680]

Nihayetinde Kasım 1912'den itibaren Bağdat'ta yaklaşık yedi ay görev yaptıktan sonra istifa eden Zeki Paşa istenilen başarıyı elde edememiştir. Bağdat'a varmadan evvel patlak veren Balkan Savaşları imparatorluğun bütün gelirlerini savaş fonuna aktarmasına neden olmuş ve vilayete yatırım yapılacak bir gelir tahsis edilememiştir. Hatta Bağdat'ta bile ordu için para toplanmış ve zaten zor durumda olan vilayetin bütçesinde bir kesinti yaşanmıştır. Ayrıca Zeki Paşa'nın Bağdat'a ulaşmasından birkaç ay sonra hükümet değişikliği yaşanmış, İttihat ve Terakki, yönetimi ele geçirmiştir. Eski hükümetin atadığı Bağdat valisini görevden almayan yeni hükümet

[676] BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 7, 13 Mayıs 1913, Lef 9, 13 Mayıs 1913; Lef 14, 16 Nisan 1913; Lef 21; BEO. 4173/312921, 15 Mayıs 1913; İ.MBH. 12/35, 8 Mayıs 1913. Kasım 1912'den Mayıs ayına kadar yaklaşık altı ay gibi kısa bir sürede Zeki Paşa'nın bu denli başarılı bir vali olarak anılması oldukça dikkat çekicidir. İttihatçı bir hükümetin göreve gelmesiyle birlikte paşanın vilayetteki idaresine müdahalede bulunulduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda Bağdat'tan gönderilen ve Zeki Paşa'nın kalmasını isteyen grubun kendi çıkarları bağlamında bu talepte bulundukları söylemek yanlış olmayacaktır.

[677] Abdülkadir Hudeyri'nin İttihatçı ya da İtilafçı fark etmeden göreve getirilen vali ile birlikte hareket ettiği görülmektedir. Valilerle siyasi ve ideolojik açılardan değil de menfaat gözeterek bir ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cemal Bey'in de bir dönem yanında yer alıp ona vilayetteki işlerinde yardımcı olmasına rağmen Zeki Paşa döneminde Cemal Bey'in yeniden Bağdat valisi olması fikrine karşı çıkmıştır.

[678] BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 3, 19 Şubat 1913.

[679] BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 6, 12 Mayıs 1913; Lef 12, 15 Mayıs 1913.

[680] IOR/L/PS/10/212, nr. 2785, J.G. Lorimer (Mayıs 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

ona vilayette yaşam alanı da bırakmamıştır. Kendisine verilen yetkileri kullanamayan Zeki Paşa istifa etmeye bir nevi mecbur kalmıştır. Diğer valilerle benzer şekilde kısa bir görev süresi olmuş ve Bağdat'ta gerekli ıslahatları gerçekleştiremeden ayrılmak durumunda kalmıştır.[681] Yerine daha önce Kerbela mutasarrıflığı ve Basra valiliği görevlerinde bulunan ve bu yüzden bölgeyi yakından tanıyan Diyarbakır valisi Celal Bey'in tayin edilmesine karar verilmiştir.[682]

3.5. Bağdat'ta Tarafsız Bir Vali: Hüseyin Celal Bey'in Bağdat Valiliği

İttihat ve Terakki yönetimi Zeki Paşa'nın istifasından sonra göreve sivil bir idarecinin getirilmesini uygun bularak Hüseyin Celal Bey ismi üzerinde durmuştu. Diğer valilere kıyasla daha mütevazi bir hayata sahip olup çok tanınmayan bir isim olan Celal Bey, Zaviye, Kazan, Kerbela ve Divaniye mutasarrıflıkları görevinde bulunmuş ve Basra valiliği öncesinde Kerbela mutasarrıfı olarak çalışmıştı.[683] 8 Eylül 1910 tarihinde atandığı Basra valiliğine liyakat usulüyle getirilmiş; bölgede merkeziyetçi politikalar bağlamında başta Seyyid Talib olmak üzere eşrafın gücünü kırmaya çalışmış ve bu yüzden onların düşmanlıklarını kazanmıştı. Ancak vilayetteki dengeler neticesinde Hüseyin Celal Bey 8 Ağustos tarihinde görevinden alınmış ve Diyarbakır valiliğine atanmıştı.[684]

---

[681] Zeki Paşa Bağdat'tan ayrılırken adet olduğu üzere belediye tarafından bir çadır kurulmuş ve askeriye ve memurlar olmak üzere Bağdatlıların önde gelenleri tarafından uğurlanmıştır. *Zevra*, nr. 2411, 24 Mayıs 1913.

[682] BOA, MV. 231/111, 11 Mayıs 1913; BEO. 4210/315708, 13 Mayıs 1913.

[683] Hüseyin Celal Kavurzade 1866 yılında Girit Hanya'da dünyaya geldi. Çiftçi Ali Efendi'nin oğlu olup ilk eğitimini Hanya'da tamamladı ve ardından göç ettikleri İstanbul'da Mekteb-i Sultaniye ve Mekteb-i Mülkiye'de okuyup iyi dereceyle mezun oldu. Arapça, Türkçe, Fransızca ve Rusçayı hem konuşup hem yazabilmekteydi. 1889 yılında ilk görevine Bursa Mekteb-i İdadisi'nde öğretmen olarak başladı ve kısa zamanda mesleğindeki çaba ve gayretinden dolayı ilerleyip üst mertebelere ulaştı. Diyarbakır ve Van'da mektep müdürlüğü ve Maarif müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1899 yılında Halep vilayetinin Payas kazasına mutasarrıf olarak atandı. Çalışkanlığından dolayı rütbe-i salihe ile tevcih edildi. Ancak Halep'in havasının kendisini hasta etmesinden dolayı istifasını verdi ve buradan 1906 yılında Kazan sancağı mutasarrıflığına tayin edildi. Celal Bey Kazan'dan da Kerbela sancağına geçmek istediğini bildirdi ve bu teklifi kabul edilerek 4 Nisan 1909 tarihinde Kerbela'ya atandı. Kısa bir dönem Divaniye mutasarrıfı ile becayiş suretiyle bir değişikliğe gidildi, ancak sonrasında yine Kerbela'ya geri döndü. 1910 yılında Basra vilayeti Valiliği'ne, 1911'de Diyarbakır Valiliği'ne atandı ve sonrasında Bağdat Valiliği görevine getirildi. Bu görevde kısa bir müddet kaldıktan sonra 1914'te ikinci kez Diyarbakır Valiliği'ne, 1918'de ise Edirne Valiliği'ne atandı. 1920 senesinde emekliye ayrıldı. BOA, DH.SAİD.d. 78/433, Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. 3, s. 303; Mehmed Zeki Pakalın, S*icill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, c. 9, Yay. Haz. Ali Aktan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 62-63; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 192. Kerbela mutasarrıfı iken Divaniye mutasarrıfı Tahir Bey ile becayişleri için bkz. BOA, İ.DH. 1476/64, 24 Temmuz 1909; DH.MUİ. 14/90, 16 Ağustos 1909.

[684] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 94, 129, 157, 219; BOA, DH.SAİD.d. 78/433.

Hıtta-i Irakiye'de daha evvel çeşitli görevlerde bulunduğu için bölgedeki dengelere hâkim olması Hüseyin Celal Bey'in Bağdat Valiliğine atanmasında önemli bir etken olmuştur. Ayrıca Arapça konuşuyor ve yazabiliyor olması, halkla iletişimini aracısız sağlayacağı için Bağdat'a atanmasında yine önemli bir sebep olmuştur.[685] Celal Bey, 11 Mayıs 1913 tarihinde Bağdat Valiliği'ne atanmıştır. Her ne kadar Bağdat vilayetinin ehemmiyetine vurgu yapılmasına rağmen yeni valiye önceki valilere tanınan olağanüstü hak ve yetkiler verilmemiştir.[686]

Celal Bey 22 Haziran 1913'te Musul üzerinden nehir yolculuğu yaparak Bağdat'a ulaştı. 5 Temmuz 1913'te padişah tarafından atandığına dair olan ferman valilik binasında kalabalık bir grup karşısında okundu ve bu tarihten itibaren görevine resmi olarak başladı. Adet olduğu üzere Celal Bey fermandan sonra orada bulunan konsoloslara, önemli devlet yetkililerine ve eşraftan bazı kimselere Türkçe bir konuşma yaparak Bağdat'ta nasıl bir siyaset uygulayacağını anlattı. Konuşmasında öncelikli olarak Bağdat Valiliği teklifini kabul ederek bu memleketin saadeti ve iyiliği için çalışacağına söz verdiğini belirtti. Ancak istibdat dönemindeki kötü idareden dolayı ahlaksızlığın açtığı yaraların kapatılmasının her Osmanlı ferdi için bir vazife olduğunu ve bu yüzden kendisiyle birlikte herkesin bu iş için çalışması gerektiğini dile getirdi. Nitekim Bağdat halkının aynı his ve gayretle hareket edeceğine inandığını ifade etti. Celal Bey Bağdat'ta bulunacağı müddet zarfında bütün mesaisini üç gruba ayırdığı işlere vakfedeceğini ve bu işlerden ilkinin vilayetteki emniyet ve asayiş sorunu olduğunu vurguladı. İkinci olarak ekonomi ile ilgileneceğini ve bu nispetle Hıtta-i Irakiyye'nin arazilerinin ihya ve imar edilmesi için çalışacağını ve sulamayla tarımın bölgede geliştirilmesi için çaba sarf edeceğini belirtti. Son olarak ise yeni vali uzun yıllar Maarif Nezareti hizmetinde çalışmasının getirdiği alt yapıya binaen Bağdat'ta eğitim hizmetlerine yatırım yapılacağını beyan etti.[687]

---

[685] Hüseyin Celal Bey'in diğer valilerin aksine akıcı bir şekilde Arapça konuşuyor olması Bağdat'ın İngiltere konsolosunun da dikkatini çekmiştir. Ayrıca konsolos, Kerbela mutasarrıfı iken kendisiyle görüşmüş ve o zaman da Fransızca olarak sohbet ettiklerini zikretmiştir. TNA, FO 195/2339, nr. 562: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther; TNA, FO 424/222, nr. 79, Sir G. Lowter to Sir E. Grey.

[686] BOA, İ.MMS. 166/10, 11 Mayıs 1913; BEO. 4210/315708, 13 Mayıs 1913. Celal Bey'in atandığına dair olan fermanın sureti için bkz. *Zevra*, nr. 2418, 12 Temmuz 1913.

[687] Celal Bey'in konuşmasının öncesinde Bağdat nakibi Abdurrahman Efendi Arapça bir dua etmiştir. *Zevra*, nr. 2418, 12 Temmuz 1913; IOR/L/PS/10/212, nr. 3800, J.G. Lorimer (Temmuz 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

Hüseyin Celal Bey, Haziran 1913'te geldiği Bağdat'ta yaklaşık beş ay gibi kısa bir süre kalabilmiş ve bu yüzden vilayetin kalkınması ve gelişmesi için ıslahatlar gerçekleştirememişti. Celal Bey'in valiliği döneminde yaşanan en önemli hadise Bağdat ve Musul'u kapsayan yirmi sekiz milyon dönüm arazinin satışa çıkarılacağı iddiası ve bu iddia karşısında Iraklıların itirazları olmuştu. Satışa sunulması planlanan topraklar II. Abdülhamid döneminde padişahın özel mülkü olarak sayılırken tahttan indirilmesinden sonra edindiği bütün emlak-ı hümayun borçlarıyla birlikte Maliye Hazinesi'ne devredilmişti. Devlet hazinesine aktarılan bu topraklar emlak-ı müdevvere olarak adlandırılmıştı. Hazineye devredilen topraklar arasında Bağdat vilayeti içerisinde bulunan Caare, Ebugarib, Mahmudiye, Müseyyib, Mahrut, Düceyil, Cerbuiyye gibi tevabii mukataaların dışında kalan mukataalar ve Musul vilayetine bağlı bütün köyler, mezralar ve ormanlar bulunmaktaydı.[688]

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı mali olarak zor durumda kalmış ve hükümet gelir getirebilecek kaynak arayışı içerisine girmişti. Buna binaen doğrudan devlet hazinesine bağlanan Irak üzerindeki bu toprakların müzayede yoluyla satışının yapılması planlanmıştır. 1913 senesinde Maliye Hazinesi'ne aktarılan toprakların satışının yabancılara yapılacağı ve "yabancı kapitalistlerin" arazileri işleteceği gibi bazı iddialar duyulmaya başlayınca Bağdat'tan bu duruma itirazlar yükselmişti. Vali Celal Bey ve Muhammed Fazıl Paşa Bağdat'ta oluşan bu olumsuz havayı Osmanlı merkezi hükümetine iletmiş ve eğer böyle bir satış gerçekleşecekse de acele edilmemesi gerektiğini tavsiye etmişlerdi.[689] İngiltere'nin Bağdat konsolosluğunun iddialarına göre Bağdat'ta başta tüccarlar ve toprak sahipleri olmak üzere ulema,

---

[688] Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 142-143, 156. II. Abdülhamid döneminde Irak'taki arazi-i seniyyelerinin listesi için bkz. Albertine Jwaideh, "Sultan II. Abdülhamid'in Irak'taki Emlakı", Çev. Burcu Kurt, *History Studies* 5/4 (2013): s. 305-306. Bir dönem Basra, Musul ve Bağdat Valiliği yapan ve bu sebeple bölgeyi yakından tanıyan Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke* adlı eserinde Irak kıtasındaki emlak-ı hümayun toprakları hakkında bilgi vermektedir. Nazif'e göre, II. Abdülhamid padişahlığı döneminde birçok arazi, emlak ve bazı maden imtiyazlarını hukuksuz bir şekilde kendi uhdesine geçirmiştir. Emlak-ı seniyyenin bulunduğu vilayetlerden olan Basra, Musul ve Bağdat'ta en verimli toprakları ve petrol madenlerini kendi hazinesine katmış ve bu yolla orada yaşayan halkın haklarını gasp etmiştir. Ayrıca emlak-ı seniyye dahilinde kalan bu yerlerden yirmi beş yıl vergi alınamamasından ötürü de devlet büyük zarara uğratılmıştır. Süleyman Nazif kendi gözlemlerine dayanarak; "...postalar bir taraftan Dolmabahçe'deki Hazîne-i Hâssa kasalarına Irak'tan yük yük mecîdiye ve altun taşırken, diğer taraftan şimâl vilâyetlerinden Irak'taki askerlere para yetiştirmeğe çalışılırdı." şeklinde bir tespitte de bulunmuştur. Nazif'e göre II. Abdülhamid döneminde Irak kıtası padişah eliyle fakirleştirilmiş ve halk zor durumda bırakılmıştır. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s. 2-5.

[689] IOR/L/PS/10/212, nr. 3800, J.G. Lorimer (Temmuz 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

gazeteci, avukat gibi çeşitli meslek dallarından insanlar bir araya gelerek bu satışın son bulması için harekete geçmişlerdi. Toprakların Siyonistlere, zengin Yahudilere ve yabancı finansçılara satılacağı iddiası özellikle bu dönemde Bağdat'ta örgütlenmeler içerisinde olan Arap milliyetçisi çevrelerini oldukça rahatsız etmişti. Nitekim bu isimler satışın gerçekleşmesi halinde Irak'ın tamamen yabancıların eline geçeceğini düşünmüşlerdi.[690]

Bağdat'ta bir araya gelen büyük bir topluluk, başkan olarak Abdülkadir Hudeyri'yi seçip eylem hazırlığına girişmişti. Aynı yılın Ağustos ayında Bağdat'ta bir protesto gösterisi düzenlenmiş ve Osmanlı merkezi idaresinden kararı geri çekmesi istenmişti. Olayların büyüyeceği endişesiyle geri adım atılmış ve Dahiliye Nazırı Talat Bey Babıali'de yaptığı görüşmelerin ardından Bağdat'a telgraf göndererek hükümetin mali sıkıntılardan ötürü müdevvere arazilerini müzayedeyle satmayı bir dönem düşündüğünü ancak artık gerek kalmadığını ve aksine toprakları özel komite kurarak aşiretlerin yerleşimine açmayı planladıklarını ifade etmişti. Bunun üzerine Vali Hüseyin Celal Bey toprakların yabancılara değil de Bağdatlılara dağıtılacağını ilan ederek vilayette meydana gelecek olan çatışmaların ve isyanların önünü kesmişti.[691]

Celal Bey'in Bağdat Valiliği görevinin beş ay gibi kısa bir zaman içerisinde bitmesiyle ilgili çeşitli iddialar yer almaktadır. Celal Bey, Bağdat'ta siyasi yönden bir yere bağlı kalmaktan kaçınmış ve hem İttihatçılara hem de muhalefete karşı mesafeli durmayı tercih etmişti. Ancak izlediği bu siyaset birtakım zorlukları beraberinde getirmiş ve siyasi desteğe sahip olmaması vilayette nüfuz elde etmesine engel teşkil etmişti.[692] Vilayetteki işlerde kendisine yardımcı olması için selefleri gibi Abdülkadir Hudeyri'den yardım almış, Cemal Bey ve Zeki Paşa gibi Hudeyri'nin ayarlamış olduğu konutu kullanmış; Bağdat'ta kaldığı müddet zarfında orada ikamet etmişti. Ancak diğer valilere nazaran daha mütevazi bir hayat sürdüğü ve genellikle yalnız olduğu gözlemlenmişti. Hatta bu yaşayış tarzının vali olarak verdiği resepsiyon ve kutlamalara da yansıdığı anlaşılmaktadır. Bağdat'ta her sene yapılan Meşrutiyet kutlamaları 1913 senesinde Celal Bey'in valiliği dönemine denk geldiği için oldukça sade geçmiş ve sivil kıyafetler eşliğinde askeri bir tören

[690] IOR/L/PS/10/212, nr. 4285, J.G. Lorimer (Ağustos 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[691] IOR/L/PS/10/212, nr. 4285, J.G. Lorimer (Ağustos 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); Haddad, "Iraq Before World War I", s. 130-132.
[692] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 193.

yapılmadan kutlanmıştı. Yine aynı şekilde Padişahın doğum günü olan 22 Eylül'de de benzer bir resepsiyon verilmiş ve adet olarak yapılan Osmanlı kamu binaları bile bu sefer aydınlatılmamıştı.[693] Celal Bey hem karakterinin mütevazi oluşu hem de askeri bir yönünün olmamasından dolayı seleflerinin aksine büyük kutlamalar yapmaktan kaçınmış ve gösterişten uzak durmayı tercih etmişti.

Valinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Bağdat'ta meydana gelen bir meseleden dolayı ters düşmesi görev süresinin kısalmasına neden olmuştu. Önceki Vali Zeki Paşa ile de sorunlar yaşayan Jandarma kumandanı Ahmet Bey 15 Ağustos 1913 gecesi Bağdat'ta sokak ortasında bir Arap tarafından vuruldu. Suçlu kısa süre içerisinde yakalandı ve Ahmed Bey bu saldırıdan sağ olarak kurtulabildi. Ancak Ahmet Bey'in Bağdat'taki İTC şubesinin bir üyesi olması ve bu saldırının siyasi bir suç olduğunu öne sürerek suçlunun askeri mahkemede yargılanması gerektiğini söylemesi tartışmaları beraberinde getirmişti.[694] İşin arka planında yatan nedenlerden biri olarak Ahmet Bey'in Bağdat'taki Araplar arasındaki toprak anlaşmazlığı meseleleriyle ilgilendiği ve bazı emirleri yerine getirmek için görevlendirildiği, ancak Vali Celal Bey'in Ahmed Bey'in taleplerine itiraz ettiği için ikili arasında bir sürtüşmenin yaşandığı İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu tarafından ileri sürüldü.[695] Hatta İTC'nin Bağdat şubesi Ahmet Bey'e yapılan saldırıyla aynı dönemde Basra'da meydana gelen ve Ferid ile Bedi Nuri Beyler'in ölmesine neden olan suikastı bile birbirine benzeterek siyasi bir alt yapısı olduğunu iddia etti.[696] İki vilayette bir kaç ay arayla gerçekleşen bu saldırıların dönemin şartları göz önüne alındığında Irak'taki İttihatçılardan rahatsızlık duyan muhalefet tarafından yapıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

---

[693] IOR/L/PS/10/212, nr. 3800, J.G. Lorimer (Temmuz 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); nr. 4691, J.G. Lorimer (Eylül 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[694] IOR/L/PS/10/212, nr. 4285, J.G. Lorimer (Ağustos 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Ancak Stephen Longrigg bu saldırıda Ahmet Bey'in öldüğünü iddia etmiştir. Bkz. Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 53.

[695] IOR/L/PS/10/212, nr. 4285, J.G. Lorimer (Ağustos 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti)

[696] IOR/L/PS/10/212, nr. 4285, J.G. Lorimer (Ağustos 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Basra kumandanı Ferid Bey bölgede kontrol edilemez bir hale gelen Seyyid Talib'e karşı orada bulunan yerel eşraf ve yetkililerle ittifak kurarak onun Basra'daki hakimiyet sahasını daraltmak ve hatta merkeze aldırılmasını sağlamak için birtakım çalışmalar içerisinde olmuştur. Haziran 1913'te Ferid Bey, Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey'in de içinde bulunduğu bir ekip ile Fav'a doğru bir teftiş gezisi yaptıkları sırada üzerlerine açılan ateş sonucu öldürülmüşlerdir. Bu cinayetlerin arkasında, kendisine karşı ittifak yapıldığını duyan Seyyid Talib olduğu düşünülmüştür. Sonrasında yapılan tahkikatlar sonucunda elde edilen bulgular cinayetin azmettiricisinin Talib Bey olduğunu göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 203-206, 210.

Bağdat'ta yayınlanan ve İTC karşıtı söylemleriyle öne çıkan *Nahda* gazetesinde yer alan bir haberde Jandarma kumandanın vurulmasıyla Celal Bey'in görevden alınması ilişkilendirilmişti. Gazetede, Celal Bey'in bu meselede suçsuz olduğu ve kanuna uyduğu, bu yüzden azledilmesinin şaşkınlıkla karşılandığı belirtilmişti. *Nahda*'ya göre Vali Celal Bey, merkeze Kumandan Ahmet Bey meselesinde siyasi bir alt yapı olmadığını ve kumandanla şahsi husumet yaşayan biri tarafından bu saldırının yapıldığını bildirmesine rağmen Bağdat'taki İttihatçılar bu meseleyi siyasi bir boyuta çekerek merkeze şikâyet telgrafları çekmişlerdi. *Nahda* gazetesinde bu kişilerin kimlikleri hakkında bilgi yer almamakla birlikte göndermiş oldukları dilekçelerde valinin İttihatçılara karşı çıktığı ve bu yüzden hükümet tarafından bir an evvel görevden alınması gerektiği taleplerinde bulundukları belirtilmişti.[697]

Nihayetinde sivil bir idareci olarak göreve getirilen Celal Bey, büyük hizmetler yapacağı vaadiyle tayin olduğu Bağdat Valiliği vazifesinden Kasım 1913'te alınmış, yaklaşık beş ay sürdürdüğü valilik görevinde herhangi bir faaliyet gerçekleştiremeden ayrılmak durumunda kalmıştır. Celal Bey'in valiliği Basra'da olduğu gibi Bağdat'ta da yerel dinamikleri gözetmediği ve kendisine destekçi bulamadığı için kısa ömürlü olmuştur. Ayrıca bu dönemde Osmanlı'nın merkezi yönetiminde bulunan İttihatçılarla Bağdat'ta yakın durmayıp birlikte hareket etmemesi hakkında hemen şikâyetlerin merkeze iletilmesine neden olmuştur. İttihatçılar Zeki Paşa'nın ardından bölgede kendi lehlerine bir atmosfer oluşturmak istemişlerdir. Celal Bey'in bu yolda hareket etmemesi üzerine onu görevden azletmeyi tercih etmişlerdir.

3.6. Asker Kökenli Valilere Dönüş: Cavid Paşa'nın Bağdat Valiliği

Bağdat'ta Hüseyin Celal Bey'in kısa süren valilik döneminden sonra Irak kıtasının asayiş ve emniyet sorunlarının bir türlü halledilemediği sebep gösterilerek bu bölgeye askeri tecrübesi olan bir valinin gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[698] Buna

---

[697] *Nahda* gazetesinin 17 Zilhicce 1331 tarihli nüshasından alıntı yapılarak aktarılan bu bilgiler haricinde Celal Bey aleyhine gönderilen telgraf ve mektuplara arşivde ulaşılamamıştır. BOA, BEO. 4239/317875, Lef 3, 17 Kasım 1913. *Nahda* gazetesi bu haberi yayınlamasından ötürü matbuat kanunun yirmi üçüncü maddesine binaen tatil edilmiştir. Aynı belge, Lef 2, 10 Aralık 1913.

[698] Hüseyin Cavid Paşa 3 Nisan 1870 yılında Samsun'da Hacı Hüseyin Efendi'nin oğlu olarak dünyaya geldi. Harbiye'den mezun olduktan sonra muhtelif görevlerde yer aldı. 1909 Arnavutluk isyanında, 1911 Libya'da ve ardından Yemen'de dört yıl boyunca subay olarak görev yaptı. 6. Ordu kumandanı olan Hasan Edib'in damadı olması hasebiyle onun koruması altında bulundu. Balkan

binaen isyancı eyaletlerde gösterdiği sert tutum ve askeri alt yapısı Cavid Paşa'nın Bağdat Valiliği için uygun olduğu fikrini doğurmuştu. Nitekim Cavid Paşa'nın vali olarak atanmasının arkasında 1909 yılında Arnavutluk'ta bir yandan eleştirilen öteki yandan sükuneti sağladığı için beğenilen sert tutumunun[699] Bağdat'taki aşiret sorunlarına bir çare olarak görülmüş olması muhtemeldir. Buna binaen Cavid Paşa 8 Kasım 1913'te Bağdat Valiliği'ne ve 13. Kolordu Komutanlığı'na atandı.[700] Böylelikle vilayetteki askeri ve siyasi yönetim mekanizmaları yeniden tek elde toplanmış ve Cavid Paşa her iki alanda da karar verici tek merci olmuştu.

Cavid Paşa önceki valilerden Nazım Paşa gibi, kendisine yardımcı olacak bir ekiple Bağdat'a gitmek istemiş ve bu isteği geri çevrilmemişti. Paşa, İstanbul'dan Erkan-ı Harbiye reisi Bahaeddin Bey ve 11'i Arap, 7'si Türk olmak üzere toplam 18 zabit ve eski emlak müdürü Fuad Bey'in içerisinde bulunduğu bir ekiple Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı.[701] Ayrıca işlerin yürütülmesinde kendisine yardımcı olması için vali muavinliği görevine Halil Hicri Bey getirildi.[702] Cavid Paşa ekibiyle birlikte Bağdat'a ulaştıktan sonra 19 Ocak 1914'e kadar vali vekaleti görevinde bulunan Muhammed Fazıl Paşa'dan görevi devralarak hemen işlerin başına geçti. Kendisinden önceki valilerin aksine yerel eşrafın sunduğu imkanlardan yararlanmak istemedi ve bu yüzden Abdülkadir Hudeyri'nin hazırladığı ve daha evvel Nazım Paşa ile Cemal Bey gibi valilerin Bağdat'ta ikamet ettikleri konutta kalmak istemeyerek

---

Savaşları'nın ardından 1913'te Bağdat'ta görevlendirildi. Cumhuriyet döneminde ise Canik mebusu olarak meclise girdi. 23 Aralık 1932 tarihinde vefat etti. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 193; Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 69; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü* (23 Nisan-20 Ekim 1991), Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, 1994; Güneş, *Parlamento Tarihi*, c. 3, s. 183.

[699] Osmanlı İmparatorluğu'nda 1909'da Arnavutluk'ta bazı hareketlenmeler yaşanmaya başlamış, 31 Mart hadisesinden sonra Arnavutların kendi geleceklerini belirlemek için ayaklanacakları konuşulmuştur. Meşrutiyet'in ilanından bir sene geçmeden Arnavutluk'ta yaşanan isyanları bastırması için Cavid Paşa görevlendirilmiştir. Paşa, askeri harekâtla isyancıları bastırmış ve karışıklıklar son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar,* s. 356-358.

[700] BOA, İ.MMS. 172/23, Lef 3, 5 Kasım 1913; Lef 4, 8 Kasım 1913; MV. 230/76, 5 Kasım 1913; BEO. 4234/317495, 9 Kasım 1913.

[701] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 249; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 195. Hem Bağdat'ın İngiltere konsolosluğu hem de bazı Arap kaynakları Cavid Paşa'nın atandığına dair olan fermanın adet olduğu üzere ne vilayet meclisinde okunduğunu ne de gazetede yayınlandığını belirtmişlerdir. IOR/L/PS/10/212, nr. 1416; K.D. Erskine (Kasım ve Aralık 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); nr. 2097, K.D. Erskine (Şubat ve Mart 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 250.

[702] IOR/L/PS/10/212, nr. 2492; K.D. Erskine (Nisan 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Halil Hicri Bey, Nisan 1914'te beş bin kuruş maaş ile vali muavinliğine tayin edilmiştir. BOA, İ.DH. 1507/6, Lef 2, 2 Nisan 1914; DH.ŞFR. 422/52, 8 Nisan 1914; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, 251.

kirasını ödeyebileceği başka bir evde yaşamayı tercih etti.[703] Yeni vali eşrafla baştan mesafeli bir ilişki kurarak vilayette merkezi devletin otoritesini kimse ile paylaşmayacağı mesajını vermiş oluyordu. Bundan önceki valiler siyasi ve ideolojik bakış açılarının farklılığına rağmen kendilerine imkan ve hizmet sunan Abdülkadir Hudeyri gibi isimlerle birlikte çalışma yoluna gitmiş ve halkla aralarında aracı olarak eşrafı kullanmayı tercih etmişlerdi. Cavid Paşa'nın bu yöntemi uygulamayarak yeni bir strateji takip etmek istediği ortadadır.

Cavid Paşa askeri ve sivil idareyi tek elde toplayıp istediği adamları da yanına alarak Bağdat'ta icraatlar yapmak için harekete geçmişti. Ancak valinin göreve gelmesinden bir süre sonra I. Dünya Savaşı patlak vermiş ve yurdun diğer yerlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da bir seferberlik hali görülmüştü. Bu yüzden Cavid Paşa Bağdat'ta daha çok askeri meselelerle uğraşmak durumunda kalmıştı. Onun döneminde nafia ve bayındırlık çalışmaları yapılamamış ve daha çok bölgenin asayişi için çalışılmıştı. Özellikle aşiret ve kırsal bölgedeki karışıklıkların önüne geçmek için uğraşmış ve 6. Ordu kumandanı olması hasebiyle Basra ve Musul vilayetindeki sorunlarla da ilgilenmek durumunda kalmıştı.[704]

Cavid Paşa göreve gelir gelmez İTC'nin 1913 senesinden itibaren değişen Arap siyasetine paralel olarak Bağdat'ta Arapçanın yeniden eğitim dili olarak kullanılmasına izin verdi. Buna binaen Bağdat vilayetindeki hukuk ve daru'l-muallimin mektepleriyle idadilerde Türkçe dersinin yanında Arapça dersinin de okutulmasına karar verdi. Yalnızca Mekteb-i Sultaniye'ye dönüştürülen İdadi-i Mülki mektebinde Arapça eğitim yasaklandı.[705] Vali bir yandan merkezi idarenin Arap vilayetleri için aldığı kararları uygularken öte yandan Irak ordusu içerisinde hükümet karşıtı faaliyetlere de dikkat kesilerek Hille'de subaylardan oluşturduğu bir alayı Bağdat'a göndermiş ve buradaki askeri düzenin sağlanmasına çalışmıştı.[706]

Cavid Paşa, memurlar arasında da ıslahat gerçekleştirmek için hareke geçti ve vazifelerini yerine getirmediğini düşündüğü memurları görevden aldı. Önceki valiler

[703] IOR/L/PS/10/212, nr. 1416; K.D. Erskine (Kasım ve Aralık 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[704] Cavid Paşa bu dönemde Basra valisi Süleyman Şefik Paşa sorunlar yaşamış ve Osmanlı merkezi hükümeti devreye girerek iki valinin bir an evvel uzlaşmasını emretmişti. Bir uzlaşı sağlanamadığında ise Süleyman Şefik Paşa'yı Temmuz 1914'te azletmişti. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 111.
[705] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, 251; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 193-195.
[706] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 194.

döneminde göreve getirilen İdare-i Nehriyye müdürü Sevyan Efendi'yi, Bağdat belediye başkanı ve merkez kadısı olmak üzere Bağdat vilayetinde görev yapan 10 kadıyı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Mektebi müdürü Selahaddin Kerküklü'yü Mayıs 1914'te azletti. *Zuhur* gazetesinin editörü olan Kerküklü'nün kovulmasıyla ilgili bazı iddialar mevcuttu. Bağdat Maarif Müdürü vekili tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 18 Mayıs 1914 tarihli bir raporda Selahaddin Bey'in bir erkek öğrencisini kadınların tiyatro icra ettiği bir bahçeye götürerek dans etmelerini izlettirdiği belirtilmişti. Ayrıca arkadaşlarını bir gazinoya götürdüğü ve bu durumun Kerküklü'nün Bağdat'ta kötü halle şöhret bulmasına neden olduğu söylenmişti. İddiaya göre bu gibi "uygunsuz" hallerinden dolayı Selahaddin Kerküklü vali tarafından azledilmişti.[707] Kerküklü'nün Bağdat'taki İTC mensuplarından biri olduğu ve editörü bulunduğu *Zuhur* gazetesinin cemiyetin önemli yayın organlarının başında geldiği bilinmektedir. Görünen o ki Babıali Baskını sonrası İttihatçıların merkezde güç kazanması Bağdat vilayetinde beklenildiği etkiyi oluşturamamıştır. Nitekim Cavid Bey'in de bu yönde bir girişimi olmamış, daha çok vilayetin asayiş ve emniyet meseleleri ile ilgilenmeyi tercih etmiş ve İttihatçıların Bağdat'taki nüfuzunu güçlendirme gibi bir kaygısı olmamıştır.

Yeni vali, vilayetteki vaziyeti anlamak için Şubat 1914'te Orta Fırat'ı kapsayan bir teftiş gezisine çıkarak bulunduğu yerlerde hem aşiret şeyhleri hem de şehrin ileri gelenleriyle bir araya gelerek bölgenin sorunlarını anlamaya çalışmıştı.[708] Bu gezide sırasıyla Müseyyib, Kerbela, Şamiye, Semave, Divaniye ve Hille'ye uğramış ve gittiği yerlerde sivil ve askeri personelle görüşmüş, yöre halkının durumunu yerinde gözlemlemişti. Cavid Paşa, Kerbela'da güçlü ve sert bir askeri lider intibası verdiğinden Nazım Paşa'ya benzetilmiş ve bu yüzden halk nazarında olumlu bir etki bırakmamıştı. Kerbela'da bulunan İngiliz konsolos yardımcısı valinin yanlış kişilerle görüştüğünü söyleyerek bölge hakkında doğru bilgi edinemediğini iddia etmişti.[709] Dönemin Divaniye ve ardından Amare sancağı mutasarrıfı olan Faik Hurşit Bey de

[707] Cavid Paşa, Belediye başkanı olarak İzzet Efendi adında genç birini tayin ederken, yeni Bağdat kadısı Şamlı Ömer Hıfzı Efendi olmuştur. BOA, MF.İBT. 503/18, 18 Mayıs 1914; IOR/L/PS/10/212, nr. 4029, Norman Scott, (Haziran 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[708] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 196.
[709] Teftiş gezisinin ayrıntıları Bağdat'ın İngiltere konsolosluğu tarafından hazırlanan 15 Nisan 1914 tarihli rapordan öğrenilmektedir. Bu geziyle ilgili Osmanlı arşiv kaynaklarında bir bilgiye rastlanmamıştır. IOR/L/PS/10/212, nr. 2097, K.D. Erskine (Şubat ve Mart 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

Cavid Paşa'nın bu gezisinde kendisine eşlik etmiş ve hatıralarında gezide yaşananlara yer vermişti. Hurşit Bey, Cavid Paşa ile senelerdir hükümete karşı ayaklanan aşiretlerin tedip edilmesi için aşiret şeyhleriyle yaptıkları görüşmelerden bahsetmiş ve Rabia aşireti reisi Emir Rabia gibi bazı şeyhlerin evinde konakladıklarından ve bölgede bir uzlaşmaya varmak için valinin şeyhleri ikna etmeye çalıştığından bahsetmişti.[710]

Cavid Paşa hem ordu kumandanı hem de vali sıfatıyla gerçekleştirdiği bu teftiş gezisinden sonra Bağdat vilayeti üzerine uzunca bir rapor hazırlayıp 13 Temmuz 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne sundu. Bu raporda ağırlıklı olarak kırsal bölgelerde hâkim olan aşiretlerin durumundan bahsetmiş ve bilhassa hudut boylarında Şii müçtehitlerin etkinliği yüzünden pek çok aşiretin Şia mezhebine bağlı olduğunu, yalnızca Düleym, Aneze ve Şammar aşiretlerinin Sünni kaldığını, geçmiş hükümetlerin kayıtsızlığından dolayı bölgenin Sünnilikten uzaklaştığını ifade ederek Osmanlı Devleti'nin bu hususta bir an evvel bir önlem alması gerektiğini belirtmişti. Cavid Paşa'ya göre Araplar "sefahat" içindeydi ve onları doğru yola getirecek bir ilim adamı da bulunmuyordu. Valiye göre Bağdat'ta ilmiye mensupları olan müderrisler maaşlarını almaktan başka bir şey düşünmemişler ve bu yüzden Şii müçtehitler ve ulema, halk üzerinde tesirini gün geçtikçe arttırmıştı. Hıristiyan din adamları bile pazar günleri evleri dolaşarak kadın ve çocuklara dinlerinin hükümlerini anlatmaya çalışırken, Müslüman din adamları camilerde vaaz vermekten kaçınmışlardı. Cavid Paşa, Bağdatlıların dini vecibelerden, helal ve haramdan ve İslami yaşantıdan bihaber olduklarını ve bu yüzden yaşantılarında İslam'ın getirdiği bazı kuralları hiçe saydıklarını vurgulamıştı.[711]

Cavid Paşa raporunun geri kalan kısmında toplumdaki bozulmanın ve düzensizliğin nedenlerini bölgeye atanan memurlar üzerinden sorgulamış ve halkın memurlar hakkındaki şikâyetlerini sıralamıştı. Aşiretlerin beyanlarına göre ahali, en çok Arap memurların zulümlerinden şikâyetçi olup Osmanlı memurlardan memnun kalmışlardı. Paşa'ya göre tahsildar, tapu, evkaf ve emlak-ı müdevvere memurlarının ahlakları bozuk olduğundan ve halk üzerinde hukuksuz uygulamalarda bulunduklarından, Bağdatlıları olumsuz şekilde etkilemekteydi. Paşa'nın kanaatine

[710] A. Faik Hurşit Günday, *Hayatım ve Hatıralarım*, c. 1, İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1960, s. 85-86.
[711] BOA, DH.İ.UM.EK. 4/2, 13 Temmuz 1914.

göre bu gibi uygulamaların devam etmesi durumunda halk hiçbir şekilde hükümete "kalben" yakınlaştırılamazdı. Cavid Paşa bilhassa Adliye Nezareti hakkında vilayetten yükselen şikâyetlerin bir hayli çok olduğundan bahsetmişti. Adliye dairesine duyulan nefret yüzünden orada verilecek olan bir ziyafete sırf o binaya girmemek için bile aşiretlerin katılmayacağını belirtmişti.[712] Paşa'ya göre adliye dairesi bir karar verirken adilane şekilde vermeli, görevini layığıyla yapmayan memurlar bir an evvel görevinden alınmalı ve yerlerine yenileri tayin edilmeliydi. Kötü halle suçlanan bir memur için ise hakkında tahkikat icra ettirmek lazım gelmekteydi. Bölgeye yeni memurlar atanırken diğer vilayetlere kıyasla bu bölgenin yabancı ve bilhassa İngiliz nüfuzuna açık olmasından dolayı titizlikle davranılmasını ve yüksek maaşla, iffetli, idare kabiliyeti yüksek birilerinin gönderilmesine azami özen gösterilmesini tavsiye etmişti.[713]

Vali, hazırlamış olduğu raporun sonunda Hıtta-i Irakiyye'nin arazisinin verimli olmasına ve halkının bir sorunu olmamasına rağmen Osmanlı'nın bölge ahalisinden ve toprağından yeterince istifade edemediğinden şikâyet etmişti. Bu topraklardan yararlanabilmek için öncelikle "ahlaklarını okşayacak" ve onlara rehberlik edebilecek memurların bölgeye gönderilmesinin zorunlu olduğunu yinelemişti. Doğru memurların buraya gönderilmesiyle birkaç sene içerisinde Irak'tan büyük bir verim alınabileceğini beyan etmişti. Nitekim Cavid Paşa'ya göre "bir bölgeye medeniyet götürülmeden oradan bir terakki yani ilerleme beklemek yanlıştır." Önceki hükümetler gibi bölgenin ihmal edilmesi durumunda Irak'ın gelişimini tamamlaması mümkün olmayacak ve bu yüzden devlet istediği verimi hiçbir zaman bu bölgeden alamayacaktı.[714]

Cavid Paşa'nın vilayette yaptığı geziden ve hazırlamış olduğu rapordan bir müddet sonra 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı patlak vermiş ve Osmanlı stratejik konumundan dolayı bu muharebenin içerisine çekilmişti. Tüm Osmanlı yurdunda genel seferberlik ilan edilmiş ve imparatorluk Ekim ayında Müttefik devletler safında savaşa girmişti. Umumi seferberliğin ilan edilmesinden sonra Irak ve Havalisi

[712] Cavid Paşa Bağdat'taki adliye dairesi hakkındaki şikâyetlerini İttihat ve Terakki'nin politikasını eleştirdiği eserinde de dile getirmiştir. Kitap İttihatçıların iktidarı kaybettiği I. Dünya Savaşı'ndan sonra yayınlanmıştır. Paşa cemiyete dair eleştirilerini ancak bu zaman yapabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Paşa, *Irak Seferi*, s. 37.
[713] BOA, DH.İ.UM.EK. 4/2, 13 Temmuz 1914.
[714] BOA, DH.İ.UM.EK. 4/2, 13 Temmuz 1914.

Umum Kumandanlığı adını alan ve Bağdat, Basra, Musul ve Süveyş'i kapsayan bölgeye Cavid Paşa tayin edilmişti.[715] Aynı zamanda Bağdat vilayetinde bir yardım seferberliği de başladı.[716] Kumandanlığı üzerine alan Cavid Paşa Irak'taki askeri işlerin yoğunluğunu göz önüne alarak Bağdat Valiliği görevini daha fazla sürdürmek istememiş ve bunun üzerine Basra valisi Reşid Bey Kasım 1914'te Bağdat vali vekilliğine tayin edilmişti.[717] Dahiliye Nezareti'nden Reşid Bey'e bir telgraf gönderilerek Cavid Paşa ile birlikte hareket etmesi ve ihtilafa meydan verecek bir durumun oluşmaması için çaba sarf etmesi gerektiği bildirilmişti.[718] Ancak Reşid Bey ile Cavid Paşa arasında iletişim sorunları yaşanmış ve vali vekili Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek paşayla koordineli bir şekilde çalışmak istemesine rağmen kendisiyle görüşmediğini ve istenilen malumatları vermediğini ifade etmişti. Nitekim Reşid Bey, arada yaşanan bu huzursuzluğun bir çözüme kavuşturulmasını talep etmişti.[719]

Kasım 1914'te İngilizlerin Fav adasına çıkarma yapması ve Basra'yı işgal etmesiyle Dünya Savaşı'nda Irak cephesi açılmış, bu esnada Süleyman Askeri 13 Aralık 1914'te 38. Basra fırka kumandanlığı ve Basra valiliği görevlerini yapması için bölgeye gönderilmişti.[720] Askeri Bey'in buraya gönderilmesinden sonra Cavid

---

[715] BOA, İ.HB. 161/31, 26 Ağustos 1914; 30 Ağustos 1914.

[716] Osmanlı Devleti, Bağdat vilayetinden ve başka bölgelerden savaşa katılımı sağlamak ve yardım alabilmek için bölgenin en nüfuzlu kişisi olarak kabul edilen Nakib Abdurrahman'dan bir cihat fetvası yazmasını istedi. Nitekim Seyyid Abdurrahman Hindistan ve Afganistan'daki Kadiriye tarikatı mensuplarıyla yakın ilişki içerisindeydi. Seyyid Abdurrahman merkezin bu isteğini geri çevirmeyerek Afganistan Emirine ulaştırılması için Arapça bir mektup kaleme almıştı. Bu mektupta İslam aleminin ortadan kaldırılması için bir Haçlı ittifakı yapıldığını ve bu yüzden bir araya gelindiğini, İslam beldelerinin kafirler tarafından işgal edildiğini zikretmişti. Nakib Abdurrahman, Müslümanların küfür üzere birleşmesini ve kelime-i tevhid için bir araya gelmeleri gerektiğini belirterek Afganistan emirinden de Müslüman kardeşlerinin yani Osmanlı'nın yanında savaşarak ona destek vermelerini beklediklerini ifade etmişti. BOA, DH.EUM.7Şb. 3/18, Lef 2, 17 Ocak 1915.

[717] BOA, DH.KMS. 26/48, Lef 9, 26 Kasım 1914; DH.ŞFR. 46/166-B, 24 Kasım 1914; DH.ŞFR. 473/372, 5 Aralık 1914; DH.ŞFR. 47/372, 5 Aralık 1914.

[718] BOA, DH.ŞFR. 47/166, 25 Kasım 1914.

[719] BOA, DH.ŞFR. 450/33, 25 Kasım 1914.

[720] BOA, DH.ŞFR. 48/13, 15 Aralık 1914. Süleyman Askeri, 1884 yılında Vehbi Paşa'nın oğlu olarak dünyaya geldi. Babası bir dönem Karahisar'da tabur kumandanı olarak görev yaptı. Askeri Bey, ilk olarak Edirne Askeri İdadisini bitirdi ve ardından 1900'de Harp okuluna girdi. 1905 senesinde Harp Akademisi'nden mezun olup bir dönem Manastır'da görev yaptı. Burada bulunduğu zamanda İTC'ye girdiği ve hatta aktif katılımcı olduğu düşünülmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir müddet sakin bir hayat süren Askeri Bey, Trablusgarp savaşı ile birlikte harbe iştirak etmek için Bingazi'ye giderek oradaki birliklere katıldı. Enver Paşa'nın emrinde çalışmaya başladı ve ikili sonraki yıllarda da beraber çalışmaya devam etti. 22 Ağustos 1912'de geldiği Bingazi'de aşiretlerden bir birlik oluşturulup İtalyanlara karşı mücadele etmesi işinde büyük rol oynadı. Nitekim Trablus'ta Enver Paşa ile gönüllü kuvvetlerle mücadele ve direniş hareketleri gösterdiler ve bir kısmında başarı da sağladılar. Balkan Savaşları'nda da aktif bir askeri mücadele içerisinde olmaya devam etti. Askeri Bey'in isminin

Paşa'nın görevden alınması tartışılmıştır. Bu hususta bazı iddialar öne çıkmaktadır. İhsan Sabis, anılarında Cavid Paşa'nın görevden alınmasının temelinde Basra'nın kaybının değil, Süleyman Askeri ile Enver Paşa'nın Cavid Paşa ile görüş ayrılıklarının olduğunu öne sürmüştür. Cavid Paşa, Irak'ta savaşan Arap birliklerinin verimsizliğinden şikâyet edip İstanbul'dan Türk muharebe birlikleri talep ederken, Süleyman Askeri, Enver Paşa ile birlikte Irak'taki savaşın öncelikle Arap aşiretlerinden oluşan bir birlikle kazanılacağını savunmuştu.[721] Nitekim Enver Paşa, Trablusgarp'ta olduğu gibi Irak'ta da mahalli güçlerin desteğiyle direnişin olabileceğine inanmış ve bu yolda bir çalışma yapılmasını istemişti.[722] Ancak Cavid Paşa bu görüşü desteklemeyerek Arap birliklerinin iyi dövüşemediklerinden yakınmış ve Enver Paşa emrinde çalışan Askeri Bey ile Irak'ta bir anlaşmazlığa düşmüştü. Bu anlaşmazlık neticesinde 23 Aralık 1914'te Süleyman Askeri Bey Irak ve havalisi umum kumandanlığına getirildi ve Cavid Paşa'nın Irak'la tamamen ilişiği kesilerek emekliye ayrılmasına karar verildi.[723]

3.7. Hıtta-i Irakiyye'de Tecrübeli Bir Devlet Adamı: Süleyman Nazif Bey'in Bağdat Valiliği

Cavid Paşa'nın görevine son verilip Süleyman Askeri'nin 20 Aralık 1914 tarihinde Irak ve Havalisi Umum kumandanlığına getirilmesinden sonra[724] Bağdat Valiliği için uygun olacak ismin Süleyman Nazif Bey[725] olduğu hem İstanbul'da hem de Irak'ta

---

öne çıktığı en önemli hadise ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasıdır. Kasım 1914'te kurulan ve Harbiye Nezareti'ne bağlı olan bu teşkilatın kurucusunun Enver Paşa olduğu Süleyman Askeri Bey'in da ilk reisi olduğu bilinmektedir. Askeri Bey Aralık 1914'te Irak'a gönderildi ve savaş boyu burada hizmet vermesi istendi. Nisan 1915'teki Irak cephesindeki Şuaybiye Muharebesi sonrasında ordunun başarısızlığı karşısında büyük bir yıkıma uğrayarak intihar etti. Askeri Bey hakkındaki ayrıntılı çalışma için bkz. Nurettin Şimşek, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey, Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.

[721] Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c. 2, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, s. 214, 391-394, Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 195.

[722] Şimşek, *Süleyman Askeri*, s. 148.

[723] BOA, DH.ŞFR. 454/130, 21 Aralık 1914; DH.ŞFR. 454/127, 21 Aralık 1914; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 195.

[724] Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 28

[725] Süleyman Nazif, Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa'nın oğlu olarak 1869 yılında Diyarbakır'da dünyaya geldi. Nazif'in hayatı babasının mutasarrıflık başta olmak üzere çeşitli görevlerde yer almasından ötürü Anadolu'nun muhtelif yerlerinde geçti. Farsça, Fransızca, Arapça ve biraz da Kürtçe bilen Nazif memur bir aileden gelmesinden ötürü eğitim hayatını tamamladıktan sonra çeşitli devlet görevlerinde yer aldı. Öncelikle 1890 tarihinde Muş sancağı reji müdürlüğü yaptı. 1893 tarihinde ise üç yüz yirmi dokuz kuruş maaşla Diyarbakır vilayeti meclis idare baş katip muavinliğine getirildi. 1895'de Lice kazası aşar ihale memuru oldu. Bir dönem II. Abdülhamid'e muhalif olduğu için yurt dışına kaçtı. Sonrasında yurda dönmeyi kabul etti ve 1897 senesinde uzun yıllar kalacağı Bursa

konuşulmuştu. Süleyman Askeri Irak'tan Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli bir telgrafta Nazif Bey'in bir an evvel Bağdat'a gönderilmesinin uygun olduğunu ve o gelene kadar Bağdat vali vekilliğinin Bağdat kolordu kumandanı olan Ahmet Bey'e tevdi edilmesi gerektiğini bildirmişti.[726] Savaş döneminde Nazif Bey'in valilik için düşünülmesinde Irak kıtasının diğer iki vilayeti olan Basra ve Musul'da görev yapmış olması etkili olmuştur. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı olması ve bu dönemde cemiyetin iktidarda mutlak güç olmasının Bağdat Valiliği için düşünülmesinde etkisi büyüktür.[727]

Süleyman Nazif Bey, hem "devr-i sabık"ın hem de II. Meşrutiyet döneminin önemli figürlerinden bir tanesiydi. II. Abdülhamid döneminde Jön Türklere katılmak üzere Paris'e gitmiş ve burada muhalif faaliyetler içerisinde yer almasına rağmen sonrasında yurda dönerek bir memuriyete atanmayı kabul etmişti.[728] Padişah ile anlaşmaya gitmiş olsa da anayasanın yeniden ilanı sonrası İTC saflarına katılmış ve ilerleyen yıllarda "devr-i sabık"ı eleştiren eserler kaleme almıştı.[729] Nazif Bey, uzun yıllar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri iken cemiyetin iktidarı kaybetmesinden sonra onları eleştirmişti. İTC'nin başlangıçta politikalarının iyi gittiğini ancak Balkan Savaşları'ndan sonra düzenin bozulduğunu, bazı cemiyet mensuplarının vatan ve milletten İttihatçı olmayı daha üstün tuttuklarını iddia etmişti.[730]

---

mektupçuluğu vazifesine atandı. II. Meşrutiyet döneminde sırasıyla Basra (1909), Kastamonu (1910), Trabzon (1911), Musul (1913) ve Bağdat (1914) valilikleri yaptı. BOA, DH.SAİD.d. 179/251; Muhammet Gür, "Süleyman Nazif" *DİA*, c. 38, s. 92-94; İbrahim Alettin, *Süleyman Nazif, Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri*, İstanbul: Semih Lütfi, Sühulet Kütüpanesi, 1933, s. 6; Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s. 40-45 51-53; Muhammet Gür, *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020, s. 22-27, 32-40, 103-124; Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1970, s. 8-10, 20-22.

[726] BOA, DH.ŞFR. 454/65, 14 Aralık 1914; DH.ŞFR. 454/64, 19 Aralık 1914; DH.ŞFR. 454/128, 22 Aralık 1914; DH.ŞFR. 454/130, 22 Aralık 1914.

[727] Akşin, *Jön Türkler*, s. 387-388.

[728] Paris dönüşü önce Bağdat mektupçuluğuna atanacağı kendisine bildirilmesine rağmen sonrasında 1897 yılında Hudavendigar vilayeti mektupçuluğuna tayin edilmiştir. Burası II. Abdülhamid'in sürgün yeri olarak adlandırılır ve Nazif de yazdığı mektuplarda Bursa'da bir nevi göz hapsinde olduğunu iddia etmiştir. Nazif Bursa'da II. Meşrutiyet'in ilanına kadar mektupçuluk görevinde kalmıştır. BOA, DH.SAİD.d. 179/251; İsmail Yaşayanlar, "Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu: 25 Kasım 2014, Ankara Bildiriler*, c. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 270, 280-282.

[729] Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.1-5.

[730] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 4-6, 31, 35.

Süleyman Nazif Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Irak kıtasındaki ilk valiliği olan Basra'ya 19 Eylül 1909 tarihinde atanmış ve bu görevde yaklaşık bir sene kadar kalmıştı. Burada anayasanın ilanı sonrası oluşan güç boşluğunu değerlendiren eşrafın nüfuzunu kırmaya çalışmıştı. Nazif'in sık sık Dahiliye Nezareti'ne başta Seyyid Talib olmak üzere Basra'da güç kazanan diğer muteberanın bölgedeki hakimiyet alanlarının sınırlandırılması gerektiğine dair uyarılarda bulunmuştu. Ancak hem eşrafla yaşadığı sıkıntılar hem de dönemin Bağdat valisi Nazım Paşa'yla girdiği polemikler yüzünden Eylül 1910'da görevinden alınmıştı.[731] Irak kıtasındaki ikinci görevi ise 1913 senesindeki Musul vilayeti valiliği olmuş ve burada da yine eşrafla sorunlar yaşamış ve kendisini özellikle toprak meseleleri hususunda bazı anlaşmazlıklar içerisinde bulmuştu.[732] Nazif Bey, Musul'da padişahtan aldığı onayla emlak-ı seniyyenin ahaliye taksim edilmesi işiyle meşgul olmuştu.[733]

Süleyman Nazif Bey, Musul valisi iken Osmanlı merkezi hükümeti ona Bağdat'ta daha fazla ihtiyaç duyulduğunu düşündü ve 29 Aralık 1914 tarihinde Bağdat Valiliği'ne tayin etti.[734] Nazif Bey, I. Dünya Savaşı devam ederken Aralık 1914'de atandığı Bağdat'ta yaklaşık altı ay görev yapabildi. Bağdat'ın son Osmanlı sivil valisi oldu ve ondan sonra gelenler hep askeri kanattan seçildiler. Ayrıca Irak'ta her üç vilayette de valilik yapan tek kişi olmayı başarmıştı. Süleyman Nazif'in Bağdat Valiliği görevini üstlendiği dönemde İtilaf kuvvetlerinden İngiltere, Irak cephesinde Hindistan yolunu ve İran petrollerini koruma altına almak için öncelikle Basra'ya saldırmış ve İngiliz askerleri Kasım 1914'te Basra'yı işgal etmişti.[735] İngilizler Fav adasına yaptıkları harekâtla kısa zamanda bölgeyi kontrol altına almayı başardı ve hızlı bir şekilde Bağdat'a doğru ilerlemeye başladı. Başlangıçta Mezopotamya cephesi sınırlı hedeflerle yola çıkılan bir harekât olmasına rağmen Basra'nın ele geçirilmesinde güçlü bir mukavemetle karşılaşmayan İngilizler stratejilerini

[731] Burcu Kurt, "Irak'ta "Muktedir" ve "Müşteki" Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, S. 2 (2012): s. 158, 167-177. Süleyman Nazif'in Osmanlı arşivlerindeki sicil kaydına göre 3360 kuruş maaşla bir yandan Lice kazası aşar ihale memuriyetini yürütürken öte yandan aynı maaşla ilave bir memuriyet olarak 1897 senesinde Musul valisi Abdullah Paşa'nın katipliğini yaptığı görülmektedir. Bu yüzden Nazif'in valilik görevlerinden önce Irak'a gitmiş olduğu ve buna binaen bölgeyi yakından tanıdığı söylenebilir. BOA, DH.SAİD.d. 179/251.

[732] Hut, "Musul Vilayeti", s. 404; Karakaş, *Süleyman Nazif*, s. 90.

[733] Gür, *Süleyman Nazif*, s. 122.

[734] BOA, İ.MMS. 193/3, Lef 3, 29 Aralık 1914; MV. 237/210, 29 Aralık 1914.

[735] Bernard Lewis, *Ortadoğu (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2017, s. 424.

değiştirerek Bağdat'ı ele geçirmeye karar vererek Irak içlerine doğru ilerlemişlerdi.[736]

Bağdat vilayetinin önemine ve savaşın gidişatına binaen göreve atanan Süleyman Nazif Bey'in atama fermanı hükümet konağında vilayet mektupçusu Münir Bey tarafından okundu. Ardından yeni vali orada hazır bulunanlara bir konuşma yaparak Irak'ı çok eskiden beri bildiğini ve nitekim beş buçuk sene evvel Basra'ya ve bir buçuk sene evvel de Musul'a vali olarak atandığını ifade etti. Nazif Bey sonrasında Hıtta-i Irakiyye'nin tarihinden, faziletlerinden bahsetmiş ve bölgenin Osmanlı'da kalacağını, bu savaştan muzaffer olarak çıkacaklarını, Osmanlı bayrağını yalnızca Basra'da değil daha da uzaklara kadar götüreceklerini beyan ederek halktan orduya destek vermesini istemişti.[737] Ancak Nazif Bey'in Bağdatlıları savaşa karşı motive edici bu konuşmasının etkili olduğunu söylemek oldukça güçtür. Nitekim Bağdat'ta artık Osmanlı'nın gücünün bittiğine ve imparatorluğun birliğinin devam edemeyeceğine dair olan inanç daha ağır basmış ve Arap milliyetçisi çevreler bu dönemde kendi akıbetlerinin ne olacağı üzerinde düşünmeyi tercih ederek Osmanlı'ya destek vermekten çekinmişlerdir.

Savaş şartlarının ağırlığının hissedildiği bir dönemde valiliğe tayin edilen Süleyman Nazif Bey, Bağdat'ın kalkınması için yapılabilecek olan çalışmalarla ilgilenememiş ve yaşanan olağanüstü meselelerden dolayı daha çok ordu ve güvenlik işleri üzerinde durabilmişti.[738] Her ne kadar Bağdat'a bu dönemde asker kökenli bir vali yerine Nazif Bey atanmış olsa da kendisinden daha çok askeri alanda destek vermesi beklenmiş ve sivil alanda bir icraat gerçekleştirmesi mevcut koşullar altında öncelikli görülmemişti. Bu sebeple Nazif Bey, orduyu sevk ve idarede yardımcı olmak, Hilal-i Ahmer gibi kurumlar için yardım toplamakla ilgilenmişti.[739] Ayrıca sivil meselelerin

---

[736] Sluglett, *Britain in Iraq*, s. 4-8.

[737] Bağdat'ın resmî gazetesinde fermanın yaklaşık üç ay sonra yayınlanması şaşırtıcıdır. *Zevra*, nr. 2506, 11 Mart 1915.

[738] Süleyman Nazif'in Bağdat Valiliği döneminde merkezi idare ile yaptığı yazışmalara ve gönderilen evraklara bakıldığında da çoğunluğun askeri meseleler ve ordunun sevkiyat ve ihtiyaçları hakkında olduğu görülmektedir. Vilayetin sosyal ve ekonomik hususlarında yazışmalara Osmanlı arşivinde oldukça az rastlanmıştır.

[739] Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 276-277. Bu dönemde vilayetin Hilal-i Ahmer cemiyeti azasına atanan isimler ise şunlardır: Divaniye mebusu Doktor Sami, Sıhhiye birinci müfettişi Hikmet Süreyya, Belediye Reisi Menahim Salih), İskender Aziz, Mekteb-i Hukuk müdürü Hikmet Süleyman, Alusizade Mehmed Derviş Efendiler. Cemiyetin katibi Hikmet Süreyya olurken Menahim Efendi ikinci reis olarak seçilmişti. *Zevra*, nr. 2513, 29 Nisan 1915.

görüşüldüğü vilayet umumi meclislerine Nazif Bey başkan sıfatıyla katılmış ve Bağdat'ı ilgilendiren meseleleri meclis azalarıyla görüşmüştü. Ancak savaş nedeniyle gerekli maddi destek sağlanamadığından görüşülen çoğu mesele sonuçsuz bırakılmıştı.[740]

Irak'ta savaş hakim olduğu için sivil bir idareci olan Nazif Bey'e askeri kanattan bir yardımcı verilmesinin uygun olduğuna karar verilmişti.[741] Nitekim Nazif Bey de askeri alandaki tecrübesizliğini bir telgrafında dile getirmiş, mülkiye ve kalemiyede yıllarca hizmet verdiğini, askeri alanda çalışmaya hiçbir zaman cüret etmediğini ve bölgeye gönderilecek olan kumandan ve askeri personelle birlikte çalışarak meydana gelen olumsuzlukları çözebileceğini zikretmişti.[742] Buna binaen vali muavinliğine 27 Aralık 1914'te daha evvel valilik vekaletinde bulunan Dersaadet jandarma kumandanı Binbaşı Ahmed Bey atandı. Ancak Süleyman Nazif Bey Basra ve Musul'da olduğu gibi Bağdat'ta da memur ve askeri personelle sorunlar yaşadı. Nazif Bey'in merkezi idareye gönderdiği telgraflardan hareketle idareci olarak eleştirel tavrı ve kimi zaman uzlaşmaya ve iş birliğine yanaşmaması kendisiyle çalışmayı oldukça güçleştirdiği anlaşılmaktadır.[743]

Süleyman Nazif Bey'in Bağdat'ta sorun yaşadığı kişilerin başında 13. Kolordu Kumandan vekilliğine ve vali muavinliğine atanan Ahmed Bey gelmişti.[744] Ahmed Bey, Nisan 1915'te Dahiliye Nezareti'ne Süleyman Nazif hakkındaki şikâyetlerini ilettiği bir telgraf göndermişti. Bu telgrafa göre vali, hal ve hareketleriyle akla mantığa uymayan bir siyaset izleyerek vilayetteki Sünnileri ve Şiileri Osmanlı'ya

---

[740] Vilayet umumi meclisinin görüşmeleri ile oturumlarda söz alan azaların ve Nazif Bey'in muhtelif konulardaki konuşmaları *Zevra*'da yayınlanmıştır. Örneğin 22 Şubat 1915 tarihli oturumda valinin başkanlığında toplanan meclis Kazımiye'deki okulu ve bu okulun ihtiyaçlarını görüşmüşlerdi. *Zevra*, nr. 2517, 27 Mayıs 1915.

[741] BOA, İ.DH. 1512/4, Lef 2, 27 Aralık 1914. Ahmed Bey atanır atanmaz daha önceki hizmetlerine de atfen maaşına zam yapılmıştır. DH.EUM.6.Şb. 2/64, 23 Ocak 1915.

[742] BOA, DH.ŞFR. 469/106, 6 Mayıs 1915.

[743] Nazif Bey, bu dönemde başka yetkililerle de sorun yaşamıştır. Üçüncü ordu kumandanı Hafız Paşa'nın seferberlik dolayısıyla Erzurum, Van, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Ankara, Konya ve Trabzon vilayetlerine gönderdiği telgrafı Nazif Bey sert bir üslupla eleştirmiş ve bunun üzerine hükümet Hafız Paşa'dan özür dilemesini istemiş; hatta Enver Paşa Nazif'in bu kural tanımaz üslubundan dolayı yargılanmasını bile talep etmiştir. Bu esnada Nazif Bey özür dilemek istememiş ve hatta Bağdat'ta valilik görevini istediği gibi yapamadığı için istifasını talep etmiştir. Ancak sonradan istifasını geri çekerek görevine devam etmiştir. BOA, DH.ŞFR. 49/140, 16 Ocak 1915; DH.İ.UM.EK. 6/26, Lef 3, 30 Ocak 1915; DH.ŞFR. 462/88, 24 Şubat 1915; DH.ŞFR. 462/110, 26 Şubat 1915.

[744] Ahmed Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta unvanını 13. Kolordu kumandan vekili olarak belirtmiştir. Aynı dönemde Ahmed Bey için vali muavini unvanını ise Nurettin Paşa şifreli bir telgrafta kullanmıştır. BOA, DH.EUM.KLH. 1/32, 3 Nisan 1915; DH.ŞFR. 473/7, 31 Mayıs 1915.

karşı "darıltmıştı". Kendisi "ne bir idare adamı ne de fırkanın bir memuruydu." Ahmed Bey'e göre, Bağdat'taki İngiliz yetkililer bile Nazif'in "deli" olduğunu zikretmekteydi. Ahmed Bey, telgrafta Bağdat'taki işlerin sekteye uğramaması için Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından uyarıldığını ve bu yüzden Bağdat'ın yönetimi konusunda azami özen gösterdiğini, ancak Nazif Bey'le anlaşmanın mümkün olmadığını, kendisinin Bağdat'ta devam eden bir davadan ötürü istinaf müdde-i umumisi ve polis müdürünü haksız yere cezalandırdığını ve yanlış karar verdiğini iddia etmişti. Ahmed Bey son olarak olayın hayli gülünç olmasından ötürü ayrıntısına girmek istemediğini ama her iki şahsın da Nazif Bey'in suçlamaları karşısında masum olduğunu yinelemişti.[745]

Ahmed Bey'in iddiaları karşısında Vali Süleyman Nazif sessiz kalmayarak kendisini savunmak için yukarıda ayrıntısına girilmeyen davanın detaylarını merkezle paylaşmıştı. Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bazı suçlarla itham edilen Hüseyin Ali ismindeki şahsın Bağdat istinaf müdde-i umumisi tarafından tahliye edilmesinden sonra hakkında yirmi dokuz kişinin imzasını taşıyan bir arzuhal olduğunu ve bu arzuhalde şahsın pek çok suç işlediğinin iddia edildiğini belirtmişti. Nazif Bey, Hüseyin Ali gibi adamlara "alenen soydurulan bir vilayetin" ahalisinin Osmanlı'ya bağlılık beslemesinin mümkün olmadığını ve iki seneden beri her geçen gün bir parçasının kaybedildiği bu kıtanın artık toparlanamayacağını zikretmişti. Nazif Bey'e göre bu şahsın salıverilmesinin sorumlusu Bağdat'taki Adliye dairesiydi. Bu yüzden sulh hakimi Şevket Bey'in görevine son verilmeliydi. Vali Nazif, Şevket Bey hakkında her gün "haysiyet sahibi" insanlar tarafından şikâyet geldiğini ve bu yüzden göreve devam etmesinin uygun olmadığını daha evvel Adliye Nezareti'ne bildirdiğini vurgulamıştı. Nitekim Nazif Bey bu hususta eğer haksız çıkarsa vatan uğruna padişahın belirlediği bir mahalde gönüllü "kalebendlik" bile yapmaya hazır olduğunu merkeze iletmişti.[746]

---

[745] BOA, DH.EUM.KLH. 1/32, 3 Nisan 1915.

[746] BOA, DH.EUM.KLH. 1/32, Lef 2, 28 Mart 1915; Lef 3, 28 Mart 1915; DH.İ.UM. 78-1/15, Lef 2, 5 Haziran 1915; DH.ŞFR. 472/118, 28 Mayıs 1915. 18 Mart 1916 tarihli bir belgede Şevket Bey'in görevden alınmasıyla ilgili bir bilgi yer almaktadır. Bu da kendisinin Nazif'in talebiyle azledilmediğini ve görevine bir müddet devam ettiğini göstermektedir. DH.ŞFR. 74/40, 18 Mart 1916. Ağustos 1916'da da Adana sulh hakimliğine atanmıştır. BEO. 4478/335837, 11 Ağustos 1916. II. Meşrutiyet döneminde Süleyman Nazif'ten evvel de Bağdat'taki Adliye dairesi, şikâyetlerin odağı olmuştu. Hem vali ve memurlar hem de halktan bazı isimler Adliye'nin tarafsızlık ilkesini

Bağdat vilayetinden Süleyman Nazif Bey ve vali muavini Ahmed Bey tarafından karşılıklı suçlamaları içeren telgrafların Osmanlı merkezi hükümetine ulaşması sonrasında Adliye Nezareti harekete geçerek durumun mahiyeti hakkında Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirmişti. Adliye Nezareti'nin Haziran 1915 tarihli raporda belirttiğine göre önce Bağdat'taki müdde-i umumilikten izahat istenmişti. Ayrıca nezaret, Vali Süleyman Nazif'in söylemlerinin oldukça sert olduğunu ancak somut deliller sunmakta yetersiz kaldığını ve istediği gibi hem sulh hakiminin hem de müdde-i umuminin görevden alınmasının şu aşamada mümkün olmadığını dile getirmişti.[747] Buna binaen Adliye memurlarının Vali Nazif'in istemesine rağmen azledilmediği anlaşılmaktadır.

Dönemin Bahriye Nazırı ve 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa, Süleyman Nazif hakkında vali muavini Ahmed Bey'in iddialarına hak vermesine rağmen kendisinin görevden alınmasının daha uygun olacağını 1915 tarihli bir telgrafında Dahiliye Nazırı'na bildirmişti.[748] Cemal Paşa, Süleyman Nazif'i haksız görse de devletin içinde bulunduğu savaş halinden dolayı bir valinin değiştirilmesinin zorluğunu hesaba katarak vali muavinin görevinden alınmasını uygun görmüştü.[749] Ayrıca Cemal Paşa, Süleyman Nazif hakkında bazı ağır ithamlarda da bulunmuştu. "Bilmem ki bizim talihsizliğimizden midir kime elimizi atıyor isek ya edebsiz ya iktidarsız korkak çıkıyor. Süleyman Nazif'in edebsizliğine kızıyorum." diyerek Nazif'e karşı olan öfkesini dile getirmişti.[750] Nihayetinde Bağdat'ta daha önceki valiler tarafından şikâyet edilmesine rağmen İTC mensubu olup görevde kalan Ahmed Bey'in bu sefer görülen lüzum üzerine 24 Haziran 1915'te görevden alınarak İstanbul'a doğru yola

---

benimsemediğini ve kanuna uygun olmayan kararlar aldığını merkeze gönderdikleri telgraflarda bildirmişlerdi.

[747] BOA, DH.İ.UM 78-1/15, Lef 3, 2 Haziran 1915.

[748] BOA, DH.ŞFR 472/9, 22 Mayıs 1915.

[749] Süleyman Nazif hakkındaki suçlamalar vali muavini Ahmed Bey'le sınırlı kalmamış ve vilayetteki işlerini aksattığı ve idarecilikten daha çok edebiyatla uğraşıp işlerinin birçoğunu mektupçusu Münir Bey'e yaptırdığı iddia edilmiştir. Dönemin tanığı olan Hurşit Günday, Nazif hakkında; "...Süleyman Nazif Bey vilayet işlerini mektupçusu Münir Bey'e bırakmıştı, kendisi daha ziyâde Bağdatlı şairlerle edebi musâhabeler yaparak vakit geçiriyordu. Büyük ve kudretli edip ve yazar umûr-ı mülkiyede çok zayıf idi. Vilâyet işleri de kırtasî mu'âmelelerden ibaret idi." şeklinde belirtmiştir. Günday, *Hatıralarım*, s. 112; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 198. Münir Bey 4 Ekim 1915 tarihinde ise Erzurum vilayet mektupçuluğuna atanmıştır. Yerine Bitlis mektupçusu Mustafa Vasfi Efendi getirilmiştir. BOA, İ.DH. 1516/55, Lef 2, 4 Ekim 1915; İ.DH. 1516/80, Lef 2, 17 Ekim 1915.

[750] Cemal Paşa, Talat Bey'e Ahmed Bey'in Suriye livalarından birine mesela Hama sancağı mutasarrıflığına atanmasını tavsiye etmiştir. BOA, DH.ŞFR 472/9, 22 Mayıs 1915.

çıkmasına karar verildi.[751] Anlaşılan o ki Osmanlı merkezi hükümeti valinin bütün isteklerini yerine getirmemiş olsa da savaş ortamında bir orta yol bulmak adına valinin sorun yaşadığı memuru başka bir yere nakletmeyi tercih etmişti.

Savaş şartlarının hakim olduğu Bağdat vilayetinde Süleyman Nazif'in uğraştığı meselelerin başında ise Necef ve Kerbela'da yaşanan isyanlar gelmiş ve görevden alınmasında da bu isyanların etkisi büyük olmuştu. Vilayette Mayıs 1915 gibi ağırlıklı olarak Şiilerin yaşadığı bölgelerde başlayan olaylar Ağustos ayına kadar devam etmişti. Bu isyanların arkasında yatan bazı nedenler vardı. Bölgede uzun yıllardır devam eden mezhepsel farklılıkların yol açtığı gerginlikler, buralara gönderilen memurlar ve halk arasında yaşanan sorunlar, I. Dünya Savaşı'ndaki Irak cephesinde Şuaybiye'de yaşanan hezimet, bölgede meydana gelen asayiş sorunları ve özellikle Şammar ve Aneze olmak üzere aşiretler arasında yaşanan çatışmalar bu nedenlerden bazılarıydı. İsyanların bastırılması için gerekli askeri desteğin kısa zamanda sağlanamaması da olayların büyümesine neden olmuştu. Bölgede yaşanan ilk isyan Mayıs 1915'te Necef'te meydana gelmiş ve kısa zamanda karışıklıklar Kerbela'ya ve hatta Divaniye'ye sıçramıştı.[752]

Olayların perde arkasında Necef Kaymakamı Behiç Bey'in Şiilere yönelik yanlış olduğu iddia edilen bazı uygulamaları yer almaktaydı.[753] Osmanlı merkezi hükümeti,

---

[751] BOA, DH.ŞFR. 54/146, 24 Haziran 1915; DH.ŞFR. 477/26, 25 Haziran 1915. Ancak Ahmed Bey İstanbul'a gitmeden Suriye'ye uğrayıp Cemal Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşme neticesinde Cemal Paşa Ahmed Bey'in bu sefer de Suriye vali muavinliğine atanması talebinde bulunmuştur. DH.ŞFR. 479/41, 8 Temmuz 1915. Ancak Ahmed Bey'in bu göreve de getirilmeyip önce Akka mutasarrıflığına, yalnızca birkaç gün sonra ise 28 Temmuz 1915'te çıkarılan bir irade ile Ayntab mutasarrıflığına tayini gerçekleştirilmiştir. DH.ŞFR. 480/117, 22 Temmuz 1915; İ.DH. 1515/64, Lef 2, 28 Temmuz 1915.

[752] Bostancı, "Kerbela ve Necef İsyanları", s. 11, 22, 48-49. Emir Bostancı'nın hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi Kerbela ve Necef'te meydana gelen isyanları tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır. Bu yüzden bu tezde isyanlardan kısaca bahsedilecektir.

[753] Behiç Bey, Bağdat'a gelmeden evvel Basra'da polis müdürü olarak görev yapmaktaydı. Ancak idaresizliği yüzünden Mayıs 1914'te azledilmiş ve hatta "tebid" için bir müddet Ammare'ye gönderilmesine karar verilmişti. Fakat bu uygulamanın kanunsuz olduğuna hükmedilmiş ve eski vali Süleyman Şefik hakkında Bağdat mülkiye müfettişliğince bir soruşturma yürütülmüştür. BOA, İ.DH. 1508/27, 14 Mayıs 1914; DH.ŞFR. 411/54, 23 Mayıs 1914; DH.MEM. 232/23, Lef 6, 19 Kasım 1914. Dönemin Bağdat valisi Cavid Paşa, Kerbela'nın önemine binaen "iyi ahlakla bilindiği" iddiasıyla Behiç Bey'in Kerbela mutasarrıflığına atanmasını talep etmiştir. Valinin, hakkında şikâyet olmasına rağmen Behiç Bey'in iyi ahlakla anıldığını söylemesi dikkat çekicidir. Ancak Cavid Paşa'nın Behiç Bey ile aralarında başka bir ortaklık olduğu ve bu yüzden onu yanında istediği anlaşılmaktadır. Paşa'nın dönemin Basra valisi Süleyman Şefik ile aralarında yaşanan husumetlerde Behiç Bey'in ona Basra'da yaşananları jurnal etmekte olduğu görülmektedir. Behiç Bey, bir nevi Cavid Paşa'nın Basra'daki hafiyesi konumunda olmuştur. Gündal, *Hatıralarım*, s. 115; DH.ŞFR. 423/42, 8 Nisan 1914. Cavid Paşa'nın bu talebine karşılık Osmanlı merkezi hükümeti Mayıs 1914'te Behiç Bey'i

nüfusunun çoğunluğunun Şia mezhebine bağlı olduğu Kerbela ve Necef'te memurların bu yapıya bilhassa çok dikkat edip halkın dini hassasiyetlerini gözetmesi gerektiğini her fırsatta vurgulamaktaydı. Sadrazam Said Halim Paşa Bağdat valisine gönderdiği bir resmi yazıda Şiilere, özellikle Necef ve Kerbela'da bulunan müçtehitlere ve ulemaya karşı hassas davranılmasını, onları incitecek bir muameleden sakınılmasını tembihlemişti.[754] Ancak bölgede merkezin istediği gibi olaylar gelişmemiş ve hem Süleyman Nazif'in hem de Necef kaymakamının Şiilere uyguladıkları muamele isyanların yaşanmasına neden olmuştu.

Süleyman Nazif'in desteğiyle Necef kaymakamı Behiç Bey'in Şiilere ve özellikle müçtehitlere karşı sert tutum sergilediği ve hakarete varan tavırlar içerisine girdiği; bu durumun da bölgede büyük sıkıntılara yol açtığı anlaşılmaktadır. Özellikle ahalinin dini hassasiyetlerine karşı olan tavırları bölgede bir infial yaşanmasına neden olmuştu.[755] Bir dönem Divaniye mutasarrıfı vekilliği yapmış olan Hurşit Günday'ın iddiasına göre Behiç Bey köpeğini göstererek "bu sizin Kazım Yezidi'den de mübarek ve mukaddestir" diyerek Şiilerin büyük müçtehitlerinden biri olan Seyyid Kazım Yezidi'ye hakaret etmiş ve bu durum halkın ayaklanmasına neden olmuştu. Bunun üzerine kaymakamın değişmesi için bölge halkı ve önde gelen isimler valiye müracaat etmesine rağmen Süleyman Nazif, Behiç Bey'i desteklemiş ve onu görevden almaktan kaçınmıştı. Hatta kaymakam validen aldığı bu destekle her geçen gün yaptığı "uygunsuz" davranışları arttırmıştı. Ulemanın şikâyetlerinin artması yüzünden Süleyman Nazif Bağdat kadısı İbrahim Efendi'nin önderliğinde bir tahkik heyetini bölgeye göndermişti.[756] Necef ve Kerbela'da incelemelerde bulunan bu heyet yaptığı soruşturma neticesinde kaymakamın rüşvet aldığını tespit etmiş, hatta aldığı rüşvetlerden bir kısmını sahiplerine teslim etmişti. Ancak Behiç Bey'in Şiilere karşı olan tutumuyla ilgili heyetin herhangi bir tespitine rastlanmamıştır.[757]

Necef Kaymakamlığı'na atamayı uygun görmüştür. DH.ŞFR. 428/77, 31 Mayıs 1914. Hatta önce vekaleten atadığı kaymakamlığa sonrasında Hüsnü Abdülhadi Bey'i atamasına rağmen bu kararı geri çekmiş, Behiç Bey yerinde bırakılmış ve Abdülhadi Bey Cezire kazası kaymakamlığına naklen gönderilmiştir. BEO. 4329/324645, 31 Aralık 1914.

[754] Günday, *Hatıralarım*, s. 115.

[755] Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 224.

[756] Günday, *Hatıralarım*, s. 115-116.

[757] Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 224. Ayrıca Behiç Bey'in harp için yardım toplarken yetkisini kullanarak bazı suiistimaller yaptığı tespit edilmiş ve görevine son verilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. BOA, DH.ŞFR. 474/104, 9 Haziran 1916.

Behiç Bey, Şiilere yönelik olumsuz davranışlarını tahkik heyetinden sonra da devam ettirdi. Kaymakam, Hz. Ali'nin türbesine köpeğini de yanına alarak girmiş ve burada yine Kazım Yezidi'ye karşı bazı hakaretlerde bulunmuştu. Bunun üzerine özellikle camiye ayakkabıyla girdiği ve dini hassasiyetleri gözetmediği için ahali tarafından merkeze şikâyet telgrafları gönderildi. Bu esnada orada bulunanlar kaymakama saldırmış ve türbe kilitdarı ise Behiç Bey'in hayatını kurtararak onu Necef'ten çıkarmayı başarmıştı. Olayların büyüyerek devam etmesi üzerine Behiç Bey Temmuz 1915'te Necef Kaymakamlığı'ndan azledildi. Hatta polis müdürlüğünden kaymakamlık vazifesine atandığı için bundan sonra bir daha böyle bir göreve getirilmemesine karar verildi.[758] Kaymakamın görevden alınmasıyla bölgedeki isyanlar son bulmamış ve Necefliler hükümet dairelerine saldırarak bazı binaları ateşe vermişlerdi. Necef kilitdarı Seyyid Mehmed Hasan'ın ricası üzerine şehirdeki Osmanlı memurları ve aileleri çıkarılmıştı. Buradan olaylar Kerbela'ya sıçramış ve askeri kuvvetlerle asiler arasında bir müddet devam eden çatışmalar yaşanmıştı.[759]

İsyanların patlak vermesi üzerine Süleyman Nazif Bey'in Kerbela ve Necef'te yaşanan isyanların önüne geçemediği ve olayların hükümetin kontrol edemediği bir noktaya kadar ulaşmasında payı bulunduğu düşünülerek görevden alınması hususu Osmanlı merkezi hükümetince görüşülmeye başladı. Ayrıca Süleyman Askeri'den sonra 23 Haziran 1915'te Irak ve havalisi kumandanlığına atanan Nureddin Paşa şifreli bir telgrafında Süleyman Nazif'in Bağdat valisi olarak devam etmesinin mümkün olmadığını, vilayetin büyük çoğunluğunu oluşturan Şiilerin ve bilhassa müçtehitlerin aleyhinde olmak gibi bir meslek edindiğini ve nitekim Kerbela'yla Necef'te yaşanan hadiselerin yine Nazif'in idaresizliğinden kaynaklı olduğunu belirtmişti.[760] Anlaşılan o ki Irak'ta bulunan askeri kanat artık Nazif Bey'in Bağdat'ta görev yapmasını doğru bulmamaktaydı.

Nihayetinde Bağdat'ta hem idari hem de askeri işler harp durumundan ötürü iç içe geçmiş ve bu yüzden çabuk bir şekilde karar alınması gerekmekteydi. Üstelik Nurettin Bey 20 Haziran 1915 tarihinde merkeze yolladığı bir telgrafta Vali Nazif'in

[758] BOA, DH.ŞFR. 474/104; 9 Haziran 1916; DH.ŞFR. 54/329, 6 Temmuz 1915; İ.DH. 1515/45, 18 Temmuz 1915.
[759] Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 224-225. Süleyman Nazif yaşanan hadiseleri Dahiliye Nezareti'ne acil bir telgraf çekerek haber vermiştir. BOA, DH.ŞFR. 477/93, 28 Haziran 1915.
[760] BOA, DH.ŞFR 473/7, 31 Mayıs 1915.

artık görevden alınmasının daha uygun olduğu kanaatini bildirmiş ve yeni bir vali gelene kadar geçecek sürenin vakit kaybı olduğunu söyleyerek idari ve askeri yönetimin tek elde toplanması gerektiğini belirtmişti.[761] Nitekim Irak cephesinde İngilizlerle devam eden savaşta bölgenin kontrolünün tek elde toplanmasının daha doğru olacağı merkezi idare tarafından karar verildi. 29 Haziran 1915'te Süleyman Nazif Bey Bağdat Valiliği'nden alınarak yerine kumandanlık uhdesinde kalmak üzere Basra Valisi ve Irak havalisi umum kumandanı Miralay Nureddin Bey tayin edildi.[762]

3.8. Askeri ve Sivil İdarenin Tek Elde Toplanması: Nureddin Bey'in Bağdat Valiliği

Süleyman Askeri'nin Şuaybiye'de İngilizlere karşı alınan yenilgiden sonra 14 Nisan 1915'te intihar etmesiyle Irak ve havalisi umum kumandanlığına 6. Ordu fırka kumandanı Nureddin Bey'in tayin edilmesi uygun görülmüştü. Nureddin Bey, Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra muhtelif askeri görevlerde yer almış Bulgaristan ve Yemen gibi bölgelerde çıkan isyanların bastırılmasında önemli rol oynamış bir askerdi. Anayasanın yeniden ilanı sonrası meydana gelen savaşlarda çeşitli cephelerde savaşmış, önce Trablusgarp'ta ve ardından Balkan Savaşları'nda bulunmuştu.[763] Askeri tecrübeleri göz önüne alınarak bölgeye gönderilen Nureddin

---

[761] BOA, DH.ŞFR. 476/36, 20 Haziran 1915;

[762] Vali muavinliğine Mardin mutasarrıfı Şefik Bey atanmıştır. BOA, İ.MMS. 197/6, Lef 3, 29 Haziran 1915; MV. 241/6, 23 Haziran 1915; DH.ŞFR. 54/213, 28 Haziran 1915; BEO. 4362/327084, 29 Haziran 1915.

[763] Mehmed Nureddin Bey, 29 Temmuz 1873 tarihinde Müşir İbrahim Paşa'nın oğlu olarak Bursa'da dünyaya geldi. Büyük dayısı ise Selim Satı Paşa olup kendisi dönemin meşhur paşalarından biriydi. Nureddin Bey ilk eğitimini Bursa'da tamamladıktan sonra 1890 yılında Harp okuluna girip buradan 1893'te mezun olup ilk görev yeri 1. Ordu içerisindeki Hassa Ordusu Erkan-ı Harbiyesi'nin 5. tümenine gitti. 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan savaşında Edhem Paşa'nın yaverliğini yaptı. Bu savaştan sonra ise Ekim 1898'de II. Abdülhamid'in yaverliğine getirildi. Ardından 1901'de Makedonya'ya ve Yemen'e gönderildi. Babası Müşir İbrahim Paşa ile birlikte bir dönem anayasanın yeniden ilan edilmesi için çalıştığına dair bazı iddialar mevcuttur. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası hem Trablusgarp hem de Balkan Savaşları'nda cephede vazife aldı. I. Dünya Savaşı'nda ise Irak cephesindeki faaliyetleriyle öne çıktı. Irak ve havalisi umum kumandanlık vazifesiyle Basra ile Bağdat valiliklerini bir dönem yürüten Nureddin Bey, Alman General Goltz Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklar yüzünden Ocak 1916'da görevinden alınmıştır. Irak'tan sonra bir müddet Kafkas cephesi 9. Kolordu kumandanlığı ve 3. Ordu kumandanlığı yaptı. Aydın valiliği vazifesinde bulundu. Aralık 1920'de 3. Kolordu lağvedilip merkez ordusu kurulduğunda Necati Paşa bu ordunun başına getirildi. Kurtuluş savaşında aktif rol aldı ve Koçgiri ile Pontus ayaklanmalarının bastırılmasında yer aldı. 1932 senesinde vefat etti. A. S. (Neşr.) *İzmir Fatihi, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nureddin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hali*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1339, s. 3-18; Herzog *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 198-202; Necati Fahri Taş, *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, İstanbul: Nehir Yayıncılık, 1997, s. 25-67; Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyan:*

Bey hemen Irak'a giderek birliklerin durumunu gözden geçirip düşmanın saldırması halinde savunma ve hücum vaziyetlerini düşünerek bazı planlar yapmıştı. Ayrıca savaş şartları göz önüne alınarak yönetim mekanizmasının daha hızlı işlemesi ve herhangi bir aksaklık yaşanmaması için aynı yılın Nisan ayında Basra vilayeti vali vekilliğine atanmış ve böylelikle hem sivil hem de askeri vazifeyi bir arada üzerine almıştı.[764]

Irak'taki savaş şartları 1915 senesinin bahar aylarında her geçen gün ağırlaşmaya ve İngilizler bölgede gitgide ilerlemeye başlamıştı. Bağdat'ta bu dönemde sivil bir vali olan Süleyman Nazif'in daha fazla görevine devam edemeyeceği anlaşılmış ve Bağdat Valiliği'nin yine askeri kanattan birine verilmesi merkezi idare tarafından uygun görülmüştü. Nitekim Bağdad Valiliğine Irak Kumandanı ve Basra Valisi Nureddin Bey ve vali muavinliğine Mardin Mutasarrıfı Şefik Bey'in tayin edilmesine karar verildi.[765] 29 Haziran 1915'te Miralay Nureddin Bey Bağdat valisi olarak görevine resmen atandı. Bu atamayla birlikte iki vilayetin valiliği ile Irak bölgesinin komutanlığı tek elde toplandı.[766]

Nureddin Bey'in Bağdat valiliği I. Dünya Savaşı'nın en büyük çarpışmalarının yaşandığı bir döneme denk gelmişti Siyasi ve askeri işlerin iç içe geçtiği bu dönemde vali, memleketin kaderini belirleyecek olan harp ile ilgilenmek durumunda kalmıştı. Nureddin Bey, Irak ordusunda disiplin sorunları yaşandığından dolayı askeri disiplini ihlal edenler için idam cezası uygulanacağına dair bir genelge yayınlamış ve askeri yapıyı yeniden örgütlemek için oldukça uğraşmıştı. Bazı yerel askerlerin düzensiz yapılaşmasının önüne geçmeye çalışmış ve ordu subayları tarafından yönetilen aşiret milislerini yeniden örgütleyerek aşiret liderlerinin emrine vermişti. Ayrıca

---

Koçgiri, Pontus Bir Paşa: Nureddin Paşa, Ankara: Nobel Yayın, 2000, s. 5-8, 15; Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali,* s. 27, 114; İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, t.y, s. 350.

[764] BOA, İ.HB. 168/16, Lef 2, 20 Nisan 1915; İ.MMS. 196/5; Lef 3: 26 Nisan 1915; BEO. 4351/326325, 28 Nisan 1915; DH.ŞFR. 52/113, 29 Nisan 1915; Taş, *Nureddin Paşa*, s. 37-38

[765] BOA, DH.ŞFR. 54/213, 15 Haziran 1915. Öncesinde vali muavinliğine Bağdat'ta kimin getirilebileceğine dair Dahiliye Nazırı Talat Bey, Nureddin Bey'e sorarak bir ön araştırma yapmıştı. DH.ŞFR. 53/266, 7 Haziran 1915. Süleyman Nazif 6 Temmuz'da Bağdat'ı terk ederek İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 280.

[766] BOA, MV. 241/6, Lef 2, 23 Haziran 1915; İ.MMS. 197/6, Lef 3, 29 Haziran 1915; BEO. 4362/327084, 29 Haziran 1915; DH.ŞFR. 54/235, 30 Haziran 1915; DH.İ.UM.EK. 93/120, 6 Temmuz 1915; DH.UMVM. 131/89, 6 Temmuz 1915. Ayrıca Dahiliye Nazırı Talat Bey, Nureddin Bey'e de bir telgraf gönderip Bağdat Valiliği vazifesine getirildiğini kendisine bildirdi. DH.ŞFR. 54/79-1, 20 Haziran 1915; BEO. 4350/326229, 21 Haziran 1915.

Bağdat'taki lojistik hizmetlerinin iyileştirmesine de önem vererek telgraf hatlarının onarımı ve yeniden inşası için çalışmıştı. Hatta telgraf hizmetlerinde bir aksama yaşanmaması için özel bir öncü birim bile kurmuştu.[767] Ancak bu dönemde İngiliz-Hint birlikleri Basra'yı ele geçirdikten sonra nihai hedefi olan Bağdat'a doğru ilerlemeye başlamış ve bölgeyi savunan Osmanlı kuvvetleriyle İngiliz-Hint birlikleri arasında çeşitli muharebeler gerçekleşmişti.[768]

Aynı yılın Ekim ayında Osmanlı ordusunda bir değişikliğe gidilmiş ve Osmanlı 6. Ordusu kurularak başına Alman General Goltz Paşa getirilmişti.[769] Ancak Nureddin Bey bu tayinden memnun kalmamış ve ikili arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Hatta aralarında yaşanan bu çekişme Nureddin Bey'in Irak'tan geri çağrılmasına bile neden olmuştu. Goltz Paşa'nın bölgeye atanır atanmaz aldığı askeri kararların bir kısmına Nureddin Bey itiraz etmiş ve bu durum ikili arasında gerilim yaşanmasına neden olmuştu. Nureddin Bey, Alman Generali merkeze şikâyet ederek Irak'ta komutanlık yapmayıp "gayr-i askeri" ve "gayr-i milli" işlerle uğraştığını bile iddia etmişti. Nureddin Bey'e göre Irak ordusunun Goltz Paşa'nın askeri bilgilerine ihtiyacı yoktu. Zaten Paşa'nın gelme sebebi tamamen Alman menfaatlerini gözetmek içindi. Nureddin Bey, cihat ilan edilmişken ahalisi Müslüman olan Irak'a

[767] Herzog *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 200.
[768] *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. 3/1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2002, s. 366.
[769] Edward Erickson, *Ordored to Die; A History of the Ottoman Army in the First World War*, London: Greenwood Press, 2001, s. 118; Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 29. Wihelm Colmar von der Goltz 12 Ağustos 1843'de Bielkenfeld'de dünyaya geldi. 1864 yılında Berlin'de bulunan Harp Akademisi'ne girdi ve askeri eğitimini burada tamamladı. Ardından Almanya'nın katıldığı savaşlarda aktif olarak görev yaptı. 18 Haziran 1883 tarihinde Osmanlı ordusunda eğitim vermek üzere İstanbul'a gitti. Üç yıl sürmesi beklenen bu vazifesi yaklaşık on üç yıl devam etti. 1883-1895 yılları arasında II. Abdülhamid'in görevlendirmesiyle Osmanlı'daki askeri okulların müfettişliği vazifesinde bulundu. 1895 yılında yeniden Almanya'ya dönerek askeri kariyerini devam ettirdi. I. Dünya Savaşı esnasında yeniden Türkiye'ye gelerek önce İstanbul'daki 1. Ordunun başına getirildi. Ekim 1915'ten itibaren ise 6. Ordunun komutanlığını yaptı ve Bağdat'a giderek burada İngilizlerle yapılan çarpışmalarda yer aldı. Ancak bu esnada tifoya yakalanarak Nisan 1916'da vefat etti. Goltz Paşa bir kumandan olmasının yanı sıra iyi bir yazar olarak da bilinmektedir. Hatıraları başta olmak üzere yirmiden fazla kitap telif etmiştir. Necmeddin Alkan, "Wilhelm Colmar von der Goltz (1843-1916)" *DİA*, c. EK-1, s. 478-480; Salih Kış, *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü: Von der Goltz Paşa (1883-1895)*, Konya: Palet Yayınları, 2017, s. 61; V. Mudra, *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi*, Çev. Pertev Demirhan, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 1953, s. 14, 33-35; Zeynep Güler, "Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü", Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 97-104.

gayrimüslim bir komutanın atanmasının oldukça lüzumsuz olduğunu da zikrederek Goltz Paşa'nın komutan olarak bölge için uygun olmadığını merkeze bildirmişti.[770]

İkili arasında orduyu ilgilendiren meseleler haricinde başka sorunlar da yaşandı. Goltz Paşa ile Nureddin Bey arasında bir grup gayrimüslim eşrafın Bağdat'tan sınır dışı edilmesi meselesi hususunda görüş farklılığı oldu. Bağdat valisi Kasım 1915'te İngilizlere casusluk ettiği suçlamasıyla eşraftan yetmiş kişinin Bağdat'tan Anadolu'ya sürülmesi talimatını verirken Goltz Paşa buna karşı çıkmıştı. Ancak Nureddin Bey Goltz Paşa'nın Kirmanşah'a gittiği Aralık ayında yeniden sınır dışı edilme kararı vermiş ve bu durum ikilinin arasında büyük bir sorun teşkil etmişti.[771] Nitekim bölgedeki bu gerilimin neticesinde Nureddin Bey'in Ocak 1916'da Bağdat vilayeti valiliği de dahil olmak üzere Irak'taki bütün görevlerine merkezi idare tarafından son verildi ve İstanbul'a dönmesi emredildi.[772]

3.9. Bağdat'ın Son Valisi: Halil Paşa'nın Bağdat Valiliği

Nureddin Bey'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra Irak'taki ordu kumandanlığı ve valilikler için bir müddettir orada bulunan Halil Paşa düşünüldü. Halil Paşa, Harbiye mektebi mezunu olup muhtelif askeri görevlerde yer almış ve bir dönem Padişah Mehmed Reşad'ın saray muhafızlığı amirliğini yapmış tecrübeli bir askerdi.[773]

---

[770] Taş, *Nureddin Paşa*, s. 20, 59-60.

[771] *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 200.

[772] BOA, DH.ŞFR. 505/60, 16 Ocak 1916. Nureddin Bey'e harpte gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı altın madalyası verilmiştir. İ.TAL. 506/50, 6 Aralık 1915. Aynı şekilde vali muavini Şefik Bey'e de harp için yardım toplamada gösterdiği yararlıktan ötürü madalya verilmiştir. Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 290.

[773] Enver Paşa'nın amcası olan Halil Kut Paşa, 1882 yılında Hafız Kamil Bey'in oğlu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Önce Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'ne gitti, ardından Harbiye mektebine devam ederek buradan 1904 yılında mezun oldu. Enver Paşa ise bu dönemde yine Harbiye mektebinde eğitim almakta olup Halil Bey'den iki yıl evvel mezun olmuştu. Halil Bey, eğitimini tamamladıktan sonra yüzbaşı olarak önce Selanik'te görev yaptı ve Bulgar ve Yunan çetelerine karşı mücadele verdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir dönem Mehmed Reşad'ın muhafızlığını üstlendi. Ardından Trablusgarp savaşında Libya'da cephede yer aldı ve Balkan Savaşlarına katıldı. Babıali Baskını sonrasında bir müddet İstanbul merkez kumandanlığına tayin edildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Enver Paşa tarafından Doğu Cephesi'ne atandı. 1916 yılından itibaren Bağdat'ta hem valilik hem de ordu kumandanlığı görevlerinde bulundu. 1919'da Erzurum'dan ayrılıp yaklaşık üç yıl boyunca Azerbaycan ve Rusya'da bulundu. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra ise Türkiye'ye döndü. 1957 yılında ise İstanbul'da vefat etti. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 203; İlhami Yurdakul, "Kutü'l-Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa", *Kutü'l-Amare, Olaylar, Hatıralar, Raporlar, 1916*, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçarslan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017, s. 124-135; Mehmet Emin Dinç, "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi", *Kutü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Yay. Haz. Orhan Neçare, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 441-443; Burak Çıtır, "Kutü'l-Amare Zaferi Kronolojisi", *Kutü'l-Amare Olaylar,*

Trablusgarp savaşında cephede bulunmuş ve Balkan Savaşları'nın sonlarında Çatalca'da görev yaparak sahada askeri tecrübe kazanmıştı. I. Dünya Savaşı başlar başlamaz ise doğuya gönderilmişti. Enver Paşa doğuya takviye olması için önemli birlikler ve başlarında da daha sonra isimlerini sıkça duyulan komutanlar göndermeye karar vermişti. Bu komutanlardan ilki Kurmay Yarbay Kazım Karabekir, bir diğeri ise Enver Paşa'nın kendisinden yaşça küçük olan amcası Kurmay Yarbay Halil Paşa'dır. Her iki sefer kuvveti de 1914 yılının Aralık ayında İstanbul'dan trene binerek yola çıkmışlardı.[774] Halil Paşa bir süre Ruslara karşı savaştıktan sonra 4 Ekim 1915'te Enver Paşa'nın emriyle Irak'ta zor durumda olan ordunun yardımına gitmişti. Kolordusuyla beraber kendisinden kıdemce daha büyük olan Nurettin Bey ve ordusuna katılarak İngilizlere karşı mücadele etmişti.[775]

Enver Paşa, Irak'ta bir müddettir yararlılıklar gösteren Halil Paşa'yı Goltz Paşa ile sorunlar yaşayan Nureddin Bey'in yerine atamayı uygun bulmuştu. Nitekim 10 Ocak 1916 tarihinde Irak ve havalisi umum kumandanlığıyla Basra ile Bağdat valiliklerinin idaresine Halil Bey tayin edildi. Savaş durumu devam ettiği için askeri ve mülki işlerin bir arada yürütülmesinin Irak'ın yararına olacağı düşünüldü.[776] Nureddin Bey gibi Halil Paşa da savaş nedeniyle askeri konularla meşgul olmuş ve daha çok İngilizlerin Bağdat'a doğru olan ilerleyişini durdurmaya odaklanmıştı. Halil Paşa'nın adı Osmanlı ordusunun tarihi bir zaferi olan Kutülamare kuşatmasıyla anılmaktadır. Kuşatmanın başlarında Nureddin Bey ordunun komutanı iken Ocak 1916'dan sonra Halil Paşa görevi devralmıştı.[777] Halil Paşa'nın görevi devraldığında

---

Hatıralar, Raporlar, 1916, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçarslan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017, s. 265-270.

[774] Edward Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu; Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi,* Çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009*,* s. 111-112.

[775] Halil Kut, *Bitmeyen Savaşta Kut'ül-Amare: Halil Paşa'nın Hatıratı,* Ed: Eyyüb Bostancı, Katkı: Necdet Özgelen, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016, s. 151-152. Halil Paşa hatıralarında; "Irak'a kolordumla Nureddin Bey'in emrine girdim. Çünkü ikimiz de albaydık ama o daha kıdemliydi." diye zikretmiştir. Halil Kut, *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Haz. Erhan Çifci, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 147.

[776] BOA, İ.MMS. 201/13, Lef 3, 10 Ocak 1916; MV. 241/237, 7 Ocak 1916; BEO. 4393/329439, 11 Ocak 1916; DH.ŞFR. 505/59, 16 Ocak 1916; DH.ŞFR. 505/59, 16 Ocak 1916.

[777] Edward Erickson muharebelerin pek çoğunda Nureddin Bey'in olduğunu, son safhalarda Halil Paşa'nın devreye girdiğini iddia etmektedir. Nitekim Nureddin Bey'in zaferi göremese de katkısının büyük olduğunu, Halil Bey'in onun fikir ve stratejilerini devam ettirdiğini belirtmiştir. Erickson, *Osmanlı Ordusu*, s. 147. Ancak bu dönemde Irak'ta bulunan Rafael de Nogales adlı subay hatıralarında Kut muhasarasının Nureddin Bey'in bir zaferi olduğunu iddia eder ve Halil Bey hakkında bazı olumsuz tenkitlerde bulunur. "... Türk ve Alman subaylar arasında gerginlik var, bunun nedeni Halil Paşa'nın büyük hırsıydı. Albay Nureddin Bey'in kazandığı zaferi kendi üzerine alınca,

Bağdat'a yaklaşık 150 kilometre uzaklıkta olan Kutü'l-Amare kasabasında İngiliz askerleri Kasım 1915'ten beri Osmanlı ordusu tarafından kuşatma altındaydı. Yaklaşık beş ay süren kuşatma esnasında her iki ordu da büyük sıkıntı çekerek karşılıklı zayiat vermiş ancak bu kuşatmadan Osmanlı ordusu zaferle çıkmıştı.[778]

Osmanlı ordusunun kazandığı bu zafer sonrasında İngilizler yeniden toparlanarak Bağdat'a doğru ilerlemeye devam etmişlerdi. Bu ilerlemeden haberdar olan Halil Paşa, 26 Şubat 1917'de idarenin Bağdat'tan Samarra'ya taşınması için talimat vermişti. Şehirde bulunan memurlar ve aileleri trenlerle hızlıca Samarra'ya nakledilmeye çalışılmış, aynı şekilde devletin gizli dosyaları da yine tahliye edilmişti. Mart başında ise Bağdat'ın elden çıkacağını fark eden Halil Paşa Alman yardımıyla inşa edilen telgraf direklerini, şehrin batısında kalan demiryollarını ve savaşın başlamasından sonra Osmanlılara polis merkezi olarak hizmet veren Lynch denizcilik şirketinin şubesi olmak üzere muhtelif kamu binalarını havaya uçurmuştu. Nihayetinde Halil Paşa ordusuyla mücadele vermesi halinde tüm ordunun ortadan kaldırılabileceğini fark ederek şehri terk etti ve İngiliz ordusu 11 Mart 1917'de Bağdat'ı işgal etti.[779]

Sonuç

II. Meşrutiyet idaresi merkeziyetçi politikalarını uygulamak amacıyla vali seçimlerinde titizlik göstermiştir. Bu dönemde Bağdat Valiliği seçimlerinde en etkili olan hususların başında dönemin siyasi yapısı ve merkezdeki politik dengeler olmuştur. Nitekim İstanbul'da görev başına geçen hükümetin siyasi bakış açısı Bağdat'a gönderilen valilerde de etkisini göstermiştir. Örneğin 1909 senesinde İstanbul'da cemiyet, muhaliflerle birlik olarak bir darbe yapacağından şüphelenen ve tehlike olarak algılanan Hüseyin Nazım Paşa'yı Bağdat'a bir nevi sürgüne yollamıştır. Ancak Nazım Paşa beklenmedik bir şekilde geniş hak ve yetkilerini

---

Sultanın genel komutanlığı onun yerine Goltz'a vermesi onu üzmüştü. Goltz onu Irak'taki güçlerin başında bıraktığı halde, yine de hem Irak hem de İran orduları başkomutanı atamalarına gücenmişti." Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl: (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2008 s. 167.

[778] Mustafa L. Bilge, "Kut'ül-Amare", *DİA*, c. 26, s. 502-503. Askeri tarih alanında çalışmalarıyla bilinen Edward J. Ericson'a göre Britanya birlikleri 1781 Yorktown ve 1942 Singapur yılları arasındaki en büyük teslimiyetini I. Dünya Savaşı'nda Mezopotamya'daki Kut kasabasında vermiştir. Erickson, *Osmanlı Ordusu*, s. 103, 147-150.

[779] Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 525-526.

İttihatçılar aleyhinde kullanmaya kalkınca görevden alınmış ve yerine cemiyetin önemli isimlerinden Cemal Bey vali olarak gönderilmiştir. Cemal Bey ise İttihatçılar lehine bir siyaset izlerken 1912'de İstanbul'da İTC karşıtı bir hükümetin başa geçmesiyle faaliyetlerini devam ettiremeyeceğini anlayarak istifasını sunmuştur. Nitekim Bağdat valisiyle merkezin ideolojileri birbirine zıt olduğu noktada hükümet devreye girerek valiyi görevden almış yahut ona yaşam hakkı tanımamış ve bu yüzden bir nevi istifa ettirmiştir. Zeki Paşa'nın Babıali Baskını sonrası İttihatçı hükümet tarafından uğradığı baskı neticesinde istifasını vermek zorunda kalması da bu duruma bir diğer örnektir.

Bağdat Valiliği seçimlerinde siyasi konjonktürün yanı sıra etkili olan bir diğer husus bölgenin asayiş ve emniyet sorunları olmuştur. Bu minvalde Bağdat vilayeti valilerinin ağırlıklı olarak asker kökenli oldukları görülmektedir. Necmeddin Molla, Hüseyin Celal Bey ve Süleyman Nazif gibi Mülkiye mezunu olanların dışında kalan valiler askeri eğitim görmüş ve ordu içerisinde muhtelif bölgelerde görev almış kişilerden seçilmişlerdir. Asker kökenli valilerin Bağdat'ta görev yapmasıyla birlikte bu kişilere ordu kumandanlığı vazifesi de eklenmiş ve bir dönem vilayetin hem mülki hem de askeri otoriteleri olmuşlardır. Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde Nureddin Bey ve Halil Paşa gibi askerler Basra ve Bağdat valilikleriyle Irak ordu kumandanlığı vazifelerini üstlenmişlerdir. Nitekim bu yolla harp zamanlarında yetkiler tek elde toplanarak hızlı karar alınması sağlanmıştır.

Osmanlı merkezi idaresinin Bağdat'a vali atamalarında dikkat ettiği hususlardan bir diğeri idarecinin bölgeye aşina olmasıydı. 1908-1917 yılları arasındaki tayinlere bakıldığında atanan valilerin çoğunun bu kriteri karşıladığı anlaşılmaktadır. Meşrutiyet rejiminin ilk valilerinden olup 1909'da Bağdat Valiliğine atanan Mehmet Şevket Paşa önceki yıllarda Bağdat'a bir seyahat gerçekleştirmiş ve vilayet hakkında bir fikir sahibi olmuştu. Hüseyin Nazım Paşa ise II. Abdülhamid döneminde Hıtta-i Irakiyye'de bulunmuş ve buradaki vaziyeti yerinde görme fırsatına sahip olmuştu. 1909-1910 yılları arasında Kerbela mutasarrıflığı ve ardından Basra valiliği yapmış olan Hüseyin Celal Bey ise 1913 senesinde Bağdat Valiliğine getirilmişti. Celal Bey aynı zamanda valiler içerisinde Arapça bilen tek kişi olup yöre halkıyla doğrudan iletişim de kurabilmişti. Bölge hakkında en fazla bilgi ve tecrübeye sahip olan isim ise üç vilayette de görev yapmış Süleyman Nazif Bey olmuştu.

Irak'ta görev yapmamış ya da daha evvel bulunmamış olan valiler ise genellikle İstanbul'a uzak vilayetlerde görev almış ve çoğunlukla asayiş sorunlarıyla uğraşarak karışıklıkların önüne geçebilmeyi başarmış kişilerdi. Bu valilerin başında Ahmed Cemal Bey bulunmaktadır. 1911 senesinde Bağdat'a atanmadan evvel Adana vilayeti valiliğinde görev yapmakta olup burada yaşanan Ermeni sorunlarıyla baş etmiş ve bu hususta bir başarı göstermişti. Müşir Zeki Paşa ise emekli olmasına rağmen Bağdat'ı yönetmesi için geri çağrılmıştı. II. Abdülhamid döneminde IV. Ordu kumandanlığı vazifesinde doğuda teşekkül eden Hamidiye Alayları'nın başkumandanı olarak uzun yıllar görev yapmıştı. Buna binaen Zeki Paşa'nın Bağdat'taki özellikle aşiret sorunlarının üstesinden gelebileceği düşünülmüştü. Yine bir diğer isim Cavid Paşa ise Arnavutluk'ta yaşanan isyan ve karışıklıkları önlemek için bölgeye gönderilmiş ve burada gösterdiği askeri başarılar 1914 yılında Bağdat'a atanmasında etkili olmuştu.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat valilerin vilayette beklenilen reformları gerçekleştiremedikleri ve istikrarlı bir siyaset izleyemedikleri görülmektedir. Bu duruma neden olarak ise bazı güçlü valilere verilen olağanüstü hak ve yetkilerin kontrolsüz bir şekilde kullanması gösterilebilir. Merkezi yönetim Bağdat'a iktidar sahibi valileri gönderebilmek için onların talep ettiği olağanüstü hak ve yetkileri kendilerine vermiş olmasına rağmen bu durum vilayette beklenilen etkiyi oluşturmayıp aksine karışıklıklara neden olmuştur. Nitekim kendisine tanınan bu geniş hakları kullanan vali ile merkezi hükümet arasında bir güç çatışması yaşanmış ve sonucunda vali görevden alınmıştır. Örneğin Vali Hüseyin Nazım Paşa memurları tayin etme ve azletme yetkisinin kendisine verilmesini dayanak göstererek Bağdat vilayetinde 1909'da merkezi hükümetin gerçekleştirdiği tensikata karşı bir sene sonra yeni yerel bir tensikat komisyonu kurmuş ve bazı memurları görevine iade etmişti. Nazım Paşa'nın kurduğu bu yerel tensikat komisyonunda alınan kararları ise hükümet geçersiz saymış ve bu durum hem vali ile merkezi idare arasında bir çatışma yaşanmasına sebep olmuş hem de vilayette eski haklarını talep eden memurların davalar açması ile karışıklıklar doğurmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ta yapılması planlanan ıslahatların gerçekleştirilememesinin bir başka nedeni valilerin görev sürelerinin oldukça kısa olmasıydı. Bağdat'ta sık sık vali değiştirilmesi vilayette istikrar sağlanmasını

oldukça güçleştirmiştir. Nitekim İstanbul'dan atanan bir vali, günlerce süren yolculuktan sonra ulaştığı Bağdat'ta kendisine yardımcı olacak bir ekip oluşturup mali, siyasi ve idari alanlarda ıslahatlar gerçekleştirmesi için belirli bir süreye ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Hüseyin Nazım Paşa, Cemal Bey ve Cavid Paşa gibi yaklaşık bir yıl görev yapan isimler dışında geri kalan valiler beş altı ay gibi kısa bir süre valilik yapabilmiş ve bu yüzden vaat ettikleri ıslahat ve değişiklikleri gerçekleştiremeden vilayetten ayrılmak durumunda kalmışlardır. Bu yüzden Bağdat'ta beklenilen reformlar gerçekleştirilememiş ve istikrarlı bir siyaset izlenememiştir.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'a tayin edilen valilerin kalma sürelerini etkileyen muhtelif faktörlerin başında İstanbul'da değişen hükümetler ve buna bağlı olarak şekil alan siyasi konjonktür gelmiştir. Örneğin İttihat ve Terakki mensubu olan Cemal Bey'i Bağdat valisi olarak görevlendiren Hakkı Paşa hükümeti 1912 yılında feshedilip yerine İtilafçılara yakın duran isimlerden oluşan Muhtar Paşa hükümeti kurulduğunda vali istifasını sunmuştur. Aynı şekilde "devr-i sabık"ın adamlarından olan Zeki Paşa, Babıali Baskını sonrasında Bağdat'taki yetkilerini kullanamadığını öne sürerek istifa etmek istemiştir.

Bağdat'taki valilerin görev sürelerinin kısa olmasına sebep olan faktörlerden bir diğeri ise vilayetteki eşrafın ağırlığı ve valiler aleyhine merkeze ilettikleri şikâyetler olmuştur. Genel kaidelere uymadığı iddiasıyla şikâyet edilen Mehmet Şevket Paşa üç ay gibi kısa bir süre kaldığı Bağdat'tan ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Yine büyük bir taraftar kitlesi toplamış olmasına rağmen vilayetten yükselen şikâyetler Hüseyin Nazım Paşa'nın azledilmesinde etkili olmuştur. Yerel muteberanla iyi ilişkiler kurmayıp aksine vilayetin dengelerini değiştirmeye yönelik adımlar atan valilerin Bağdat'taki ömürleri hep kısa olmuştur.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemi yönetimleri Bağdat vilayetinde "devr-i sabık"ta izlenen merkez-çevre ilişkisini değiştirmeye yönelik adımlar atarak merkezileşme politikasını eşraf üzerinden değil de valiler eliyle gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdi. Ancak teoride planlanan merkeziyetçilik siyaseti pratikte tam olarak uygulanamamıştır. Üstelik valiler, İstanbul'dan mesafe olarak uzak, iklim ve coğrafi özellikleri ile yaşam şartlarının Anadolu'yla benzerlik teşkil etmediği Bağdat

vilayetinde yetişmiş memur azlığından dolayı ihtiyaç duyduklarında Abdülhamid döneminin memurlarıyla çalışmışlardır. Ayrıca Bağdat'ta uzun yıllardır şekillenmiş olan yerel dinamikleri göz ardı edemeyen valiler, vilayetteki kontrolü sağlamak ve halk ile valilik arasındaki iletişimi kurabilmesi için çoğu zaman eşraf ile iş birliği yapmaya devam etmek zorunda kalmışlardır.

4. BÖLÜM: BAĞDAT'TA MERKEZ-TAŞRA ÇEKİŞMESİ VE ARAP MİLLİYETÇİLİK FAALİYETLERİ

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun modern devlet olma yolunda attığı adımlar dâhilinde gerçekleştirdiği merkezileşmeye yönelik reformlara taşrada merkez-çevre ayağının en önemli temsilcilerinden olan eşrafın belli bölgelerde karşı çıktığı ve direndiği görülmektedir. Nitekim ayanlar ve onun devamı olan eşraf, Tanzimat'tan evvel merkezi yönetimin taşradaki düzensiz ve güçsüzlüğünden yararlanmış, bu yolla servetlerini oluşturabilmiş ve bölgede iç siyasete de müdahil olabildiği bir nüfuz elde etmişti. Ancak devletin 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra taşradaki kontrolü arttıkça eşrafın etki gücü ters orantısal olarak azalmıştı.[780] II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında ise merkez-çevre ilişkisinde yeni bir dönem başlamış ve saray ile eşraf arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştu. Padişah, taşradaki yerel dinamikleri yakından takip ederek herhangi bir karışıklık çıkmasının önüne geçmek için bölgenin önemli isimlerine bazı ayrıcalıklar tanımıştı. Padişaha sadakat prensibinin benimsendiği bu dönemde eşraf, kendisine verilen çıkarlar doğrultusunda merkez ile iyi ilişkiler içerisinde olmaya çalışmıştı. II. Abdülhamid bu dönemde çevre ile bağlantısını kurmak ve halk ile saray arasındaki iletişimi sağlamak için eşraftan yararlanmayı tercih etmişti.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise Osmanlı merkezi hükümeti merkez ile çevre arasındaki bağlantıyı eşraf üzerinden değil vilayetlere atadığı memurlar aracılığıyla kurmayı denedi. Ayrıca yeni rejim, eşrafın "devr-i sabık"ta elde ettiği bazı imtiyaz ve çıkarlarını ellerinden alarak, diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip olduklarını göstermek istedi. Bunun üzerine özellikle Arap nüfusun yoğun olduğu bölgelerde bazı yerel eşraf ya da o dönemin tabiri ile muteberan 1908-1917 yılları arasında Osmanlı idaresinin II. Meşrutiyet dönemindeki merkezileşme siyasetine

[780] Heper, "Center and Periphery", s. 87.

karşı çıkarak hükümet ve idare aleyhine çeşitli cemiyet ve fırkalar kurarak faaliyet gösterdi. Eşrafın bu dönemde vurguladığı en önemli hususlardan biri Arap vilayetlerinde adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzının benimsenmesi gerektiğiydi.

II. Meşrutiyet döneminde yeni yönetimin merkeziyetçi siyasetine muhalefet eden ve çoğunluğunu yerel eşrafın oluşturduğu gruplar Bağdat'ta etkili olmuşlardı. Bağdat vilayetinde bu dönemde her ne kadar Osmanlı idaresiyle yakın ilişkiler geliştiren muteberan bulunmasına rağmen yeni rejime muhalefet eden gruplar da çoğunluktaydı. Vilayette öncelikle gizli ve açıktan olmak üzere yeni rejimin taşradaki merkeziyetçiliğine karşı çıkan bu gruplar, zamanla Arap milliyetçi hareketine destek veren ve ayrılıkçı söylemler içeren bir siyaset izlemişlerdir. Özellikle I. Dünya Savaşı ile birlikte Bağdat'taki hükümet karşıtı gruplar imparatorluktan ayrılıp bir Arap birliği kurulması tasarısını bile gündeme getirmişlerdi.

Tezin bu bölümünde 19. yüzyıldan itibaren Bağdat vilayetindeki eşrafın konumu ve nüfuzundan bahsedildikten sonra 1908-1917 yılları arasında II. Meşrutiyet yönetimiyle ilişkileri ele alınacaktır. Bağdat eşrafının özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve merkeziyetçi siyasete muhalefet etmek için gizli ve açıktan cemiyet ve fırkalar kurarak sürdürdükleri faaliyetlerinin zamanla Arap milliyetçiliğine evirildiği bu bölümün konusu olacaktır. Nitekim eşrafın yönetime ve merkeziyetçiliğe muhalefetinin I. Dünya Savaşı ve sonrasında milliyetçilik söylemlerine dönüşümü bölümde anlatılacaktır.

4.1. Bağdat Vilayetinde Merkez-Taşra Çekişmesi ve Eşrafın Konumu

Osmanlı'da merkez-çevre ayağının taşradaki en önemli temsilcileri olan eşrafın kimlerden oluştuğu ve imparatorluk içerisindeki konumlarıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında halkın gözünde itibar kazanmış ve belirli bir konuma yükselmiş saygın kişilerin eşraf olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır.[781] Bu statüye yükselmenin birinci kriteri varlık olup sahip olunan servetle paralel olarak taşrada bir itibar edinilebilmektedir.[782] 19. yüzyıldan evvel eşrafın Osmanlı'da devletle halk arasındaki ilişkilerde köprü vazifesi gören ayanlar olduğunu ve taşrada

[781] Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982): s. 106-118.
[782] Khoury, "The Urban Notables", s. 219.

yaşanan otorite boşluklarından yararlanarak idari, sosyal ve ekonomik alanlarda üstünlük sağladıklarını söylemek mümkündür. Devletin merkezden uzak bölgelerdeki bağlantılarını kurmada yardımcı olan ayanlar, II. Mahmud sonrasında merkezileşme yönünde atılan adımlar ve reformlarla güçlerini kaybetmişlerdi. 19. yüzyıldan itibaren taşrada ayanlık müessesinin zayıflamasıyla birlikte ise eşraf tanımı ortaya çıkmıştı.[783]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eşraf, halkla merkezi yönetim arasında aracı rolü oynamayı başarabilmişti. Buna neden olan iki etkenden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki taşrada yerel iktisadi güçlerinden dolayısıyla elde ettikleri doğal liderlikleri ve bu konumlarının onlara kazandırmış olduğu nüfuzdu. Bir diğeri ise bu doğal liderliğin bir getirisi olarak halkın sözcüleri konumu ile merkeze kolayca erişebilip yerel meseleler konusunda iletişim kurabilmeleri, merkezi taşra konusunda bilgilendirebilmeleri, bazı durumlarda uyarabilmeleri ve yönetime birtakım hususlarda tavsiyelerde bulunabilmeleriydi.[784] Ayrıca eşraf yerel siyasete de dahil olmuş ve halkın şikâyetlerini ve taleplerini iletme noktasında elçi sayılmıştı.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde eşraf arasında yer alabilmek için en önemli kriter varlık sahibi olmaktı. Bölgenin geniş toprak sahipleri olan aileleri, tüccarlar, özel mülkleri olan bazı kişiler eşraftan sayılmaktaydı. Ayrıca dini alanda söz sahibi olan ve ulemadan sayılan isimler yine vilayette eşraf kategorisinde yer almaktaydı. Vilayetin muteberanı ağırlıklı olarak Bağdat şehrinde ikamet etmekteydi. Ancak geniş toprak sahibi olan eşrafın bazı mülkleri şehrin dışındaki bölgelerde bulunmaktaydı. Bağdat'taki eşraf arasında Tanzimat'tan itibaren etkin olan en önemli aile Bağdat nakibüleşraflık kaymakamlığını elinde bulunduran Geylani ailesiydi. Nitekim II. Meşrutiyet dönemindeki Bağdat nakibüleşrafı da yine Geylanizade ailesindendi.

İslam devletleri içerisinde peygamberin soyundan gelenlere seyyid ve şerif denilmekteydi ve bu kişilerin toplum nezdinde saygın bir konumları vardı. Seyyid ve şeriflerin devlet nazarında bazı sorumluluklardan muaf tutulması ve muhtelif haklar

---

[783] Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, USA: Southern Illinois University Press, 1977, s. 27-52.

[784] Hourani, "Politics of Notables", s. 48-49; Heper, "Center and Periphery", s. 87-98; Kurt, *Seyr-i Sefain İmtiyazı*, s. 14.

elde etmesi için neseplerinin tescil edilmesi gerekmekteydi. Bu yüzden nakibüleşraf adı verilen görevliler tayin edilerek seyyid ve şeriflerin şecereleri tutulmuştu. Abbasi devrinden itibaren kurulduğu düşünülen ve zamanla gelişim gösteren nikabet müessesesi sayesinde seyyidler bulundukları bölgelerde kayıt altına alınmış ve kendilerine hürmet gösterilmişti.[785] Nakibüleşrafların görevleri arasında seyyidlerin beratlarının verilmesi, askerlikten muaf tutulmalarının uygulamaya geçilmesi ve haklarında olan davaların kayıt altına alınması yer almaktaydı.[786] Osmanlı'daki merasim ve davetlerde nakibüleşrafların ön sıralarda yer aldığı ve bu kişilere padişah ve ulema tarafından özel bir ihtimam gösterildiği bilinmektedir.[787]

Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde seyyid olduğunu iddia edenlerin sayısı diğer yerlere nazaran daha yoğun olduğu için bu bölgelerde nakibüleşrafların erken dönemlerden itibaren atanmaya başladıkları bilinmektedir. Bağdat'ta nakibüleşraflık makamı ise önceden belirtildiği gibi Abdülkadir Geylani'nin soyundan gelen Geylanizade ailesine verilmişti. Geylaniler eşraf mensubuydu ve Kadiriyye tarikatının ünlü zahit ve kurucusu Abdülkadir el-Geylani'nin (1078-1166) soyundan gelmekteydiler. Aile, kısa sürede Bağdat, Hama ve Şam'da yayılarak geniş bir coğrafyada genişledi.[788] Bağdat'ın ilk nakibi olarak Kanuni Sultan Süleyman 1535 yılında İran'ın saldırıları karşısında Bağdat'ı savunan Zeyneddin Geylani'yi atamıştı. Bu tarihten sonra Bağdat'taki nakibüleşraflar Geylani ailesinden seçilmiş ve bu gelenek Osmanlı'nın

---

[785] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", *DİA*, c. 37, s. 40-42; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktay, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 84; Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 62-63. Nakib olabilmenin şartlarından bir tanesi seyyid soyundan gelmek olup bir diğeri ise toplum nazarında saygın bir konumda yer aldığının bilinmesi olmuştu. Osmanlı'da nakibüleşraf olacak kimselerin soylarının sıhhati oldukça önem arz etmekteydi. Bu yüzden nakiblerin hayat hikayelerine yer veren eserlerde kendilerinden "sahibü'-n neseb" olarak bahsedilmekteydi. Ayrıca neredeyse bütün nakiblerin Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler arasından seçildiği görülmektedir. Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 126-127.

[786] Nakibüleşraflık, Osmanlı'da Yıldırım Bayezid devrinden itibaren görülmeye başlanmış ve II. Bayezid döneminde nakibüleşraflık kaymakamlığı kurumsallaştırılmıştı. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", *DİA*, c.32, s. 322-324; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar'da Nakîbü'l-Eşraflık", *Marife* 4/3 (2004): s. 431-438. Özellikle 18. yüzyılda seyyid olduğunu iddia eden aile ve aşiretlerin sayısı 18. yüzyılda bir hayli artış göstermiş ve bu ailelerin pek çoğu neseblerini tescil ettirdikten sonra Musul ve Bağdat gibi bölgelerde idari yönetimde ve adliye teşkilatlarındaki kadrolarda ağırlıklı olarak çalışmaya başlamışlardı. Khoury, *Musul (1540-1834)*, s. 182.

[787] Uzunçarşılı, "Nakîbü'l-Eşraflık", s. 456; Ahmet Rıfat, *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşrâflar: Devhatü'n-Nükeba*, Haz. Hasan Yüksel, M. Fatih Köksal, Sivas: Dilek Matbaası, 1998, s. 21; Kılıç, *Seyyidler ve Şerifler*, s. 85.

[788] Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 32-33

sonuna kadar devam ettirilmişti.[789] Geylanizadeler Irak'ta bu yolla önemli bir konum elde etmelerinden ötürü bölgenin siyasetinde de etkili olmuşlardı. Kısa zamanda Bağdat nakibleri Basra körfezinden İran hududuna kadar olan bölgede Arapların en büyük dini lideri konumunda olmuşlardı. Nakibler ve Geylani ailesinin diğer üyeleri Abdülkadir Geylani türbesine bağlı toprakların kullanım hakkına sahip oldukları için ekonomik açıdan da güçlenmişlerdi. Dini ve siyasi nüfuzlarına bağlı olarak Osmanlı Devleti nakiblerle her zaman iyi geçinme yolunu tercih etmişti.[790]

II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında Bağdat nakibüleşrafıyla Yıldız sarayı arasında yakın ilişkiler geliştirilmişti. 1879 yılında Bağdat nakibi hem valinin yardımcısı hem de vilayet idare meclisinin daimi üyesi olmuştu.[791] Yıldız sarayı, nakibin ve dolayısıyla Geylanilerin dini nüfuzunu etkin bir şekilde kullanabilmek için ailenin bazı üyelerini İstanbul'a dahi davet etmişti.[792] II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a davet edilen ve bir müddet burada padişahın misafiri olarak kalan Seyyid Selman'ın vefatından sonra 2 Mart 1898 tarihinde nakibüleşraf olarak Seyyid Abdurrahman Efendi atandı.[793] Bölgenin en zenginleri arasına giren ve geniş toprak sahibi olan Geylanizade ailesinin lideri konumuna yükselen Seyyid Abdurrahman

---

[789] Seyyid Mîâd Şerefuddin Geylani, *Tarihu'n-Nukabâ fi Sireti'l-İmam Abdülkadir el-Geylani ve Zurriyyetihi ve Nukabai Eşrâfi Bağdad*, Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011, s. 154-155.

[790] TNA, FO 195/2338, nr. 97/4: J. G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[791] Batatu, *The Old Social Classes*, s. 169.

[792] Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 59. 93 Harbi zamanında Yıldız sarayı, imparatorluk haricindeki Müslümanlardan maddi destek alabilmek için Geylanizadeleri devreye sokmuş ve nakib ve kardeşi Seyyid Abdurrahman'a Kadiri dergahı vasıtasıyla bağlantılı oldukları Hindistan ve Afganistan Müslümanlarından yardım talep etmelerini istemişti. Bunun üzerine Seyyid Abdurrahman Efendi Hindistan'a gitmiş ve buralarda halka hitap ederek dönemin İslam halifesi olan II. Abdülhamid'in yanında yer almaları gerektiği üzerine tavsiyelerde bulunarak yardım talep etmişti. Hatta bu hususta bir risale yazarak Hindistan'da dağıtılmasını sağlamıştı. BOA, DH.ŞFR. 109/2, 26 Mayıs 1877; HR.SYS. 1234/3, 3 Ağustos 1877. Bu risalede Sırbistan taraflarında bir isyan çıktığından, İslam diyarlarına küffarın hücum ettiğinden, insanların kadın ve çocuk demeden katledildiğinden ve pek çok insanın bu savaş için seferber olduğundan bahsederek yardım talep etmişti. HR.TO. 517/12, 9 Ocak 1877. Seyyid Abdurrahman bu görevde başarılı olarak on bin rupi gibi büyük bir meblağın toplanmasını sağlamıştı. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 59. Hem nakibin hem de Seyyid Abdurrahman'ın bu çalışmalarından ötürü kendilerine bir tahsinname takdim edilmişti. DH.ŞFR. 109/2, 26 Mayıs 1877. Bununla da yetinilmeyerek önce Seyyid Selman'a Haziran 1880'de ikinci rütbeden mecidi nişanı birkaç ay sonra ise birinci rütbeden mecidi nişanı takdim edilmişti. BOA, İ.DH. 802/65024, 16 Haziran 1880; İ.DH. 814/65766, 5 Ekim 1880; MB.İ. 65/101, 4 Kasım 1880. Ayrıca savaş esnasında yardımları görülen başta Seyyid Abdurrahman olmak üzere Geylanizade ailesinin diğer fertlerine de çeşitli rütbe ve payeler verilerek padişah tarafından mükafatlandırılmışlardı. MB.İ. 67/64, 22 Kasım 1880.

[793] Geylani, *Tarihu'n-Nukabâ*, s. 237. Nakib Seyyid Selman 1880 yılında İstanbul'da yaklaşık altı ay boyunca ikamet etmişti. Kendisine nişanların verildiği esnada başkentte olduğu kuvvetle muhtemeldir. Nakib, 1886 yılında yeniden İstanbul'a gelmiş ve Musul ve Bağdat'taki bazı aşiret isyanları üzerine kurulan komisyona katılarak görüşlerini bildirmişti. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 60.

nakibüleşraflık vazifesini vefat ettiği 1927 senesine kadar devam ettirdi.[794] Seyyid Abdurrahman II. Abdülhamid tarafından çeşitli rütbe ve nişanlarla taltif edilmişti.[795] Aynı zamanda Bağdat nakibi, 1898 yılından itibaren vilayet umumi ve vilayet idare meclislerinde aza olarak bulunmuştu. Bu yüzden vilayetin hem işleyişinde hem de idari meselelerde söz sahibi olabilmişti. Bu durum mecliste vilayet meselelerinin görüşülmesi esnasında nüfuzunu kullanarak kendisi ve ailesi için bazı menfaatler elde edebilmesini sağlamıştı.

Bağdat'ın en güçlü eşrafı sayılan Geylanizade ailesi ve Seyyid Abdurrahman'ın "devr-i sabık"tan beri vilayetteki güçlü konumlarından rahatsızlık duyan bir kesim Meşruti yönetime geçilmesini fırsat bilerek II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra merkeze şikâyetler iletmeye başladı. Eylül 1908'de Bağdat şubesinden gönderilen ve Abdullah Mehdi ve arkadaşlarının imzasını taşıyan bir telgrafta Meşrutiyet'le birlikte "istibdad perdesi"nin kalktığını, insanların artık rahata erişmesi gerekirken Bağdat'ta hala kendilerinin nakiblerin "perde-i istibdad"ı altında inledikleri zikredilerek bu durumdan şikâyetçi oldukları beyan edilmekteydi. Telgrafa göre, "nakib efendi adliye dairesine oğlunu, maarife yeğenini, belediye azalığına yine akrabasını yerleştirmiş ve halkı kendilerine esir edip haraç almaya devam etmişlerdi." Abdullah Mehdi ve arkadaşları Bağdat'ta başvurdukları her devlet dairesinde bir nakibzadenin bulunduğunu, her yeri işgal ettiklerini, Osmanlı hükümetinin bu duruma bir son vermesi gerektiğini ve artık Osmanlı Meşrutiyet idaresinin Bağdatlıları nakibin elinden bir an evvel kurtarmasını beklediklerini beyan etmişlerdi.[796]

---

[794] II. Abdülhamid döneminde nakib ve Geylanizadeler üzerinden Bağdat valisi Namık Paşa hakkında vilayetten merkeze şikâyetler gitmişti. Bunun üzerine Babıali 1901'de Musul'da özel bir teftişte olan komisyonu konuyla ilgilenmesi için Bağdat'a görevlendirmişti. Komisyon yapılan tahkikat neticesinde bazı sonuçlara varmıştı. Bunlardan bir tanesi Namık Paşa'nın Geylani ailesi karşısındaki müsamahakâr tutumuydu. Valinin koruması altında bulunan Geylani ailesinin bu dönemde miri arazileri işgal ederek büyük topraklar elde ettikleri iddia edilmişti. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 130-132. Geylanizade ailesinin geniş topraklara sahip olduğunu İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu da sonraki dönemde iddia etmektedir. Babil antik kenti yakınlarında ve Hindiye barajının batısında kalan toprakların büyük bir kısmının Bağdat nakibi ve ailesine ait olduğunu konsolosluk belirtmekteydi. IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar). Ayrıca Paçacızade ailesi ile birlikte Bağdat'ın doğusunda ve Dicle nehri üzerinde kalan bir araziye sahiplerdi. BOA, ML.EEM 884/28, Lef 6, 8 Şubat 1912.

[795] Seyyid Abdurrahman'a ikinci rütbeden mecidi nişanı verildi. BOA, İ.TAL. 179/22, Lef 3, 27 Haziran 1899. Ayrıca nakib Bağdat'ta yaşanan yoğun yağmurlar sebebi ile setlerin hasar görmesi ve bu hasarların giderilmesindeki katkılarından ötürü de altın liyakat madalyası aldı. İ.TAL. 423/42, 3 Haziran 1907.

[796] BOA, ŞD. 2201/12, Lef 6, 10 Eylül 1908. İngiltere'nin Bağdat konsolosu da bu iddiaları doğrular nitelikte malumatlar vermektedir. Konsolos'a göre, Geylanizade ailesinin üç ferdi Adliye'de

Bağdat vilayetinden yükselen bu şikâyetlerle birlikte yeni yönetim Seyyid Abdurrahman'ın bölgedeki yükselişinin önüne geçebilmek için 1908 sonrası harekete geçmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Seyyid Abdurrahman'ın Bağdat'ta elde ettiği haklar ve pek çok konuda söz sahibi olması vilayette gündeme gelen meselelerin başında yer aldı. Ancak başlangıçta yeni rejim, olası bir karışıklığın önüne geçmek için Geylanizadelerin bazı mükellefiyetlerden muaf tutulmasının devam etmesine karar verdi. Her ne kadar II. Meşrutiyet rejimi bütün vatandaşların eşit olması prensibini savunsa da seyyid soyundan gelenlerin askerlikten muaf olma durumu gibi artık bir teamül haline gelen ve değiştirilmesi zor olan gelenekleri kabullenmek zorunda kalmıştı.[797] Ayrıca bu tarz uygulamaların kaldırılması için II. Abdülhamid tarafından çıkarılan iradenin hükmünün yok sayılması ve buna binaen Ahz-ı Asker Kanunu'nda değişikliğe gidilmesi gerekmekteydi. Nitekim İttihatçılar yeni bir kanun çıkana kadar eski geleneğin devam ettirilmesinin daha doğru

görevliydi. Ayrıca ailenin diğer üyeleri de siyasetle yakından ilgilenmekteydi. Birçoğu okumuş ve bilgi düzeyleri yüksekti. Birkaç dil biliyorlardı ve diğer Osmanlı vatandaşlarından çok daha eğitimliydiler. TNA, FO, 195/2338, nr. 97/4, J. G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[797] Geylani ailesi seyyid soyundan geldiği için kendileri askerlikten muaf tutulmuşlardı. Bu hak hem Abdülkadir Geylani soyundan gelmeleri hem de Kadiriyye tarikatına mensup olmalarından ötürü Geylanizade ailesine verilmişti. Mayıs 1880'de çıkarılan bir iradeyle Bağdat nakibi Seyyid Selman Efendi, kardeşi ve yeğenleri "sülale-i tahire" olmalarından ötürü askerlikten muaf tutularak bir ayrıcalık elde etmişlerdi. BOA, Y.PRK.BŞK 3/52, Lef 2, 23 Haziran 1880; Y.EE. 72/100, 22 Mayıs 1880; MB.İ. 62/26, 23 Haziran 1880; MB.İ. 63/36, 22 Temmuz 1880. II. Abdülhamid döneminde vergi ve askerlikten muaf olan Geylanizade ailesi Bağdat ve civarında büyük bir nüfuz elde etmişlerdi. Bu husus bazı çevreleri rahatsız etmiş ve gittikçe büyüyen bir tehlike olarak gördükleri Geylani ailesini Yıldız'a şikâyet etmekten çekinmemişlerdi. Bu kişilerin başında Bağdat'a 6. Ordunun fahri müfettişi olarak atanan Nusret Paşa gelmişti. Nusret Paşa vilayette fitne çıkaranların Geylani ailesi olduğunu, onların nüfuzunun bölgeye zarar verebileceğini ve bu yüzden Irak'a bu hususu araştırmak üzere bir komisyon gönderilmesini teklif etmişti. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 117. Nusret Paşa'nın iddiaları karşısında Sadaret de yaptığı soruşturma neticesinde nakib ve ailesi hakkındaki iddiaların aralarındaki arazi meselelerinden dolayı yaşanan bir husumet üzerine kişisel olduğuna kanaat getirerek bu noktada Nusret Paşa'yı uyarmanın ve hatta bölgeden uzaklaştırmanın doğru olduğuna hükmetmişti. II. Abdülhamid de nakib ve ailesinin tarafını tutmayı tercih ederek Paşa'yı sert bir şekilde uyarmıştır. Ancak Paşa suçlamalarına devam etmiş ve valinin "Seyyid Abdurrahman ve vilayet mektupçusu Kethüdazade Süleyman Faik'in elinde kukla" olduğunu iddia ederek Bağdat'taki bütün mülki ve idari işlerin Kadirilerin kontrolünde olduğunu yinelemişti. Bu tartışmalar bir müddet daha devam etmiş ve Seyyid Abdurrahman ve ailesine Bağdat'ta herhangi bir yaptırım söz konusu olmazken Nusret Paşa Bağdat'tan gönderilmeye çalışılmıştı. BOA, Y.A.HUS. 261/50, 2 Haziran 1892; Gökhan Çetinsaya, "Sultan Abdülhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896" *Osmanlı Araştırmaları*, 21 (2001): s. 262-264. Ayrıca bu aileye mensup olduğunu iddia edenler de yine Osmanlı merkezi hükümetine başvurarak bu haktan yararlanabilmişlerdi. BOA, İ.DH. 1105/86580, Lef 2, 25 Ekim 1888. Bağdat'ta Abdülkadir Geylani ailesinin elde ettiği bu imtiyazdan Suriye ve Trablusgarp gibi yerlerde bulunan ve aynı sülaleye mensup olduğunu iddia edenler kendilerine de tanınmasını talep etmişlerdi. ŞD. 2959/21, Lef 2, 20 Şubat 1893. DH.SN.THR 44/64, Lef 53, 27 Mayıs 1912; DH.SN.THR. 44/64, Lef 59, 17 Temmuz 1913.

olduğuna karar vermişlerdi.[798] Ancak bu hususta tartışmalar Osmanlı'nın Bağdat'taki idaresinin son yıllarına kadar devam etmiş ve Meşrutiyet'in ilkelerine aykırı olduğu düşünülen bazı gruplara verilen bu istisnai durumun kaldırılması için neler yapılabileceği Osmanlı merkezi idaresi tarafından tartışılmıştı. Çünkü yeni rejim böyle bir ayrıcalık yapılmasının son tahlilde adalet ve eşitlik ilkeleriyle örtüşmediğini düşünmekteydi.[799]

II. Meşrutiyet yönetimi Geylanizade ailesinin gücünü kırmak ve bölgedeki üstünlüklerinin önüne geçmek için vilayet idare meclisindeki konumunu sorgulamıştı. Mart 1909 tarihli şifreli bir telgrafta Bağdat valisi Necmeddin Bey, vilayetteki idari ve umumi meclislerde bazı ailelerinin üstünlüklerinden şikâyetçi olarak bu duruma bir son verilmesi gerektiğini merkeze bildirmişti. Telgrafında, Nakib Abdurrahman, Cemilzade İsa ve Rıfat Çadırcı'nın hem umumi[800] hem de idari meclislerde görev almalarının kanunlara aykırı olduğunu ve idari meclisin işlerinde aksamaya neden olabileceğini zikrederek eşrafın bir tercih yapmasının gerekli olduğunu bildirmişti. Ayrıca Necmeddin Bey, Bağdat'taki bütün görevlerin bir iki aileye inhisar edilmesinin vilayette hoşnutsuzluk yaratacağının da altını çizerek merkezin bu duruma bir son vermesi gerektiğini belirtmişti.[801] Bunun üzerine Dahiliye Nezareti valinin şikâyetini değerlendirmiş ve bu isimlerin her iki mecliste de bulunmalarının kanuna aykırı olduğunu Sadaret'e göndermiş olduğu raporunda beyan etmişti.[802]

Geylanizadelerin yerel idaredeki konumları hakkında bir diğer şikâyet konusu ise nakiblerin "tabii aza" olarak kurulda yer alıp almama mevzusuydu. Bu meselenin II. Abdülhamid döneminden beri konuşulduğu ve o dönemden itibaren bir çözüme

[798] BOA, DH.İD. 86/11, Lef 7, 19 Aralık 1910, Lef 8, 6 Aralık 1910, Lef 10, 21 Aralık 1910.
[799] Ocak 1914'te yeni bir irade çıkarılarak diğer bütün Osmanlı vatandaşları gibi ağırlıklı olarak Bağdat ve Suriye civarlarında ikamet eden Abdülkadir Geylani soyundan gelenlerin askerlik yapmaları zorunlu tutuldu ve istisnai halleri kaldırıldı. BOA, BEO. 4279/320865, Lef 3, 14 Nisan 1914; BEO. 4279/320865, 22 Nisan 1914; DH.İD. Lef 37, 30 Mayıs 1914. Ancak bu tarihten sonra Bağdat'taki Geylani ailesinden birilerinin I. Dünya Savaşı'na Osmanlı safında asker olarak katılıp katılmadığı ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.
[800] Vilayetin idari yönetiminde bir danışma organı olarak bulunan ve devamlı toplanmayan vilayet umumi meclisleri vardı. Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 72.
[801] BOA, DH.ŞFR. 410/107, 4 Mart 1909; BEO. 3507/262959, Lef 5, 4 Mart 1909.
[802] BOA, BEO. 3507/262959, Lef 2, 7 Mart 1909.

kavuşturulamadığı bilinmektedir.[803] Nitekim II. Meşrutiyet dönemi öncesinde Seyyid Abdurrahman'ın idare meclisinde tabi üye olarak devam ettiği görülmektedir.[804] 1908 sonrası Bağdat vilayetinde nakibüleşraf kaymakamlarının idare meclislerindeki konumları tartışılmaya devam etmiştir. Özellikle İTC'nin Bağdat şubesi nakiblerin daimi aza olmalarına karşı çıkmıştı. Nitekim cemiyet, nakib ve ailesinin meclisteki hakimiyetlerini ortadan kaldırmak istemişti. Nakiblerin daimi üyeliğinin kaldırılması onların ancak seçim yoluyla meclise girebileceği anlamına gelmekteydi.

Bağdat'tan Nakib Abdurrahman'ın idare meclisinde tabii üye olmasının hukuki olmadığına dair telgraflar Eylül 1908 tarihi itibariyle Dahiliye Nezaretine gönderilmeye başlanmıştı.[805] İTC'nin Bağdat şubesinden Abdullah Mehdi ve arkadaşları merkeze gönderdiği telgraflarda nakibin daimi aza olmasının vilayet kanunnamesinin on üçüncü maddesine muhalif olduğunu ve buna binaen kendisine tanınan bu hakkın geri alınması gerektiğini beyan etmişlerdi. İttihatçılar Bağdat'tan benzer ifadelerin yer aldığı ve birkaç kez gönderdikleri telgraflarda bir an evvel kanunun tatbik edilmesini Dahiliye Nezareti'nden talep etmişlerdi.[806] Bağdat'tan yükselen bu şikâyetlerin aksine dönemin vali vekili olan Nazım Paşa merkeze göndermiş olduğu bir takrirde 1901 senesinde alınan kararla nakiblerin idare meclisinde tabii üye olmasının bir sakıncasının olmadığına karar verildiğini ve bu yüzden nakibin şu anda mecliste bulunmasının "muğayir-i nizam" olmadığını belirtmişti.[807]

---

[803] 1893 senesinde Dahiliye Nezareti, dönemin Bağdat Nakibüleşraf Kaymakamı Seyyid Süleyman Efendi ile kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi'nin seçilmeden idare meclisinde bulunmalarının uygun olmadığı ve ancak seçilerek bu meclise devam etmeleri gerektiği kararına varmıştı. Sonraki yazışmalarda ise Nakib Süleyman Efendi'nin idare meclislerinde bulunmasına devam edilebileceği ancak Seyyid Abdurrahman Efendi'nin azalıktan alınması gerektiği nezaret tarafından düşünülmüştü. Ancak 1896 yılında vilayet idare meclisi için yapılan seçimde Seyyid Abdurrahman yüksek bir oy almış ve bu yüzden meclise girmeye hak kazanmıştı BOA, ŞD. 2170/24, Lef 2, 14 Haziran 1896. 1901 senesine ait bir belgede Bağdat nakibinin seçilmeden idare meclisinde bulunduğu beyan edilmekteydi. DH.MKT. 2526/16, 14 Ağustos 1901. Aynı mesele 1907 senesinde yeniden gündeme gelmiş ve nakiblerin "aza-yı tabiiyye"den sayılmasının gerekli olmadığı şeklinde tartışmalar yapılmıştı. BOA, DH.ŞFR. 410/107, 23 Şubat 1907.

[804] *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, sene 1325, def'a 21, s. 329.

[805] TNA, FO 195/2275, nr. 847: Major J. Ramsay to S.H. Butler Esquire.

[806] BOA, DH.MKT. 1295/24, Lef 3, 22 Eylül 1908; DH.MKT.2617/7, Lef 2, 27 Eylül 1908; ŞD. 2201/12, Lef 4, 14 Eylül 1908; Lef 5, 22 Eylül 1908.

[807] BOA, ŞD. 2201/12, Lef 3, 6 Eylül 1908.

Dahiliye Nezareti bu hususta gelen şikâyetleri göz ardı etmese de nakibin vilayet idare meclisinde tabii aza olmasının kanuna aykırı olmadığına karar verdi.[808] Ayrıca nezaret, 1909 tarihinde Bağdat vilayeti valiliğine göndermiş olduğu bir yazıda nakiblerin daimi aza olmalarının Bağdat'a özgü bir durum olmadığını ve imparatorlukta genel bir teamül olduğunu hatırlatarak bu durumun devam edeceğini bildirdi.[809] Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, yeni bir kanun oluşturulmadığı sürece bu uygulamanın şimdilik devam etmesinin daha doğru olacağını belirtti.[810] Nakiblerin meclisteki konumları sonraki dönemde de tartışma konusu olmaya devam etmiş ve Bağdat'tan merkeze şikâyetler iletilmişti. Vali Cemal Bey Nisan 1912 tarihinde Bağdat'tan Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir telgrafta Seyyid Abdurrahman'ın idare meclisine devamının uygun olduğunu bildirmişti.[811]

Dahiliye Nezareti Ekim 1912'de Şura-yı Devlete göndermiş olduğu bir arızada nakiblerin meclislere devam etmesine yönelik vilayet idari nizamnamesinde bir madde olmamasına rağmen bu kişilerin nüfuzlarından yararlanmak bağlamında bu zamana kadar katılımlarının sağlandığı ve eskiden beri teamülün devam ettirildiği, ancak bu tarihten sonra bu uygulamaya hem gerek olmadığı hem de vilayet nizamnamesine aykırı olduğu belirtilmişti.[812] Bir yandan bu tartışmalar devam ederken öte yandan Seyyid Abdurrahman Efendi'nin hem idare meclisindeki görevi devam etmiş hem de Bağdat'taki bir diğer önemli meclis olan umumi mecliste bulunmuştu. Hatta nakib, valinin toplantıya iştirak edemediği durumlarda meclisin başkanlığını üstlenerek oturumu bile açmıştı. *Zevra*'da yayınlanan bir haberde Eylül 1913'teki umumi meclisin üye seçimlerinde belediye reisi Abdurrahman Paşa, Azamiyye müderrisi Şeyh Said, belediye azası Alusizade Akif, Hayyadzade Abdülcabbar ve Menahim Salih efendilerle birlikte Nakib Abdurrahman'ın da seçilerek meclise girmeye hak kazandığı ifade edilmişti.[813]

---

[808] Nakib Abdurrahman aynı zamanda vilayette bir başka meclis olarak kurulan tefrik cemiyetinin de bir üyesiydi. BOA, DH.MKT. 1295/24, Lef 2, 15 Eylül 1908; ŞD. 2201/12, Lef 2, 15 Eylül 1908.
[809] BOA, DH.İD. 120/8, 28 Şubat 1909; BEO. 3507/262959, 9 Mart 1909.
[810] BOA, DH.İD. 120/8, Lef 2, 24 Şubat 1909
[811] BOA, DH.İD. 120/8, Lef 28, 28 Nisan 1912.
[812] BOA, DH.İD. 120/8, Lef 37, 23 Ekim 1912. 1914 tarihli bir belgede Diyarbakır'daki idare meclisinde nakibin halen görev yaptığı Dahiliye'ye bildirilmiştir. Nezaret ise eğer ihtiyaç duyulursa eski teamüle devam etmekte bir sakınca görülmediğine karar vermişti. Lef 55, 15 Temmuz 1914.
[813] *Zevra*'da umumi meclisteki konuşmalar yayınlanmıştır. Oturumlarda bulunan üyelerin vilayetin bayındırlık ve nafia işlerinden eğitim konularına kadar pek hususta görüşmeler yaptıkları anlaşılmaktadır. *Zevra*, nr. 2427, 14 Eylül 1913; nr. 2432, 16 Ekim 1913, nr. 2433, 26 Ekim 1913;

II. Meşrutiyet döneminde özellikle İttihatçıların baskın olduğu hükümetler, Bağdat vilayetinde Geylanizade ailesinin ticari bazı haklarını elinden almak istedi. Bu yüzden merkezi idare, 1910-11 senelerinde Bağdat vilayetinde Kadiriyye vakfı tarafından toplanan vergilere müdahalede etmek istedi. Nitekim Abdülkadir Geylani türbesine hibe edilen toprakların işletilme hakkı ve buralardan elde edilen gelir Nakib Abdurrahman'a doğrudan iletilmekteydi. Bağdat, Hille, Müseyyib ve Kerbela'da bulunan bu toprakların gelirinin nakibe değil de direkt olarak devlete ödenmesi Osmanlı merkezi hükümeti tarafından düşünüldü. Bu değişiklik fikrinden Geylani ailesi oldukça endişelenmiş ve toprakların gelirinin eskiden olduğu gibi Nakib ailesine aktarılması gerektiğini İstanbul'a iletmişti. Nitekim merkezi idare, Kadiriyye vakfının gelirlerinin peyderpey devlete aktarılmasını düşünmüş olsa da mevcut düzenin bozulması halinde yaşanabilecek olan muhtemel karışıklıklar yüzünden böyle bir uygulamaya Bağdat'ta geçilememişti. Sonuçta Kadiriyye vakfı topraklarının geliri Nakib Abdurrahman ve ailesine aktarılmaya devam etmişti. [814]

Geylanizade ailesi ve ailenin lideri Nakib Abdurrahman, yeni rejime karşı mesafeli durmakla kalmamış, düşman olan bazı gizli örgütlere de destek vermişti.[815] İTC'nin Selanik şubesinin atadığı isimlerin Bağdat'taki faaliyetleri ve akabinde yaşananlardan Nakib Abdurrahman oldukça rahatsızlık duymuş ve bu yüzden cemiyete karşı olan *Meşver* örgütüne katılmıştı. Ancak genel olarak bakıldığında Seyyid Abdurrahman'ın Osmanlı merkezi idaresine ve dolayısıyla İttihatçılara karşı ılımlı bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır.[816] Ailesinin bazı fertleri Arap milliyetçi

---

IOR/L/PS/10/212, nr. 4691, J.G. Lorimer (Eylül 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Hatta Seyyid Abdurrahman'ın oğlu olan Muhyiddin Efendi de 1914 senesinde Bağdat'tan Meclis-i Ayan azası olarak seçilmişti. BOA, DH.İ.UM.EK. 67/59, Lef 2, 8 Ocak 1914, MV. 232/100, 2 Ocak 1914, BEO. 4245/318328, BEO. 4247/318463. Meclis-i Ayanın bütün üyeleri padişah tarafından ömür boyu seçilmekteydi. Üyeliğin ömür boyu olması kanunla sabitti ve seçilenler yüksek maaş almaktaydı. Demirel, *Ayan Meclisi*, s. 7-8. Sonrasında Muhyiddin Efendi dördüncü dönem milletvekili olarak Bağdat merkez sancağından Meclis-i Mebusan'a girmişti. Seçim mazbatası için bkz. TBMMA, SM/345/M/2; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 222.

[814] TNA, FO 195/2367, nr. 31/1, J.G. Lorimer to G. M. Marluiq Esq. Osmanlı belgelerinde Kadiriyye vakfına ait vergilerin merkezi hazineye aktarıldığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

[815] Yeni rejimle arasına mesafe koymasına rağmen Seyyid Abdurrahman sarayla irtibatını koparmayarak her sene bayramlarda padişaha bayram tebriki göndermeyi ihmal etmemişti. BOA, İ.MBH. 16/95, 3 Kasım 1914; İ.MBH. 17/96, Lef 2, 5 Mart 1916; İ.DUİT. 12/77, Lef 3, 6 Ağustos 1916; İ.DUİT. 12/85, Lef 2, 9 Ekim 1916. Ayrıca padişahın cülus günlerinde de yine saraya tebrik telgrafı göndermiştir. DH.MTV. 34/12, Lef 39, 16 Nisan 1327; DH.KMS 21/17, Lef 30, 27 Nisan 1914; BEO. 4413/330939, Lef 2, 8 Mayıs 1916.

[816] Stephen Longrigg, Nakib Abdurrahman'ın eşrafın diğer temsilcilerine kıyasla daha muhafazakar bir siyaset izlediğini, Osmanlı halifesine bağlı olduğunu ve politikadan uzak durduğunu iddia

cemiyetleri içerisinde yer almış olsa da nakibin kendisi açıktan bir düşmanlık sergilememeye dikkat etmişti.[817]

Osmanlı merkezi hükümeti Geylanizade ailesinin gücünü ve nüfuzunu bölgede kırmaya çalışmasına rağmen bunda bir başarı sağlayamamıştı. Bu yüzden Meşrutiyet yönetimi, Geylanizadelerin bölgedeki ve diğer ülkelerdeki dini ve siyasi gücünden yararlanmak için aileyle ve dolayısıyla Nakib Seyyid Abdurrahman'la bazı alanlarda iş birliğine gitmeyi tercih etti. Nitekim Osmanlı idaresi, Seyyid Abdurrahman'ın Irak kıtasının en büyük dini lider konumunda olduğunun farkındaydı ve nakibin bu gücünden yararlanmak istemişti. 1908 sonrası vilayette yaşanan herhangi bir karışıklığın önlenmesi için hem Bağdat valisi hem de İngiltere konsolosluğu ilk olarak Nakib Abdurrahman'a başvurmayı tercih ediyordu. Örneğin 1908 yılının Ekim ayında İTC'nin Vezir camisinde düzenlediği toplantıdan sonra bir grubun Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik saldırı girişiminde bulunacağı haberi üzerine valilik ve İngiliz konsolosluğu Seyyid Abdurrahman'dan yardım istemişti.[818]

Osmanlı idaresi, imparatorluğun savaş ve afet gibi zor zamanlarında yapılan yardım seferberliklerinde nakibüleşraf kaymakamının ön sıralarda yer almasını istemişti. Nitekim Bağdat nakibüleşrafı, halkı devlete yardım etmesi için teşvik edenler arasında yer almıştı. Anlaşılan o ki valilik bu gibi durumlarda nakibüleşrafın dini nüfuzundan yararlanma noktasına gitmişti. Örneğin Trablusgarp savaşı yaşandığı dönemde imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da Osmanlı Devleti'ne yardım için seferber olunmuştu. Bağdat'ın büyük camilerinde cihadın fazileti üzerine hutbeler verilmiş ve halktan maddi ve manevi destek vermeleri istenmişti. Nakib Abdurrahman da savaşa destek veren isimlerin başında yer almış ve büyük oğlu Seyyid Mahmud ve Abdurrahman Haydarizade savaşa gönüllü yazılmışlardı.[819] Ayrıca Nakib Abdurrahman *Riyaz* gazetesinde açık bir mektup yazarak Geylani ailesi olarak nüfuzlarının bulunduğu Hindistan'daki Müslümanlara

---

etmektedir. Ayrıca oğullarının da daha ılımlı bir milliyetçi portresi çizdiğini belirtmiştir. Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 47. Benzer bir iddia Reeva Spector tarafından yapılmıştır. Yazar, nakibin hayatı boyunca padişaha sadık bir tebaa olmayı tercih ettiğini ileri sürmüştür. Simon, "The View from Baghdad", s. 42

[817] Nakibin oğullarından Mahmud Geylani siyasi fırkalaşma hareketlerinde aktif rol oynamıştır. Philip Willard Ireland, *Iraq: A Study in Political Development*, Oxford: Alden Press, 1937, s. 228.

[818] TNA, FO 424/216, nr. 54: Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India.

[819] TNA, FO 195/2369, nr. 830/39: J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 219.

seslenmiş ve Osmanlı'nın bu mücadelesine maddi destekte bulunmalarını talep etmişti.[820] Balkan Savaşları esnasında ise valilikte verilen davette bedenen yardım edemeseler dahi maddi olarak ellerinden geleni yapmaları için Bağdatlılardan yardım talebinde bulunulmuş ve toplantıda hazır bulunan Nakib Abdurrahman Efendi orduya yardım için yüz lira bağışlamıştı.[821] Aynı şekilde askere yardım yapılması için toplanan kalabalık içerisinde ordu kumandanın konuşma yapmasından sonra Nakib Abdurrahman yine bir dua ederek Bağdatlılardan yardım talebinde bulunmuştu.[822] Sonuçta Osmanlı merkezi idaresi II. Meşrutiyet döneminde Nakib Abdurrahman'ın Irak'taki dini ve siyasi nüfuzundan yararlanmaya çalışmıştır. Bunun karşılığında nakib ise bazı hakları elinde tutmaya devam etmiştir.[823]

Bağdat'ta II. Meşrutiyet döneminde Geylanizade ailesinden sonra yerel siyasette öne çıkan ve sonraki dönemlerde Irak'ın geleceğinde söz sahibi olan önde gelen aileler ise Çadırcızadeler, Hudeyrizadeler, Süveydizadeler, Babanzadeler, Paçaçacızadeler, Defterizadeler, Haydarizadeler, Alusizadeler ve Cemilzadeler ve olmuşlardı.[824] Bu aileler Tanzimat döneminden itibaren hem Bağdat vilayetinin yerel idaresinde söz sahibi olmuş hem de bazı zamanlarda yönetime karşı muhalif hareketlerin içerisinde yer almışlardı. Nitekim Bağdat'taki Arap milliyetçiliğini anlamak için bu ailelerin vilayetteki konumlarını bilmek oldukça önemlidir.

---

[820] TNA, FO 195/2369, nr. 862/40: J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[821] IOR/L/PS/10/212, nr. 4798, Norman Scott (Ekim 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); *Zevra*, nr. 2387, 7 Aralık 1912.

[822] *Zevra*, nr. 2396, 8 Şubat 1913. Bağdat'taki yardım çağrısına Yahudi iş adamlarından ve Hıristiyan tüccarlardan da cevap gelmiş ve savaş fonuna gayrimüslimlerin zengin olanları yardımda bulunmuştur. Bunlara ilaveten Bağdat'ta savaş için memurlar da teşvik edilmiş ve bir kısmı maaşlarının yarısını ordu için bağışlamışlardır. Benzer bir toplantı Kazımiye'de de yapılmış ve kalabalık bir grup bu savaşı haç ve hilalin mücadelesi olarak tanımlayarak para toplamıştır. Ayrıca İngilizler, Bağdat'taki konsolosluğu aracılığıyla halka Müslüman kardeşlerine yardım için acele etmelerini ve paralarını ve mallarını özgürce İslam'a yardım için vermeleri tavsiyesinde bulunmuştur. IOR/L/PS/10/212, nr. 4798, Norman Scott (Ekim 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); nr. 1953, J.G. Lorimer (Mart 1913'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[823] Süleyman Nazif Bey *Yıkılan Müessese* adlı eserinde Nakib Abdurrahman'ın bağlı olduğu Kadirilerin yalnızca kendilerini ve tekkelerini düşündüklerini ifade ederek şu eleştirilerde bulunmuştur: "Kadiri dervişine mesela İngilizler Bağdad'ı zabt edecek deyiniz, hiç telaş etmez. Camilerle diğer zaviyeleri yıkacaklarını söyleyiniz, bunun da Kadiri dervişince ehemmiyeti yoktur. Fakat Abdülkadir Geylani'nin -zaten Bağdad'dan taşacak kadar büyümüş olan- tekyesini bir kat daha tevsi' ile, evkafını teksîr edeceğini temin ediniz, Kadiri dervişi senelerden beri dalmış olduğu vecd u istiğraka muvakkat-ı fasıla vererek ve cezbe-i surûr ile kıyâm ederek, pir tarikatinin türbesine teveccüh eder ve İngilizlerin Bağdad'ı feth-evet, ey Müslüman kardeş, istilâ değil, feth- edebilmeleri için, Abdülkadir Geylani'nin ruhâniyyetini ve ruhunu imdada çağırır." Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 32

[824] Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 47. Kaysi bu ailelere ek olarak Necef'te el-Keşif ve Hille'de Kazvinilerin nüfuz sahibi olduğunu, Osmanlı valilerinin bu ailelere değer verdiğini ve saygı gösterdiğini aktarmaktadır. Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 9.

19. yüzyıldan itibaren bu ailelerin içerisinde yer alan bazı isimler hem yüksek rütbelere getirtilerek hem de bazı nişanlar verilerek taltif edilmişlerdi. Örneğin 1325 tarihli Bağdat salnamesinde eşraftan nişan alan isimler şu şekilde sıralanmıştır: Geylanizade Zeyneddin Efendi, Haydarizade Abdullah Salim Efendi, Zehavizade Cemil Sıdkı Efendi, Zehavizade Cemil Sıdkı Efendi. Bu isimler ilmiye sınıfına verilen en üst rütbe olan Bilad-ı Hamse payesi almışlardır. Geylanizade Seyyid Abdullah Efendi, Geylanizade Ahmed Efendi, Geylanizade Seyyid Mahmud Efendi İzmir payesi almışlardı. Ayrıca Geylanizade, Cemilzade, Süveydizade ve Paçacızade ailelerinden pek çok ismin müderris olarak atandığı yine bu salnamede görülmektedir.[825]

Bağdat vilayetinde yukarıda zikredilen önemli aileler Tanzimat döneminden itibaren Bağdat idare meclis azası olarak yerel siyasette etkin olmuşlardı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde taşrayla saray arasında kurulan yakınlıktan dolayı eşraf, yönetimde oldukça söz sahibi olmuştu. Örneğin 1907 senesindeki idare meclisinin üyelerine bakıldığında memurların haricinde kalan isimlerin vilayetin önde gelen eşraf olduğu görülmektedir. Bu dönemde Vali Hazım Bey başkanlığında toplanan meclisin daimi üyeleri arasında Naib Mehmed Necmeddin Bey, Defterdar Necib Bey, Mektupçu Mehmed Tahir Bey, Müftü Zahavizade Mehmed Said Bey, Muavin Bey ve Nakibüleşraf Seyyid Abdurrahman bulunmaktaydı. Seçilen üyelerin ise Cemilzade İsa, Çadırcızade Rıfat Efendi, Hıristiyanlardan Agop Kuyumcuyan ve Yahudi milletinden Haskel Efendi olduğu görülmektedir.[826] Nitekim eşrafın, idare meclisinde hem daimi hem de seçilen üye olarak bulunması güçlerini arttırmalarına ve vilayette bir hakimiyet sahası oluşturmalarına neden olmuştu. Meclis içerisinde görüşülen pek çok konuya vakıf olmaları onların vilayette olup bitenler hakkında fikir sahibi yapmış, vali ve diğer mülki amirler karşısındaki konumlarını belirlemelerinde yardımcı olmuştu.

Bağdat vilayetinde II. Meşrutiyet döneminde Geylanizadelerden sonra etkin olan ailelerden başında Paçacızadeler gelmişti. Bağdat'ta geniş toprak sahibi olan, aynı

[825] Bkz. *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, sene 1325, def'21, s. 329. Ayrıca Paçacızade ailesinin fertlerinden olan Abdurrahman Efendi'ye ve Numan Efendi'ye bu dönemde rütbe taltif edilmiştir. BOA, İ.TAL. 78/48, Lef 5, 19 Mayıs 1895; İ.TAL. 305/25, Lef 4, 27 Haziran 1903. Çadırcızade ailesinin bir ferdi olan Rıfat Çadırcı da padişah tarafından ihsan verilen isimler arasında yer almıştır. İ.TAL. 275/30, Lef 4: 1 Nisan 1902.

[826] *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, sene 1325, def'21, s. 329.

zamanda ticaretle de ilgilenen Paçacızadeler, vilayetteki üstün konumlarını II. Abdülhamid döneminden itibaren korumaktaydılar. Bu aileye II. Abdülhamid tarafından çeşitli ticari imtiyazlar ve ayrıcalıklar verilmişti.[827] Bu imtiyazların başında Bağdat şehrinde ulaşımın kolaylaştırılması ve şehir merkeziyle diğer mahallelerin bağlantısının sağlanması yolunda atılan adımlardan biri olan Bağdat tramvay projesi gelmişti. Paçacızade Numan ve üç ortağı Rusafe ve Azamiye arasında bir hat döşenmesi teklifini Babıali'ye sunmuşlardı. Babıali bu teklifi gözden geçirdikten sonra kabul etmiş ve 1899 yılında inşaatın başlaması için irade çıkarılmıştı. Bağdat için oldukça önemli olan tramvay projesi imtiyazı Paçacı ailesine verilmişti.[828]

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ta Paçacızade ailesi içerisinde öne çıkan isimlerin başında Hamdi Paçacı gelmişti. Hamdi Efendi, Bağdat vilayetinden İstanbul'a gönderilen öğrencilerden biriydi. Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra 1909'da Bağdat vilayeti vali maiyetinde çalışmış ve eş zamanlı olarak Bağdat Hukuk Mektebi'nde hocalık yapmıştı. Ardından 1913 senesinde Kazımiye kazası kaymakamlığına atanmıştı.[829] Hamdi Paçacı, aynı aileden Müzahim Paçacı ile birlikte İttihat ve Terakki yönetimine karşı oluşan Arap milliyetçi cemiyetler içerisinde de yer aldı.[830]

Süveydizadeler Bağdat muteberanı içerisinde hatırı sayılır yere sahip olan bir diğer aileydi. Bu aile Abbasi Halifesi Harun Reşid (763-809)'in soyundan geldiklerini iddia etmekteydi. Vilayette geniş toprakları olan Süveydi ailesi Bağdat'ta saygın bir konum elde etmişti.[831] Ailenin en önemli üyesi ve aynı zamanda reisi konumunda bulunan Süveydizade Yusuf Efendi, Bağdat'ın varlıklı şahsiyetlerinden bir tanesiydi. Ayrıca II. Abdülhamid tarafından kendisine "bilad-ı hamse" payesi verilmişti.[832]

---

[827] Paçacızadeler aslen Suriyeliydiler ve oldukça eski dönemlerden beri ticaretle uğraşmaktaydılar. Davut Paşa'nın valiliği döneminde "re'sü'l-tüccar" unvanına sahip olmuşlardır. Batatu, *The Old Social Classes*, s. 183.

[828] Ancak bu proje II. Abdülhamid'in Nisan 1906'da Bağdat-Azamiye tramvay yolu inşaatını Hazine-i Hassa'ya devretmesiyle iptal edilmiştir. Kurt, "Bağdad Şehri Tramvay Projeleri", s. 62-66.

[829] Burcu Kurt, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Irak Devletine: Bağdatlı Mülkiyelilerin Serencamı", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, Yay. Haz. Orhan Çelik vd., Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2021, s. 747.

[830] Tauber, *The Arab Movements*, s. 174.

[831] Süveydi, *My Memoirs*, s. 2, 14.

[832] BOA, İ.ML. 34/55, 31 Ekim 1899; Y.PRK.BŞK. 60/81, 31 Ekim 1899; BEO. 1396/104642, 31 Ekim 1899; BEO. 1411/105773, 26 Ekim 1899. Ancak Yusuf Efendi hakkında bu dönemde

Yusuf Süveydi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "devr-i hamid"deki üstünlüğünü ve nüfuzunu kaybedeceğini anlayınca İttihatçılarla ters düşmüştü. Bu yüzden Meşrutiyet dönemi boyunca Bağdat'taki Arap milliyetçi hareketleri finansal olarak destekleyenler arasında yer almıştı.

Yusuf Süveydi, II. Meşrutiyet döneminde Arap milliyetçi cemiyetlere destek vermesine rağmen ailenin başka fertleri devlet kademelerinde görev almışlardı. Örneğin Arif Süveydi Efendi 1912 senesinde Kutülamare kazası kaymakamlığına getirildi.[833] Yine aynı aileden Naci Süveydi 1905'te önce Yemen'e adli memur olarak gönderilmişti. Bir müddet Bağdat mahkemesinde de çalıştı. 1910-11 arası Kazımiye kaymakamı, 1912-13'te ise Hindiye ve Necef kaymakamlığına getirildi.[834] Aynı aileden olan ve Arap milliyetçi cemiyetler içerisinde ismi sıkça zikredilen Tevfik Süveydi ise 1913'te Maarif Nazırlığına tercüman olarak atanmıştı.[835]

II. Meşrutiyet dönemindeki Bağdat eşrafı içerisinde öne çıkan bir diğer aile Hudeyrizadelerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak kıtasında etkin olmuşlardı. Ailenin bu dönemde öne çıkan üyeleri Abdülkadir, Yasin ve Kasım Hudeyri olmuş ve her birine sadakatlerinden ve bölgede gösterdikleri bazı hayırseverliklerinden dolayı paşa unvanı verilmişti.[836] II. Abdülhamid döneminde Hudeyrizade ailesinin bazı üyeleri, padişaha Irak'la ilgili bazı hususlarda yardımcı olduğu ve ahaliyle iletişimi sağladığı için birtakım haklar elde etmişlerdi. Kazandıkları haklar ve ayrıcalıklarla ticari faaliyetler içerisinde olmayı tercih etmişler ve bu yolla hem Irak içerisinde hem de dışarıda büyük gelir elde etmişlerdi. Irak'ta daha çok yabancıların ve gayrimüslimlerin faaliyet alanı olan ticarette Hudeyri ailesi etkin olabilmişti. Ayrıca Hudeyrizadeler bölgedeki seniyye toprakları

Bağdat'tan merkeze şikâyetler gönderilmiş, kendisinin fesat çıkarmak ve huzuru bozmak gibi faaliyetler içerisinde olduğu iddia edilmiştir. DH.MKT. 2407/76, 8 Eylül 1900.

[833] BOA, ŞD. 3103/85, Lef 5: 20 Şubat 1912.

[834] Walid S. Hamdi, *Rashid Ali al-Gailani and The Nationalist Movement in Iraq: 1939-1941: a Political and Military Study of the British Campaign in Iraq and the National Revolution of May: 1941*, London: Darf Publishers Limited, 1987, s. 221, *Zevra*, nr. 2344, 3 Şubat 1912; *Zevra*, nr. 2409, 10 Mayıs 1913.

[835] Hamdi, *Rashid Ali al-Gailani*, s. 229.

[836] Hudeyriler atalarının izlerini Necid'de bulunan ve Şammar aşireti konfederasyonu içerisinde yer alan el-Cafer koluna kadar götürmektedirler. Şammar aşireti Suudi Arabistan'dan yüzyıllar evvel Irak ve Suriye'ye doğru göç etmişti. Hudeyri ailesinin de bağlı olduğu kol yaşam koşullarının iyi olmasından dolayı Dicle ve Fırat arasındaki Cezire bölgesine yerleşmişti. 17. yüzyıldan itibaren gerçekleşen göçlerle birlikte Hudeyriler bir yandan bazı göçebe özelliklerini korurken öte yandan tarımla da uğraşmışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tariq Shamil al-Khudayri, *al-Khudayri: Iraqi Family of Bedouin Origin*, yy., ty.

üzerinde yetişen buğday, pirinç ve mısır gibi hububatın stokunu temin etme ve ardından bu ürünlerin imparatorluğun muhtelif bölgelerindeki satış hakkını kazanmışlardı. 19. yüzyılda Bağdat ile Basra arasındaki ticaretin büyük kısmı hububat üzerinden yapılmaktaydı. Hudeyrizadelerin bu şekilde ticaret ve toprak mülkiyetine dayanan mali güçleri onların Basra ve Bağdat'ın nüfuzlu ve saygın aileleri arasında sayılmalarını sağlamıştı.[837] Ayrıca aile içerisinde Kasım ve Abdülkadir Hudeyri'nin 19. yüzyılın sonlarında Bağdat vilayet idare meclisine üye olmaları Hudeyrizadelerin vilayetteki konumlarını daha da güçlendirmişti.[838]

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde aile içerisinde Abdülkadir Hudeyri'nin ismi öne çıkmıştı. Abdülkadir Paşa, II. Abdülhamid döneminde Bağdat vilayeti idare meclisinde bulunmuştu ve ailenin paşa unvanına sahip en önemli üyesiydi.[839] Abdülkadir Hudeyri 1908 sonrasında yeni rejime hemen uyum sağlamış ve İTC'nin Bağdat şubesine üye olması sayesinde vilayete atanan valilerle kurduğu yakın ilişkiler ve onlarla koordineli bir şekilde çalışması kendisine bazı imtiyazlar tanınmasına neden olmuştu.[840] Özellikle 1910 yılında Hüseyin Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde Abdülkadir Bey'e vilayetteki hububat satış hakkının verilmesi Hudeyrizade ailesinin bölgede bu alanda en önemli isim olmasını sağlamıştı.[841] Abdülkadir Hudeyri, Nazım Paşa'dan sonra Cemal Bey ve Zeki Paşa gibi başka valilerle de çalışmayı sürdürmüş ve karşılığında Bağdat'ta ailesi ve kendisi için bazı kazançlar elde etmişti. Abdülkadir Paşa, II. Meşrutiyet döneminde Paçacızade, Süveydizade ve Cemilzade ailelerine mensup isimler gibi açıktan Arap milliyetçilik hareketleri içerisinde yer almayı tercih etmemiş ve genellikle ılımlı bir siyaset izlemişti.[842]

---

[837] Hudeyrizade ailesi içerisinde Abdülkadir, Yasin, Kasım ve Abdülcabbar gibi isimler kamu hizmetlerinde de yer almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, "The Khudairizades", s. 42-48; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 93.

[838] Kurt, "The Khudairizades", s. 48.

[839] al-Khudayri, *Iraqi Family*, s. 8.

[840] Abdülkadir Efendi'nin en son Müşir Zeki Paşa'nın Bağdat'taki görevinden alınmaması için dilekçe gönderdiği görülmektedir. Bkz. BOA, DH.MTV. 33-2/43, Lef 9, Lef 21, 14 Haziran 1913.

[841] Batatu, *The Old Social Classes*, s. 314.

[842] Hudeyri ailesinden Tarık Shamil el-Hudeyri, bu ailenin İslam Sünni ve Hanefi doktrine bağlılığının, halifeye, mutlak hükümdar veya fiili hükümdar olan devletin Müslüman liderine bağlılığını belirlediğini ve buna binaen Osmanlı sultanını her zaman tam desteklerini iddia etmiştir. Ayrıca Hudeyrilerin Müslüman bir hükümete karşı başkaldırmadıklarını ve siyasetten uzak durduklarını ifade etmiştir. al-Khudayri, *Iraqi Family*, s. 8.

Bağdat vilayetindeki önemli ailelerden bir diğeri Cemilzadeler olmuştu. "Devr-i sabık" döneminde bu ailenin en önemli fertlerinden olan Cemilzade İsa Efendi 1894 yılında, önce Bağdat maarif müdürlüğüne tayin olunmuş, ardından kendisine ikinci rütbeden mecidi nişanı verilmişti.[843] İsa Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İttihatçıların hedef aldığı bir isim haline gelmişti. Önce Bağdat vilayet idare meclisindeki üyeliği düşürülerek yerel yönetimdeki söz sahibi olma hakkı elinden alınmıştı. Ardından dönemin vali vekili Nazım Paşa'nın belediye başkanlığına Cemilzade İsa'nın getirilmesi teklifi de İTC'nin Bağdat şubesi tarafından reddedilmişti. Nitekim İttihatçılar Bağdat'ta eski düzenin devam etmemesi için Cemilzade'nin vilayetteki nüfuzunu kırmaya çalışmışlardı. Bunun üzerine kendisi İttihatçılara karşı yapılaşmalar içerisinde olmuş ve karşı propagandalarla vilayette yeni yönetime muhalefet edenler arasında yerini almıştı.[844] Cemilzade İsa'nın ismi 1908 sonrası kurulan Arap milliyetçi cemiyetler içerisinde görülmüştür.

Sonuçta II. Meşrutiyet dönemi idaresi eşrafın nüfuzunu kırmaya çalışsa da Bağdat'taki yerel dinamikleri tamamen göz ardı ederek yeni bir yönetim mekanizması kurmayı ilk etapta düşünmemiştir. Nitekim vilayette uzun yıllardır devlet ile eşraf arasında karşılıklı çıkar ve anlaşmaya dayalı bir ilişki vardı. Bağdat'taki idari işlerin aksamaması için bölgede sözü geçen ve halk üzerinde güç sahibi olan eşraf göz ardı edilemezdi. Eşrafın yok sayılması merkezi hükümete bir yarar sağlamayacaktı. Çünkü vilayetin idaresini sadece merkezden atanan memurlarla yürütmek mümkün değildi ve yerel bir desteğe ihtiyaç vardı. Bu yüzden yüksek rütbeli memuriyetler dışında kalan görevlere hem eğitimli hem de bölgeyi iyi tanıyan önemli ailelerin gençlerinin yerleştirilmesi kaçınılmaz olmaktaydı. Nihayetinde Bağdat'taki II. Meşrutiyet idaresi II. Abdülhamid dönemindeki eşraftan bazı isimlerin ayrıcalıklarını kaldırmış olsa da yerel muteberanın bir kısmıyla çalışmaya devam etmek durumunda kalmış ve yeni bir iş birliği modeliyle vilayeti yönetmeye çalışmıştı.

---

[843] Cemilzade İsa'nın taltif edilme sebebi şu şekilde zikredilmiştir: "...Deve i'ânesinin cem'i ve deve mübâya'asında hüsn-i hıdmeti meşhûd kemteri bulunmağla ikinci rütbeden bir kıt'a mecidi nişanı tevcîh ve ihsânıyla taltîfine.." BOA, MF.MKT. 214/9, Lef 5, 2 Ağustos 1894; Y.PRK.ASK. 226/6, 30 Ocak 1905.; İ.TAL. 429/8, 30 Ocak 1905. Yine aynı aileden vilayet meclisi üyesi olan Cemilzade Mehmed Efendi'ye de ikinci rütbeden nişan takdim edilmiştir. İ.TAL. 113/19, 2 Haziran 1897.
[844] Atiyyah, *Iraq:1908-1921,* s. 52-54; Batatu, The *Old Social Classes*, s. 171.

4.2. Bağdat'ta Arap Milliyetçilik Faaliyetlerinde Yerel Basının Rolü

Bağdat'ta 1908 öncesindeki basın faaliyetleri devlet eliyle gerçekleşmişti. Vilayetin ilk resmi gazetesi *Zevra* Bağdat valisi Midhat Paşa tarafından 1869 yılında çıkarılmıştı.[845] Midhat Paşa Bağdat'a matbaa malzemeleri getirerek önce ufak bir devlet matbaası kurdurmuş ve sonrasında modern aletler temin ederek matbaayı büyütmüştü. Matbaada hükümetin resmi evraklarının yanı sıra *Zevra* gazetesi, kitaplar ve bazı risaleler basılmıştı. Türkçe ve Arapça olarak Haziran 1869 yılında yayınlanmaya başlayan *Zevra* hükümetin resmi bir organı olarak uzun yıllar vilayetteki gelişmeler ve yapılan yenilikleri halka duyurmuştu.[846] Ayrıca gazetede valilerin atanma fermanları, İstanbul gazetelerinde yayınlanan yerli ve yabancı haberler, vilayetteki memurlar arasındaki görev değişikliği, atamalar ve aziller, 6. Ordu ile ilgili kararnameler ve yönetmelikler, aşiretlerle ilgili problemler, arazi meseleleri ve vergilerle ilgili bilgiler gibi pek çok konuya değinilmekteydi.[847] 1908 sonrasında İTC'nin merkeziyetçi politikaları bağlamında gazete yalnızca Türkçe olarak yayınlanmaya başladı. Halkın çoğunluğunun Türkçe bilmediği Bağdat gibi bir coğrafyada Arapça yayınlanmaması başta vilayetteki muteberan tarafından tepkiyle karşılanmıştı. 1913'te İttihatçıların Arap-Türk gerilimini yatıştırma çabaları ve yerel

[845] *Zevra* gazetesinden evvel Bağdat'ta 1816'da Davud Paşa'nın valiliği döneminde *Jurnal el-Irak* adlı bir gazetenin çıkarıldığından literatürde bahsedilmektedir. Ancak bu yayın hakkında elde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Mose Mizrahi tarafından 1863-1871 yıllarında *Dober Misharim* adlı İbranice bir Yahudi-Arap dergisi de yine kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıntılı bilgi ve konu üzerine yapılan tartışmalar için bkz. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 627-635; Rafael Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, Kuveyt: Mahadu ed-Dirasati'l- Arabiyyeti'l-Aliyye, 1955, s. 10; Christoph Herzog, "The Beginnings of the Press in Iraq: Zevra", *Amtsblatt, Vilayet gazetesi und unabhangiges Journal: Die Anfange der Presse im Nahen Osten*, Ed. Anja Pistor-Hatam, Frankfurt: Peter Lang, 2001, s. 55. Kaysi ise bu tartışmalara farklı bir boyut katarak Irak matbaası için ilk litografya makinesinin 1856 yılında Mirza Abbas adlı bir kişi tarafından önce Kerbela'ya, ardından Bağdat'a getirildiğini iddia etmiştir. Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 108.

[846] Korkmaz, *Midhat Paşa*, s. 244-245. Midhat Paşa modern matbaa malzemelerini Bağdat'a Paris'ten getirtmişti. Faik Butti, *Sıhafetu'l Irak; Tarihuha ve Kefah Ecyaluha*, Bağdat: Matbaatu el-Edibu'l-Bağdadiyye, t.y, s. 13.

[847] Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 116. *Zevra*'nın 1869-71 yıllarındaki müdürlüğünü dönemin önemli edebiyatçılarından Ahmed Midhat Efendi üstlenmişti. Bu yıllar arasında gazete edebi açıdan önemli bir yere gelmiş ve gazetecilik standartları açısından üst seviyelere taşınmıştı. Midhat Efendi daha evvel de *Tuna* gazetesinin editörlüğünü yapmıştı. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 638. Midhat Efendi, 19. yüzyılın Osmanlı reform söylemlerini ön plana çıkarıp Irak'ın gerilemesinin nedenleri ve ilerlemesinin yollarını gazetede tartıştı. Irak'ın gerilemesinin nedenlerini anlamak ve ilerlemesinin yollarını bulmak için tarihe ve coğrafyaya yönelmek gerektiğini gazetedeki yazılarında dile getirdi. Herzog, "Zevra", s. 60-63.

baskılar sonuç verdi ve *Zevra* yeniden Arapça ve Türkçe olarak iki dilde basılmaya başlandı. Gazete Bağdat'ın İngiliz işgaline kadar yayınlanmaya devam etti.[848]

Zevra gazetesi, II. Meşrutiyet döneminde adeta hükümetlerin sözcülüğü vazifesini üstlenmişti. Bu dönemde gazete işlevselliğini yitirmiş ve zamanla sadece tayin, azil ve kanun tasarılarının yayınlandığı bir yer olmuştu. Zira dönemin diğer resmi gazeteleri gibi *Zevra* da vilayette olup biten yalnızca siyasi ve askeri meseleler ve ıslahatlar hakkında genel bilgi vermekle yetinmiş, vilayette yaşanan tartışmalar ve huzursuzluklar gazetede yer bulmamıştı.[849] *Zevra* gazetesi içerik açısından özellikle I. Dünya Savaşı döneminde oldukça zayıflamış ve kanun tasarıları ve bazı ıslahatlara yer vermekle yetinmişti.

Zevra gazetesi II. Abdülhamid'in uyguladığı sansür yüzünden 1908'e kadar vilayetteki tek gazete olarak çıkarılmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Bağdat vilayetinde de bir basın patlaması meydana gelmişti. Basın rejiminin değişmesiyle birlikte yurdun pek çok yerinde özel gazeteler ve dergiler yayınlanmaya başlamıştı. 1908 yılının başında Osmanlı sınırları içerisinde yaklaşık yüz yirmi olan gazete ve dergi sayısı Meşrutiyet'in ilk aylarında yedi yüzü geçmişti.[850] Bağdat'ta da sansür mekanizmasının kalkmasıyla birlikte özellikle Arap cemiyetleri fikirlerini yaymak ve daha geniş kitlelere ulaştırmak için basını kullanmışlardı. Arap milliyetçiliğinin Bağdat'ta yaygınlaşmasında çıkarılan gazetelerin büyük payı olmuştu. Okuma yazma

[848] R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 9; Herzog, "Zevra", s. 56. 1869-1917 yılları arasında yayınlanan *Zevra*'nın 1 Mart 1917'de 2606. son sayısı yayınlanmıştır. Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 115. Murat Haniloğlu 2607 sayı yayınlandığını belirtmiştir. Murat Hanilçe, "Ortadoğu'da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)", *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016*, c. I, Yay. Haz. Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2018, s. 232.

[849] Herzog, "Zevra", s. 60-63. Bu çalışma kapsamında *Zevra* gazetesinin II. Meşrutiyet döneminde çıkan 2192-2567 arasındaki sayıları incelenmiştir.

[850] II. Meşrutiyet'in ilk aylarındaki basın patlaması için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2015, s. 87-95; Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin, v.d. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017, s. 166. Ali el-Verdi, yayıncılık hakkında belirli bir bilgi birikimine sahip olmayanların yayın yapmaya başlaması ile Bağdat'ta bir gazetecilik çılgınlığı yaşandığını ve doğru planlamadan yapılan ve temelinde sağlam olmayan bu faaliyetlerin kısa sürdüğünü ve yaşanan bu basın patlamasının geçici ve yapay olduğunu iddia etmiştir. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 163.

oranı her ne kadar düşük olsa da insanların bir araya geldiği ortamlarda gazeteler okunarak bu sorun halledilmeye çalışılmıştı.[851]

Bağdat vilayetinde çıkan yayınlar çoğunlukla Arapça ve Türkçe olarak iki dilde yayınlanmıştı.[852] Ancak çıkan gazetelerin gerek Osmanlı merkezi hükümetinin aldığı tedbirler ve çıkardığı yeni matbuat kanunları gerekse maddi yetersizlikler yüzünden ömürleri genelde uzun olamamıştı. Vilayette yayınlanan gazetelerin çoğunlukla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet eden grup tarafından çıkarıldığı bilinmektedir. Nitekim 1909 sonrası kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mensupları Bağdat'ta görüş ve düşüncelerini yaymak için basını kullanmışlar ve her fırsatta Bağdat'ta valiler eliyle uygulanmaya çalışılan merkezi siyaseti eleştirmişlerdi. 1909 sonrasında Osmanlı merkezi idaresi Bağdat'taki muhalif gazeteleri susturmaya çalışmıştı. Sonuçta II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ta II. Abdülhamid dönemine kıyasla bir basın özgürlüğü yaşanmış olduğunu söylemek mümkün olsa da bu durumun uzun sürmediği görülmektedir.

---

[851] Tauber, *The Arab Movements*, s. 315; TNA, FO 424/216, nr. 141: Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

[852] Christoph Herzog'un aktardığına göre, dönemin İngiliz editörlerinden Fowle, Bağdat'ta gazeteciliğin para kazandıran bir meslek olmadığını, aksine maliyetli bir hobi olduğunu belirtmiştir. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 643. 1908-1917 arasında Bağdat'ta yayınlanan gazete ve dergilerin sayısında bir ittifak sağlanamadığından ve gazeteler günümüze ulaşmadığından dolayı bu tezde de kesin bir rakam verilememiştir. Yayınlanan gazetelerin sayıları ve isimleri ile ilgili muhtelif kaynaklarda çeşitli isimler ve listeler yer almaktadır. Bu listeler için ayrıntılı olarak bkz. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 62-63; Ireland, *Iraq*, s. 226; Şemseddin Küzeci, *Irak Basın Tarihi (1869-2009)*, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2009, s. 253-255; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 169; R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 14-33; Abdürrezzak el-Haseni, *Tarihu's- Sahafeti'l-Irakiyye*, c. 1, Necef: Matbaatu'l-Ğura, 1935, s. 45-55. F. Butti, *Sıhafetu'l Irak*, s. 15-19; Filib di Tarrazi, *Tarihu's-Sıhafeti'l-Arabiyye*, c. 4, Beyrut: Matbaatu'l-Edebiyye, 1913, s. 76-81. Ayrıca Osmanlı arşivinde de özellikle Ağustos 1908-Eylül 1909 arasında Bağdat'ta gazete ve matbaa yayınlamak için pek çok başvuru yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları; Paçacızade Abdülvahab Rüşdi Efendi'nin *İtidal* adında bir gazete açmak için izin istemesi; BOA, DH.MKT. 1278/29, 5 Ağustos 1908. Paçacızade Ahmed Şakir'in *Miyar* isimli bir gazete neşretmek için ruhsat talebinde bulunması; DH.MKT. 1283/48, 18 Ağustos 1908. Bağdat'ta *Darusselam* adlı bir gazete neşri için Ali b. Cevad'ın ruhsat talebi; DH.MKT. 1299/57, 7 Eylül 1908. *Irak* gazetesini yayınlamak için Abdülcabbar Efendi'nin izin istemesi; DH.MKT. 2623/81, 27 Eylül 1908. Bağdat mahkemesi naibi Abdülvahhab Efendi'nin *Şayender* adında bir matbaa açmak için izin talebi; DH.MKT. 2706/64, 30 Aralık 1908. *Necah* adlı bir gazete çıkarmak için ruhsat talebinde bulunulması; DH.MKT. 2659/98, 5 Kasım 1908. *Berk* adında bir gazete neşretmek için Şerif Necmi Efendi'nin müracaatı; DH.MKT. 2688/21, 13 Aralık 1908. Carullah Efendi'nin *Riyaz* gazetesi çıkarmak için izin talebi; DH.MUİ. 1/47, Lef 3, 17 Temmuz 1909. *Mezopotamya* adlı bir gazete çıkarılması için Matbuat dairesine başvuru yapılması; DH.MUİ. 5-2/27, 5 Eylül 1909. *el-Hakika* adlı gazete çıkarmak için Müderriszade Abdülmecid Talat Efendi'ye ruhsat verilmesi. DH.MKT. 2865/73, 1 Temmuz 1909.

Bağdat'taki merkezi yönetim ilk olarak gazeteleri ayakta tutan reklamların verilmesi işine el atmıştı. Hükümetin muhalefet eden yerel basına uyguladığı yöntemlerden ilki basını ayakta tutan ve gelir kaynaklarından biri olan resmi reklamların muhalif gazetelere verilmemesiydi. Reklamlar çoğunlukla cemiyet taraftarı olan gazetelere verilmişti. Bu durum muhalif yerel basının ekonomik olarak zorlanmasına neden olmuştu.[853] Merkezi idarenin yerel basın üzerine uyguladığı bir başka baskı ise hukuki yolları kullanarak gazetecileri susturmaya çalışması olmuştu. Nitekim Bağdat'ta gazeteciler aleyhine davalar açılmış ve pek çok gazeteci özellikle valilerin uyguladığı baskılara dayanamayarak gazetelerini kapamışlardı.[854] Son olarak Osmanlı merkezi idaresinin basını denetlemek için çıkarmış olduğu kanun Bağdat vilayetinde de uygulanmıştı. Yerel basının denetlenmesi ve yayın faaliyetlerinin kısıtlanması için 8 Mart 1912 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de yeni matbuat kanunu yayınlandı. Yeni kanuna göre daha önce yayınlanmış ancak bir müddet yayını durdurulmuş olan gazetelerin ve lisansları olmayan yayınların kapatılmasına karar verilmişti. Buna göre Bağdat'ta yayınlanan pek çok gazete bu tarihten itibaren tamamen tatil edilerek faaliyetlerini sonlandırmak durumunda kaldı.[855] Nihayetinde yeni rejimin verdiği özgür hava kısa zamanda yerini denetlemeye bıraktı ve özellikle I. Dünya savaşı döneminde Bağdat'ta katı bir sansür uygulandı ve resmi gazeteler haricinde yapılan yayınlar durduruldu.[856]

---

[853] İTC'nin Bağdat'taki yayın organlarından olan *Zuhur* gazetesinin son sayfasında reklamlara yer verilmiştir. *Zuhur*, nr. 288, nr. 443, 8 Aralık 1913; 18 Temmuz 1912, nr. 449, 2 Ocak 1914.

[854] Valilerin uyguladığı baskı ile gazetelerin kapanmasına bir örnek olarak Mahmud Nedim Tabakçalı'nın Cemal Bey'in uyguladığı baskı neticesinde 1912'de *Beyne'n-Nehreyn* gazetesini kapatması verilebilir. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 64.

[855] Matbuat kanunun ikinci maddesi için bkz; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1077, 18 Mart 1912. Bağdat'ta bu kanuna binaen tatil edilen gazeteler ise şunlardır: *el-Hakku'l-hukuk, er-Reyahin, Yeni Moda, Hanu'z-Zeheb, Saib, el-Vatan, Uhuvvet, Ravza, Kılınc, el-İlm, Lisan, el-Irak, el-Hakika, eş-Şeref, er-Ra'd, Lisanu's-Sıdk, er-Rakib, Linker, Han Cihan, el-Esrar, Sebilü'r-Reşad, Seyfü'l-hak, Efkar-ı Umumiye, Nesl-i Cedid, Tenvirü'l-Efkar, Teavün, Vicdan, Balık, Tonbala el-Bülbül, Cehine, Yıldırm, Beyne'n-Nehreyn, Saika, el-Ulum*. *Zevra*, nr. 2351, 23 Mart 1912. I. Dünya Savaşı döneminde *Sada-yı Babil* ve *Zuhur* dışında Bağdat'ta yayınlanan yerel gazete kalmamıştı. Michael William Albin, "Printing in Mesopotamia From Its Original Until 1914", Doktora Tezi, The University of Chicago, 1973, s. 38-39.

[856] I. Dünya savaşı döneminde Bağdat'ta yayınlanan gazete ve dergiler sansür kurulundan geçmek zorundaydı. Nitekim basın bu dönemde bir propaganda aracı olarak görülüyordu. Temmuz 1915'te Bağdat'ta Şiiler aleyhine bazı ifadelerin yer aldığı ve karışıklıklara neden olabilecek Hint Cemiyeti imzası taşıyan bir beyanname yayınlanmıştı. Bu beyannamenin sansür teşkilatından nasıl geçtiği Osmanlı merkezi idaresi tarafından soruşturulmuş ve incelemesini yapan sansür memurunun bu işte bir kastı olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştı. Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, s. 135.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde yerel basın, İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı ve sözcüsü yayın organlarıyla cemiyete muhalefet eden yayınlar olarak ikiye ayrılmıştı. Vilayette Meşrutiyet idaresine muhalefet eden yayınların eşraf tarafından maddi olarak desteklendiğini söylemek mümkündür. Ancak İttihatçılara muhalif olan gazeteler sayıca daha fazla olsa da çoğu zaman cemiyet taraftarı olan yayınlar hükümetten destek gördükleri için kısmen de olsa daha uzun soluklu olmayı başarabilmiş ve yayın faaliyetlerini sürdürebilmişlerdi. II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan ilk özel gazete İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayetteki en önemli temsilcilerinden Süleyman Beyzade Murad Bey tarafından çıkarılan 6 Ağustos 1908'de *Bağdad* gazetesi oldu. Haftada üç kez Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan gazete cemiyetin politikalarını destekleyen ve vilayetteki faaliyetlerinin propagandasını yapan bir yayındı.[857] *Bağdad* gazetesinin Arapça kısmına cemiyet taraftarı olan yazar ve şairler destek vermişlerdi. Maruf er-Rusafi Arapça kısmın editörlüğünü yaparken Cemil Sıdkı ez-Zahravi, Fehmi Müderris ve Yusuf Ğanime gibi yazarlar köşe yazılarıyla gazetede yer almışlardı.[858] Ancak gazetenin faaliyetleri İTC'ye muhalefetiyle bilinen Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde durduruldu. Nitekim Nazım Paşa ve Murad Bey arasındaki gerginlikler nedeniyle *Bağdad* gazetesi yaklaşık iki yıl yayınlanabildi. Murad Bey'in Bağdat'ı terk ederek İstanbul'a gitmesinden ötürü *Bağdad* gazetesi yayın faaliyetlerini sonlandırdı.[859]

Murad Bey'den sonra İTC'yi destekleyen bir başka gazete Abdüllatif Süneyyan tarafından 28 Ocak 1909'da *Rakib* ismiyle Türkçe ve Arapça olarak Bağdat'ta çıkarıldı. Bağdat'ta yaşananları eleştirmekten çekinmeyen *Rakib* gazetesi vilayetteki en "cesur" yayınlardan bir tanesi olarak nitelendirilmektedir.[860] Gazete önce haftada bir, sonrasında iki kez yayınlanmış ve hükümetin vilayetteki faaliyetlerini yakından

[857] BOA, DH.MKT. 2621/57, 27 Eylül 1908; el-Haseni, *Tarihu's-Sahafe*, c. 1, s. 47. Edib Muruvve, *es-Sıhafetu'l-Arabiyye Neşetûha ve Tatavvuruhâ*, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1961, s. 213; Martin Hartmann vd. (Ed), *el-Ceride ev es-Sahafe İnde'l-Muslimin*, Çev. İbrahim Hurşid v.d, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Lübnani, Mektebetü'l-Medrese, 1984, s. 94.

[858] Albin, "Printing in Mesopotamia" s. 37; R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 22.

[859] Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 126. *Bağdad* gazetesinin 12 Mayıs 1909 tarihli 29. nüshasında baş muharrir Doktor Süreyya, müdür ve sahibi olarak ise Murad Bey gözükmektedir. *Bağdad*, nr. 29, 12 Mayıs 1909.

[860] BOA, DH.MKT. 2693/62; el-Haseni, *Tarihu's-Sahafe*, s. 48; Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 126; F. Butti, *Sıhafetu'l Irak*, s. 16, Tarrazi, c. 4, s. 77; Hartman, *el-Ceride ve's-Sahafe*, s. 94; Muruvve, *es-Sahafetu'l-Arabiyye*, s. 213; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 169. *Rakib* gazetesinin son iki sayısını Ali Suat, seyahatnamesinde zikretmektedir. Ali Suat, *Bir Osmanlı Bürokratın Suriye, Irak ve Arabistan Seyahatnamesi*, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2020, s. 94.

takip ederek okuyucularına duyurmuştu.[861] *Rakib* gazetesi, Bağdat Valiliği yapan Hüseyin Nazım Paşa'yı en sert şekilde eleştirenlerin başında yer almış, valinin vilayette gerçekleştirmeye çalıştığı reformlara karşı çıkmıştı. Gazetenin sahibi olan Abdüllatif Bey, Nazım Paşa'nın Türkçeyi pek çok resmi kurumda zorunlu dil olarak kullanmasını eleştirmişti.[862] Bu eleştiriden yola çıkarak Abdüllatif Bey'in gazetesinde İttihat ve Terakki'yi desteklemesine rağmen Türk diline yapılan vurgu gibi bazı politikalarını da eleştirmekten geri durmadığını söylemek mümkündür. Abdüllatif Bey'le Nazım Paşa arasındaki sıkıntılar bir müddet daha devam etmiş ve nihayetinde Nazım Paşa matbuat kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle *Rakib* gazetesinin yayın faaliyetlerini Ekim 1910'da sonlandırmıştı.[863] Bundan bir müddet sonra 1912'de çıkan kanunla gazetenin yeniden basılmasına izin verilmeyerek tamamen kapatıldı.[864]

Bağdat'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti destekçisi olarak çıkan bir başka yayın *Zuhur* gazetesiydi. Yahudi cemaatinden Nissim Yosef Someh Efendi Ağustos 1909'da Terakki adında bir matbaa açmak ve Türkçe, Arapça ve Fransızca olarak üç dilde *Zuhur* adlı bir gazete çıkarmak için başvuruda bulunmuştu. Bu başvurudan sonra Dahiliye Nezareti matbuat kanununa uygun olduğuna karar vererek gazetenin çıkarılmasına ruhsat verdi.[865] Nitekim Eylül 1909'da *Zuhur* gazetesi Bağdat'ta yayın faaliyetlerine başlamıştı.[866] Yeni rejimin tüm dini ve etnik grupların kanun önünde denk olduğu ilkesini benimsemesi Yahudi cemaatinin İTC'ye yakınlaşmasına neden olmuştu. Bu bağlamda Bağdat'ta yoğun bir nüfusları olan Yahudiler 1908 sonrasında

---

[861] R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 25.

[862] TNA, FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther. Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu da Nazım Paşa karşısında direnen ve bağımsız bir yayın olarak hareket eden tek gazetenin *Rakib* olduğunu iddia etmişti. FO 195/2309, nr. 627/67: Lieutenant-Colonel Ramsay to Sir. G. Lowther.

[863] BOA, DH.MTV. 32/13, 25 Temmuz 1910, Lef 5, 30 Mart 1911; DH.MTV. 32/10, Lef 4, 28 Mart 1911; TNA, FO 195/2341, nr. 1065: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther; nr. 1085: Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.

[864] *Zevra*, nr. 2351, 23 Mart 1912. Abdüllatif Süneyyan *Rakib* gazetesi kapatıldıktan sonra önce Musul'a oradan da Hindistan'a geçmiştir. R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 39-40; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 4, s. 59.

[865] BOA, DH.MUİ. 1-01/81, 29 Ağustos 1909, Lef 2, 25 Temmuz 1909, Lef 7, 28 Ağustos 1909. Bağdat vilayeti tahrirat müdürünün Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir raporda 1911 yılında Bağdat'ta yayınlanan gazetelerin bir listesi bulunmaktadır. Bu listede *Zuhur* gazetesi de yer almaktadır. DH.MUİ. 147/74, 19 Temmuz 1911.

[866] el-Haseni, *Tarihu's-Sahafe*, s. 49; F. Butti, *Sıhafetu'l Irak*, s. 16, Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c.8, s. 169.

vilayette cemiyeti destekleyen gazete ve dergiler çıkarmışlardı.[867] Gazeteye ayrıca Müslümanlar da destek vermiş ve Reşid el-Saffar Efendi gazetenin editörlüğünü üstlenmişti.[868]

Zuhur gazetesi yayın politikası olarak hem Bağdat'taki yerel yönetimin hem de merkezi hükümetin faaliyetlerini desteklemekteydi.[869] Bu yüzden gazete İttihatçı olmayan valilerle sorunlar yaşamıştı. Örneğin Hüseyin Nazım Paşa döneminde *Zuhur* gazetesi şehirde çıkan bazı olaylar esnasında yağmalanmış ve 1911 yılında gazete binası saldırıdan dolayı hasar görmüştü.[870] Bununla birlikte gazete yayın faaliyetlerine devam etmişti. Hatta İTC'nin Bağdat şubesinin liderlerinden Kerküklü Selahaddin Bey ilerleyen dönemde *Zuhur*'un editörlüğünü üstlenmiş ve 1913 sonrası gazetede muhalefete karşı daha sert bir dil kullanmayı tercih etmişti. Selahaddin Bey her fırsatta Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarını yeren yazılar kaleme almıştı.[871] Editör olarak 1914'te dönemin Bağdat valisi olan Cavid Paşa ile de sorunlar yaşamıştı.[872] Ancak *Zuhur* gazetesi zaman zaman valilerden bazı baskılar görüp sıkıntılar yaşamasına rağmen cemiyetin desteği sayesinde İngilizlerin Irak'a işgaline kadar diğer tüm özel gazeteler kapatılmasına rağmen yayın faaliyetlerini devam ettirebilen tek yerel gazete olabilmeyi başarmıştır.[873]

---

[867] Nissim Rejwan, *The Last Jews in Baghdad, Remembering a Lost Homeland*, Austin: University of Texas Press, 2004, önsöz, s. XIV.

[868] Annie Leah Greene, "Provincial, not Perıpheral: Ottoman-Iraqi Intellectuals and Cultural Networks, 1863-1914", Doktora Tezi, University of Chicago, 2018, s. 131.

[869] İttihatçı hükümeti savunan yazılar *Zuhur*'da yer almaktaydı. *Zuhur*, nr. 449, 2 Ocak 1914.

[870] BOA, DH. MTV. 32/19, 22 Nisan 1911; BEO. 3881/291049, Lef 6, 22 Nisan 1911; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 186.

[871] IOR/L/PS/10/212, nr. 2358, J. G. Lorimer (Nisan 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Kerküklü Selahaddin gazetenin bir sayısında İtilaf çatısı altında toplananların menfaat için bir arada olduklarını ve gün geçtikçe bu hatadan geri döndüklerini belirtmiştir. Ayrıca Bağdat'taki durum için ise şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Nitekim Bağdad gazetelerinden ikisi dahi nihâyed tebdîl-i mesleğe başladı. Her halde hakka doğru atılmış bu adımdan dolayı müteşekkiriz. Biz ümid ederiz ki kendisinde Osmanlılık ve İslam kanı bir vatan evladı olduğumuzu âleme karşı isbât etmiş olalım." *Zuhur*, nr. 443, 8 Aralık 1913.

[872] Cavid Paşa, bazı uygunsuz davranışlarından ötürü Selahaddin Bey'i İttihat ve Terakki Cemiyeti Mektebi müdürlüğü vazifesinden alarak hakkında merkeze şikâyette bulunmuştu. BOA, MF.İBT. 503/18, 18 Mayıs 1914; IOR/L/PS/10/212, Norman Scott, nr. 4029 (Haziran 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[873] I. Dünya savaşı döneminde yerel gazetelerin yayın faaliyetleri Irak kıtasında tamamen durmuştu. Nitekim Orta Doğu'ya sıçrayan Birinci Dünya Savaşı, zaten bölgede eşi benzeri olmayan siyasi çalkantı ve ekonomik sıkıntıyı beraberinde getirdi. Basın için bu, neredeyse tamamen felç anlamına geliyordu. Mevcut gazetelerin çoğu ekonomik nedenlerle ayakta kalamadı. R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 38-39; Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East*, New York: Oxford University Press, 1995, s. 69, 71.

1908-1917 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif gazeteler Bağdat vilayetinde çoğunluğu teşkil etmekteydi. Muhalif gazetelerin yayın politikalarında Osmanlı hükümetinin merkeziyetçi politikalarını eleştirmek ve adem-i merkeziyetçi bir söylem yer almaktaydı. Gazetelerin Bağdat'ta kurulan gizli veya açık Arap milliyetçi cemiyetlerle de ilişkileri vardı. Bu gazetelere örnek olarak vilayette ilk kurulan ve gizli bir örgüt olan *Meşver* cemiyeti üyelerinden Dava vekili Hüseyin Ferid ve mektubi kaleminde görevli Abdürrezzak Efendiler tarafından yayınlanan *İrşad* ve *İnkılab* gazetelerini söylemek mümkündür. Bu yayınlar, II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ta Arap cemiyetleriyle ilişkileri olan ilk yayınlar arasında sayılmışlardı. Hüseyin Ferid Efendi Kasım 1908 senesinde *İrşad* adında Türkçe ve Arapça gazete çıkarmak için Osmanlı merkezi idaresinden ruhsat almıştı.[874] Haftada iki kez yayınlanmaya başlayan *İrşad* gazetesi İttihat ve Terakki'yi her fırsatta eleştirmekten kaçınmamıştı. Bu yüzden gazetenin ömrü uzun olmamış ve yaklaşık bir sene geçmeden "irticai" bazı yazılara yer verildiği gerekçesiyle Osmanlı merkezi idaresi tarafından kapatılmıştı.[875] Ayrıca gazetenin yayınlanan bütün sayıları toplattırılmış ve nüshaları incelenmek üzere Divan-ı Harb'e gönderilmişti.[876] *Meşver* cemiyetiyle bağlantılı bir diğer yayın olan ve Şubat 1909'da neşredilmesi için ruhsat verilen *İnkılab* gazetesinin ömrü de uzun olmamış ve Abdürrezzak Efendi'nin yayınlanan yazılarının bazıları yine "irticai" bulunarak gazete toplattırılmış ve Temmuz 1909'da ele geçirilen sayıları Divan-ı Harb'e gönderilmişti.[877] Neticede

[874] BOA, DH.MKT. 2656/62, 7 Kasım 1908. Vali Necmeddin Bey bir telgrafında *İrşad* ve *İnkılab* gazetelerini neşreden olarak Abdürrezzak Efendi ile Ferid Efendi'nin ismini birlikte vermişti. BOA, DH.MKT. 2826/79, 8 Mayıs 1909. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 643; F. Butti, *Sıhafetu'l Irak*, s. 16. Bu gazeteler, *Meşver* cemiyeti üyeleri tarafından yayınlanmış olması hasebiyle cemiyetin lideri konumunda olan Cemilzade İsa'nın yayınlara maddi destek vermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

[875] BOA, DH.MKT. 2889/81, 27 Temmuz 1909. *İrşad* gazetesi sahipleri ayrıca Irak kıtasında bazı karışıklıkların olduğuna dair Meclis-i Mebusan'a telgraflar göndermekteydi. Mart 1909 tarihli bir telgrafta, Basra, Bağdat ve Süleymaniye'de bazı karışıklıkların olduğu, Bağdat vapurunun Basra taraflarında saldırıya uğrayarak zarar gördüğü, özellikle Musul ve Basra valilerinin emniyeti sağlayamayıp kendilerine verilen salahiyeti kötü kullandıkları şikâyet edilmişti. Bölgede *İrşad*'ın bu gibi olumsuz haberleri merkeze iletmesi bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Ayrıca hükümetin Irak'ı iyi yönetemediği de meclise iletildiği için hükümet gazeteyi kapatmak istemiş olabilir. Bunlara ek olarak bu gazetenin "irticai" yazılara yer verdiği iddia edilmişti. Burada kastedilen gericilik, eski rejime yani Hamidi döneme dönüşün istenmesiydi. Bu dönemde 31 Mart hadisesi yaşanmış ve eski rejim destekçileri ayaklanmıştı. Anlaşılan o ki Osmanlı hükümeti bu ayaklanma sonrasında "irticai" söylemler içeren yayınları da ortadan kaldırmak isteyerek yeni bir tehlikeden korunmayı amaçlamıştır. DH.MKT. 2808/60, 27 Mart 1909.

[876] BOA, DH.MKT. 2875/34, 11 Temmuz 1909; BEO. 3606/270420, Lef 3, 20 Temmuz 1909.

[877] BOA, DH.MKT. 2744/60, 17 Şubat 1909; DH.MKT. 2758/84, 6 Mart 1909; DH.MKT. 2875/34, 11 Temmuz 1909. 4 Aralık 1911'de Meclis-i Vükela kararı ile kapanan *İnkılab* gazetesinden

İrşad ve *İnkılab* gazeteleri yeni rejim için tehlike arz ettiği düşünülerek 31 Mart vakası sonrasında merkezi idare tarafından kapatılmışlardır.

Bağdat'ta muhalif kanadın en önemli yayınlarından bir tanesi 1909 senesinde yayınlanan *Beyne'n-Nehreyn* gazetesi olmuştu.[878] Gazetenin sahibi hakkında farklı kaynaklarda çeşitli bilgiler yer almaktadır. 1909'da faaliyetlerine başlayan gazete ilk olarak Yakub el-Ani adlı Bağdatlı bir tüccar tarafından çıkarılmış ve ardından gazete Mahmud Nedim Tabakçalı'ya devredilmişti.[879] Dahiliye Nezareti ise *Beyne'n-Nehreyn* gazetesinin sahibinin Müftizade Mehmed Kamil olduğunu belirtmektedir.[880] İtilafçı kanadın en önemli temsilcilerinden olan ve hem Mutedil Hürriyetperveran Fırkasına hem de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na üye olan Mehmed Kamil ve Mahmud Nedim Beyler İTC'nin merkeziyetçi politikalarını gazetede eleştirmekten kaçınmadı.[881] *Beyne'n-Nehreyn* özellikle İttihatçı kanadın önemli isimlerinden olan Cemal Bey'in Bağdat Valiliği döneminde vilayette izlenen siyaseti eleştirmiş ve bu yüzden vali ile sık sık karşı karşıya kalmıştı.[882] Cemal Bey hükümetin politikalarını eleştiren *Beyne'n-Nehreyn* gazetesinin Bağdat'taki yayın faaliyetlerini sonlandırmak istemiş ve bu yönde gazeteye baskı uygulamıştı. Nitekim baskılar sonuç verdi, gazete yaklaşık üç yıldır sürdürdüğü yayın faaliyetlerine devam edemeyerek Mart 1912'de kapatıldı. Gazetenin kapatılmasından sonra hapse atılacağı korkusuyla Mahmud Nedim Tabakçalı Bağdat'ı terk ederek muhaliflerin Irak kıtasındaki kalesi konumunda bulunan Basra'ya Seyyid Talib'in yanına gitti.[883]

---

bahsedilmektedir. Ancak bu gazetenin Bağdat'taki olma olasılığı yoktur. Nitekim Temmuz 1911 tarihinde Bağdat tahrirat müdürü, o yılda yayınlanmaya devam eden gazetelerin adlarını verdiği listede *İnkılab* yoktu. DH.MUİ. 147/74, 19 Temmuz 1911. MV. 213/21, 4 Aralık 1911.

[878] *Beyne'n-Nehreyn*'in hangi ay yayınlandığı tartışma konusu olmuştur. Bazı araştırmacılar Ocak derken bir kısmı Kasım ayı olduğunu iddia etmektedir. Gazetenin hiçbir sayısı elimizde olmadığı için bu bilgileri doğrulamak mümkün değildir. el-Haseni, *Tarihu's-Sahafe*, s. 49; Hartman, *el-Ceride ve's-Sahafe*, s. 94; Albin, "Printing in Mesopotamia", s. 38; Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 127; Ayalon, *The Press in the Middle East*, s. 66; F. Butti, *Sıhafetu'l Irak*, s. 16; Nissim Rejwan, gazetenin bir dönem editörlerinin Musevi cemaatinden İshak Heskel ve Menahim Ani olduğunu ifade etmektedir. Rejwan, *The Last Jews*, s. XIV.

[879] Tabakçalı gazetenin editörlüğünü kapanana kadar sürdürmüştür. R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 26, Feyzi, *Muzekkirat*, 125.

[880] BOA, DH.MTV. 32/8, Lef 5, 17 Mart 1911.

[881] BOA, DH.MTV. 18/47, 11 Ağustos 1912; DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.

[882] 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf cephesinden Müftizade Kamil ve İttihatçı Cemal Bey arasında çekişme yaşanmış ve iki taraf da birbirini merkeze şikâyet etmişti. BOA, DH.MTV. 18/47, Lef 2, 4 Ağustos 1912; DH.SYS. 53/50, Lef 6, 5 Ağustos 1912; DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912. BOA, DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 20, 31 Mart 1912; Lef 25, 3 Nisan 1912; Lef 26, 6 Nisan 1912.

[883] Feyzi, *Muzekkirat*, s. 125; Tauber, *The Arab Movements*, s. 64; R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 27-28. Hatta Cemal Bey'in Mahmud Nedim'i öldürmek için adam bile gönderdiği, bunun üzerine

Beyne'n-Nehreyn gazetesinden sonra Bağdat'ta İTC'ye muhalif olan en önemli gazete *Nahda* olmuştu. Gazete, Ulusal Bilim Kulübü'nün kurucusu Müzahim Paçacı tarafından Ekim 1913'te yayınlanmaya başladı.[884] Uyanış anlamına gelen *Nahda* gazetesi, bazı Arap tarihçiler tarafından, Bağdat'taki Arap ulusal hareketi içerisinde Arapların haklarını savunan ve bunu yüksek sesle söylemeye cesaret eden ilk siyasi gazete olarak kabul edilmektedir. Editörlüğünü bir dönem Bağdat'taki muhalif yayınlardan biri olan *Riyaz* gazetesinde editörlük yapan İbrahim Hilmi Bey üstlenmişti.[885] *Nahda*, Ulusal Bilim Kulübü'ne maddi ve manevi desteğini her fırsatta veren Seyyid Talib ve Basra Islah Cemiyeti ile de bağlantılıydı. Hatta *Nahda* gazetesinin Basra Islah Cemiyeti'nin sözcülüğünü yaptığı ve direkt bu cemiyetin bir yayın organı olduğu dahi Arap yazarlar tarafından düşünülmüştü.[886]

I. Dünya savaşı öncesinde Arap milliyetçi söylemleri en açık bir şekilde dile getirdiği iddia edilen *Nahda* gazetesi Osmanlı merkezi hükümeti tarafından yakın takibe alınmıştı. Nitekim Ulusal Bilim Kulübü'nün bir yayın organı olan gazetenin devam etmemesi için Bağdat'taki İttihatçılar harekete geçmişti. Gazetenin kapanmasına neden olan en önemli hadiselerden bir tanesi Bağdat valisi Celal Bey'in haksız yere azledilip yerine Cavid Paşa'nın getirilmesiyle ilgili bir haberi sütunlarına taşıması olmuştu. *Nahda*, Celal Bey'in tamamen İttihatçıların kumpasıyla görevden alındığını ve valinin bunu hak etmediğini 17 Kasım 1913 tarihli nüshasında açıkça zikretmişti.[887] Bu haberden rahatsızlık duyan İttihatçılar gazetenin kapanması için harekete geçti ve Osmanlı merkezi hükümeti matbuat kanunun yirmi üçüncü

Nedim Bey'in gazeteyi kapatıp canını zor kurtararak Basra'ya firar ettiği Bağdat'tan merkeze gönderilen telgraflarda belirtilmişti. BOA, DH.SYS. 83-2/2-08, Lef 4, 10 Mart 1912; DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 6, 20 Mart 1912; BEO. 4012/300899, Lef 2, 7 Mart 1912.

[884] IOR/L/PS/10/212, nr. 5054, J.G.Lorimer (Ekim 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti); el-Haseni, *Tarihu's Sahafe*, s. 54; R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 31; Hartman, *el-Ceride ve's-Sahafe*, s. 94; Muruvve, *es-Sahafetu'l-Arabiyye*, s. 214.

[885] R. Butti, *es-Sahafetu fi'l-Irak*, s. 31; el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 24-25; Muruvve, *es-Sahafetu'l-Arabiyye*, s. 214.

[886] Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 31; Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 491. II. Abdülhamid döneminde Ebu'l-Huda sayesinde Basra'da büyük bir nüfuz elde eden ve nakib ailesinin bir ferdi olan Seyyid Talib bölgede bir tehlike oluşturabileceği endişesiyle İstanbul'a getirilmiş ve burada Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına atanmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Seyyid Talib yeniden Basra'ya dönmüştü. Öncelikle yeni rejimle arasını iyi tutmak için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesinin kurucu üyeleri arasında yer almış, ancak sonrasında bölgenin adem-i merkeziyetçi bir yapıda yönetilmesi fikrini savunan fırka siyasetini tercih ederek cemiyetten istifa etmişti. Nitekim Seyyid Talib'in çıkar ve menfaatlerini yeni yönetimin merkeziyetçi siyaseti engel olmaktaydı. Onun vilayette kurmak istediği yerel özerk yapıya adem-i merkeziyetçi bir yönetim anlayışı uygundu. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 176, 237-238.

[887] BOA, BEO. 4239/317875, 14 Aralık 1913, Lef 3, 17 Kasım 1913.

maddesince gazeteyi Aralık 1913'te kapatarak yayın faaliyetlerine son verdi. Böylelikle *Nahda* gazetesi Bağdat'ta yalnızca on bir sayı yayınlanabildi.[888] Sahibi Müzahim Paçacı Bağdat'taki ceza dairesi tarafından bir ay hapis ve beş buçuk lira para cezasına çarptırıldı.[889]

1908-1917 yılları arasında basının kitleleri etkileme gücünden yararlanmak isteyen siyasi gruplar eliyle Bağdat'ta eşraf tarafından yerel basın geliştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikalarına karşı çıkan ve Arap milliyetçiliği düşüncelerini yaymak isteyen cemiyetler yayın faaliyetlerine yoğun mesai harcamışlardır. Ancak 20. yüzyılın başında basın ve matbaa işlerinin çok gelişmediği Bağdat gibi bir vilayette gazete çıkarmak ve bunun dağıtımını yapmak düşünüldüğü kadar kolay bir uğraş değildi. Aksine büyük bir maddi desteğe ve manevi bir güce muhtaçtı. Bu yüzden Bağdat'taki gazetelerin ömrü aldıkları desteklerle doğru orantılı olmuş ve bu nispette bir faaliyet gösterebilmişlerdir. Vilayetteki iki ayrı grup olarak nitelendirilebilecek olan İttihatçılar ve muhalifleri arasında yaşanan güç mücadelesinde dönemsel olarak değişen dengeler neticesinde üstün gelen grubun gazeteleri yayın faaliyetlerini devam ettirebilmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki ile arası iyi olmayan Nazım Paşa döneminde cemiyet taraftarı olan gazeteler kapatılırken, Cemal Bey döneminde Hürriyet ve İtilaf fırkası destekçisi olan yayınların faaliyetleri durdurulmuştur. Ayrıca eşrafın maddi ve manevi desteği gazetelerin devam edebilmesini sağlayan bir diğer faktör olmuştur. Örneğin 1913 yılında yayınlanan *Nahda* gazetesine gerekli olan maddi desteği Seyyid Talib ve Basra Islah Cemiyeti verirken, *Resafe* gazetesi editörü Sadık el-Arabi hapse girdiğinde ona yardım edip serbest kalmasını sağlayan Cemilzade İsa olmuştur.[890]

4.3. Bağdat'ta Arap Milliyetçilik Hareketleri

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra "devr-i sabık"'taki üstünlüklerini kaybedeceklerini anlayan yerel eşraf ve bazı Arap aydınları yeni rejime karşı muhalefet etmek için dernek ve cemiyetler kurmuşlardı. Arapların kültürel ve entelektüel olarak gelişmesinin amaçlandığı iddia edilen bu cemiyetler zamanla yeni

[888] BOA, BEO. 4239/317875, 14 Aralık 1913; *Zevra*, nr. 2441, 21 Aralık 1913; el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 28; Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 32; Muruvve, *es-Sahafetu'l-Arabiyye*, s. 214.
[889] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 644.
[890] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 64.

yönetime muhalefetin merkezi haline gelmişti. Öncelikli olarak İstanbul'da kurulan ve eğitim almak için başkente gelen Arap gençlerinden oluşan bu cemiyetler, kısa bir süre içerisinde imparatorluğun diğer şehirlerinde de teşekkül etmeye başlamıştı. Bağdat'ta ilk olarak Ağustos 1908'de yerel eşraf ve bazı Arap gençleri bir araya gelerek Meşruti yönetimin merkeziyetçi siyasetini eleştiren gizli bir cemiyet kurdular. 1908'den itibaren Bağdat'ta örgütlenen ve yeni rejime karşı olan bu ekip bazı hak ve önceliklerini kaybedenlerden oluşmaktaydı. II. Meşrutiyet idaresinin merkeziyetçi politikalarını eleştiren Bağdatlı muhalifler I. Dünya Savaşı döneminde söylemlerini sertleştirmiş ve ayrılıkçı iddialarda bulunarak milliyetçi bir kimliğe bürünmeye başlamışlardı. Tezin bu kısmında 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetinde gizli ve açıktan yürütülen Arap milliyetçi hareketler ve bu hareketlerde yer alan isimlerin faaliyetleri ele alınacaktır.

4.3.1. II. Meşrutiyet Yönetimine İlk Tepkiler: *Meşver* Cemiyeti

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yeni rejim Bağdat'ta eşitlik ilkelerine aykırı buldukları bazı hak ve önceliklerin kaldırılması için hemen harekete geçtiler. Uzun yıllardır sahip oldukları ayrıcalıkları ellerinden alınan ve vilayetteki statüleri tehlikeye giren Bağdat eşrafının bir kısmı buna tepki olarak İttihatçılara muhalif bir cemiyet kurmaya karar verdi. Sünni eşrafın önde gelenleri ve ulemanın katılımıyla yerel adı *Meşver* olan *Müşavere* cemiyeti Bağdat'ta kuruldu.[891] Cemiyetin ismi Ağustos 1908 tarihinden itibaren duyurulmaya başladı. Bu da *Meşver*'in Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra kurulduğunu göstermektedir. *Meşver*, ilk etapta Arap milliyetçi doktriniyle yola çıkmamış, daha çok İTC'nin Bağdat'taki faaliyetlerine karşı refleksle kurulan muhalif bir hareket olmuştu. Nitekim seçkin Arap ailelerinin bu örgüt çatısı altında birleşmesiyle Bağdat'ta İttihatçılara karşı geçici bir muhalefet grubu oluşturulmuştu. Zengin üst sınıftan eşraf, din adamları ve toprak ağaları *Meşver*'in önde gelen üyeleri arasında yer almıştı. Bağdat'ın en önemli

[891] *Müşavere* karşılıklı dayanışma ve görüşme anlamına gelmektedir. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 55. Osmanlı arşiv kaynaklarında örgütün bir diğer ismi *Barika-i Hürriyet* olarak geçmektedir. BOA, DH.MKT. 2635/78, 16 Ekim 1908, Lef 5, 16 Ekim 1908; DH.ŞFR. 405/115, 17 Ekim 1908; DH.ŞFR. 405/116. Ayrıca bu dönemde Nadi-i Osmani adında bir kulübün de Bağdat'ta kurulduğu beyan edilmiş olmasına rağmen ne bir toplantı yaptıkları ne de bir faaliyette bulunduklarından bahsedilmemiştir. Üyeleri hakkında da bir bilgi yer almamaktadır. Bağdat Valiliği Dahiliye'ye bildirdiğine göre bu kulüp Avrupa cemiyetlerini örnek olarak oluşturulmuş ancak aktif olmamış ve bir faaliyete girmemiştir. Nadi-i Osmani hakkında başka bir yerde farklı bir bilgiye ulaşılamamıştır. DH.ŞFR. 405/116, 16 Ekim 1908; DH.MKT. 2635/78, Lef 8-9, 17 Ekim 1908.

dini lideri Nakib Abdurrahman ve ailesi cemiyetin en önemli üyeleriydi. Ayrıca ulemadan Yusuf Atta Efendi ve Şeyh Said de bu cemiyete katılanlar arasındaydı.[892] Cemiyetin diğer üyeleri ise II. Abdülhamid döneminden itibaren vilayet idare meclisi azası olan ve II. Meşrutiyet'in ilanıyla üyeliği feshedilen Cemilzade İsa, Ebu'l-Huda aracılığıyla vilayete gelen Kör Mustafa ve Şeyh İbrahim ile eski belediye başkanı Abdurrahman Haydari Bey idi. Hatta *Meşver*'in toplantıları genellikle Abdurrahman Bey'in evinde gerçekleştirilmişti.[893]

Meşver cemiyeti, kuruluş amacını dini değerlere sahip çıkmak ve şeriatı müdafaa ederek İslam'ı uygun olmayan fikirlere karşı korumak olduğunu öne sürmektedir. Ancak yeni rejim cemiyetin asıl maksadının İttihat ve Terakki'nin Bağdat'taki gücünü kırmak olduğunu düşünmektedir.[894] Nitekim Meşver, İTC'nin bazı uygulamalarının dini değerlere aykırı olduğunu düşünerek İslamiyet'i savunmaya geçmiş olsa da muhalefetin altında yatan ana sebebin merkeziyetçi politikalara bir itiraz olduğunu söylemek mümkündür. Cemiyete göre, yeni rejim yürürlüğe koyduğu anayasayla birlikte Bağdat'ta Müslüman ve gayrimüslim eşitliğini uygulamaya başlamış ve bu durum Müslümanların Irak kıtasındaki üstünlüğünü tehlikeye sokmuştu. Özellikle vilayette bir hayli kalabalık bir nüfusa sahip olan Yahudilere karşı *Meşve*r üyeleri agresif bir tutum sergilemekten kaçınmamışlardı. Yahudilerin İttihatçı kanada yakın oluşu ve yeni rejimin eşitlikçi söylemleri *Meşver* üyelerini oldukça rahatsız etmişti. Cemiyet, İttihatçıların bu uygulamalarından dolayı Bağdat'taki Müslümanların daha da zor duruma düşeceğini iddia etmeye başlamıştı.[895]

Meşver cemiyeti İttihatçıların Bağdat'ta şeriatı uygulamadığını ve dini vecibelerini yerine getiren Müslümanlara karşı hassas davranmadıklarını iddia etti.[896] İttihat ve Terakki üyelerinin 1908 sonrasında Bağdat'ta namaz ve oruç gibi bazı ibadetlerini ihmal etmeleri cemiyet üyeleri arasında tepkiyle karşılandı ve bu yönde Bağdat'tan

---

[892] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 55, 67-68.
[893] BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 4, 21 Ekim 1908; Lef 6, 18 Ekim 1908; DH.ŞFR. 405/124, 18 Ekim 1908. Osmanlı arşiv kaynaklarında cemiyetin üyeleri arasında Cemilzade İsa dışında Seyyid Abdurrahman ve diğer ulemanın adları geçmemektedir. Hatta Cemilzade İsa ile Seyyid Abdurrahman arasında eskiden gelen bir husumet olduğu ve iyi anlaşamadıkları da belirtilmektedir. DH.MKT. 2826/79, 8 Mayıs 1909.
[894] Sakai, "Political Parties" s. 21; Duri, *The Historical Formation*, s. 259.
[895] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 610-611.
[896] Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 164.

merkeze şikâyet telgrafları iletilmeye başlandı. Bu telgrafların biri kendilerini "talebe-i ulum" olarak nitelendiren bir grup öğrenci tarafından 16 Ekim 1908 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Telgrafta Meşrutiyet'in ilanından sonra vali vekili Nazım Paşa'nın müsamahakâr tavırları yüzünden İslam'a darbeler indirildiği iddia edilmekteydi. Talebelere göre Musevi ve Hıristiyan vatandaşlar Ramazan ayında İslam'a hürmet ederek Müslümanların önünde yemek yemeyerek nezaket gösterirlerken anayasanın ilanından sonra Müslümanlar ellerinde sigarayla çarşı ve sokaklarda gezebilmekteydiler. Gündüz vakti Bağdat şehrinde kahvehaneler ve meyhaneler açık ve insanlar rahat bir şekilde buralarda yiyip içebilmekteydi. Bu durum telgrafı gönderenler tarafından İslamiyet'e bir hakaret olarak görülmüştü.[897] Benzer bir şikâyet İTC'nin Bağdat şubesinin yöneticisi ve aynı zamanda vilayet mektupçusu Fehim Bey üzerinden yaşanmıştı. *Meşver* cemiyeti üyeleri Ramazan'da Fehim Bey'in dini hassasiyetlere dikkat etmeyerek halkın görebileceği yerlerde sigara içmesini İslamiyet'e açıktan bir tavır olarak nitelendirmişlerdi. Buna yüzden cemiyet üyeleri Fehim Bey'in Bağdat'taki görevine son verilmesini talep etmişti.[898]

Meşver cemiyetinin II. Meşrutiyet dönemi yönetimiyle karşı karşıya kaldığı en büyük hadise Vezir Camii olayı olmuştu. Selanik merkez komitesinin Meşrutiyet'in yeniden ilanı sonrası Bağdat'a gelerek yeni anayasayı ve İTC'yi anlatması için 12 Ekim 1908'de Cuma namazı kılındığı bir esnada camiye girmesi ve hatta Yahudilerden bir grubun da onlarla birlikte bulunması; Maruf er-Rusafi'nin Kuran okuyan kişiyi susturup bildiriyi okuması tepkilere yol açmıştı. Özellikle Nakib Abdurrahman ve çevresinde toplanan ekip tarafından Vezir Camii'nde yaşananlar İslam dinine hakaret olarak algılanmıştı.[899] Bu olayın ardından *Meşver* cemiyeti üyeleri İttihatçıların İslamiyet dinine yaptıkları bu hakarete karşılık Bağdat halkının ses çıkarmasını ve bilhassa gençlerin toplanarak gösteriler düzenlenmesini istemişti.[900]

---

[897] BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 1-2, 16 Ekim 1908.
[898] TNA, FO 424/217, nr. 54, Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 610-1. Bağdat vali vekili Nazım Paşa da Fehim Bey'in görevinden alınmasının uygun olacağını merkeze iletmişti. BOA, DH.MKT. 2634/1, 14 Ekim 1908.
[899] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 165; Kedouire, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 141; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 166.
[900] Kedouire, "The Impact of The Young Turk Revolution", s. 141.

Meşver cemiyeti üyeleri Bağdat'ta yaşananlardan sonra İttihatçılara karşı neler yapılabileceğini konuşmak için gizli toplantılar tertip etmeye başladılar. Bağdat vali vekili Nazım Paşa, Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu raporlarda *Meşver* üyelerinin belediye başkanı Abdurrahman Paşa'nın evinde gizlice toplanarak bir araya geldiklerini, cemiyet üyelerinin bu toplantılarda İttihatçıların dine saldırdığı iddiasıyla halkı galeyana getirmeye çalıştıklarını, aşiretleri kendi yanlarına çekmek için uğraştıklarını ve insanları sokaklarda eylem yapmaları için kışkırttıklarını aktarmıştı. Nazım Paşa bu işlerin başındaki isim olarak Cemilzade İsa'nın adını vermişti.[901] Vali vekili, *Meşver* cemiyetinin doğrudan hükümet aleyhine bir eylemi bulunmasa da bazı karışıklıklara neden olabilecek davranışlarda olmalarından ötürü kapatılmasının daha doğru olacağını beyan etmişti. Nitekim Nazım Paşa'ya göre cemiyetin aşiretleri kışkırtmasıyla Bağdat'ta büyük olayların yaşanabilme ihtimali vardı ve bu yüzden bunun önünü kesmek gerekmekteydi.[902]

Meşver cemiyeti üyeleri yeni rejimin İslami değerlere önem vermediğini öne sürerek Bağdat'ta halkı İttihatçılara karşı muhalefete çağırmaya devam etmişti. Şehirde bir müddet karışıklıklar yaşanmış ve Ekim 1908'de vali konağı önünde göstericiler tarafından eylemler düzenlenmişti. Bunun üzerine olayların daha fazla büyümemesi için Osmanlı merkezi hükümeti devreye girmiş ve göstericilerin bazı taleplerini karşılama kararı almıştı. İlk olarak Vezir Camii olayında adı geçen Maruf er-Rusafi, Cemil el-Zahravi ve Abdüllatif Süneyyan göstericilerin isteği üzerine tutuklanmış ve bir müddet alıkonulmuştu.[903] Göstericilerin bir diğer talebi ise vali vekili Nazım Paşa'nın görevinden alınmasıydı. Bağdat'tan merkeze gönderilen 16 Ekim 1908 tarihli bir telgrafta Bağdat vali vekili Nazım Paşa'nın görevine son verilmesi istenmişti.[904] Nitekim Bağdat'taki hadiselerin yatışması için bu talep de Osmanlı

---

[901] BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 6, Lef 8-9, 17 Ekim 1908; DH.ŞFR. 405/116, 16 Ekim 1908; DH.MKT. 2636/50, 21 Ekim 1908. Nazım Paşa merkezle yazışmalarında daha çok cemiyetin diğer ismi olan Barika-i Hürriyet'i kullanmayı tercih etmektedir.

[902] BOA, DH.MKT. 2635/78, Lef 5, 16 Ekim 1908. Aynı tarihli talebe-i ulumdan Abdülkerim ve arkadaşlarının Bağdat vali vekili ve İttihatçıları şikâyet ettiği bir telgrafta Bağdatlıların Meşrutiyet'i savunduklarını ve bunun devam etmesi için ulema ile eşraftan bir kesimin birleşerek Barika-i Hürriyet-i *Meşver* cemiyetini kurdukları, bu cemiyetin isminden de anlaşılacağı üzere Meşrutiyet'i ve onun getirdiklerini savunduğu ve aşiretler ile halka yeni anayasayı anlattığı iddia edilmiştir. DH.MKT. 2635/78, Lef 1-2, 16 Ekim 1908.

[903] TNA, FO 424/216, nr. 54: Lieutenant-Colonel Ramsay to Government of India; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 166; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 164.

[904] BOA, DH.MKT. 2635/78, 16 Ekim 1908.

hükümetinden karşılık bularak Nazım Paşa görevinden alınmış ve vekaleten 6. Ordu kumandanı Muhammed Fazıl Paşa göreve getirilmişti.[905]

Bağdat vilayetinde *Meşver* cemiyeti üyeleri bir süre sessiz kalmayı tercih etmiş ve bu dönemde İttihatçılar bölgede güç kazanmıştı. Ancak bir müddet sonra cemiyet faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti. 1909 senesinde Necmeddin Molla'nın Bağdat Valiliği döneminde *Meşver* cemiyetinin yeniden harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Bu sefer Nakib Abdurrahman ve ulemadan diğer üyelerin isimleri cemiyet içerisinde zikredilmemiş ve yalnızca Cemilzade İsa'nın ismi öne çıkmıştı. *Meşver* cemiyetinin Ekim 1908'den sonraki ikinci döneminin reisliğini Cemilzade İsa üstlenmişti. Onunla beraber cemiyet için çalışan isimlerden biri Bağdat'ta yayınlanan ve İttihatçılara muhalefet eden *el-İrşad* gazetesinin sahibi Ferid Efendi olmuştu.[906]

Cemilzade İsa ile çalışan bir diğer isim ise mektubi kaleminde görevli olan Abdürrezzak Efendi olmuştu. 6. Ordu cerrahlarından Bağdatlı Seyyid Süleyman'ın oğlu olan Abdürrezzak Efendi İstanbul'da Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da okurken burada sergilediği bazı davranışlarından ve siyasi faaliyetlerinden dolayı ihraç edilmiş ve önce Mısır'a ardından Paris'e firar etmişti. Yurda döndükten sonra II. Abdülhamid tarafından İstanbul'dan uzaklaştırılması için Bağdat'a sürgüne gönderilmiş[907], 17 Ekim 1899 tarihinde Bağdat'a tayini gerçekleştirilmişti.[908] Ancak Abdürrezzak Efendi Bağdat'ta da bazı huzursuzluklar yaşanmasına neden olmuş ve

---

[905] BOA, İ.DH. 1470/61, Lef 7, 21 Ekim 1908.
[906] BOA, DH.MUİ. 3-2/62, 4 Eylül 1909; BEO. 3549/266148, 7 Mayıs 1909.
[907] Abdürrezzak Efendi 12 Ağustos 1295' (1879-80)te Bağdat'ta doğdu. Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca konuşup yazabilmekteydi. Bir müddet Bağdat'ta eğitim aldıktan sonra İstanbul'a gidip idadi ve Mühendishane-i Berri Hümayun'da okudu. BOA, ŞD. 3083/39, Lef 8; DH.MKT. 943/74, 17 Mayıs 1908. Dahiliye Nezareti tarafından sonradan yapılan bir tahkikat ile Abdürrezzak Efendi'nin Mühendishane'de okurken orada bulunan bazı memurlara fiziksel ve sözlü şiddet uyguladığı için okuldan atıldığı ile ilgili bilgiye ulaşılmıştır. BOA, ŞD. 3083/39, 20 Mayıs 1913; DH.EUM.THR. 58/2, 22 Ekim 1910; DH.EUM.THR. 55/46, Lef 2, 26 Kasım 1910. Ayrıca Abdürrezzak Efendi'nin Paris'e firar ettiğinde orada hangi işlerle meşgul olduğu yine sonradan yapılan bir tahkikat neticesinde Paris sefaretinden öğrenilmişti. Sefaret, öncesinde Hoca Kadri adlı bir şahsın Abdürrezzak hakkında bazı itirafları bulunduğunu ve bu itiraflardan birinin birlikte yayınlar yaptıkları olduğunu zikretmişti. Ancak sonrasında yeniden kendisine sorulduğunda korkarak başka bir açıklamada bulunmadığı belirtilmişti. Nihayetinde sefaret, Abdürrezzak Efendi'nin bazı faaliyetler içerisinde bulunmuş olabileceğini ancak mahiyeti hakkında maddi bir delile ulaşılamadığını Osmanlı hükümetine iletmişti. HR.SYS. 1805/71-72, 6 Eylül 1913.
[908] BOA, İ.HUS. 77/111, 17 Ekim 1899; BEO. 1493/111956, 4 Mayıs 1900; BEO. 1389/104108, Lef 2, 24 Ocak 1914.

merkeze hakkında şikâyetler iletilmişti.[909] Kendisi II. Abdülhamid döneminde vilayette yaşanan düzensizlikleri şikâyet etmekten geri durmamış ve sürekli olarak bazı memurlar hakkında Babıali'ye şikâyet telgrafları göndermişti.[910] Abdürrezzak Efendi'nin Meşrutiyet'in ilanından önceki bu dönemde görevinden alınma yahut başka bir yere nakledilmesi hususları Osmanlı merkezi idaresi tarafından görüşülmüş olsa da bir neticeye varılamayarak görevinde bırakılmıştı.[911] II. Meşrutiyet'ten sonra görevine devam eden Abdürrezzak Efendi hem Ferid Efendi'nin sahibi olduğu *İrşad* gazetesinde yazılar yazmış hem de 1909 yılında *İnkılab* adında Bağdat'ta bir gazete neşretmişti.[912]

Nisan 1909 tarihinde Bağdat'tan Ali adlı bir şahıs tarafından Sadaret'e *Meşver* cemiyeti ve üyeleri hakkında muhtelif ithamlar içeren bir telgraf gönderilmişti. Bu şahsa göre Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın örnek alınarak Bağdat'ta bir hidivlik kurulması için Cemilzade İsa'nın başkanlığında, Dava vekili Ferid, mektubi kaleminde görevli Abdürrezzak Efendi ve başka üyelerin da içinde bulunduğu

---

[909] Abdürrezzak Efendi'nin evinde bir arama gerçekleştirilmiş ve bulunan evrak inceleme altına alınmıştı. BOA, DH.MKT. 586/3, 7 Eylül 1902.

[910] Abdürrezzak Efendi bir telgrafında mekteplerde yaşanan sıkıntılardan bahsederek öğrencilerin dini ve ahlaki terbiyelerine her şeyden fazla dikkat edilmesi ve bunun için gerekli hassasiyetin gösterilmesi için muallim seçimlerinin özenle yapılmasının doğru olacağını bildirmiştir. Bağdat'taki muallim seçimlerinin adil olmadığını ve kayınpeder, damat ve biraderlerden oluşan herkesin akraba olduğu bir heyetin doğruluğunu sorgulamıştır. BOA, MF.MKT. 569/39, 10 Temmuz 1901. Bir başka telgrafında ise Bağdat'ta komiser olan Mehmed Efendi hakkında Sadaret'e "Cehalet sadakatsizliğiyle mutasarrıf olan polis komiseri Mehmed Efendi gibi memurların istihdamı caiz midir?" şeklinde şikâyette bulunmuştur. DH.MKT. 584/75, 3 Eylül 1902. Hatta bir seferinde Adliye'de yaşanan haksızlıkları söyleyeceği için tehdit edildiğini, annesi Esma Hanım Dahiliye'ye gönderdiği bir telgrafta haber vermişti. Esma Hanım, oğlu Abdürrezzak Efendi'nin Adliye'de teşkilatlanmış bir komiteyi ihbar edeceğini duyanların onu susturmaya çalıştığını ve hayatının tehlikede olduğunu bildirmişti. DH.MKT. 943/74, Lef 3, 17 Mayıs 1908.

[911] Abdürrezzak Efendi'nin başka bir yere nakledilmesinin mümkün olmadığı Dahiliye Nezareti'nden Bağdat vilayetine bildirilmiş ve yanlış işler içerisinde olmaması için kendisinin uyarılması gerektiği söylenmişti. BOA, BEO. 2546/190939, 3 Nisan 1905. Aradan bir müddet geçtikten sonra Abdürrezzak Efendi hakkındaki şikâyetler yeniden başlamış ve dönemin Bağdat valisi Hazım Bey Mayıs 1908'de Dahiliye'ye bir takrir göndermişti. Bu takrire göre Abdürrezzak Efendi Bağdat'a "teb'îd" edilmesine rağmen burada da rahat durmamış ve kötülüklerine devam etmiştir. Emir dinlemez tavrı yüzünden vilayette sorunlar yaşamış ve hatta insanları tehdit ve darbe kadar giderek mahkemeye taşınacak olayların içerisinde olmuştur. Vali Hazım Bey, Abzürrezzak Efendi'nin Jandarma kumandanı Mesud Bey'in gizli bir cemiyet kurduğunu ihbar edeceğini ancak böyle bir şeyin gerçek olmadığını ve nitekim Mesud Bey'in işini yapan sadık bir asker olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca vali, Abdürrezzak Efendi'nin böylesine iyi bir insana dahi bu şekilde bir iftirayı atmasının kendisinin ne kadar kötü biri olduğunu da kanıtladığını Dahiliye'ye bildirmişti. DH.MKT. 943/74, 17 Mayıs 1908.

[912] BOA, BEO. 3566/267412, Lef 3, 1 Haziran 1909. Abdürrezzak Efendi'nin II. Meşrutiyet rejimine karşı çıkan ekipten ayrıştığı nokta "devr-i sabık"ta da muhalif bir kişiliğinin olmasıydı. Bu yüzden kendisini "devr-i Hamid"in adamlarından biri saymak doğru olmayacaktır. Anlaşılan o ki Abdürrezzak Efendi her dönemin muhalifi olmayı tercih etmiştir.

Meşver adlı bir cemiyet kurulmuştu. Bu "cemiyet-i fesadiyye" görüş ve düşüncelerini her geçen gün daha geniş kitlelere duyurmakta ve "Arap istiklali" için taraftar toplamaktaydı. Ayrıca telgrafa göre, *Meşver* cemiyeti üyeleri özgürlük ve Arap istiklali fikirlerini Yemen, Hicaz ve Suriye gibi bölgelere de yaymak için harekete geçmişler, hatta yakında kuracakları devlet için İngilizlerden yardım talebinde bile bulunmuşlardı. Telgrafta son zamanlarda yaşanan aşiretler arasındaki karışıklıkların sebebinin de yine *Meşver* cemiyeti olduğu belirtilerek hükümetin bir an evvel harekete geçmesi gerektiği ifade edilmişti.[913]

Babıali, Ali adlı şahsın ithamlarının araştırılması için Bağdat Valiliğine soruşturma başlatmasını emretmişti. Hıtta-i Irakiyye'nin istiklali için çalıştığı düşünülen *Meşver* cemiyetinin ne tür faaliyetler içerisinde olduğu hakkında valilikten bilgi talep edilmişti.[914] Yapılan tahkikat neticesinde Bağdat valisi Necmeddin Molla Mayıs 1909 tarihinde göndermiş olduğu şifreli bir telgrafta *Meşver* cemiyetinin basın yayın işleri dışında Bağdat'ta bir faaliyetini görmediğini ve cemiyetin düzenli bir toplanma tertiplemediğini belirtmişti. Ancak cemiyetin ileride gerçekleştireceği faaliyetleriyle ilgili vilayette bir belgeye rastlandığını ve bu belgenin 6. Ordu kumandanlığına teslim edildiğini bildirmişti. Belgenin içeriği hakkında başka bir bilgi verilmemişti. Necmeddin Bey'e göre *Meşver* cemiyeti, hükümet için büyük bir tehlike olmasa da üyelerinin buradan uzaklaştırılması Bağdat için hayırlı olacaktı. Bunun üzerine vali, cemiyeti tamamen kapatmaları için dahi üyelerine teklif götürdüğünü telgrafta zikretmişti.[915]

Dahiliye Nezareti Bağdat valisinin göndermiş olduğu raporu göz önüne alarak öncelikle *Meşver* cemiyetinin lideri konumunda bulunan ve vilayetin önemli ailelerinden birine mensup olan Cemilzade İsa'nın Bağdat'tan uzaklaştırılması için harekete geçti ve onu İstanbul'a davet etti. Ancak kendisi bu davete icabet etmez ise zorlanmaması gerektiği de Bağdat Valiliğine bildirildi.[916] Hatta Dahiliye Nazırı, padişaha hitaben göndermiş olduğu bir arzuhalde Cemilzade İsa Efendi'nin Bağdat'tan gönderilmesinin gerekli olsa da zorla sürgün edilmesinin büyük sorunlar

[913] BOA, BEO. 3558/266818, Lef 2, 15 Nisan 1909.
[914] BOA, DH.MKT. 2805/96, 8 Mayıs 1909.
[915] BOA, BEO. 3549/266148, Lef 2, 7 Mayıs 1909; DH.MKT. 2826/79, 8 Mayıs 1909.
[916] BOA, DH.MKT. 2813/21, Lef 2, 16 Mayıs 1909.

teşkil edeceğini belirtmişti.[917] Nitekim Dahiliye Nezareti, Cemilzade'nin bu teklife yanaşmamasından dolayı İstanbul'a gönderilmesinden vazgeçti ve Bağdat'ta cemiyetin zararlı bir faaliyetine de rastlanmadığı için halihazırda Cemilzade'ye karşı bir hareketin bölgede hükümetin aleyhine sonuçlanacağına karar verdi.[918]

Dahiliye Nezareti, *Meşver*'in diğer iki üyesi olan Dava vekili Ferid ve mektubi kaleminde görevli Abdürrezzak Efendilerin Bağdat'tan kesin olarak gönderilmelerine karar verdi.[919] Öncelikle Abdürrezzak Efendi'nin hem *Meşver* üyeliği hem de gazetelerde yazdığı yazılar yüzünden vilayeti bir an evvel terk etmesi gerektiği Bağdat Valiliği'ne bildirildi. Ancak hem Vali Necmeddin Bey hem de Osmanlı merkezi idaresi Abdürrezzak Efendi'nin ilk başta memuriyetten alınmayarak Anadolu'da bir yerde tahrirat müdürlüğüne atanmasının doğru olduğunu düşünmüşlerdi.[920] Dahiliye Nezareti, böylelikle Abdürrezzak Efendi'nin Ergani madeni tahrirat müdürlüğü vazifesine atanmasına karar verdi.[921] Ancak sonraki süreçte Abdürrezzak Efendi'nin başka bir memuriyete nakledilmesinden ve Ferid Efendi'nin İstanbul'a gönderilmesinden vazgeçildi. Nitekim hükümet tarafından bu isimlerin *Meşver* cemiyeti üyesi olmaları bir şekilde tolere edilebilecekken *İrşad* ve *İnkılab* gazeteleri ve bu gazetelerde yayınlanan ve "gerici" olarak tanımlanan yazıları sakıncalı bulunmuş ve bu hususta yargılanmalarına karar verilmişti. Özellikle Abdürrezzak Efendi'nin gazetelerdeki yazıları "irticai" bir faaliyet olarak nitelendirilmiş ve bu yüzden Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanması merkezi idare tarafından uygun görülmüştü.[922] Bunun üzerine Bağdat Valiliği'ne hem Ferid hem de Abdürrezzak efendilerin yargılanmaları için tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri emri verildi.[923] Ancak Bağdat'ı terk etmesi emredilen *Meşver* cemiyeti üyelerinden yalnızca Abdürrezzak Efendi'nin İstanbul'a doğru yola çıktığı görülmektedir.

[917] BEO. 3549/266148, Lef 3, 16 Mayıs 1909.
[918] BOA, BEO. 3566/267412, Lef 3, 1 Haziran 1909; DH.MKT. 2826/79, Lef 5, 1 Haziran 1909.
[919] BOA, DH.MKT. 2826/79, 8 Mayıs 1909.
[920] BOA, BEO. 3566/267412, Lef 3, 1 Haziran 1909; DH.MKT. 2826/79, Lef 1 8 Mayıs 1909, Lef 2, 11 Mayıs 1909; DH.MKT. 2815/24, 17 Mayıs 1909; DH.ŞFR. 412/60, 8 Mayıs 1909. Hatta Abdürrezzak Efendi Bağdat'tan sürgün edilmeden evvel kendisi Dahiliye Nezareti'ne tahrirat müdürlüğü görevine getirilmesi için talepte dahi bulunmuştu. DH.MKT. 2744/93, Lef 1, 9 Şubat 1909. Ancak nezaret bu talebin kanun ve nizama uygun olmadığını beyan ederek reddetmişti. Lef 3, 20 Şubat 1909.
[921] BOA, DH.MKT. 2813/21, Lef 2, 16 Mayıs 1909; BEO. 3549/266148, Lef 3, 16 Mayıs 1909.
[922] BOA, DH.MKT. 2875/34, Lef 3, 13 Temmuz 1909; DH.MUİ. 5/19, 6 Eylül 1909
[923] BOA, DH.MUİ. 3-2/62, Lef 1, 4 Eylül 1909, Lef 2, 23 Eylül 1909; DH.MKT. 2889/81, Lef 2, 1 Ağustos 1909; DH.MKT. 2889/81, 28 Temmuz 1909.

Nitekim 1 Ağustos 1909'da yanında askeri görevliler eşliğinde sadece Abdürrezzak Efendi Halep üzerinden İstanbul'a gitmek üzere yola çıkarılmış ve buradan da 21 Ağustos günü iki jandarma eriyle birlikte başkente götürülmek üzere ayrılmıştı.[924]

Osmanlı merkezi idaresi bir yandan Abdürrezzak Efendi'nin "irticai" faaliyetlerde bulunmasından ötürü Bağdat'tan İstanbul'a getirilmesini emrederken öte yandan kendisini tensikata tabi tutarak onuncu maddeye binaen memuriyetten ihraç etmişti.[925] Memuriyetten atılan Abdürrezzak Efendi herhangi bir ceza almamış olacak ki Mart 1910 tarihi itibariyle İstanbul'da *İntikad* adlı bir mizah gazetesi çıkarmaya başlamıştı.[926] Bu gazete mizah yoluyla bazı memur ve askerleri hicvettiği için eleştirilerin odağında yer almıştı. Dönemin Bağdat valisi Nazım Paşa gazetenin bazı eleştirilerini Dahiliye Nezareti'ne şikâyet ederek hakkında tahkikat yapılmasını istemişti.[927] Benzer bir şikâyet emekli binbaşı olan Ferid Bey'den de gelmiş ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde "askerlere gazetesi *İntikad*'da dil uzatan" Abdürrezzak Efendi'nin Divan-ı Harb'e verilmesini talep etmişti.[928]

Bu gibi şikâyetlerden ötürü Dahiliye Nezareti Abdürrezzak Efendi'nin yeniden Divan-ı Harb'de yargılanması için harekete geçmiş ve nerede olduğunun tespit edilmesi için soruşturma başlatmıştı.[929] Ancak Abdürrezzak Efendi'nin bu soruşturma ve davalardan herhangi bir ceza aldığına dair kayda rastlanmamıştır. Yalnızca bir müddet *İntikad* gazetesinin yayın faaliyetlerinin durdurulması kararı alınmıştır.[930] Hatta Abdürrezzak Efendi Osmanlı merkezi hükümetine başvurarak yeniden bir memuriyete atanmayı dahi talep etmişti. Hükümete başvuru yaptığı dönem oldukça manidardır. Nitekim Aralık 1912'de Sadrazam Kamil Paşa'ya

---

[924] BOA, DH.MKT. 1890/78, 1 Ağustos 1909; DH.MUİ. 5/19, 6 Eylül 1909. Bağdat'tan İstanbul'a doğru giderken Abdürrezzak Efendi yolda eşkıyalar tarafından soyulduğunu iddia ettiği bir telgrafı Dahiliye'ye göndermiş ve nezaret de bunun üzerine Halep vilayetinden bu olayın doğruluğunu soruşturmuştur. DH.MKT. 2628/57, 24 Eylül 1908.

[925] BOA, ŞD. 3083/39, Lef 1, 21 Aralık 1912; ŞD. 3099/18, Lef 2, 9 Nisan 1912.

[926] Aynı zamanda Abdürrezzak Efendi, Bağdat'a sürgün olarak gönderildiği için kendisine Meşrutiyet'in ilanına kadar verilen "menfiler muhassesâtı" olarak adlandırılan maaşının yeniden verilmesini talep etmişti. BOA, DH.MUİ. 126/22, Lef 2, 28 Ağustos 1910.

[927] *İntikad* gazetesinin yirminci sayısında yer alan suçlamaları Nazım Paşa reddettiğini bildirerek "milleti irşad etmesi" gereken matbuatın bu şekilde "kirletilmesi"nin önüne geçilmesi gerektiğini merkeze bildirmişti. BOA, DH.SYS. 57/11, Lef 2, 26 Kasım 1910.

[928] BOA, DH.EUM.KADL. 1/33, 11 Kasım 1910.

[929] Yapılan soruşturma neticesinde Abdürrezzak Efendi'nin ikamet ettiği İstanbul'da Salkım Söğüt caddesindeki evinden ayrılarak Haziran 1910'da İzmir'e gittiği Dahiliye Nezareti tarafından tespit edilmiştir. BOA, DH.EUM.THR. 29 Haziran 1910.

[930] BOA, DH.MUİ. 126/22, Lef 2, 28 Ağustos 1910.

yaklaşık on aydır mağdur edildiğini ve bu mağduriyetine son verilmesini talep ettiğini içeren bir telgraf göndermişti. Hakkında yeniden bir soruşturma açıldığında suçsuz olduğunun kanıtlanacağını ve yeniden memuriyete döneceğini de belirtmişti.[931] Bu tarihte İstanbul'da Halaskaran-ı Zabitan Grubu devreye girmiş ve İttihatçılar bir müddet yönetimden uzaklaştırılmış ve İtilafçı kanadın ağırlıkta olduğu Gazi Muhtar Paşa hükümeti göreve başlamıştı. Nitekim Abdürrezzak Efendi yeni yönetimin kendisine sahip çıkacağını düşünmüş olmalıdır. Ancak yapılan soruşturma neticesinde Abdürrezzak Efendi'nin onuncu maddeden ihraç edilmesi kararının geri çekilmemesine ve yeniden bir göreve atanmamasına karar verildi.[932]

Nihayetinde Bağdat'ta II. Meşrutiyet rejimine ve dolayısıyla İttihatçılara tepki olarak kurulan *Meşver* cemiyeti vilayetteki ilk gizli örgütlemelerden biri olmuştur. Bağdat eşrafının "devr-i sabık"ta edindikleri ayrıcalıkları kaybetme korkusu bu cemiyetin oluşmasına neden olmuştur. Nitekim *Meşver* cemiyetinin Cemilzade İsa başkanlığındaki 1909 sonrası döneminde Arap istiklali söylemleri olduğu iddia edilse de genel olarak Arap milliyetçisi bir kimliğe sahip olmamış ve daha çok üyelerinin yerel çıkarlarının korunmasına yönelik amaçlar gütmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra toplanan ilk grubun başını Seyyid Abdurrahman ve ailesi çekerken 1909 sonrası ikinci yapılaşmada Cemilzade İsa öne çıkmıştır. İlk grup içerisinde yer alan isimlerin sonrasında devam edip etmediği bilinmemektedir. Bilinen bir husus vardır ki o da *Meşver* cemiyetine mensup olanların sonrasında Bağdat'ta şubeler açan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası saflarına katıldıkları ve İttihat ve Terakki'nin karşısında yer almayı seçtikleridir.

4.3.2. Nazım Paşa'nın Bağdat'taki İdaresine İtirazlar: 1910 Bildirisi

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle Suriye civarında İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikalarına karşı çıkan ve Arap halkının birlik ve beraberlik içerisinde olması gerektiğini savunan bazı cemiyetler oluşmaya başlamıştı. Bu cemiyetler fikir ve düşüncelerini özellikle basın ve bazı bildiriler kanalıyla diğer Arap vilayetlerine ulaştırmaya çalışmaktaydılar. 1909 yılında Suriye'de yazılan bazı

[931] Abdürrezzak Efendi 21 Aralık 1912 tarihinde göndermiş olduğu bu telgrafta "*İntikad* gazetesi sahibi Bağdad mektûbi ketebe-i sabıkâsından Abdürrezzak" olarak imzasını atmıştı. Bu da 1912 senesinde gazetenin hala yayın faaliyetlerine devam ediyor olduğunu gösterir. BOA, ŞD. 3083/39, Lef 6, 21 Aralık 1912; ŞD. 3099/18, Lef 2, 9 Nisan 1912; ŞD. 3106/17, Lef 2, 17 Eylül 1912.
[932] BOA, ŞD. 3083/39, 20 Mayıs 1913.

bildiriler Bağdat'a da ulaşmıştı. Bu bildirilerde yalnızca idari bağımsızlık yoluyla gerçek özgürlük ve anayasal bir rejimin korunabileceği vurgulanmaktaydı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm unsurların haklarının korunması gerektiği ve eşitliğin sağlanmasının anayasal bir zorunluluk olduğu yine bildirilerde yer alan hususlar arasındaydı. Suriye'den gönderilen bu bildirilerde, Osmanlı ile bağların koparılarak tam bir ayrılık yaşanması değil adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzıyla idari alanda gevşekliğin sağlanması gerektiği belirtilmekteydi. Yönetimde "tevsi-i mezuniyet" ilkesini benimseyen bu bildiriler Bağdat eşrafı arasında dağıtılmış, fakat beklenen etkiyi yaratmamıştı.[933]

Bağdat'ta Suriye'den gönderilen bildiriler büyük destekçi bulamamıştı. Ancak Nazım Paşa'nın valiliği döneminde şehirde bazı itirazların yükseldiği ve muhalefetin arttığı görülmüştü. İttihatçı kanadın İstanbul'dan uzaklaştırmak için geniş yetkilerle 1909 senesinde Bağdat'a atadığı Nazım Paşa göreve başlar başlamaz vilayetteki dengeleri değiştirme yönünde adımlar atmıştı. Buna binaen kendisine düşman gruplar da karşı propaganda faaliyetlerine girişmeye başlamışlardı. Nazım Paşa Bağdat'taki İttihatçıları tasfiye edip yerlerine özellikle önemli memuriyetlere kendi adamlarını getirmeye başlamıştı. Bu durum cemiyet yanlısı olan ekibi oldukça rahatsız etmiş ve karşı propaganda faaliyetlerine girişmelerine neden olmuştu. Valinin göreve başlamasından birkaç ay sonra 1910 senesinin Ağustos ayında Bağdat'ta kimliği belirsiz kişilerce "Irak Irak" adında bir bildiri yayınlandı.[934] Kitapçık formatında Arapça olarak yayınlanan bu bildiri kısa zamanda halkın

[933] Nakib Abdurrahman Efendi bu bildirilerden bir tanesini valiliğe götürerek haberdar olmalarını sağlamış ve bu yolla devlete sadakatini sunmuştu. Tauber, *The Arab Movement*, s. 68-69. Nakib gibi nüfuzlu birinin destek vermediği bu bildirinin Bağdat'ta geniş kitlelere yayılma olasılığı oldukça düşüktü.

[934] İngiliz konsolosluğu, Nazım Paşa'nın göreve başlamasından dört ay gibi kısa bir süre geçmesine rağmen kendisine bu şekilde bir karşı koyuşun olmasının çok erken olduğunu ve valiye bir haksızlık yapıldığını iddia etmiştir. TNA, FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther. Ayrıca konsolosluk, Nazım Paşa ile ilgili benzer eleştiriler içeren broşürlerin aynı günlerde Aden'den geldiğini ve büyük bir paket olarak Musul ve Bağdat'taki bazı gazetelere gönderildiğini, hatta Mısır'daki *Umran* gazetesine de bir nüsha yollandığını belirtmiştir. Anlaşılan o ki bu dönemde Nazım Paşa aleyhtarı ekip hem vilayette hem de vilayet dışında etkin olarak çalışma yürütmekteydiler. FO, 424/225, nr. 18, Sir. G. Lowther to Edward Grey. Stacy Holden'ın editörlüğünde hazırlanmış olan *A Documentary History of Modern Iraq* adlı eserde 1910 bildirisinin İngiliz elçiliğince yapılan bir çevirisi yayınlanmıştır. Çevirinin başında, "Bu belgeyi okurken, yazarların siyasi kaygılarının doğasını göz önünde bulundurmalısınız. Ne talep ediyorlar? Endişeleri yerel mi yoksa emperyal mi? Yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yapısına karşı mı çıkıyor? Devrim sonrası dönemde siyasetin yapısını nasıl kavramsallaştırıyorlar?" şeklinde bir sorgulama yapılması gerektiği belirtilmiş ve başka bir yorum yapılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stacy E. Holden (Ed.), "Baghdad Petition, 1910", *A Documentary History of Modern Iraq*, Florida: University Press of Florida, 2012, s. 33-38.

okuyabileceği şekilde şehrin muhtelif yerlerine asıldı ve bir çok kişinin bu bildiriden haberdar olmasına çalışıldı. Yaklaşık on beş kopyası bulunan bu bildiriler emniyet güçleri tarafından toplatılıp imha edildi ve olayla bağlantılı olduğu düşünülen isimler tutuklandı.[935]

"Irak Irak" bildirisini *Meşver* cemiyetinden sonra Bağdat'ta ortaya çıkan ilk yönetim karşıtı hareketlenme olarak değerlendirmek mümkündür. Eliezer Tauber, Arap milliyetçiliğinin Irak kolunu I. Dünya Savaşı'ndan önce konuşmak zor olsa da bunun ilk nüvesinin 1910 yılında yazılan bu bildiri olduğunu iddia etmektedir.[936] Nitekim bildirinin içeriğine bakıldığında Bağdat'ta II. Meşrutiyet'ten sonra Arapların ve yerel bazda Iraklıların haklarını arayan ve hükümet karşısında milli bir bilinç oluşturmaya çalışan ilk karşı koyuş olduğunu söylemek mümkündür. 1908'de ortaya çıkan *Meşver* cemiyetiyle kıyaslandığında bu bildirinin daha genel bir çerçeve çizdiği, milli değerlere vurgu yaptığı ve sesini daha geniş kitlelere duyurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

"Irak Irak" bildirisi, Bağdat'ta Nazım Paşa'nın matbaalara baskı yapacağı düşünülerek Mısır'da basıldı. Mısır'da basılan bildirinin nüshaları dağıtılması için Bağdat'a gönderildi.[937] Giriş kısmında bu bildirinin yazılış amacı açık bir şekilde dile getirilmişti. Bildiride, öncelikle Irak'ın Abbasi döneminde eğitim, modernleşme ve endüstri alanında oldukça gelişmiş bir seviyede iken sonrasında geri bırakıldığı, toprağın bereketli olması sayesinde başarılı bir yönetimle çok fazla verim alınabilecek bir yer olduğu vurgusu yapılmıştı. Bildiriye göre, Irak özellikle "gerici sultan" olarak adlandırılan II. Abdülhamid döneminde çok kötü bir duruma

[935] Bildiri, Seyyid Abdurrahman'ın etkisinin çok olduğu Şeyh mahallesinde bulunamamıştı. Anlaşılan o ki Nakib Abdurrahman gizliden de olsa Nazım Paşa'yı desteklemeye devam etmiş ve bildirilerin kendi bölgesinde dağıtılmasına izin vermemişti. TNA, FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther. Bildiriyle ilgili Osmanlı arşiv kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yalnızca İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu bildiriye ulaşmış ve bir nüshasını raporun sonunda Dışişleri Bakanlığı'na iletmiştir.

[936] Tauber önce 17 Ağustos'ta bir bildiri yayınlandığını, ardından aynı hafta içerisinde "Irak Irak" adlı kitapçığın Bağdat'ta dağıtıldığını belirtmektedir. Ancak bildiri ve kitapçık olarak düşündüğü bu yazıların aslında bir tane olduğu ve aynı isimler tarafından yazıldığı düşüncesi daha mantıklı gelmektedir. Nitekim İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu da bu iki bildiri ve kitapçığı birbirinden ayrı olarak değerlendirmemiştir. Tauber, *The Arab Movements*, s. 262-263; TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

[937] Bildiride metni hazırlayan kişi veya kişilerin kimler olduğu açık bir şekilde verilmemiştir. Ancak metin içerisidinde bu yazıyı oluşturmak için "Bağdat'ın bilge adamlarının" bir araya gelerek toplandıkları ve birlikte karar verip bu metni oluşturdukları, ardından basılması için Mısır'a gönderdikleri belirtilmiştir. TNA, FO, 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

sürüklenmişti. Sonrasında İttihat ve Terakki başa geçmiş ve Irak'ın müferrih bir yer olması umulmuştu. Tüm dünyayla birlikte Irak halkı bölgenin Mısır'dan daha verimli bir yer olacağını hevesle beklemişti. Bildiride, bir reformist olarak gönderilen Nazım Paşa'nın Irak'ın durumunu iyileştirmek için bölgeye atandığı ve bu durumdan Iraklıların mutlu olduğu ifade edilmişti. Ancak Nazım Paşa bir despot olarak hareket etmiş ve geniş yetkiler ve adamlarıyla geldiği Irak'ı büyük bir kaosa sürüklemişti. Ayrıca vali, Irak halkını küçümseyerek isyana davet etmişti. Nitekim Nazım Paşa'nın büyük bir gurur ve öz güvenle Bağdat'a geldiği ve kimseye danışmadan reformları gerçekleştirmeye başladığı ve özellikle eşrafın kendisini ziyaret etmesini bile istemediği bildiride belirtilmişti. Nazım Paşa'nın "otokratik" bir lider olduğuna kanıt olarak ise Süleyman Nazif'in onun hakkında sözleri gösterilmişti. Nitekim bildiride Nazif Bey'in Nazım Paşa'dan evvel Irak'ta bulunmasına ve tecrübesine rağmen Paşa'nın onu dinlemekten kaçınmasını ve önerilerini onaylamamasının onun "otokratik" bir lider olduğunu kanıtladığı iddia edilmişti. Ayrıca Nazım Paşa'nın Bağdat'ta gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatlar da yine vilayeti otokrasiyle yönettiğine dair bir delil sayılmıştı.[938]

Bildiride, Nazım Paşa'nın ıslahatları sıralanırken Irak toplumu üzerinde kurmaya çalıştığı iddia edilen "monarşik yönetim" eleştirilerin odağı olmuştu. Buna bağlı olarak bazı ıslahatları gerçekleştirirken Arap dilini ve Arap milletini bastırmaya çalıştığı vurgulanmıştı. Nazım Paşa'nın devlet dairelerine gönderilecek olan dilekçeler ve yazışmalarda yalnızca Türkçe'nin kullanılmasını emretmesi örnek olarak verilmişti. Ancak Iraklıların birçoğunun Türkçe bilmemesinden ötürü bu uygulamayı yapmak istemedikleri belirtilmişti.[939] Gerçekten de Nazım Paşa *Zevra* gazetesinin 2254. sayısında Osmanlı Devleti'nin dilinin Türkçe olmasından dolayı gerek vilayete gerekse resmi dairelere gönderilecek yazışmaların Türkçe yapılmasıyla ilgili bir tebligat yayınlatmıştı.[940]

II. Meşrutiyet döneminde Arap vilayetleri başta olmak üzere imparatorluğun her yerinde Türkçe'nin yaygınlaştırılması ve resmi işlerde kullanılması zorunluluğu

[938] TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.
[939] TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.
[940] *Zevra*, nr. 2254, 8 Mayıs 1910.

Bağdat'a özel bir durum değildi. Nitekim yeni rejim, devletin resmi dili olarak Türkçeyi kabul ederken bütün resmi kurum ve kuruluşlarda Türkçe'nin zorunlu olması gerektiğine inanıyordu. Özellikle mahkemelerde Türkçe zorunluluğu getirilmesini savunuyordu. Çünkü yeni rejim farklı ırk ve milletlerden oluşan imparatorluğun, resmi dil olarak Türkçeyi kullanmasının bütünleştirici bir etkisi olacağına inanmaktaydı. Ancak uygulamada bunun zorluklarından da bahseden bazı İttihatçılar bulunmaktaydı. İttihatçılar Arapların bu taleplerini karşılamanın ve Arapçanın kamusal alanda kullanılmaya devam etmesinin siyasi açıdan kendilerine avantaj sağlayacağını bilmelerine rağmen bu konuda verilecek olan bir imtiyazın diğer milletler tarafından da talep edileceği korkusunu taşıyorlardı. Bu da yeni rejimin kurmaya çalıştığı milletler üstü Osmanlı birliği anlayışıyla uyuşmamaktaydı.[941]

Öte yandan Arap kamuoyu, mahkemelerde Arapça kullanılması gerektiğini beyan edip devlete o yönde bir baskı uygulamaktaydı. Ayrıca cemiyet karşıtı olan bazı eşraf, Arap diliyle İslamiyet arasında bir bağ kurarak İTC'nin hem bir Türk despotluğu yaptığını hem de İslam karşıtı bir politika izlemeye çalıştığını söyleyerek kamuoyunu yönlendirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı merkezi yönetimi ise resmi dil ve Türkçe zorunluluğunu bir yandan getirmek isterken öte yandan bu teorinin pratiğe döküldüğünde zorluklarını da göz ardı etmeden eski geleneği devam ettirmenin daha doğru olabileceğini düşünüyordu. Nitekim yeni rejim, Osmanlılık politikasıyla bağlantılı olarak Türkçeyi özellikle resmi alanda yaygınlaştırmaya çalışırken devlet mekanizmalarında bir aksaklık yaşanmasını da istemiyordu.[942] Ancak Nazım Paşa'nın İttihatçı kanada uzak olmasına rağmen, Bağdat gibi Türkçe bilme oranının düşük olduğu bir vilayette böyle bir zorunluluk getirmeye çalışarak Meşrutiyet rejiminin ideolojisini takip etmesi oldukça şaşkınlık vericidir. Vali olarak Bağdat'ta bu reformu tam olarak uygulayamasa da bunun için vilayette bir baskı oluşturması Paşa'nın Meşrutiyet rejimiyle arasını iyi tutma çabası olarak algılanabilir.

---

[941] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 109. Zeine Zeine İttihatçıların bu politikasını eleştirerek şunları söylemiştir: "İTC cemiyeti Türkçe'nin imparatorluğun resmi ve yegane dili olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Bu "Türkleştirme" süreci Arapların Jön Türk memnuniyetsizliğinin bir başka büyük nedeni oldu. Arap dilinin yerine Türkçeyi ikame etme siyaseti en başından başarısızlığa mahkumdu. Türk dilini Araplara empoze etmek imkansızdı. Aslına bakılırsa, Türk dilinin bizatihi kendisi muhtemelen kültürel ve dini zorunluluk icabı büyük oranda Farsça ve Arapça sözcüklerle zenginleşmişti." Zeine, *Türk Arap İlişkileri*, s. 117-118.

[942] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 58; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 108.

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği esnasında yaptığı ve bildiride eleştirilen bir diğer icraatı Arap subayları görevden alması olmuştu. İddiaya göre Nazım Paşa 6. Ordu kumandanı olarak orduda reform yapmak için harekete geçmiş ve ilk olarak 6. Ordu içerisindeki Arap subayların bir kısmını azletmiş, bir kısmını uzak vilayetlere göndermiş ve geri kalanını ise emekliye ayırmıştı. Yerlerine Türk subayları yerleştirerek ordudaki Arap etkisini azaltma yoluna gitmişti. Bildiriye göre bu durum tamamen Araplara yapılan bir darbeydi. Ayrıca Nazım Paşa'nın şehirdeki dükkanlara yaptığı değişiklikler yine bildiride eleştirilen faaliyetlerindendi. Valinin emriyle Bağdat'taki dükkanlar tek tip boyatılmış ve dükkanını boyatmayan mal sahiplerine cezalar kesilmişti. Bu hususta *Rakib* gazetesinde bir yazı kaleme alındığı ve bu yazıda Abdüllatif Bey'in "Mansur ve Harun Reşit'in şehri Nazım Paşa'nın emirlerine göre gala kıyafetlerini giydi." diyerek şehrin yalnızca dış görünüşüyle ilgilenip asıl sorunlarına odaklanmadığı ifade edilmişti.

Ayrıca Nazım Paşa'nın eski tip caddelerin genişletilmesi için harekete geçtiği ama bunu yaparken insanları hem tehdit edip hem de mallarına zarar vererek mağdur ettiği iddia edilmişti. "Irak Irak" adlı bu bildiriye göre, Nazım Paşa, şehrin çehresiyle ilgilenip iç dinamikleri takip etmekten uzak olmuş ve bu sebeple sorunların çözülmesinde yetersiz kalmıştı. Nitekim caddelerin genişletilmesi, dükkanların boyanması Nazım Paşa'nın Bağdat'a gönderilirken yapması beklenilen reformist hareketlerden değildi. Bunlar dış görüntüyle alakalıydı ve sonra da yapılabilirdi. Dikkatini önce tarıma vermeliydi ve belediye adına ödünç aldığı iki yüz bin lirayı tarım ve sanayinin gelişmesi için çok daha iyi harcamalıydı.[943]

Bildiride Bağdat basınının Nazım Paşa'nın korkusundan ses çıkaramadığı da iddia ediliyordu. Basının diğer ülkelerdeki gibi özgür olması gerekirken Bağdat'ta durumun tam tersi olduğu belirtilmiş ve bu yüzden Irak'ta basına bir özgürlük verilmesi gerektiğinin altı çizilmişti. Bildiriye göre Bağdat'ta Nazım Paşa'ya basın-yayın faaliyetleri içerisinde karşı koyabilen yalnızca Abdüllatif Süneyyan ve *Rakib* gazetesiydi.[944]

[943] FO, 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.
[944] TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

Nazım Paşa hakkında ağır ithamlarda bulunan "Irak Irak" bildirisi Osmanlı toprakları dahilinde diğer Arap vilayetlerindeki basında yer almıştı. Anlaşılan o ki kitapçık başka bölgelere de gönderilmiş ve gönderildiği yerlerde basın, Nazım Paşa'nın uygulamalarını eleştirmekten çekinmeyerek görevden alınması için bir kamuoyu oluşturmuştu. Bağdat dışında çalışan bu ekibin yine Nazım Paşa'nın muhalifleri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 15 Ekim 1910 tarihli Şam'da yayınlanan *Muktebes*[945] gazetesinde yeni hükümetin en büyük yanlışının askeri birini sivil idare görevine getirmesi olduğu iddia edilmiş ve bunun en büyük örneğinin Bağdat Valiliğine ve 6. Ordu kumandanlığına atanan Nazım Paşa olduğu belirtilmişti. Gazetede Nazım Paşa'nın Meşrutiyet'i kabul etmesine rağmen reformlarını Bağdat'ta uygulamadığı ve nitekim Türkçeyi yaygınlaştırarak Arapçayı yasaklanmasının Meşrutiyet'in ilkeleriyle bağdaşmadığı iddia edilmişti. Yine bildiride zikredilen benzer şikâyetler gazetede de yer almış ve böylelikle Arap kamuoyunda Nazım Paşa'nın uygulamaları ve dolayısıyla Osmanlı merkezi hükümeti eleştirilerin odağı olmuştu.[946]

Nazım Paşa bildirinin yazarı olarak Abdülmesih Antaki Bey'den[947] şüphelenmiş ve polisin bu hususta soruşturma yapması için emir vermişti.[948] Antaki Bey "devr-i sabık"ta II. Abdülhamid'e muhalif faaliyetler içerisinde bulunduğu için firar eden ve yaklaşık on dört senesini farklı yerlerde geçiren; nihayet Mısır'da karar kılarak burada faaliyetlerini sürdüren bir isimdi.[949] Antaki Bey, II. Abdülhamid

---

[945] Suriye'nin önde gelen gazetelerinden biri olan *Muktebes* 1908'de II. Meşrutiyet'in hemen ardından yayın faaliyetlerine başladı. Mesul müdürü Muhammed Kürd Ali olan gazete kısa zamanda büyüyerek geniş bir okuyucu kitlesi buldu. Muruvve, *es-Sıhafetu'l*-Arabiyye, s. 209

[946] FO 195/2341, nr. 1065, Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther. Nitekim bildirinin sonuç kısmında bir çağrı yapılarak bu broşürün Mısır, Suriye, Amerika, Tunus ve İstanbul'daki Arap çağdaşlar tarafından gazetelerde yayınlanması talep edilmişti. Bu yolla gazeteler, gerçekleri İstanbul'daki devlet adamlarının dikkatine sunmalarına yardımcı olacaklardı. FO, 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther. Nazım Paşa'nın en önemli adamlarından biri olan Abdülkadir Hudeyri, Meclis-i Mebusan'a çektiği bir telgrafında *Muktebes* gazetesinde yer alan bu yazıların tamamen uydurma olduğunu iddia etmişti. BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 2.

[947] Abdülmesih el-Antaki aslen Yunanlı olup 1874 yılında Halep'te dünyaya geldi. Dedelerinin bir kısmı Antakya'da ikamet ettiği için bu ismi aldı. Ailesi o doğmadan Halep'e göç etti. Kitap tercümesi ve telif işleriyle meşgul oldu. Yaklaşık ona yakın gazete ve dergi çıkarttı. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 4, s. 153.

[948] TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

[949] İstanbul'dan Mısır'a firar eden muhaliflerin başında Selim Faris gelmiş ve özellikle ilk dönem Arap muhalefeti içerisinde yerini almıştı. Faris, 1885-1887 yılları arasında Mısır'da *el-Kahire* ve *el-Kahire el-Hurre* adında iki gazete çıkararak II. Abdülhamid idaresini eleştirmişti. Ondan sonra gelen Araplar da benzer faaliyetleri sürdürerek devam etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Şahin, "Arap

yönetiminden kaçanların kalesi olan Mısır'da diğer muhalifler gibi gazetecilik faaliyetlerine girişmiş ve 1895-1896 yılında *Umran* gazetesini çıkarmaya başlamıştı.[950] Bu gazete II. Abdülhamid döneminde sakıncalı bulunduğu için yurda girişi yasaklanmıştı.[951] II. Meşrutiyet döneminde gazete yayın faaliyetlerini sürdürmüş ve Antaki Bey önceki dönemde olduğu gibi yeni yönetimi de eleştirmekten kaçınmamıştı. *Umran* gazetesinin İttihatçıların siyasetini eleştirmesi Osmanlı merkezi hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmış ve II. Meşrutiyet döneminde de gazetenin imparatorluğa girişi bir müddet yasaklanmıştı.[952]

Abdülmesih Antaki Bey, yukarıda bahsi geçen "Irak Irak" adlı bildirinin yayınlanmasından kısa bir müddet önce Bağdat'ta bulunmaktaydı. Antaki Bey Irak kıtasına yaptığı bu gezisinde halkı Osmanlı'ya ısındırmayı amaçladığını iddia etmişti. Bağdat'ta bulunduğu bir esnada Nazım Paşa ile de görüşmek istemiş ancak vali onunla görüşmeyi reddetmişti. Her ne kadar iyi niyetlerle Irak'ta bulunduğunu iddia etmiş olsa da Nazım Paşa gazeteciden şüphelenmiş ve önce yanında bulundurduğu evraklarına el koydurmuş ve yaklaşık on gün kadar kendisini Bağdat'ta alıkoymuştu. Sonrasında vali, Antaki Bey'in Bağdat'ta bulunmasını sakıncalı bularak Basra'ya gitmesine karar vermişti. Bunun üzerine Antaki Bey, Osmanlı merkezi idaresine başvurarak Nazım Paşa'nın kendisine haksız bir

---

Gazeteci Selim Faris'in Hayatı (1826-1908), Faaliyetleri ve Sosyal Çevresi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018.

[950] Abdülmesih Antaki Bey Kahire'de *Umran* gazetesini yaklaşık on iki sene boyunca yayınlamıştır. Emil Bedi Yakub, *Mucemu'ş-Şuara Munzu Bedu Asru'n-Nahda*, c. 2, Beyrut: Daru'l-Sadır, 2004, s. 766.

[951] II. Abdülhamid döneminde oldukça sıkı bir şekilde işleyen sansür mekanizması sayesinde gerek yurt içinde gerekse yurt dışındaki gazeteler yakın bir takibe alınıyorlardı. İstanbul'a sokulmaya çalışılan gazeteler postahanelerde tespit edilip yurda girişi yasaklanıyordu. Nitekim Ağustos 1902'de Encümen azasından Yusuf Hüsni Efendi Galata postanesinde yaptığı soruşturma neticesinde sakıncalı gazetelerin bir listesini çıkarmış ve bunların içerisinde *Umran* da yer almıştı. BOA, MF.MKT. 655/19, 19 Ağustos 1902. Yusuf Hüsnü Efendi'nin sunduğu listede yer alan *Umran* ve diğer gazetelerin dağıtılmasının önüne geçilmesi için Maarif Nezareti Dahiliye'ye bildirmişti. DH.MKT. 575/5, 25 Ağustos 1902. Ancak *Umran* gazetesi yasaklı listede olmasına rağmen sonraki yıllarda da İstanbul'a girişi yapılmıştır. DH.MKT. 957/58, 9 Mayıs 1905, DH.MKT. 1183/7, DH.MKT. 1249/50, 18 Nisan 1908.

[952] BOA, BEO. 3994/299539, 25 Ocak 1912; A.MTZ.(5), 9/299, Lef 1, 19 Aralık 1911. Abdülmesih Antaki Bey gazetesinin ülkeye giriş yasağının kaldırılması talebinde bulunmuştu. Bu kararın yeniden gözden geçirilmesini istemişti. Lef 5, 28 Aralık 1912. Bunun üzerine yeni bir soruşturma açılmış ve soruşturma neticesinde Ağustos 1913'de *Umran* gazetesinin yasağının kaldırılmasına karar verildi. A)MTZ.(05), 10/334, Lef 1, 19 Mart 1913; MV. 175/46, 18 Mart 1913; MV. 179/90, 26 Ağustos 1913. Ancak I. Dünya savaşında imparatorluk aleyhine faaliyetlerini sürdürüyor olacak ki Bağdat valisinin raporuna göre *Umran* gazetesi düşman uçakları tarafından Hamisiye ve Sukuşşuyuh taraflarına atılmıştı. DH.EUM.4.Şb 2/68, 9 Ağustos 1915.

uygulamada bulunduğunu, hiç suçu yokken itibarını zedelediğini ve namus ve şerefinin iadesi için gereğinin yapılmasını talep etmişti.[953]

Osmanlı merkezi idaresi bu şikâyete karşı herhangi bir eyleme geçmemişti. Antaki Bey, yaşadığı bu olaydan sonra Nazım Paşa'ya düşmanlık beslemiş olacak ki paşa görevden alındıktan sonra *Umran* gazetesinde bir yazı kaleme almıştı. Bu yazısında "Bağdat Zalimi" başlığıyla Nazım Paşa ve onun Bağdat'taki yönetimini sert bir dille eleştirmişti. Antaki Bey, zalim ve zorbalığın vücut bulmuş halinin Nazım Paşa olduğunu, Bağdat'ta kendisine beddua ve lanet etmeyen ve onun zulmünü kötü görmeyen neredeyse kimsenin olmadığını iddia etmişti.[954]

Nazım Paşa bildirileri yazan kişinin Abdülmesih Antaki olduğunu düşünmekle birlikte Bağdat'ta söz konusu olayı destekleyen ve kışkırtan asıl ismin Mahmud Şevket Paşa'nın üvey kardeşi mektupçu Murad Bey olduğundan şüphe etmekteydi. Bağdat'ta göreve başladığından beri İttihatçılar ile büyük bir çekişme içerisinde olan Nazım Paşa, kendisi hakkında bir takım "asılsız" iddialar öne süren isimlerin cemiyet yanlısı ekip olduğunu ve başlarında da Murad Bey olduğunu düşünmekteydi. Elinde yeterli bir delil olmadığı için bu bildirilerle ilgili kimseyi tutuklayamasa da kendisi hakkında asılsız iddialar öne süren Murad Bey'i mektupçuluk görevinden almıştı.[955]

Nihayetinde bildiride yazar ve hazırlayanların isimleri zikredilmemiş olsa da Nazım Paşa bu işin tertipleyicilerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat şubesi olduğu düşünmekteydi. İttihatçı kanadın hazırlamış olabileceğine dair elde bazı ipuçları bulunmaktadır. Nitekim metin içerisinde "devr-i sabık"a ağır eleştiriler yapılmış, Meşrutiyet'in ilanının sevinçle karşılandığı belirtilmiş ve Süleyman Nazif, Abdüllatif Süneyyan gibi İttihatçı kanadın önemli isimleri övülmüştür. Kendilerini "Osmanlı birliğinin sadık savunucuları" olarak takdim eden bu ekip Nazım Paşa'nın yönetimini II. Abdülhamid'inkiyle kıyaslayarak bir daha böyle bir baskıya razı olamayacaklarını ve yeni rejimle birlikte valiyi devirebileceklerini belirtmişlerdi. Ayrıca asla eski rejime dönmek gibi bir arzularının olmadığını da eklemişlerdi.[956] Ancak kesin olarak

[953] BOA, HR.TO. 403/34, 21 Temmuz 1910.
[954] Antaki Bey, Bağdat'ta Nazım Paşa'nın zulmünü kötü görmeyen *Sada-yı Babil* gazetesi sahibi ve başka dalkavukların olduğunu iddia etmişti. *Umran*, nr. 681, 3 Ocak 1913; BOA, BEO. 3994/299539.
[955] TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.
[956] Ayrıca bildiride, Nazım Paşa'ya başkaldırmayan halkı "Bağdat halkı hepiniz pezevenksiniz, özellikle de en büyük pezevenk Nakib'dir. Vatanseverliğiniz yok, küçük bir öz saygınız olsaydı,

bu hususta bir yargıya varmak da doğru değildir. Nitekim metin içerisinde Osmanlı merkezi idaresinin bazı uygulamalarına da itiraz bulunmaktadır.

Yukarıdaki iddiaların yanı sıra metin milliyetçi nüvelerin olduğu, Arap diline ve Arapların haklarına öncülük tanınması gerektiği üzerine bazı ifadeler yer almaktadır. Bu hususlar İTC'nin genel politikasıyla örtüşmemektir. Ancak bu dönemde Bağdatlı bazı İttihatçıların hükümetin politikasını eleştirdiği de bilinmektedir. Örneğin İttihatçı kanattan olan Abdüllatif Bey resmi kurumlarda Arapça'nın kullanılmasının yasaklanmasını ve Türkçe'nin resmi dil olmasını gazetesinde eleştirmişti. Ayrıca yine bir Bağdatlı olan ve cemiyetin önemli isimleri arasında sayılan İsmail Hakkı Babanzade Lynch meselesi ve Bağdat demiryolu imtiyazı hususlarında merkezi hükümeti eleştirmekten geri durmamıştı. Bu noktada bakılacak olursa bu bildirinin, bazı çıkarları ve yerel hakları cemiyetin politikalarından üstün gören Bağdatlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından hazırlandığını söylemek mümkündür. Bu yüzden bu bildiri eğer kesin olarak Bağdatlı İttihatçılar tarafından yazılmışsa İTC'nin Bağdat şubesi ve merkez komite arasında da bazı görüş farklılıkları olduğunu kanıtlamaktadır.

Bildirinin asıl maksadının Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği'nden azledilmesi olduğu anlaşılmasına rağmen II. Meşrutiyet rejiminin bazı politikalarına da itiraz edilmiştir. Özellikle bu bildiri, İttihat ve Terakki'nin Türkçeyi resmi kurumlarda zorunlu dil yapmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca "Irak Irak" bildirisi genel olarak Nazım Paşa ve onun yönetimine yerel düzeyde bir başkaldırı olarak görülse de öne sürdüğü ve eleştirdiği hususlar bakımından Irak özelinde Arapların haklarını savunan ve milli unsurlar barındıran bir hareketti. Bu broşürden sonra Bağdat'ta milliyetçi unsurların arttığı, gizli ve açıktan kurulan cemiyetlerle Arapların öne sürülen haklarının daha yüksek sesle söylendiği bilinmektedir.

4.3.3. Bağdat'ta Cemiyet Siyasetinden Fırka Siyasetine Geçiş

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin Bağdat'ta yerel dinamiklerle mücadelesi 1911'den sonra farklı bir boyuta taşındı. Bu tarihten itibaren gizli

---

eşleriniz ve kızlarınızın vali tarafından fahişe olarak kullanılmasına izin vermezdiniz." şeklinde ağır bir dille eleştirilmiştir. Görünen o ki Nakib Abdurrahman bu bildirinin tertipleyicilerine destek vermemiş ve hatta Nazım Paşa'nın yanında yer almayı seçmiştir. TNA, FO 424/224, nr. 145: Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770: Consul General Lorimer to Sir. G. Lowther.

cemiyet ve dernek etrafında birleşenler İTC'ye muhalif siyasi ittifaklar yapmaya başlamıştı.[957] Bu siyasi oluşumlardan ilki Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın Bağdat şubesi oldu.[958] Şubenin kurulması için harekete geçen isim ise Basra'da İTC'ye muhalefetin başını çeken ve eşrafı kendi etrafına toplayan Basra nakibüleşraf kaymakamı Seyyid Talib olmuştu.[959]

Seyyid Talib İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini çıkarları açısından zararlı bulmuş, bu minvalde adem-i merkeziyetçi bir idari yapıyı savunan Hürriyetperveran Fırkası'na katılmış ve bu fırkanın Basra'daki şubesinin kurulmasını sağlamıştı.[960] Ağustos 1911'de Basra'da kurulan Hürriyerperveran Fırkası'nın Irak'ın diğer vilayetlerinde de açılması için hemen harekete geçmiş ve Bağdat ve Musul'da eşraftan önemli isimlerle irtibat kurmuştu.[961] Bağdat'ta baştan beri yeni rejim ile bazı sorunlar yaşayan ve İTC'nin uyguladığı siyasetten dolayı eski siyasi ve ekonomik güçlerini kaybeden eşraftan önemli isimler bu harekete destek vermişlerdi.[962] Fırkaya destek veren isimlerin başında Cemilzade İsa, Yusuf Süveydi, Mahmud Nedim Tabakçalı gibi eşrafın önde gelen ailelerinin fertleri bulunmaktaydı. Bu isimler yeni kurulan Hürriyetperveran fırkasına destek vereceklerine dair Seyyid Talib ile iletişime geçmişlerdi.[963] En önemli desteği ise Geylani ailesi verdi ve Nakib

---

[957] Irak'ta Anti-Türk algısı gittikçe yükselmiş ve "Baban olsa bile Türk'ü öldür" atasözü gün geçtikçe yayılmaya başlamıştı. Tauber, *The Arab Movements*, s. 174.

[958] Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Kasım 1909 tarihinde Berat mebusu İsmail Kemal, Halep mebusu Nafi Paşa, Kerbela mebusu Mehdi Bey, Priştine mebusu Hasan Bey, Zor mebusu Hızır ve Şefik Müeyyed bir araya gelerek kurmuşlardı. Fırka, Osmanlı toplumu içerisindeki etnik unsurların eşitliğini savunmuş ve İTC'nin aksine adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzının imparatorluk için daha uygun olduğunu düşünmüştü. 1911 yılında Mutedil Hürriyetperveran fırkası Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birleşmiştir. Fırka hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 208-218. Kasım 1909'da kurulan bu fırkaya ağırlıkta olarak Arap mebusları katılmıştır. Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 51.

[959] Basra'da nakibüleşraf Recep Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelen Talib Bey iyi derecede Arapça, Türkçe ve İngilizce konuşabilmekte ve ayrıca Farsça ile Hintçe'ye da bir aşinalığı bulunmaktaydı. BOA, ŞD.SAİD. 24/14; Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 165.

[960] Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın Basra şubesi Seyyid Talib önderliğinde Basra'da kurulmuştur. Üyelerin çoğunluğu 1908'de kurulan İttihat cemiyetinin Basra şubesindendi. Şubenin üyeleri arasında Mahmud Abdülvahid, Şeyh Abdullah Paşa, Abdülvahhab et-Tabatabai olmak üzere eşraftan nüfuzlu kimseler bulunmaktaydı. Süleyman Feyzi, *Muzekkirat*, s. 119-120; Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 177.

[961] Hürriyetperveran fırkasının Basra şubesini çoğunlukla toprak sahipleri ve eşrafın önde gelen isimleri oluşturmuştu. Eliezer Tauber, "Seyyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, 25-1 (1989), s. 5.

[962] Tauber, Bağdat'tan bu fırkaya katılan yaklaşık üç yüz kişi olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu sayı eşraf düşünüldüğünde biraz abartılı gibi gözükmektedir. Tauber, *The Arab Movements*, s. 174.

[963] Seyyid Talib Bağdat vilayetinde, Necef'in nakibi olarak bilinen Atiyye Ebu'l-Kuhl ve Kut'tan el-Hac Abbas Ali ile de irtibata geçmişti. Feyzi, *Muzekkirat*, s. 122.

Abdurrahman'ın oğlu Mahmud Geylani fırkanın Bağdat şubesinin kurucusu oldu. Seyyid Mahmud'un şubenin başına geçmesi rakip ailelerin üyelerinin fırkaya katılmasını engellemişti. Baştan beri Nakib ve ailesiyle rekabet halinde olan Yusuf Süveydi bu nedenden ötürü fırkaya katılmayı reddetti.[964]

Eylül 1911'de kurulan Hürriyetperveran Fırkası'nın Bağdat şubesi özellikle eğitim dilinin Arapça olması ve Arap vilayetlerine daha çok Arap memurun atanması gibi taleplerde bulunmuştu. Ancak bu fırka ne aşiretler üzerinde ne de Necef ve Kerbela gibi Şiilerin ağırlıkta olduğu bölgelerde destekçi bulmuş ve bu yüzden Basra haricinde Irak'ta güçlü bir etki alanı oluşturmayı başaramamıştı.[965] Nitekim Bağdat'taki Süveydizadeler gibi bazı güçlü ailelerin desteğini de alamaması fırkanın bölgede güç kazanmasına engel olmuştu. Hürriyetperveran Fırkası içerisindekiler daha sonra kurulan ve geniş kitlelerin desteğini alan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılarak İTC karşısındaki muhalefete yeni fırka içerisinde devam edeceklerdi.

Trablusgarp savaşı ve sonrasında meclis içerisinde ve dışarısında cemiyet aleyhtarlığını bir çatı altında buluşturma fikri galip gelmiş ve 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası İstanbul'da sabık Miralay Sadık Bey ve Damat Ferid Bey gibi isimlerin önderliğinde kurulmuştu.[966] Meclis içerisinde daha önce Ahali ve Hürriyetperveran fırkalarının üyeleri yeni partinin çekirdeğini oluşturmuşlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bir arada olması oldukça güç olan pek çok milleti İTC'ye muhalefet üzerinden aynı çatı altında birleştirebilmişti. Farklı milletlerden bazı mebuslar cemiyeti iktidardan devirmek için bir araya gelmişlerdi.[967] Özellikle Arap mebusların pek çoğu partinin hem kuruluş aşamasında hem de sonrasında yer alarak baştan beri İttihat ve Terakki'ye olan muhalefetlerini sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Partiyi bir araya getiren asıl maksat İTC'nin iktidarını devirmek olmakla birlikte göze çarpan en önemli ilkeleri arasında adem-i merkeziyetçilik gelmekteydi. Hürriyetperveran Fırkası'nda olduğu gibi bu fırka da

[964] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 56; Tauber, *The Arab Movements*, s. 174; Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 56.
[965] Duri, *The Historical Formation*, s. 259; Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 56-57. Nitekim fırka genel olarak örgütlenmede başarılı olamamış ve Rize ve Basra dışında devam eden bir şubesi olmamıştı. Tunaya, *Siyasi Partile*r, c. 1, s. 212.
[966] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası; II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990, s. 48-49. Akşin, *Jön Türkler*, s. 299-300; Demir, *Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 167-169; Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 263-285.
[967] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 146.

yerinden yönetim fikrini benimseyerek imparatorluk içerisindeki milletlerin eşitliğinden yana olduğunu belirtmişti.[968]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulur kurulmaz taşrada teşkilatlanması için harekete geçilmiş ve fırka imparatorluğun pek çok yerine gönderdiği görevliler sayesinde yayılıp kısa zamanda örgütlenmeyi başarmıştı.[969] Bağdat'ta da yeni fırkanın bir şubesinin oluşması için harekete geçilmiş ve daha önce Hürriyetperveran fırkası içerisinde yer alan veya İTC'den ayrılan isimler Hürriyet ve İtilaf'ın Bağdat şubesinin açılmasını sağlamışlardı. Osmanlı merkezi hükümeti yapılan müracaat neticesinde Ocak 1912'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat'ta açılmasına izin verdi ve daha önce İTC'nin önde gelen üyelerinden biri olan Şükrü Fazlı partinin ilk başkanı oldu.[970] Bağdat valisi Cemal Bey ile 1912 seçimlerinde büyük sorunlar yaşayacak olan Müftizade Kamil Bey ise şubenin kurucu üyeleri arasında yer aldı.[971] Şükrü Fazlı dışında İttihatçıları her fırsatta *Beyne'n-Nehreyn* gazetesinde eleştiren Mahmud Nedim Tabakçalı ve Paçacı ailesinin önemli bir üyesi olup aynı zamanda Kazımiye Kazası kaymakam vekilliği görevinde bulunan Hamdi Paçacı[972] fırkanın Bağdat'taki yapılaşmasına en büyük desteği veren isimler arasında olmuşlardı.[973]

---

[968] Hürriyet ve İtilaf'ın benimsediği ilkeler ve amaçlar için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, c. 1, s. 268-270. Arap mebuslar arasında görüş ayrılıkları olmasına rağmen İTC'yi yıkma konusunda bir araya gelmişler ve Meclis-i Mebusan'da teşkilatlı bir şekilde muhalefet oluşturarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne katılmışlardı. Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 52-53.

[969] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 66.

[970] IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer, (Mart-Nisan 1912'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti);
nr. 1575, J.G. Lorimer (Şubat 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). Özellikle Şükrü Fazlı'nın İTC'den ayrılarak yeni partiye geçmesi Bağdat'ta cemiyete desteğin güç geçtikçe azaldığının bir kanıtı olarak gösterilebilir. IOR/L/PS/10/212, nr. 1093, J.G. Lorimer, (Ocak 1912'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti). Iraklı edebiyatçı Şükrü Fazlı 1882'de Bağdat'ta doğdu. Aslen Kürt olup Bağdat'ta Arapça bir eğitim aldı. Türkçe, Farsça ve Kürtçe bildiği diğer dillerdi. Bir dönem Bağdat'ta gazetecilik faaliyetleri ile uğraştı. 1921'de Irak'ta Bakanlar kurulunda görev aldı. *Tarihu'l-Irak Kadîmen ve Hadîsen* eserinin telifiyle uğraştı ve 1926 yılında vefat etti. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 3, s. 172;

[971] BOA, DH.MTV. 18/47, 11 Ağustos 1912; DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912.

[972] Ahmed Hamdi Efendi, Hudeyde mutasarrıfı Abdülvahab Rüşdi Efendi'nin oğlu olarak 1882'de Bağdat'ta doğdu. Hamdi Bey aynı zamanda Arap milliyetçilik hareketinin önemli isimlerinden birisi olan Naci Süveydi'nin amcasının oğludur. Bağdat'ta ilk öğrenimini tamamladıktan sonra Mekteb-i Mülkiye'ye devam etti ve Temmuz 1908'de bu okuldan mezun oldu. Arapça, Türkçe ve Fransızca bilen Ahmed Hamdi Bey, 1909 senesinde Bağdat vilayeti vali maiyetine atandı. Aynı zamanda Bağdat hukuk mektebinde "iktisat, hukuk, maliye, edebiyat ve tarih dersleri verdi. 1911-1913 seneleri arasında ise Kazımiye kazası kaymakam vekaleti görevinde bulundu. Hamdi Paçacı 1912 senesinde ise İdare-i Nehriyye müdürlüğüne adaylığını koymasına rağmen bu göreve getirilmedi. Hamdi Paçacı'nin ismi Bağdat'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olanların arasında duyuldu ve 1912'de kurulan Ulusal Bilim Kulübü'nün de bir üyesi oldu. I. Dünya Savaşı'nda Arap hareketinin önemli isimlerinden bir tanesi oldu. 1920'deki İngilizlere karşı olan ayaklanmada aktif rol oynadığı

Yeni fırka Hürriyetperveran Fırkası'nda olduğu gibi yine Seyyid Talib'in desteğini kazanmıştı. Basra'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bir şubesini açan Talib Bey ve şube mensupları hem maddi hem de manevi olarak desteklerini Bağdat şubesine vermişlerdi.[974] Partiye bir diğer destek de Hürriyetperveran Fırkası'na katılmaktan kaçınan Yusuf Süveydi'den gelmişti. Hem Seyyid Talib hem de Yusuf Süveydi gibi Irak'taki önemli muteberanın desteğini kazanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bağdat'ta kısa zamanda İTC'ye karşı güçlü bir muhalefet oluşturmayı başarmıştı.[975]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat şubesinin gün geçtikçe daha çok taraftar toplaması İTC'nin önemli isimlerinden biri olan Bağdat valisi Cemal Bey'i rahatsız etmiş ve fırkanın vilayetteki faaliyetlerini durdurmak için harekete geçmişti. Cemal Bey öncelikle Şubat 1912'de Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir telgrafta Mahmud Nedim mührüyle İstanbul'a sunulan ve oradan vilayete iletilen bir dilekçede Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat'ta şubesinin açılması için başvuru yapıldığını ve bu başvurunun cemiyetler kanuna uygun olup olmadığının tespit edilmesi için inceleme yapılması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca vali hükümetin Bağdat'taki bu şubenin açılmasına onay verip vermediğini sormuştu.[976] Çünkü Cemal Bey İtilaf fırkasının Bağdat'ta yapılaşmasını istememekteydi. Nitekim 1912 seçimlerinde de İTC lehine bir tavır sergileyerek Hürriyet ve İtilaf'ın Bağdat'taki seçimleri kazanamaması için çalışmıştı.[977] Başta Müftizade Kamil Bey olmak üzere fırka mensupları Cemal Bey'in kendilerine baskı uyguladığını, seçimlere hile karıştırdığını ve fırkalarına bir yaşam hakkı tanınmadığını İstanbul'a göndermiş

için tutuklandı. Osmanlı yönetiminden sonra Irak'ta hükümette görev aldı ve 1926 yılında Bağdat Evkaf Bakanı oldu. 1944-48 yılları arasında iki kez Başbakanlık vazifesine getirildi. 1948 senesinde ise Dışişleri Bakanı iken vefat etti. BOA, MF.MKT. 1093/25, 27 Aralık 1908; MF.İBT. 339/3, 22 Haziran 1911; DH.SAİD.d. 192/217, 22 Ekim 1913; ML.EEM. 836/5, 12 Nisan 1911; Kurt, "Bağdatlı Mülkiyeliler", s. 746-748; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 2, s. 275; Edmund A. Ghareeb, *Historical Dictionary of Iraq*, UK: Oxford, 2004, s. 179.

[973] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, Feyzi, *Muzekkirat*, s. 125; Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 99-100.

[974] Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 57; Feyzi, *Muzekkirat*, s. 125; Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 303-304.

[975] Nazmi, *el-Cuzur es-Siyasiyye*, s. 99. İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu hazırladığı bir raporda 1912'ye kadar İTC'ye ve Türklere muhalefetin devlete ihanet olarak algılandığı duygusuyla karşıt hareketlerin az olduğunu, ancak bu tarihten itibaren böyle bir algının yıkıldığını ve buna binaen cemiyet ve Türk karşıtı hareketlerin artış gösterdiğini iddia etmiştir. IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer, (Mart-Nisan 1912'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti).

[976] BOA, DH. SYS. 65/6, Lef 55, 1 Şubat 1912.

[977] Cemal Bey'in valiliği döneminin anlatıldığı tezin üçüncü bölümünde 1912 seçimlerinde Bağdat'ta yaşananlara ayrıntılı olarak değinilmişti.

oldukları telgraflarla iletmişlerdi.[978] Müftizade Bey "milletin hakkını gasp eden" Cemal Bey'in Bağdatlıların her geçen gün nefretini kazandığını, "Sultan Abdülhamid'e rahmet okuttuğunu" kendilerinin bu şikâyetleri ilettikleri için hayatlarının tehlikede olduğunu merkezi idareye bildirmişti.[979]

Sopalı seçim olarak anılan 1912 seçimlerinde ülke genelinde İttihatçılar yoğun bir baskı kurarak kendi adaylarının seçilmelerini sağlamışlardı. Nitekim Bağdat'ta 1912 seçimleri sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti galip gelmiş ve İTC'nin baskılarıyla aday bile çıkaramayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarına vilayette daha büyük baskılar yapılmaya başlanmıştı. Cemal Bey, cemiyet aleyhine çalışan İtilafçıların Bağdat'taki faaliyetlerini tamamen sonlandırmak için fırkanın şubesini kapatma yoluna gitmişti. Bunun üzerine İtilaf fırkasının Bağdat şubesi Ağustos 1912'de Dahiliye Nezareti'ne bir protesto telgrafı çekerek valinin bu uygulamasının hukuka ve nizama uygun olmadığını belirtmişti. Gönderilen protestoda Hürriyet ve İtilaf'ın Bağdat'ta şubesinin açılması için müracaat edildiği, bunun üzerine Cemiyetler Kanunu'nun 6. maddesine binaen izin verildiği ve yaklaşık altı aydır fırkanın vilayette faaliyet gösterdiği yazılmıştı. Ayrıca İtilafçılar şubenin gazetelere ilan verdiğini, hatta en son yapılan seçimler için bir araya geldiklerini, Bağdat'ın bu partiye ihtiyaç duymasına rağmen kapatılmasının hukuka aykırı olduğunu, cemiyetler kanuna göre teşekkül eden bir kulübün varlığının reddedilmesinin kanuna uygun olmadığını dile getirmişlerdi. Buna binaen İtilafçılar kararın bir an evvel geri çekilmesini Osmanlı merkezi idaresinden talep etmişlerdi.[980]

İtilafçıların merkeze göndermiş olduğu protestodan sonra durumun mahiyeti hükümet tarafından Bağdat Valiliği'ne sorulmuştu. Bunun üzerine valilik, toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul görmeyen "üç beş kişinin bir araya gelerek bir mevki elde etmek için kanunsuz bir şekilde" kulüp açmaya çalıştıklarını fakat bunda başarı sağlayamadıklarını belirtmişti. Ayrıca valilik, fırka içerisinde bulunan Mahmud Nedim ve Mehmed Kamil Efendilerin adliyede davaları olan kişiler olduklarını, zaten fırkadakilerin yarısının istifa ettiğini ve bir birleşme sağlanamadığı

[978] BOA, DH.SYS. 83-2/2-8, Lef 4, 10 Mart 1912; DH.SYS 83-1/2-42, Lef 2, 4 Nisan 1912.
[979] BOA, DH.SYS 83-1/2-42, Lef 5, 21 Mart 1912; Lef 24, 6 Nisan 1912; Lef 25, 3 Nisan 1912.
[980] BOA, DH.SYS. 53/50, Lef 2, 1 Ağustos 1912.

için tam anlamıyla İtilaf fırkasının teşekkül edemediğini merkeze bildirmişti.[981] Cemal Bey Ağustos 1912'de Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu bir raporda Bağdat'ta birtakım kimselerin beyanname vermeksizin bir kulüp açmaya çalıştıklarını ancak polis idaresi tarafından bunun men edildiğini ve konunun adliyeye havale edildiğini vurgulamıştı.[982] Cemal Bey'in Ocak 1912'de kurulmuş olan İtilaf fırkasını aradan aylar geçtikten sonra kanunlara uygun olmadan açıldığını öne sürerek kapaması fırkanın seçimler esnasında kendisine yaşattığı zorlukların bir bedeli olarak görülebilir. Anlaşılan o ki, Bağdat valisi Cemal Bey, seçimlerden sonra İtilaf Fırkası destekçilerinden kurtulmak için uygun bir an kollamış ve bulduğu anda harekete geçmiştir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat şubesinin reisi Şükrü Fazlı Bey ve kurucu üyelerinden Müftizade Kamil Bey, Dahiliye Nezareti'ne Ağustos 1912'de Bağdat'tan gönderdikleri telgraflarda kulübün hukuka uygun olmayan bir şekilde açıldığı iddiasını yalanlayarak valinin seçimlerde nüfuzunu ve konumunu kullanarak her türlü hukuksuzluğu yaptığını ve sonunda bu yanlışı başka bir yanlış ile örtmeye çalışarak İtilaf kulübünü de kapadığını iddia etmişlerdi. Şükrü Fazlı Bey, kulübün izinli ve ruhsatlı bir şekilde altı aydır zaten vilayette faaliyet gösterdiğini ve valinin kulübü kapatmadaki amacının İttihatçıların vilayetteki nüfuzlarını tesis etmekten başka bir şey olmadığını belirtmişti. Müftizade Kamil Bey ise hem Cemal Bey'in hem de valiye hukuksuz işlerinde yardımcı olan Bidayet mahkemesi hukuk reisi Şevki, ceza reisi Şevket ve istinaf müdde-i umumisi Necati Bey[983]'lerin vilayetten bir an evvel alınmasının Bağdatlıların yararına olacağını vurgulamıştı.[984] Ayrıca Vali Cemal Bey, İtilaf fırkasının Bağdat şubesinin üyeleri hakkında dava açılmasını sağladığı ve mahkemeyi yönlendirdiği için de şikâyet edilmişti.[985]

---

[981] BOA, DH.SYS. 53/50, Lef 3, 4 Ağustos 1912.
[982] BOA, DH.SYS. 53/50, Lef 4, 10 Ağustos 1912.
[983] Bağdat istinaf reisi Necati Bey, 1912'de Ferid ve Bedi Nuri Beylerin cinayetini araştırmak için Basra'ya gönderilmişti. Hazırlamış olduğu raporlarda, vilayette dengelerin Seyyid Talib lehine olduğunu, dönemin Basra vali vekili Ali Rıza Paşa'nın nakib ailesinin bir oyuncağı gibi davrandığını merkeze iletmişti. Ayrıca Seyyid Talib'in kimisini tehdit yoluyla kimisini de parayla olmak üzere askerlerin neredeyse tamamını satın alarak kendi yanına çektiğini ifade etmişti. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 107-108, 129.
[984] BOA, DH.SYS. 53/50, Lef 4, 10 Ağustos 1912; Lef 5, 11 Ağustos 1912, Lef 6, 5 Ağustos 1912; DH.MTV 18/47, Lef 3, 5 Ağustos 1912.
[985] BOA, DH.MTV. 18/47, Lef 2, 4 Ağustos 1912; Lef 3, 5 Ağustos 1912.

Bağdat'taki İtilafçılar hem Cemal Bey'in baskıları hem de Basra'dan gelen maddi desteğin kesintiye uğramasından dolayı uzun süre dayanamayarak dağıldı ve önce kurucusu Mahmud Nedim Basra'ya sığındı ve gıyabında Bağdat'ta hapis cezasına çarptırıldı. Ayrıca *Beyne'n-Nehreyn* gazetesi kapatılarak faaliyetlerine son verildi. Mahmud Nedim Bey bunun üzerine Basra'da kalarak İtilaf fırkası için orada çalışmaya devam etti.[986] Bağdat'ta ise İtilaf fırkasının şubesinin kapanması ile birlikte İttihat ve Terakki karşıtı faaliyetler cemiyetler üzerinden devam etti. Ayrıca imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi milliyetçi hareketler Bağdat'ta da sert anti-Türk söylemleriyle birleşerek başka bir boyuta taşındı ve ayrılıkçı iddialar vilayette artış gösterdi.

4.3.4. İTC'ye Muhalefetten Arap Milliyetçiliğine: *en-Nadiyu'l-Vataniyyu'l-İlmi* (Ulusal Bilim Kulübü)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı 1911 sonrasında Arap vilayetlerinde muhalefet hareketlerini tetikleyenler çoğunlukla vilayetlerden merkeze okumaya gelen Arap gençleriydi. Modern eğitim kurumlarında ve çoğunlukla İstanbul'da okumuş Arap gençleri İttihat ve Terakki'nin "diktatörlük" tarzı bir yönetim anlayışını benimsediğini, Araplar üzerinde bir Türkleştirme hareketi içerisinde olduğunu iddia ederek bazı cemiyet ve kulüpler kurmuşlar ve Arapların kurduğu bu kulüplerde Bağdatlı gençler de yer almıştı.[987] Bu gençler daha sonra Bağdat'a geri dönerek burada cemiyete muhalefeti kendi vilayetlerine taşımıştı. Özellikle 1912 yılında Cemal Bey'in Bağdat'ta İtilaf fırkası mensuplarını susturmak için yoğun bir baskı uygulaması muhalif faaliyetlerin artmasına neden olmuştu. Modern okullarda okuyup İstanbul'daki cemiyetler içerisinde örgütlenen Arap gençleri Bağdat'a

[986] Feyzi, *Muzekkirat*, s. 125; Mahmud Nedim Bey'in gazeteyi kapatıp canını zor kurtararak Basra'ya firar ettiği Bağdat'tan Hürriyet ve İtilaf destekçileri tarafından merkeze gönderilen telgraflarda zikredilmişti. BOA, DH.SYS. 83-2/2-08, Lef 4, 10 Mart 1912; DH.SYS. 83-1/2-42, Lef 6, 20 Mart 1912.

[987] Tripp, *Iraq,* s. 26. Eliezer Tauber, 1912 senesine gelindiğinde Bağdat'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti destekçileri, liberal kanada yakın duran eski rejim destekçileri, Hristiyan karşıtı ve Pan-İslamcı olan dini liderler ve adem-i merkeziyetçiler olarak farklı dört grubun olduğunu belirtmiştir. Tauber, *The Arab Movements*, s. 174. Ireland ise Bağdat'taki Arap milliyetçisi destekçilerini dört grup olarak sınıflandırmıştır. İlk grup Seyyid Talib ve Basra milliyetçilerinden oluşuyordu. İkinci grup Suriye'deki ekibe dahil olmaya çalışan ve onlardan yardım alan ekipti. Üçüncü grup, Hidiv'in Müslümanların kralı ve halifesi seçileceğini düşünen Mısır'la bağlantılı olanlardı. Dördüncü grup ise büyük ölçüde kendi çabalarına ve kendi liderlerine güvenerek ayrı bir Bağdat partisi kurmaya çalışanlardı. Ancak bu grupların birbirlerine karşı sert ve aşılmaz sınırları yoktu ve İstanbul'a talepte bulunmak üzere Irak, Suriye ve Mısır Araplarını birleştirmek için ortak bir çaba sarf edildiğinde, gruplar birlikte çalışarak görünen farklılıklarını ortadan kaldırabilmişlerdi. Ireland, *Iraq*, s. 234.

döndüklerinde, görünürde siyasi ve politik bir hüviyeti olmayan bazı cemiyet ve kulüpler üzerinden faaliyetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdi. Nitekim bu yolla siyasi faaliyetlerini merkezi hükümetin ve dolayısıyla valiliğin engellemesinin önüne geçebilmeyi amaçlamışlardı.

Bağdat'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan ve bir kısmı İstanbul'da eğitim görmüş genç Arap entelektüel tarafından Şubat 1912 tarihinde *Ulusal Bilim Kulübü (en-Nadiyu'l-Vataniyyu'l-İlmi)* kuruldu.[988] Ulusal Bilim Kulübünü resmi olarak bir edebiyat topluluğu olmasına rağmen gizli aktivitelerinden dolayı siyasi hüviyeti olan kulüpler arasında saymak mümkün gözükmektedir.[989] Kuruluşunun hemen ardından programını resmi olarak ilan ederek kulübün ilmi ve hayır işleriyle meşgul olacağını kamuoyuyla paylaşmıştı. Kulüp siyasetle hiçbir alakalarının olmadığını ve bünyelerinde siyasi tartışmaların ve her türlü politik konuşmaların yasak olduğunu belirtmişti. 32 maddeyle açıklanan kulübün programında amacının Irak genelinde edebiyatı yaygınlaştırmak ve milli terbiyeyi aşılamak olduğu bildirilmişti. Ayrıca kulüp üyeleri, hayır işleriyle de ilgileneceklerini, özellikle Avrupa ve İstanbul'da tahsil gören ihtiyaç sahibi öğrencilere yardımcı olacaklarını, Bağdat'ta hasta olanların tedavisi için özel doktor ve ilaç temin etmek için çalışacaklarını, edebi ve ilmi toplantıların tertiplenmesinde ön ayak olacaklarını ve bazı yarışmalarla Arap gençlerin kültürel düzeylerini yükseltmeye çalışacaklarını beyan etmişlerdi. Bunun haricinde eğlendirici oyunların ve sarhoş edecek alkollü içecek ve maddelerin tamamen yasak olduğu yine programda belirtilmişti. Siyasi meselelerin yanı sıra kulüpte her türlü ayrılığa neden olabilecek konuşmalar da yasaklanmıştı.[990]

İlan edilen programda Ulusal Bilim Kulübü'nün işleyişi ve üyeleri hakkında da bilgi verilmektedir. Programda Osmanlı vatandaşı olup okuma yazma bilen, sağlıklı ve iyi bir insan olarak tanınan, daha önce ceza almamış ve mahkum olmamış olan her

---

[988] BOA, DH.EUM.THR. 102/16, 4 Şubat 1912. Ulusal Bilim Kulübü'nün 10 Eylül 1909 tarihinde *Takvim-i Vekay*i'de yayınlanan yeni cemiyetler kanuna göre teşekkül etmesi gerekiyordu. Bu kanuna göre Osmanlı toprakları içerisinde bir cemiyet kurmak izne tabi olmasa da kurulduktan sonra merkezi idareye bildirilmesi gerekiyordu. Cemiyet taşrada kurulmuş ise bölgenin en büyük mülki amirine, cemiyet veya kulübün ismini, maksat ve hedeflerini ve cemiyetin adresiyle idarecilerin isimlerini ve adreslerini, imzalı ve mühürlü bir şekilde bildirmeleri mecburi tutulmuştu. Kurşun, *Türk Arap-İlişkileri*, s. 81. Eliezer Tauber kulübün yirmi aktif üyesinin olduğunu belirtmişti. Tauber, *The Arab Movements*, s.288.

[989] Tauber, *The Arab Movements*, s. 311-312.

[990] BOA, DH.EUM.THR. 102/16, Lef 1, 4 Şubat 1912.

dinden ve mezhepten insana kulübün kapılarının açık olduğu ve üye olabilecekleri duyurulmuştu. Kulüpteki idari heyette kurucu yönetici üyeler ve seçilmiş yürütücü üyeler olmak üzere toplam altı kişi bulunmaktaydı. Yürütücü üyeler arasında kulübün ikinci başkanı, muhasebecisi ve katibi yer almaktaydı. Yürütücü yani kulübün işleyişinde çalışan üyeler hariç diğer üyelerin kulüp için aylık abone ücreti vermeleri gerekmekteydi. Üyelerden alınan bu aylıklar kulübün bütçesi olarak kiralanan konutun kirasını, mefruşatını ve mobilyalarını, öğretmen maaşlarını, gazeteleri, kitapları, haritaları, muhtaçlar için elbiseleri, mobilyaları ödemek için kullanılmaktaydı. Ayrıca manevi önderlik yapan üyeler hem maddi hem de manevi olarak kulübe desteklerini göstermeliydiler. Bilim kulübüne dahil olan üyelerin toplantılara düzenli katılmasına önem verilmiş ve devamlılığın sağlanması istenmişti. Umumi heyet kurucu ve yürütücü üyelerle ayda bir kez genel olarak toplanırken ihtiyaç halinde bu sayı arttırılabilecekti.[991]

Ulusal Bilim Kulübü'nün kurucusu Paçacızade ailesinden ve İstanbul'da eğitim almış olan Müzahim el-Paçacı'ydı. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde İstanbul'da bulunan Müzahim Paçacı, İTC'ye karşı Arapların İstanbul'da kurduğu *Muntedu'l-Edebi* gibi cemiyetler içerisinde yer almış ve milliyetçi fikir ve düşünceleri burada kazanmıştı. *Muntedu'l-Edebi* kulübünde Nuri Said, Mahmud Edib ve Ali Cevdet gibi Arap aydınlarıyla birlikte idari heyetinde görev almış ve özellikle İstanbul'da okuyan Arap gençlerine Arap bilinci ve kültürünü aşılamak için çalışmıştı. Babasının hastalığı yüzünden 1911 senesinde Irak'a dönen Müzahim Paçacı burada Ulusal Bilim Kulübü'nü kurarak İstanbul'da edindiği milliyetçi ve ulusçu fikirleri Bağdat'ta yaymaya çalıştı. Hatta Adnan Paçacı'ya göre Bilim Kulübü

[991] BOA, DH.EUM.THR. 102/16, Lef 1, 4 Şubat 1912. Osmanlı Dahiliye Nezareti evrakında Ulusal Bilim Kulübü ile *Nadi'ul-İha* (Kardeşlik Kulübü) adlı bir başka cemiyet birlikte ele alınmıştır. Bu belgelerde cemiyetin Bağdat'ta Bilim Kulübü gibi bir program yayınlayarak faaliyetlerine başlayacağını duyurduğu anlaşılmaktadır. Kulübün hem amaçları hem de katılım şartları Bilim Kulübü ile oldukça benzerdir. Bu yüzden iki kulübün birbirinin devamı olma olasılığı kuvvetle muhtemeldir. Kardeşlik kulübü programında, sosyal bir organizasyon olduğunu, toplantılar, edebi ve ticari faaliyetler yapacaklarını duyurmuştu. Kulüp, özellikle halk arasında iş birliği ve karşılıklı desteği arttırmayı amaçlamış, yoksullara maddi ve manevi yardım etmek istediklerini belirtmişti. İlan edilen programda kulübe Arapça gazete ve kitaplar getirtileceği ve gündüzle gece verilecek bazı derslerle üyelerin kültürel seviyelerinin arttırılacağı belirtilmişti. Ayrıca kulübe giriş kuralları ise bazı şartlara bağlanmıştı. Yirmi yaşında hür ve herhangi bir mahkumiyeti olmayan bir Osmanlı vatandaşı, ismini ve soy ismini, nerede yaşadığını ve mesleğini belirterek kulübe başvurusunu yapabilecekti. Kulübe üye olan herkes giriş ücreti için bir mecidi verdikten sonra aylık yedi buçuk lira vermek zorundaydı. Kulüp içerisinde alkol tüketiminin yasaklanması programda belirtilen hususlardandı. Her türlü sarhoşluk verecek maddeyi kullanan kişinin kulüpten atılacağı belirtilmişti. aynı belge, Lef 10.

Müzahim Paçacı'nın İstanbul'da üyesi olduğu *Muntedu'l-Edebi*'nin bir devamı niteliğindeydi.[992] Vilayette, modern eğitim almış Arap gençleri kısa sürede Bilim Kulübü'ne katıldı.[993] Kulübe Bağdat eşrafından katılanlar olduğu gibi aşiret mensupları ve hatta gizlice devlet memurlarından dahi katılım sağlanmıştı.[994]

Bağdat'ta kulübe katılanlar arasında Paçacı ailesi içerisinde Arap milliyetçi hareketin en önemli isimlerinden olan Hamdi Paçacı, mülkiye mezunlarından İbrahim Hilmi Ömer, Süveydi ailesinden olan ve bir dönem Kazımiye ve Necef kaymakamlığı yapmış olan Naci Süveydi,[995] Behcet Zeynel, Hukuk mektebi öğrencilerinden ve aynı zamanda Şia mezhebinden olan Şeyh Muhammed Rıza eş-Şebibi ve kardeşi

---

[992] Müzahim el-Paçacı, Bağile şimdiki adıyla Numaniyye olan ve Kut'a yakın bir şehirde 1890 senesinde dünyaya geldi. Babası Emin Paçacı Şammar aşiretine, annesi ise yine Irak'taki önemli aşiretlerden biri olan Elbu Sultan aşiretine mensuptu. Bir dönem Musul'da yaşayan Paçacı ailesi sonrasında Bağdat'a geçerek burada ticaret ile meşgul oldu ve önemli bir servet edindi. Ailenin en önemli şahsiyetlerinden birisi Abdurrahman Paçacı (1829-1912) Bağdat'ta büyük arazi ve toprak sahibiydi. Müzahim Paçacı, bir müddet Bağdat'ta okuduktan sonra Mülkiye mektebinde eğitimini devam ettirmek için İstanbul'a gitti. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde başkentte bulunuyordu. İstanbul'da 1908 sonrasında İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikasına eleştiren bazı Arap cemiyetleri kurulmuştu. Müzahim Paçacı da önce *Muntedu'l-Edebi* cemiyetine katılarak bu oluşumun içerisinde yer aldı. Sonrasında *Fetat* örgütüne katıldı. 1911 senesinde babasının hastalığı yüzünden Bağdat'a geri döndü ve eğitimini burada tamamladı. Bağdat'taki Hukuk Mektebinde okurken merkez rüştiyesinde bir müddet öğretmenlik yaptı. Hukuk mektebinden mezun olduktan sonra ise *en-Nadiyu'l-Vataniyyi'l-İlmi*'yi kurarak Arap milliyetçiliği hareketinin içerisinde aktif bir konum edindi. Bağdat'taki gazetesi kapatıldıktan sonra Basra'ya firar eden Müzahim Paçacı I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde şehirde saklanmaktaydı. Ayrıca Paçacı Arap subayların katıldığı *Ahd* örgütünün de üyesiydi. İngilizlerin Irak'ı işgalinden sonra İngilizce öğrenerek bir müddet tercüman olarak adliyede çalıştı. Irak devleti kurulduktan sonra hükümette de görev alarak siyasi hayatına devam etti. 1924 senesinde kurulan hükümette Ulaştırma ve Çalışma Bakanı oldu. 1927 yılında Londra'da Irak elçisi olarak çalıştı. 1931 yılında ise İçişleri Bakanlığı görevinde bulundu. 1948 Arap-İsrail savaşında ise Irak başbakanıydı. 1982 yılında vefat etti. el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 11-31, 57; Ghareeb, *Iraq*, s. 179; BOA, MF.İBT. 346/56, 4 Kasım 1911.

[993] Kaysi, "The Impact of Modernization", s. 100-101.

[994] Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 493.

[995] İbrahim Naci Efendi Müntefik sancağı eski naibi Süveydizade Yusuf Efendi'nin oğlu olarak 1881(bir rivayete göre ise 1883) yılında Bağdat'ta doğdu. Arapça, Fransızca ve Türkçe bilen Naci Efendi Bağdat rüşdiyesi ve idadisinde eğitim gördü. 25 Ağustos 1901 tarihinde Bağdat istinaf mahkemesinde çalıştı. Sonrasında Hukuk Mektebinden derece ile mezun oldu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ekim 1908'de iki bin lira maaş ile Basra vilayeti merkez ticaret mahkemesine başkan olarak atandı. Ardından Bağdat vilayeti istinaf mahkemesi azalığına ve Mayıs 1910'da altı yüz kuruş maaşla Bağdat hukuk mektebi muallimliğine atandı. Sonrasında sırasıyla Kazımiye, Hindiye ve Necef'te kaymakamlık vazifelerine getirildi. Mart 1913'te kendisine üçüncü rütbeden mecidi nişanı verildi. 1920 sonrası Irak devletinde hem Adalet Bakanlığı hem de Başbakanlık vazifelerini üstlendi. 1942 senesinde sınır dışı edildiği Güney Afrika'da vefat etti. Hamdi, *Rashid Ali al-Gailani*, s. 221. BOA, DH.SAİD. 105/121. Necef kaymakamı olarak atanmasına dair olan irade için bkz: İ.DH. 149/31, Lef 2, 3 Şubat 1912. Kazımiye kaymakamı iken ahali tarafından vergi toplamada bazı usulsüzler yaptığına dair şikâyet edilmiş ve bunun üzerine kazada bir soruşturma yapılmıştı. Yapılan soruşturma neticesinde Bağdat Valiliği Naci Efendi hakkında yapılan suçlamaların asılsız olduğuna karar vermişti. DH.MTV. 22/49, Lef 2, 30 Eylül 1912; Lef 4, 27 Ekim 1912.

Muhammed Rıza eş-Şebibi,[996] şair Razuk Ğanem, Abdülhamid eş-Şalcı, Yusuf İzzeddin, Abdüllatif el-Fellahi, Mahmud Edib, Asım Çelebi ve Mahmud Yakub bulunmaktaydı. Özellikle I. Dünya savaşı döneminde adı sıklıkla duyulacak ve askeri kanattan olan Tahsin Askeri[997] de yine bu kulübe destek verenler arasında yer aldı. Kulübün manevi liderliğini ise Yusuf Süveydi ile derneğe finansal destek de sağlayan Seyyid Talib üstlenmişti.[998] Seyyid Talib ve Hürriyet ve İtilaf fırkasının Basra şubesi derneğin fikir ve düşüncelerini etkisi altına aldığı gibi büyük bir maddi destek de sağlamaktaydı. [999] Anlaşılan o ki Seyyid Talib, Bağdat valisi Cemal Bey'in Hürriyet ve İtilaf fırkasına uyguladığı baskı yüzünden Arap hareketinin yayılımını Ulusal Bilim Kulübü üzerinden sürdürmeye çalışmıştı.

Ulusal Bilim Kulübü kurucusu Müzahim Paçacı bilimsel ve kültürel niyetlerle bir kulüp kurduğunu ve Arap gençlerini Arap vilayetlerinde olup bitene karşı aydınlatmak için çalışmalar gerçekleştireceğini belirtmişti.[1000] Kulüp öncelikle çeşitli okuma grupları oluşturarak sınırlı bir şekilde faaliyetlerine başladı. Sonrasında Seyyid Talib'in maddi desteğiyle faaliyet alanlarını genişleterek geniş külliyata sahip bir kütüphane ve Arapça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe öğretilen bir okul açmak için girişimlerde bulundu. Ancak hem Müzahim Paçacı hem de kulübün diğer üyeleri Arap milliyetçi hareketlere yakınlıkları ve İttihatçı kanada karşı muhalif duruşlarıyla bilinmekteydiler. Nitekim kulübün asıl amaç ve hedefleri Arapları bir araya getirip eski ihtişamlı günlerine döndürmekti. Bilim Kulübü, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Araplar üzerinde uyguladığı siyasete karşı çıkarak adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzının benimsenmesini istemekteydi. Bu dönemde imparatorluktan tam bir ayrılık

---

[996] Devlet adamı, eğitmen ve aynı zamanda şair olan Muhammed Rıza eş-Şebibi (1889-1975) Necef'in önde gelen ailelerinden olan Şebibilerdendi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak'ın kuruluşunda önemli bir rol oynadı. 1924-48 arası kurulan hükümetlerde Maarif Nazırı olarak görev aldı. Şebibi aynı zamanda Irak tarihi ve modern eğitim hakkında kitaplar kaleme aldı. 1975 yılında vefat etti. el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 57; Ghareeb, *Iraq,* s. 215; Tauber, *The Arab Movements*, s. 174.

[997] Tahsin el-Askari 1892 yılında Bağdat'ta doğdu. İstanbul'daki Harbiye mektebinden mezun olup Trablusgarp savaşında bulundu. Kardeşi yine önemli subaylardan olan Cafer el-Askari'ydi. I. Dünya Savaşı dönemi *Ahd* örgütüne katıldı. 1920'de Irak'ta İngilizlere karşı gerçekleşen ayaklanmada aktif rol oynadı. Bağdat hükümetinde İçişleri Bakanı oldu. 1947 senesinde Kahire'de vefat etti. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 2, s. 84.

[998] IOR/L/PS/10/212, nr. 5054, J.G.Lorimer (Ekim 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti); Tauber, *The Arab Movements*, s. 174; s. 22; Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 59; Duri, *The Historical Formation*, s. 259; Feyzi, *Muzekkirat*, s. 137-138; el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 22, Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 216; Sakai, *The Political Parties*, s. 24.

[999] Süleyman Feyzi'nin hatıralarında Basra'da toplanan paraların Ulusal Bilim Kulübü ile *Nahda* gazetesine gönderildiği ifade edilmişti. Feyzi, *Muzekkirat*, s. 138

[1000] el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 22.

talep edilmese de Arap bölgelerine daha fazla hak ve yetkinin verilmesi gerektiğine inanılmaktaydı.[1001] Hatta bazı Arap tarihçiler kulübün adem-i merkeziyetçi söylemlerinin benzerliği nedeniyle Kahire'de kurulan Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet cemiyetinin bir şubesi olduğunu iddia etmişlerdir.[1002]

Bağdat vilayetinde 1913 yılında Arap milliyetçi söylemler artış göstermiş ve Ulusal Bilim Kulübü'nün faaliyetleri devam ettiği sırada Bağdat şehrinin farklı noktalarında adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzı talep eden ve hükümetin siyasetini eleştiren broşürler bulunmuştu. 18 Mart 1913'te şehrin farklı duvarlarına asılmış olan bu bildirilerde Araplar Osmanlı'ya karşı adem-i merkeziyetçi bir yönetimi istemeleri için ayaklanmaya davet ediliyordu.[1003] Bağdat Valiliği ele geçirilen bildirilerin kimler tarafından ve hangi maksatla yazıldığının tespit edilmesi için bir soruşturma başlattı. İlk etapta valilik tarafından ele geçirilen bu varakaların büyük bir şey olmadığı ve bir iki "adi şahıs" tarafından yapıldığının kuvvetle muhtemel olduğu düşünülmüştü. Hatta dönemin Bağdat valisi Zeki Paşa, hazırlanan bu bildirilerin sadece hükümeti meşgul ettiğini, bu gibi şeylere önem verecek kimselerin vilayette olmadığını hem aşiretlerin hem de genel olarak halkın hükümete bağlı olduğunu merkeze bildirmişti.[1004]

Vali Zeki Paşa bildirilerin abartılacak bir durum olmadığını belirtmesine rağmen Dahiliye Nezareti konu hakkında araştırma yapmaya devam etmişti. Yapılan tahkikat

---

[1001] Tauber, *The Arab Movements*, s. 174.

[1002] Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 32; el-Basir, *Kaziyyetu'l-Irakiyye*, s. 19. Asıl adı Hizb el-Lamerkeziyye el-İdari el-Osmani olan Osmanlı Adem-i Merkeziyet Partisi Kahire'de çoğunluğu Suriyelilerin oluşturduğu bir grup tarafından Eylül 1912'de kuruldu. Parti, Osmanlı içerisinde adem-i merkeziyetçi bir yönetimi savunmaktaydı. Partinin programı Hürriyet ve İtilaf'ın düşünceleri ile oldukça benzerdi. Bu partinin kurucuları arasında aynı zamanda başkanı da olan Refik el-Azm, İskender Ammun, Hakkı el-Azm, Reşid Rıza ve Davud Berakat bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 98-111.

[1003] Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*, s. 43; Ireland, *Iraq*, s. 235. Bağdat'ta bu dönemde Seyyid Talib ve taraftarlarının Bağdat'a gelerek sarayı ele geçirmeye çalışacaklarına dair ciddi söylentiler şehirde dolaşmaktaydı. Bunun üzerine vilayet sarayındaki hükümet yetkilileri, ekstra güvenlik önlemleri aldılar. IOR/L/PS/10/212, nr. 1953 (J.G.Lorimer (Mart 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti). Benzer tarihlerde Necef'te adem-i merkeziyetçi söylemler içeren beyannamelerin dağıtıldığı tespit edilmişti. Mısır'da bulunan ve ayrılıkçı iddiaları olan el-Cennetu'l-Ulya adlı cemiyetin bildirileri Necef'te dağıtılmaktaydı. Bunun üzerine jandarma hemen bir araştırmaya girişerek gerekli önlemleri şehirde almış ve dağıtılan bildirileri toplamıştı. BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 27-39, 11 Mart 1913-13 Mayıs 1913.

[1004] BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 23, 22 Mart 1913, Lef 24, 24 Mart 1913. Zeki Paşa'nın "devr-i sabık"ın adamlarından biri olduğu ve baştan beri İttihatçılarla iyi geçinemeyip merkezileşme siyasetini desteklemediği bilinmektedir. Bu yüzden Bağdat'taki Arap ayrılıkçı hareketlerin gelişmesini destekleyerek, cemiyet ve örgütlerin gizli faaliyetlerini merkeze bildirmek istemediğini düşünmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

neticesinde ele geçirilen evrakların birinin Amerika'da Farsça olarak, diğerinin Mısır'da Arapça olarak basılıp postayla iki nüsha halinde Bağdat'a gönderildiği tespit edilmişti.[1005] Bağdat Valiliği'nin Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu raporlarda bildirilerin dağıtılması için öncelikle Irak'ı sık sık ziyaret edip dolaşan iki Hintli'den şüphelenilmiş ve bunları yapanın "hain" olduğu bildirilmişti. Nisan 1913 tarihinde Bağdat jandarma kumandanın göndermiş olduğu bir raporda ise adem-i merkeziyet talebi içeren bu bildirilerin dağıtımını yapan bir Osmanlı vatandaşı olduğu ve emniyet güçleri tarafından yakalanarak tutuklandığı haber verilmişti.[1006] Yaşanan bu hadiseyle Ulusal Bilim Kulübü arasında doğrudan bir bağlantı tespit edilemese de kulübün bilgisi olmadan bu bildirilerin Bağdat'ta dağıtılması çok da mümkün gözükmemektedir. Nitekim kulüp içerisinde bulunan Yusuf Süveydi ve Paçacı ailesinin şehirde yaşananlardan habersiz olma ihtimali hayli düşüktür. Ayrıca Bilim Kulübü'nün siyasi fikirlerine benzer ifadelerin bildirilerde yer alması bu eylemle kulüp arasında bir bağlantı olasılığını güçlendirmektedir.

Bağdat'ta Ulusal Bilim Kulübü'nün faaliyetleri gizliden gizliye devam ederken Ocak 1913'te Babıali Baskını ile iktidarı ele geçiren İttihatçılar Arap vilayetlerinde yükselen adem-i merkeziyetçi talepleri görünürde karşılayan bazı adımlar attılar. İlk olarak 26 Mart 1913'te taşrada mahalli idarenin görevlerini ve denetleme şeklini ayrıntılarıyla belirleyen Vilayet Nizamnamesi Osmanlı merkezi hükümeti tarafından kabul edildi. Bu kanunla Osmanlı hükümeti vilayetlerde adem-i merkeziyetçi taleplere bir nevi karşılık vermeyi umut ediyordu. Nizamnameye göre vilayet kendi bütçesine sahip olacak, gelir ve harcamalarda önemli sorumluluklar yüklenecekti.[1007] Ancak vilayet idare meclisleri vilayeti ilgilendiren mali ve yerel konularda yetkili kılınmış olsa da mecliste alınan kararların kabul veya reddedilmesi valinin onayına bırakılmıştı. Ayrıca meclisin siyasi konularda ne tartışma ne de karar alma yetkisi vardı ve böyle konuların toplantılarda konuşulması yasaklanmıştı. Meclis izin almadan toplanamayacağı gibi vali eğer isterse meclis oturumlarını sonlandırma

[1005] BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 22, 25 Mart 1913.
[1006] BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 42, 9 Nisan 1913. Adem-i merkeziyetçi talepler içeren benzer bildiri ve manifestolar sonraki aylarda da devam etmişti. Osmanlı postasıyla Halep'ten gelen bu bildiriler şehrin muhtelif yerlerine asılmıştı. IOR/L/PS/10/212, nr. 5054, J.G.Lorimer (Ekim 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti).
[1007] Findley, *Bürokratik Reform*, s. 263-264; Akşin, *Jön Türkler*, s. 397. Vilayet nizamnamesinin tam metni için bkz. *İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu*, İstanbul 1329.

yetkisine sahip kılınmıştı. Buna binaen nizamname görünüşte vilayet idare meclislerinin yetkilerini genişletmesine rağmen bir taraftdan da merkez tarafından atanmış valinin yetkilerinin artırılmaktaydı. Kanun zaten güçlü olan valilik makamını daha güçlendirmekteydi. Nitekim hükümet vilayetlerde idare meclisine bazı sorumluluklar yükleyip adem-i merkeziyetçi bir yapı oluşturmaya çalışırken öte yandan denetleme ve karar mekanizmasının başına getirdiği vali ve ona bağlı olan Dahiliye Nezareti ile merkezileşme siyasetini devam ettirmeyi hedeflemekteydi.[1008] Bu yüzden yürürlüğe konulan vilayet kanunu Arap vilayetlerindeki ıslahat talep edenleri memnun etmeyerek hükümete itiraz seslerinin yükselmesine neden olmuştu.[1009]

Irak kıtasında vilayet nizamnamesine itirazlar Seyyid Talib ve bazı yerel eşraf üzerinden şekillenmiş ve özellikle valinin vilayet idare meclisindeki geniş yetkileri ve istediği zaman meclisi feshedebilme hakkı en çok tepki çeken kararların başında yer almıştı. Basra'da Seyyid Talib'in önderliğinde vilayet kanunuyla ilgili pek çok şikâyet merkeze iletilmişti. Telgraflarda, Arapların haklarının yeni kanunla sağlanmadığı ifade edilmiş ve ıslahat taleplerinin bir an evvel gündeme alınması talep edilmişti.[1010] Bağdat'tan yeni uygulamaya dair herhangi bir itirazın merkeze gönderildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Nitekim Bağdat Osmanlı merkezi idaresi için Basra'dan daha önemli bir konumdaydı ve devlet merkezi bir yönetimi Irak'ın diğer bölgelerine göre Bağdat'ta daha fazla tesis etmişti. Bu yüzden yeni kanunun getirdiği merkezileşme Bağdat'ın yapısını çok değiştirmeyecekti.

Yeni vilayet kanunnamesi sonrasında Seyyid Talib Basra'da adem-i merkeziyetçi iddiaları daha yüksek sesle dile getirmeye başladı ve ıslahat taleplerini yeni kurduğu Basra Islah Cemiyeti çatısı altında gerçekleştirmek için etrafındakileri örgütledi. Nitekim Basra Bağdat'a göre merkezin kontrolünün daha az hissedildiği ve hükümetin otoritesini sağlamada zorlandığı bir vilayetti. Bağdat'a göre bölge İngilizlerin nüfuzunun daha fazla hissedildiği ve hükümetin idaresinin zayıfladığı bir bölgeydi. Bu yüzden Basra'da Arap hareketleri daha fazla faaliyet

[1008] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 190-191; Ahmad, *Jön Türkler*, s. 153; Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 195-196.
[1009] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 74.
[1010] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 194-198; Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 488-494; Akşin, *Jön Türkler*, s. 397.

gösterebilmekteydi. Şubat 1913'te Basra'da Seyyid Talib'in evinde eşraf ve vilayetin önde gelenleriyle yapılan toplantı neticesinde Basra Islah Heyeti kuruldu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Basra şubesi üyelerinin hepsi bu Islah cemiyetine geçti.[1011] Osmanlı toprakları içerisinde Beyrut ve Suriye'de ortaya çıkan Islah hareketi Irak'ta Seyyid Talib eliyle Basra'da şekillenmişti. Seyyid Talib'in, Basra nakibüleşrafının oğlu olması ve varlıklı bir aileden gelmesi hasebiyle bölgedeki nüfuzu da kuvvetliydi. Bu yüzden ıslah hareketini geniş kitlelere yayabilecek güce sahipti.[1012]

Seyyid Talib Basra Islah Cemiyeti'nin etkisini bütün Irak kıtasına yaymak için Bağdat ve Musul'daki Arap cemiyetleriyle irtibata geçmişti. Seyyid Talib adamları vasıtasıyla Osmanlı halkı ve ordusuna hitaben yazılmış Basra Islah Cemiyeti bildirilerinin bölgede dağıtılmasını sağlamıştı. Bu bildirilerde hükümet ve İttihat ve Terakki yönetimi sert bir üslupla eleştirilmiş ve İttihatçıların ülkeyi yabancılara sattığı iddia edilmişti. Ayrıca hükümetin Arapları Türkleştirmeye çalışması ve zorla Türkçe öğrenmeye zorlaması eleştirilen diğer hususlardandı. Arapçanın İslam ve Kuran dili olması hasebiyle bu dile daha fazla değer verilmesi gerektiği ve nitekim İttihatçıların Müslüman olmadığı ve İslam'a zarar vermeye çalıştığı yine bildirilerde yer alan iddialar arasındaydı. Bildirilerde Basra Islah Heyeti'nin asıl amacının Irak'ta adem-i merkeziyetçi bir idarenin benimsenmesini sağlamak olduğu ve Osmanlı'nın Irak'ı kaybetmemek için adem-i merkeziyetçiliği bölgede tesis etmesi gerektiği izah edilmişti.[1013]

Basra Islah Heyeti'nin bildirilerinin dağıtılması ve cemiyetlerle irtibata geçilmesi için Bağdat ve Musul'a dava vekili Süleyman Feyzi gönderildi. Feyzi Bağdat'ta hemen Ulusal Bilim Kulübü üyeleriyle bir araya gelerek onların desteğini talep etti. Temmuz 1913'te Basra'dan ayrılan Süleyman Feyzi, Islah heyetinin gizli evrak ve belgeleriyle Bağdat'a giderek hem Ulusal Bilim Kulübü üyeleriyle hem de Arap milliyetçiliğini destekleyen eşraftan önemli kişilerle görüştü. Bağdat'ta Mart ve Nisan aylarında devam eden hükümet karşıtı faaliyetlere bir müddet ara verildikten

[1011] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 179-181, 192; Tauber, "Seyyid Talib", s. 8; Zeine, *Türk Arap İlişkileri*, s. 127-129.
[1012] Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 488-489.
[1013] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 184-190; Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 500-501.

sonra Temmuz 1913'te Basra'dan gelen bu broşür ve evraklar yine vilayette gizli toplantı ve görüşmelerin yapılmasına neden oldu.[1014]

Süleyman Feyzi'nin gizli toplantılarda görüştüğü isimlerin arasında Bilim Kulübü'nün fahri başkanlarından Yusuf Süveydi, Müzahim Paçacı, Reşid Hoca, Abdülhamid Fellahi ve Hamdi Paçacı bulunmaktaydı. Bağdat belediye başkanı Abdurrahman Haydari de Islah Heyeti ile iş birliği içerisinde olmaya dair kendisine söz vermişti. Süleyman Feyzi üç gün kaldığı Bağdat'ta Paçacı ailesini özel olarak ziyaret etmiş ve görüşmelerini daha çok Yusuf Süveydi'nin evinde gerçekleştirmişti. Feyzi'nin Bağdat'a geldiği haberi valilik tarafından öğrenilmiş ve kendisi hemen polis tarafından takibe alınmıştı.[1015] Bağdat jandarma alay kumandanı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli bir telgrafta Süleyman Feyzi'nin Bağdat'a gelerek ahali ve asker arasında propaganda yaparak beyannameler dağıttığı ve Basra'daki harekete taraftar toplamaya çalıştığı Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti.[1016]

Süleyman Feyzi'nin Bağdat'tan ayrılmasından kısa bir süre sonra Müzahim Paçacı Bilim Kulübü'nün ve aynı zamanda Basra Islah Cemiyeti'nin fikirlerini yaymak ve kamuoyunu harekete geçirmek için 1913'te Bağdat'ta *Nahda* gazetesini yayınlamaya başladı.[1017] Gazeteyi maddi olarak destekleyenlerin başında Seyyid Talib ve Basra Islah Cemiyeti gelmekteydi.[1018] Gazete ağırlıklı olarak kulübün benimsediği siyasi fikirleri okuyucuyla buluşturmaya özen gösterdi ve bu yüzden adem-i merkeziyetçi söylemi her fırsatta öne çıkardı. Osmanlı merkezi yönetiminin Arapça üzerine uyguladığı baskı *Nahda*'da eleştirilen konuların başında yer almaktaydı. Türkçe'nin resmi dil olması ve pek çok alanda zorunlu olarak kullanımının Araplar üzerindeki

---

[1014] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 217; Süleyman Feyzi, *Müzekkirat: Min Revvadi'l-Nahda'l-Arabiyye fi'l-Irak*, Bağdad 1998, s. 140; Tauber, *The Arab Movements*, s. 177.

[1015] Feyzi, *Muzekkirat*, s. 140-141. Abdurrahman Haydari Nisan 1913'te kendisine el-Cemiyetu's-Sevratu'l- Arabiyye (Arap İhtilal Cemiyeti) mührüyle bir mektup geldiğini ve adem-i merkeziyetçiliği destekleyecek herhangi bir teşebbüste bulunmaması halinde hayatının tehlikede olduğuna dair tehdit edildiğini Bağdat Valiliği'ne haber vermişti. Bunun üzerine yapılan tahkikat neticesinde evrakı getirenler yakalanarak Adliye'ye sevk edilmişti. BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 17-18, 16 Nisan, 20 Nisan 1913.

[1016] Bağdat jandarma alay kumandanlığı, Süleyman Feyzi'nin asıl maksadının "Talib'e taraftar bularak hükümet aleyhine bir kıyam hazırlamak" olduğunu raporunda belirtmişti. BOA, DH.SYS. 114-2, Lef 2, 23 Temmuz 1913. Bağdat valisi Celal Bey ise Süleyman Feyzi'nin maksadının bilinmesine rağmen bulunduğu süre zarfında herhangi bir propaganda yaptığına dair delile rastlanmadığını bildirmişti. Aynı belge, Lef 3, 22 Temmuz 1913. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Musul Valiliği'ne gönderdiği bir telgrafta Süleyman Feyzi'nin gittiği yerlerde hal ve hareketlerinin takibe alınması emrini vermişti. DH.SYS. 114-2, 24 Temmuz 1913, Lef 3, 22 Temmuz 1913.

[1017] IOR/L/PS/10/212, nr. 5054, J.G.Lorimer (Ekim 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti).

[1018] Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 31; Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 491.

olumsuz etkilerinden yine gazetede bahsedilmekteydi. Osmanlı'nın özellikle Irak'ta bazı ıslahatlar gerçekleştirmek zorunda olduğuna vurgu yapılmaktaydı.[1019] Ancak gazetenin ömrü uzun olmadı ve aynı yılın Aralık ayında Osmanlı merkezi hükümeti tarafından kapatıldı. Müzahim Paçacı ile gazetenin editörü İbrahim Hilmi yargılanmaları için mahkemeye sevk edildiler.[1020] Müzahim Paçacı ve İbrahim Hilmi hapse girmemek için Basra'ya kaçtı. Gazetenin kapatılıp kurucusunun da Basra'ya firar etmesi üzerine Ulusal Bilim Kulübü dağıtılmış oldu.[1021] Müzahim Paçacı, Basra'da amcası Muhammed Çelebi'nin yanında kalarak Seyyid Talib'in himayesi altında Arap milliyetçiliği faaliyetlerine destek vermeye devam etti. İbrahim Hilmi Ömer ise bir müddet Süleyman Feyzi'nin evinde kaldıktan sonra kılık değiştirerek Bağdat'a geri döndü.[1022]

Ulusal Bilim Kulübü öncesinde Bağdat'ta kurulan *Meşver* cemiyeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Bağdatlıların haklarını ve yetkilerini aramakla birlikte arka planlarındaki asıl motivasyon İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikalarına muhalefet etmekti. Bu dönemdeki muhalefette ulusal ve milli bazı değerler ön plana çıkarılmıştı. Ancak odak noktası İttihatçıların bölgedeki nüfuzundan rahatsızlık duyan ve ellerindeki hakları kaybeden muteberanın geri alma çabasıydı. Ulusal Bilim Kulübü ise İttihatçıların Bağdat'taki merkeziyetçiliğine karşı muhalefetin örgütlenmesinde önemli bir rol oynamasına rağmen söylemleri itibariyle daha çok milliyetçi mesajlar vermekteydi.[1023]

1910 yılında Nazım Paşa dönemindeki manifestolardan sonra Arap ayrılıkçı iddiaların Ulusal Bilim Kulübü çatısı altında güçlendiği ve daha örgütlü bir şekilde

---

[1019] el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 24-25; Duri, *The Historical Formation*, s. 260; Ireland, *Iraq*, s. 236. 1908-1914 yılları arasında milliyetçi harekete destek veren gazeteler içerisinde *Nahda*'nın da adı geçmektedir. Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 20

[1020] el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 28. Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 32; BOA, BEO. 4239/317875, 14 Aralık 1913.

[1021] Feyzi, *Muzekkirat*, s. 138; Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 32; Tauber, *The Arab Movements*, s. 176; Duri, *The Historical Formation*, s. 260; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c.3, s. 217-218. Charles Tripp, Ulusal Bilim Kulübü'nün başka üyelerinin ise Osmanlı yetkileri tarafından tutuklandığını belirtmiştir. Ancak bu isimlerin kimler olduğunu zikretmemiştir. Tripp, *Iraq*, s. 27. Adnan Paçacı'ya göre Müzahim Paçacı'nın Basra'ya firar etmesine yardımcı olan kişi polis müdürlüğü vekaletini yürüten Yüzbaşı Tevfik olmuştu. el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı*, s. 28.

[1022] Feyzi, *Muzekkirat*, s. 138. I. Dünya savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin Müslümanları cihata teşvik etmek için propaganda amacıyla çıkarmış olduğu *Sada-yı İslam* gazetesinin yazarlarından biri İbrahim Hilmi'ydi. R. Butti, *es-Sahafetu fi'l Irak*, s. 39-40. Anlaşılan o ki Hilmi Bey, sonraki dönemde hükümetle iş birliği içinde olmayı tercih etmişti.

[1023] Tripp, *Iraq*, s. 27

ifade edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kulüp, Bağdat'ta öncekilere kıyasla daha radikal ve cüretkâr bir Arap milliyetçiliği karakterine sahipti.[1024] Bu yüzden gizli siyasi aktiviteleri nedeniyle I. Dünya Savaşı'ndan evvel Irak'taki Arap hareketi içerisinde önemli bir konumdaydı.[1025] Ulusal Bilim Kulübü ve sonrasında yaşananlarla birlikte Bağdat'ta Arap milliyetçiliğinde yeni bir sayfa açıldı ve ayrılıkçı iddialar gündeme gelmeye başladı.

4.3.5. Adem-i Merkeziyetçi Söylemlerden Ayrılıkçı Taleplere: Paris Barış Kongresi Sonrası Bağdat'taki Arap Milliyetçilik Hareketleri

Osmanlı merkezi idaresi Balkan Savaşlarında kaybedilen topraklardan sonra imparatorluğun diğer bölgelerinin ayrılmasından ve buralarda ayrılıkçı hareketlerin çıkmasından endişe duymaktaydı. 1913 senesine gelindiğinde özellikle Arap vilayetlerinde adem-i merkeziyetçi söylemler artmış ve Araplar arasında ayrılıkçı iddialar talep edilmeye başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı idaresi, Arap topraklarındaki elitlerin ve eşrafın isteklerini gerçekleştirme noktasında adımlar atmaya karar verdi. Babıali Baskını sonrası başa geçen ve çoğunluğu İttihatçılardan oluşan yeni hükümet, Arap vilayetlerine yönelik reform taleplerine bir karşılık vermek için Mart 1913'de Vilayet Nizamnamesini ilan etti. Ancak Araplar bu nizamnamenin kendi isteklerini karşılamadığını ve daha çok valinin vilayetteki yetkisini ve otoritesini arttığını iddia ederek tepki gösterdiler. Ayrıca Araplar Osmanlı İmparatorluğu'na taleplerini iletmek ve ortak bir paydada buluşmak için bir kongre tertiplediler. Nitekim Paris'te 18-24 Haziran 1913 tarihleri arasında Suriyeli reformistlerin katılımının ağırlıkta olduğu bir kongre düzenlenmiş ve bu kongrede Araplar Osmanlı merkezi idaresinden bazı taleplerde bulunmuşlardı. Reformist Araplar imparatorluktan ayrılmadan Arap vilayetlerinde ıslahatlar yapılması fikrini savunmuşlardı.[1026]

Abdülhamid Zehravi başkanlığında toplanan kongreye *Beyrut Islah Cemiyeti*, *Kahire Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*, *el-Fetat* ve *el-Muntedu'l-Edebi* gibi cemiyetlerden katılımlar gerçekleşmişti. Irak'tan toplantıya katılan kişi ise Arap milliyetçiliği hareketinin Bağdat'taki en önemli destekçilerinden olan Yusuf Süveydi'nin oğlu

[1024] Nazmi, *el-Cuzur es-Siyasiyye*, s. 99.
[1025] Tauber, *The Arab Movements*, s. 262-264.
[1026] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 160-163.

Tevfik Süveydi olmuştu.[1027] Ayrıca Bağdat'tan Müzahim Paçacı, Cafer Paçacı, Muhyiddin Geylani, Behcet Zeynel, Numan Azami gibi isimler, Tevfik Süveydi'ye telgraf göndererek kongreyi desteklediklerini duyurmuşlardı. Bağdatlıları temsilen Tevfik Süveydi'yi seçtiklerini ifade eden bu ekip, kongreyle birlikte Arapların kalplerinin ve zihinlerinin tek bir mesaj etrafında birleşerek bir araya gelebileceğine ve Arap ulus bilincinin daha da kuvvetleneceğine inandıklarını telgraflarda belirtmişlerdi.[1028]

Süveydi ailesi her ne kadar bazı dönemler bürokraside görev almış olsa da baştan beri İttihat ve Terakki yönetimiyle ters düşmüş ve bu yüzden cemiyet karşıtı oluşumlara destek vermişti. Tevfik Süveydi, İstanbul'da aldığı hukuk eğitimini devam ettirmek için Paris'te olduğu esnada şehirde bulunan Arap reformistlerle bir araya gelmiş ve adem-i merkeziyetçi söylemleri desteklemişti. Irak'ın ve Arap vilayetlerinin geleceği konusunda Arabist hareketin öncülerinden biri olmuştu. Ancak ayrılıkçı bir iddiada olmadığı için kendisi I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunun yanında yer almıştı. Tevfik Süveydi, Irak'ı temsilen katıldığı toplantıda ise Arapların haklarını savunan ve vatanı kurtarmanın öneminden bahseden bir konuşma yapmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma gibi bir gayesinin olmadığını belirtmişti.[1029]

Paris'te reform isteğiyle toplanan Araplar Osmanlı toprakları içerisinde Arap vilayetlerinde ıslahatlar yapılması için hükümetin bir an evvel harekete geçmesini, bölgelerin ihtiyaçlarına paralel olarak adem-i merkeziyetçi idareler kurulmasını, vilayet umumi meclislerin haklarının genişletilmesini, Arapçanın Arapların çoğunlukta olduğu vilayetlerde resmi dil olmasını ve eğitim dili olarak kullanılmasını ve askerlik hizmetinin bölgesel olmasını talep etmişlerdi.[1030] Araplar Paris'te

[1027] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 134.
[1028] Süveydi, *Muzekkirat*, s. 67. Süveydi'nin anılarında bahsetmediği bir başka isim diğer kaynaklarda geçmektedir. Paris kongresine o esnada yüksek eğitim alan Süleyman Anbar da Irak adına kongreye katılmıştı. Abdülkadir el-Yoosef, "A Study in the Liberative Movement of Iraq 1908-24", Iowa University, Doktora Tezi, 1954, s. 18.
[1029] Süveydi, *Muzekkirat*, s. 8-10.
[1030] Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 135-136; Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 32-36; Süleyman Musa, *el-Hareketu'l-Arabiyye: el-Merhale el-Ula li'n-Nahdati'l-Arabiyyetu'l-Hadise 1908-1924*, Beyrut: Daru'n-Nehar, 1986, s. 36-38.

Osmanlı'dan ayrılma gibi bir düşünceden bahsetmemiş ve imparatorluk içerisinde reformlar yapılmasını istemişlerdi.[1031]

Osmanlı merkezi idaresi Araplarla uzlaşmak için İTC'nin merkez komitesi üyelerinden olan Midhat Şükrü başkanlığında bir heyeti Paris'e yolladı ve heyet kongre üyeleriyle görüşmeler gerçekleştirdi. Nitekim ikili görüşmeler neticesinde taraflar, eğitimde Arap vilayetlerinde Arapça kullanımı, yerel askerlik vazifesi ve valilik, mutasarrıflık ve ayan meclislerinde Araplara bulundukları vilayetlerde öncelik verilmesi gibi bazı konularda anlaşmaya varmıştı.[1032] Ancak hükümet ve Araplar arasında yapılan bu uzlaşma bazı Arapların adem-i merkeziyetçi isteklerini karşılamamış ve reform söylemleri giderek artmıştı. Nitekim söz konusu uzlaşma Irak'ta da Arap milliyetçi hareketleri azaltmamış aksine artarak devam etmesine neden olmuştu.

Paris Barış Kongresi sonrasında İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan Arap vilayetlerinde reformlar gerçekleştirmek için bazı adımlar atarken öte yandan imparatorlukta kendilerine muhalif olanları bertaraf etmenin yollarını aramaktaydı. Nitekim cemiyet, Babıali Baskını sonrası iktidarda tek güç olmayı başarabildi ve muhalefetle daha güçlü mücadele edebilmekteydi. Buna bağlı olarak Bağdat vilayetinde cemiyet, kendisine muhalefet edenleri tasfiye etmek için Mahmud Şevket Paşa'nın suikastını sebep gösterdi. Haziran 1913'te bir suikasta kurban giden Şevket Paşa'nın öldürülmesinde payı olduğu iddia edilen bazı İTC muhalifleri askeri mahkemelerde yargılanmak için tutuklandılar.[1033] Bağdat'ta da sadrazamın öldürülmesiyle ilişkili olduğu düşünülen kişiler hakkında bir soruşturma başlatıldı ve 14 Haziran günü Bağdat Valiliği sessizce muhalefetin önemli isimleri arasında yer alanları göz altına aldı. Bu isimler arasında Süveydizade Yusuf Efendi,[1034] Hürriyet

[1031] Zeine, *Türk Arap İlişkileri*, s. 124-125.
[1032] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 163; Said, *es-Sevratu'l-Arabiyye*, s. 37-38.
[1033] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 163-164.
[1034] Yusuf Süveydi ile ilgili bundan yaklaşık bir sene evvel başka bir hadise daha yaşanmıştı. Süveydi'nin Hicaz ve Irak bölgesinde hakim olan İbn. Reşid ailesine karşı aşiretleri kışkırttığına dair şikâyetler merkeze iletilmişti. Eylül 1912 tarihli ve İbn. Reşid'in vekili Abdullah tarafından Sadaret'e gönderilen bir telgrafta Yusuf Süveydi'nin Muhammed Caferi ile birlik olarak bölgede bir karışıklık çıkarmaya çalıştığı iddia edilmişti. Abdullah Bey, Reşidi ailesinin Osmanlı'ya bağlı olduğunu ve devlet için önemli hizmetler yaptığını belirterek bu iki şahıstan şikâyetçi olduklarını bildirmiş ve hatta bunların yaptığı kışkırtmalar neticesinde İbn Reşid'e ait sekiz yüz devenin zapt edildiğini ve ailenin zarara uğratıldığının da altını çizmişti. BOA, HR.TO. 597/23, 2 Eylül 1912; HR.TO. 597/32, 11 Eylül 1912; DH.SYS. 26/2-7, Lef 2, 31 Ağustos 1912; Lef 6, 8 Eylül 1912. Dahiliye Nezareti bu şikâyetleri

ve İtilaf'ın kurucularından Müftizade Kamil Bey ve Şükrü Fazlı, Müftü Hasan Bey ve Ali Efendizade Süleyman beyler bulunmaktaydı.[1035] Ayrıca kapatılan *Beyne'n-Nehreyn* gazetesinin sahibi Mahmud Nedim de Amare'de yakalanıp göz altına alınmıştı.[1036] Tutuklanan isimlerin 1911-1912 yılları arasında Bağdat Valiliği yapan Cemal Bey ile arasının kötü olduğu bilinmekteydi. Tevfik Süveydi ve İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu, Cemal Bey'in şahsi düşmanlığını devreye soktuğunu, Yusuf Süveydi'nin Irak'taki saygınlığından rahatsızlık duyduğu için bu isimleri tutuklattığını ve nitekim Şevket Paşa'nın katledilmesiyle tutuklananların bir alakalarının olmadığını iddia etmişlerdi.[1037] Ancak Bağdat'taki bu tutuklamaların kişisel düşmanlıklardan kaynaklanmadığı ve perde arkasında İTC'nin bölgedeki gücünü sağlamlaştırmak için kendisine muhalif olan isimlerden kurtulmaya çalışma düşüncesi olduğunu söylemek mümkündür.

Bağdat'ta özellikle Yusuf Süveydi'nin tutuklanmasına karşı hem kırsal kesimde hem de şehirde tepkiler olmuş ve eşraftan bazı isimler Süveydi'nin bölgedeki saygın isimlerinden biri olduğunu ve bu yüzden serbest bırakılmasını talep etmişlerdi. II. Meşrutiyet döneminde Irak kıtasının idaresinde önemli pozisyonlarda bulunan Muhammed Fazıl Paşa da Süveydi'nin tutuklanmasının bölgede bir karışıklığa yol açacağı endişesiyle karşı çıkmış ve bu kararın ertelenmesi talebinde bulunmuştu.[1038] Aynı zamanda tüccarlardan ve eşraftan bazı isimler Sadaret'e, Dahiliye'ye, Adliye'ye ve Harbiye'ye telgraflar çekerek Yusuf Süveydi'nin masum olduğunu zikretmiş ve serbest bırakılmasını talep etmişlerdi. Süveydi'nin "hemşerileri" olması hasebiyle bu meselenin kendilerini de ilgilendirdiğini belirtmişlerdi.[1039]

Haziran 1913'de ulemadan Seyyid Ali, Mahmud Şükri, Seyyid Abdurrahman'ın oğlu Geylanizade Muhyiddin, Halidiyye tekkesi postnişini Seyyid Ahmed ve pek çok isim bir araya gelerek Yusuf Süveydi'nin Divan-ı Harb'e sevk edilmelerini üzüntüyle

---

Bağdat Valiliği'ne iletmiş olmasına rağmen yapılan tahkikat neticesinde Yusuf Süveydi'ye herhangi bir ceza veya yaptırım uygulanmamıştır. Nitekim bu dönemde İttihatçılar iktidardan uzaklaştırılmış ve Süveydi'nin de yakınlığı bulunduğu İtilaf fırkası mensupları hükümette aktif rol almışlardı. aynı belge, Lef 10, 7 Ekim 1912.

[1035] BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 4, 17 Haziran 1913.

[1036] IOR/L/PS/10/212, nr. 3105, J.G. Lorimer (Mayıs 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti).

[1037] IOR/L/PS/10/212, nr. 3105, J.G. Lorimer (Mayıs 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti); Süveydi, *Muzekkirat*, s. 18.

[1038] IOR/L/PS/10/212, nr. 3105, J.G. Lorimer (Mayıs 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti).

[1039] BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 7, 15 Haziran 1913; Lef 12, 15 Haziran 1913.

karşıladıklarını, kendisinin hükümete ve Bağdat'a büyük hizmetleri olduğunu zikrederek halkın telaş içinde kaldığını belirtmişler ve bir an evvel sakinleşmeleri için masum olan Süveydi'nin serbest bırakılmasını talep etmişlerdi.[1040] Ulusal Bilim Kulübü'nde faal olan İbrahim Hilmi yukarıdaki telgraflara benzer şekilde Süveydi'nin masum olduğunu ve hukuksuz bir şekilde göz altında bulunduğunu belirten şikâyetlerini yine merkeze iletmişti.[1041]

Mahmud Şevket Paşa suikastıyla ilişkilendirilen bu isimlerin Divan-ı Harb'de yargılanmak üzere İstanbul'a götürülmesine karar verilmesine rağmen bölgeden yükselen sesler ve Bağdat vali vekili Lütfi Bey'in göndermiş olduğu şifreli telgrafa binaen yaşanacak olası karışıklıkların önüne geçmek adına bu karar birkaç gün ertelendi.[1042] Sonrasında ise Osmanlı idaresi Bağdat'ta özellikle Yusuf Süveydi'nin tutuklanıp mahkemeye sevk edilmesinin bir infiale yol açacağını düşünmüş olacak ki bu kararından vazgeçti. Göz altına alınan ekip içerisinde yalnızca Yusuf İzzeddin Bey'e[1043] gönderdiği ve içeriği hakkında bilgi verilmeyen mektubu yüzünden Müftizade Kamil Bey tutuklanarak Bağdat'tan götürüldü, ekibin geri kalanı serbest bırakıldı.[1044] Göz altındaki isimler serbest bırakılmış olmasına rağmen cemiyete muhalif olanları bertaraf etmek için Bağdat'ta yapılan bu tutuklamalar İTC yönetimine karşı düşmanlığı çoğaltmış ve vilayette gizli örgütlenmelere katılımları arttırmıştır.

[1040] BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 8.
[1041] BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 10, 14 Haziran 1913.
[1042] BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 18, 14 Haziran 1913; Lef 20, 15 Haziran 1913.
[1043] Müftizade'nin bu mektubu neden gönderdiğine dair bir bilgiye erişilememiştir. Mektubu gönderdiği isim Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916)'dir. Sultan Abdülaziz'in bir dönem veraset değişikliği ile tahta geçirmeye çalıştığı oğludur. II. Meşrutiyet döneminde İzzeddin Efendi sarayı temsilen bazı resmi ziyaretlerde bulunmaktaydı. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla bir yakınlığının olduğuna rastlanmamıştır. Müftizade'nin bu mektubunu gönderme sebebi, İzzeddin Bey'in veliaht olmasından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. Yusuf İzzettin Efendi ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz. bkz. Ali Akyıldız, "Yûsuf İzzeddin Efendi", *DİA*, c. 44, s. 13-16; Ali Akyıldız, *Yusuf İzzeddin İkbal-İdbar-İntihar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
[1044] IOR/L/PS/10/212, nr. 3105, J.G. Lorimer (Mayıs 1913'de Türkiye Irak'ında Yaşananların Özeti). Müftizade Kamil Bey askeri mahkemeye götürülürken İskenderun'dan Temmuz 1913 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir telgrafta Halep'ten geçerken mührünün ve bütün parasının jandarmalar tarafından alındığını ve mağdur edildiğini, bu yüzden mallarının kendisine teslim edilmesini talep etmiştir. BOA, DH.SYS. 119/1-1, Lef 1, 10 Temmuz 1913, Lef 2, 8 Temmuz 1913. Bunun üzerine merkezi idare şikâyeti Halep Valiliği'ne sormuştu. Valilik Dahiliye Nezareti'ne Kamil Bey'in yolda mallarının kaybolmuş olabileceğini, hırsızlık gibi bir hadisenin yaşanmadığını iletmişti. Aynı belge, Lef 3, 19 Temmuz 1913.

Bağdat'tan Osmanlı merkezi idaresine başka bir muhalefet hareketi, ordu içerisinde olmuştu. Bu muhalefetin kaynağını 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'da askeri eğitim almış ve çoğunluğu Bağdatlılardan oluşan subaylar oluşturmaktaydı. Bağdatlı subaylar 1913 öncesinde bağımsız bir devrim yapmayı düşünmüş ancak yakalanma ve organize olamama korkusu yüzünden bu düşünceden vazgeçerek bir örgüt çatısı altına girmeye karar vermişlerdi. [1045] Bu cemiyet Mısırlı bir subay olan Aziz Ali Mısri'nin *Ahd* cemiyetiydi.[1046] 1901 yılında askeri okuldan mezun olduktan sonra ordu içerisinde çeşitli görevlerde yer alan Aziz Ali, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da kurulan Arap cemiyetlerine üye oldu. Özellikle *Kahtaniyye* Cemiyetinde aktif rol aldığı görülmektedir.[1047] Sonrasında Aziz Ali, Trablusgarp savaşı için Libya'da bulundu ve döndükten sonra Osmanlı ordusu içerisinde gizli bir cemiyet kurmaya karar verdi. Nitekim üyelerinin ve faaliyetlerinin gizli tutulduğu *Ahd* örgütü Eylül 1913 senesinde İstanbul'da kuruldu. Yapılan ilk gizli toplantıdan sonra ise örgütün içerisine yeni üyelerin katılabilmesi için Ekim ayında bir organizasyon tertip

[1045] Paris kongresinden evvel 1912 senesi sonlarında, çoğunluğu Bağdatlı olan altmış Iraklı asker İstanbul'da bir araya gelerek Irak'ta bir devrim yapmak için organize olmuşlardı. Lübnanlı bir gazeteci olan İbrahim Salim en-Neccar Fransız ve İngiliz konsolosluklarıyla iletişime geçerek subayların peyderpey Irak'a gönderilmesinde yardımcı olmalarını talep etmişti. Ancak subayların yakalanabilmesi korkusu yüzünden bu plan hayata geçirilememişti. Tauber, *World War I*, s. 4.

[1046] Aziz Ali el-Mısri, aslen Çerkez olan bir ailenin çocuğu olarak Kahire'de 1897 yılında dünyaya geldi. Eğitimini İstanbul'da alan el-Mısri, önce Galatasaray'da ardından Mekteb-i Harbiye'de okudu ve 1904 senesinde Makedonya'daki 3. Orduya gönderildi. Burada Petriç ve Osmaniye kazalarında Bulgar eşkıyası ile mücadele etti. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplantılarına iştirak etti. 1906 yılında Selânik'te teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girerek II. Abdülhamid'in muhalifleri arasında yer aldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 31 Mart ayaklanmasında görev aldı. Ardından 1910'da isyanların bastırılması için Yemen'e gönderildi. Orada ayaklanan İmam Mütevekkil-Alellah Yahyâ b. Muhammed ile hükümet arasında aracı rolü üstlendi. Sonrasında Trablusgarp Savaşı için Libya'da görev aldı ve burada 1913 senesine kadar kaldı. Eylül 1913'te İstanbul'a geri dönen Aziz Ali, *Ahd* örgütünü kurdu ve Arapların Osmanlı Devleti içerisinde özerk bir yapı oluşturması için faaliyetlere girişti. Mısri'nin faaliyetlerinden rahatsızlık duyan merkezi idare 9 Şubat 1914'te kendisini tutukladı. Ancak gerek Arap muhaliflerin gerekse İngilizlerin baskıları neticesinde bir müddet alıkonulduktan sonra serbest bırakıldı. Mısri, bundan sonra Kahire'ye giderek faaliyetlerini orada sürdürdü. Bir dönem Şerif Hüseyin'in isyanına da destek verdi. Ancak aralarındaki anlaşmazlıktan ötürü gruptan ayrıldı ve Mısır'a döndü. Şerif Hüseyin geri gelmesi için ısrar etmesine rağmen Mısri kabul etmedi. Bunun üzerine İngilizler Mısri'yi önce İspanya'ya sürdü, ancak kendisi oradan Almanya'ya gitti. 1924 senesinde ise Mısır'a geri döndü. 1965 yılında vefat etti. Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 122-125, Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı, Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2011, s. 9-92; Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq*, New Haven and London: Yale University Press, 2014, s. 34; Tufan Buzpınar, "Aziz Ali Mısri", *DİA*, c. 30, s. 2-3. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 4, s. 231

[1047] *Kahtaniyye*, II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da kurulan gizli Arap cemiyetlerinden bir tanesidir. 1909 yılında *Ahd*'ın da kurucusu olan Aziz Ali el-Mısri'nin liderliğinde teşekkül etmiştir. Cemiyetin amacı Federal bir Arap birliği kurulmasıydı. Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 120-121.

edildi ve çoğunluğunu Bağdatlı subayların oluşturduğu bir grup asker *Ahd*'a katılarak Mısri'nin yanında yer almayı seçti.[1048]

Aziz Ali ve arkadaşları ilk etapta *Ahd* örgütünü kurarken Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir Arap devleti kurmak düşüncesinde değillerdi. Bu örgüt, adem-i merkeziyetçi bir yönetimi desteklemekle birlikte asıl amaçladığı Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi ikili bir Türk-Arap yönetiminin kurulmasıydı. *Ahd* örgütü federal bir yapı çerçevesinde yeni bir devlet kurmayı amaçlamaktaydı. Bu yapı içerisinde İstanbul başkent olmakla birlikte her vilayet kendi içerisinde özerk bir yapıya kavuşacaktı. Örgüte göre, Türk dili bu federasyon devletinin resmi dili olarak kabul edilse de her vilayet kendi içerisinde ikinci dilin ne olacağına karar verecekti.[1049] Nitekim Aziz Ali'nin hayali Türk-Arap ikili yönetimiyle Akdeniz'de büyük bir imparatorluk kurmaktı.[1050] Ancak bu hedefi kısa zamanda değişikliğe uğradı ve Osmanlı'dan ayrı bir devlet kurma fikri daha ağır bastı.

Ahd örgütüne katılanlara bakıldığında genellikle orta sınıftan gelen ve yükselmek için askeriyeyi seçen Iraklı ve çoğunlukla Bağdatlı ailelerin çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimlerden ilki Bağdat'ta dünyaya gelen ve ilk ve orta eğitimini tamamladıktan sonra memleketinden ayrılarak II. Abdülhamid döneminde İstanbul'daki Harp Okulunda eğitim alan Cafer el-Askeri olmuştu.[1051] Yine el-Askeri

---

[1048] Tauber, *The Arab Movements*, s. 213-220.

[1049] Tauber, *The Arab Movements*, s. 221; Berru, *el-Arab ve't-Turk*, s. 558; Eliezer Tauber, "Secrecy in Early Arab Nationalist Organizations", *Middle Eastern Studies* 33/1 (1997): s. 122-125.

[1050] Tauber, *World War I*, s. 83. Tauber, *The Arab Movements,* s. 221-222.

[1051] Muhammed Cafer el-Askeri, 15 Eylül 1885 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Babası 93 Harbine katılmış bir subaydı. Askeri soyadı ailesinin Kerkük yakınlarında bulunan "Asker" köyünden gelmektedir. Askeri, ilkokulu ve ortaokulu Musul'da okuduktan sonra askeri lisede okuması için babası tarafından Bağdat'a gönderildi. Buradan mezun olduktan sonra 1901 yılında Mekteb-i Harbiye'de okumak için İstanbul'a gitti ve 1904 yılında okuldan mezun oldu. 1906 senesinde 6. Ordu'ya atanıp yeniden Bağdat'a döndü ve bir müddet burada görev aldı. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Almanya'ya eğitim için gönderilen subaylar arasında yer aldı ve yaklaşık üç sene burada kaldı. Balkan Savaşları esnasında Askeri ülkeye geri çağrıldı. Aziz Ali'nin İstanbul'da kurduğu *Ahd* örgütüne katıldı. I. Dünya Savaşı esnasında ise orduda aktif görev aldı. Osmanlı subayı olarak yer aldığı I. Dünya Savaşı'nda Libya'daki Sirenayka'da İngilizlere karşı direndi. Osmanlı'ya sadık bir subay olarak savaşta çarpıştı. Ancak sonrasında yaralanıp İngilizlere savaş esiri oldu ve Kahire'deki bir hastaneye nakledildi. Burada Nuri es-Said kendisini ziyaret etti ve Arap isyanına katılması için teşvik etti. Cemal Paşa'nın Suriye'de gerçekleştirdiği idamların Askeri'nin isyan etmesini teşvik ettiğine dair bazı iddialar mevcuttur. Özellikle idam edilenler arasında eski bir dostu olan Selim el-Cezairi'nin olması kendisini oldukça üzmüştü. Nitekim Askeri esir olduğu Kahire'den isyana destek vermeye karar verdi ve Faysal'la görüşerek isyanda önemli bir pozisyona getirildi. Savaş bittikten sonra da aktif olarak çalışmaya devam etti. 1919'da Halep'e askeri vali olarak atandı. 1920'de geçici Irak hükümetinde Savunma Bakanı olarak görev aldı. 1923 ve 1926 senelerinde Irak'ta Başbakanlık yaptı. Askeri 1936 yılında Savunma Bakanı iken bir suikasta kurban giderek öldürüldü.

gibi Bağdatlı bir asker olan Yasin el-Haşimi de *Ahd* örgütüne katılanlar arasında yerini almıştı. Orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Yasin el-Haşimi askeri eğimini tamamlamak için gittiği İstanbul'daki Harp Okulundan 1902'de en yüksek dereceyle mezun olarak askeri kariyerine başlamıştı. Kardeşi Taha el-Haşimi de yine harp okulunu yüksek derece ile bitirdikten sonra girdiği Erkan-ı Harbiye'den mezun olan askerlerdendi ve iki kardeş de *Ahd* örgütüne katılmışlardı.[1052] Eğitimini tamamlamak için İstanbul'da bulunan bu askerler, 1913 senesinde Aziz Ali ile buluşup *Ahd* örgütüne dahil oldular. Cafer el-Askeri'nin anılarında aktardığına göre örgüte katılmak isteyen subaylar Kuran ve kılıca el basarak *Ahd*'dan alacakları emirlere uyacaklarına ve kendilerini Arapların hizmetine adayacaklarına dair yemin ettirilmişlerdi.[1053] Örgüte diğer katılan Iraklılar ise Nuri es-Said, Mevlid Muhlis, Cemil Mitfai, Ali Cevdet el-Eyyubi ve sivillerden ise Hamdi ve Müzahim Paçacı olmuştu. Bu isimler *Ahd*'ın ilk resmi toplantısına katılarak örgüte destek vereceklerini Aziz Ali'ye bildirmişlerdi.[1054]

Aziz Ali el-Mısri, Taha el-Haşimi'yi Irak'ta taraftar toplamak üzere görevlendirmişti. Aziz Ali, Irak'ta mevcut bir ortamın oluşturulması halinde ordunun da desteğiyle bir isyan girişimi başlatıp buradan bir Arap devrimi çıkacağına

---

Ayrıntılı bilgi için bkz. Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, Haz. Necdet Fetvi Safvet, Çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008; Allawi, *Faisal*, s. Giriş, XV, 88; Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu,* Çev. Okan Doğan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021, s. 94-98; Stacy E. Holden (Ed)., "Jafar al-Askari on Corrupt Ottoman Administration in Iraq", *A Documentary History of Modern Iraq*, Florida: Florida University Press, 2012, s. 25-26; David Pool, "From Elite to Class: The Transformation of Iraqi Leadership, 1920-1939", *International Journal of Middle Eastern Studies* 12/3 (1980): s. 334-335.

[1052] Yasin el-Haşimi, seyyid bir ailenin çocuğu olarak 1884 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Babası muhtar olarak görev yapmaktaydı. Diğer orta gelirli ailelerinin çocukları gibi o da askeri bir kariyer yapmaya karar verdi ve bu yüzden babası okuması için onu İstanbul'a gönderdi. Haşimi önce Mekteb-i Harbiye'yi bitirdi. Sonrasında başarılı öğrencilerin kabul edildiği Erkan-ı Harbiye'yi Askeriye'de üç yıl daha görev aldı. Sınıf arkadaşları arasında Mustafa Kemal ve Aziz Ali el-Mısri de bulunmaktaydı. I. Dünya savaşında başlangıçta binbaşı olarak görev yaptı ve savaş esnasında mirlivalığa kadar yükseldi. Ayrıca 1913 yılında Aziz Ali'nin kurduğu *Ahd* örgütüne katıldı. el-Haşimi, *Ahd*'ın Irak'taki teşkilatlanmasında aktif bir rol oynadı. Musul şubesini kurup organizasyonu yaptı. Savaştan sonra Şam'daki Faysal hükümetine katıldı. Her ne kadar kendisini İngiliz hayranı biri olarak gösterse de İngiliz işgalinden sonra Yasin el-Haşimi İngilizler tarafından tehlikeli görülüyordu. Yusuf Süveydi ise onu bir hain olarak nitelendiriyordu. Irak devleti kurulduktan sonra çeşitli görevlerde yer aldı. 1924 ve 1935'te Irak Başbakanlığı yaptı. Yasin el-Haşimi, Cafer el-Askeri'nin öldürüldüğü suikasttan kurtulmasına rağmen üç ay sonra 1937 yılında vefat etti. Batatu*, The Old Social Classes*, s. 195-197; Allawi, *Faisal*, giriş, XV, s. 259-262; Provence, *Osmanlı Kuşağı*, 78-80, 83-84; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 8, s. 128-129; Pool, "From Elite to Class", s. 334-335.

[1053] el-Askeri, *Bir Harbiyeli*, s. 175-176; Musa, *el-Hareketu'l-Arabiyye*, s. 33.

[1054] Tauber, *The Arab Movements*, s. 220-221. Bu isimlere ek olarak Süleyman Feyzi, Tahsin Ali, Muhammed Hilmi, Ali Rıza Gazali ve Abdülgaffur Bedri gibi isimlerin de yine Irak'tan örgüte katıldıklarını zikretmiştir. Feyzi, *Muzekkirat,* s. 2157-158.

inanmaktaydı.[1055] Nitekim Aziz Ali'nin başlangıçta düşündüğü Türk-Arap konferederasyonu fikrinden kısa zamanda vazgeçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla el-Haşimi'yi önce Musul'a ardından Bağdat'a göndererek buradaki önemli isimlerle görüşmesini sağlamıştı. *Ahd* örgütünün katılımcıları ve yapılaşması her ne kadar askeri kökenlilerden olsa da Bağdat'ta örgüte sivillerden de büyük destek sağlanmıştı. *Ahd*'ın Bağdat şubesinin başına Hamdi Paçacı geçmiş ve diğer üyeler ise Tahsin Ali, Raşid el-Hoca, Abdülhamid eş-Şalcı ve Ulusal Bilim Kulübü üyelerinden İbrahim Hilmi Ömer olmuştu. Bağdat şubesinin bu üyeleri bir araya gelip bölgedeki Kuveyt şeyhi gibi önemli liderlerden destek alarak Irak'ta bir isyan başlatıp bütün bölgeyi Osmanlı boyunduruğundan kurtarmayı amaçlamışlardı. Bu isyanın liderliği için örgütün Bağdat şubesi üyeleri İbn Suud'a teklif götürülmesini dahi düşünmüşlerdi. Bu plan yeterli bir organizasyon sağlanamadığı için başarısız oldu. Ancak *Ahd* örgütü Bağdat'taki faaliyetlerine devam etti.[1056]

Ahd'ın kurulmasından kısa bir süre sonra ise Bağdat şehrinde halkın görebileceği yerlere Osmanlı hükümeti ve bilhassa Enver, Talat ve Cemal Paşaları eleştiren Arapça bildiriler asılmıştı. Bağdat Valiliği'nin Ağustos 1914'te Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir raporda bu bildirinin bir nüshası yer almıştı. Genel olarak bildiride Araplar uyanışa ve baş kaldırışa davet edilmekteydi. İsimsiz olarak kaleme alınan bu Arapça bildiride üç paşanın hem Arap milletini hem de dini mahvettikleri ve Nazım Paşa'nın da katili oldukları iddia edilmekteydi. Ayrıca Türklerin Arapları aç susuz bıraktıkları, kadınlarına saldırdıkları ve mallarına el koydukları gibi çarpıcı ve suçlayıcı ajitasyonlar içeren ithamlar vardı. Bildiri, Osmanlı idaresinin Araplarla "kedinin fareyle oynadığı" gibi oynadığını, eşitlik ve adaletten bahsetmesine rağmen bunu uygulamadığını, Bağdat'a gönderilmiş olan son vali Cavid Paşa'nın "habis" bir vali olduğunu ve "istibdad" hükümetinden aldığı talimatları uyguladığını belirterek İttihatçı hükümeti ve onun atamış olduğu valiyi ağır bir şekilde eleştirmekteydi. Son olarak Arapların birlik olarak mahalli bir idare kurması gerektiği bildiride altı çizilen hususlar arasındaydı.[1057]

[1055] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 99-102; Tauber, *The Arab Movements*, s. 222-223.
[1056] Tauber, *The Arab Movements*, s. 223.
[1057] BOA, DH.EUM.4.Şb. 13/48, Lef 2, 20 Ağustos 1914.

Bağdat Valiliği ele geçirilen bu bildirinin kimler tarafından hazırlanıp dağıtıldığını öğrenmek için harekete geçti ve suçluların izini sürmek için bir tahkikat gerçekleştirdi. Bağdat'ta Fazıl Camisi'nin duvarına asılan ve hükümet aleyhine isyana davet eden bu bildirilerin jelatin usulüyle basıldığı ve Karyebaş mevkiinde Fransa Devleti'nin himayesinde olan Latin mektebi içerisinde bir jelatin usulüyle basan bir makinenin olduğu tespit edilmişti. Bölgedeki polis memurları mektebe giderek bu makinenin sorumlusu olan Yakub Efendi ile bir görüşme yapmışlardı. Ancak bu görüşme ve incelemelerden bir sonuç alınamamış ve Bağdat emniyeti şehirdeki bu olayı gerçekleştirenleri yakalayamadı.[1058] Bu bildirilerle Ahd örgütünün açıktan bir bağlantısı bulunamasa da eleştirdikleri hususlar ve siyasi ideoloji noktasında benzerlikleri çoktu. Bu yüzden bildirileri düzenleyen ve şehirde dağıtımını organize edenlerin *Ahd* örgütü ile bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir.

Bağdat vilayetinde bir yandan *Ahd* örgütü bir isyan başlatmaya çalışırken öte yandan I. Dünya Savaşı döneminde İngilizler Basra'yı işgal edip Irak içerisinde hızla ilerlemekteydi. İngilizlerin Bağdat'ı da işgal edeceğini düşünen Bağdat'ın önde gelenlerinden oluşan bir ekip Ekim 1915'te bir toplantı tertip ederek savaşın seyrine bağlı olarak nasıl bir yol izlenmesi gerektiği üzerine görüşmeler yapmıştı. Toplantıda İngilizlerden bile yardım alınabileceği fikirleri öne sürülmüştü. Nitekim Bağdat eşrafı genel olarak Irak'ta hızla ilerleyen İngiliz işgaline karşı tutarlı bir tepki vermekten kaçınmıştı. Savaştan evvel muteberan merkezileşme siyasetinden dolayı İttihatçı yönetimle sorunlar yaşayıp iyi geçinememekteydi. Bu yüzden İngiliz işgaline karşı genellikle pasif kalmayı tercih etmeleri normal bir durumdu. Ayrıca eşraf, İngilizlerin Bağdat'a doğru hızla ilerlediğinin ve Osmanlı'nın bu güç karşısında bir şey yapamayacağına inanmaktaydı. Bu yüzden Bağdat'ın önde gelen isimleri Osmanlı'ya karşı olası bir isyan girişimi için nasıl bir yol izleneceğine dair bir toplantı düzenledi. Hatta bir iddiaya göre bu toplantının tertiplenmesinde Suriye'den Bağdat'a geçen gizli bir cemiyet elçisinin payı olduğu zikredilmişti.[1059]

[1058] BOA, DH.EUM. 4.Şb. 5/66, Lef 2, 23 Ağustos 1914.
[1059] Tauber, *World War I*, s. 31; Atiyyah, *Iraq:1908-1921*, s. 97.

Toplantıya iştirak edenler arasında *Ahd* örgütüne destek veren Yusuf Süveydi bulunmaktaydı.[1060] Diğer katılanlar ise Nakib Seyyid Abdurrahman, Cemilzade İsa, Raşid el-Haşimi, Paçacı ailesinden Yusuf ve Musa Paçacı olmuştu. İddiaya göre bu toplantıda Seyyid Abdurrahman Osmanlı'ya karşı bir isyan tertiplenmesine destekçi olmayacağını ve bundan evvel olduğu gibi yine halifeye bağlı kalacağını bildirmişti.[1061] Yusuf Süveydi'nin ise baştan beri yaşadığı sorunlar ve özellikle oğlu Sabit'in 1914'te öldürülmesi Osmanlı'ya karşı bir operasyona destek vermesi için yeterli sebepler sağlamaktaydı. Ancak bu toplantıdan herhangi bir sonuç alınamamıştı.[1062]

[1060] Süveydizade ailesinin İttihat ve Terakki'ye düşmanlığının bazı nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Yusuf Süveydi ve ailesinin II. Abdülhamid döneminde kazandığı bazı ayrıcalıkları kaybetmesi, bir diğer nedeni ise oğlu Yusuf Süveydi'nin oğlu Ali Sabit'in Halep'te öldürülmesiydi. Ali Sabit Bey İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra önce Diyarbakır maiyet müdürlüğüne atandı. Aralık 1914'te ise Beşiri kaymakamlığına vekaleten tayin oldu. Temmuz 1915'te Sabit Bey, Halep'e giderken yolda öldürüldü. Yusuf Süveydi, bu cinayetin aydınlatılması için hükümetin yeteri kadar çalışmadığını düşünmekteydi. Hatta 1918 sonrasında yapılan soruşturmalarda kardeşi Naci Efendi, verdiği ifadelerde cinayeti bizzat Diyarbakır valisi Reşid Paşa'nın planladığını iddia etmişti. Baştan beri İttihat ve Terakki'ye uzak olan Süveydi, oğlunun öldürülmesiyle düşmanlığını daha da arttırmıştı. Ali Sabit Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, "Bağdatlı Mülkiyeliler", s. 735-738.

[1061] Seyyid Abdurrahman savaş boyunca Bağdat'ta kalarak şehri terk etmemişti. Hatta Osmanlı yetkililerine nakibin İngilizler tarafından esir edildiğine dair bir söylenti ulaşmıştı. Bunun üzerine Babıali İngiltere hükümetine bu hususu sorarak nakibin ne durumda olduğunun kendilerine bildirilmesini talep etmişti. İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu İsveç sefareti aracılığıyla Osmanlı hükümetine Seyyid Abdurrahman'ın esir edilmediğini ve Bağdat'ta kendi topraklarında yaşamaya devam ettiğini bildirmişti. Ayrıca Seyyid Muhyiddin Bey'e de ulaşıldığını ve nakibin sağlığının yerinde olduğunun oğluna bildirildiğini belirtmişti. BOA, HR.SYS. 2437/2, Lef 2, 20 Temmuz 1916; HR.SYS. 2435/38, Lef 2, 26 Mayıs 1917; HR.SYS. 2436/44, 1 Temmuz 1916, Lef 2, 5 Kasım 1916; HR.SYS. 2442/1, 5 Kasım 1916. Nitekim Nakib Abdurrahman Mart 1917'de gerçekleşen İngiliz işgalinden sonra bile Bağdat'ta kalmaya devam etmişti. Hatta 1918 yılında Bağdat'ta Osmanlı yanlısı olan *Hilal Cemiyeti* adlı bir örgütün içerisinde bulunduğu ve İngilizler aleyhine çalıştığına dair bazı söylentiler çıkmıştı. Dahiliye Nezareti bu hususu araştırarak cemiyetin içerisindeki isimlerden birinin Nakib Abdurrahman olduğunu öğrenmişti. BOA, DH.EUM.4.Şb. 21/53, 1 Ekim 1918. Sonraki süreçte Seyyid Abdurrahman taraf değiştirerek İngiliz işgalini kabul etmiş ve Osmanlı'nın yeniden Bağdat'a dönme fikrine sıcak bakmamıştı. 1919 senesinde meşhur İngiliz ajanı Gertrude Bell ile yaptığı bir görüşmesinde bir zamanlar Osmanlı idaresinden memnun olsa da şu anda öyle bir durumun söz konusu olmadığını ve nitekim şimdiki idareden yani İttihatçılardan nefret ettiğini belirtmişti. Ayrıca Bağdat'ta kim galip gelirse onun vatandaşı olacağını ve bu yüzden Osmanlı'nın tarihe karıştığını, artık İngiltere idaresinden memnun olduğunu dile getirmişti. Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 313; A. T. Wilson, *Loyalties, vol. II,* Ek III, s. 338. İngiliz işgal döneminde Seyyid Abdurrahman yeni idareyle çalışmayı tercih etti. 1920 senesinde Sir Percy Cox, manda altındaki ilk yüksek komiserlik görevini üstlenmek için Ekim ayı başlarında Bağdat'a geldiğinde, Bağdat'ın artık hayli yaşlanmış olan nakibüleşrafı Seyyid Abdurrahman'ın Başbakanlığını kabul etti ve onun başkanlığı ile İngiliz gözetiminde çalışacak atanmış bir bakanlar kurulu oluşturuldu. Böylece Kasım 1920'de, Nakib Abdurrahman başkanlığında bir hükümet kuruldu. Geylani, *Tarihu'n-Nukeba*, s. 268; Tripp, *Iraq,* s. 44.

[1062] Tauber, *World War I*, s. 31. Nitekim bu toplantıdan sonra Bağdatlılar tarafından Osmanlı'ya karşı ne bir saldırı ne de bir savunma yapılmıştır. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 97.

Bu toplantıdan sonra Osmanlı idaresi *Ahd* örgütünün Bağdat'taki yapılaşmasını engellemek için harekete geçmişti. Bu dönemde örgüte en büyük desteği veren kişinin Yusuf Süveydi ve Bağdat muhasebe-i hususiye başkatibi Asım Efendi olduğuna kanaat getirilmişti.[1063] Dahiliye Nezareti ve Bağdat Valiliği arasında yapılan yazışmalarda öne çıkan bu isimler vilayette teşkil edilen "fesat cemiyet"inin destekçileri olarak anılmışlardı. Mahmud Şevket Paşa'nın katledilmesiyle ilişkilendirilen Yusuf Süveydi o dönemde yaşanabilecek bir infial yüzünden Bağdat'tan uzaklaştırılamamıştı. Anlaşılan o ki savaş döneminde Süveydi, merkezi yönetim için büyük bir tehlike olarak görülmeye devam etmiş, artık Bağdat'tan çıkarılmasına kesin karar verilmiş ve gizli bir cemiyet olan *Ahd*'e destek verdiği iddia edilerek yargılanmasına hükmedilmişti. Yusuf Süveydi'nin *Ahd* örgütüne verdiği desteğin yanı sıra Ekim 1915'te eşrafın önde gelenleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan toplantıda yer aldığının Osmanlı merkezi idaresi tarafından tespit edilmiş olması muhtemeldir. Bu toplantı da sebep gösterilerek Yusuf Süveydi Bağdat'tan gönderilmek istenmiştir.

Bağdat Valiliği'nin *Ahd* örgütüne destek verdiğini düşündüğü bir diğer isim olan Çelebizade Abdülkerim Nadir Bey'in oğlu Asım Efendi, Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra 1913 senesinde Bağdat vilayeti maiyet memurluğuna tayin edilmiş ve ardından Bağdat hususi muhasebe başkatibi görevine getirilmiş bir memurdu. Hatta 1915 senesinde bir dönem Musul vilayetine bağlı Salahiye kaymakamlığı vekaletinde bulunmuştu. Asım Efendi her ne kadar devlet hizmetinde çalışıyor olsa da Bağdat Valiliği tarafından yakın takibe alınmış ve bazı "Arap bağımsızlığı" hususundaki girişimleri yüzünden bölgeden gönderilmek istenmişti.[1064] Bağdat vali muavini Şefik Bey imzalı Şubat 1916 tarihli bir telgrafta Asım Efendi'nin Arap milliyetçiliği hususunda bazı işler peşinde olduğu ve bu yüzden Bağdat'tan başka bir yere tayin ettirilmesi gerektiği belirtilmişti.[1065]nŞefik Bey'in bu talebi İstanbul'da değerlendirilmiş ve Asım Efendi'nin "Arap İstiklali" için çalıştığına dair elde mevcut delil varsa kendisinin Suriye Divan-ı Harb'e sevkinin yapılmasının uygun olduğuna

[1063] BOA, DH.ŞFR. 513/56, 17 Mart 1916. Yukarıda bahsi geçen başta Hamdi el-Paçacı olmak üzere diğer kişiler hakkında, Osmanlı arşiv belgelerinde *Ahd* örgütü ile bağlantılı olduklarına dair bir malumata rastlanmamıştır.
[1064] Kurt, "Bağdatlı Mülkiyeliler", s. 742.
[1065] BOA, DH.ŞFR. 508/78, 9 Şubat 1916.

karar verilmişti.[1066] Bu karar Bağdat Valiliği'ne bildirilmiş ve valilik tahkikat sürdürdüklerini ama elde maddi bir delilin olmadığını merkeze iletmişti.[1067]

Bağdat valisi ve kumandanı Halil Paşa bu kişilerin cemiyetle alakaları olduklarının kuvvetle muhtemel olmasına rağmen ellerinde yeterli bir delil olmadığından dolayı Cebel-i Lübnan'a gönderilmeleri noktasında kendisinin çekinceli olduğunu Dahiliye Nezareti'ne iletmişti.[1068] Ancak Dahiliye Nezareti, Mart 1916'da Bağdat vilayetinden maddi bir delil bulunmadığına dair bir cevap almış olsa da o dönem 4. Ordu kumandanlığı vazifesinde bulunan Cemal Paşa'ya hem Yusuf Süveydi'nin hem de Asım Efendi'nin *Ahd* örgütünün faaliyetlerinin tespit edildiğini bildirerek bir an evvel haklarında takibat yapılmasını emretmişti.[1069] Nihayetinde bu iki isim Dahiliye Nezareti'nin emriyle ve Cemal Paşa'nın talebi üzerine Divan-ı Harbe verilmişlerdi. Bu yüzden 1916 senesinin Mart ayının sonunda sevk edilmek üzere Bağdat'tan götürülmüşlerdi.[1070]

Bağdat'tan uzaklaştırılmak istenen ve baştan beri İTC yönetimine karşı bir tavır takınan Yusuf Süveydi, 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa'nın bildirdiği üzere Divan-ı Harbe sevk edilmesine rağmen elde yeterli delil olmamasından dolayı yargılanamayacağına karar verilmiş ve davası düşürülmüştü.[1071] Ancak Bağdat'a geri dönmesinin de sakıncalı olduğuna karar verilerek Çorum'a sürgüne gönderilmesi merkezi idare tarafından uygun bulunmuştu.[1072] 10 Haziran 1916'da Asım Efendi hakkında da kovuşturmaya gerek olmadığına kanaat getirilmiş ve Halep üzerinden Süveydi ile birlikte Çorum'a sürgün edilmesine karar verilmişti.[1073] Sürgün kararına karşı iki isim birleşmiş ve Temmuz 1916'da Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf yollayarak haklarında kanıtlanabilen bir suç olmadığı ve davaları da düştüğü için gönderilme kararının geri çekilmesini talep etmişlerdi. Bu isimler, devlete hizmetlerinin dokunduğunu, sadakatlerinin kanıtlandığını ama bu muameleyle devlete ihanet edenlerle bir tutulduklarını telgrafta bildirmişlerdi. Ayrıca Yusuf

[1066] BOA, DH.ŞFR. 61/16, 15 Şubat 1916.
[1067] BOA, DH.ŞFR. 511/53, 29 Şubat 1916.
[1068] BOA, DH.ŞFR. 513/56, 17 Mart 1916.
[1069] BOA, DH.ŞFR. 61/244, 2 Mart 1916.
[1070] BOA, DH.ŞFR 62/68, 21 Mart 1916; DH.ŞFR. 516/71, 19 Nisan 1916.
[1071] BOA, DH.ŞFR. 522/104, 11 Haziran 1916.
[1072] BOA, DH.ŞFR. 65/18, 11 Haziran 1916
[1073] Kurt, "Bağdatlı Mülkiyeliler", s. 743; BOA, DH.UMVM. 4-35, Lef 6; DH.ŞFR. 67/176, 3 Eylül 1916.

Süveydi ve Asım Efendi suçsuz olduklarını ve ailelerin daha zor bir durumda kalmaması için bir an evvel Bağdat'a geri dönmeyi talep ettiklerini merkeze iletmişlerdi.[1074]

Bir yandan sürgün edilen iki isim Bağdat'a dönmek için müracaat ederken öte yandan Cemal Paşa, Dahiliye Nezaretine Bağdat mebuslarının Yusuf Süveydi'nin affedilmesi için talepte bulunduklarını iletmişti.[1075] Ayrıca Cemal Paşa, suçluluğu ispat edilmemiş olan Asım Efendi'nin Anadolu'da bir yerde yine bir vazife alması için talepte bulunmuştu.[1076] Osmanlı merkezi idaresi gelen telgraf ve müracaatlar neticesinde Yusuf Süveydi'yi Bağdat'a geri yollamamış ama Çorum'dan daha rahat bir yer olan İstanbul'a getirilmesini uygun görmüştü. Yusuf Süveydi bu karar neticesinde 1916-1919 seneleri arasında zorunlu olarak İstanbul'da ikamet etti.[1077] Asım Efendi ise yeniden bir memuriyete getirilerek Ekim 1916'da Çorum Darü'l-Mesai memurluğuna atandı.[1078]

Yusuf Süveydi ve Asım Efendi'nin Bağdat'tan sürgüne gönderilmesinden sonra şehirde Temmuz 1916 itibariyle bir cemiyetin olmadığı Bağdat Valiliği'nden merkeze bildirilmişti.[1079] Ancak bir müddet geçtikten sonra Dahiliye Nezareti Ocak 1917 tarihli bir telgrafta Bağdat valisi ve kumandanı Halil Paşa'ya şehirde yine gizli bir cemiyetin varlığını haber aldıklarını ve bu cemiyetin "cim ve mim" harflerini rumuz olarak kullandıklarını, şehrin muhtelif yerlerine beyannameler astıklarını bildirmişti. Bunun üzerine Halil Paşa böyle bir cemiyetin olup olmadığını soruşturmuş ancak bu soruşturmadan bir netice alınamamıştı.[1080]

Osmanlı merkezi idaresi Bağdat'ta *Ahd* örgütünün faaliyetlerini engellemeye çalıştığı dönemde Kahire'de Aziz el-Mısri İngiliz yetkililerle görüşmekteydi. Mısri, Irak

---

[1074] BOA, DH.EUM.4Şb. 7/8, 14 Temmuz 1916.
[1075] BOA, DH.ŞFR. 64/218, 5 Haziran 1916.
[1076] BOA, DH.ŞFR. 534/90, 9 Ekim 1916.
[1077] BOA, DH.EUM.4Şb. 8/6, 2 Kasım 1916; Tauber, *World War I*, s. 31; Batatu, *The Old Social Classes*, s. 173.
[1078] BOA, DH.UMVM. 4/35, Lef 2, 30 Kasım 1916. Asım Efendi Nisan 1917'de bir dönem mahkemeye sevk edilip çalışamadığı dönemdeki maaşlarını dahi talep etmiştir. Aynı belge, Lef 4, 19 Nisan 1917.
[1079] BOA, DH.EUM.6Şb. 8/29, 17 Temmuz 1916. Hatta aynı dönemde Bağdat'ta ressam Tomas b. Yusuf tarafından gizli bir cemiyet kurulduğu valilik tarafından tespit edilmiş ve idama mahkum edilmişti. Ancak sonrasında Tomas Efendi çıkarılan irade-i seniyye ile bu suçundan affedilmişti. MV. 244/84, 2 Eylül 1916; İ.DUİT. 103/17, 3 Eylül 1916.
[1080] BOA, DH.ŞFR. 72/100, 25 Ocak 1917.

kıtasında bir isyan çıkarabileceğini ancak karşılığında Arap devleti kurulmasını talep ettiğini bildirmekteydi. Mısri'ye göre Irak, İngiliz askerleri tarafından işgal edilirse bu bir ilhaka dönüşebilirdi ve bu yüzden böyle bir işgale karşıydı. Mısri, eğer İngilizler Irak'ı ilhak etmemeye söz verirse, bölgeye gidip Osmanlı ordusundaki Arap subayları ve çöldeki aşiret reislerini İngilizlere direnmemeye ikna edeceğini belirtmişti. İngiliz dışişleri Mısri'yi böyle bir isyan için cesaretlendirmeyi düşünürken Hindistan Genel Valiliği Irak'ta Pan-Arap hareketi girişimlerini desteklemediği için bu plan hayata geçirilememişti.[1081] Ayrıca Nisan 1915'te Necef'te Mısri'nin planlarından bağımsız bir isyan girişimi ve karışıklıklar yaşansa da buradaki olaylar vilayette büyümemiş ve geniş çaplı bir organizasyona dönüşememişti.[1082] Osmanlı yönetimi 1916 yılı sonunda, tüm eğitimli Arapları ve ayrılıkçı görüşlere sahip olduğundan şüphelenilen muteberanı Bağdat vilayetinden göndermiş veya hapse atmıştı.[1083]

Bağdat'ta isyan planları başarılı olamasa da Haziran 1916'da Şerif Hüseyin önderliğinde ve oğlu Faysal'ın İngilizlerle yaptığı anlaşma neticesinde Hicaz'da bir Arap isyanı başlamış ve bu isyana *Ahd* örgütüne üye olan bazı Iraklı subaylar da katılmıştı. *Ahd*'ın Iraklı subayları, isyan ordularındaki üst düzey mevkilerin önemli bir bölümünü ellerinde tutuyorlardı. Dahası, Iraklı ve Suriyeli subaylar genel olarak neredeyse tüm üst ve orta rütbeli komuta pozisyonlarında bulunmaktaydılar. Cafer el-Askeri, Nuri es-Said[1084] ve Mevlid Muhlis gibi Iraklı subaylar, Arap isyanında Kuzey Ordusu'nun hemen hemen tüm önemli saldırılarına önderlik ettiler. Ancak genel tarih yazımında aksettirildiği gibi bu katılım yüksek olmamış sayısal olarak isyana Osmanlı ordusundan az sayıda subay destek vermişti. Hatta katılma teklifini çoğu subay geri çevirmiş ve birçok Arap İngilizler tarafından mahkum edilmişti. Özellikle İngilizler tarafından ele geçirilen Iraklı ve Suriyeli savaş esirleri bulundukları zor durumdan kurtulmak için Arap isyanına katılmayı seçmişlerdi. Arap hareketinin önemli isimlerinden bir tanesi olan Bağdatlı Yasin el-Haşimi *Ahd* üyesi

[1081] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 99-102; Tauber, *The Arab Movements*, s. 235; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?,* Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2020, s. 89.
[1082] Ahmad, *Osmanlı'da Milletler*, s. 167.
[1083] Ireland, *Iraq,* s. 239.
[1084] Eski bir Osmanlı subayı olan Nuri es-Said, el-Ahd örgütünün bir üyesiydi. 1916'daki Arap isyanına ilk olarak katılan subaylardan bir tanesi oldu. Irak'ta Faysal yönetiminde bakan ve başbakanlık vazifelerinde bulundu. Allawi, *Faisal*, Giriş, s. XV; Provence, *Osmanlı Kuşağı*, s. 96.

olmasına rağmen bu isyana katılmayı tercih etmemiş ve savaş sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet etmeye devam etmişti.[1085]

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, taşrayla bağlarını "devr-i sabık"taki gibi eşraf vasıtasıyla değil bölgeye göndermiş olduğu memurlar üzerinden kurmayı amaçlamıştır. Bu yüzden cemiyet, birçok alanda sürdürdüğü II. Abdülhamid öncesine dönüş politikasını taşradaki yerel muteberanın "devr-i sabık"ta elde ettikleri nüfuzu kırma konusunda da uygulamıştı. Bu sebeple eşraftan bazı isimler görevlerinden alınmış ve kendilerine sağlanan haklar iptal edilerek yerel yönetimdeki etkileri kısıtlanmaya çalışılmıştır. Ancak merkezi idare vilayette bu hususta istediği başarıyı da tam olarak sağlayamamış ve tasfiye süreçlerinde zaman zaman geri adım atmak durumunda kalmıştır. Nitekim Bağdat vilayetinde işleyen bir düzen hakimdi ve bu düzene karşı yeni bir yapı oluşturmak için hem gerekli alt yapı hem de yeterli kadro bulunmamaktaydı. Bu yüzden Meşrutiyet yönetimi "devr-i sabık" adamlarının bir kısmıyla çalışmaya devam etmiştir. Eşraftan bazı isimler Abdülhamid döneminin adamları olarak bilinse de yeni rejime hemen ayak uydurarak hükümetle birlikte çalışmışlardır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemiyle "devr-i sabık" kıyaslandığında kopuşlar var olmakla birlikte birçok politikada süreklilik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinin önde gelen ailelerin bir kısmı ve özellikle İstanbul'da eğitim almış, sonrasında memleketine geri dönmüş olan okumuş kesim, yeni yönetimin merkeziyetçi politikalarına itiraz etmiş ve bu yüzden Kanun-i Esasi uygulamaya girer girmez muhalefet grupları oluşturmuşlardır. Ağustos 1908 gibi faaliyete geçen bu cemiyetler ilk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi siyasetine karşı bir refleks olarak kurulmuş olsa da zamanla kademeli olarak Arap milliyetçisi söylemleri benimsemiştir. Bağdat'ta kurulan gizli cemiyetlere üye olan ve çoğunluğu eşraftan oluşan kişiler önceleri yerel çıkarları düşünerek hareket etmiş ve vilayetteki II. Abdülhamid döneminde elde ettikleri kazanımların yeni dönemde de devam etmesini talep etmişlerdir. Ancak bu gizli

[1085] Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, New York: Routledge, 1995, s. 7-8. I. Dünya Savaşı sonunda ise Ahd örgütü içerisinde yer alan subaylar bir ayrışmaya gitmiş ve Suriyeli ve Iraklı olarak iki kola ayrılmışlardır. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 107.

faaliyetler Osmanlı merkezi idaresi tarafından öğrenildiğinde cemiyetler kapatılarak üyeleri saf dışı bırakılmıştır. Fakat Osmanlı idaresi, cemiyet üyelerini saf dışı bırakırken Cemilzade İsa ve Nakib Abdurrahman gibi Bağdat'ta nüfuzu olan kimselere çok fazla müdahale etmemiş, daha çok memur kesiminden olan üyeleri vilayetten göndermekle yetinmiştir. Nitekim merkezi yönetimin, vilayette destekçisi olan ve hükümete muhalefet eden bazı kimselerin bölgede bir karışıklık çıkarmasının önüne geçmek için daha uzlaşmacı bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür.

Bağdat vilayetinde gizli cemiyetlerin faaliyetlerine son verilmesinden sonra bölgede fırka siyasetine geçilmiş ve yeni rejime muhalefet eden bir kesim Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında buluşmuştur. Ancak İttihatçı kanadın önemli isimlerinden Cemal Bey, İtilaf fırkasına Bağdat'ta yaşam hakkı tanımamış ve muhalif grupları dağıtarak vilayetteki nüfuzlarını kırmıştır. Açık muhalefetin bu şekilde bastırılması ise gizli cemiyet ve kulüplerin Bağdat vilayetinde gelişmesini teşvik etmiştir. Nitekim 1912 sonrasında vilayette "anti-Türk" söylemlerinde bir artış görülmüştür.

Bağdat'ta 1913 Vilayet Nizamnamesi sonrasında Osmanlı idaresinin daha da merkeziyetçi bir şekil almasından memnun olmayan ve adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzının benimsenmesini isteyen kesim sesini yükseltmeye başlamıştır. Hükümetin Vilayet Nizamnamesiyle valililerin yetkilerinin genişletip idare meclislerinin haklarını kısıtlaması eşraftan ve halktan bir kesimin muhalif faaliyetlerini arttırması ile sonuçlanmıştır. Paris Barış Kongresi'nden sonra ise imparatorluktaki adem-i merkeziyetçi talepler artmaya hatta ayrılıkçı iddialar bile öne sürülmeye başlamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'yla birlikte Arapların ayrı bir devlet kurması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Nitekim Aziz Mısri'nin kurduğu *Ahd* örgütünün Bağdat kolu da müstakil bir devlet kurulması düşüncesinin temsilcisi olmuştur. Dolayısıyla 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetinde Meşrutiyet yönetiminin merkeziyetçi politikalarına muhalefetten Arap milliyetçiliğine evrilen bir süreç yaşanmış ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın İngilizler karşısındaki yenilgileriyle birlikte Arapların imparatorluktan ayrılması fikirleri artmıştır.

5. BÖLÜM: BAĞDAT VİLAYETİNDE KIRSALDA MERKEZİLEŞME ÇABALARI VE AŞİRETLER

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde konar-göçer ve hareketli gruplar devletin sınırlarını genişletme ve edinilen yeni toprakları yurt edinme noktasında oldukça kilit bir rol oynamışlardı. Bu topluluklar Osmanlıların yeni topraklara yerleşmesinde önemli katkılar sağlamışlardı. Osmanlı, ülke sınırları içerisindeki göçebe topluluklara kanunlara uydukları müddetçe müdahale etmemiş ve varlıklarını sürdürmelerine müsaade göstermişti. Nitekim göçebeler imparatorluk topraklarında yerleşikler gibi düzenli bir yaşantı içerisinde olmasalar da devletin kayıtlı bir tebaası idiler ve hareket halinde olmalarına rağmen başıbozuk bir hayat tarzına sahip değillerdi.[1086]

Osmanlı Devleti, konar-göçer grupların 17. yüzyıla kadar yerleşik hayata geçmeleri yönünde adım atmamış ve hatta bunu engelleyici önlemler almıştı. Ancak yüzyılın sonuna doğru devlet, ticaret ağlarının genişlemesi ve Batıda toprağa dayalı ulus devletlerin yayılmasıyla meydana gelen yeni dünya düzeni karşısında kendi topraklarını korumak ve sınırlarını kesin olarak çizmek için yeni sisteme ayak uydurmak durumunda kaldı. Ayrıca bu dönemde kırsalda hareketli grupların denetimlerinin oldukça zor olması ve zaman zaman yerleşiklerle girdikleri mücadelelerde ortaya çıkan karışıklıklar yüzünden devlet, asayişi sağlamak için hareketli grupları iskan etme siyaseti uygulamaya karar verdi. Nitekim Osmanlı, ülke sınırları içerisindeki hareketliliğin kontrol edilemez bir mekanizma olduğunu düşünerek yerleşik olmayanları durdurmaya yönelik bir siyaset izledi. Ancak bu

[1086] İlhan Şahin, "Göçebeler", *Osmanlı: Toplum*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 134; Abdullah Saydam, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009): s. 18. Konar-göçerlerin Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Rumeli ve Balkan fetihleri sonrasında oraların şenlendirilmesiyle iskan edilmesinde büyük rol oynadıkları bilinmektedir. Latif Armağan, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı: Toplum*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 147.

siyaset 18. yüzyıl boyunca devam etmesine rağmen göçer grupların iskan edilme girişimleri tam olarak başarılı olamamış ve bu yüzden ülkede kırsal alanda büyük sorunlar yaşanmıştı.[1087]

Konar-göçer toplulukların iskan edilmesi hakkında yeni fikirler ve tartışmalar Tanzimat döneminde yeniden ortaya atılmış, ilk olarak 1839 yılında Meclis-i Vala'da bütün aşiretlerin düzene sokularak isyanların önüne geçilmesi gerektiği konuşulmuş ve önlemlerin alınması için harekete geçilmişti.[1088] Nitekim Osmanlı Devleti, Tanzimat dönemiyle birlikte daha merkezi bir siyaset izleyerek toprakları üzerindeki her bireyin sayılması ve kayıt altına alınarak vergi ve askerlik meselelerinin tespit edilmesi için hareketli grupların iskan edilmesinin gerekli olduğuna karar verdi.[1089] Bu dönemde devlet, tam bir hakimiyet kuramadığı, yerleşiklerle sorunlar yaşayan ve kırsaldaki karışıklıkların nedeni olarak gördüğü konar-göçer grupları medeni hayat dairesinde olmayan, "vahşi" ve "ehlileştirilmesi" gereken topluluklar olarak algılamaya başladı. Buna paralel olarak konar-göçer aşiretlerin sayılması, kaydedilmesi ve en sonunda iskan edilerek düzenli vergi ve asker vermelerinin sağlanması için memurlar aracılığıyla tahrirler gerçekleştirildi. Bu yolla Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde güvenliği tehdit edici unsurlardan biri olarak gördüğü halkların görünür kılınmasını sağlayarak göçebelikten yerleşik hayata geçilmesiyle karışıklıkların bertaraf edileceğine inanmıştı.[1090]

19. yüzyıldan itibaren konar-göçer aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olan Irak'a gönderilen Osmanlı memurları ve idarecileri kendilerinin alışık oldukları hayat tarzından oldukça uzak yaşayan kırsaldaki aşiretlerin medeni hayat dairesi içerisine dahil edilmeleri gerektiğine inanmışlardı. Ali Suat Bey'in Eylül 1909'da Necit mutasarrıflığına atanmasıyla Beyrut'tan Necit'e kadar yaptığı yolculuğu

---

[1087] Armağan, "Konar-Göçerler", s. 145; Abdullah Saydam, "Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *Osmanlı: Toplum*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 181.

[1088] Saydam, "Reformlar ve Engeller", s. 182; İsmail Yaşayanlar "Hudâvendigâr Sahasındaki Yörüklerin 19. Yüzyılda Yerleşik Hayata Geçirilmesi", *Yörükler, Orta Asya'dan Anadolu'ya*, Ed. İlhan Şahin, İstanbul: Bursa Osmangazi Belediyesi, 2019, s. 214-215.

[1089] Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme politikaları bağlamında Doğu Anadolu'daki aşiretleri yerleşik hayata geçirme çabaları için bkz. M. Mert Sunar, "Tribes and State: Ottoman Centralization in Eastern Anatolia, 1876-1914", Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1999.

[1090] Kasaba, *Konar Göçer İmparatorluk*, s. 22-23, 27, 48, 67, 151; Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and The Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, 45/2 (2003): s. 317-318.

kaleme aldığı günlüğündeki notları, Osmanlı memurlarının kırsaldaki halka bakış açısını yansıtması açısından oldukça çarpıcı bir örnektir. Kasım 1909'da ulaştığı Bağdat vilayetinde karşılaştığı manzaraları tasvir eden Ali Suat Bey, vilayette rastladığı insanları *"..... Bu badiye-nişînin hayvandan farkları pek azdır. Lisanlarını kaybetmişlerdir. Çamur içerler, yedikleri her şeye behemehâl biraz toprak, biraz çer-çöp karışmıştır. Yaşamanın bundan daha duygusuzu, daha kaygısızı ve daha aşağı derecesi olamaz. Ekseriya konuşmak bilmezler ne görürler ve ne düşünebilirler ki onun üzerine konuşsunlar."* şeklinde tasvir etmişti.[1091]

Tezin bu bölümünde II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin Bağdat vilayetinde kırsalda aşiretler üzerinde uygulamaya çalıştığı merkeziyetçilik siyaseti ele alınacaktır. Bölümde aşiretler arasındaki çatışmalardan kısaca bahsedilecek ve ağırlıklı olarak Meşrutiyet yönetiminin aşiret politikaları ele alınacaktır. Nitekim Osmanlı merkezi idaresi II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayeti kırsalında aşiretlerin "medeni hayat dairesi" içerisine dahil edilebilmesi için kimi zaman sulh yolu kimi zaman ise askeri müdahaleyi araç olarak kullanmıştı. Sonuçta bu bölümde, 1908-1917 yılları arası Osmanlı idaresinin kırsaldaki merkeziyetçi siyasetinin ne kadar başarılı olduğu tartışılarak Meşrutiyet dönemindeki devlet-toplum ilişkileri aşiretler üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır.

5.1. Kaos Döneminde Bağdat'ta Aşiretlerin Durumu ve Çözüm Önerileri (1908-1909)

Bağdat vilayetinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle yeni bir idari sistem uygulamaya geçirilmek istenmişti. Ancak Meşruti yönetim, bu yeni sisteme ayak uydurabilecek düzeyde memur bulamadığı ve gerekli alt yapıyı hemen sağlayamadığı için "devr-i sabık"taki uygulamaları bir müddet devam ettirmek durumunda kalmıştı. Bu yüzden Bağdat'ta bir yandan anayasanın devreye girmesiyle idari ve sosyal alanlarda değişikliğe gidilmeye çalışılırken öte yandan II. Abdülhamid dönemindeki uygulamalar devam ettirilmişti. Bu durum Bağdat vilayetinde yönetimde ikiliğe ve dolayısıyla kaosa neden olmuştu.

[1091] Ayrıca Suat Bey, istibdat dönemi olarak vurguladığı II. Abdülhamid zamanında bu memleketin terk ve ihmal edilmesinden dolayı Bağdat'ta durumun oldukça kötü olduğunu vurgulamıştı. Ali Suat, *Suriye, Irak ve Arabistan Seyahatnamesi*, s. 83.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla Hüseyin Nazım Paşa'nın Bağdat valiliğine atandığı Kasım 1909 tarihleri arasındaki dönemde Bağdat vilayetine güçlü bir vali atanamamış ve tayin edilen valilerin görev süreleri oldukça kısa olmuştu. Nitekim 1908-1909 yıllarında Bağdat valiliğine atanan Nazım Paşa, Necmeddin Molla ve Mehmet Şevket Paşalar kırsalda aşiretler üzerinde reform programını uygulamaya geçiremeden görevden alındıkları için istikrarlı bir aşiret siyaseti izleyememişlerdi. Bu dönemde aşiretler üzerinde ne tür bir siyaset izlenmesi gerektiği hakkında Bağdat'ta bazı layihalar hazırlanmış olsa da gerekli maddi desteğin sağlanamaması ve alt yapının kurulamaması yüzünden bu reformlar hayata geçirilememişti. Dolayısıyla Bağdat vilayetinde bir kaos dönemi yaşanmış ve bu dönem Nazım Paşa'nın özel ve geniş yetkilerle Bağdat Valiliğine atanmasıyla son bulmuştu.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde kırsalda aşiretler ve devlet arasında çıkan en büyük sorunlardan bir tanesi aşiretlerin hükümete düzenli vergi vermekten kaçınması olmuştu. Çiftçilik veya hayvancılıkla uğraşan taşradaki aşiretler hükümetin her sene topladığı toprak ve ağnam vergilerini ödememek için direnmişler, kimi zaman arazilerini terk ederek başka bölgeye göçmüşler, kimi zaman ise askere mukavemet ederek çatışmışlardır. Nitekim Meşruti yönetimin en büyük sorunu aşiretlerin vergi vermemesi olmuştur. Aşiretlerin kendi aralarında yaşadığı en büyük sorunlar ise göçebe olan fırkaların hayvanlarını otlatmak için sürekli yer değiştirmeleriyle başka bir fırkanın toprağına girip ihlal etmeleri olmuştur. Ayrıca yarı-göçebe veya yerleşik olan aşiretler arasında çıkan toprak meseleleri ve birbirlerinin sınırlarını ihlal etmeleri kırsalda büyük çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi yönetimi aşiretler üzerinde merkezi bir siyaset izlemeye çalışmıştı. Devletin bir bölgede aşiretlere uygulayacağı siyaseti belirleyen en temel unsurlar, oradaki aşiretlerin güçlü veya zayıf olması, Osmanlı kuvvetlerinin bölgedeki techizatı ve siyasi ve sosyal yapısı olmuştu. Nitekim devlet, bölgedeki fiziki ve sosyal şartları göz önüne alarak aşiretler üzerinde farklı stratejiler geliştirdi.[1092] Nüfusun çoğunluğunu aşiretlerin oluşturduğu Irak'ta yeni rejim, devlete "sadık" birer birey olmaları yönünde adımlar atmış, onları tahrire tabi tutarak

[1092] Khadduri, "Modern Iraqi Politics", s. 110.

yerleşik düzene geçmeleri için iskan edilmelerine çalışmıştı. Ancak bölgede kısa zamanda değiştirilmesi mümkün olmayan dengeler mevcuttu ve merkezi yönetimin müdahaleleri Irak'ta hükümete karşı farklı reaksiyonlar ortaya çıkmasına neden olmaktaydı. Bu dönemde Meşrutiyet rejiminin en çok eleştiri aldığı hususların başında aşiretlerin yapısından habersiz olarak gerçekleştirmeye çalıştığı bazı ıslahatlar olmuştu. Hükümetin İstanbul'dan atadığı memurların Irak'taki kırsal bölgelerdeki huzursuzluk ve isyanların nedenlerinden tam olarak haberdar olmamaları ve asayişin sağlanması için attıkları adımlar bölgede tepkilere neden olmuştu. Ayrıca gerekli ıslahatlar için hükümetin maddi destek sağlayamaması Bağdat vilayetinde kırsaldaki düzenin sağlanamamasını beraberinde getirmişti.[1093]

II. Meşrutiyet döneminde Hıtta-i Irakiyye'de aşiret sorunları özellikle Musul ve Basra vilayetlerinde oldukça yoğun bir şekilde yaşanmıştı.[1094] Bağdat vilayetinde ise diğer vilayetlere nazaran kırsal bölgede daha az karışıklık ve isyanlar meydana gelmişti. Ancak buna rağmen kırsal bölgelerde aşiretler üzerinde etkin olan seyyidler ve ilmiye mensubu bazı kimseler İTC'nin daha seküler bir yapı oluşturması fikrini İslam'a saldırı olarak yorumlayarak aşiretleri yeni yönetime karşı direnmeye çağırdılar. Bu yüzden II. Meşrutiyet döneminde Bağdat'ta yeni rejime karşı itirazlar ve tepkiler kırsalda da baş gösterdi. Ancak Osmanlı idaresi bu karışıklıklarla baş edecek güçte değildi.[1095]

Hıtta-ı Irakiyye'nin merkezinde bulunan Bağdat vilayetinde kaos döneminde kırsaldaki asayişin sağlanabilmesi için bölgedeki eşraftan ve memurlardan bazı kişiler harekete geçmiş, Bağdat'ın ıslah edilmesi ve aşiret mücadelelerinin son bulması için merkeze bazı tavsiye ve önerilerin yer aldığı layihalar göndermişlerdi. Bu layihalardan ilki II. Abdülhamid döneminde Bağdat eşrafının önde gelen isimlerinden biri olan Kethüdazade Rauf Efendi tarafından kaleme alındı. Rauf Efendi, 45 maddeden oluşan ve Hıtta-i Irakiyye'nin siyasi, sosyal ve ekonomik

[1093] Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 35-36.
[1094] II. Meşrutiyet döneminde Basra vilayetindeki Ammare sancağında Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretlerinin isyan girişimleri vardı. Ayrıca Müntefik sancağındaki Sadun ailesi hakimiyetinde bulunan Müntefik aşiretleri yine Osmanlı askeri kuvvetlerine zorluklar çıkarmaktaydı. Basra'daki aşiretlerin durumu için bkz. Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 161-246. Aynı şekilde Musul vilayetinde de 1908 öncesinden kalan aşiretler arasındaki husumetler devam ediyordu. Özellikle Şammar ve Hemvend gibi aşiretler bölgedeki huzursuzlukların kaynağı olarak gösterilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hut, Kurşun, "Aşiretler Atlası", s. 55-84; Çetinsaya, *Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 140-147.
[1095] Salman, "Iraqi Tribes", s. 178-183.

olarak bazı hususlarda değişim ve ıslah edilmesini öneren raporunun Meclis-i Mebusan'da konuşulması ve müzakere edilmesi için Kasım 1908'de Sadaret'e gönderdi. Raporda aşiretler üzerinde "devr-i sabık"ta uygulanan politikalar eleştirilmiş ve askeri olarak daha sert bir tutumun etkili olabileceği üzerinde durulmuştu. II. Abdülhamid dönemindeki politikaların aşiretleri şımartıp bölgede isyanları arttırmaktan başka bir işe yaramadığı belirtilmişti. Rauf Efendi, raporunda öncelikli olarak bundan yaklaşık 25 evvel Süleymaniye ve Kerkük civarındaki Kürt aşiretleriyle Hemvend aşiretinin iskan ettirilmesi için kendilerine bedava arazi verildiğini ve vergiden muaf tutularak hükümete ısındırılmaya çalışıldıklarını ancak bu politikanın bir işe yaramayıp aşiretlerden hiçbir verimin alınamadığını ve aksine çevredeki aşiretlerin bu uygulamayı örnek alarak vergi vermemek için ayaklandıklarını; dolayısıyla bölgede asayişin sağlanamadığını zikretmişti. Rauf Efendi'ye göre Kanun-ı Esasi'nin belirttiği üzere Osmanlı tebaasından herkes vergi vermekle yükümlü olduğu için bu şekilde bir istisna yapılmamalı, iskan ve ıslahı için bile olsa aşiretler vergi vermeye devam etmeliydi.[1096]

Rauf Efendi raporunda, Irak kıtasında ve dolayısıyla Bağdat vilayeti sınırları içerisinde satışı yapılmamış olan ve devlete ait olan arazilerin iskana açılması ve bu arazilerde ziraat yapılması için aşiretlere parça parça bedelsiz bir şekilde tapu verilmesine karşı çıkarak devletin bu şekilde arazileri elden çıkarmasının şu an için uygun olmadığını, yalnızca harap bir şekilde bulunan ve uzun zamandır boş kalan arazilerin eğer devletin kendisi imar edemez ise bu arazileri aşiretlere vermesinin doğru olduğunu belirtmişti.[1097] Ayrıca Rauf Efendi, tekalif-i emiriyyeyi vermekten kaçınan aşiretler üzerine askeri birlik gönderilmesini, hükümete itaatsizlik yapanların cezalandırılmasını ve bütün bunları yapabilecek olan iktidar sahibi bir kumandanın emrindeki taburlarla birlikte aşiretler üzerine gönderilmesinin doğru olduğunu savunmuştu.[1098]

[1096] BOA, ML.EEM. 729/38, 16 Kasım 1908.

[1097] II. Meşrutiyet döneminde Basra vilayetinde geniş çaplı bir toprak reformuna gidilmiş ve "meşihat usulü" ilga edilerek bölgedeki mukataalar küçük parçalara ayrılıp çiftçilere ihale edilmeye çalışılmıştır. Nitekim bu uygulamayla Meşruti idare Irak'ta Midhat Paşa dönemindeki toprak politikalarını ihya etmek istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, ""Meşihat Usulü"nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri", *OTAM* 37 (2015): s. 219-238.

[1098] aynı belge.

Bunlara ek olarak Rauf Efendi, aşiretlerin kendi aralarındaki davalarının Adliye'de görülmemesinin aşiretleri cesaretlendirip saldırıları arttırdığını ve hükümete itaatsizliğe sürüklediğini iddia etmişti. Bu yüzden her türlü vergi vermeme durumunun yahut kendi aralarındaki çatışmaların Adliyece görülmesinin ve dolayısıyla suçlunun mahkemece tespit edilerek cezalandırılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştı. Nitekim Rauf Efendi'ye göre kırsal bölgede "sulh usulü"nün aşiretleri kışkırtmaktan ve cesaretlendirmekten başka bir işe yaramadığı şu anda oluşan asayişsizlikten belliydi. Bu yüzden bir an evvel hükümet askeri tedbirlerle aşiretlerin tedib edilmesini sağlamalıydı.[1099]

Rauf Efendi, Meşrutiyet döneminde Irak kıtasındaki en büyük sorunların başında vergilerin düzenli toplanamaması olduğunu belirtip bu durumu vergi tahsilatına yardımcı kuvvet olarak giden jandarmaların yetersiz olmasıyla ilişkilendirmişti. Rauf Efendi'ye göre kırsaldaki emniyetin sağlanması ve vergilerin düzenli toplanması için "devr-i sabık"ta kendi hallerine bırakılan jandarma teşkilatına bir an evvel el atılmalıydı ve görevlerini yerine getirmeyen neferler azledilerek yerlerine yenilerinin getirilmesi gerekmekteydi. Ayrıca Rauf Efendi, jandarma neferlerinin sayılarının arttırılarak maaşlarına da zam yapılmasının elzem olduğunu merkeze bildirmişti.[1100]

Kethüdazade Rauf Efendi'nin Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra merkeze sunmuş olduğu bu rapor Harbiye ve Dahiliye Nezaretleriyle Hazine-i Hassa tarafından görüşüldü. Raporda sunulan ve ekonomik anlamda bölgenin kalkınmasına yönelik reformları içeren pek çok madde, devletin maddi olarak zor durumda olması ve dolayısıyla Bağdat vilayetine gerekli olan bütçeyi ayıramaması yüzünden gerçekleştirilemiyordu. Nitekim Osmanlı merkezi hükümeti Rauf Bey'in sunmuş olduğu teklifleri dikkate almasına rağmen bu reformların yapılmasını belirsiz bir tarihe erteledi. Ayrıca Rauf Efendi'nin aşiretler konusunda sunduğu sert ve askeri önlemlerin bir kısmı uygulanmış olsa da aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere bölgede kalıcı başka reformların yapılamaması yüzünden askeri müdahaleler sadece o anki durumu kurtarabilmişti.

[1099] aynı belge.

[1100] BOA, BEO 3479/260863, Lef 8; ML.EEM. 729/38, 16 Kasım 1908. Dahiliye Nezareti, Bağdat vilayetindeki jandarmadan istifade edilebilmesi için maaşlarının düzenli olarak ödenmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu yüzden Eylül 1908'de valiliğe göndermiş olduğu bir telgrafta maaşların bir aksatma olmadan jandarmaya Osmanlı bankası aracılığıyla ödenmesi emrini verdi. DH.MKT. 2620/67, 28 Eylül 1908; BEO. 3430/257245, 10 Kasım 1908.

Kaos döneminde bir yandan kırsalda uygulanabilecek olan reformlarla ilgili merkeze layihalar gönderilirken öte yandan vilayette aşiretler arasında karışıklıklar yaşanmakta ve Osmanlı idaresi müdahale etmekte yetersiz kalmaktaydı. Bu dönemde Bağdat Valiliği'ni kırsalda en çok zorlayan aşiretlerin başında Düleym gelmişti. Bağdat vilayetinde Orta Fırat bölgesinde ikamet eden, sık sık Musul taraflarına giden ve konargöçer aşiretlerden olan Düleym, oldukça kalabalık bir nüfusa sahipti. Hareketli gruplardan olan Düleym'in zapt edilmesi, nüfus sayımının yapılması ve kendisinden düzenli vergi toplanması bir hayli güçtü. Aşiretin geçim kaynağı hayvancılık olduğu için hayvanlarını otlatmak amacıyla Musul ve Basra kırsalında bulunmaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde aşiret, hem Osmanlı idaresine vergi vermeme hususunda zorluklar yaşatırken hem de kırsaldaki ahalinin mallarını gasp ederek ve bazı dönemlerde haraç keserek sıkıntılar çıkarmaktaydı. Düleym aşiretinin Bağdat vilayeti sınırları içerisinde sorun yaşadığı aşiretlerin başında Zoba gelmişti.[1101] Her iki aşiret de hayvancılıkla uğraştığı ve konar-göçer topluluklardan olduğu için sınır sorunları ve hayvanların otlatılması meselelerinde sorunlar yaşamaktaydılar. Osmanlı yetkilileri iki aşiret arasında eskiden beri devam eden bir husumet olduğunu zikretmekteydi.[1102]

Bağdat vilayetinde 1909 senesinde Düleym ve Zoba aşireti arasında büyük bir çatışma yaşanmıştı. Bu çatışmaya sebep olan faktörlerin başında Düleymlilerin bölgede hakimiyet sağlaması ve diğer aşiretlere karşı üstünlük gösterilerinde bulunması gelmişti. Düleymliler kalabalık nüfusunun da verdiği etkiyle bölgede geniş bir alanda yayılmaya çalışmaktaydı ve diğer aşiretlere zorluklar çıkarmaktaydı. Bağdat vilayetinde Düleym aşireti hayvanlarını otlatmak için bahar aylarında Kazımiye kazasından geçmekte ve yine bu bölgede hayvancılıkla uğraşan Zoba aşiretiyle karşı karşıya kalmaktaydı. Bölgenin tek hakimi gibi davranan Düleym,

[1101] Zoba aşireti, büyük bir federasyon olan Şammar aşireti kökenli olup Bağdat vilayetinde yaşamaktaydı. Aşiretin bir kısmı Fırat nehri ile Rıdvaniye kanalı arasında, diğer kısmı ise Mahmudiye kanalına yakın bir bölgede bulunmaktaydı. Ayrıca ufak bir kesim Fırat nehrinin sol kısmında kalan Ebu Garib kanalıyla Rıdvaniye kanalı arasında kalan bölgede yaşamaktaydı. Zoba aşireti tamamen konar-göçer olup deve yetiştiricileriydiler. Aşiret Şafii mezhebini benimsemişti. Aşiretin en büyük şeyhi Zari İbn Mahmud ez-Zâhir, 1873'te dünyaya geldi ve 1901'de babası vefat edince aşiretin başına geçti. Ayrıca aşiret, yaklaşık olarak yedi yüzü atlı olmak üzere toplam dört bin erkek nüfusa sahipti. İyi silahlanmamış olmalarına rağmen herhangi bir çatışma durumunda konumlarını güçlendirebiliyorlardı. "Zoba", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 15, s. 515-536; Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 258.

[1102] BOA, DH.MUİ 3-5/10, Lef 15, 11 Kasım 1909.

Zoba üzerinde bir hakimiyet kurmak istemekte ve Zoba aşiretinin koyunlarını çalmakta ve eşyalarını yağmalamaktaydı. Nitekim malları gasp edilen ve hayvanlarına el konulan Zobalılar ise 1909 senesinde Düleym aşiretine karşı koydu ve akabinde iki aşiret arasında çatışmalar yaşandı.[1103]

Bağdat Valiliği iki aşiret arasında 1909 senesinin Ekim ve Kasım aylarında meydana gelen çatışmaları sonlandırmak için harekete geçti. Dönemin Bağdat valisi ve aynı zamanda 6. Ordu Kumandanı olan Şevket Paşa İstanbul'dan aşiretlere müdahale edebilmek için zırhlı araçlar ve askeri mühimmat talebinde dahi bulundu.[1104] Harbiye Nezareti valinin bütün isteklerini karşılayamasa da meydana gelen bu kavgalardan dolayı iki tabur piyadeyle kırk kişilik bir müfrezeyi Felluce taraflarına göndererek gerekli askeri desteği sağladı.[1105] Nitekim Bağdat Valiliği bölgede askeri birliklerin yardımıyla Düleym ve Zoba aşiretleri arasında çıkan bu çatışmaları sonlandırmış ama iki aşiret arasında sulh sağlayamamıştı. Harbiye Nezareti yeni bir karışıklık çıkmasının önüne geçmek için bölgeye başka askerlerin sevk edilerek olası bir çatışmaya anında müdahale edilmesini emretti. Yaşanan bu çatışma neticesinde suçlu bulunan Düleym aşireti mensupları yakalanarak hapse atıldı.[1106]

Düleym aşiretinin çıkarmış olduğu sorunlar haricinde Bağdat vilayetinde kaos döneminde aşiretler arasında arazi meseleleri yüzünden çatışmalar yaşandı. Bu dönemde Cezire kazasındaki Zübeyd ve Albu Sultan aşiretleri Osmanlı merkezi idaresine sorun çıkaran aşiretler olmuşlardı. Bu iki aşiret arasındaki tartışmaların ana kaynağı toprak meseleleriydi.[1107] 1909 senesinin başında bir arazi ihtilafından kaynaklı olarak iki aşiret arasında bölgede çatışmalar yaşandı. Hille kazasında ikamet etmekteyken 1907 senesi dolaylarında Cezire kazasına gelen ve burada

---

[1103] BOA, DH.MUİ 3-5/10, Lef 20, 9 Kasım 1909.
[1104] TNA, FO. 195/2309, nr. 929/106, Lieutenant-Colonel Ramsay to Sir. G. Lowther; Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 267.
[1105] BOA, DH.MUİ 3-5/10, Lef 34, 10 Kasım 1909.
[1106] BOA, DH.MUİ 3-5/10, Lef 40, 6 Ekim 1909; Lef 14, 4 Kasım 1909; Lef 43, 4 Aralık 1909; Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 198.
[1107] Albu Sultan aşireti Divaniye sancağındaki Hille kazasına bağlı bir aşiretti. Fırat'ın sol kıyısındaki tepede birbirini takip eden Barmane ve Memdudiye nahiyelerinin neredeyse tamamını işgal etmişlerdi. Aşiret silahlanma yönünden oldukça zayıf olup atlı birliklerinin sayısı da fazla değildi. "Al Bu Sultan", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 14, s. 293-295; Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 272. 6. Ordu Bağdat subayları tarafından hazırlanan aşiretlerle ilgili raporda da Hille'deki Albu Sultan'la ilgili bazı istatiksel bilgiler verilmiştir. Bu rapora göre Caferi mezhebine mensup olan aşiret kadın ve erkek olmak üzere beş bin nüfusluydu. Erkeklerin yedi yüz kırk kadarı süvari iken bin altı yüz otuz beşi piyade olup bin dört yüz otuz silaha sahiplerdi. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret Sıra Numarası: 109.

ziraatla uğraşmaya başlayan Albu Sultan aşireti, bölgede yaşayan Zübeyd aşiretinin tepkisiyle karşılaşmıştı. Nitekim Albu Sultan aşiretine Zübeyd aşiretine ait olan topraklar iltizam edilmişti. Anlaşılan o ki hükümet, Albu Sultan aşiretiyle bölgede bir ortaklık yaparak onları diğer aşiretler karşısında güçlendirmişti.[1108]

Dönemin Bağdat valisi Necmeddin Molla kazada yaptığı tahkikattan sonra Nisan 1909'da merkeze göndermiş olduğu raporlarda Albu Sultan aşiretinin ekim yaptığı arazinin zaten Zübeyd aşireti tarafından Cabbar el-Hacac'a verildiğini ve onun da araziyi terk etmesinden sonra bir müddet bu topraklara kimsenin talip olmadığını öğrendiğini bildirmişti. Ayrıca Bağdat valisi, kazaya gelen Albu Sultan aşiretinin boş olan bu arazilerde ekim yapabileceklerine dair valiliğe müracaatta bulunduklarını, bunun üzerine Bağdat idare meclisinin toplanarak bu talebi olumlu karşıladığını ve aşirete Ekim 1908'de izin verildiğini merkeze aktarmıştı.[1109]

1909 senesinde Zübeyd aşireti kendilerine ait olan toprakları gasp ettiği iddiasıyla Albu Sultan aşiretine saldırmış ve iki aşiret arasında Cezire'de büyük bir çatışma yaşanmıştı. Aşiretlere müdahale etmesi için nizamiye askeriyle jandarmadan oluşan 150 bir kuvvet bölgeye gönderilmiş ancak çatışmalar sonlandırılamamıştı. Cezire'de çatışmaların hiç değilse daha fazla büyümemesi için Bağdat Müdde-i Umumi muavini Mustafa Bey bölgeye sevk edilmiş ve kendisine kaza kaymakamı Şevket Bey'le mal müdürü eşlik etmişti. Bölgeye giden görevlilerden alınan telgraflara göre çıkan çatışmalar neticesinde her iki aşiretten yaklaşık üç yüz kişi öldürülmüş veya yaralanmıştı. Öldürülenler arasında Zübeyd aşireti şeyhi Reşid Bey ve oğlunun da bulunduğu yetkililerce bildirilmişti. Hatta iki aşiret arasında sulh sağlanabilmesi için elçi olarak yanlarına gönderilen Cezire kazası idare meclisi üyelerinden Mahmud Efendi dahi Albu Sultan aşireti tarafından öldürülmüştü. Bununla da yetinmeyen aşiret, reislerinin ölümüyle perişan olan Zübeyd aşireti üyeleri üzerine giderek çadırlarına saldırmış ve eşyalarını yağmalamıştı.[1110] Bu saldırıların failleri olan Albu Sultan aşireti mensupları bir müddet yakalanamamış ve bu durum çevredeki diğer

[1108] BOA, DH.MKT. 2762/2, 4 Mart 1909.
[1109] BOA, DH.MKT. 2771/14, Lef 5, 3 Nisan 1909.
[1110] BOA, DH.MKT. 2762/2, 4 Mart 1909; DH.MKT. 2748/32, 17 Şubat 1909.

aşiretlerin de cesaretlenmesine neden olmuş ve bölgede bir takım yağma ve hırsızlık faaliyetleri gerçekleşmişti.[1111]

Bağdat valisi Necmeddin Bey, Cezire kazasında yaşanan bu acı hadiselerden sonra olayların kontrolünü kaybeden kaymakam Şevket Bey ve Cezire kazası mal müdürünün görevinden alındığını ve bölgeye aşiretleri "tedib" edebilmek için gerekli olan askeri kuvvetin gönderildiğini Dahiliye Nezareti'ne iletti.[1112] Ancak valiye göre Cezire'de çatışmaları durduracak kadar yeterli askeri destek gönderilememiş ve saldırıları gerçekleştirenlerin takibi yine eksik olan asker yüzünden sağlanamamıştı. Necmeddin Molla Bağdat'ta artık aşiretler arasında yaşanan sorunların çözümü için gönderilecek olan asker ve jandarmanın yetersizliğinin tahammül edilemeyecek bir noktaya ulaştığını merkeze bildirmişti.[1113] Valinin bu iddialarına karşı olarak Cezire kaymakamı Şevket Bey Mart 1909'da Dahiliye'ye gönderdiği bir telgrafta vilayetin idaresizliği yüzünden bu hadiselerin yaşandığını, Vali Necmeddin'in sadece kendisini kurtarmaya çalıştığını ve gerçeklerin İstanbul'a iletilmemesi için birkaç memuru gözden çıkararak olayları örtbas ettiğini iddia etti.[1114] Her iki tarafın birbirini suçlamalarından bir müddet sonra Necmeddin Bey valilik görevinden azledildi ve yerine Mehmet Şevket Paşa getirildi.[1115]

Bağdat valisi Necmeddin Molla görevden alınmadan evvel Cezire kazasında yaşanan elim olaylardan da edindiği tecrübeye binaen vilayetin ihtiyaç duyduğu reformlarla ilgili merkezi bilgilendirmek için bir layiha hazırladı. Bu layihaya göre Bağdat'ta yapılması gereken en önemli ıslahatlardan bir tanesi askeri kuvvetlerin sayılarının arttırılması ve jandarma teşkilatının bir an evvel iyileştirilmesiydi.[1116] Çünkü yaşanan

---

[1111] BOA, DH.MKT. 2799/94, 21 Nisan 1909.
[1112] BOA, DH.MKT. 2748/32, Lef 2, 2 Mart 1909.
[1113] BOA, DH.MKT. 2791/6, 20 Mart 1909. Bağdat vilayetinden Hikmet Süreyya'nın göndermiş olduğu bir telgraf Necmeddin Molla'yı destekler mahiyetteydi. Süreyya Bey'e göre Cezire'de yaşanan olaylar karşısında hükümet sessiz kalırken ordu bölgeye beş tane askeri bile sevk etmekten acizdi. Süreyya Bey, Harbiye Nezareti'nin Bağdat'la yeterince ilgilenmediğinden de şikâyet ederek vaziyeti Dahiliye Nezareti'ne bildirdi. DH.MKT. 2768/16, 26 Şubat 1909.
[1114] BOA, DH.MKT. 2771/14, Lef 1, 15 Mart 1909.
[1115] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung,* s. 177-179.
[1116] Osmanlı'da 1879 nizamnamesiyle seraskerlik komutası altına giren jandarma, bu tarihten itibaren askeri yönü ağır basan bir teşkilat olarak çalışmaya başlamış ve iç güvenliğin tesis edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde jandarma teşkilatı, taşrada vergi toplamada, askere alımlarda ve eşkiya takibi gibi meselelerde hükümete ve vilayet idaresine yardımcı olmuştur. Jandarmalar, vergi tahsilatı konusunda bir sorunla karşılaşıldığında müdahalede bulunmuş ve devletin en önemli gelir kaynaklarının temin edilmesinde büyük rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, iktidarını yayarak merkezi otoritesini sağlamlaştırmak ve taşradaki düzeni tesis etmek için

herhangi bir huzursuzluk veya vergi toplamada çıkan bir sorunda duruma müdahale edebilecek askeri birlik Bağdat'ta bulunmamaktaydı.[1117] Necmeddin Molla, Bağdat'taki jandarma teşkilatının bir an evvel tensikata tabi tutulması gerektiğini savunmuştu. Vilayetteki jandarmanın yok denecek kadar az ve perişan bir halde olduğunu, pek çoğunun maddi ve manevi olarak nüfuz ve itibarlarının kalmadığını belirtmişti. Molla Bey, Bağdat'ta jandarmanın teftiş edilmemesi ve maaşlarının düzenli ödenmemesi yüzünden bu halde olduklarını ve Harbiye Nezareti'nin bildirmesi üzerine kurulan tensikat komisyonu aracılığıyla bir kısmının ihraç edilip bir kısmının ise emekliye sevk edildiğini ancak bunun yeterli olmadığını zikretmişti.[1118]

Necmeddin Bey'e göre Bağdat vilayetinde jandarma taburlarına gerekli önem verilmemekteydi. Maaşların düzenli yatmamasından dolayı zaten jandarmaya başvurular oldukça azalmışken hükümetin bir an evvel hem maaşları düzenli vererek hem de eksik olan techizatı temin ederek jandarmanın vilayetteki kullanımının arttırılmasını önermişti.[1119] Ayrıca jandarma tensikatı için görevli olan memurların bir an evvel harekete geçmesi de yine valinin vurguladığı hususlardandı. Necmeddin Molla bölgede yaşanan aşiret kavgalarının özellikle Cezire kazasındaki çatışmaların durdurulamamasının nedeni olarak yeterli silahlı güce sahip olunamaması olduğunun altını çizerek hükümetin bu yönde bir adım atması için uyardı.[1120] Nitekim bu eksiklik hem Düleym ve Zoba aşireti hem de Albu Sultan ve Zübeyd aşireti arasında yaşananlar esnasında hissedilmiş ve çatışmalara müdahalede yeteri kadar başarı sağlanamamıştı. Bu telgraflar üzerine Dahiliye Nezareti, jandarma tensikatı için görevli memurların harekete geçtiğini, maaşların düzenli olarak yatırılmasına dikkat

---

jandarmadan yararlanmıştır. Ancak bu kurum içerisinde II. Abdülhamid döneminden itibaren gerek techizat gerekse nefer sayısında eksiklikler yaşanmış ve jandarma ıslahatı meselesi hükümet nezdinde tartışılmıştır. Buna rağmen devletin gerekli olan bütçeyi ayıramamasından dolayı kurum içerisinde aksaklıklar II. Meşrutiyet döneminde yaşanmaya devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Özbek, "Tarihyazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğie Çapraz Bakışlar*, Der. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 9-10; Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): s. 66.

[1117] BOA, DH.MKT. 2791/6, Lef 2, 3 Nisan 1909.

[1118] BOA, DH.ŞFR. 409/116, 2 Şubat 1909.

[1119] BOA, DH.MKT. 2742/85, 24 Şubat 1909; DH.ŞFR. 409/116, 2 Şubat 1909.

[1120] BOA, DH.MKT. 2791/6, 20 Mart 1909.

edileceğini belirtmesine rağmen jandarma sayısının arttırılmasıyla ilgili bir karar vermemişti.[1121]

Vali Necmeddin Bey'e göre aşiretlerin iskan edilmesine gereken önem verilmediği takdirde askeri kuvvetlerin sayısının arttırılmasının da karışıklıklara bir çare olması mümkün değildi. Nitekim bugün yeterli zannedilen askeri kuvvetler bundan birkaç sene sonra olayların büyümesi neticesinde yeterli olamayacak ve kırsalda asayiş sağlanamayacaktı. Ayrıca Vali Bey, aşiretlerin öncelikle birbirleriyle çarpışmalarının önüne geçebilmek için Midhat Paşa döneminde Ane kazasında inşa edilen Ravi kışlasının yeniden devreye sokulmasını ve buna benzer başka yerlerde de yine yeterli sayıda askerin sevk edilmesiyle başka kışlalar yapılmasının uygun olduğunu; aşiretlerin ekim ve dikim yapabilmesi ve iskanlarının sağlanması için kontrolü hükümette olmak kaydıyla kendilerine ücretsiz arazi verilmesini, aşiret çocuklarının talim ve terbiyesi için vilayet merkezinde büyük bir aşiret mektebinin inşa edilmesini tavsiye etti. Ayrıca aşiret üyelerinin devlete bağlı bir birey olabilmeleri için tahrire tabi tutulmalarını ve tahrire dahil olanların en az yirmi sene askere alınmayacaklarının ilan edilmesini yine ıslahat önerisi olarak hükümete sundu.[1122]

Bağdat vilayetinde yapılması gereken reform ve ıslahatlar hakkında merkeze rapor sunan bir diğer kişi II. Abdülhamid döneminde padişaha muhalif faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla Bağdat'tan sürülen ve Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla şehre geri dönen Doktor Hikmet Süreyya Bey oldu. İTC'nin Bağdat şubesinin teşkilatlanmasında çalışan ve bir dönem belediye tabipliği yaptıktan sonra Bağdat Sıhhiye müfettişliğine tayin edilen Hikmet Süreyya,[1123] Şubat 1909'da Bağdat'tan Meclis-i Mebusan'a bir telgraf gönderdi.

Hem Necmeddin Bey'in hem de Hikmet Süreyya'nın birbirinden habersiz bu telgrafları göndermiş olma olasılığı ihtimal dahilinde değildir. Muhtemel ki ikili merkezi hükümeti Bağdat konusunda harekete geçirmek istemiştir. Doktor Süreyya,

---

[1121] BOA, DH.MKT. 2791/6, Lef 3, 10 Nisan 1909. Jandarma sayısının arttırılmasına yönelik tartışmalar devam etmiş ve Bağdat vilayeti umumi meclisi nefer sayısının bine çıkartılması ve maaşların arttırılmasına yönelik taleplerini Haziran 1909'da bile Dahiliye Nezareti'ne iletmişti. DH.MKT. 2850/88, 20 Haziran 1909. Temmuz ayına gelindiğinde ise hala jandarma teşkilatı içerisindeki tensikatın gerçekleşmediği ve alayların oldukça kötü durumda olduğu valilikten merkeze bildirilmişti. BEO 3604/270268, 20 Temmuz 1909.

[1122] BOA, DH.MKT. 2791/6, Lef 2, 3 Nisan 1909.

[1123] Hikmet Süreyya, Bağdat belediye tabibi iken Kasım 1909'da üç bin kuruş maaşla Sıhhiye müfettişliğine tayin edildi. BOA, DH.MUİ. 37/46, Lef 3, 20 Kasım 1909.

sitemkâr bir dil kullanarak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden beri Bağdat'ta hiçbir değişiklik yapılmadığından, Osmanlı'nın "hazine-i müstakbeli" olabilecek olan bu mübarek topraklar için ciddi bir teşebbüste dahi bulunulmadığından yakınmıştı. Doktor Süreyya ne Harbiye Nezareti'nin ne de Dahiliye'nin burayla ilgilenmediğinden, bütün ümitlerini yeni hükümete bağlamışken hala herhangi bir icraata girişilmediğinden şikâyet etmişti. Hikmet Bey, Dahiliye Nezareti'nin ahalinin ve aşiretlerin nefretini kazanan memurları görevden almadığını ve bu kişilerle burada bir başarı sağlanamayacağını belirtmişti. Bağdat'taki ıslahatların önündeki en büyük engelin parasızlık olduğunu ve bir an evvel bölgeye para gönderilmesi gerektiğini de vurgulamıştı. Hikmet Bey, eğer hükümet bir müdahalede bulunmazsa Bağdat'ta aşiretlerin ayaklanacağının ve durdurulamaz kanlı bir savaşın yaşanacağının altını çizmişti.[1124]

Bağdat'tan Hikmet Süreyya ve Vali Necmeddin Bey tarafından gönderilen bu telgraflar ilgili nazırlıklara sevk edilmiş ve konu hakkında incelemelere başlanmıştı. Ancak yukarıdaki telgraflarda da belirtildiği üzere Osmanlı'nın bu dönemde yaşadığı maddi sıkıntılar Bağdat vilayetinde gerçekleştirilmesi düşünülen reformların önünde en büyük engeldi. Bu yüzden teklif edilen ıslahat ve reformların pek çoğu hayata geçirilemedi.

Bununla birlikte Osmanlı merkezi hükümeti askeri olarak yetersiz kaldığı için aşiretlerin Bağdat vilayetinde isyan girişimlerini ve bölgede çıkaracakları huzursuzlukları önlemek için öncelikle göçebe ve yarı-göçebe olan aşiretleri nüfus sayımı dışında tutmaya karar verdi. Dahiliye Nezareti tahrire yanaşmayan aşiretlerin zorlanmamasına ve arazi verilip iskanları sağlandıktan sonra ileri bir tarihte tahrir edilmelerinin doğru olacağına hükmetti.[1125] Ayrıca askeri kuvvetlerin yetersizliği yüzünden müdahale etmekte zorlanan hükümet, hiç değilse aşiretlerin ellerindeki silahların toplatılması için harekete geçti ve bu yönde bir plan yapmaya çalıştı. Ancak güçsüz kalan bir ordunun aşiretler üzerinde baskı uygulayarak silahlarını alması da imkan dahilinde olmadığı için bu uygulama da gerçekleştirilemedi.[1126]

[1124] BOA, DH.MKT. 2768/16, 26 Şubat 1909.
[1125] BOA, DH.MKT. 2868/4, 6 Temmuz 1909; MV. 131/58, 8 Eylül 1909.
[1126] BOA, DH.MUİ. 53/38, Lef 3, 13 Ocak 1910; DH.MKT. 2657/20, 11 Kasım 1908.

Sonuçta Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasıyla yeni rejim her vatandaşın kanun önünde eşit olduğu ilkesinin benimsenmesini ve buna binaen herkesin aynı haklara sahip olmasını istese de bazı özel haller ve durumlar eski teamüllerin devam etmesi gerektiğini göstermekteydi. II. Abdülhamid döneminde bazı aşiretlerden vergi almama ve tahrire tabi tutmama gibi uygulamalar bu dönemde de devam etmek durumunda kaldı. Nitekim Bağdat'ta kaos döneminde oluşan yönetim boşluğu, askeri yetersizlikler ve mali durumun kötülüğü hem eski uygulamaların devam etmesine hem de aşiretler arasındaki çatışmaların sonlandırılamamasına ve nitekim kırsal alanda asayişin sağlanamamasına neden oldu.[1127]

5.2. Nazım Paşa Döneminde Bağdat Vilayetinde Aşiretlerin Islahı

Kaos döneminde Bağdat vilayetinde kırsalda başarılı bir siyaset izlenememişti. Valilik çoğunlukla vekiller tarafından kısa süreli yönetilmiş ve istikrarlı bir siyaset takip edilememişti. 6. Ordunun da bir türlü disipline edilememesi bölgede asayişsizliği beraberinde getirmişti.[1128] Bu nedenlerden dolayı Osmanlı merkezi hükümeti muktedir ve asker kökenli bir valinin Bağdat vilayetini yönetmesinin uygun olduğuna karar vererek Hüseyin Nazım Paşa'yı Kasım 1909'da hem Bağdat Valiliği'ne hem de 6. Ordu kumandanlığına tayin etti.[1129]

Nazım Paşa, atanmasından aylar sonra Bağdat'a çoğunluğu askerlerden oluşan bir ekip ile Mayıs 1910'da ulaştı ve gelir gelmez vilayetin en büyük sorunlarından biri olan emniyet ve asayişin sağlanması için harekete geçti. Bu dönemde Irak'ta aşiretler arasındaki düşmanlıklar gittikçe artmış ve arazi meseleleri, hayvanların otlatılması sürecinde aşiretlerin birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri sınır ihlalleri, yağma ve hırsızlık nedenleriyle kırsalda çarpışmalar yaşanmaktaydı. Ayrıca bu dönemde vergi vermekten kaçınan aşiretler sayım dönemlerinde tahsildarlara ve askerlere

---

[1127] Bu dönemde rakip aşiretlerin çekişme yeri haline gelen Orta Fırat bölgesinde ikamet eden ve Şii mezhebini benimseyen Şibil ve Hazalat arasında Kufe'de çatışmalar yaşanmaktaydı. Toplamda yaklaşık iki bin adama sahip olan aşiretin çoğunluğu Bedevi olup geri kalan kısmı çiftçilik ve sığır yetiştiriciliğiyle uğraşmaktaydı. Bölgede iki aşiret arasındaki çatışmaları Osmanlı askeri birlikleri durdurabildi. Nisan 1910'da çıkan bu çatışmalardan sonra Şibil kabilesinin liderlerinin bir kısmı hapsedildi ve geri kalanı bölgeden sürüldü. Hazalat kabilesi ise sonrasında Şibil'in bir parçası oldu. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, s. 40; Salman, "Iraqi Tribes", s. 197; Arab Bureau, *Arab Tribes* s. 219; Longrigg, *Iraq 1900 to 1953,* s. 25; *Gazetteer of Arabian Tribes*, Ekler:1, s. 247.
[1128] Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 193.
[1129] BOA, MV. 134/6, 17 Kasım 1909.

mukavemet ederek bölgede sorunlar çıkarmaktaydılar. Nitekim hükümete düzenli vergi vermekten kaçınan aşiretler kırsalda Osmanlı idaresine sıkıntılar yaşatmaktaydılar.[1130]

Bağdat Vali ve Kumandanı Nazım Paşa, ilk iş olarak aşiretlerin hem kendi aralarındaki çarpışmaları önlemek hem de askere mukavemet etmelerinin önüne geçmek için ellerindeki silahların toplatılmasını emretti. Ancak bu uygulamanın gerçekleştirilmesi oldukça güçtü. Nitekim bölgede tamamen silahsızlanmak karşıdan gelecek bir saldırı durumunda aşiretlerin savunmasız kalması anlamına geliyordu. Nazım Paşa'nın bir saldırı durumunda aşiretleri koruma garantisi vermeden böyle bir kararı uygulaması mümkün gözükmemekteydi.[1131]

Nazım Paşa sivil silahlanma oranının oldukça yüksek olduğu Irak gibi bir bölgede aşiretlerin ellerindeki silahların toplanmasının mümkün olamayacağını anlayınca ikinci bir adım atıp aralarındaki çatışmalara son vermek istedi. Vali, aşiretlerin "gazve" adı altında hem kendi aralarındaki küçük çatışmaların hem de kervan ve yolculara karşı gerçekleştirdikleri saldırıların önüne geçebilmek için bu çatışmaları haram kılan bir fetva yayınlatmaya karar verdi. İlk olarak Nazım Paşa, vilayetin önde gelen Sünni ve Şii alimlerinin desteklerini alabilmek için onlarla irtibata geçti. Bağdat ulemasına, dini olarak aşiretlerin birbirlerine ve zaman zaman da yolculara yapmış oldukları ve adına "gazve" dedikleri bu saldırıların "kutsal savaş" olarak kabul edilip edilmediğini ve Osmanlı hükümetinin düzenlenen bu saldırılar için aşiretleri cezalandırıp cezalandıramayacaklarını sordu. Valinin bu sualine karşılık Bağdat vilayetinin en önemli dini lideri olan Nakib Abdurrahman başta olmak üzere Sünni alimler ve Kerbela ve Necef'te bulunan Seyyid Muhammed İsmail Sadr ve Şeyh Muhammed Mazenderani gibi Şii alimler bu saldırıların "gazve" olmadığını ve eylemlerin önüne geçilebilmesi için hükümetin müdahale edebileceğini belirttiler.[1132]

[1130] Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 198.

[1131] Nazım Paşa'nın bölgede silahsızlanma emri vermesi -tezin dördüncü bölümünde bahsi geçen- "Irak Irak" bildirisinde eleştirilen hususlardan bir tanesiydi. Bildiriye göre valinin sebep göstermeden böyle bir emri vermesi akla mantığa uygun değildi. TNA, FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

[1132] Bağdat'taki alimlerden biri olan Muhammed Kazvinizade bir Arap aşiretinin diğerine karşı saldırması halinde son çare olarak güç kullanılarak müdahale edilmesinin doğru olduğunu zikretmişti. Şii alim Şeyh Abdullah Mazenderani ise "gazve" adı altında Müslümanların yine Müslümanlar tarafından öldürülmesinin korkunç bir suç olduğunu belirtmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaslıçimen, "The Ottoman Empire and Its Shiite Subjects", s. 128-129.

Nitekim İslamiyet'te "gazve din uğruna yapılan savaş" ve "Allah'ın adını yüceltmek amacıyla yapılan cihad"dı. Bu yüzden aşiretlerin gerçekleştirdiği yağma ve çatışmaların "gazve" olabilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla Bağdat uleması aşiretlerin bu saldırılarını haram kılarak İslami bir yönünün olmadığını belirtti.

Nazım Paşa Sünni ve Şii ulemadan aşiretlerin aralarındaki çatışmaların İslamiyet'e uygun olmadığını ve İslam hukukunu ihlal ettiklerini belirten bir fetva yayınlamalarını istedi.[1133] Vali, fetvada cahiliye adeti olarak adlandırdığı, insanların mallarını gasp edip birbirlerini öldürmekten başka bir işe yaramayan ve maddi-manevi insanların zarar görmesine neden olan bu saldırıların haram olarak vurgulanmasını talep etti. Valinin bu talebine olumlu karşılık veren ulema, aşiretlerin birbirleri arasındaki çatışmaları ve yolcuların mallarını gasp edip öldürmelerini yasaklayan fetvayı yayınladı. Bu fetvaya katılanlar arasında Sünni ulemadan Bağdat müftüsü Muhammed Said ez-Zehavi (Zehravi), Nakib Seyyid Abdurrahman, Hintli alimlerden olup Bağdat'ta ikamet eden Gulam Rasul, Seyyid Muhammed et-Tabakçalı, Şeyh Abdullah Vahhab en-Naib, el-Naib'in kardeşi Muhammed Said en-Nakşibendi ve Seyyid Mahmud Şükrü Alusi bulunmaktaydı. Şii ulemadan ise Necef'ten Molla Kazım Horosani ve Şeyh Abdullah el-Mazenderani, Hille'den Seyyid Muhammed el-Kazvini, Kazımiye'den Seyyid Muhammed İsmail el-Sadr ve Kerbela'dan Şeyh Muhammed Hüseyin ve Şeyh Muhammed Bakır yer almaktaydı.[1134]

Bağdat vilayetindeki ulemanın bu fetvası hazırlanan bir mektupla birlikte valilikten Irak'taki tüm aşiret liderlerine gönderildi. Nazım Paşa bu yolla önce aşiretler üzerinde uzlaşmacı bir tavır sergilemeyi tercih ederek ilk etapta kırsalda sulh yoluyla asayişi sağlamaya çalıştı.[1135] Valinin kırsaldaki karışıklıkların önüne geçmek için göstermiş olduğu bu çaba merkezi hükümet tarafından da takdirle karşılandı ve Bağdat'taki fetvadan memnun olunduğu Nazım Paşa'ya bildirildi.[1136]

Nazım Paşa, "gazve"yi yasaklayan fetvayla aşiret savaşlarının ve kırsaldaki çatışmaların bitmeyeceğinin farkındaydı. Nitekim aşiretler genellikle dindar değildi

[1133] Salman, "Iraqi Tribes", s. 197.
[1134] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 176-177; Azzavi, *Tarihu'l Irak*, c. 8, s. 200.
[1135] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 184.
[1136] BOA, DH.MUİ. 101/22, 5 Haziran 1910; BEO. 3758/281844, 21 Mayıs 1910.

ve İslam hukuku hakkında çok az bir bilgiye sahiplerdi. Bu yüzden kırsaldaki asayişin sağlanması için geniş çaplı askeri tedbirlerin alınması gerekiyordu.[1137] Dolayısıyla Nazım Paşa 6. Ordu kumandanı olarak ordu içerisinde de ıslahatlar yapmaya başladı. Bağdat'ta hem nüfuslarının azlığı hem de askeri talimlerinin noksan olması nedeniyle redif taburlarından yeterince istifade edilemediği için Nazım Paşa, öncelikle redif taburlarını terhis etti. Bu yolla nizamiye birliklerinin üç dört ay içerisinde düzene girmesiyle bölgedeki asayişin istikrara kavuşması beklenmekteydi.[1138] Ayrıca Nazım Paşa askerlerin Irak kıtasındaki mühim mevzilere yerleştirilmesini uygun görmüş ve başta Bağdat olmak üzere belirli şehirlerde toplanmasını emretmişti. Belirli kışlalarda toplanan askerler, kırsalda aşiretler üzerinde üstünlük sağlayabilmek için sıkı bir eğitime tabi tutuldular. Merkezi kışlalardaki askerlerin olası bir karışıklık ve çatışmada kırsal bölgelere bu merkezlerden gönderilmelerine karar verildi. Nazım Paşa, bir yandan askeri birlikleri belli başlı bazı şehirlere yerleştirirken öte yandan aşiret karışıklıkların olduğu ve Bağdat vilayetinin dışında kalan Müntefik ve Beni Lam gibi bölgelerden de askerleri geri çekti ve Musul'da bulunan Hemvend aşiretiyle hükümet arasında devam eden çatışmaları barışçıl bir yolla çözmeye çalıştı. Dolayısıyla Bağdat Valiliği, askerin kırsaldaki ahaliyle birebir ve sürekli karşılaşmasının önüne geçerek aralarındaki gerilimin azalması için çaba gösterdi. Ordu daha çok şehrin dışındaki kışlalarda bulundu ve olası bir karışıklık halinde müdahale etmek için kırsala gitti[1139]

Nazım Paşa aşiretlere karşı uzlaşmacı tavrını devam ettirerek yeni bir adım attı ve Irak'taki önemli aşiret liderlerini 1910 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Bağdat şehir merkezine davet etti.[1140] Eş zamanlı olarak vilayetin farklı yerlerinde olan askerler de merkeze çağrıldı ve şehrin yakınlarında bir yerde konuşlandırılarak ordu

[1137] Nazım Paşa döneminde Irak'ı ziyaret eden Babanzade İsmail Hakkı, aşiretlerin tedibi için bir an evvel asker sevkinin yapılması ve ordunun güçlendirilmesi gerektiğini savunmuştu. Babanzade, *Irak Mektupları*, s. 207, 214.

[1138] Kurt, *Osmanlı Basra'sı*, s. 278.

[1139] Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 263-265. Nazım Paşa, öncelikle Hemvend eşkıyası üzerine bir ordu göndermişti. Osmanlı ordusuyla baş edemeyen Hemvend reisleri Nazım Paşa'ya başvurarak "eman" istemişler ve bunun üzerine paşa, hükümete itaat ettikleri sürece haklarında bir muamele yapılmayacağını aşirete bildirmişti. Ellerindeki Kuran-ı Kerim ile bundan sonra itaat edeceklerini ve içlerinden kötülük yapanları hükümete teslim edeceklerini beyan etmeleri üzerine aşiretle barış sağlanmıştı. Neticede Nazım Paşa önce askeri güç göstermiş ardından uzlaşmacı bir yol izleyerek aşiretle hükümet arasındaki sulhu sağlamıştı. BOA, MV. 143/39, 31 Ağustos 1910; DH.MUİ. 1-11/19, Lef 2, 3 Ağustos 1910.

[1140] İkinci görkemli töreni ise halefi Cemal Bey Bağdat'ta 10 Temmuz Meşrutiyet kutlamalarında gerçekleştirdi. Bu tören bir sonraki kısımda anlatılacaktır.

için geçici bir kamp hazırlandı. Nazım Paşa, aşiret liderlerinin çadırlarının askeri kışlanın yakınına yerleştirilmesini sağladı. Aşiret liderleriyle görüşme yapmadan evvel ordunun büyük bir geçit töreni yapmasını emretti. Bu törende 6. Ordu içerisindeki en iyi askeri birlikler ve silahlar sergilenerek adeta gövde gösterisi yapıldı. Töreni izlemek için aşiret reisleri, Bağdat muteberanı, üst düzey yetkililer ve yabancı konsoloslar hazır bulundu. Geçit töreni sonunda Nazım Paşa orada bulunanlara bir konuşma yaparak hükümete karşı ayaklanan ve bölgede karışıklıklara neden olanların ağır bir şekilde cezalandırılacağı uyarısında bulundu. Ancak vali, aynı zamanda devlete sadık kalan aşiretlerin de hükümet tarafından ödüllendirileceğinin altını çizerek şeyh ve liderlere tören sonunda hediyeler verilmesini emretti.[1141]

II. Abdülhamid döneminde devletin gücünü simgeleyen şaşalı törenlerin bir benzeri II. Meşrutiyet döneminin Bağdat'ında, bu törenle ilk defa gerçekleştirilmiş oldu. Tören Bağdat'ta daha önce görülmemiş büyüklükte ve ihtişamdaydı. Nazım Paşa düzenlemiş olduğu resmigeçitle hem yabancı elçiler aracılığıyla diğer devletlere hem de vilayet içerisinde kendisine yönelik olası başkaldırıda bulunacak grup ve kişilere hükümetin askeri gücünü göstererek bir nevi göz dağı vermek istemişti. Ayrıca güçlü hükümet imajı yaratarak isyana kalkışılmasının beyhude olacağının altını çizmiş oldu. Gerçekten de düzenlenen bu törenden sonra Bağdat'ta ve Irak'ın çeşitli yerlerinde bir müddet de olsa herhangi bir karışıklık yaşanmamış ve geçici de olsa asayiş sağlanmıştı.[1142]

[1141] Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 177-178; Salman, "Iraqi Tribes", s. 199.

[1142] Dönemin görgü şahitlerinden olan İbrahim Şükri, Nazım Paşa döneminde Bağdat şehrinde çatışmaların son bulmasından ötürü asayişin sağlandığını ve sokaklarda rahatça gezebildiklerini belirtmişti. Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 177-178; Salman, "Iraqi Tribes", s. 199. Nazım Paşa'nın vali ve kumandanlık vazifesine başlamasından hemen sonra düzenlemiş olduğu bu törene Bağdat'tan bazı itirazlar yükseldi. 1910 yılının Ağustos ayında Bağdat'ta dağıtılan "Irak Irak" bildirisinde paşanın fetva yayınlatıp birbirleriyle savaşan ve mallarını yağmalayarak ülkedeki güvenliği bozan Arapları cezalandıracağını ilan ettikten sonra aşiret şeyhlerini yanına çağırarak onları dinlemeden tehdit edip evlerine geri yollamasının akıllıca bir hareket olmadığı iddia edildi. Bildiriye göre eğer paşa zeki olsaydı onları yanına çağırdığında önce sorunlarını dinlerdi ve aralarındaki savaşların nedenlerini öğrenir; tıpkı iyi bir doktor gibi hastalıklarını tespit edip ilaçlarını verirdi. Ancak Nazım Paşa bir reformist gibi davranmayarak Arapları yalnızca susturmaya çalışmıştı. Bildiride paşa böyle devam ederse Bağdat vilayetinde çok fazla Müslüman kanının akacağı ve kamu güvenliğinin tamamen ortadan kalkacağı uyarısında bulunuyordu. TNA, FO, 424/224, nr. 145, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther; FO 195/2340, nr. 770, Consul-General Lorimer to Sir. G. Lowther.

Nazım Paşa'nın Bağdat'taki geçit törenine itirazlar olmuştu. Vilayetten isimsiz olarak gönderilen mektuplarda Nazım Paşa'nın aşiret reislerini şehre davet ettiği esnada aşiretlerin 1323 (1907-1908) senesi sonuna kadar olan vergi borçlarını sildiği ve o sene Maliye'ye gönderilen meblağın oldukça düşük olmasından dolayı vilayet bütçesini büyük zarar soktuğu da iddia edilmişti.[1143] İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu mektuplardaki iddialara benzer olarak Nazım Paşa'nın aşiretleri Bağdat'ta yemeğe davet ederek hükümete karşı itaat etmeleri koşuluyla kendilerinden vergi alınmayacağına dair söz verdiğini ifade etmişti.[1144] Bu iddiaların tam tersi *Zevra* gazetesinde ise Bağdat vilayetindeki çeşitli kazalardan çağrılan aşiret reisleriyle valinin bir görüşme yaptığını ve bu görüşmede aşiretlerin vergilerini vermeye söz verdiklerini; valilik tarafından iyi bir şekilde karşılanarak taltif edildiklerini zikretmişti.[1145]

Nazım Paşa, Bağdat vilayeti kırsalında uzlaşmacı bir siyaset izlemeye kararlıydı. Aşiretler arasındaki eski çatışmaların bitirilmesi için bir başka adım attı. 1909 senesinde Şevket Paşa döneminde yaşanan -önceki kısımda bahsi geçen- Düleym Zoba aşiretleri arasındaki çatışmada kırk kişi öldürülmüş ve bir o kadar kişi de yaralanmıştı. Bu çatışmalardan sonra Düleym aşiretinden bir grup cinayet suçlamasıyla yargılanıp hapse atılmıştı. Nazım Paşa Düleym aşiretinden on dört kişinin[1146] kendisine başvurması sonrasında meseleyi Adliye'ye taşımadan hukuka aykırı bir şekilde salıverilmelerini sağladı. Vali bu yolla bölgede önceden devam eden husumetlerin sonlanmasını ve Bağdat'ta sulh yoluyla yeni bir sayfa açılmasını istemişti.[1147] Vilayetten yükselen şikâyetlerde salıverilen şahısların Düleym'e dönerek orada yeniden fesat çıkardıkları ve hatta vergi toplamak için gönderilen iki jandarma neferini katlettikleri iddia edilmişti.[1148]

[1143] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 8, 11 Ocak 1912. BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 8, 11 Ocak 1912.
[1144] TNA, FO. 195/2341, nr. 1065, Consul-General Lorimer to Sir G. Lowther.
[1145] *Zevra*, nr. 2258, 4 Haziran 1910. İsmail Hakkı ise Nazım Paşa'nın Bağdat'a davet ettiği aşiretlerin eski suçlarını sildiğini ifade etmiş, vergi ve borçlar meselesinden bahsetmemişti. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 161.
[1146] Bazı belgelerde on dört bazılarında ise on bir kişi olduğu belirtilmektedir.
[1147] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 19, 13 Şubat 1911; Lef 22, 16 Şubat 1911. Nazım Paşa bir yandan Düleymli aşiret mensuplarını affetmesine rağmen öte yandan sert bir tavırla aşireti uyararak bölgede huzursuzluk çıkmasının önüne geçmeye çalışmıştı. İngiliz kaynakları paşanın bu "sert eli" sayesinde Düleym aşiretinin bulunduğu yerlerden seyyah ve tüccarların güvenli bir şekilde yolculuk edebildiklerini zikretmektedir. "Duleim", *Gazetteer of Arabian Tribes*, s. 264.
[1148] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7.

Bu iddiaları destekler mahiyette Bağdat Adliye müdürü İhsan Efendi Ocak 1911'de Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir telgrafta Düleym aşiretinden kişilerin serbest bırakıldıklarından sonra Düleym'de karışıklıklara neden olduklarını belirtmişti. İhsan Efendi, tahkikata giden merkez müdde-i umumi muavini Abdülvahid Efendi'nin de aşiret tarafından aşağılandığını ve tehdit edildiğini zikrederek bu gibi hallerin devam etmesi halinde istifasını vermek istediğini ancak valinin bir daha böyle olayların yaşanmayacağına dair teminat vermesi üzerine vazgeçtiğini ifade etmişti.[1149] Benzer bir iddia Bağdat sıhhiye müfettişinden gelmiş ve Sadaret'e göndermiş olduğu bir telgrafta Nazım Paşa'nın aşiretleri şımarttığını ve vilayetin düzenini tamamen bozduğunu belirtmişti.[1150]

Nazım Paşa, emri altında çalışan bu memurların suçlamalarına karşı boş durmayarak Adliye müdürü İhsan Efendi'den şikâyetçi oldu. Paşa, aşiretler arasındaki sıkıntıların çözümlerinde Adliye müdürünün sert davranışlarının aşiretleri isyana teşvik ettiğini, vilayetin emniyetini tehlikeye attığını ve bu yüzden görevden alınması gerektiğini Şubat 1911'de merkeze bildirdi.[1151] Nitekim Nazım Paşa'ya göre aşiretlere karşı sert müdahalelerden kaçınılması gerekmekteydi. Paşa, Mart 1911'de Bağdat'tan Sadarete göndermiş olduğu bir raporda Irak'ta aşiretlerin hükümete ısındırılması için iskan ettirilmesi ve bazılarının suçlarından dolayı affedilmesi gerektiğini; en önemlisi ise aşiretler arasında adaletli bir muamele yapılmasının hükümetin hayrına olacağını beyan etmişti.[1152] Bu yüzden Nazım Paşa, askeri müdahaleler ve sert muamelelerle Bağdat'taki aşiret sorunlarının çözüme kavuşturulacağına inanmıyordu. Dolayısıyla Adliye müdürü İhsan Efendi gibi memurların görevden alınmasının uygun olduğunu düşünüyordu.

Nazım Paşa, Düleym aşireti mensupları haricinde bu dönemde firari olan Necefli Ebu Atiyye'yi de affetmişti. II. Abdülhamid döneminden itibaren Bağdat vilayetinde firari olarak dolaşan ve bir türlü yakalanıp cezalandırılamayan Ebu Atiyye Nazım Paşa döneminde affedilen aşiret mensuplarından biri oldu. Ebu Atiyye, Necef'teki en

[1149] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 10, 19 Ocak 1911.
[1150] BOA, DH. MUİ. 123/24, Lef 2, 20 Ağustos 1910. Bağdat'tan gönderilen isimsiz mektupların birinde Sıhhiye müdürünün bu iddialarına benzer ifadeler yer almıştı. Mektupta aşiretlerin Nazım Paşa tarafından şımartıldığı ve kendilerinden şu anda vergi bile istenilmediği; denetim altında tutulmayarak serbest bırakıldıkları için bir taşkınlık yaşanmadığı ancak bu sessizliğin kısa süreceği iddia edilmişti. DH.MTV. 32/7, Lef 8.
[1151] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 19, 13 Şubat 1911; Lef 22, 16 Şubat 1911.
[1152] BOA, DH.SYS. 55-1/23, 12 Mart 1911.

önemli iki aşiretten biri olan Zükurd aşiretine mensup ve II. Abdülhamid döneminden itibaren İbn. Reşid'in korumasında olan bir kişiydi. Ancak bu şahıs, Necef'te "devr-i sabık"tan itibaren hükümete zorluklar çıkarmaktaydı. Ebu Atiyye II. Abdülhamid döneminde ikamet ettiği bölgede çevresinde bulunan çok sayıda adamıyla ve "para yoluyla satın aldığı" bazı memurlar sayesinde oldukça nüfuz sahibi bir kişiydi. Hatta kendisiyle bizzat görüşen Babanzade İsmail Hakkı Bey, Ebu Atiyye'ye memurların bile karışmadığını ifade etmişti. Nitekim II. Abdülhamid döneminde kendisinin erzak almaya gelen kafilelere yardım ettiği ve geçişlerini kolaylaştığı düşünülmekteydi. Ancak bölgeden yükselen şikâyetler ve yaşanan hadiseler Atiyye'nin Necef'te "eşkıyalık" faaliyetleri gerçekleştirdiğini göstermekteydi. 1903 senesinde vilayetten merkeze giden raporlarda Ebu Atiyye'nin pek çok suça karıştığı anlaşılmaktadır. Necefli Atiyye'nin şehirdeki ahaliden zorla para topladığı, kasabaya gelen kafilelere saldırdığı, hatta bu saldırıların birinde adamların mallarını gasp ettikten sonra bir kişiyi öldürdüğü, evlerini yaktığı ve kendisini durdurmak için gelen jandarmaya saldırdığı belirtilmektedir. Hatta Ebu Atiyye, bunlarla da yetinmeyerek hükümetin toplaması gereken rusumat-ı emiriyye işine bile el koymuş ve ahaliden zorla vergiyi toplamaya çalışmıştı. Anlaşılan o ki Ebu Atiyye hem Necef'teki yönetim boşluğundan yararlanmış hem de bazı memurları kendi tarafına çekerek bölgede menfaatleri doğrultusunda hareket edebilmişti.[1153]

Bahsi geçen tüm bu suçlamalardan dolayı Ebu Atiyye mahkum edilmiş ve Bağdat Adliyesi tarafından idam cezasına çarptırılmıştı. Ancak yakalanamadan firar ettiği için ele geçirilememişti. Ebu Atiyye'nin yakalanmasının oldukça güç olduğunu da düşünen valilik Mayıs 1904'te İstanbul'a göndermiş olduğu bir takrirde, tespit edilen suçlarına rağmen kendisinin hükümete bağlılığını bildirdiği için cezasının ertelenmesinin bölgedeki asayişin sağlanması açısından daha doğru olacağını belirtmişti.[1154] Ayrıca Ebu Atiyye için İbn Reşid'in de araya girmesi, İstanbul'un geri

[1153] BOA, DH.MKT. 860/92, 13 Haziran 1904; ŞD. 2190/3, Lef 1, 16 Mayıs 1904; Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 162.

[1154] BOA, BEO. 2387/178951, 9 Ağustos 1904; ŞD. 2190/3, Lef 1, 16 Mayıs 1904; Lef 2, 13 Haziran 1904. Bağdat istinaf mahkemesi müdde-i umumiliğinin bildirdiğine göre Ebu Atiyye, Necef'ten geçen İranlı bir tüccarın mallarının bulunduğu arabaya saldırmış ve bir kişiyi yaralarken bir kişiyi ise öldürmüştü. Bu yüzden Atiyye idam cezasına çarptırılmıştı. BEO. 2514/188479, 13 Şubat 1905. Babanzade İsmail Hakkı, Necefli Atiyye'nin 1903 senesinde yaşanan bir çarpışmada suçlu

adım atmasını sağlamıştı.[1155] Böylelikle II. Abdülhamid döneminde Ebu Atiyye padişah tarafından affedilmemesine rağmen bölgede adamlarıyla birlikte çıkarması muhtemel olan karışıklığın önüne geçmek amacıyla peşinin bir müddet bırakılmasına karar verildi.

Necefli Ebu Atiyye meselesi II. Meşrutiyet döneminde de Bağdat Valiliği'ni meşgul etmeye devam etti. Babıali, firari olarak yaşayan ve bölgede yeniden güçlenebilecek olmasından endişe edilen Ebu Atiyye üzerine Ağustos 1908'de asker sevk ederek bu "asinin" bir an evvel yakalanması için harekete geçmişti. Ancak Ebu Atiyye daha evvel zapt ettiği Necef'ten sekiz saat uzaklıktaki bir kalede savunmaya geçtiği için askeri kuvvetler tarafından ele geçirilememişti.[1156] Şubat 1909 tarihine gelindiğinde ise Şeyh Atiyye'nin üzerine Bağdat Valiliği beş yüz kişilik bir askeri kuvveti göndermişti. Ebu Atiyye'nin saklandığı kaleyi kuşatıp top ve tüfekle saldırıya geçmesine rağmen Osmanlı birlikleri burada başarı sağlayamamıştı.[1157] Anlaşılan o ki Necefli Atiyye bölgedeki gücünü II. Meşrutiyet döneminde de kaybetmemişti. Osmanlı ordusuna karşı kendini savunabilecek askeri gücü ve teçhizatı vardı. 6. Ordu kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa'nın bildirdiğine göre bu çatışmada pek çok ölü ve yaralı olmuş ve Osmanlı birliklerinin başarısızlığı neticesinde Ebu Atiyye yine firar etmeyi başarabilmişti.[1158]

Osmanlı merkezi hükümeti hem kalenin yıkılması hem de Ebu Atiyye'nin yeniden takip edilmesi gerektiğine karar vermiş ancak bu dönemde 6. Ordudaki eksiklik ve askerin bir kısmının Basra ve Musul'da farklı aşiret operasyonlarında görevlendirilmiş olması bu kararın gerçekleştirilmesini imkansız kılmıştı.[1159] 25 Şubat 1909 tarihinde Meclis-i Vükela Bağdat vilayetindeki ordunun eksiklerini görüşerek 6. Ordunun tensikata tabi tutulmasına ve Ebu Atiyye gibi asilerle baş

---

bulunduğunu ve hükümetin kendisini cezalandırdığını; bunun üzerine şehirden kaçtığını ve gıyaben mahkum edildiğini zikretmektedir. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 161.

[1155] BOA, DH.MKT. 860/92, 13 Haziran 1904.

[1156] TNA, FO. 195/2275, nr. 798/88, Major Ramsay to Sir Gerard Lowther; Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 162.

[1157] Sadrazam Hilmi Paşa, Ebu Atiyye üzerine gönderilen askerlerin hem kaleye yaptıkları atışlarda isabetsiz olmalarının hem de kalenin kuşatması esnasında bazı askerlerin mevzileri terk etmesinin başarısızlığı beraberinde getirdiğini zikretmişti. BOA, DH.MKT. 2762/2, 4 Mart 1909.

[1158] TNA, FO. 195/2308, nr. 197/16, Major Ramsay to Sir Gerard Lowther; TNA, FO. 195/2308, nr. 149/13, Major Ramsay to Sir Gerard Lowther; BOA, DH.MKT. 2762/2, 4 Mart 1909; BEO. 3489/261658, Lef 3, 8 Şubat 1909; Lef 4, 7 Şubat 1909.

[1159] BOA, DH.MKT. 2762/2, 4 Mart 1909.

edebilecek bir askeri kuvvetin bir an evvel oluşturulmasına karar vermişti.[1160] Osmanlı kuvvetlerince bir türlü yakalanamayan Şeyh Ebu Atiyye ise Bağdat'tan firar ettikten sonra Diyarbakır'da ortaya çıkmıştı. Buradan Eylül 1909'da merkeze bir telgraf göndererek herhangi bir suçunun olmadığını ve affedilmeyi dilediğini hükümete iletmişti.[1161]

Nazım Paşa'nın valiliği döneminde Ebu Atiyye yeniden Bağdat'a döndü ve vilayette firari olarak dolaşmaya devam etti. Bunun üzerine vali, bölgede herhangi bir sorun çıkarmaması için Ebu Atiyye'yi affetmeyi uygun gördü.[1162] Nazım Paşa Bağdat'taki askeri gücün eksikliğinin farkındaydı ve bu yüzden bölgesinde etkin olan ve askere karşı koyabilecek olan "asilerle" mücadelede daha çok sulh yoluyla çözüm bulunmasının doğru olduğuna inanıyordu. Ancak paşanın Ebu Atiyye'yi affetmesi Bağdat'ta bir kısım tarafından büyük tepki toplamış ve 1910 yılından itibaren bu hususta hükümete şikâyetler gönderilmişti. Bağdat'tan gönderilen şikâyetlerin birinde vali tarafından affedilen Ebu Atiyye'nin rahat durmadığı, Necef'e giderek oralarda ahaliyi rahatsız etmeye devam ettiği ve yıkılan kalesinin masraflarını Neceflilerden almak için onları tehdit ettiği zikredilmişti. Ayrıca Atiyye'nin, kendisi gibi cinayetle suçlanan adamlarını oğlu ile birlikte Bağdat'a göndererek Nazım Paşa'ya onları da affettirdiği ileri sürülmüştü.[1163]

Bağdat vilayetinden yükselen tüm bu şikâyetlere rağmen Ebu Atiyye ceza almadı ve 1912 senesinden itibaren Kufe'ye giderek orada yaşamaya başladı. Atiyye, yaptığı anlaşmayla yeniden isyan çıkarmamaya söz vererek hükümete bağlılığını sundu ve bunun üzerine serbest bir şekilde yaşamasına izin verildi.[1164] Sonuçta II. Abdülhamid döneminde Necef'te hem kendisinin hem de ailesinin nüfuzu yüzünden etkin olan ve bazı memur ve zabiti kendi tarafına çeken Ebu Atiyye, pek çok suçtan aranmasına

[1160] BOA, MV. 125/8, 25 Şubat 1909.
[1161] BOA, DH.MUİ. 15/1, 5 Eylül 1909. İsmail Hakkı, Necefli Atiyye'nin, askere asla kurşun sıkmadığını, sadece kendisi üzerine gelen ordudan kaçtığını, kim ne yaparsa suçu onun üzerine attığını ve masum olduğunu iddia ettiğini eserinde zikretmiştir. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 163-164.
[1162] TNA, FO, 195/2339, nr. 562, Lorimer to Sir G. Lowther.
[1163] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7; ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911. Nitekim Babanzade İsmail Hakkı, Nazım Paşa'nın valiliği döneminde Irak'ta bulunduğu esnada Necefli Atiyye'nin suçları affedildikten sonra rahat bir şekilde vilayette gezdiğine bizzat şahit olduğunu ifade etmişti. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 160-161.
[1164] BEO. 4072/305334, 3 Ağustos 1912; MV. 163/51, 7 Nisan 1912; BEO. 4035/302580, 1 Mayıs 1912.

rağmen yakalanamadı ve hatta bir müddet firari olarak yaşamasına izin verildi. Meşruti yönetim firari Ebu Atiyye'yi yakalamak istese de yeterli askeri gücü olmadığı için başaramadı ve nitekim Nazım Paşa devlete sadık bir birey olacağı sözüyle kendisini affetti.

Nazım Paşa bir yandan sulh ve anlaşma yoluyla kırsaldaki asayişin sağlanmasına çalışırken öte yandan Meşruti yönetimin bazı kararlarını uygulamaya geçirdi. Bu kararlardan biri devlet nezdinde bütün vatandaşların eşit olduğu noktasından yola çıkılarak zorunlu askerlik uygulamasının geri getirilmesi oldu. II. Abdülhamid döneminde Arap topraklarını elde tutmak için belirli gruplara verilen imtiyazlardan biri -Arap ulemalarından Ebu'l-Huda'nın öncülüğünde- Rufailer ve Kadiriler başta olmak üzere seyyid soyundan gelen aşiret ve tasavvuf mensuplarının askerlikten muaf tutulması olmuştu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başa geçen yönetim, eşitlik ilkesinden yola çıkarak "devr-i sabık"ın ayrıcalıklı siyasetine karşı çıkmış ve seyyidlerin yeniden askere alınmasının doğru olduğuna karar vermişti. Bu bağlamda Nazım Paşa da Bağdat'ta askerlikten ve vergiden muaf olan grupları tahrire tabi tutarak bu grupların istisna olan durumlarını ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Ancak Bağdat'ta uzun yıllardır yerleşmiş bir teamülü bir anda değiştirmek hiç kolay değildi. Ağustos 1910'da Bağdat Valiliği'nin emriyle Kazımiye kazasına bağlı olan Müşahede[1165] ve Hayalin aşiretlerinin tahrire tabi tutulup askere alınması çalışmalarına başlanıldı. Vali, göreve başlar başlamaz bu uygulamayı hayata geçirmek istemesine rağmen aşiretlerin başkaldırmaları nedeniyle bölgede karışıklıklar yaşandı.[1166]

Kazımiye kazası sınırları dahilinde bulunan Müşahede ve Hayalin aşiretleri harekete geçerek uzun yıllardır nüfus sayımı ve askerlikten muaf olma hakkını geri almak için Bağdat'tan Dahiliye Nezareti'ne Nazım Paşa'yı şikâyet eden telgraflar gönderdiler. Hayalin aşiretinin reisi Seyyid Habib, Seyyid Süleyman ve Seyyid Hamadi'nin, Eylül 1910'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri bir telgrafta Nakib Seyyid

[1165] Müşahede aşireti Yemen asıllı ve Sünni olup reisleri Hamd ez-Zahir ve Davud ez-Zahir'di. Bulundukları toprakların kendilerinden evvel oldukça bakımsız olduğunu ve kendilerinin oraya yerleştikten sonra ekip biçerek bölgeyi ihya ettiklerini iddia etmişlerdi. Aşiret, zorunlu askerlik yasası uygulandığı için topraklarını terk ettiklerini ve ihya ettikleri arazilerin yine eski haline döneceğini hükümete iletmek istemişlerdi. Evlilik yoluyla Şammar Cerbe'ye bağlıydılar. "Mashahidah", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 9, s. 29.
[1166] BOA, BEO 3788/28060, 4 Ağustos 1910.

Abdurrahman tarafından neseplerinin tasdik edildiğini ve hem seyyid soyundan geldikleri hem de Kadiriye tarikatına mensup oldukları için askerlik hizmetinden uzun yıllardır muaf olduklarını belirtmişlerdi. Hayalin aşireti mensupları, Bağdat vilayeti idare meclisinde alınan karar üzerine zorunlu askerliğe tabi tutulduklarını ve bu durumun Meşrutiyet ilkeleriyle örtüşmediğini iddia etmişlerdi.[1167]

Hayalin aşiretiyle benzer telgraflar Müşahede aşiretinden de merkeze iletilmişti. Dicle nehrinin batı kısmında yaklaşık yüz yıldır ziraatla uğraşan aşiret, Nazım Paşa'yı hükümete şikâyet etmişti.[1168] Ocak-Mart 1911 tarihleri arasında Müşahede aşiretinden Hammadi el-Mahmud, Hammadi el-Ahmed ve Ahmed el-Casim'in imzalarını taşıyan ve Şura-yı Devlet'e gönderilen telgraflarda, "konar-göçer" bir aşiret olduklarını, çiftçilikle uğraştıklarını, Hz. Hüseyin'in soyundan olduklarını, hem seyyid hem de tasavvufi bir soydan geldiklerini; ellerinde Sultan Murad'dan itibaren tasdiklenmiş berat olduğunu ve bu yüzden uzun yıllardır askerlikten ve vergiden muaf tutulduklarını belirtmişlerdi. Ancak son zamanlarda Nazım Paşa'nın üzerlerine asker gönderdiğini ve tahrire tabi tutarak bir kısmının askere alındığını, diğer kısmının ise bulunduğu topraklardan kaçarak tahrire tabi tutulmayacak bölgelere firar ettiklerini beyan etmişlerdi. Müşahede aşireti, kendilerine gösterilen bu muamelenin Meşrutiyet'e tamamen aykırı olduğunu, hakları olduğu halde askerlikten muaf tutulmadıklarını ve ellerindeki bütün mallarını bu yüzden kaybettiklerini zikrederek hükümetten bu kararın bir an evvel geri çekilmesini talep etmişlerdi.[1169]

Nazım Paşa aşiretlerin bu şikâyetlerinden sonra Dahiliye Nezareti'ne, her Osmanlı vatandaşının askerlik hizmetinden sorumlu olduğunu, Kazımiye kazasındaki redif taburunun dördüncü bölük dairesi içerisinde yer alan ahalinin tahririnin önceden düzgün yapılmadığını ve bu yüzden hemen harekete geçilerek askerlik hizmetine alınmaları gerektiğini bildiren bir telgraf yolladı.[1170] Ancak yeni rejim her ne kadar her vatandaşın kanun önünde eşit olduğu ilkesini benimsese de uygulamada bunun zorluklarını hesaba katarak yeni bir askere alma (ahz-ı asker) kanunu çıkıncaya kadar

[1167] BOA, DH.H. 19/1, 14 Eylül 1910.
[1168] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7.
[1169] BOA, DH.İD. 21-1/21, Lef 1, 11 Ocak 1911; DH.İD. 86/11, Lef 20, 24 Mart 1911.
[1170] BOA, DH.İD. 21-1/21, Lef 4, 20 Ocak 1911.

eski usulün devam ettirilmesine karar verdi.[1171] Dolayısıyla nesebini tescil ettiren ve "sülale-i tahire"den olduğu belirlenenlerin askerlikten muaf tutulmasına hükmedildi.[1172] Ancak Nazım Paşa, neseplerini tescil ettirenlerin askerlikten muafiyetlerinin devam etmesine rağmen bu kişilere askerliğin şeref ve meziyetlerinin anlatılması gerektiğine inanıyordu. Anlaşılan o ki Bağdat Valisi, Osmanlı merkezi hükümetinin muafiyetler hususundaki bu kararını uygulamak istememiş ve Bağdat vilayetinde II. Meşrutiyet öncesi bazı gruplara tanınan muafiyetlerin kaldırılması için uğraşmıştı.[1173] Bu yüzden Nazım Paşa merkezi hükümetin bu kararına rağmen Kazımiye'deki aşiretleri tahrire tabi tutup zorunlu olarak askere almaya devam etti.

Nazım Paşa'nın aşiretleri zorunlu askerliğe tabi tutması Bağdat vilayetinde tepkiyle karşılandı. Valinin Kazımiye'deki bu uygulamasını eleştiren ve kimliklerini gizleyen bazı kimseler merkeze şikâyet telgrafları gönderdiler.[1174] Bu mektuplarda Müşahede aşiretini tahrire ve zorunlu askerliğe tabi tutan Nazım Paşa yüzünden yaklaşık iki bin hane olan aşiretin dağıldığı, bulunduğu bölgeden alınan yüz bin liralık aşarın alınamadığı ve arazinin harap olmasıyla hazinenin zarara uğradığı iddia edilmişti. Ayrıca mektuba göre Nazım Paşa'nın zorlamasına rağmen aşiretten hiç kimse askere alınamamıştı.[1175] Mektubun iddiasına göre aşiretleri tahrire tabi tutarak "çil yavrusu gibi" dağıtmayla onları yerleşik hayata geçirmek mümkün değildi.[1176] Sonuçta Bağdat'tan gönderilen şikâyetlerde, Nazım Paşa'nın hem tahrirde başarılı olamadığı hem de aşiretin bölgeden firar etmesiyle ziraatın yapılamadığı vurgulanarak aşiretler üzerindeki bu siyaseti eleştirildi.

Nazım Paşa'dan sonra Haziran 1911'de göreve getirilen Cemal Bey, selefinin aksine Bağdat vilayetinin iç dinamiklerini hesaba katarak zorunlu askerliği uygulamayı

[1171] BOA, DH.İD. 86/11, Lef 2, 27 Ekim 1910. Bu dönemde Musul'da benzer bir talepte bulunan Mahmud isimli kişinin Rufai tarikatından olduğu tespit edilince askerlikten muaf tutulmuştu. DH.İD 86/11, Lef 14, 1 Ocak 1911. II. Meşrutiyet döneminde Irak kıtası haricinde Suriye'de de bazı grupların askerlikten muaf olma durumları tartışılmıştı. Suriye nakibüleşrafı Aralık 1910'da Şam'dan Dahiliye'ye gönderdiği bir telgrafında seyyidlerin, Rufai ve Kadiri tarikatı mensuplarının askerlikten muaf olma durumları hakkında kanaatlerini bildirmişti. Nakibüleşraf, halk içerisinde bir grubun istisna tutulmasının doğru olmadığını kabul etmekle birlikte önceden beri devam eden bu uygulamanın artık kanun hükmünde kabul edildiğini, sona ermesi için yeni bir kanun çıkması gerektiğini ve o kanun çıkana kadar eski uygulamanın devam etmesinin uygun olduğunu savunmuştu. BOA, DH. İD. 86/11, Lef 7, 19 Aralık 1910; Lef 10, 21 Aralık 1910.

[1172] BOA, DH. İD. 11/3, 24 Ekim 1910.

[1173] BOA, DH.İD. 21-1/21, Lef 4, 20 Ocak 1911.

[1174] Mektuplarda yalnızca Müşahede aşiretinden bahsedilirken Hayalin aşireti zikredilmemişti.

[1175] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 7, 19 Mart 1911

[1176] BOA, DH. MTV. 32/7, Lef 8.

doğru bulmadı. Harbiye Nazırlığı, 1912 senesinin Mayıs ayında Cemal Bey'e Kazımiye'de geçen senelerde tahrire tabi tutulan ve yaklaşık sekiz yüz kişi olan aşiret üyelerine nasıl bir muamele yapılması gerektiğini sordu.[1177] Cemal Bey, Kazımiye'deki arazilere dışardan gelip buralarda çiftçilikle uğraşan ahalinin hiçbir resmi karar olmaksızın tahrire tabi tutulduklarını, başta Müşahede olmak üzere, Hayalin, Sabur, Düleym ve Ebu'l-Ferc gibi aşiretlerin aslında Düleym kazasından çiftçilik yapmak üzere Kazımiye'ye gelmiş olduklarını ve akrabalarının başka bölgelerde askerlikten muaf tutulduklarını dile getirmişti. Cemal Bey'e göre aşiretlerin 1911 senesinde Nazım Paşa tarafından tahrire tabi tutulmaları bölgeden firar etmelerine ve çiftçiliği bırakmalarına neden olmuştu ve bu yüzden bu uygulamadan vazgeçilmesi gerekiyordu.[1178]

Vali Cemal Bey, hükümetin yeniden askere almak için bir girişimde bulunması halinde bu aşiretlerin eskiden olduğu gibi firar edeceklerini ve hem bir nefer bile asker kazanılamayacağını hem de askerlikten kaçacakları için ekilmiş olan arazilerin yeniden harap olacağını belirtmişti. Dolayısıyla Cemal Bey Mart 1912'de Kazımiye kazasındaki aşiretlerin iskan edilmesi kararının geri çekilmesini Osmanlı merkezi hükümetinden talep etmişti.[1179] Ayrıca vali, bu gibi "seyyar" halde bulunan aşiretlerin iskan edilmesini kolaylaştırmak için ziraatla uğraşmalarına izin verilmesi ve karşılığında on sene müddetle askerlikten muaf tutulmaları fikrini hükümete sunmuştu.[1180] Nitekim İttihatçı kanadın önemli temsilcilerinden biri olan Cemal Bey'den beklenen Meşrutiyet'in ilkeleri kapsamında her vatandaşın askerlikle mesul olduğu fikrini savunması iken, o bunu yapmamayı tercih etmişti. Çünkü Cemal Bey Bağdat'ta bu uygulamanın gerçekleşemeyeceğine inanıyordu ve aşiretlere yapılan baskının yarardan çok bölgeyi büyük bir maddi zarara uğratacağını düşünüyordu. Dolayısıyla Cemal Bey, aşiretlerin askere alınmasının değil de bulundukları topraklarda üretime devam etmelerinin hükümetin yararına olacağına inanmıştı. Nitekim bu dönemde Meşruti yönetimin kırsaldaki en büyük amaçlarının başında da aşiretleri yerleşik hayata geçirerek onlardan düzenli vergi toplamak gelmekteydi. Bu yüzden Osmanlı idaresi maslahatı gözeterek Kazımiye kazasındaki aşiretlerin bir

[1177] BOA, DH.SN.THR. 44/64, Lef 53, 27 Mayıs 1912
[1178] Aynı belge, Lef 80, 7 Mart 1912.
[1179] Aynı belge, Lef 80, 7 Mart 1912; Lef 53, 27 Mart 1912, Lef 59, 17 Temmuz 1913.
[1180] Aynı belge, Lef 53, 27 Mayıs 1912

müddet daha bulundukları toprakları terk etmemeleri ve orada çiftçilikle uğraşmaları koşuluyla askerlikten muaf tutulmalarına karar verdi.[1181] Sonuçta Osmanlı hükümeti Bağdat'ta mevcut mali durumları düşünerek bazı uygulamaların geciktirilmesinin imparatorluğun menfaatine olacağına hükmetti.[1182]

Nazım Paşa'nın Bağdat vilayetinde kırsalda gerçekleştirmeye çalıştığı politikalardan bazı çevreler rahatsızlık duydu.[1183] Bu rahatsızlığın kaynağında Nazım Paşa'nın İTC ile yaşadığı nüfuz mücadelesinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Bağdat vilayetinden paşanın kırsal siyasetinin eleştirildiği şikâyet içerikli mektuplar merkeze gönderildi. Bu mektupların kaynağının cemiyetin Bağdat şubesi olması ihtimali yüksektir. İstanbul'da ise Nazım Paşa'nın görevden alıp Bağdat'tan uzaklaştırdığı cemiyet yanlısı ekip onun aleyhine çalışmaktaydı. Tüm bunların etkisiyle Osmanlı merkezi hükümeti Nazım Paşa hakkında soruşturma açılmasına ve nihayetinde Bağdat Valiliği ve 6. Ordu kumandanlığından Mart 1911'de azledilmesine karar verdi.

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği görevinden azledilmesinden sonra Osmanlı merkezi hükümeti vilayette olup biteni anlamak ve vali hakkındaki suçlamaların hakikatini öğrenmek için bir soruşturma başlattı. Soruşturmayı yürütmesi için dördüncü sahra müfettişi, mülkiye müfettişi, Ankara defterdarı ve mahkeme-i temyiz azasından bir kişiden komisyon kurarak Bağdat'a gönderdi. Merkez tarafından atanan komisyon Nazım Paşa hakkındaki şikâyetleri araştırmak için hemen işe başladı. Paşanın valiliği döneminde aşiret siyaseti derinlemesine tartışılmıştı. Valinin görevden alınmasından sonra ise bu siyaseti mercek altına alınarak şikâyete konu olan meselelerin gerçek

[1181] Aynı belge, Lef 86, 22 Temmuz 1913; BEO. 4189/314117, 1 Temmuz 1913.

[1182] Ocak 1914'te çıkarılan bir iradeyle Rufai ve Kadiri gibi tarikatların mensuplarına verilen muafiyet hakkı kaldırılarak diğer Osmanlı vatandaşları gibi onların da zorunlu askere alınmasına karar verildi. BOA, BEO, 4279/320865, Lef 5, 10 Mart 1914. Nitekim imparatorluk Cihan Harbi gibi büyük bir savaşın eşiğindeydi ve ordudaki eksikliklerin giderilmesi için yeni neferlere ihtiyaç duymaktaydı. DH.İD. 86/4, Lef 37, 30 Mayıs 1914; BEO 4279/320865, 22 Nisan 1914. Dolayısıyla Osmanlı, II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık altı sene sonra mevcut şartlar uygun olabildiğinde ancak "devr-i sabık"tan kalan bazı muafiyetleri kaldırılabilmiş oldu.

[1183] Nazım Paşa'dan bazı çevreler rahatsızlık duyarken aşiret reisleri 1911 senesinin Mart ayında Nazım Paşa'nın yanında yer aldıklarını göstermek için merkeze onu destekleyici telgraflar göndermişlerdi. Aşiretlerin bu telgraflarda vurguladıkları en önemli husus Nazım Paşa'nın Bağdat'ta Midhat Paşa gibi eşitliği ve adaleti sağladığı ve Irak'ın bu vali sayesinde İstanbul'dan bile daha güvenli bir yer olduğuydu. Telgrafların hepsi aynı gün İstanbul'a gönderilmişti. Dolayısıyla aşiretlerin birbirleriyle haberdar olarak bu işe kalkıştıklarını veya telgrafları çekmeleri için yönlendirildiklerini söylemek mümkündür. BOA, DH.MTV. 32/22, Lef 21, Lef 22, Lef 23, Lef 24, Lef 29, Lef 30, 16 Mart 1911; İMMS. 137/21, 16 Mart 1911.

yüzü öğrenilmeye çalışıldı. İlk olarak Nazım Paşa'nın mahkemeye başvurmadan şifahi yolla aşiret mensuplarını salıvermesi meselesi gündeme geldi. Soruşturma heyeti cinayetle suçlanan ve vali tarafından serbest bırakılan Düleymli aşiret mensuplarının durumlarını öğrenmek için Ocak 1911'de Adliye müdürlüğünden bir rapor istemişti. Bunun üzerine Bağdat Adliye Müdürü cinayetle suçlanan bu kişilerin tahliye edildiğini bildirmişti.[1184]

Ardından heyet, Bağdat jandarma kumandanlığına, 13. Kolordu kumandanlığına ve Düleym kaymakamlığına olayın ayrıntılarını sormuş ve alınan cevapta Düleym aşiretinden olan bu kişilerin serbest bırakıldığı ancak tahliye edildikten sonra bir olaya karışmadıkları belirtilmişti. Ayrıca Bağdat jandarma kumandanlığı, vergi toplamak için gönderilen jandarmanın katledilmesi gibi bir hadisesinin yaşandığını ancak bunu gerçekleştirenlerin Ebu Ulvan aşireti mensubu olduklarını bildirmişti.[1185] Vergi toplamak için Ebu Ulvan aşireti üzerine gönderilen jandarmaları evinde barındıran Agop Hüsrev Efendi, Nazım Paşa tarafından hapsedilmişti. Bu husus da yine soruşturmaya dahil edilen meselelerden biri oldu. Aşiretin tedibi için Felluce'ye gönderilen askerlere evini açan Hüsrev Efendi, jandarmalara rüşvet verdiği ve aşirete hükümetin bazı bilgilerini sızdırdığı iddiasıyla tutuklanıp Bağdat'a getirilmişti.[1186] Ancak Bağdat'tan gönderilen mektuplardaki iddiaya göre hükümete sadakatiyle bilinen Hüsrev Efendi'nin hiçbir suçu olmamasına rağmen el ve ayaklarına kelepçe vurularak Bağdat'a getirilmiş ve hapse atılmıştı. Bunun üzerine tercümanlığını üstlendiği Amerikan konsolosluğu ve o esnada Bağdat'ta bulunan Süleyman Nazif araya girerek Hüsrev Efendi'nin serbest bırakılmasını sağlamışlardı.[1187]

Düleym aşireti ve Hüsrev Efendi meseleleri hakkında yapılan tahkikat neticesinde soruşturma heyeti, Temmuz 1911'de serbest bırakılan aşiret mensuplarının bir olaya karışmamasından dolayı şikâyet mektuplarındaki iddiaların doğru olmadığına hükmetti. Ayrıca heyet, cinayetle suçlanan kişilerin Adliye tarafından değil de şifahi bir emirle (muhtemel ki Nazım Paşa'dan gelen bir emir) jandarma kumandanı

[1184] BOA, DH.MTV. 32/21, Lef 4, 10 Mayıs 1910; Lef 6, 11 Ocak 1911; Lef 25, 18 Şubat 1911.
[1185] BOA, ŞD. 35/15, Lef 6, 24 Temmuz 1911; Lef 16, DH.MTV. 32/7, Lef 7. Ebu Ulvan aşireti Mezopotamya'daki Düleym aşiretinin dört kolundan bir tanesiydi. Burada belgelerde bahsedilen ve Nazım Paşa'nın serbest bıraktığı aşiret üyelerinin Düleym içerisindeki başka bir koldan olduğu muhtemeldir. Abbas Azzavi, *Aşairu'l-Irak*, c. 2, Baghdad: ed-Darû'l-Arabiyyetu'l-li'l-Mevsuât, Beyrut: 2005, s. 127.
[1186] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[1187] BOA, DH.MTV. 32/7, Lef 8.

tarafından serbest bırakılmasının doğru olduğunu tespit etmesine rağmen Nazım Paşa'yı bu meselede suçlu bulmadı. Bu durum o dönemde bu gibi olayların yaşanmasının doğal olduğu sonucuna götürebildiği gibi heyetin bu olayın üstünü örtmek istemiş olması da muhtemeldir.[1188]

Soruşturma heyeti Hüsrev Efendi meselesini ise Bağdat merkez jandarma kumandanlığına ve merkez müdde-i umumiliğine sordu. Alınan cevapta Hüsrev Bey'in jandarmaya rüşvet verdiği ve aşiretlere hükümet aleyhinde ajanlık yaptığı suçlamalarından ötürü Bağdat'a getirilmesine karar verildiği ve bu kararın kendisine bildirildiği; dilerse arabayla veya kendi hayvanıyla gelebileceğinin haber verildiği aktarıldı. Ayrıca kumandanlık ve müdde-i umumilik Hüsrev Efendi'ye nazik davranıldığını ve iki üç gün göz altında tutulduktan sonra serbest bırakıldığını bildirmişlerdi. Nitekim alınan cevaplara karşılık soruşturma heyeti Temmuz 1911'de bu meselenin aslı ve esasının olmadığına hükmederek bu konuda da Nazım Paşa'yı suçsuz buldu.[1189]

Nazım Paşa soruşturmasını yürüten heyet, aşiretlerin vergi affı meselesini de ele aldı. Nitekim Bağdat'tan hükümete Nazım Paşa'nın aşiretleri merkeze davet ettiği esnada vergi borçlarını hukuki hiçbir dayanağı olmadan sildiğine dair bazı şikâyetler gitmişti. Temmuz 1911'de ilk olarak Bağdat'a davet edilen aşiretlerin bağlı bulunduğu Kerbela, Divaniye ve Müntefik kazalarındaki mutasarrıflıklara aşiretlerin borçlarının durumunu sormuştu. Mutasarrıflıklar hiçbir aşiretin silinen bir borcunun olmadığını heyete iletti. Hatta Amare ve Müntefik mutasarrıflıkları, kendilerine bağlı olan aşiretlerin 1300-1326 seneleri arasında eksik olan vergi borçlarının tahsil edilmeye başlandığını dahi belirtti. Mutasarrıflıklardan alınan cevaplara binaen soruşturma heyeti Nazım Paşa'nın aşiretlerin vergilerini sildiğine dair bir kanıt bulunamamasından ötürü bu iddianın da asılsız olduğuna hükmetti.[1190]

Soruşturma heyeti Temmuz 1911'de Ebu Atiyye meselesini de mercek altına aldı ve ilk olarak Necef kaymakamlığından konu hakkında bir rapor istedi. Kaymakamlık Atiyye'nin zapt ettiği kalenin yıkımından dolayı uğradığı zararı giderebilmek için

[1188] Hapishane müdürü, tutukluların mahkemeye çıkmadan serbest bırakıldıklarını soruşturma heyetine bildirmişti. BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[1189] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.
[1190] BOA, ŞD. 32/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911; Lef 28, 18 Temmuz 1911.

Neceflilerden para aldığını kesin bir dille yalanladı. Heyet, ardından Adliye müdürlüğüne Ebu Atiyye'nin tahliye meselesini ve işlediği iddia edilen suçları sordu. Adliye müdürlüğü Necefli Ebu Atiyye'nin başka reisler ve aşiret üyeleri gibi affedildiğini heyete bildirdi, ancak şikâyete konu olan diğer mevzular hakkında cevap vermekten kaçındı. Ebu Atiyye hakkındaki bütün meselelere cevap alınamamış olmasına rağmen soruşturma heyeti 24 Temmuz 1911'de Nazım Paşa'yı suçsuz bularak şikâyetlerin hakikati yansıtmadığına karar verdi.[1191]

Nazım Paşa'nın soruşturmaya konu olan bir diğer uygulaması zorunlu askerlik meselesiydi. Bağdat'tan merkeze gönderilen telgraflarda zikredilen Müşahede ve Hayalin aşiretlerinin zorunlu askerliğe tabi tutulması sonucu bölgede sorunlar yaşandığı hususu heyet tarafından incelendi.[1192] Öncelikle Müşahede aşiretinin dağılıp dağılmadığı, başka bir tahrire uğrayıp uğramadığı ve önceki senelerde kendilerinden öşür alınıp alınmadığı Bağdat defterdarlığına; aşiretten asker alımının yapılıp yapılmadığı ise 13. Kolordu kumandanlığına soruldu. Bağdat defterdarlığı 1909-1910 senelerinde Müşahede aşiretinden vergi alındığını, 1911 senesinin ise henüz bitmediğini, ayrıca bu sene Hille nehrinin taşmasından dolayı o civardaki ahalinin uzak yerlere gittiğini ve dolayısıyla ağnam rüsumunun bir hayli düştüğünü, ancak yıl içerisinde yeniden kalan vergi miktarının alınabileceğini bildirmişti. Bunlara ek olarak defterdarlık, Müşahede aşiretinin terk ettiği arazilerin çoğunun

[1191] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911. Necefli Ebu Atiyye hakkında Nazım Paşa'dan sonra da şikâyetler iletilmeye devam etti. Necef'ten gönderilen telgraflarda Atiyye'nin suçlu olmasına serbestçe dolaşmasının nedenleri merkeze soruldu. Eylül 1911'de Necef'ten Dahiliye'ye Seyyid Muhammed, Seyyid Abdullah ve Seyyid Abdülmehdi isimli kişilerin göndermiş oldukları bir telgrafta, Necef kaymakamı Aziz Bey'in Irak'ta kötü şöhretiyle meşhur olan Atiyye'yi hükümet konağına davet ettiğini ve Atiyye'nin on beş sene hapis cezasına çarptırılmış biri olduğunu kaymakama hatırlattıklarında ise kendilerini hapse attığını bildirmişlerdi. Necefliler olarak Meşrutiyet'e kavuşmuşken yeniden sıkıntılar içerisinde olduklarını söyleyerek bir an evvel duruma el konulmasını ve suçsuz yere tutuldukları için serbest bırakılmalarını hükümetten talep etmişlerdi. BOA, DH.MTV. 22/43, Lef 3, 2 Eylül 1911; Lef 4. Neceflilerin Ebu Atiyye'nin hapis cezası alan bir mahkum olduğunu söylemeleri ya onların Nazım Paşa'nın o şahsın suçlarını affettiğinden haberdar olmadıklarını, yahut da paşanın azledilmesinden sonra verdiği kararların hükümet tarafından Bağdat vilayetinde geçersiz sayıldığını göstermektedir. Ayrıca şikâyete konu olan Necef kaymakamı Aziz Bey'in, yaklaşık beş ay sonra görevinden azledildiği görülmektedir. BEO. 3999/299880, 4 Şubat 1912. Aziz Bey, Cemal Bey'in valiliği döneminde görevinden alınmıştı. Bu hususla ilgili Aziz Bey, Bağdat'ta görev yaptığı esnada Hz. Ali'nin makamında yaşanan bir hırsızlık vakası için Temmuz 1919'da tanık olarak çağrıldığında hem bu konuda hem de kendisinin azledilmesi noktasında Cemal Bey'i suçlamıştı. Hırsızlık hadisesini Cemal Bey'e bildirmesine rağmen valinin konuyu dikkate almadığını belirtmişti. Aziz Bey sonraki dönemde "4. Ordu Umur-ı Arabiyye" müdürlüğü yapmıştı. BEO. 4583/343723, 19 Temmuz 1919. Anlaşılan o ki Necef'te "devr-i sabık"tan beri sorunlar çıkaran Ebu Atiyye, II. Meşrutiyet döneminde de Osmanlı hükümeti tarafından tedib edilememişti.

[1192] Soruşturma yalnızca Müşahede aşireti üzerinden olmuştu.

Hille nehrindeki sel nedeniyle sular altında kaldığını ve suların yeni çekilmesinden dolayı mahsulatın geç elde edileceğini belirtmişti. Bağdat kolordu kumandanlığı, 1911 senesinde o civardaki aşiretlerin bir kısmının tahrire tabi tutulduğunu ve aşiretlerden yalnızca birkaç neferin askere alınabildiğini bildirmişti. Soruşturma heyeti alınan bu cevaplar neticesinde Temmuz 1911'de hazırlamış olduğu fezlekede Nazım Paşa'yı Kazımiye'deki aşiretleri zorunlu askerliğe tabi tutma hususunda haksız görmeyerek bu konuda vilayetten gelen şikâyetlerin dikkate alınacak bir yönünün olmadığına karar verdi.[1193] Nihayetinde soruşturma heyeti Nazım Paşa'nın vilayette şikâyete konu olan aşiret politikalarında genel olarak suçsuz olduğuna hükmetmiştir. Ancak bu karar valinin görevden alınmasından sonra verildiği için Bağdat'ta herhangi bir idari değişikliğe sebebiyet vermemiştir.

Sonuçta Nazım Paşa, kırsaldaki asayişin sağlanması için çoğunlukla ılımlı bir siyaset izlerken bazı zamanlar ise sert bir politika takip etmeyi tercih etmişti. Paşa, hükümetin kendisine tanıdığı geniş hak ve yetkilerini kullanarak şehirlerde olduğu gibi kırsalda da bir hakimiyet kurmak istemişti. Kırsalda izlediği bu siyasetin Bağdat vilayeti özelinde kısmen işe yaradığını söylemek mümkündür. Nitekim yaklaşık on aylık valiliği döneminde vilayette büyük aşiret çatışmaları yaşanmamıştı.[1194] 6. Ordu kumandanı olması hasebiyle Nazım Paşa'nın Irak'ın genelinde uyguladığı aşiret politikasının ise işe yaradığını söylemek oldukça güçtür. Önceki dönemlerden itibaren karışıklıkların hakim olduğu Basra ve Musul vilayetlerinde Nazım Paşa'nın kumandanlığında sorunlar yaşanmaya devam etti. Aşiret çatışmalarını durdurmak için ulemanın desteğiyle yayınlanan fetvanın bu nispetle Irak'ın diğer vilayetlerini etkilemediği anlaşılmaktadır.[1195]

[1193] BOA, ŞD. 35/15, Lef 16, 24 Temmuz 1911.

[1194] Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği vazifesinde bulunduğu Mayıs 1910-Mart 1911 tarihleri arasında vilayette büyük aşiret çatışmalarına rastlanmamıştı. TNA, FO. 424/223, nr. 13, Lowther to Edward Grey. Abdurrahman Salman da Nazım Paşa'nın özellikle Orta Fırat'ta etkili bir aşiret politikası izlediğini ve paşanın azledilmesiyle aşiret mücadelelerinin kaldığı yerden devam ettiğini iddia etmişti. Salman, "Iraqi Tribes", s. 199.

[1195] Nazım Paşa 1910 yılının kış aylarında, Musul ve Bağdat vilayetlerinde etkili olan Şammar aşireti ve Basra vilayetinde bulunan Beni Lam aşireti üzerine askeri seferler düzenlemişti. Ancak bu aşiretler o sene kış ayının sert geçmesinden dolayı büyük hayvan kayıpları verdikleri için ertesi yaz yine Arap kabileleri üzerine baskınlar düzenlemişlerdi. Nitekim Nazım Paşa da askeri müdahalelerde bulunmasına rağmen aşiretler üzerinde tam bir hakimiyet elde edememişti. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung*, s. 184. Ayrıca İsmail Hakkı Irak'ta güneye yani Basra'ya doğru inildikçe güvenliğin azalıp anarşinin arttığını belirtmektedir. Bağdat şehri ve yakınlarında bir kişinin genellikle bir tüfeği olurken aşağılara doğru inildikçe silahlanmanın arttığını, Bağdat vilayeti merkezi

5.3. "Hükümet-i Osmaniyye'ye Sadakatlerini İsbât ve Rabıtalarını Takviye Etmek": Cemal Bey'in Aşiret Politikaları

Nazım Paşa'nın Valiliği ve 6. Ordu kumandanlığı görevini üstlendiği 1910-1911 yılları arasında Bağdat vilayeti kırsalında idareyle aşiretler arasında yapılan anlaşmalardan dolayı bir müddet büyük isyan ve karışıklıklara rastlanmamıştı. Nazım Paşa'nın Mart 1911'de görevden alınmasından sonra ise kırsaldaki düzenin bozulmaması için Osmanlı merkezi idaresi Bağdat'a yine muktedir bir valinin atanmasını uygun bularak Haziran 1911'de Cemal Bey'i Bağdat Valiliği'ne tayin etti.[1196] Cemal Bey'in valiliği döneminde aşiret politikalarında hem eski teamüller devam etti hem de yeni askeri önlemler alınarak kırsalda asayiş sağlanmaya çalışıldı.[1197]

I. Dünya Savaşı döneminde Suriye'de gerçekleştirdiği idamlar yüzünden sevilmeyen ve "seffah" yani kan dökücü olarak isimlendirilen Cemal Bey'in Bağdat Valiliği Arap tarihçiler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Özellikle Nazım Paşa sonrasında göreve getirilen Cemal Bey'in aşiretlerden nefret ettiği ve hatta Bağdat vilayetinde vali olarak "istibdat" yönetimini benimsediği iddialar arasında yer almıştır.[1198] Ancak Bağdat Valiliği yaptığı süre zarfında aşiretlere karşı sert bir politika izlediğine ve onlardan nefret duyduğuna dair herhangi bir uygulamaya rastlanmamıştır. Cemal Bey aşiretler arasındaki çatışmalarda icap ettiğinde askeri önlemler alınması gerektiğine inanmasına rağmen genel olarak kırsaldaki asayişin daha çok sulh yoluyla halledilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu bağlamda selefi Nazım Paşa'nın

---

dolaylarında silahla gezmekten çekinilirken Divaniye'den itibaren aşağılarda şehirlerde insanların "pervasızca" gezebildiklerinde aktarmıştı. Bağdat taraflarında jandarmanın bir gücü olduğunu söylerken, aşağı kısımlarda "esamesi" bile okunmadığını ifade etmişti. Babanzade, *Irak Mektubları*, s. 182.

[1196] BOA, İ.DH. 1487/54, Lef 4, 14 Haziran 1911; DH.MTV. 1/37, 14 Haziran 1911.

[1197] Cemal Bey, kırsaldaki emniyetin sağlanması için gerekli olan askeri birliğin Bağdat'ta bulunmadığını ve bu yüzden valiliğin işlerinin zorlaştığını düşünüyordu. Bu bağlamda Bağdat vilayetinde askeri kuvvetlerin arttırılması yönünde hükümete sürekli olarak baskı yapıyordu. İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu -Cemal Bey'in açıklamalarına benzer olarak- vilayetteki asayiş sorunlarının ve aşiret isyanlarının yeterli askeri gücün olmamasından kaynaklandığını belirtmişti. TNA, FO 195/2369, nr. 745/37, J.G. Lorimer to Sir Gerard Lowther.

[1198] Berru, *el-Arab ve't Turk*, s. 290; Süveydi, *My Memoirs*, s. 77-78; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 185. 1869-1871 yılları arasında Bağdat valiliği yapmış olan Midhat Paşa'nın da Cemal Bey gibi aşiretler hakkında menfi düşünceleri olduğu iddia edilmiş ve göçerliği ve aşiret yaşamını ilkel bularak "hayvana yaraşır" bir hayat tarzı olduğunu düşündüğü belirtilmişti. Kasaba, *Konar Göçer İmparatorluk*, s. 142.

kırsal bölgelerdeki güvenliğin sağlanması için başlattığı bazı icraatları devam ettirmeye karar verdi.

Cemal Bey, Nazım Paşa'nın 1910 yılında aşiretler arasındaki kavgaları yasaklayan uygulamayı devreye soktu. Nitekim Müslümanların birbirlerine karşı ayaklanmalarını, mallarını gasp etmelerini ve öldürmelerini yasaklayan fetvayı vilayetin resmi gazetesi olan *Zevra*'da yayınlatarak Bağdatlılara eski uygulamanın devam ettiğini duyurdu.[1199] Fetvada halkın refahını, zenginliğini ve mutluluğunu yok eden şeyin insanların birbirleriyle olan bu savaş hali olduğu belirtildi. Nitekim, insan öldürmenin günah olduğu, fitneyi yayan kişilerin Allah'ın gazabına uğrayacaklarının herkes tarafından bilindiği ve bu eyleme girişilmesinin akla mantığa uygun olmadığı vurgusu yapıldı. Ayrıca fetvada *"...eğer siz hem Müslüman hem de Osmanlı iseniz göreviniz İslamiyet'e ve Osmanlı'ya karşı bu haksız eylemden vazgeçmenizdir. Bilmeden de olsa İslamiyet'e ve Müslümanlara bu şekilde büyük zarar veriyorsunuz."* cümlelerine yer verilerek halkın hem dini hem de milli değerlerine vurgu yapıldı. Son olarak *Zevra*'da Vali Cemal Bey'in herkesi hükümetin adaletine çağırdığı ve halkın çatışması halinde saldırganların şiddetle cezalandırılacağı uyarısında bulunulmuştu.[1200] Cemal Bey tarafından yayınlatılan bu fetvanın Bağdat vilayetinde büyük bir etki yarattığını söylemek oldukça güçtür.

Cemal Bey "gazve" fetvasını yayınlamasına rağmen bu gibi yasaklarla vilayette aşiretler arasındaki sorunların çözülemeyeceğinin bilincindeydi. Bu yüzden göreve gelir gelmez kırsaldaki düzenin sağlanması yönünde bazı kararlar almaya başladı. Bu dönemde taşradaki sorunların başında aşiretlerin devlet tarafından yerleştirildikleri mukataaların iltizam bedellerini ödemekte sorunlar çıkarmaları ve vergi vermekten kaçınmaları gelmişti. Aşiretler sayım ve vergi tahsilatı yapan memurlardan kaçmaya çalışmakta, Osmanlı yetkililerinin vergi tahsilatı yapmasına engel olmaktaydılar. Hatta bir kısım fırkalar vergileri toplamaya gelen Osmanlı yetkililerine karşı gelerek onlarla çatışmaya bile girmekteydiler. Bu dönemde Cemal Bey aşiretlerden düzenli vergi toplanabilmesi için bazı önlemler almaya gitmişti. Nitekim Meşruti yönetimin taşradaki en önemli hedeflerinin başında gelirleri arttırarak hazineye daha fazla paranın aktarılması gelmekteydi. Bu yüzden Cemal Bey Bağdat'tan Maliye

[1199] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 216.
[1200] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 216-218; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 185-186.

hazinesine düzenli bir vergi akışı için aşiretlerin üzerlerine asker sevk etmiş, vergisini vermeyenleri ise topraklarından çıkarmıştı.

Cemal Bey döneminde toprak meseleleri yüzünden Bağdat'ta sorun çıkaran aşiretlerin başında Şibil aşireti geliyordu. Bağdat vilayetine bağlı Şamiye kazasında uzun yıllardır çiftçilikle uğraşan aşiret, vergilerini düzenli ödemeyi reddetmekteydi. Ayrıca aşiret, bölgede bir müddetten beri emniyet ve asayişi ihlal ettiğine dair şikâyete konu olmaktaydı. Dolayısıyla Cemal Bey Şibil'i cezalandırmak için onların mülklerine ve topraklarına el koydu. Vali, Aralık 1911'de Şibil aşiretinin sahip olduğu malları ve arazileri onlardan alarak rakip aşiret olan Beni Züreyc reisi Şeyh Hasan'a verdi.[1201] Cemal Bey bu yolla hem bölgeden düzenli vergi toplamayı hem de karışıklıkların önüne geçmeyi hedeflemekteydi. Ancak bu durum Şibil aşiretinin hem Şeyh Hasan'a hem de Osmanlı hükümetine düşman olmasına neden oldu.[1202] Şibil aşireti Cemal Bey'in bu kararından sonra Beni Züreyc aşiretine saldırarak mallarını yağmalamaya çalıştı.[1203] Şamiye ve civarında yaşanan bu çatışmalar devam ederken Şibil aşiretinin bulunduğu mukataanın müzayede yapılmadan Züreyc aşiretine verilmesi İstanbul'a şikâyet telgraflarının gönderilmesine neden olmuştu.

Osmanlı merkezi hükümeti Şamiye'deki meselenin ne olduğuna dair Bağdat defterdarlığından bir rapor istedi. Defterdarlık Şubat 1912'de hazırlamış olduğu raporda Şibil aşiretine ait olan Şamiye'de ve Caare'de bulunan mukataaların belirli bir bedel karşılığında Beni Züreyc aşireti reisi Hasan Ağa'ya verildiğini kabul etmekle birlikte ortada bir yolsuzluk olmadığını belirtti. Raporda, Şibil aşiretinin vergi borcu olarak sekiz bin lira gibi bir bedeli ödemediği, hatta bununla da yetinmeyerek üzerine gönderilen askeri kuvvete karşı silah kullanarak karşı koyduğu; bu yüzden aşiret reislerinin yakalanarak yargılandığı ve geri kalanının Divaniye'ye sürülmesi neticesinde toprakların boş kaldığı zikredilmişti. Bağdat defterdarlığı boş kalan arazilerin değerlendirilmesi için hükümete sadakatiyle bilinen ve ziraatla uğraşacağına dair garanti veren Beni Züreyc aşiretine Caare'deki mukataaların yıllık mahsulatına mukabil bin yedi yüz lira karşılığında verildiğini

[1201] BOA, ML.EEM. 917/18, 9 Aralık 1911; IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar). Beni Züreyc aşiretin reisi Abdul Abbas İbn. Ferhud olup Hille'de büyük topraklara sahip bir çiftlik sahibiydi. "Duleim", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 15, s. 587-590.
[1202] Salman, "Iraqi Tribes", s. 200.
[1203] IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar).

Maliye Nezareti'ne bildirdi.[1204] Benzer bir telgraf Bağdat defterdarı Tevfik Bey tarafından yine merkeze gönderilmiş ve arazilerin "asi" aşiretlerden temizlenerek hükümete tabi olanlara ziraat yapması için verildiği belirtilmişti.[1205]

Cemal Bey'in Şamiye'deki bu kararı Şibil aşiretini oldukça zor bir duruma sokmuştu. Bu yüzden aşiretten sözcü olarak on kişi seçilmiş ve Mayıs 1912'de konuyla ilgili şikâyetleri içeren bir telgraf Maliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bu telgrafta, kadın ve çocuk olmak üzere Şamiye kazasında bulunan ve bedevi bir topluluk olan Şibil aşireti mensuplarının hem hilafete hem de İslamiyet'e sadık oldukları belirtilmişti. Ayrıca aşiret, Meşruti hükümetinin emrine itaat ettiklerini, Osmanlı askeriyle birlikte düşmana karşı mücadele verdiklerini ve yaklaşık beş yüz seneden beri Caare'de II. Meşrutiyet döneminde Emlak-ı Müdevvere[1206] arazisine çevrilen topraklarda ziraatla uğraşıp burada iskan edildiklerini belirtmişti. Şibil aşireti telgrafta, hükümetin herhangi bir kanuna dayanmadan topraklarını ellerinden alarak kendilerini perişan ettiğini, üç dört kişinin gerçekleştirdiği cinayetin bedelini bütün masum kadın ve çocuklarıyla yirmi binlik nüfusu olan bir aşiretten çıkardığını vurgulamıştı. Hükümetin kendilerini bölgeden sürerek geçim kaynaklarını yok ettiğini ve böylelikle harap olduklarını belirterek vatanlarına geri dönmelerine izin verilmesini talep etmişlerdi. Aksi halde aşiretin tamamen açlıktan öleceğinin altı çizilmişti.[1207]

Şamiye'deki bu karışıklıklar Şibil aşiretinin topraklarından sürülmesiyle de son bulmamıştı. Hatta Cemal Bey hem bölgedeki durumu anlamak hem de vilayetin genel bir portresini çıkarmak amacıyla Kasım 1911'de Bağdat vilayetinde çıktığı teftiş gezisinde Şamiye'ye de uğramış ve buradaki durumu yerinde görmeyi tercih etmişti.[1208] Ancak valinin yerinde müdahale etmesi dahi işe yaramamış ve Şibil aşireti, topraklarını geri almak için Beni Züreyc aşiretine saldırmaya devam ederek ellerinden kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri arazilerin bir kısmını almayı başarmıştı. Beni Züreyc aşireti reisi Şeyh Hasan, Osmanlı yetkililerine müracaat ederek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Bağdat Valiliği Şibil aşiretinin

[1204] BOA, ML.EEM. 917/18, Lef 3, 13 Şubat 1912.
[1205] Aynı belge, Lef 7, 20 Mayıs 1912.
[1206] II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa'ya bağlı olup II. Meşrutiyet döneminde Maliye hazinesine devredilen arazilerdir.
[1207] BOA, ML.EEM. 917/18, Lef 5, 10 Mayıs 1912.
[1208] Azzavi, *Tarihu'l-Irak*, c. 8, s. 219; Verdi, *Lemahatu İctimaiyye*, c. 3, s. 187-188.

sürüldüğü Divaniye'ye bir yazı göndererek bölgede sükûnet çağrısında bulunmuştu.[1209] Bir müddet çatışmalar durmasına rağmen Cemal Bey'in Bağdat'tan ayrılmasından sonra Aralık 1912'de Şamiye'deki olayların başlamasına neden olan ve bir türlü yakalanamayan Alevi er-Rahis, Beni Züreyc aşiretine saldırdı. Nizamiye taburu isyanın bastırılması için bölgeye gönderilmesine rağmen Şeyh Alevi askerlerden kaçmayı yine başardı.[1210] Anlaşılan o ki Cemal Bey vergisini ödemeyen aşireti topraklardan çıkarıp yerine hükümetle anlaşma yaparak taahhütte bulunan aşireti yerleştirmesine rağmen Orta Fırat'taki karışıklıkların önüne bir türlü geçmeyi başaramamıştır.[1211]

Cemal Bey, aşiretlerden düzenli vergi toplanması konusunda kararlıydı ve bir başka adım atarak bütün vilayette kapsamlı bir nüfus sayımı yapılmasını emretti. Yapılacak olan bu tahrirle Bağdat vilayetinde şehirlerdeki nüfusun belirlenmesinden ziyade kırsaldaki aşiretlerin durumlarının tespit edilmesi amaçlanmıştı.[1212] Ancak Sadaret, Bağdat'taki sayım zamanında ağnam ve deve vergisinin toplanılmasında ikna yolunun kullanılmasını Dahiliye Nezaretine emretti. Nitekim İstanbul'da, Bağdat vilayetinde vergi vermemek için hükümetten hayvanlarını saklayan aşiretlerin üzerine asker sevk edilmesinin sonu gelmeyecek bir mücadele içine girilmesine neden olacağı ve bu yüzden hükümetin yararına bir sonuç alınamayacağı kanaati hakimdi. Aşiretlerin korkutulmadan, onların güvenliğinin sağlanacağı ve askerlikten muaf tutulacakları noktalarına dikkat çekilerek vergi vermeye ikna edilebileceklerine inanılmaktaydı. Nitekim zorunlu kalmadıkça kırsalda askeri yollarla değil de daha uzlaşmacı bir tavır sergilenerek aşiretlere yaklaşılması gerektiği merkezden Bağdat Valiliği'ne iletilmişti.[1213] Ancak kırsalda durum hükümetin düşündüğü gibi

[1209] IOR/L/PS/10/212, nr. 2325, J.G. Lorimer (Türk Irak'ında Mart-Nisan 1912'de Yaşananlar).
[1210] BOA, DH.SYS. 25/61, Lef 2, 4 Aralık 1912. Şibil aşireti I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı karşısında İngilizlere destek sözü vererek 1914 senesinde topraklarına geri dönebildi. Salman, "Iraqi Tribes", s. 200.
[1211] Cemal Bey'den sonra Şibil aşireti bölgede sorun olmaya devam etti. Bağdat vali vekili Lütfi Bey'in Haziran 1913'te gönderdiği telgrafta Divaniye vergi memurunun Nizamiye müfrezesiyle Şibil aşiretinden vergi tahsil etmek için gittiğini, ancak aşiretin sayımdan kaçmak için koyunları kaçırmaya çalıştığını; hatta jandarmanın yanındaki para çantasını bile çaldıklarını ve çıkan arbedede hem hayvanlardan hem de görevlilerden yaralıların olduğunu İstanbul'a bildirmişti. BOA, HR.SYS. 93/14, 3 Haziran 1913.
[1212] IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti); BOA, BEO. 4010/300708, 3 Mart 1912.
[1213] BOA, BEO 4036/302685, 7 Mayıs 1912. Cemal Bey valiliği döneminde bazı aşiretlerle hükümet arasında bir sulh sağlanabilmişti. Örneğin Düleym aşiretinin o dönemki şeyhi Ali Süleyman, Cemal Bey'le bir dostluk kurmuş ve Ramadiye'deki evinde siyasetten uzak bir hayat yaşamayı tercih etmişti.

ilerlemiyordu. Kerbela ve Divaniye sancaklarına bağlı Kut ve Cezire kazaları arasındaki bazı aşiretlerin 1912 senesinin ilkbaharında hayvanlarını bir mahalde sakladıklarının anlaşılmasıyla üzerlerine bir askeri kuvvet gönderildi. Görevlilerin vergi toplamaya başladığı sırada askerler üzerine aşiretlerin saldırmasıyla burada bir karışıklık yaşandı ve bölgeye daha fazla asker sevk edilerek asayiş sağlanmaya çalışıldı.[1214] Sonuçta hem hükümet hem de Cemal Bey, Bağdat vilayetinde aşiretlere karşı sulh ağırlıklı bir siyaset izlemek istemiş olsalar da bu siyaset kırsalda başarılı olamamıştı. Aşiretler kendi talepleri gerçekleştiği takdirde uzlaşmaya yanaşmış olsalar da bu çoğunlukla hükümetin ve dolayısıyla Cemal Bey'in istekleriyle ters düşmüştü.

Cemal Bey, Bağdat vilayetinde kırsalda düzenli vergi gelirinin toplanmasının yanı sıra aşiretlerin "medenileştirilmesi" ve hükümete ısındırılmalarıyla kırsaldaki çatışmaların durdurulması için bir başka adım atarak aşiretleri 10 Temmuz Meşrutiyet kutlamalarına davet etti. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 Temmuz 1324 tarihi padişahın onayıyla Temmuz 1909'da milli bayram olarak kabul edilip 11 Temmuz günü *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak resmen yürürlüğe girdi.[1215] 19. yüzyıldan itibaren törenler, ayinler, marşlar, seremoniler ve milli bayramlar gibi muhtelif semboller devletlerin meşruiyet aracı olarak kullanılmaktaydı. Nitekim tüm iktidarlar gibi Osmanlılar da halkı bir arada tutmaya yönelik olarak bazı gelenekler icat etmişler ve bu minvalde halkın katılımını sağlayan törenler ve bayramlarla toplumsal bir birliktelik oluşturmayı hedeflemişlerdi.[1216] İcat edilmiş gelenekler, bu dönemde tarihsel bir yenilik olan ulusla ve dolayısıyla milliyetçilik, ulus devlet,

---

"Duleim", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 4, s. 264. 6. Ordu, Ramadiye'deki Düleym aşireti hakkında yirmi beş fırkaya ayrıldıklarını, Şafii ve Hanefi mezhebini benimsediklerini, nüfuslarının kadın ve erkek toplamda kırk altı bin yetmiş iki olduğunu; bunun içerisinde iki bin yüz dokuzunun süvari, yedi bin dört yüz yetmişinin piyade olduğunu ve on bin beş yüz doksan dört kadar da silahlarının bulunduğunu raporlamıştı. İÜNEK, Harita nr. 93667, Aşiret Sıra Numarası: 62.

[1214] BOA, BEO 4036/302685, Lef 2, 5 Mayıs 1912.

[1215] Filiz Çolak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 10 Temmuz Hürriyet Bayramı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013, s. 20.

[1216] Arda Odabaşı, "II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınların 10 Temmuz Özel Sayıları ve Ankara Vilayet Gazetesinin 1910 Nüsha-i Fevkaladesi", *International Symposium, Culture and Communication in Anatolia: Past, Present and Future*, Atılım Üniversitesi, 15-17 Haziran 2016, s. 13.

ulusal sembol ve tarihlerle de yakından ilgili olup toplumları birleştirmeyi hedefleyen pratikler olmuşlardı.[1217]

20. yüzyıla gelindiğinde İttihat ve Terakki, meşruiyet mücadelesinde dönemin ruhuna da uygun olarak bazı sembollerin manipülasyonu yoluyla kitleleri etkilemek istemişti. İktidar, sosyal ve siyasi kimlikleri belirlemeye yarayan bazı simgesel yapıları politik enstrüman olarak kullanma yoluna giderek ortak bir kimlik inşa etmeye çalıştı.[1218] İttihatçılar zayıf noktalarını gizleyerek gerek kendi bağlılarının güvenini sürdürmek gerekse her alana hakim olduklarını muhalefete kanıtlamak için geleneksel birtakım inanç, uygulama ve sembolleri kullanmışlardı. İttihatçılar törenler, ayinler ve en önemlisi milli bayramlar icat ederek iktidar yapılarını oluşturmak istemişlerdi. Özellikle milli bayramlarda her sene yapılan kutlamalarla halk arasında birlik duygusunun pekiştirilmesi ve Osmanlılık çatısı altında imparatorluğun birleştiği vurgusu yapılması hedeflenmişti.[1219]

1909'da 10 Temmuz'un milli bayram olarak ilan edilmesinden sonra Osmanlı yetkilileri her sene o günün coşkulu bir şekilde kutlanmasına karar verdi.[1220] Bağdat vilayetinde kapsamlı olarak 10 Temmuz kutlamalarının yapılması Cemal Bey'in valiliği dönemine denk gelmiştir. Vali, milli bayramın aşiretlerin devlete ısındırılması için bir araç olarak kullanılabileceğine inanarak Bağdat'ta geniş çapta bir kutlama yapılmasına karar vermiş ve bu hususta hükümetten maddi destek beklemişti. Cemal Bey, Haziran-Temmuz 1912 tarihleri arasında Bağdat'tan göndermiş olduğu şifreli telgraflarda aşiretlerin hükümete sadakatlerini ispat etmeleri ve imparatorlukla bağlarını kuvvetlendirmeleri için 10 Temmuz bayramının oldukça önemli olduğunun vurgusunu yaparak Rumeli ıslahatı için harcanan meblağlardan çok daha yüksek meblağların Bağdat vilayeti için harcanması gerektiğini belirtmişti. Bu yüzden Bağdat şehir merkezinde aşiret mensuplarının da katılımıyla büyük bir

[1217] Eric Hobsbawm, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek", *Geleneğin İcadı*, Der. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2020, s. 17.
[1218] Kemalettin Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak: İttihatçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, s. 56-58, 83; BOA, DH.MKT. 2871/73, 8 Temmuz 1909. 10 Temmuz'un İstanbul dışında vilayetlerde kutlanması için hükümetten taşraya bir genelge gönderilerek konsolosların da davet edileceği merasimlerin yapılması emri verilmişti. DH.MKT. 2877/50, 17 Temmuz 1909; BEO. 3600/269932, 15 Temmuz 1909.
[1219] Sanem Yamak, "Meşrutiyetin Bayramı: "10 Temmuz İd-i Millisi" *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (2008), s. 325-328; Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak*, s. 57-58.
[1220] 10 Temmuz, 1925 yılına kadar resmi bayram olarak kabul edilmesine rağmen halk 1935 senesine kadar kutlamaya devam etti. Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak*, s. 89.

resmigeçit yapılmasının uygun olduğunu merkeze bildirmişti. Dolayısıyla vali, Bağdat merkezinde aşiret reislerinin ve mensuplarının bir hafta boyunca konaklamalarının karşılanmasını ve aşiret reislerine giydirilecek hilatların masraflarının temin edilmesini hükümetten talep etti. Cemal Bey'e göre aşiretleri "hükümete ısındırmak" Irak'ın geleceği için hayati bir öneme sahipti.[1221] Osmanlı merkezi hükümeti Bağdat'tan gelen bu teklife kayıtsız kalmayarak vilayetteki 10 Temmuz kutlamalarının yapılmasına izin verdi.

10 Temmuz milli bayram kutlamaları için Bağdat'ta o gün neler yapılacağı *Zevra* gazetesinin 2367. sayısında maddeler şeklinde sıralanarak halka duyuruldu.[1222] Gazete milli bayrama önemli bir yer ayırarak öncelikle 10 Temmuz'un Osmanlılar için öneminden bahsettikten sonra bütün ahalinin bu bayrama katılmasının önemli olduğunun vurgusunu yaptı. Sonrasında Bağdat belediyesinin Meşrutiyet bayramının kutlanacağı gün olan 23 Temmuz 1912'de (10 Temmuz 1328) alacağı bazı tedbirleri sıraladı. Buna göre ilk olarak "iyd-i milli" gününde şehrin her tarafında bulunan dükkan, kahvehane ve lokantalar öğleden evvel saat ona kadar tamamen kapalı olacaktı. İkinci olarak Bağdat şehrinde bulunan otel, lokanta, kahvehane, dükkan, mağaza, han ve buna benzer işletmelerde en az bir Osmanlı bayrağı asılı olacak ve binalar geceleyin fenerle aydınlatılacaktı. Üçüncü olarak saat altıda gerçekleşecek olan resmigeçit merasiminde halkın emniyeti için belediyenin görevlendirileceği, seyirci olarak bütün ahalinin davet edildiği, merasimin gerçekleşeceği caddelerin süsleneceği ve o caddeler üzerinde bulunan dükkanların da yine süslenerek günün önemine uygun hale getirileceği bildirildi. Bayram günü bu yapılacakların listesinin Arapça çevirisi de yine resmi gazetede yayınlandı.[1223]

Cemal Bey'in vilayetteki muhtelif kazalarda bulunan aşiret şeyhlerini davet ettiği bu merasime yaklaşık olarak üç bin ile dört bin arasında aşiret mensubunun icabet ettiği

---

[1221] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 2, 26 Haziran 1912; Lef 3, 1 Temmuz 1912. İngiliz konsolosluğuna göre, Cemal Bey devam eden Trablusgarp savaşından dolayı yabancılara devletin kırsaldaki gücünü göstermek için böyle bir merasim düzenleyip onlara bir nevi göz dağı vermek istemişti. IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[1222] II. Meşrutiyet dönemi basınında 10 Temmuz milli bayramına yönelik özel sayılar çıkmıştı. Bu sayılarda hem bayramın önemi vurgulanmış hem de bayram günlerinde gerçekleştirilecek olan kutlamalar hakkında bilgi verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Odabaşı, "II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınlar", s. 11-23.

[1223] Bu dönemde *Zevra* yalnızca Türkçe olarak yayınlanıyordu. Ancak bu gibi önemli duyuruların Arapça çevirileri de gazetede yer almaktaydı. *Zevra*, nr. 2367, 13 Temmuz 1912.

kaynaklarda zikredilmektedir. Şehir içerisinde olası bir güvenlik tehlikesine karşı şehrin dışında kurulan ve askeri kışlaya yakın olan bir kampta aşiretlerin konaklamalarına izin verildi. Silahlı olarak Bağdat şehrine akın eden aşiretlerin herhangi bir güvenlik tehlikesi oluşturmaması için oldukça sıkı önlemler alındı. Hatta davet edilmeyen aşiretlerin bile gelmesiyle büyük bir yoğunluk yaşandığı için sonradan şehre girmeye çalışan gruplara izin verilmeyerek girişler kapatıldı.[1224] Aşiretlerin en iyi binicilerinin davet edildiği törenden bir gün evvel valilikte yaklaşık yüz altmışı geçkin aşiret şeyhine ipek kaftanlar (hilat) giydirildi. Bu merasimde Bağdat muteberanı, askeri komutanlar, üst düzey memurlarla ulemadan bazı isimler hazır bulundu. Nakib Abdurrahman bir dua okuduktan sonra orada bulunan başta aşiret şeyhleri olmak üzere herkes hükümete bağlılıklarını dile getirdiler.[1225]

10 Temmuz kutlamaları alınan yoğun güvenlik önlemleri eşliğinde 23 Temmuz sabahında Bağdat şehrinde başladı. Yabancı konsolosların da davet edildiği ve vilayetin önde gelen bütün isimlerinin katıldığı bir geçit töreni gerçekleştirildi. Resmigeçitteki kortejde ilk sırada mekteb-i idadi-i askeri talebeleri, ikinci sırada jandarma alayı, üçüncü sırada askeri telgraf bölüğü, dördüncü sırada piyadeler, beşinci sırada Hilal-i Ahmer bölüğü, altıncı sırada askeri topçular, yedinci sırada süvariler, sekizinci sırada askeri nakliye kıtası ve son sırada ise başlarındaki şeyhleriyle yaklaşık dört bin aşiret mensubu yer aldı. Geçit töreninin sona ermesinden sonra davet edilenlere özel çadırlarda ikramlar verilerek en iyi şekilde ağırlanmaları sağlandı. *Zevra* gazetesi Bağdat'ta düzenlenen milli bayram kutlamalarına yüz bini aşkın bir kalabalığın izleyici olarak katıldığını ve bu kadar yoğun katılımın olduğu bir törende herhangi bir aksiliğin veya huzursuzluğun yaşanmadığını belirtmişti. Gazete, süslenen şehir merkezinde çarşı ve pazarların tam

[1224] Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu şehirdeki Hıristiyanların, resmi törene davet edilen aşiretlerin, devam eden İtalya-Osmanlı savaşından dolayı gayrimüslimlere kin besleyip öldürebilecekleri korkusu taşıdıklarını belirtti. Ancak konsolosluk, korkulanın olmadığını ve herhangi bir olay yaşanmadan milli bayram kutlamalarının şehirde sorunsuz gerçekleştiğini zikretmişti. IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

[1225] *Zevra*, nr. 2369, 27 Temmuz 1912. İngiliz konsolosluğu İTC'nin Bağdat şubesinin aşiret reislerini iyi bir şekilde karşıladığından ancak reislerin cemiyete üye olma gibi bir düşüncelerinin olmadığından bahsetmişti. IOR/L/PS/10/212, nr. 3602, J.G. Lorimer (Temmuz 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).

bir bayram havasında olduğunu ve halkın bu mutlu günü coşkuyla kutladığını zikretmişti.[1226]

10 Temmuz Meşrutiyet kutlamalarının ardından aşiret reisleri valinin bu davetinden dolayı duydukları memnuniyeti dile getiren telgrafları İstanbul'a gönderdiler. Bağdat vilayetinin Hindiye, Kerbela, Kazımiye, Bedre, Düleym, Mendeli, Şamiye, Necef ve Kutu'l- Amare gibi kazalarına bağlı olan Beni Hüseyin, Aneze, Mesud, Fetle, Rebia, Hasan, Şammar, Zoba, el-İzze, Ebu Halife ve Beni Lam gibi pek çok aşiretin reisleri birleşerek Cemal Bey'i övücü Arapça telgrafları merkeze gönderdiler. Temmuz 1912'de iletilen bu telgraflarda 10 Temmuz bayramı kutlamaları için valinin davetiyle şehre geldiklerini, burada çok "parlak" bir törenin düzenlendiğini ve bu törene şahit olanların Osmanlı'nın gücünü ve büyüklüğünü gördüklerini belirtmişlerdi. Aşiretler, böyle önemli bir günde yer aldıkları için başta Cemal Bey'e ve ardından hükümete teşekkürlerini sunarak bundan sonra vatanlarına ve padişaha bağlılıklarını ömür boyu devam ettireceklerine dair söz verdiklerini telgraflarda beyan etmişlerdi.[1227]

Dahiliye Nezareti, Bağdat vilayetinden gönderilen bu telgrafları padişaha takdim ederek Cemal Bey'in düzenlemiş olduğu milli bayram kutlamalarından sonra aşiretlerin olumlu geri dönüşlerinin hükümeti de memnun ettiğini iletmişti.[1228] Buna karşılık Ağustos 1912'de Mabeyn'in Dahiliye'ye gönderdiği bir belgede sarayın ve dolayısıyla padişahın Bağdat'taki 10 Temmuz kutlamaları ve aşiret reislerinin gönderdikleri telgraflardan hoşnut olduğu bildirildi.[1229] Ayrıca Mabeyn, Irak aşiretlerinin muhalefetini önlemeye yönelik bu gibi katılımlarının teşvik edilmesinin padişah tarafından oldukça önemli bulunduğunu belirtti.[1230] Cemal Bey'in 10 Temmuz'da aşiretlerle birlikte gerçekleştirmiş olduğu milli bayram kutlamaları hükümet ve padişah nezdinde bu şekilde olumlu karşılanmış olsa da vali yaklaşık bir ay sonra İtilaf fırkasının iktidarda söz sahibi olmasıyla istifasını sunarak Bağdat'tan ayrıldı. Çünkü Cemal Bey, İtilafçıların ağırlıkta olduğu Gazi Ahmet Muhtar Paşa

[1226] Ayrıca gazetede 10 Temmuz'un hiçbir aksilik yaşanmadan düzenlenmesinde önemli payı olan kolordu kumandanı Ali Rıza Paşa'ya teşekkür edildi. *Zevra*, nr. 2369, 27 Temmuz 1912
[1227] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 5, 22 Temmuz 1912; Lef 6, 23 Temmuz 1912; HR.TO. 596/64, 28 Temmuz 1912.
[1228] BOA, İ.MBH. 9/43, 6 Ağustos 1912.
[1229] BOA, BEO. 4071/305295, 10 Ağustos 1912.
[1230] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 4, 8 Ağustos 1912; Lef 8, 10 Ağustos 1912.

hükümetiyle çalışamayacağını düşünüyordu. Bu yüzden aşiretleri hükümete ısındırma ve bağlılıklarını pekiştirmeye yönelik başka reformlar gerçekleştiremeden Bağdat'tan ayrılmak durumunda kaldı. Sonuçta Cemal Bey'in aşiret politikası iktidar değişikliği yüzünden kesintiye uğramış oldu.[1231]

Bağdat vilayetinde Cemal Bey'in ardından göreve getirilen Mehmed Zeki Paşa ve Celal Bey dönemlerinde 10 Temmuz bayramı için geniş çaplı bir kutlama düzenlenmedi. Valilik binasında yapılan sade törenlerle Meşrutiyet bayramı kutlandı.[1232] Kasım 1913'te ise Bağdat Valiliği'ne atanan Cavid Paşa'nın Cemal Bey dönemindeki gibi geniş çaplı bir kutlama gerçekleştirilmesi yönünde bazı adımlar attığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde İttihat ve Terakki iktidarda tek güçtü ve Meşrutiyet kutlamaları kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için de önemliydi. Ancak üst üste gerçekleşen savaşlar ve maddi kriz hükümetin büyük kutlamalar yapmasının önünde bir engel olarak durmaktaydı.

Vali Cavid Paşa Mayıs 1914'te Dahiliye Nezareti'ne, aşiretlerin 10 Temmuz kutlamaları için merkeze davet edilmeleri hatta o gün gerçekleştirilmesi planlanan geçit töreninde neler yapacaklarına dair çalıştırılmaları için Bağdat'a bir hafta önceden getirilmeleri gerektiğini bildirdi. Ayrıca vali, bu yolla aşiretlerin hem askerliğe hem de hükümete ısındırılabileceklerini ancak şehirde kalacakları bir hafta boyunca iaşe bedellerinin oldukça yüksek ve bu yüzden bu törenin masraflı olacağını merkeze iletti. Ancak vali, masraflı olmasına rağmen bu usulün devam ettirilmesinin Bağdat için önemli olduğunu ve eğer resmigeçit için çağrılmazlarsa aşiretlerin hükümete nefret duyabilecekleri vurgusunu da yaptı.[1233]

Bağdat Valiliği, ortalama dört bin aşiret mensubunun üçer kuruşluk yevmiyesinin ve hayvanlarının bakımının toplamda iki bin liralık bir masrafa mal olacağını merkeze bildirdi.[1234] Dahiliye Nezareti, hem valiliğin göndermiş olduğu masrafları hem de davet edilen aşiret mensuplarına giydirilecek hilatı da hesaba katarak hükümetten bu

[1231] BOA, DH.MTV. 33-1/45, 5 Ağustos 1912; DH.MTV. 33/46, Lef 3, 8 Ağustos 1912; IOR/L/PS/10/212, nr. 3944, J. G. Lorimer (Ağustos 1912'de Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[1232] 1913 senesinde Bağdat valisi Hüseyin Celal Bey 10 Temmuz bayramı için sivil kıyafetleriyle katıldığı bir resepsiyon vermişti. Hatta o yılki kutlamalarda askeri bir tören dahi yapılmamıştı. IOR/L/PS/10/212, nr. 3800, J.G. Lorimer (Temmuz 1913'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti).
[1233] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 11, 21 Mayıs 1914; DH.ŞFR. 427/53, 22 Mayıs 1914.
[1234] BOA, DH.MTV. 37/8, Lef 12, 26 Mayıs 1914.

hususta bir bütçe ayrılıp ayrılamayacağını sordu.[1235] Yapılan bu görüşmelerden sonra Bağdat'ta 10 Temmuz kutlamaları için büyük bir törenin düzenlendiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Anlaşılan o ki hem Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik kriz hem de Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla uygun bir ortamın olmaması Bağdat'ta bir merasimin yapılmasını engellemişti.[1236] Sonuçta Cemal Bey'in başlatmış olduğu 10 Temmuz kutlamaları ülkenin içinde bulunduğu şartlardan dolayı devam ettirilemeyerek döneminde yapılan tek örnek oldu.

5.4. Aşiret İçi Dengelere Osmanlı İdaresinin Müdahalesi: Şammar Cerbe Örneği

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Devleti, taşrada aşiretler içerisindeki reislik seçimlerinde etkin rol oynayarak bu mücadeleyi merkezileşmenin aygıtlarından biri olarak algılamıştı.[1237] Bir aşiretin lideri öldüğü zaman başa geçecek olanın belirlenmesinde hükümet devreye girerek İstanbul'la yakın ilişki içerisinde olan kişinin reis olarak seçilmesini sağlamıştı. Bu uygulamaya bir örnek olarak özellikle Musul, Zor ve Bağdat'ta etkili olan Şammar aşireti içerisindeki liderlik mücadelesini göstermek mümkündür. Şammar, Mezopotamya'da çoğunlukla göçebe ve yarı-göçebe olarak yaşayan ve Osmanlı merkezi hükümetiyle yakın ilişkiler içerisinde olan bir aşiretti. Bu aşiretin hem Arabistan'da hem de Suriye ve Irak'ta farklı kolları mevcuttu. Irak'ın özellikle kuzeyinde etkin olan aşiretin Şammar Cerbe koluydu. Aşiretin en büyük lideri olup 1851 yılında "şeyhu'l-meşayih" mertebesine yükselen Ferhan Paşa'yla Midhat Paşa'nın 1869-71 yılları arasında ilişkileri oldukça yakın

[1235] BOA, BEO. 4288/321575, 27 Mayıs 1914.

[1236] Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu, 1914 yılındaki 10 Temmuz kutlamalarında valinin de hazır bulunduğu resmi bir resepsiyon verildiğini zikretmekle birlikte bu resepsiyonun ayrıntılarına girmemişti. Halbuki 1912 yılındaki kutlamalar konsolosluk raporlarında ayrıntılı olarak anlatılmıştı. IOR/L/PS/10/212, nr. 4029, Norman Scott, (Haziran 1914'te Türk Irak'ında Yaşananların Özeti). 1915 yılında ise Bağdat vali muavini Şefik Bey önderliğinde ordu kumandan vekili Yusuf Ziya Bey, Ferik Muhammed Fazıl Paşa ve Nakib Abdurrahman Efendi'nin katıldığı, askeriyenin, memurların, yabancı konsolosların, bazı ulema ve aşiret reislerinin de iştirak ettiği hükümet konağında sade ve resmi bir resepsiyon gerçekleştirilmişti. Nitekim o yıl Basra işgal edilmiş ve İngiliz askerleri hızla Bağdat'a doğru ilerlemekteydi. *Zevra*, nr. 2525, 23 Temmuz 1915.

[1237] Tanzimat döneminde Osmanlı idaresi aşiretin başına geçecek olan liderin belirlenmesinde etkin rol oynanmıştı. Bir aşiret liderinin ölmesiyle meydana gelen boş pozisyon için yaşanabilecek olası bir çatışma bölgenin güvenliğini de sarsacağı için devlet bu sürecin takipçisi olmuştu. Örneğin 1848 yılında Müntefik aşiretinin şeyhi Fahd'ın ölümünün ardından girişilen veraset mücadelesinde Şeyh Faris ve Mansur arasında yaşananlarda Osmanlı idaresi doğrudan etkin olmuştu. Adaylar arasındaki çekişmede Babıali bazı kriterleri öne çıkarmış ve özellikle vergilerin ödenmesi noktasında teminat veren şeyhi desteklemeyi tercih etmişti. Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 144-147.

olmuştu.[1238] Ferhan Paşa, bu dönemde aşiretlerden vergi toplanması konusunda hükümete yardım etmişti. Midhat Paşa ise aşiretin çiftçilikle uğraşması ve yerleşik düzene geçmesi için Musul'a yakın bir araziyi vererek burada iskan edilmelerini teklif etmişti. Bu girişim her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Ferhan Paşa'nın hükümetle ilişkileri iyi düzeyde devam etti. 1890 yılına kadar baş şeyhlik makamını elinde tutan Ferhan Paşa döneminde Osmanlı yetkilileriyle aşiret arasında fiilen bir iş birliği sağlanmıştı.[1239]

Haziran 1890'da vefat eden Ferhan Paşa'nın yerine Şammar Cerbe aşiretinin başına kimin getirileceği meselesi tartışılmış ve paşanın geride kalan on beş oğlu arasında bir liderlik mücadelesi yaşanmıştı.[1240] Öncelikle Osmanlı merkezi idaresi aşiretin lideri olarak en büyük oğlun başa geçmesini uygun görerek Asi Bey'i Bağdat'a davet etmiş ve maaşı azaltılarak Bağdat ve Musul civarının kontrolünün kendisine tahsis edilmesini sağlamıştı.[1241] Ancak kardeşler arasında yaşanan çekişmeler bitmek bilmemiş ve Asi Bey, Mücevvel Bey, Carullah ve Şelal Bey arasında güç mücadeleleri II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında devam etmişti.[1242] Asi Bey'in bir türlü Osmanlı yetkilileriyle uzlaşma sağlayamaması onun tam olarak bir lider olarak seçilmesini de imkansız kılmaktaydı. Osmanlı merkezi idaresi aşireti tek bir kişinin yönetip "şeyhu'l-meşayih" unvanını almasını bu dönemde hiçbiri için uygun görmeyerek farklı isimlerle iş birliği yapmıştı. Hatta II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında Musul, Bağdat ve Zor fırkaları olarak aşiret üç kısma ayrılmış, Musul ve Zor fırkaları başına ikinci dereceden birer reis atanmıştı. Ferhan Paşa'nın oğulları arasında öne çıkan isim olan Mücevvel Bey bu dönemde babasının vefatı sonrası

[1238] BOA, MVL. 236/69, 24 Şubat 1851. Ferhan Paşa'ya sonraki yıllarda mirlivalık rütbesi verildi. İ.DH. 569/39669, 6 Kasım 1867.

[1239] John Frederic Williamson, "A Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah 1800-1958", Doktora Tezi, Indiana University, 1975, s. 119; IOR/L/PS/20/C131, "Personalities, Arabia", 1917, s. 132-136; Çetinsaya, *Osmanlı Irak'ı*, s. 192.

[1240] Ferhan Paşa'nın en büyük oğlu Asi olup diğer çocukları Mücevvel, Carullah, Şelal, Mutlak, Abdülaziz, Faysal, Abdulmuhsin, Hais, Süveyni, Sultan, Hamidi, Bedir, Ahmed ve Zaid'di. Aşiretin ayrıntılı aile ağacı için bkz. Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 205. 1890 sonrasında Ferhan Paşa'nın geride kalan oğullarına zaman zaman maaş bağlandığı görülmektedir. Örneğin Musul taraflarında bulunan ve bir müddet bölgenin kontrolü kendisine verilen Şelal Bey'e devlet tarafından maaş tahsis edilmişti. BOA, İ.HUS. 11/29, Lef 3, 25 Nisan 1893. Yine bir başka kardeş olan Mücevvel Bey'e de Bağdat vilayeti fırkası reisliğine karşılık maaş bağlanmıştı. DH.MKT. 1782/49, 17 Kasım 1890. Mücevvel Bey aldığı maaştan dolayı teşekkürlerini padişaha iletmişti. Y.PRK.UM. 20/65, 26 Ocak 1891.

[1241] BOA, DH.MKT. 1775/33, 27 Ekim 1890.

[1242] Ferhan Paşa'nın oğullarından Carullah ve Asi beyler arasında yaşanan kavgalarda Osmanlı idaresi aracı olmaya çalışmış ve çekişmenin son bulması için uğraşmıştı. BOA, DH.ŞFR. 304/72, 8 Nisan 1903; Y.PRK.ASK. 213/3, 18 Şubat 1904.

merkezi hükümet tarafından dokuz bin lira maaşla Bağdat fırkasının liderliğine tayin edilmişti.[1243]

Şammar aşiretinin birinci dereceden fırka liderliğinin verildiği Mücevvel Bey'in idaresizliği ve aşiret üzerinde etkin olamaması hem aşiret içerisindeki isimlerin hem de dönemin Bağdat valisi Hazım Bey'in merkeze şikâyetler iletmesine neden olmuştu. Nisan ve Ekim 1907'de Hazım Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda Mücevvel Bey'in azledilip yerine başka birinin tayin edilmesi gerektiğini iletmişti.[1244] Bu dönemde öne çıkan isim ise Ferhan Paşa'nın küçük oğullarından biri olan Hamidi Bey olmuştu.[1245] Babıali, Hamidi Bey'e babasının ölümü sonrası aşiretin bazı işleri yürütmesi karşılığında 1904-1905 seneleri arasında maaş tahsis etmişti.[1246] Hamidi Bey bir dönem İstanbul'da bulunmasından ve Aşiret Mektebi'nde okumasından dolayı Ferhan Paşa'nın diğer oğullarından ayrılan bazı özelliklere sahipti. Türkçe bilmesi ve İstanbul'da eğitim alması Osmanlı yetkilileriyle iyi ilişkiler kurmasında oldukça etkili olmuştu.[1247] Aşiretin bazı işlerini de üstlenen Hamidi Bey, Aralık 1906'da İstanbul'a göndermiş olduğu bir telgrafta abisi Mücevvel Bey'in aşiretin yönetiminde etkili olmada başarısız olduğunu ifade ederek kendisinin bu işi yapabileceğini bildirmişti. Babıali bir müddet Hamidi Bey'in göreve getirilmesinin uygun olup olmadığını tartışmış ancak olumlu bir kanaat belirtmemişti.[1248]

II. Meşrutiyet döneminde Şammar aşireti içerisindeki liderlik mücadelesine Osmanlı hükümeti yine müdahil olmuştu. Bu dönemde de Hamidi Bey'in Şammar aşireti

---

[1243] BOA, DH.MKT. 1784/69, 25 Kasım 1890; DH.MKT. 1782/49, 17 Kasım 1890; Y.PRK.UM. 20/65, 26 Ocak 1891; DH.TMIK.M. 242/36, 25 Kasım 1907. Mücevvel Bey bu dönemde hükümete, Bağdat'la Musul arasındaki Dicle nehri kenarında bulunan bir arazinin Şammar aşiretine verilmesi teklifinde bulunmuş ve burada aşiretin ziraatla uğraşmasını talep etmişti. Ancak bu arazi süvari bölüklerinin eğitim bölgesi olması hasebiyle Mücevvel Bey'in teklifi hükümet tarafından reddedilmişti. DH.MKT. 2288/14, 23 Aralık 1899; DH.MKT. 2315/47, 7 Mart 1900.

[1244] BOA, BEO 3628/272095, Lef 4, 14 Ekim 1907; DH.MKT. 2703/123, 23 Nisan 1907.

[1245] Hamidi Bey'in ismi bazı kaynaklarda Humeydi olarak zikredilmektedir. Arapça olarak yazılışından yola çıkarak her iki şekilde de okunması mümkün gözükmektedir.

[1246] BOA, BEO. 2484/186233, 2 Ocak 1905; ŞD. 2241/5, 21 Şubat 1904; BEO. 2310/173184, 4 Nisan 1904.

[1247] İstanbul'daki Aşiret Mektebi'nin açıldığı sene olan 1892'de Bağdat'tan gönderilen üç öğrenciden biri olan Hamidi Bey, ertesi sene ailesini görmek için Bağdat'a gitmiş ve bir daha İstanbul'a geri dönmemişti. 1894 senesinde kendisinden haber alınamadığı ve okula devam etmediği için okul müdürü tarafından kaydı silinmişti. Kısacası Hamidi Bey okula sadece bir sene devam edebilmiş ve mezun olamadan okuldan atılmıştı. BOA, Y.MTV. 69/88, 18 Ekim 1892; MF.MKT. 220/51, 11 Ağustos 1894; MF.MKT. 246/64, 26 Temmuz 1894.

[1248] BOA, BEO. 2973/222950, 30 Aralık 1906; DH.TMIK.M. 242/36, 25 Kasım 1907.

reisliği meselesi hükümet içerisinde görüşülmeye devam etti.[1249] 1909 senesine gelindiğinde Mücevvel Bey'in Şammar Cerbe üzerindeki nüfuzunun yetersizliği tartışma konusu oldu ve kardeşi Hamidi'nin aşiret reisi olarak atanması Bağdat Valiliği ve hükümet arasında tartışılan bir mesele oldu. Valilik, Aşiret Mektebi'nde bir dönem okumuş olan Hamidi Bey'in iki bin kuruş maaşla Şammar reisliği için atanmasını uygun gördüğünü merkeze bildirmişti.[1250] Nitekim valilik Mücevvel Bey'in reislik hususunda çok yetersiz kaldığını ve vergilerin toplanmasında başarısız olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine Hamidi Bey hükümet tarafından atanmamış olmasına rağmen valiliğin desteğini arkasına alarak resmi olarak seçilmiş gibi davrandı ve hem Sadaret'e hem de Meclis-i Mebusan'a aşiret reisliği maaşının kendisine ödenmesi gerektiğini bildiren bazı telgraflar çekti. Hatta Ağustos 1909'da göndermiş olduğu bir telgrafta eski reisin (yani Mücevvel Bey'in) hala maaşını almaya devam etmesinden üzüntü duyduğunu merkeze bildirmişti.[1251] Resmi bir atama olmadan Hamidi Bey'in aşiret reisi olarak kendisini görmesinin arkasında Bağdat Valiliği'nden aldığı destek olduğunu söylemek mümkündür.

Bağdat'tan gönderilen telgraflar üzerine Şammar Cerbe reisliğine Hamidi Bey'in getirilmesi teklifi Meclis-i Vükela'da 26 Ağustos 1909 tarihli oturumda görüşüldü. Meclis, aşiret reisliğine genel kabul olarak ailenin en büyük evladının seçildiğine, buna aykırı bir karar alındığı takdirde aşiret içerisinde sorunlar yaşanacağına ve Mücevvel Bey'in taraftarı olan bir ekibin Bağdat'ta karışıklıklara neden olacağına dair kanaatin ağır bastığını beyan ederek Hamidi Bey'in atanmasını reddetti.[1252] Böylelikle Hamidi Bey, Bağdat'ta güçlenmiş ve valilik tarafından desteklenmiş olsa da merkezi idare onu resmi olarak aşiretin reisliğine atamamıştır.

[1249] BOA, BEO. 3419/256377, 24 Ekim 1908.

[1250] II. Meşrutiyet döneminde aşiret şeyhlerine verilen maaşlarda önceki dönemlere kıyasla büyük miktarda bir düşüş yaşandı. Ancak dönemin şartları ve memurların aldıkları maaşlar düşünüldüğünde meblağların yine de yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ferhan Paşa'ya vefat ettiği 1890 senesine kadar on dört bin kuruş maaş verilmesine rağmen oğlu Mücevvel Bey'e dokuz bin, Hamidi Bey'e ise beş bin kuruş maaş bağlanmıştı. BOA, DH.MKT. 1784/69, 25 Kasım 1890; BEO. 4007/300493, Lef 4, 22 Kasım 1911. Hamidi Bey'le aynı dönemde Bağdat'ta vali muavinliğine atanan Halil Hicri Bey beş bin kuruş maaş almaktaydı. İ.DH. 1507/6, Lef 2, 2 Nisan 1914.

[1251] BOA, DH.MKT. 2904/34, 26 Ağustos 1909; DH.MKT. 2806/7, Lef 2, 6 Mayıs 1909; BEO 3628/272095, Lef 13, 8 Mayıs 1909, Lef 16, 13 Ağustos 1909.

[1252] BOA, BEO. 3628/272095, 31 Ağustos 1909; MV. 132/28, 26 Ağustos 1909; BEO. 3628/272095, Lef 16, 12 Ağustos 1909.

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde Hamidi Bey'in Şammar liderliği meselesi yeniden gündeme gelmişti. Bu dönemde valilik Şammar'a karşı bir operasyona girişmiş ve Hasan Rıza Bey komutasında askeri bir kuvvet özellikle Tikrit-Musul arasında kervanların geçişinde sorunlar çıkaran ve yol trafiğine engel olan gruplarla mücadele için bölgeye gönderilmişti. Rıza Bey komutasındaki ordu Şammar'ı tedib ederek onların yeniden kamplarına dönmesini sağlamıştı.[1253] Etkili olan bu askeri seferden sonra Hasan Rıza Bey, Asi Bey'i Musul bölgesinin kontrolü için reis olarak atadı.[1254] Irak'ın kuzeyindeki Şammarlıların denetimini sağlayan Bağdat Valiliği bu kez Bağdat ve çevresinde bulunan aşiretin fırkalarını kontrol edebilmek için yeniden lider seçimi meselesini gündeme getirdi. Hükümetle iyi ilişkiler içerisinde olan Hamidi Bey aşiretin Bağdat kolunun reisi olarak yeniden düşünüldü. Nisan 1910'da Meclis-i Vükela konuyu gündeme taşıdı ve alınan kararda Nazım Paşa'yla yapılacak olan görüşme neticesinde Hamidi Bey'in Şammar reisliği meselesinin karara bağlanması uygun görüldü.[1255]

Meclis-i Vükela'nın kararıyla Bağdat Valiliği'ne Hamidi Bey'in durumu soruldu. Bunun üzerine valilik, Mücevvel Bey'in hükümetle iş birliği yaptığını ve vergilerin toplanması için harekete geçip aşiretinin yanına gittiğini bildirerek şu an için vilayette yapılacak olan bir değişikliğin olumlu karşılanmayacağını belirtti. Ayrıca valilik aşiretin bu ara hükümete yakınlaştığını ve bu iyi ilişkilerin bozulmaması için Mücevvel Bey'in görevden alınmasını uygun görmediğini merkeze iletmişti. Bunun üzerine bir müddet daha Mücevvel Bey aşiret reisliği görevini devam ettirdi.[1256] Anlaşılan Hamidi Bey bu dönemde yoğun uğraşlarına rağmen Şammar Cerbe aşiretinin Bağdat ve çevresindeki liderliğine resmi olarak atanamadı.

Haziran 1911'de Bağdat Valiliği görevine getirilen Cemal Bey, Ferhan Paşa'nın ölümünden beri kardeşler arasında yaşanan güç mücadeleleri yüzünden Şammar aşireti içerisinde bir türlü istikrar sağlanamadığını görerek bu duruma el attı. Bağdat valisi Hamidi Bey'in "şeyhu'l-meşayih" olarak Irak kıtasındaki aşiretin en büyük lideri olması için merkezi idareye baskı yaptı. Cemal Bey Kasım 1911'de Bağdat'tan

[1253] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 194.
[1254] IOR/L/PS/20/C131, "Personalities, Arabia", 1917, s. 132-136.
[1255] BOA, MV. 139/15, 10 Nisan 1910.
[1256] BOA, BEO 3733/279941, 3 Ekim 1910. Mücevvel Bey, bu dönemde ödenmemiş maaşlarının tahsis edilmesini talep etmişti. BEO 3929/294674, 17 Ağustos 1911; BEO 3924/294251, 3 Ağustos 1911; DH.MUİ. 94-1/13, 12 Mayıs 1910.

merkeze göndermiş olduğu bir telgrafta Ağustos ayından beri Şammar aşiretini gözlemlediğini ve yaptığı araştırmalar neticesinde dokuz bin kuruş maaşla aşiretin başına getirilen Mücevvel Bey'in hükümete ve aşiretine bir faydasının olmadığını belirtmişti. Vali, Mücevvel Bey hakkında "ne hükümet ne de efrâ-yı aşiret nezdinde dokuz kuruşluk bir kıymeti" olmadığını ve aşireti idare etmekten aciz olduğunu zikretmişti. Cemal Bey, ailenin Ferhan Paşa'nın vefatıyla en büyüğü olan Asi Bey'i defalarca valilik konağına davet etmesine rağmen yaşlılığını bahane ederek gelmediğini, hükümetle daha evvel yaşadığı sorunlardan dolayı uzak durduğunu ve zaten Musul Valiliği'nden iki bin beş yüz kuruş maaş aldığı için rahatının yerinde olduğunu belirtmişti. Cemal Bey'e göre aşiretin "şeyhu'l-meşayih" unvanıyla tek bir aşiret reisi bulunmalıydı. Bunun için en uygun kişi ise Hamidi Bey'di ve kendisi aşiretin reisliğine getirilmeli; Mücevvel Bey ise emekliye ayrılarak görevine son verilmeliydi.[1257]

İttihatçı Cemal Bey, kısa bir müddet de olsa Osmanlı kurumlarında eğitim almış ve Türkçe öğrenim görmüş olan Hamidi Bey'in yönetimle ilişkileri kuvvetlendireceği ümidiyle aşiretin başına getirilmesini doğru bulmaktaydı. Nitekim Hamidi Bey, Kasım 1911'de Vali Cemal Bey tarafından Şammar aşiretinin reisi olarak göreve başladı.[1258] Aşiret reisi hakkında Bağdat Valiliği'nden merkeze gönderilen telgraflarda kendisinin aşiretin en parlak, namuslu ve hayırlı reislerinden olduğu ve büyük bir gayret ve iyi niyetle vazifesini yerine getireceği belirtilmekteydi. Bağdat vilayetinden Şura-yı Devlet'e gönderilen bir başka telgrafta Cemal Bey'in Hamidi Bey'i umum Şammar aşireti reisliğine atadığı zikredilmekteydi. Böylelikle Vali, Irak kıtası içerisinde bulunan ve üç fırkaya ayrılan aşireti tek bir çatı altında birleştirmeye çalışmıştı.[1259]

Hamidi Bey, Cemal Bey'in emriyle göreve başlamasına rağmen Osmanlı merkezi idaresi tarafından resmi olarak atanmamıştı. Muhtemel ki hükümet daha önceki kaygıları bir kenara bırakamamış ve aşiretin büyük evlatlarından biri olmayan Hamidi Bey'in seçilmesinin bölgede karışıklıklara neden olacağı endişesini taşımaya

[1257] BOA, BEO 4007/300493, Lef 4, 22 Kasım 1911.
[1258] Bu esnada Mücevvel Bey ise görevine iade edilmesini ve maaşının eskiden olduğu gibi ödenmesini talep ettiği telgrafları merkeze göndermişti. Ancak Şammar reisi hükümetten olumlu bir cevap alamamıştı. BOA, BEO. 4007/300493, Lef 10, 6 Şubat 1912.
[1259] BOA, ŞD. 34/30, Lef 6, 2 Temmuz 1912.

devam etmişti. Bunun üzerine Vali Cemal Bey, Şubat 1912'de Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgraflarda Hamidi Bey'e pek çok iş yaptırmasına rağmen hala maaşının verilmediğinden ve atama kağıdının gelmediğinden şikâyet etmişti. Cemal Bey, bu şekilde devam ederse Hamidi'nin aşiretiyle birleşerek isyan edebileceğini, hatta Mücevvel Bey'in bu durumdan güç alıp evlatlarını ve ailesini yanına alarak karışıklıklar çıkarabileceğini merkeze iletmişti. Ayrıca vali, aşiretin reisine verdiği bu sözün tatbik edilmesinin geciktirilmesi neticesinde bölgede kendi nüfuzunun da zayıflayacağını ve aşiretler üzerindeki etkisinin azabileceğini dile getirmişti. Dolayısıyla Cemal Bey, hükümetin bir an evvel harekete geçerek Hamidi Bey'in aşiret reisliğine resmen atanmasını talep etmişti.[1260] Anlaşılan o ki Hamidi Bey şifahi bir şekilde vali tarafından görevlendirilmişti. Bu durumda Cemal Bey'in hükümetten söz alıp resmi atamayı beklemeden Hamidi Bey'i görevlendirmiş olma ihtimali vardır. Yahut Cemal Bey kendisine tanınan olağanüstü yetkileri kullanmış ve görevlendirmeyi merkezden bağımsız yapmış olabilir. Her iki ihtimalde de Hamidi Bey'in bu tarihte hükümet tarafından resmi olarak atanmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı merkezi hükümeti Cemal Bey'in Bağdat'tan gönderdiği telgraflardan ve yoğun ısrarından sonra Mart 1912'de Meclis-i Vükela kararıyla Mücevvel Bey'i ilerlemiş yaşını sebep göstererek emekliye ayırırken Şammar aşireti reisi olarak Hamidi Bey'i atadı.[1261] Bu atama kararında "umum Şammar reisliği" veya "şeyhu'l-meşayih" unvanları kullanılmamıştır. Ancak Cemal Bey Temmuz 1912 tarihli bir telgrafında Hamidi Bey'in "umum Şammar reisliği"ne atandığını belirtmektedir.[1262] Bu atamadan sonra Musul vilayeti ve çevresinin reisliği kendisine verilen Asi Bey'in nasıl bir tavır alacağı merak konusu olmuştur. Nitekim Hamidi Bey'in baştan beri abisi Asi Bey'le iyi anlaşamadığı ve aralarında bir çekişmenin olduğu bilinmekteydi. Bu yüzden iki kardeş arasında Hamidi Bey'in aşiret reisi seçilmesinden sonra bir çatışmanın yaşanması bekleniyordu. Böyle bir çatışmanın tam olarak yaşandığına dair herhangi bir kayda rastlanmamış olmasına rağmen aralarındaki çekişmenin devam ettiği bilinmektedir. Nitekim Asi Bey çöl bölgelerinde yaşayan Şammarlıların desteğini almaktaydı. Çölün uzak bölgelerine çekilen Asi Bey ve destekçileri Hamidi

[1260] BOA, BEO. 4009/300658, Lef 3, 24 Şubat 1912, Lef 4, 26 Şubat 1912.
[1261] BOA, MV. 162/52, 6 Mart 1912. Mücevvel Bey İngilizlerin Bağdat'ı işgal ettiği gün vefat etti ve emekli maaşı olan iki bin kuruş oğlu Ali Bey'e devredildi. BOA, MV. 211/26, 16 Ocak 1918.
[1262] BOA, ŞD. 34/30, Lef 6, 2 Temmuz 1912.

Bey'in otoritesini kabul etmemişti.[1263] Ancak Musul Valiliği Şura-yı Devlet'e gönderdiği telgrafta Irak'ta üç kola ayrılan Şammar aşiretinin tek bir reis etrafında birleştirilmesinin doğru olduğunu ifade ederek, Hamidi Bey'in liderliğini kendilerinin de onayladığını zikretmişlerdi.[1264] Böylelikle Musul Valiliği Asi Bey'in liderliğinin düştüğünü ve onu tanımadıklarını da ilan etmiş oldu.[1265]

Hamidi Bey, Şammar aşireti reisliği döneminde en büyük çekişmeyi dönemin Musul valisi Süleyman Nazif'le yaşamıştı. Nazif Bey, Hamidi Bey'in aşiret yönetiminde başarısız olduğunu düşünüyordu ve bu yüzden Musul vilayetinden merkeze şikâyet telgrafları göndermişti. Şubat 1914 tarihindeki bir telgrafında Şammar aşiretinin askeri müdahale olmadan sessiz bir şekilde tedib edilmesinin mümkün olduğunu ancak bunun için aşiret üzerinde hiçbir nüfuzu ve gücü olmayan Hamidi Bey'in görevden alınması gerektiğinin altını çizmişti. Görevinden alınan şeyhin beş bin liralık maaşının ise hazineye devredilerek bundan devletin kazançlı çıkacağını belirtmişti.[1266] Nazif Bey'in bu şikâyetlerine karşılık ne İstanbul'da ne de Bağdat Valiliği'nde Hamidi Bey'in görevden alınması yönünde bir girişim olmuştu. Aksine Bağdat valisinin emriyle 1914 yılında yaklaşık 160 atlı adamıyla Bağdat'ın kuzeyinde ve daha çok Musul vilayetinde yaşayan Şammarlılardan vergi toplamak için Musul vilayetine görevli olarak gönderilmişti.[1267] Musul fırkasının reisi olan Asi Bey bu dönemde hükümet tarafından görevden tamamen alınmış olacak ki bu bölgeye de Hamidi Bey gönderilmişti.

Şammar reisi Hamidi Bey'in adamlarıyla birlikte Musul'a gitmesi Vali Süleyman Nazif'i kızdırmış ve hükümetin şeyh adı altında "mütegallib" ve "yağmagir" takımından olan kişiler ve aşiretlerden istifade etmesinin yanlış olduğu fikrini merkeze iletmişti. Nazif Bey, Hamidi Bey'in 1913 senesinde vergi tahsilatı esnasında usulsüzlük yaptığını ve devletin ona emanet ettiği kuvveti kullanarak eşkıya takımına

[1263] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 194; M. Talha Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2021, s. 184.
[1264] BOA, ŞD. 34/30, Lef 7, 21 Haziran 1912.
[1265] Hamidi Bey aşiret reisi seçildikten sonra Eylül ayında Bağdat'a adamlarıyla birlikte gelerek valiliği ziyaret etti. Buradan Ekim ayında Hille'ye gitmek üzere ayrıldı. Aşiret şeyhinin Bağdat şehrini bu ziyaretini diğer rakiplerine karşı bir gövde gösterisi olarak görmek mümkündür. IOR/L/PS/10/212, nr. 4424, Norman Scott (Türk Irak'ında Eylül 1912'de Yaşananlar).
[1266] BOA, DH.EUM.EMN. 55/9, 24 Şubat 1914.
[1267] Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 194; "Shammar Carba", *Gazetteer of Arabian Tribes*, c. 13, s. 239.

hizmet etmesinden dolayı kendisine tahammül etmesinin mümkün olmadığını dile getirmişti. Musul valisi, Hamidi Bey'i bu şekilde suçlarken dönemin Bağdat valisi ve kumandanı Cavid Paşa'ya karşı büyük bir hürmet duyduğunu ve Hamidi Beyle arasında bir yakınlığın olmadığına inandığını belirtmişti.[1268]

Süleyman Nazif Bey'in Hamidi Bey'i görevden alarak bir başkasını tayin ettiği haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Bunun üzerine İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Bağdat Valiliği'ne Haziran 1914'te bir telgraf göndererek Hamidi Bey'in görevine iade edilmesi gerektiğini bildirmişti.[1269] Ayrıca Dahiliye Nazırı da Musul vilayetine benzer bir telgraf göndererek Hamidi'nin yerine başka bir şeyhin getirilmesinin galeyana sebebiyet vereceği, azledilmesinin şu sıralarda mümkün olmadığı ve görevine iade edilmesi gerektiğini belirtmişti.[1270] Bu iddialar karşısında Süleyman Nazif 25 Haziran'da gönderdiği telgrafta Hamidi Bey'in yerine başkasının tayin edildiğini kesin bir dille yalanladı.[1271]

Süleyman Nazif Hamidi Bey'i görevden almadığını bildirmesine rağmen önceki suçlamaları sebep göstererek aşiret şeyhini yargılanması için yakalatmıştı. Bunun üzerine Cavid Paşa Musul Valiliği'ne Şammar şeyhinin neden alıkonulduğunu sormuştu. Musul Valiliği, Hamidi Bey'in 1913 senesinde vergi toplarken adamlarıyla birlikte Emlak-ı Emiriyye'yi çaldıklarını ve ahaliye saldırarak deve, koyun ve diğer hayvanları gasp ettiklerini ve dört bin liralık rüşvet aldıklarını sebep olarak göstermişti.[1272] Bağdat Valisi Cavid Paşa, Hamidi Bey hakkında bir tahkikat yapılacaksa da Bağdat'ta yapılmasının uygun olduğunu ve bu yüzden kendisinin bir an evvel Bağdat'a gönderilmesini Musul Valiliği'nden talep etmişti.[1273] Aynı zamanda aşiretler üzerinde kötü tesir uyandıracağı endişesiyle de Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Musul vilayetine bir telgraf göndererek bir an evvel Hamidi Bey'in Bağdat'a iade edilmesinin gerektiğini bildirmişti.[1274]

Cavid Paşa, Dahiliye'ye göndermiş olduğu telgrafta Bağdat'a geldiğinden beri Hamidi Bey'in vilayette bulunduğunu, aşiret şeyhi hakkında şimdiye kadar kendisine

[1268] BOA, DH.ŞFR. 431/95, 25 Haziran 1914.
[1269] BOA, DH.ŞFR. 42/121. 24 Haziran 1914
[1270] BOA, DH.ŞFR. 42/122, 24 Haziran 1914.
[1271] BOA, DH.ŞFR. 431/95, 25 Haziran 1914.
[1272] BOA, DH.ŞFR. 433/77, 14 Temmuz 1914.
[1273] BOA, DH.ŞFR. 433/53, 12 Temmuz 1914; DH.ŞFR. 433/39, 9 Temmuz 1914.
[1274] BOA, DH.ŞFR. 42/262, 12 Temmuz 1914.

bir şikâyet ulaşmadığını ve geçen seneden beri iddia edilen suçlamalar hakkında ellerinde hiçbir delil olmadığını belirtmişti. Ayrıca Cavid Paşa, aşiret reisinin hükümet tarafından bir göreve atandıktan sonra bu şekilde alıkonulmasının hükümetin aleyhine sonuçlanacak durumlar oluşturacağını düşünmekteydi. Bağdat valisi, Nazif Bey'in Hamidi Bey'i alıkoymasıyla zaten herhangi bir tahsilat toplanamadığını ve askerin boşuna yorulmuşken daha başka sorunlar yaşanmadan aşiret reisinin bir an evvel Bağdat'a gönderilmesinin doğru olduğunu merkeze bildirmişti.[1275] Aynı zamanda Şammar şeyhi Hamidi Bey de Musul'dan merkeze gönderdiği telgraflarda kendisini davet edenin Musul valisi olmasına rağmen adliyeye sevk edenin de yine Süleyman Nazif olduğunu; her gün iki üç kişinin öldüğü ve oldukça zor şartların bulunduğu hapishanede ölüme terk edildiğini ve bir an evvel tahliye edilmesini talep ettiğini bildirmişti.[1276]

Süleyman Nazif hem İstanbul'dan yapılan baskılar hem de Cavid Paşa'nın yoğun ısrarları neticesinde Hamidi Bey'in Musul'dan Bağdat vilayetine sevk edilmesine karar verdi. Nazif Bey, Adliye nezaretinden istinaf müdde-i umumiliğine tebliğ olunan Meclis-i Vükela kararınca Hamidi Bey'in tahliye edildiğini, mallarını gasp ettiği pek çok Musullunun kendisine zarar vermemesi için jandarma müfrezesi tarafından korunarak Kerkük üzerinden Bağdat'a gönderildiğini merkeze iletmişti.[1277]

Anlaşılan o ki Süleyman Nazif Bey yoğun baskılar neticesinde Hamidi Bey'i serbest bırakmasına rağmen serzenişlerini merkeze iletmekten geri durmamıştı. Bununla da kalmayarak Şammar aşiretinin iskan edilmesi ve bölgede asayişin sağlanması için neler yapılması gerektiğiyle ilgili uzunca bir rapor hazırlayarak İstanbul'a göndermişti. 29 Temmuz 1914 tarihli raporunda çöllerde yaşayan Şammar aşiretinin en önemli gelirinin yolcuları yağma ederek mallarına el koymak olduğunu ve bu

[1275] BOA, DH.ŞFR. 433/77, 14 Temmuz 1914.
[1276]BOA, DH.EUM.EMN. 89/45, Lef 2, 28 Temmuz 1914; DH.EUM.EMN. 87/27, 14 Temmuz 1914; DH.EUM.EMN. 86/14, 12 Temmuz 1914. Hamidi Bey'in serbest bırakılması için annesi Faysal da Bahriye Nezareti'ne bir telgraf göndererek oğlunun Meşrutiyet sevdalısı olduğunu, suçsuz bir şekilde tutulduğunu ve toprakların şu anda sahipsiz kaldığını söyleyerek bir an evvel serbest bırakılmasını talep etmişti. Hamidi Bey'in annesinin Bahriye Nezareti'ne hitaben telgraf göndermesi de manidardır. Nitekim o yıllardaki Bahriye Nazırı, Hamidi Bey'i Şammar aşireti reisliğine atayan eski Vali Cemal Paşa'ydı. Aynı belge, Lef 2, 12 Temmuz 1914.
[1277] BOA, DH.ŞFR. 434/116, 31 Temmuz 1914; DH.EUM.EMN. 89/45, 30 Temmuz 1914; DH.ŞFR. 43/154, 1 Ağustos 1914.

yüzden aşireti ziraata yönlendirerek bir an evvel iskan edilmesi gerektiğini belirtmişti. Ayrıca Nazif Bey, Ferhan Paşa dönemindeki gibi Şammar'ın eskisi kadar güçlü bir aşiret olmadığını, devlete karşı koymada başarılı olamayacağını ve çöl bölgelerindeki jandarmanın sayısının arttırılarak yeni karakolhanelerin inşa edilmesiyle aşiretin kontrol altına alınabileceğinin altını çizmişti.[1278]

Süleyman Nazif'in emriyle jandarma koruması eşliğinde Bağdat'a getirilen Hamidi Bey'in yargılanmasıyla yaşanabilecek olayların önüne geçebilmek için Adliye'ye sevk edilmesi geciktirildi ve hatta Hamidi Bey serbest bırakıldı.[1279] Serbest kalır kalmaz aşiret reisi hem birikmiş olan maaşlarını hükümetten talep etti hem de Musul valisinden şikâyetçi oldu.[1280] Eylül 1914'te aşiret şeyhinin merkeze gönderdiği telgraflarda hükümeti sevip itaat etmesine rağmen vali tarafından böyle bir muamele görmesinin kabul edilebilir bir şey olmadığını, Nazif Bey'in hem vergi tahsilatını sekteye uğrattığını hem de aşiretlere davranışlarından dolayı onları hükümete karşı soğuttuğunu belirtmişti. Hamidi Bey, Nazif Bey'in aşiretler arasına ayrılık sokmasından dolayı başka bir yere nakledilmesinin gerekli olduğu kanaatini de bildirmişti.[1281]

Vali Cavid Paşa ise Hamidi Bey aracılıyla geçen sene bin yedi yüz lira vergi tahsilatı yapılabilmesine rağmen bu sene Musul Valiliği'nin aşiret reisini alıkoymasından dolayı tahsilat yapılamadığını merkeze bildirdi.[1282] Cavid Paşa Süleyman Nazif'in bu uygulaması hakkında bir kanaat belirtmemiş olsa da hükümetin mali olarak zarara uğradığını rapor etmesi ve daha önceki telgraflarda da Hamidi Bey'in tutuklanmasının devlete bir yarar sağlamadığını zikretmesi bu konuda Musul valisiyle aynı görüşte olmadığını göstermektedir. Hamidi Bey'in Süleyman Nazif hakkındaki şikâyetlerinin bir sonuç verdiğini de söylemek mümkün değildir. Nitekim

[1278] Nazif Bey Basra valisiyken sorunlar yaşadığı eski Bağdat valisi Nazım Paşa'nın Şammar aşiretine karşı Hasan Rıza komutasında gerçekleştirdiği askeri harekâtı eleştirmekten geri durmamıştı. Ona göre Rıza Paşa Şammar'ı tedib edeceğine hiçbir şey yapmayarak aşireti şımartmıştı. Böylece aşiret, hükümete karşı korku duymaktan uzak hale gelmişti. BOA, DH.EUM.2ŞB.1/4, 29 Temmuz 1914.
[1279] BOA, DH.ŞFR. 43/136, 2 Ağustos 1914.
[1280] BOA, DH.ŞFR. 482/53, 13 Ağustos 1914.
[1281] BOA, DH.İ.UM.EK 72/40, Lef 2, 10 Eylül 1914.
[1282] BOA, DH.İ.UM.EK 72/40, Lef 4, 17 Eylül 1914; DH.ŞFR. 441/18, 15 Eylül 1914.

Nazif Bey, Aralık 1914'te Bağdat Valiliği vazifesine getirilerek bölgede bir müddet daha görev yapmaya devam etti.[1283]

Osmanlı merkezi hükümeti Şammar aşiret reisi ve vali arasında yaşanan bu çekişmede taraf olmamayı tercih ederek her ikisinden de yararlanmaya devam etti.[1284] Nitekim bu olayların yaşanmasından kısa bir müddet sonra I. Dünya Savaşı başladı ve İngilizler Basra'yı işgal etti. Hükümet, suçlamalardan yargılanması gereken Hamidi Bey'i savaş esnasında kullanmayı tercih etti. Şammar reisi Osmanlı'nın cihat çağrısına ilk cevap verenlerden bir tanesi oldu ve Nisan 1915'teki Şuaybe muharebesinde Osmanlı askerleriyle birlikte İngilizlere karşı savaştı. Ancak Hamidi Bey her iki tarafla da yakın ilişkiler içerisinde olabilecek bir politika izleyebilmek için kardeşi Faysal'ın Mekke şerifiyle iş birliği içerisine girmesine de müdahale etmedi. Böylece kendisi Osmanlı'yla bağlantı kurmuşken kardeşi diğer tarafta yer alan Mekke şerifiyle irtibat halinde kalmıştı.[1285]

Mayıs 1915'e gelindiğinde Irak kumandanı ve Basra valisi, Şammar aşireti reisi Hamidi Bey'in almış olduğu beş bin liralık maaşa karşılık askeri güç olarak destek vermede yetersiz kaldığını merkeze iletmişti. Kumandan, Hamidi Bey'in Bağdat'ta olduğunu ve artık aşiretin nüfuzunun oldukça azaldığını, ancak beş yüz kişilik bir süvari alayı teşkil edebileceğini kendisine teklif ettiğini zikretmişti.[1286] Bağdat Valiliği namına Şefik Bey ise Ağustos 1915'te Dahiliye'ye göndermiş olduğu bir telgrafta Hamidi Bey'den yararlanabilmek için birikmiş olan maaşlarının bir an evvel ödenmesi gerektiğini belirtmişti.[1287] Yaklaşık bir yıl sonra da Şammar aşiretinin Irak kıtasında iskan meselesi yeniden gündeme geldi. Emlak-ı Emiriyye'ye bağlı Musul vilayeti sınırları içerisinde bulunan ve terk edilmiş olan bir arazinin Hamidi Bey'e verilmesi meselesi hükümet tarafından görüşüldü. Nitekim üç yıl boyunca terk etmemeleri koşuluyla aşiretin topraklara yerleşmesine izin verildi.[1288] Ancak kısa bir

[1283] BOA, İ.MMS. 193/3, Lef 3, 29 Aralık 1914; MV. 237/210, 29 Aralık 1914.
[1284] İngiliz kaynakları I. Dünya Savaşı döneminde Hamidi Bey'in Osmanlı'yla iş birliği içerisine girdiğini zikrederken büyük kardeş olan Asi Bey'in savaşta hiç rol oynamadığını ileri sürmektedir. Arab Bureau, *Arab Tribes*, s. 194.
[1285] Oppenheim, *el-Bedu*, c. 1, s. 229.
[1286] BOA, DH.EUM. 4Şb 2/15, 24 Mayıs 1915.
[1287] BOA, DH.MKT. 2773/19, 1 Ağustos 1915; DH.EUM.4Şb. 3/6, 1 Ağustos 1915, DH.EUM.4Şb. 3/10, Lef 2, 3 Ağustos 1915. Gönderilen bu telgraflar merkezde görüşülmüş ancak maaşlarının ödenip ödenmediğiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. DH.EUM. 4Şb. 3/9, 2 Ağustos 1915.
[1288] BOA, ML.EEM. 1255/5, Lef 3, 27 Kasım 1916.

süre sonra İngilizler tarafından bütün Irak kıtası işgal edildi ve bu topraklar Osmanlı'nın kontrolünden çıktı.

Sonuçta Hamidi Bey'in Şammar Cerbe aşiretini iyi yönetemediği ve aşiretin çıkarlarıyla devletin politikaları arasında başarılı bir siyaset izleyemediği bazı çevrelerce düşünülmüştür.[1289] Hamidi Bey'in şehirde çok zaman geçirmesi ve kırsaldaki aşiret yaşamını bırakıp daha modern bir hayat sergilemesi Bedevi yaşantıdan ve dolayısıyla aşiretinden uzaklaşmasına neden olmuştu. Nitekim Lady Bell[1290] Şubat 1918 tarihli bir mektubunda Ferhan Paşa'nın vefatından sonra Şammar Cerbe aşiretinin zayıfladığını ve Bağdat gibi büyük şehirlerde yaşamayı tercih eden ve şehir hayatını benimseyen oğulların kendi aşiretlerinden uzaklaştıkları eleştirisinde bulunmuştu. Ayrıca Ferhan Paşa'nın ölümünden sonra Şammar'daki "şeyhu'l-meşayih"lik konumu zayıflamış ve on kardeşten hiçbiri babalarının sahip olduğu yüksek konuma erişememişti.[1291] Osmanlı idaresi, Hamidi Bey'in liderliği altında 1912 yılında bütün Şammar'ı tek bir çatı etrafında birleştirmek istese de hem aşiret içerisindeki çekişmelerin bitmemesi hem de Hamidi Bey'in babası Ferhan Paşa gibi aşiret içerisinde nüfuzunun bulunmaması bu projenin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.[1292]

Sonuç

Osmanlı merkezi idaresi, II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde kırsalda asayişin sağlanması, vergilerin düzenli toplanması ve askere alımlarda sürekliliğin olması için merkeziyetçi bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Ancak vilayette oturmuş bir

---

[1289] Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East*, s. 184.

[1290] Gertrude Lowthian Bell (1868-1926), İngiliz arkeolog ve sanat tarihçisidir. Ancak Bell daha çok Ortadoğu'da İngiltere adına ajanlık yapmasıyla bilinmektedir. 19. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı'nın Arap coğrafyasına sayısız seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatlerini kaleme aldığı eserler bulunmaktadır. Özellikle Bağdat, Musul, Cizre, Diyarbakır, Harput, Malatya, Darende, Tomarza, Kayseri, Ereğli'den Konya'ya kadar gerçekleştirmiş olduğu bir yolculuğunu ve yolculukta yaşadıklarını *Amurath to Amurath* adlı eserinde alatmıştır. Bell, II. Meşrutiyet döneminde birkaç kez Bağdat'a gitmiştir. I. Dünya Savaşı başlamadan da Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir. İngiliz işgalinden sonra 1923'ten itibaren ise Irak'taki İngiliz devlet komiseri olan Sir H. Dobbs'un yanında Bağdat istihbarat servisinde görevini sürdürdü. 1926 senesinde vefat etti. Semavi Eyice, "Gertrude Lowthian Bell", *DİA*, c. 5, s. 422-423.

[1291] Hamidi Bey hakkında yapılan bu eleştiri önceki dönemde babası Ferhan için de yapılmıştı. Ferhan Bey'in şehirde yetişen bir annesinin olması, yerleşik kültüre düşkünlüğünden dolayı aşiret yapısından gittikçe uzaklaşması ve Osmanlı yetkilileriyle kurduğu yakın ilişkilerin aşiret içerisindeki genel karizmasını olumsuz yönde etkilediğine dair bazı eleştiriler yapılmıştı. Williamson, "Shammar Jarba", s. 119.

[1292] Rahman "Iraqi Tribes", s. 192; Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East*, s. 184.

düzen hakimdi ve eski teamülleri değiştirmek bir anda mümkün değildi. Bu yüzden Meşruti yönetim bir yandan yeni uygulamaları hayata geçirirken öte yandan "devr-i sabık"tan kalan bazı gelenekleri devam ettirmek durumunda kalmıştır. Örneğin önceki dönemde seyyid soyundan gelen veya tasavvuf koluna mensup olan kişiler veya gruplar askerlikten muaf tutulmuşken Meşruti yönetim, ilk olarak her Osmanlı vatandaşının kanun önünde eşit olduğu prensibine dayalı olarak bu uygulamaya bir son vermek istemiştir. Ancak teoride alınan bu kararın Bağdat vilayetinde pratiğe geçirilmesi kolay olmamış ve bu uygulama bölgede isyan ve karışıklıklara neden olacağı düşüncesiyle bir müddet ertelenmiştir.

II. Meşrutiye döneminde merkezi yönetim, Bağdat vilayetindeki aşiretleri modern devletin bir parçası haline getirmek için neler yapılması gerektiği üzerinde düşünmüş ve buna binaen bölgede bulunan memur, idareci veya eşraftan bazı kimselerin gönderdiği layiha ve raporları dikkate almıştır. Ancak Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu maddi bunalım, bu dönemde gerçekleşen isyanlar ve savaşlar Bağdat vilayeti için yapılması düşünülen reformlar için bir bütçe ayrılamamasına neden olmuştur. Kırsaldaki asayişin sağlanması için ordunun ıslah edilmesi, jandarmanın eksiklerinin tamamlanması ve techizatın yenilenmesi gibi gerekli olan ihtiyaçlar devletin bütçe ayıramamasından dolayı gerçekleştirilememiştir. Bu yüzden bölgeye atanan valiler askeri yetersizlikleri de göz önüne alarak vilayette sulh yoluyla emniyetin sağlanmasına çalışmışlardır. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi yönetiminin aşiretlere karşı taviz yolunu seçmek zorunda kaldığını söylemek mümkündür.

1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetindeki aşiret politikalarını belirleyen en önemli unsurlardan bir tanesi bölgeye gönderilen valilerin iktidar gücü olmuştur. Nitekim Nazım Paşa ve Cemal Bey gibi isimlerin dönemlerinde aşiretler üzerindeki siyaseti iktidar sahibi ve hükümetten geniş yetki ve haklar elde eden valiler belirlemiştir. Bu valilerin kendilerine has merkeziyetçi siyasetleri Irak'ta kırsaldaki yönetimde farklı politikalar izlenmesine neden olmuştur. Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde kırsalda aşiretlere karşı bir yandan askeri önlemler alınırken öte yandan sulh yoluyla hükümet ve aşiretler arasında bir anlaşmaya varılmaya çalışılmıştır. Bağdat valileri bazı zamanlar ılımlı bir siyaset izleyerek aşiretleri hükümete ısındırmaya gayret etmişlerdir. Ancak vergi vermeme ve aralarındaki çatışmaları bitirmeme gibi durumlarda sert önlemler almaktan da geri

durmamışlardır. Tüm bu uygulamalara rağmen Osmanlı idaresinin 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetindeki kırsaldaki aşiret politikalarında başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. II. Meşrutiyet döneminde bazı zamanlarda kırsalda asayiş kısmen sağlanmış olsa da istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı idaresinin II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde idari, sosyal ve siyasi alanlarda gerçekleştirmeye çalıştığı merkeziyetçi politikalarını tespit etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca "devr-i sabık"ın politikalarını eleştiren ve II. Abdülhamid'in kendine has merkeziyetçi siyasetine karşı çıkan Meşruti yönetimin vilayette hedeflediği gibi farklı bir merkezileşme politikası uygulayıp uygulamadığının izini sürmektedir. Bu yüzden bu tez Bağdat vilayetinde II. Abdühamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki idari ve siyasi yapıların bir karşılaştırmasını yaparak taşra siyaseti özelinde iki dönem arasında kurumlar ve işleyiş açısından süreklilik ve kopuşun izlerini aramıştır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra İttihatçılar Bağdat vilayetinde yeni rejimin merkeziyetçi politikalarını uygulamak için harekete geçmişlerdir. Öncelikle Bağdat'taki sorunların ana kaynağı olarak görülen "devr-i sabık"ın memurlarını tasfiye etme girişimi başlamış ve II. Abdülhamid döneminde görev alan idareciler tensikata tabi tutularak yeni bir kadro kurulmak istenmiştir. Ancak eski rejimi tasfiye girişiminde bulunan yeni yönetim, bilhassa eleman eksikliğinden ve yetişmiş personel sıkıntısından dolayı bu süreçte sanıldığı kadar başarılı olamamıştır. Bağdat'ta ilk olarak plansız bir şekilde gerçekleşen tasfiye girişimleri 1909 sonrasında merkezden atanan bir tetkik-i tensikat komisyonu aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Ancak Meşruti yönetim idari alanda tecrübeli idarecilere sahip değildi ve yeni bir kadrolaşma için uzunca bir müddet gerekmekteydi. Ayrıca İttihatçılar 1913'e kadar düzenli bir parti yapılaşması içerisinde olmayıp devleti doğrudan yönetme konusunda isteksiz davranmışlardı. Bu yüzden II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde yeni rejim, belirli bir deneyime sahip olan eski idari kadrolarla yeni siyasi rejimi uygulamaya çalışmış ve dolayısıyla "devr-i sabık"tan bir kopuş gerçekleştirememiştir.

Meşruti yönetim, Bağdat vilayetinde tensikat sürecinde beklediği başarıyı elde edemeyince merkeziyetçi siyasetini uygulamak için bölgeye iktidar sahibi valilerin gönderilmesine karar vermiştir. Nitekim Bağdat'ta II. Abdülhamid döneminde uzun yıllar merkezileşme çabaları vilayetin nüfuzlu kişileri olan eşraf üzerinden gerçekleştirilmiş ve eşrafla merkez arasında kökleşmiş bir yapı meydana gelmişti. Yeni yönetim, II. Abdülhamid döneminde yerleşen bu yapıyı ortadan kaldırmak istemiş ve merkezileşme siyasetini hükümet tarafından atanan valiler ve memurlar üzerinden sağlamaya çalışarak Bağdat vilayetinde eşrafın gücünü kırmaya yönelik bir siyaset izlemiştir. Ancak II. Meşrutiyet dönemi yönetimi Bağdat vilayetinde valiler üzerinden sürdürmeye çalıştığı merkezileşme siyasetinde kısa zamanlı bazı başarılar elde etmiş olsa da genel olarak başarısız olmuştur.

Meşrutiyet yönetimimin Bağdat vilayetinde başarısız olmasına neden olan amillerin başında bölgeye gönderilen valilere tanınan olağanüstü hak ve yetkiler gelmiştir. Yeni yönetim her ne kadar Bağdat vali seçimlerinde titizlik gösterip olağanüstü yetki ve haklarla dönemin iktidar sahibi idarecilerini Bağdat vilayetine tayin etmiş olsa da bazı valiler bu hakların ötesine geçmek isteyerek merkezden bağımsız kararlar almışlardır. Örneğin Nazım Paşa ve Cemal Bey gibi güçlü şahsiyetler kendilerine tanınan bu haklarla merkezden bağımsız kararlar alarak bazı zamanlarda yetkilerini aşmışlar ve hükümete zorluklar çıkarmışlardır. Zorlu bir bölge olan Bağdat'a gitmeyi kabul eden iktidar sahibi idareciler vilayette tek söz sahibi olduklarını düşünerek İstanbul'a danışmadan bazı kararlar almışlardır. Valilerin aldıkları bu kararlar vilayetteki bir kısım eşraf tarafından tepkiyle karşılanmış ve bölgede karışıklıklar yaşanmasına neden olmuştur. Valinin kararlarından rahatsızlık duyan kimseler merkeze şikayet telgrafları göndererek görevden alınmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı merkezi hükümeti önce uyarıda bulunmuş, herhangi bir değişiklik olmadığı durumlarda ise vilayetteki sükuneti sağlamak amacıyla valiyi azletmeyi uygun görmüştür. II. Abdülhamid bölgede idareciler ve yöre halkı arasında yaşanan bir anlaşmazlık neticesinde eşrafın yanında yer almayı seçerek valiyi görevden almayı uygun görmüştü. Meşruti yönetim her ne kadar eşrafı önceledeğini belirtmemiş olsa da bölgede yaşanabilecek herhangi bir karışıklığı durduracak yeterli gücün hükümette olmadığını fark ederek valiyi değiştirmeyi tercih etmiş ve böylelikle "devr-i sabık"taki uygulamayı devam ettirmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde valiler eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan merkezileşme siyasetinde başarısız olunmasında bir başka neden ise Bağdat'ta yıllar içinde şekillenmiş ve giderek kökleşmiş olan yerel dinamiklerin değiştirilememesi olmuştur. Nitekim Bağdat'ın önde gelen isimleri olan eşraf II. Abdülhamid dönemindeki merkeziyetçi politikalar yüzünden güçlenmiş ve yerel siyasette oldukça etkin olmuştur. Vilayete atanan bir vali yerel dinamikleri göz ardı ettiği vakit vilayette tutunamamış ve hemen görevinden alınmak durumunda kalmıştır. Örneğin Mehmet Şevket Paşa gelenekleri devam ettirmediği ve eşrafın desteğini arkasına alamadığı için üç ay gibi kısa bir süre görev yaptıktan sonra azledilmiştir. Ayrıca yeni rejimin en önemli isimleri bile Bağdat'ta kökleşmiş olan bu yapının değiştirilmesinin bir anda mümkün olmadığını anlayarak eşrafla kimi zaman iş birliği içerisinde olmayı tercih etmiştir. Nitekim İttihatçı Cemal Bey, Bağdat vilayetinde bir yandan cemiyet karşıtı faaliyetleri engellemek için uğraşırken öte yandan Abdülkadir Hudeyri gibi eşraftan bazı isimlerle çalışmaya devam etmiştir. Bu yüzden Meşruti yönetimin genel olarak eşraf siyasetinde "devr-i sabık"tan tamamen farklı bir yol izlediğini söylemek mümkün değildir.

Bağdat vilayetinde eşrafın merkezileşme siyasetine tepkisi Meşrutiyet yönetiminin başarısız olmasındaki en büyük engel olmuştur. II. Abdülhamid döneminde sarayla doğrudan bağlantı kuran eşraf, merkezle çevre arasındaki iletişimi sağlayan aracı rolü oynamıştır. Ancak II. Meşrutiyet döneminde ilk etapta merkezle çevre bağlantısı valiler ve memurlar yoluyla kurulmaya ve eşrafın gücü vilayette kırılmaya çalışılmıştır. Bunun için Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Bağdat vilayetinde eşrafın bir kısmının "devr-i sabık"taki ayrıcalıklı konumlarının iptal edilmesi için harekete geçilmiş ve Cemilzade İsa, Seyyid Abdurrahman gibi isimlerin vilayet idare meclislerindeki üyelikleri fesh edilmeye çalışılmıştır. Bu yolla Meşurti yönetim, eşrafın yerel idaredeki söz sahibi olma durumlarına müdahale etmek istemiştir. Ancak Bağdat'ta yıllar içinde güçlenmiş olan bu isimlerin bir anda nüfuzunu kırmak mümkün olmamış ve vilayetten merkeze iletilen şikayetler neticesinde alınan kararlar uygulamaya geçirilememiştir.

Meşruti yönetimin Bağdat vilayetinde merkeziyetçi siyasetine paralel olarak eşrafın bir kısmı yeni rejimin uygulamalarına karşı çıkarak tepki göstermiştir. Nitekim Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra eşraf, harekete geçmiş ve bir araya gelerek

cemiyet ve dernek çatısı altında merkeziyetçi siyasete muhalif faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Vilayetin önde gelen isimlerinin hem maddi hem de manevi olarak Meşruti yönetimin merkeziyetçi siyasetine muhalefet etmesi bölgede karışıklıkların yaşanmasına neden olmuş ve Bağdat valiliğinin yönetimde sorunlar yaşamasına sebep olmuştur. Hatta bazı durumlarda Osmanlı merkezi hükümeti, bölgeden yükselen şikayetlerin artacağından korkarak valiyi görevden almayı uygun görmüştür.

Bu tez II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ortaya çıkan Bağdat'taki muhalefet gruplarının motivasyonunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayette uygulamaya çalıştığı merkeziyetçi politikalar olduğunu savunmakta ve 1908 sonrası başlayan Arap hareketlerinin ilk çıkış noktalarının cemiyete muhalefet olduğunu, sonrasında bu muhalefetin Arap milliyetçiliğine evrildiğini iddia etmektedir. Bu yüzden yaygın bir kanaat olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap vilayetlerindeki "Türkleştirme" siyasetiyle Arap milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği savına itiraz etmektedir. Nitekim Meşruti yönetim Bağdat vilayetinde Türkçenin yaygınlaştırılması ve mahkemelerde ve devlet dairelerinde resmi dil olarak kullanılması gibi bazı kararları bölgeyi "Türkleştirmek" adına değil daha merkezi bir yönetim oluşturmak için almıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetindeki merkeziyetçi siyasetin başarısızlığının sebeplerinden bir diğeri bölgedeki eksikliklerin tamamlanabilmesi ve gerekli olan reformların yapılabilmesi için yeteri kadar maddi yardımın sağlanamaması olmuştur. 1908-1917 yılları arasında Osmanlı merkezi idaresi Bağdat vilayetinde nüfusun çoğunluğunu oluşturan aşiretleri denetim altına alabilmek için nüfus sayımı yaparak onlardan düzenli vergi toplanmasını istemiştir. Ancak sayım yapılmasına ve vergi tahsil edilmesine aşiretlerin büyük bir kısmı karşı çıkarak Osmanlı yetkililerine direnmişlerdir. Bağdat valiliği bu direnci kırabilmek için aşiretlere karşı askeri tedbirler almak istemiş olsa da çoğunlukla 6. Ordunun ve jandarmanın eksik techizat ve nefer sayısından dolayı bu operasyonların bir kısmı gerçekleştirilememiş, bir kısmı ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bağdat vilayetinden çeşitli vazifelerde görev alan memurlar bölgenin özellikle askeri ve idari alanda iyileştirilmesi için reform tekliflerinde bulunmuş olsalar da Osmanlı idaresi gerekli maddi desteği bölgeye sağlayamamıştır.

Bağdat vilayetinde 6. Ordudaki eksikliklerin tamamlanamaması ve askeri yetersizliklerden dolayı Nazım Paşa ve Cemal Bey gibi bazı valiler aşiretleri "devlete ısındırmak" ve kırsaldaki asayişin sağlanması için sulh yolunu kullanmaya gitmişlerdir. Örneğin Nazım Paşa aşiretleri merkeze davet ederek onlarla bir görüşme gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde Cemal Bey de 10 Temmuz kutlamaları için Bağdat şehrine vilayetin önde gelen aşiret şeyhlerini ve mensuplarını davet ederek onların devlet nazarında önemli olduğunu hissettirmek istemiştir.

Bunun yanı sıra Osmanlı idaresi Meşrutiyetin eşitlik ilkesine aykırı olarak görse de bazı teamüllerin devam ettirilmesinin vilayet için daha doğru olacağına karar vermiştir. Örneğin Bağdat vilayetinde seyyar olan aşiretlerin bir kısmının isyan ederek bir karışıklık çıkarmalarının önüne geçmek için askerlikten ve vergiden muaf tutulma halleri devam ettirilmiştir. Özellikle ziraatla uğraşıp yerleşik düzene geçen aşiretlerden bir süre daha asker alınmamış ve toprağa bağlı yaşamaları teşvik edilmiştir. Bu yolla II. Meşrutiyet yönetimi sulh yoluyla kırsaldaki asayişi bir müddet sağlamaya çalışmıştır. Ancak genel olarak 1908-1917 yılları arasında Bağdat vilayetinde aşiret politikalarında istikrarlı bir yol izlenememiştir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde Bağdat vilayetinde siyasi, idari ve sosyal alanlardaki merkeziyetçi siyasette tam olarak bir başarı sağlanamadığını iddia etmek mümkündür. Meşruti idare hem vilayetin ihtiyaç duyduğu reformları yapmak için gerekli maddi desteği sağlayamamış hem de bölgedeki kökleşmiş bazı yapıları kıramamıştır. Bu yüzden 1908-1917 yılları arasında Meşrutiyet idaresi -uygulamak istediği siyasetin aksine- Bağdat vilayetinde yönetim anlayışında "devr-i sabık"tan tam anlamıyla kopuk bir siyaset takip edememiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri ve Birincil Kaynaklar

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).
1. Sadaret Defterleri A)d.
2. Bâbıâli Evrak Odası (BEO).
3. Dahiliye Nezareti (DH.)
-Dahiliye Nezareti, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi (DH.EUM.EMN).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi (DH.EUM.VRK).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Kısm-ı Adli Kalemi (DH.EUM.KADL)
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM).
-Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR).
-Dahiliye Nezareti, Hukuk Evrakı (DH.H).
-Dahiliye Nezareti, İdare Evrakı (DH.İD).
-Dahiliye Nezareti, İdare-i Umimiye (DH.İ.UM).
-Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi (DH.MKT).
-Dahiliye Nezareti, Memurin Kalemi (DH.MEM).
-Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ).
-Dahiliye Nezareti, Mütenevvia Evrakı (DH.MTV).
-Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR).
-Dahiliye Nezareti, Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri (DH.SAİDd.).
-Dahiliye Nezareti, Siyasi Kısım (DH.SYS).
-Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR).
-Dahiliye Nezareti, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK).
-Dahiliye Nezareti, Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü (DH.UMVM).
4. Hariciye Nezareti (HR).
-Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO).
-Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS).
-Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO).
5. İradeler (İ).
-İrade, Adliye ve Mezahib (İ.AZN).
-İrade, Askeri (İ.AS).
-İrade, Dahiliye Evrakı (İ.DH).
-İrade, Dosya Usulü (İ.DUİT).
-İrade, Evkaf (İ.EV).
-İrade, Harbiye (İ.HB).
-İrade, Hususi (İ.HUS).

-İrade, Kanun ve Nizamet (İ.KAN).
-İrade, Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH).
-İrade, Maliye (İ.ML).
-İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS).
-İrade, Taltifat (İ.TAL).
6. Maarif Nezareti (MF).
-Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF.MKT).
-Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT).
7. Maliye Nezareti (ML.)
-Maliye Nezareti, Emlak-ı Emiriye (ML.EEM.)
8. Mabeyn Evrakı
-Mabeyn-i İrade (MB.İ).
9. Şura-yı Devlet (ŞD.)
-Şura-yı Devlet (ŞD.)
-Şura-yı Devlet Sicill-i Ahval İdaresi (ŞD.SAİD).
10. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
11.Meclis-i Vâlâ Riyaset Belgeleri (MVL)
- Meclis-i Vâlâ Riyaset Belgeleri (MVL)
12. Yıldız (Y).
-Yıldız, Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK).
-Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE).
-Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS).
-Yıldız, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV).
-Yıldız, Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ).
-Yıldız, Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK).
-Yıldız, Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM).

B. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK).
Harita nr. 93667.

C. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMMA).
-Bağdat Vilayeti Seçim Mazbataları (SM).

D. National Archives (TNA).
Foreign Office (FO)
FO195 Consular and Embassy Files, Turkey.
FO424 Confidential Print Turkey

E. Indian Office Records (IOR).
L/PS Political and Secret Deparment Records

2. Süreli Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC).
Salname-i Vilayet-i Bağdad (1325). Irak: Matbaa-i Vilayet-i Bağdad
Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1327). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.
Şehbal

Tanin
Teminat
Zevra

3. İnceleme Eserler

Abu-Manneh, Butrus. "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda". *MES* 15 (1979): 131-153.

Ahmad, Feroz ve Dankward A. Rustow. "II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918." *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 5 (1976): 245-284.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.

_____. *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*. Çev. Tansel Demirel. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2019.

_____. Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler: Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar. Çev. Ayşen Gür. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Akarlı, Engin. "Abdulhamid II's Attemps to Integrate Arabs into The Ottoman System". *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation.* Ed. David Kushner. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, 74-89.

_____. "Abdulhamid's Islamic Policy in The Arab Provinces." *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, I. Uluslararası Konferans Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979, 44-60.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.

Akyıldız Ali, Kurşun Zekeriya (Haz). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika Diplomatik Belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat". *DİA*. 40. 1-10.

_____. "Yûsuf İzzeddin Efendi." *DİA*. 44. 13-16.

_____. *Yusuf İzzeddin İkbal-İdbar-İntihar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.

Akyüz, Fatih. "Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)". Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Albin, Michael William. "Printing in Mesopotamia From Its Original Until 1914". Doktora Tezi. The University of Chicago, 1973.

Alettin, İbrahim. *Süleyman Nazif, Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri*. İstanbul: Semih Lütfi, Sühulet Kütüphanesi, 1933.

Ali Haydar Midhat. *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı*. 1-2, İstanbul: Hilal Matbaası, 1325.

Allawi, Ali A. *Faisal I of Iraq*. New Haven and London: Yale University Press, 2014.

Alp, Ömer Hakan. *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2018.

Andonyan, Aram. *Balkan Harbi Tarihi*. Çev. Zaven Biberyan, İstanbul: Sander Yayınları, 1975.

Arab Bureau. *Arab Tribes of the Baghdad Wilayet*. Calculatta: Superintendent Government Printing, 1919.

Armağan, Latif. "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler." *Osmanlı: Toplum*. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 142-150.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Artuç, Nevzat. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği". *Belleten*, c. LXXIV. sy. 271 (2010): 833-871.

_____. *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

el-Askeri, Cafer. *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*. Haz. Necdet Fetvi Safvet. Çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

A.S. (Neşr.) *İzmir Fatihi, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nureddin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hali*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1339.

Atabey, Figen. "General F. S. Maude'un Bağdat Seferi". *History Studies* 9/2 (2017): 67-83.

Atiyyah, Ghassan. *Iraq: 1908- 1921: A Socio-Political Study*. Beirut: Arab Institute for Research and Pub, 1973.

Avcı, Orhan. *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*. Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Ayalon, Ami. *The Press in The Arab Middle East*. New York: Oxford University Press, 1995.

Aydın, Suavi ve Erdal Çiftçi. *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı: Fihristu'l-Aşair*, *Yorumlar ve Çeviriyazım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Azzavi, Abbas. *Aşairu'l-Irak*. 1-8. Baghdad: ed-Darû'l-Arabiyyetu'l-li'l-Mevsuât, Beyrut: 2005.

_____. *Tarihu'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn: min Sene 941-1335 ila Sene 1534-1917*. 1-8. Bağdat: Şeriketü't-Ticare, 1955.

Babanzade İsmail Hakkı. *Irak Mektubları*. İstanbul: Kanaat Matbaası 1329.

_____. *Irak Mektupları: Beyrut'tan Kuveyt'e 1876-1913*, Yay. Haz. Murat Çulcu, İstanbul: Büke Yayıncılık, 2002.

Balcıoğlu, Mustafa. *İki İsyan: Koçgiri, Pontus. Bir Paşa: Nurettin Paşa*. Ankara: Nobel Yayın, 2000.

Batatu, Hanna. "Class Analysis and Iraqi Society". *Arab Studies Quartely*, 1/3 (1979): 229-244.

_____. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*: *a Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Free Officers.* Princeton: Princeton University, 1978.

Bektaş, Erhan. "The Tanzimat State in The Ottoman Iraq: Tribes, Ideology/Shiism and Taxation,1830-1910." Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 2015.

Bello, Hasan. "Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı". Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY, 2018.

Berru, Tevfik Ali. *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani (1908-1914)*. Kahire: Dar'ül Hena li't-Tıba'a, 1960.

Beysanoğlu, Şevket. *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*. Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1970.

Bilge, Mustafa L. "Lorimer." *DİA*, 27, 212-213.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2002.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası; II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

Bogle, Emory C. *The Modern Middle East From Imperialism to Freedom, 1800-1958*. Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.

Bostancı, Emir. "Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Brown, Carl. *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Butti, Faik. *Sıhafetu'l Irak Tarihuha ve Kefah Ecyaluha*. Bağdat: Matbaatu el-Edibu'l-Bağdadiyye, t.y.

Butti, Rafael. *es-Sahafetu fi'l-Irak*. Kuveyt: Mahadu ed-Dirasati'l- Arabiyyeti'l-Aliyye, 1955.

Buzpınar, Ş. Tufan ve Gökhan Çetinsaya. "Midhat Paşa". *DİA*. 30. 7-11.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Nakibüleşraf." *DİA*. 32. 322-324.

_____. "Aziz Ali Mısri". *DİA*. 30. 2-3.

_____. "II. Abdülhamid, İslam ve Araplar". *Hilafet ve Saltanat*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, 17-38.

_____. "Sayyadi." *DİA*. 36. 217-218.

Cavid Paşa. *Irak Seferi ve İttihad Hükümetinin Hayalat ve Cehalet-i Siyasiyesi*. İstanbul: Müdafaa Matbaası, 1334.

Cemal Paşa. Hatırat: 1913-1922. Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1922.

Ceylan, Ebubekir. *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*. Çev. Kenan Koçak. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

_____. *The Ottoman Origins of Modern Iraq, Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth-Century Middle East.* London: I.B. Tauris, 2011.

Cleveland, William. *Modern Ortadoğu Tarihi.* Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*. United Kingdom: Ithaca Press, 2008.
_____. "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914". *International Journal Middle East Studies* 9 (1978): 171-181.

Comnins, David. *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. New York: Oxford University Press, 1990.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie, Mineure*. 1-4. Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894.

Çadırcı, Musa. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu". *4. Askeri Tarih Semineri*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989, 36-49.

_____. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Çakaloğlu, Cengiz. "Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 1999.

Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı*: *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte.* 1-8, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69.

Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. İstanbul: Büke Kitapları, 2004.

Çetinsaya, Gökhan. "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik". *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*. Ed. Mehmet Bulut v.d. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2019, 27-41.

_____. "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi". *Osmanlı Araştırmaları,* 47 (2016): 353-409.

_____. "Sultan Abdülhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad. 1888-1896". *Osmanlı Araştırmaları* 21 (2001): 257-267.

_____. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. Çev. Zehra Savan, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

_____. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London: Routledge, 2006.

Çıtır, Burak. "Kutü'l-Amare Zaferi Kronolojisi". *Kutü'l-Amare Olaylar, Hatıralar, Raporlar, 1916*. Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçarslan. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

Çiçek, M. Talha. *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in The Modern Era, 1840-1914*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2021.

Çolak, Filiz. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 10 Temmuz Hürriyet Bayramı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Dağıstanlı, Hadduç Fazıl. *Bir Kahramanın Hayatı, Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1969.

Davison, Roderic. *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Demirel, Aliyar. *II. Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Deringil, Selim. "The Residual Imperial Mentality" and The 'Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism". *Turkish Review of Middle East Studies: Studies on Turkish-Arab Relations, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Yıllığı*. İstanbul: İSİS Ltd., 1986, 31-38.

_____. "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and The Post-Colonial Debate". *Comparative Studies in Society and History* 45/2 (2003): 311-342.

_____. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909.* Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Doğan Kitap, 2002.

Dinç, Mehmet Emin. "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi". *Kutü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*. Yay. Haz. Orhan Neçare, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, 439-479.

Duri, Abdülaziz A. *The Historical Formation of The Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*. Çev. Lawrence I. Conrad. London: Croom Helm, 1987.

Earle, Edward Mead. *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*. Haz. Nurer Uğurlu, Çev. K. Yargıcı, N. Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.

Ekinci, İlhan. *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti: Hamidiye Vapur İdaresi*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007.

Eldem, Edhem. "An Ottoman Traveler to the Orient Osman Hamdi Bey". *The Poetics and Politics of Place Ottoman Istanbul and British Orientalism (Ottoman Istanbul and British Orientalism)*. İstanbul: Pera Museum, 2011, 169-181.

_____. *Un Ottoman En Orient: Osman Hamdi Bey en Irak*, 1869-1871. Paris: Actes Sud, 2010.

Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982): 105-118.

Erickson, Edward. *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu; Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi.* Çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.

_____. *Ordored to Die; A History of the Ottoman Army in the First World War*. London: Greenwood Press, 2001.

Eyice, Semavi. "Gertrude Lowthian Bell". *DİA*. 5. 422-423.

Field Notes Mesopotamia. General Staff, India, Calculatta: Superintendent Government Printing, 1917.

Findley, Carter V. *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıali: 1789-1922*. Çev. İzzet Akyol, Latif Boyacı. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

_____. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2020.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Geylani, Seyyid Mîâd Şerefuddin. *Tarihu'n-Nukabâ fi Sireti'l-İmam Abdülkadir el-Geylani ve Zurriyyetihi ve Nukabai Eşrâfi Bağdad*. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.

Ghareeb, Edmund A. *Historical Dictionary of Iraq*. UK: Oxford, 2004.

Görür, Halil İbrahim. "II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar". Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi, 2009.

Gövsa, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, t.y

Greene, Annie Leah. "Provincial, not Perıpheral: Ottoman-Iraqi Intellectuals and Cultural Networks, 1863-1914". Doktora Tezi, University of Chicago, 2018.

Güler. Zeynep. "Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü". Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Gültepe, Necati. "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi" *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 241-255.

Günday, A. Faik Hurşit. *Hayatım ve Hatıralarım*. İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1960.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçişi Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*. 1-2. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997.

Gür, Muhammet. *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

____. "Süleyman Nazif." *DİA*. 38. 92-94.

Haddad, Mahmoud. "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism". *The Origins of Arab Nationalism*. Ed. Rashid Khalidi v.d. New York: Colombia University, 1991, 120-150.

Haider, Saleh. "Land Problems of Iraq". Doktora Tezi. The London School of Economics Political Science, 1942.

Haj, Samira. *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology*. New York: University of New York Press, 1997.

___. "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History". *Social History* 16 (1991): 45-58.

Halaçoğlu, Yusuf. "Bağdat." *DİA*. 4. 433-437.

Hamdi, Walid S. *Rashid Ali al-Gailani and The Nationalist Movement in Iraq: 1939-1941: a Political and Military Study of the British Campaign in Iraq and the National Revolution of May: 1941.* London: Darf Publishers Limited, 1987.

Hanilçe, Murat. "Ortadoğu'da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)". *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016*. 1. Yay. Haz. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2018, 231-270.

Hanioğlu, Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008.

_____. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Hanssen, Jens. "Practices of Integration- Center-Periphery Relations in The Ottoman Empire". *The Empire in The City: Arab Provincial Capitals in The Late Ottoman Empire*. Ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber. Würzburg: Ergon Verlag, 2002, 49-74.

Harel, Yaron. "The Jewish Community of Baghdad and The Young Turks Revolution". 5, *XV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010, 2137-2144.

Hartmann Martin. vd. (Ed), *el- Ceride ev es-Sahafe İnde'l-Muslimin*. Çev. İbrahim Hurşid v.d. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Lübnani, Mektebetü'l-Medrese, 1984.

el-Haseni, Abdürrezzak. *Tarihu's- Sahafeti'l-Irakiyye*. Necef: Matbaatu'l-Ğura, 1935.

_____. *Tarihu'l-Irak es-Siyasi'l-Hadis*. Lübnan-Beyrut: Li-Tibae ve en-Neşr ve't-Tevzi, 2012.

Heper, Metin. "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to The Nineteenth Century". *International Political Science Review* 1, (1980): 81-105.

Herzog, Christoph. "The Beginnings of the Press in Iraq: Zevra". *Amtsblatt, Vilayet gazetesi und unabhangiges Journal: Die Anfange der Presse im Nahen Osten*. Ed. Anja Pistor-Hatam. Frankfurt: Peter Lang, 2001, 55-63.

_____. *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak die Provinz Bagdad, 1817-1917*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2012.

Hobsbawm, Eric. "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek". *Geleneğin İcadı*. Der. Eric Hobsbawm. Terence Ranger. Çev. Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2020.

Holden, Stacy E. (Ed). "Jafar al-Askari on Corrupt Ottoman Administration in Iraq". *A Documentary History of Modern Iraq*. Florida: Florida University Press, 2012.

_____. "Baghdad Petition, 1910", *A Documentary History of Modern Iraq*. Florida: University Press of Florida, 2012.

Hourani, Albert. "Ottoman Reform and the Politics of Notables". *Beginnings of Modernization in the Middle East*. Ed. William R. Polk, Richard L. Chambers. Chicago: The University of Chicago, 1968, 41-68.

Hut, Davut, Zekeriya Kurşun. "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925)". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun, Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, 55-84.

Hut, Davut. "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi". *Die Bagdadbahn*. Ed. M. Florian Hertsch- Mutlu Er, Verlag Dr. Kovac. Hamburg 2016.

____. "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)". *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Cevdet Küçük Armağanı*. Ed. Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh. İstanbul: Ordaf Derneği, 2013, 101-122.

____. "II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları." *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi.* 13 (2008/2): 101-136.

____. "İttihad ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet'in İlanının Bağdat'taki Yansımaları". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum. 07-08-09 Kasım 2008,* 2, 517-532.

____. "Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

_____. "Osmanlı Arap Milliyetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği". *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. c. 1. *Ortadoğu Özel Sayısı*, (2016): 105-150.

_____. Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset: XIX. ve XX. Asırlar." *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı Milletlerarası İlmî Toplantı*. Yay. Haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Ireland, Philip Willard. *Iraq: A Study in Political Development*, Oxford: Alden Press, 1937.

Issawi, Charles. *The Fertile Crescent: A Documentary Economic History 1800-1914*. Oxford: Oxford University Press, 1988.

Işın, Ali Rıza. "Basra'nın Şiileşmesi: 19. Yüzyıl". Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, 2020.

İnalcık, Halil. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration". *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. Ed. Thomas Naff, Roger Owen. USA: Southern Illinois University Press, 1977.

_____. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

İpşirli, Mehmet. "Bab Mahkemesi". *DİA*, 4, 362.

İyibaş, Şehnaz. "Irrigation Between Improvisation and Technology in Late Ottoman Iraq: The Hindiya Barrage". Yüksek Lisans Tezi. Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2020.

Jarman, Robert L. *Iraq Administration Reports 1914-1932*. Farnham Common, U.K: Archive Editions 1992.

Jwaideh, Albertine. Sultan II. Abdülhamid'in Irak'daki Emlakı: The Sanniya Lands of Sultan Abdulhamid II in Iraq". Çev. Burcu Kurt. *History Studies* 5/4 (2013): 301-309.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Karakaş, Şuayb. *Süleyman Nazif*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Karpat, Kemal H. "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi". *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*. Ankara: TTK, 1986, 1331-1359.

_____. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Millet ve Milliyetçilik". *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet Milliyetçilik*. Çev. Recep Boztemur. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

_____. *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. Çev. Şiar Yalçın. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

_____. *Osmanlı Nüfusu*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kasaba, Reşat. *Bir Konargöçer İmparatorluk, Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. Çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Kayalı, Hasan. "Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi". *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, c. 13 (2008/1): 31-45.

_____. "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919". *International Journal of Middle East Studies* 27/3 (1995): 265-286.

_____. "Jewish Representation in The Ottoman Parliaments". *The Jews of The Ottoman Empire*. Ed. Avigdor Levy. Princeton: The Darwin Press, 1994, 511-515.

_____. *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. Çev. Türkan Yöney. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

el-Kaysi, Abdulwahhab Abbas. "The Impact of Modernization on Iraqi Society During The Ottoman Era: a Study of Intellectual Development in Iraq: 1869-1917". Doktora Tezi. University of Michigan, 1958.

al-Khaleeli, Maher Jabar. "Mohammad Fadhel al-Daghestani and His Leadership of the Arab Volunteer Army in Kut al-Amara 1915-1916". *Kutü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*. Yay. Haz. Orhan Neçare. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, 403-414.

Kedourie, Elie. "The Jews of Baghdad in 1910". *Middle Eastern Studies* 7 (1971): 355-361.

_____. "The Impact of The Young Turk Revolution on The Arabic-Speaking Provinces of The Ottoman Empire". *Arabic Political Memoirs and Other Studies*. London: Frank Cass, 1974, 124-161.

Keiko, Sakai. "Political Parties and Social Networks in Iraq, 1908-1920". Yüksek Lisans Tezi. Durham University, 1994.

Khadduri, Walid. "Social Background of Modern Iraqi Politics". Doktora Tezi. Johns Hopkins University, 1970.

Khoury, Dina Rizk. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*. Çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

_____. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*. Cambridge: Cambridge University, 1997.

Khoury, Philip S. "The Urban Notables Paradigm Revisited". *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee* 55-56 (1990): 215-230.

_____. *Urban Notables and Arab Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

al-Khudayri, Tariq Shamil. *al-Khudayri: Iraqi Family of Bedouin Origin*. yy, ty.

Khulusi, S.A. "Ma'ruf ar-Rusafi, 1875-1945". *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 13/3 (1950): 616-626.

Kılıç, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997.

Kılıç, Remzi. "Bağdat'ın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve Kanuni'nin Bağdat'taki Faaliyetleri". *İslam Medeniyetinde Bağdat, (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1. Ed. İsmail Safa Üstün. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011, 583-602.

Kılıç, Rüya. *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Kırmızı, Abdülhamit. "19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi". *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, 299-319.

_____. "Meşrutiyette İstibdad Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti". *Yayınlanmamış Tebliğ, 1908-2008 Jön-Türk Devrimi'nin 100. Yılı Uluslararası Kongresi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 28-30 Mayıs 2008, 1-13.

_____. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kış, Salih. *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü: Von der Goltz Paşa (1883-1895)*. Konya: Palet Yayınları, 2017.

Kiyotoki, Keiko. *Ottoman Land Reform in the Province of Baghdad: Politics, Society and Economy*, Ed. Suraiya Faroqhi, Boğaç Ergene. Leiden: Bostan: Brill, 2019.

Klein, Janet. *Hamidiye Alayları*: *İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* Çev. Renan Akman. Ed. Ömer Laçiner, Kerem Ünüvar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Kocabaşoğlu, Uygur. "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür". *100. Yılında Jön Türk Devrimi*. Ed. Sina Akşin, v.d. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.

Kocatürk, Önder. "İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914)". *Turkish Studies* 6/3 (2011): 1449-1462.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2015.

_____. *Üç İttihatçı, Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2011.

Korkmaz, Adem. "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005.

_____. *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Korkmaz, Ender. *Harbiye Nazırı Nazım Paşa: 31 Mart Vakası, Balkan Savaşı, Bab-ı Âli Baskını*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali: (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayımcılık, 1999.

Kurşun, Zekeriya. *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.

_____. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.

Kurt, Burcu. "A Politically Active Merchant Family in 19th Century Ottoman Iraq: The Khudairizades". *History Studies: International Journal of History* 8 (2016): 41-53.

____. "Irak'ta "Muktedir" ve "Müşteki" Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği". *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, S. 2 (2012): 155-179.

____. ""Meşihat Usulü"nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri", *OTAM* 37 (2015): 219-238.

____. *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914.* İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

____. "Osmanlı Irak'ında Gündelik Hayatı Modernleştirme Çabalarına Bir Örnek: Bağdad Şehri Tramvay Projeleri". O*smanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. Ed. Kerim İlker Bulunur v.d. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017, 49-82.

____. *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler ve Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009.

____. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Irak Devletine: Bağdatlı Mülkiyelilerin Serencamı". *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*. Yay. Haz. Orhan Çelik vd., Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2021, 729-755.

Kut, Halil. *Bitmeyen Savaşta Kut'ül-Amare: Halil Paşa'nın Hatıratı.* Ed: Eyyüb Bostancı, Katkı: Necdet Özgelen. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.

___. *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*. Haz. Erhan Çifci, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Kuzucu, Kemalettin. *Kahramanı Yaratmak: İttihatçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Seyyid." *DİA*. 37. 40-43.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978.

Küzeci, Şemseddin. *Irak Basın Tarihi (1869-2009)*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2009.

Lewis, Bernard. *The Middle East; 2000 Years of History From Rise of Christianity to The Present Day*, London: Weidenfeld&Nicolson, 1995.

_____. *Ortadoğu (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*. Çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.

Locwood-Drummond, V.O. "The Role of Religion in Iraqi Nationalism: 1918-1932". Yüksek Lisans Tezi. McGill University, 1997.

Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: The Clarendon Press, 1925.
_____. *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*. London: Oxford University, 1953.

M. S. Hasan, "Growth and Structure of Iraq's Population, 1867-1947". *The Economic History of The Middle East*. Ed. Charles Issawi, Chicago: University of Chicago Press, 1966, 155-162.

M. Şükrü Hanioğlu, "Cemal Paşa." *DİA*. 7. 305-307.

Manav, Nursel. "II. Meşrutiyet'te Abdülhamit Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekaüd Sandıkları." *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi II/1* (2017): 240-260.

Mansel, Arif Müfid. "Osman Hamdi Bey". *Belleten*, c. XXIV, sy. 94 (1960): 291-301.

Maruf, Sinan. "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)". *Irak Dosyası*, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu v.d.. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003.

Mayak, Faysal. "Babanzade İsmail Hakkı'nın *Tanin*'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)". *Journal of International Social Research* 3/11 (2010): 421-437.

McCarthy, Justin. "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914". *Asian and African Studies* 15 (1981): 3-44.

Mehmed Hurşid Paşa. *Seyâhatnâme-i Hudud*. Haz. Alaattin Eser. İstanbul: Simurg, 1997.

Mudra, V. *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi*. Çev. Pertev Demirhan. İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 1953.

Muruvve, Edib. *es-Sıhafetu'l-Arabiyye Neşetûha ve Tatavvuruhâ*. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1961.

Musa, Süleyman. *el-Hareketu'l-Arabiyye:el-Merhale el-Ula li'n-Nahdati'l-Arabiyyetu'l-Hadise 1908-1924*. Beyrut: Daru'n-Nehar, 1986.

Nakash, Yitzak. *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*. Çev. Metin Saltoğlu, İstanbul: Elips Kitap, 2005.

Nazif, Süleyman. *Çalınmış Ülke*. İstanbul: Yeni Matbaa,1924.

_____. *Yıkılan Müessese*. İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası, 1927.

Nazmi, Cemâl Ömer. *el-Cuzuru's-Siyasiyye ve'l-Fikriyye ve'l-İctimaiyye li'l-Hareketi'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1985.

en-Neccar, Cemil Musa. *el-İdaretu'l-Osmaniyye fi vilayeti Bağdad: min Ahdi'l-Vali Midhat Başa ila Nihayeti'l-Hukmi'l-Osmaniyye* (1869-1917). Kahire: Mektebetu Medbuli, 1991.

Necmeddin Alkan, "Wilhelm Colmar von der Goltz (1843-1916)" *DİA*. EK-1. 478-480.

Nevvar, Abdülaziz Süleyman. *Tarihu'l-Iraki'l-Hadis*. Kahire: Vizaretu's-Sekâfe. 1986.

Nieuwenhuis, Tom. *Politics and Society in Early Modern Iraq, Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802-1831*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1981.

Nogales, Rafael de. *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl: (1915-1919)*. Çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2008.

Odabaşı, Arda. "II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınların 10 Temmuz Özel Sayıları ve Ankara Vilayet Gazetesinin 1910 Nüsha-i Fevkaladesi". *International Symposium, Culture and Communication in Anatolia: Past, Present and Future*, Atılım Üniversitesi, 15-17 Haziran 2016, 11-23.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.

_____. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Özaydın, Abdülkerim. "Abbas el-Azzavi." *DİA*, 1, 22-23.

Özbek, Nadir. "Osmanlı İmparatorluğunda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): 59-95.

_____. "Tarihyazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme". *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğie Çapraz Bakışlar*. Der. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, 1-19.

Özyüksel, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

el-Paçacı, Adnan. Müzahim el-Paçacı. *Müzahim el-Paçacı, Siratuhu ve Siyasetuhu.* London: Center for Historical Documents and Studies, 1989.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. 1-18. Yay. Haz. Ali Aktan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Pool, David. “From Elite to Class: The Transformation of Iraqi Leadership, 1920-1939”. *International Journal of Middle Eastern Studies* 12/3 (1980): 331-350.

Provence, Michael. *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu’nun Oluşum.* Çev. Okan Doğan. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

_____. “Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in The Interwar Arab East”. *Int. J. Middle East Stud,* 43 (2011): 205-225.

Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.

Rejwan, Nissim. *The Last Jews in Baghdad, Remembering a Lost Homeland*. Austin: University of Texas Press, 2004.

Rıfat, Ahmet. *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşrâflar: Devhatü’n-Nükeba*. Haz. Hasan Yüksel, M. Fatih Köksal. Sivas: Dilek Matbaası, 1998.

Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım*. 1-4. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.

Sabri, Faik. *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*. Dersaâdet: Kanaat Matbaası, 1331.

Sahillioğlu, Halil. “Osmanlı Döneminden Irak’ın İdari Taksimatı”. Çev. Mustafa Öztürk. *Belleten*, c. LIV, sy. 211 (1990): 1233-1257.

es-Sadun, Halid Hamud. *el-Evzauu’l-Kabiliyye fi Vilayetil-Basra*. Beyrut: y.y. 2006.

Saleh, Zaki. *Britain and Iraq, a Study in British Foreign Affairs*. London: Books and Books, 1995.

Salman, Kamal Abdurrahman. “The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes”. Doktora Tezi. The University of Utah, 1992.

Sancaktar, Fatih Mehmet. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Sarıcık, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibü’l-Eşraflık Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Sarıyıldız, Gülden. *Sicil-i Ahval Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi 1879-1909*. İstanbul: Der Yayınları, 2004.

Saydam, Abdullah. “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”. *Osmanlı: Toplum*. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 180-189.

_____. “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009): 9-31.

Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*. 1-2. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2017.

Simon, Reeva S. "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer". *The Origins of Arab Nationalism*. Ed. Rashid Khalidi, Muhammed Muslih, Lisa Andersoni, New York: Columbia University, 1991, 151-165.

_____. "The View From Baghdad". *The Creation of Iraq 1914-1921*. Ed. Reeva Spector Simon, Eleanor H. Tejirian. New York: Colombia University Press, 2004, 36-49.

Sluglett, Peter. *Britain in Iraq Contriving King and Counrty*. London: I.B. Tauris, 2007.

Sunar, M. Mert. "Tribes and State: Ottoman Centralization in Eastern Anatolia, 1876-1914". Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi, 1999.

Süleyman Feyzi, *Müzekkirat: Min Revvadi'l-Nahda'l-Arabiyye fi'l-Irak*, Bağdad 1998.

Süveydi, Tevfik. *Muzekkirati: Nısf Karn Min Tarihi'l-Iraq ve'l-Kaziyye el-Arabiyye*. Lübnan: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'Diresat ve en-Neşr, 2010.

_____. *My Memoirs, Half a Century of The History of Iraq and The Arab Cause.* Çev. Nancy Roberts, Lynne Rienner Publisher, London: Lynne Rienner Publishers, 2013.

Şahin, Emine. "Arap Gazeteci Selim Faris'in Hayatı (1826-1908), Faaliyetleri ve Sosyal Çevresi". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018.

Şahin, İlhan. "Göçebeler". *Osmanlı: Toplum*. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 132-141.

Şahin, Nesrin. "Osmanlı Dönemi (19. ve 20. Yüzyıllar) Irak Vilayetlerinde Sulama Projeleri: Sir William Willcocks ve Sir John Jackson Şirketi'nin Faaliyetleri". Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Şen, Leyla. "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri". *Kebikeç* 11 (2001): 95-124.

Şerif Paşa. *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Şimşek, Nurettin. *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey, Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: YKY Yayınları, 1998.

Tarrazi, Filib Di. *Tarihu's-Sıhafeti'l-Arabiyye*. 1- 4. Beyrut: Matbaatu'l-Edebiyye, 1913.

Taş, Necati Fahri. *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*. İstanbul: Nehir Yayıncılık, 1997.

Tauber, Eliezer. *The Arab Movements in World War I*. London: Routledge, 1993.

_____. *The Emergence of the Arab Movements*. London: Frank Cass, 1993.

_____. *The Formation of Modern Syria and Iraq*. New York: Routledge, 1995.

_____. "Secrecy in Early Arab Nationalist Organizations". *Middle Eastern Studies* 33/1 (1997): 119-127.

_____."Seyyid Talib and the Young Turks in Basra". *Middle Eastern Studies* 25-1 (1989): 3-22.

Terzi, Arzu. *Hazine-i Hassa Nezareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Toprak, Seydi Vakkas. "Müşir Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği". *The Journal of Academic Social Sience Studies* 34 (2015): 417-426.

Trench, Richard (Ed.) *Gazetteer of Arabian Tribes*, 1-18, Farnham Common. U.K: Archive Editions, 1996.

Tripp, Charles. *A History of Iraq*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Trumpener, Ulrich. *Germany and The Ottoman Empire, 1914-1918*. Princeton: Princeton University Press, 1968.

Tugay, Asaf. *İbret*. 1-2. İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1962.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi: 1908-1918*. 1-3. İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984.

Tural, Erkan. *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*. İstanbul: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi, 2009.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan-20 Ekim 1991). Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, 1994.

Türkmen, Zekeriya. "II. Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar". *Beşinci Askeri Tarih Semineri*

Bildirileri. 1. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, 21-46.

_____. "II. Meşrutiyet Döneminden Mütareke Dönemine Geçiş Sürecinde Osmanlı Ordusunu Yeniden Düzenleme Çabaları (1908-1918)". *Yeni Türkiye* 31 (2000): 659-666.

Ulrichsen, Kristian Coates. *The Logistics and Politics of The British Campaigns in the Middle East 1914-22*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011.

Uyar Mesut, Erickson Edward J. *Osmanlı Askeri Tarihi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlılar'da Nakîbü'l-Eşraflık". *Marife* 4/3 (2004): 431-438.

Üstün, İsmail Safa. "Bağdat Eyaletindeki Atebat'daki Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2): 101-118.

_____. "Bağdat Eyaletindeki Atebatlara Gelen Şii Ziyaretçiler (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başı)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 163 (2006): 169-190.

_____. 19. Yüzyılda Hindistan'dan Atebat'a Gönderilen Teberrular: "Vesika-yı Hindiyye Hayır İçin Mi Siyaset İçin Mi?". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 16 (2007): 79-120.

el-Verdi, Ali. *Dirase fi Tabiyyeti'l-Muctemai'l-Iraki*. Bağdad: Matbaatü'l-Ani, 1965.

_____. *Lemahatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*. 1-6. Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1417.

Von Oppenheim, Max Freiherr. *el-Bedu*. 1-4. London: Dârü'l-Verrak, 2004.

Williamson, John Frederic. "A Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah 1800-1958". Doktora Tezi. Indiana University, 1975.

Wilson, Arnold Talbot. *Loyalties: Mesopotamia 1914-1917: A Personal and Historical Record*. London: Oxford University Press, 1930.

Yakub, Emil Bedi. *Mucemu'ş-Şuara Munzu Bedu Asru'n-Nahda*. 1-3. Beyrut: Daru'l-Sadır, 2004.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Tanıdıklarım*. Haz. Göktürk Ömer Çakır. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019.

Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Yamak, Sanem. “Meşrutiyetin Bayramı: “10 Temmuz İd-i Millisi”. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (2008): 323-342.

Yaslıçimen, Faruk. “The Ottoman Empire and Its Shiite Subjects: State-Society Relations in the Late Nineteenth and Early Twentieh Centuries”. Doktora Tezi. Ludwig-Maximilians Üniversitesi, 2016.

Yaşayanlar, İsmail. “Bursa’da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu”. *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu: 25 Kasım 2014*, Ankara Bildiriler, 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, 267-286.

_____. “Hudâvendigâr Sahasındaki Yörüklerin 19. Yüzyılda Yerleşik Hayata Geçirilmesi”. *Yörükler, Orta Asya’dan Anadolu’ya*. Ed. İlhan Şahin, İstanbul: Bursa Osmangazi Belediyesi, 2019, 211-225.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Mahmud Şükrî Âlûsî”. *DİA*, 2, 548-549.

Yıldız, Gültekin. *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

el-Yoosef, Abdülkadir. “A Study in the Liberative Movement of Iraq 1908-24”. Doktora Tezi, Iowa University, 1954.

Yurdakul, İlhami. “Kutü’l-Amare’nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa”. *Kutü’l-Amare, Olaylar, Hatıralar, Raporlar 1916*. Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçarslan. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

Yücel, Yaşar. “Midhat Paşa’nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları”. *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar, 8-10 Mayıs 1984*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, 175-183.

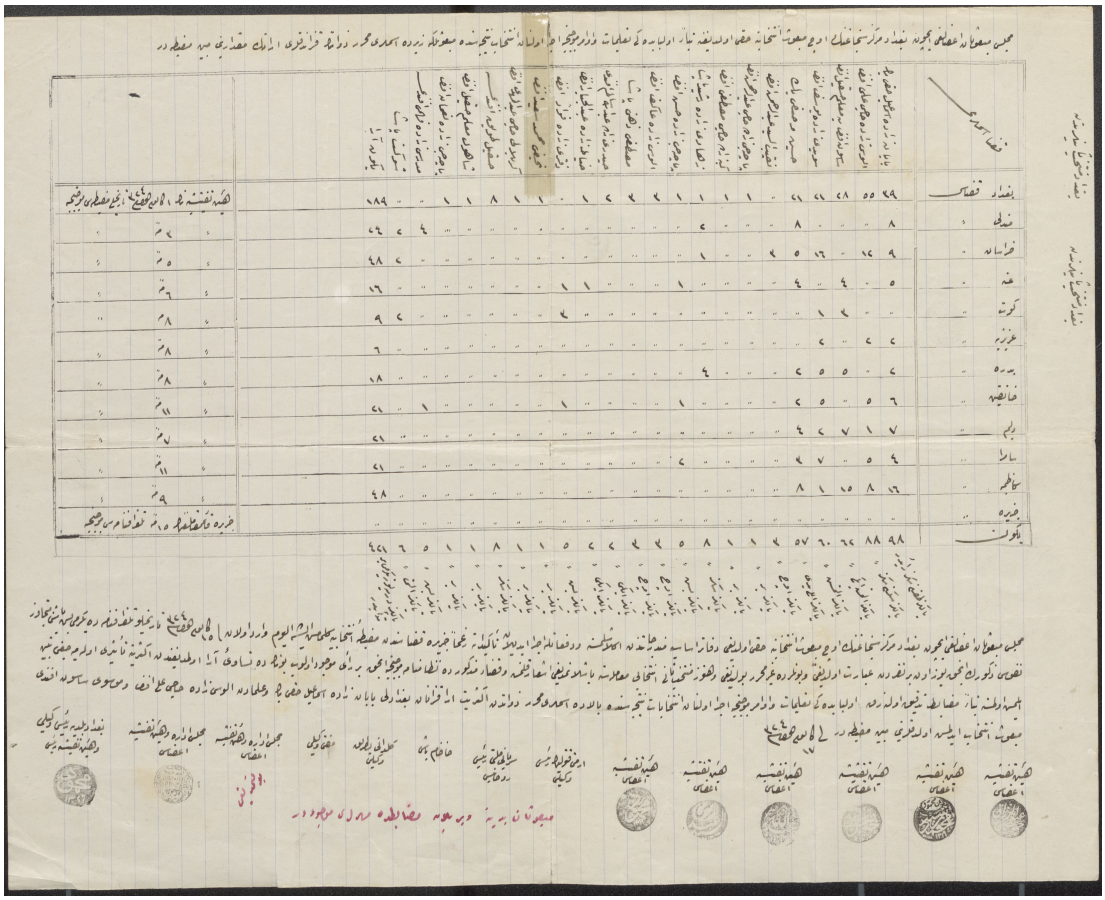
Zeine, Zeine N. *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Çev. Emrah Akbaş. İstanbul: Ark Kitapları, 2020.

Zirikli, Hayreddin. *el-A’lâm: Kamusu Teracim*. 1-8. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 2002.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

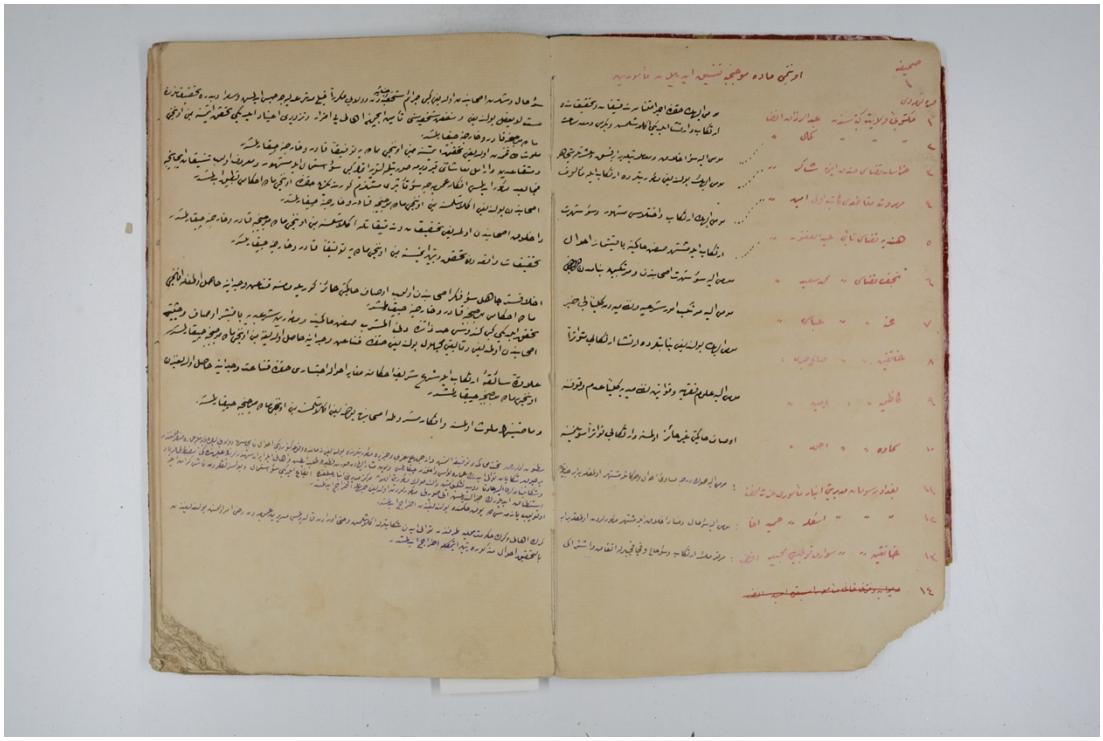
EKLER

EK-1

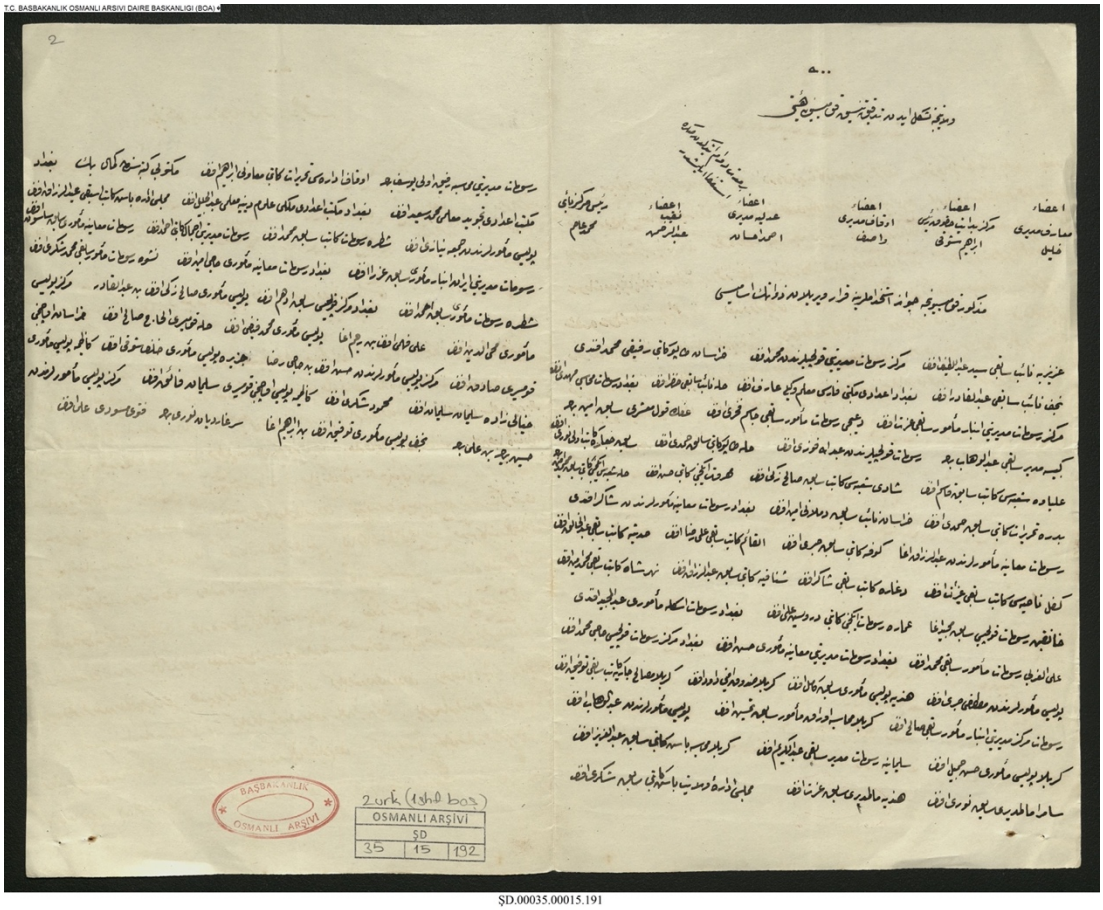
Bağdat Vilayeti 1908 Seçim Mazbatası:
(TBMMA, SM/39/1).

EK-2

“Onuncu Madde Mûcibince Tensîk Edilen Me’mûrîn”
1909 Senesine Ait Bağdat Tensikat Defteri
(BOA.A)d. 1043, Lef 4).

EK-3

ŞD.00035.00015.191

Nazım Paşa'nın Oluşturduğu Komisyonca Cevâz-ı İstihdâmlarına Karar Verilen Memurların Listesi

(BOA, ŞD. 35/15, Lef 192).

EK-4

زوراء

Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne Atandığına Dair Olan Ferman
***(Zevra*, nr. 2385, 17 Kasım 1912)**

EK-5

Bağdat'ta 1909 senesinde Müzahim Paçacı ve Arkadaşları
-Oturanlardan Sağdaki-
(Adnan el-Paçacı, *Müzahim el-Paçacı, Siratuhu ve Siyasetuhu*, London: Center for Historical Documents and Studies, 1989).

EK-6

1910 Senesinde İstanbul'da Hukuk Öğrencisiyken Tevfik Süveydi
-Arkada Ayakta En Sağ Tarafta Bulunan-
(Tevfik el-Süveydi, *My Memoirs, Half a Century of The History of Iraq and The Arab Cause*, Çev. Nancy Roberts, Lynne Rienner Publisher, London: Lynne Rienner Publishers, 2013).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER
Adı Soyadı: Emine Şahin
Uyruğu: T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri: 13.05.1985, İstanbul
Elektronik Posta: eminesahin_85@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	**Kurum**	**Mezuniyet Yılı**
Lisans	İst. 29 Mayıs Üniversitesi	2015
Yüksek Lisans	İst. 29 Mayıs Üniversitesi	2017
Doktora	İst. Medeniyet Üniversitesi	2022

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	**Kurum**	**Görev**
2017-	Düzce Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİLLER
İngilizce (İleri)
Arapça (İleri)
Osmanlıca (İleri)
Farsça (Orta)

YAYINLAR

- **Uluslararası hakemli dergilerde yayınlanan makaleler**
  1. "Londra'da II. Abdülhamid'e Muhalif Bir Yayın: Civanpir'in Hürriyet'i", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları* 51 (2019): s. 185-206.
  2. "19. Yüzyıl Sonlarında Avrupa'da Bir Arap Muhalif: Necib Hindiye ve Hilafet Gazetesi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38 (2020): s. 1-30.
- **Ulusal hakemli dergilerde yayınlanan makaleler**
  1. "Tanzimat'tan II. Meşruiyet'e Osmanlı'da Mizah Basını", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2017), s. 20-43.
- **Ulusal kitaplarda bölüm yazarlığı**
  1. "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Dergiler Işığında Sinema" *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı***,** Ed. Kadir Budak v.d., İstanbul: İlem, 2017, s. 219-235.

2. "İstanbul'daki Sultan Selim Cami ve Külliyesi'nin Tamir ve Onarım Faaliyetleri (1850-1900", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. Nilüfer Alkan Günay (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2018, s. 526-538.
3. "Bir Zafer, Bir Mağlubiyet: Osmanlı Irak'ının Elden Çıkış Sürecinde Kutü'l-Amare Zaferi ve Bağdat'ın İşgali", *Kanuni Sultam Süleyman Dönemi ve Bursa,* Ed. Burcu Kurt (Bursa: Osman Gazi Belediyesi Yayınları, 2019, s. 489-507.
4. "İkdam Gazetesi'ndeki Efemera Örnekleri Bağlamında Osmanlı'daki Gündelik Yaşamda Modernitenin İzler", *Geçici Belgelerin Kalıcı Etkisi: I. Uluslararası Efemera Çalışmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Haz. Bahar Gürsel v.d, Ankara: Vekam, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 357-374.
5. "II. Abdülhamid Döneminde Arap Coğrafyasında Sağlık Hizmetleri: Halep Hamidiye Gureba Hastanesi", *Bitmeyen Hikaye: Küresel Salgın Çağında Tarihe Yeniden Bakmak (Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı Pratikleri),* Ed. İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022, s. 235-250.

6. "Kur'a Nizamnamesi'ne Karşı Baalbek'teki İsyanlar: Âl-i Harfûş Ayaklanması", *Bir Ömür Tarih: Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na Armağan,* Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2022, s. 494-507.

- **Kongre ve sempozyumlarda sunulan tebliğler**

1. "İlk Jön Türk Muhalif Yayınlarından Civanpir'in Hürriyet'i", *Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIEPO)*, Sofia-Bulgaria, 11-15 Eylül 2018.
2. "19. Yüzyıl Sonlarında Avrupa'da Bir Arap Muhalif, Necip Hindiye ve Hilafet Gazetesi", *Third European Convention on Turkic, Ottoman and Turkish Studies Turkologentag 2018/, Bamberg-Germany*, 19-21 Eylül 2018.
3. "Bandırma İskelesinin Tamir ve İnşa Faaliyetleri**",** *XI. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu,* 29-30 Nisan 2019 Bandırma.

İLGİ ALANLARI

Irak ve Suriye özelinde Ortadoğu Tarihi, Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarih, Osmanlı Kültür ve Basın Tarihi, Osmanlı Modernleşmesi.